

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
Department of Political Science and History

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΤΟ «ΕΘΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ (1907-1959)**

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

ΑΜ: 1109Δ021

ΑΘΗΝΑ 2021

**Στους γονείς μου, Ερωτόκριτο Παναγιωτίδη και Πηνελόπη Παναγιωτίδου. Για όσα
έκαναν και όσα είμαι.**

**Και στον δάσκαλό μου, Νίκο Θεοτοκά, σταθερή πηγή επιστημονικής και ηθικής
έμπνευσης**

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4
Εισαγωγή	5
Κεφάλαιο 1: Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για το έθνος.....	13
1.1. Το ζήτημα της θεωρίας.....	13
1.2. Οι πρώτες σελίδες [1843-1845: <i>Το Εβραϊκό Ζήτημα</i> , «Η Κριτική προς τον Λιστ»].....	22
1.3. Οδεύοντας προς το Μανιφέστο [1845-1848: Η Γερμανική Ιδεολογία, το «Σχέδιο μιας Κομμουνιστικής Ομολογίας Πίστης»].....	29
1.4. Το <i>Κομμουνιστικό Μανιφέστο</i> στο έτος των επαναστάσεων.....	34
1.5. Μετά τις ήττες του 1848. Μία στρατηγική και πολλές τακτικές και για το έθνος.....	43
1.6. Η μελέτη των μη ανεπτυγμένων κρατών, η αρχή της στροφής [Το «Εθνολογικό Σημειωματάριο»].....	58
1.7. Πολωνία, Ιρλανδία, Ρωσία: Οι επαναστατικές προοπτικές αλλάζουν.....	64
1.8. Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας: Επιστροφή στις Περιφέρειες.....	84
1.9. Ο Μαρξ στη Ρωσία, η Ρωσία στον Μαρξ.....	87
Κεφάλαιο 2: Οι επίγονοι ενόπιον εθνών και μειονοτήτων από τη σκοπιά της εξουσίας.....	106
2.1. Η θέση της Β΄ Διεθνούς.....	106
2.2. Οι αυstroμαρξιστές.....	110
2.3. Ρόζα Λούξεμπουργκ.....	116
2.4. Λέων Τρότσκι.....	121

2.5 Οι τελευταίοι κλασικοί. Λένιν, Στάλιν.....	122
Κεφάλαιο 3: Οι Έλληνες μαρξιστές για το έθνος και το 1821.....	154
3.1. Το 1821 στα γραπτά του Μαρξ.....	154
3.2. Γεώργιος Σκληρός. Ο μαρξισμός ως θεωρία της εξέλιξης και η ιστορία ως πεδίο εκκρεμοτήτων.....	157
3.3. Γιάνης Κορδάτος. Ο ιστορικός που γεννήθηκε όταν πέθανε ο Παπαρρηγόπουλος.....	187
3.4. Η σύγκρουση Κορδάτου - Ζεύγου: Το πολλαπλό είδωλο του 1821 στα μάτια της Αριστεράς.....	237
3.5. Η νέα ηγεσία του ΚΚΕ μιλάει για το έθνος και το 1821.....	258
3.6. Το 1821 μέσα στην Αντίσταση και στις παραμονές του Εμφυλίου. Γιώργης Λαμπρινός, Άρης Βελουχιώτης, Νίκος Μπελογιάννης.....	281
3.7. Κορδάτος εναντίον Κορδάτου.....	302
3.8. Η γέννησης της ελληνικής αστικής τάξης στο έργο του Σεραφείμ Μάξιμου.....	328
3.9. Τα μετεμφυλιακά έργα του Γιάνη Κορδάτου.....	333
3.10. Η <i>Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας</i> . Επιστροφή και αποκρυστάλλωση.....	339
Επίλογος.....	357
Βιβλιογραφία	363

Ευχαριστίες

Για την ολοκλήρωση της διατριβής, ευχαριστώ πολύ όσους και όσες συνέβαλαν άμεσα και έμμεσα σε αυτήν. Λίγο περισσότερο, τους και τις κάτωθι:

Τον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Βαγγέλη Νικολαΐδη, για τον αφειδώλετο εφοδιασμό μου με συγγράμματα της βιβλιοθήκης του ιδρύματος.

Τον αναπληρωτή καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Άρη Στυλιανού, για τον εφοδιασμό μου με συγγράμματα της βιβλιοθήκης του ΑΠΘ, αλλά και της προσωπικής του. Επίσης, για την πολύτιμη αρωγή του ως προς το έργο του Χέγκελ.

Τον κύριο Χάρη Γολέμη, πρώην διευθυντή του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς, για τις πολλές διευκολύνσεις, το θερμό ενδιαφέρον και την μεγάλη κατανόηση που επέδειξε κατά την περίοδο εργασίας μου στο Ινστιτούτο.

Την κυρία Ποτούλα Χαϊδοπούλου για την πολύχρονη διευκόλυνση της παραμονής μου στην Αθήνα.

Τέλος, όσες και όσους προσπάθησαν να μην με αφήσουν να συμβιβαστώ με την ιδέα της ματαιωμένης εκκρεμότητας. Και όσες και όσους με ώθησαν, δείχνοντας μου τον ενθουσιασμό και την θερμή στήριξή τους, όταν το πράγμα ξαναμπήκε σε ράγες.

Εισαγωγή

«Κι απέ Δεκέμβρη, στην Αθήνα και Φωτιά

Τούτο της Γης το θαλασσόδαρτο αγκωνάρι,

Λικνίζει κάτω από το Δρυ και την Ιτιά

Το Διάκο, τον Κολοκοτρώνη και τον Άρη»

Νίκος Καββαδίας, «Αντίσταση», *Ελεύθερα Γράμματα*, τ.14, 10 Αυγούστου 1945

Η επανάσταση του 1821 αποτέλεσε ένα σημείο τομής στην ιστορία των πληθυσμών της βαλκανικής χερσονήσου και κυρίως των ελληνόφωνων, καθώς οδήγησε στην απόσπαση ενός τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Από τους ιστορικούς της λεγόμενης «Εθνικής Ιστορικής Σχολής», κυρίως τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, μέσα από την μελέτη του 1821 υποστηρίχθηκε η ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Στο πλαίσιο αυτής της χρήσης, η επανάσταση αποδόθηκε κυρίως στην σφοδρή επιθυμία για εθνική ανεξαρτησία των υπόδουλων, οι οποίοι κινητοποιούνταν ενθουμούμενοι το εθνικό ιστορικό παρελθόν τους.

Με το 1821 όμως δεν ασχολήθηκαν μόνο οι «Εθνικοί» ιστοριογράφοι. Μία σειρά μαρξιστών ιστοριογράφων ασχολήθηκαν με την διερεύνηση των στοιχείων της επανάστασης και ενεπλάκησαν έντονα στην σχετική πολεμική. Ο βασικός λόγος που επέβαλε αυτήν την ερευνητική επιλογή ήταν η πεποίθηση των εν λόγω, όχι επαγγελματιών, ιστοριογράφων πως η διαχείριση του 1821 από την κυρίαρχη ιστοριογραφία λειτουργούσε συσκοτιστικά, καθώς υποτιμούσε τον «υλιστικό» παράγοντα της ιστορίας και υπέκρυπτε την ταξική διάσταση της επανάστασης και

της επακόλουθης εξέλιξης του ελληνικού κράτους. Επίσης, πως αποσκοπούσε στο να προσφερθούν ερείσματα στις ιδεολογικές κατασκευές της αστικής τάξης, όπως τη Μεγάλη Ιδέα, και τις συναφείς πολιτικές της επιδιώξεις. Για να το πούμε διαφορετικά, οι μαρξιστές ιστοριογράφοι ασχολήθηκαν με το 1821 για να το εξετάσουν με τα ερμηνευτικά εργαλεία του ιστορικού υλισμού, τα μόνα, κατά τους ίδιους, ικανά να οδηγήσουν στην αποκάλυψη της ιστορικής αλήθειας, αλλά και της πραγματικότητας αναφορικά με τα κοινωνικά συμφέροντα της εποχής τους και την εξέλιξη που θα έπρεπε, κατά αυτούς, να έχει η ταξική πάλη. Ο πρώτος που επιχείρησε μία ερμηνεία της νεότερης ελληνικής ιστορίας με τα μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού ήταν ο Γεώργιος Σκληρός. Το εγχείρημα αυτό ξεκίνησε με το έργο *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, το οποίο εκδόθηκε το 1907. Κύριος άξονας της προσπάθειας του ήταν το να εντοπίσει τον ιδεολογικό χαρακτήρα της επανάστασης, καθώς και την συσχέτιση αυτού με την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα των αρχών του 20ου αιώνα, όπως αποτυπώνονταν στις πολιτικές συγκρούσεις στο πλαίσιο του τότε ελληνικού κράτους.

Τα συμπεράσματα του Σκληρού απέχουν από την αντίληψη που αποτυπώνεται στην στροφή που παραθέσαμε παραπάνω, από το ποίημα «Αντίσταση» του Νίκου Καββαδία. Σε αυτό αντανakλάται με αρκετή ενάργεια η προσπάθεια της Αριστεράς της περιόδου της δημοσίευσης, να συγκροτήσει μία προνομιακού τύπου ιστορική σχέση με την επανάσταση του 1821. Το ποίημα, δημοσιευμένο τον Αύγουστο του 1945, δηλαδή λίγους μήνες μετά από τα Δεκεμβριανά, αφιερώνεται από τον Καββαδία στη Μέλπω Αξιώτη, λογοτέχνη αλλά και εξέχον στέλεχος του τότε κομμουνιστικού κινήματος. Το πρόσωπο στο οποίο γίνεται η αφιέρωση αλλά και αυτή καθαυτή η επιλογή της δημοσίευσης του ποιήματος σε ένα αριστερό περιοδικό -μέλος της συντακτικής επιτροπής του οποίου ήταν η ίδια η Μέλπω Αξιώτη- πιστοποιεί ότι ο Καββαδίας αναπαράγει ένα μοτίβο που ήταν καθιερωμένο στο χώρο της ελληνικής Αριστεράς και τον κύριο κομματικό φορέα της, το ΚΚΕ. Το μοτίβο στο οποίο αναφερόμαστε είναι αυτό της ταύτισης των ένοπλων τμημάτων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τους «λαϊκούς» αγωνιστές του 1821 και με τις μεταξύ αυτών εμβληματικές μορφές.

Αυτή η παραταξιακή οικειοποίηση του ιστορικού παρελθόντος -απόρροια αλλά και αιτία μιας συγκεκριμένου τύπου ανάγνωσης των γεγονότων της επανάστασης του 1821- δεν ήταν καινοφανής το 1945. Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας από την επανάσταση του 1821 ως την Εθνική Αντίσταση, με την δεύτερη ιδωμένη ως ολοκλήρωση των στόχων της πρώτης, είχε ήδη εμφανιστεί και κυριαρχήσει στους κόλπους του ΚΚΕ. Ήταν το αποτέλεσμα της μετάβασης από την ερμηνευτική γραμμή του Γιάννη Κορδάτου -του πρώτου κομμουνιστή ιστορικού που επιχείρησε μια εκτεταμένη ερμηνεία του 1821 μετά από τον Γεώργιο Σκληρό και την πιο διεκπεραιωτική διαχείρισή του- που πατώντας πάνω στο μαρξικό σχήμα για την ιστορική εξέλιξη των κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης εντόπιζε στο 1821 την ελληνική αστική επανάσταση προς την αναλυτική γραμμή της νέας ηγεσία του ΚΚΕ που εκφράστηκε κυρίως από τον Γιάννη Ζεύγο και σύμφωνα με την οποία εντός του 1821 οι λαϊκές αγροτικές δυνάμεις ήταν που έδιναν τον χαρακτήρα στην επανάσταση, ώσπου οι συνασπισμένες δυνάμεις αστών και κοτζαμπάσηδων πήραν τον έλεγχο και λείαναν τις κοινωνικές διεκδικήσεις των αγωνιστών.

Κοινό στοιχείο των δύο επεξεργασιών ήταν η ιδέα της γραμμικής εξέλιξης της ιστορίας, άρα της δρομολόγησης ριζικών κοινωνικών αλλαγών που, για τον ένα ή τον άλλο λόγο, είχαν μείνει εκκρεμείς από το 1821. Όμως, τα δύο έργα οδηγούσαν, άμεσα και έμμεσα, σε διαφορετικά συμπεράσματα για τις εθνικές υπηρεσίες της κάθε τάξης και τα επακόλουθα δικαιώματα που θεμελιώναν σε σχέση με τα σύγχρονα πολιτικά διακυβεύματα. Επίσης, εξέβαλαν σε διαφορετικές στρατηγικές και τακτικές επιλογές ως προς τον χαρακτήρα της επερχόμενης, όπως θεωρούνταν, κοινωνικής επανάστασης στην Ελλάδα. Αυτό οδήγησε σε μια σφοδρή αντιπαράθεση στο εσωτερικό του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Μια αντιπαράθεση που έμοιαζε να αφορά την ιστορία, στην πραγματικότητα, όμως, αφορούσε την επαναστατική εξέλιξη της ταξικής πάλης και τις σχετικές συγκρούσεις στο εσωτερικό του παγκόσμιου και του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, ενώ ενέπλεκε, εκ των πραγμάτων, τους τρόπους πρόσληψης των ερμηνευτικών εργαλείων του ιστορικού υλισμού. Έτσι, από τον Μεσοπόλεμο μέχρι την περίοδο του Ελληνικού Εμφυλίου, ο ταξικός και πολιτικός συσχετισμός δύναμης αλλάζει πολλές φορές και, αντιστοίχως, αλλάζουν και τα συναφή πολιτικά επίδικα. Μέσα σε αυτή τη συγκυρία ήταν αναμενόμενο -όχι μόνο λόγω

της κρισιμότητάς της αλλά και λόγω του δογματικού, σχεδόν θεολογικού, τρόπου χρήσης των αναλυτικών εργαλείων του μαρξισμού με τον οποίο είχε διαπαιδαγωγηθεί η Αριστερά- να βαραίνει περισσότερο η πολιτική πάλη της εργατικής τάξης και, αντιστοίχως, να υποτιμάται η ανάγκη επιστημονικά συνεπούς ιστορικής έρευνας, η οποία άλλωστε με τα μέσα και στις συνθήκες της εποχής δεν ήταν πάντα εφικτή. Επί της ερμηνείας του 1821 και για το σύστοιχο ζήτημα του χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού στις αρχές και τα μέσα του 20ου αιώνα κρίσιμη ήταν η συμβολή και άλλων προσωπικοτήτων του κομμουνιστικού χώρου, όπως ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο Γιώργης Λαμπρινός, ο Άρης Βελουχιώτης και ο Σεραφείμ Μάξιμος.

Στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής χαρτογραφούμε τις αναλύσεις των μελών του μαρξιστικού χώρου από το 1907, όταν ο Γεώργιος Σκληρός εκδίδει το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, ως το 1957, όταν τελειώνει το μείζον τμήμα του ιστορικού έργου του Γιάνη Κορδάτου. Διερευνούμε τους μηχανισμούς που ήδη αναφέραμε, μέσα από τους οποίους διαμορφώνονται οι σχετικές επεξεργασίες. Για αυτό, πρωτύτερα εξετάζουμε το σχετικό με το εθνικό φαινόμενο έργο του Καρλ Μαρξ και του Φρήντριχ Ένγκελς, αλλά και των θεωρητικών και πολιτικών ηγετών της Β΄ και Γ΄ Διεθνούς.

Στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής διερευνούμε τη θέση που έχει η μελέτη του εθνικού φαινομένου στο έργο των Καρλ Μαρξ και Φρήντριχ Ένγκελς και την μαρξική φιλοσοφία της ιστορίας. Συγκεκριμένα, εξετάζουμε το κατά πόσο οι δύο κλασικοί είχαν διαμορφώσει μια διακριτή θεωρία για το φαινόμενο του έθνους ή το εξέταζαν στο πλαίσιο των άλλων επεξεργασιών τους, ως ένα δευτερογενές παράγωγο του καπιταλισμού. Επίσης, το κατά πόσο η θέση τους σχετικά με το έθνος -συνεκτική θεωρία ή πιο χαλαρή προσέγγιση- διαμορφωνόταν μέσα από τις γενικές επιστημολογικές αρχές τους ή τροποιούνταν με βάση την πολιτική και ιστορική συγκυρία. Ως πεδίο διακρίβωσης των παραπάνω χρησιμοποιείται η τοποθέτησή των Μαρξ και Ένγκελς αναφορικά με την υποστήριξη ή μη των ποικίλων εθνικών κινημάτων της εποχής τους. Τέλος, μέσα από την έρευνα επιχειρούμε να αναδείξουμε την εξέταση του εθνικού φαινομένου ως δείκτη για την εξέλιξη της μαρξικής θεωρίας, κυρίως σε σχέση με το ζήτημα της νομοτέλειας

και του οικονομικού αναγωγισμού. Στο πλαίσιο των παραπάνω επισκοπείται συνδυαστικά πρωτογενής και δευτερογενή βιβλιογραφία. Για την δεύτερη αξιοποιούμε ένα μεγάλο τμήμα των αγγλόφωνων έργων που αποτελούν σημεία αναφοράς σχετικά με τα ζητήματα αυτά. Ενδεικτικά επισκοπείται το σχετικό έργο των Benedict Anderson, Shlomo Avineri, James M. Blaut, Walker Connor, Regis Debray, Eric Hobsbawm, Brian Jenkins, Leszlek Kolakowski, Michele Levy, Gunter Minnerup, Ronaldo Munck, Tom Nairn, Ephraim Nimni, Z.A. Pelczynski, Trevor Purvis, Roman Szporluk και άλλων. Η διερεύνηση της πρωτογενούς βιβλιογραφίας ξεκινάει από τα πρώτα γραπτά του Μαρξ, και συγκεκριμένα το *Εβραϊκό Ζήτημα* και την «Κριτική» του προς τον Γερμανό οικονομολόγο List, όπου αποτυπώνονται στην πιο καθαρή μορφή τους οι πρώιμες θέσεις του Μαρξ για την εθνική ταυτότητα. Συνεχίζει με την *Γερμανική Ιδεολογία* και το «Σχέδιο μιας Κομμουνιστικής Ομολογίας Πίστης», όπου αναδεικνύεται η προβληματική σχετικά με την επίδραση που άσκησε στην μαρξική προσέγγιση του εθνικού φαινομένου –και ειδικώς του εθνικού κράτους- η θεωρία του Χέγκελ για την Κοινωνία των Πολιτών. Μέσα από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* εξετάζεται το ζήτημα της σχέσης της εργατικής τάξης με την εθνική συνείδηση. Στην αρθρογραφία των Μαρξ και Ένγκελς στις *Neue Rheinische Zeitung* και *New York Daily Tribune* διερευνάται η εισαγωγή του όρου «Λαοί Χωρίς Ιστορία» και το κατά πόσο αποτελεί αντιφατικό ή μη στοιχείο στο πλαίσιο της μαρξικής ανάλυσης. Ως αντικείμενα έρευνας χρησιμοποιούνται και τα δημοσιεύτα γραπτά του Μαρξ για τις μη δυτικές κοινωνίες, περισσότερο την Ινδία και την Κίνα συγκριτικά με τις ευρωπαϊκές περιπτώσεις, κυρίως την Πολωνία και την Ιρλανδία. Τέλος, εξετάζεται η στροφή του ενδιαφέροντος του Μαρξ προς τη Ρωσία, όπου επιχειρείται να απαντηθεί το ερώτημα για τη σχέση της μαρξικής προσέγγισης του έθνους με το ζήτημα της ιστορικής νομοτέλειας στο μαρξικό έργο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής διερευνούμε τους τρόπους ερμηνείας του εθνικού φαινομένου από τους επιγόνους των Μαρξ και Ένγκελς, τους μαρξιστές διανοητές και πολιτικούς ηγέτες της Β' και της Γ' Διεθνούς. Ορίζουμε ως πυρήνα της οπτικής του το ότι, σε αντίθεση με τους Μαρξ και Ένγκελς, τα εν λόγω στελέχη καλούνταν σε μεγάλο βαθμό να τοποθετηθούν θεωρητικά και πολιτικά για το εθνικό ζήτημα με βάση πολιτικές διεργασίες και κινηματικές εξελίξεις που

συντελούνταν στο εσωτερικό των κρατών τους, με αποτέλεσμα να αναπτυχθούν στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος συγκρουόμενες οπτικές. Εξετάζουμε τις συμβολές της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, των Μπερνστάιν και Κάουτσκι, που σε συνδυασμό με την σύγκρουση στο εσωτερικό των Πολωνών σοσιαλιστών, απολήγουν στις θέσεις της Β΄ Διεθνούς για την Αυτοδιάθεση των Εθνών. Μελετούμε το πώς η θέση αυτή εξελίσσεται σε πεδίο ερμηνευτικών συγκρούσεων στο εσωτερικό του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Ρωσίας και το πώς αυτή η σύγκρουση τροφοδοτείται από τις θεωρητικές επεξεργασίες και τον ορισμό του έθνους που σχηματίζεται από τους αυστρομαρξιστές Καρλ Ρένερ και Όττο Μπάουερ και τις πολιτικές τους προεκτάσεις, σε σχέση με την θεσμική κρατική συγκρότηση της Αυστρίας. Εξετάζουμε τις διαφορές των κριτηρίων για τον ορισμό του έθνους ανάμεσα στις προσεγγίσεις των Γερμανών, που ρίχνουν το βάρος σε τεχνικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, και των Αυστριακών σοσιαλιστών που επικεντρώνουν στη συνειδησιακή διάσταση, και τις συνδέουμε με το διαφορετικό πεδίο πολιτικής εφαρμογής τους. Στη συνέχεια εξετάζουμε το πώς οι ιδέες των αυστρομαρξιστών έρχονται σε σύγκρουση με την αντίληψη των μπολσεβίκων για την κομματική οικοδόμηση, την κοινότητα συμφερόντων των εργαζόμενων ασχέτως εθνικότητας, αλλά και τα δικαιώματα των μειονοτήτων. Επίσης, εξετάζουμε τη συνάφεια που προέκυπτε μεταξύ των αυστρομαρξιστών και της Ρόζα Λούξεμπουργκ. Εξετάζουμε τις θέσεις της Λούξεμπουργκ και το πώς αυτές προκαλούν την αντιπαράθεσή της με την ηγεσία των μπολσεβίκων, όπως αποτυπώνεται στα έργα των Λένιν και Στάλιν. Αξιοποιούμε ερμηνευτικά αυτήν την σύγκρουση για να αναδείξουμε πως στο πλαίσιο της κάποια από τα μαρξικά στοιχεία της ανάλυσης του εθνικού φαινομένου, κυρίως το ζήτημα των «Λαών Χωρίς Ιστορία», επανέρχεται ως κριτήριο για την μαρξιστική συνέπεια ή ασυνέπεια της κάθε ανάλυσης για το έθνος, αλλά και το πως εγκαταλείπονται οριστικά. Εξετάζουμε τις κριτικές που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τις επιστημολογικές προκείμενες των θέσεων της Λούξεμπουργκ, κυρίως σε σχέση με την μηχανιστική πρόσληψη του μαρξισμού, στοιχείο που άμεσα ή έμμεσα επανέρχεται διαχρονικά στις μαρξιστικές διερευνήσεις του εθνικού φαινομένου. Ερευνούμε το πώς η ιδέα της αντικειμενικά θετικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων έχει γονιμοποιήσει εξαιρετικά αποκλίνουσες μεταξύ τους στάσεις για

το εθνικό ζήτημα, όπως της Ρόζα Λούξεμπουργκ και των Γερμανών σοσιαλιστών. Επισκοπώντας όλη τη σχετική με το εθνικό ζήτημα εργογραφία των Λένιν και Στάλιν επιχειρούμε να εντοπίσουμε τα στοιχεία που διαμόρφωσαν τον τρόπο πρόσληψης του εθνικού φαινομένου και την σύστοιχη πολιτική τακτική των κομμουνιστικών κομμάτων από τότε κι έπειτα. Κομμάτι της έρευνας αποτελεί εδώ και η σύγκρουση Λένιν-Λούξεμπουργκ για το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Πολωνίας. Στο σταλινικό έργο εξετάζουμε τον περίφημο ορισμό για τα έθνη και αξιολογούμε τις κριτικές που επισημαίνουν ομοιότητες προς τον ορισμό του Μπάουερ. Επίσης, εξετάζουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές με τις αντίστοιχες θέσεις του Λένιν. Τονίζουμε τα σημεία που θεωρούμε πως αναδεικνύουν, ως κοινό στοιχείο της αντίληψης του Μαρξ και του Λένιν, την πραγματολογική προσαρμογή των στάσεων απέναντι στα εθνικά κινήματα ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές εξελίξεις. Στο έργο του Λένιν *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Σταδιο του Καπιταλισμού* διερευνούμε την τυπολογία των εθνικών κινήματων που εκτίθεται εκεί, για να εντοπίσουμε την κατηγορία στην οποία ενδεχομένως να εντάσσονται αναδρομικά από τους Έλληνες μαρξιστές οι ερμηνείες του 1821. Ως προς τη δευτερογενή βιβλιογραφία, στην προαναφερθείσα προστίθενται και άλλα έργα αναφοράς, όπως των Horace B. Davis, Isaac Deutsher, Charles Herod, C. D. Kerning, Bertram D. Wolfe.

Στο τρίτο κεφάλαιο της διατριβής ερευνούμε τις προσεγγίσεις των Ελλήνων μαρξιστών για το φαινόμενο του έθνους και τις σύστοιχες ερμηνείες της επανάστασης του 1821. Εξετάζουμε το πώς οι κατά καιρούς ιστοριογραφικές ερμηνείες του 1821 καθορίζονταν από τον τρόπο ανάγνωσης του μαρξισμού, τις εσωτερικές συγκρούσεις στο εσωτερικό του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος και τα επίδικα της εκάστοτε πολιτικής συγκυρίας. Η έρευνα εκτείνεται από τις αρχές του αιώνα και το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* του Γεώργιου Σκληρού, ως το μετεμφυλιακό έργο του Γιάνη Κορδάτου. Εισαγωγικά, εκθέτουμε τις αναφορές του Μαρξ στην επανάσταση του 1821. Ειδικότερα, εξετάζουμε το από ποια σημεία του έργου των Μαρξ και Ένγκελς και των επιγόνων αντλούν τα ερμηνευτικά τους εργαλεία οι Έλληνες μαρξιστές. Βλέπουμε την αλλαγή από την πολύ σχηματική θέση για το έθνος και το 1821 που παράγει ο Σκληρός μέσα από την εξαιρετικά εξελικτικιστική πρόσληψη της μαρξιστικής φιλοσοφίας της

ιστορίας, στο έργο του Κορδάτου, που χαρακτηρίζεται από ισχυρότερη συνάφεια με το πραγματολογικό υλικό, μετάβαση στον μαρξισμό της Γ' Διεθνούς, αλλά και μια νέα μηχανικότητα, βασισμένη στην γενίκευση του ρόλου της αστικής τάξης. Το συγκρίνουμε με τις «λαοκεντρικές» ερμηνείες του Ζεύγου, οι οποίες εισάγουν μία κρίσιμη αλλαγή σε σχέση με την ανάγνωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των ταξικών συμφερόντων της περιόδου της επανάστασης, ειδικότερα την συνάφεια των συμφερόντων αστών και κοτζαμπάσηδων, αλλά και, όπως προαναφέραμε, μια έμμεση σύνδεση του 1821 με τον χαρακτήρα της επικείμενης κοινωνικής επανάστασης στην Ελλάδα. Μελετούμε, στη συνέχεια, το σχετικό έργο και τις αναφορές των Νίκου Ζαχαριάδη, Άρη Βελουχιώτη και Γιώργη Λαμπρινού που εγγράφονται στην ίδια αναλυτική γραμμή. Τέλος, εξετάζουμε το έργο του Νίκου Μπελογιάννη και του Σεραφείμ Μάξιμου και τους προβληματισμούς που εισάγουν, ειδικά ο δεύτερος με την τεκμηριωμένη αρχειακά μελέτη του για τον τρόπο συγκρότησης και τη φυσιολογία του ελληνικού εμπορικού κεφαλαίου και του ρόλου του στην επανάσταση. Διερευνούμε την πιθανή συνάφεια των επεξεργασιών αυτών από με τα κλασικά μαρξικά και μαρξιστικά έργα που παραθέσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια και απαντάμε στο ερώτημα αν οι θέσεις των Ελλήνων μαρξιστών για το εθνικό φαινόμενο και το 1821 διαμορφώνονται κυρίως σε σχέση με τις συναφείς επεξεργασίες των κλασικών ή με τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα και τις τακτικές επιλογές του παγκόσμιου κομμουνιστικού κέντρου, της ΕΣΣΔ. Εκτός από τα πρωτογενή έργα των προαναφερθέντων μαρξιστών συγγραφέων, χρησιμοποιούμε στο κεφάλαιο αυτό ως δευτερογενή βιβλιογραφία τα έργα αναφοράς των Άγγελου Ελεφάντη και Παναγιώτη Νούτσου, αλλά και επιστημονική αρθρογραφία, ενδεικτικά των Φίλιππου Ηλιού, Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Γιάννη Κουμπουρλή. Επίσης, χρησιμοποιούμε την διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Μπουμπού, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη* (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996). Τέλος, το Μακεδονικό Ζήτημα επιλέχθηκε να μην ενταχθεί στο πλαίσιο της διατριβής, ώστε να υπάρξει επικέντρωση στην ιστοριογραφική διάσταση. Η συμπερίληψη του Μακεδονικού ζητήματος -που η σχέση το με τις μαρξιστικές επεξεργασίες περί έθνους θα μπορούσε να είναι αντικείμενο ενός διακριτού ερευνητικού εγχειρήματος- δεν θα επέτρεπε κάτι τέτοιο.

Κεφάλαιο 1: Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για το έθνος

1.1 Το ζήτημα της θεωρίας

Η κληρονομιά του Καρλ Μαρξ και του Φρήντριχ Ένγκελς σε σχέση με το εθνικό φαινόμενο δεν εξαιρείται από τον γενικό κανόνα που θέλει το έργο τους να προκαλεί συγκρούσεις μεταξύ των πολιτικών επιγόνων τους, αλλά και των μελετητών τους. Κι αυτό αποτελεί, ασφαλώς, τεκμήριο της σημασίας που έχει το έργο αυτό για την ιστορία των ιδεών, της πολιτικής πρακτικής, αλλά και των κοινωνικών επιστημών. Για να εξετάσουμε αυτήν την κληρονομιά θα πρέπει να αναμετρηθούμε με τα παρακάτω ερωτήματα:

- Είχαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρία για το εθνικό φαινόμενο; Δηλαδή, το θεωρούσαν ένα αρκετά ισχυρό και αυτόνομο φαινόμενο ώστε να το προσεγγίσουν με μια αναπτυγμένη και εκλεπτυσμένη επεξεργασία και με τη συνεκτικότητα που χαρακτήριζε άλλες θεωρίες τους; Ή το προσέγγιζαν ως ένα δευτερεύον φαινόμενο και το διαχειρίζονταν απλώς προσαρμόζοντάς το στις βασικές θεωρητικές τους θέσεις;
- Απέναντι στις εθνικές διεκδικήσεις και τα εθνικά κινήματα είχαν μία σταθερή γραμμή ή τα αντιμετώπιζαν διαφορετικά κάθε φορά, ανάλογα με τους πολιτικούς συσχετισμούς της εκάστοτε συγκυρίας;
- Αν η θεωρία/διαχείριση και η πολιτική αντιμετώπιση του εθνικού φαινομένου άλλαζαν κατά καιρούς, αυτό συνέβαινε λόγω προηγούμενων αλλαγών στην φιλοσοφία της ιστορίας τους, στην πολιτική συγκυρία ή στα σημεία τομής τους;

Η συντριπτική πλειονότητα των μελετητών αποφαινεται ρητώς πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς στερούνταν μίας θεωρίας για το εθνικό φαινόμενο. Ο Avineri χαρακτηρίζει την κληρονομιά αυτή «προβληματική», μια «μαύρη τρύπα» που έστεκε «εκεί που θα έπρεπε να βρίσκεται η εξέταση μίας από τις πιο ισχυρές κοινωνικές και πολιτικές

δυνάμεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα».¹ Ο Άντερσον λέει πως «ο εθνικισμός αποδείχτηκε μια ενοχλητική ανωμαλία για την μαρξιστική θεωρία και ακριβώς γι' αυτό το λόγο αποσιωπήθηκε μάλλον παρά αντιμετωπίστηκε».² Ο Νάιρν υποστηρίζει πως «η θεωρία του εθνικισμού αντιπροσωπεύει τη μεγάλη ιστορική αποτυχία του μαρξισμού».³ Ο Laclau λέει πως «η τυφλότητα για τον εθνικό παράγοντα είναι διαρκής στην ιστορία του μαρξισμού ήδη από την αρχή της».⁴ Ο Πουλαντζάς υποστηρίζει πως «δεν υπάρχει μαρξιστική θεωρία του έθνους».⁵ Ο Λεβί τονίζει πως «ο Μαρξ δεν διατύπωσε ποτέ μια συστηματική θεωρία για το εθνικό ζήτημα, έναν ακριβή ορισμό της έννοιας του “έθνους”, μήτε μια γενική πολιτική στρατηγική για το προλεταριάτο στο πεδίο αυτό», αλλά περιορίστηκε σε μια αρθρογραφία με «συγκεκριμένες πολιτικές αναλύσεις σχετικά με συγκεκριμένες περιπτώσεις».⁶ Ο Munck λέει πως «ο Μαρξ και Ένγκελς άφησαν πίσω τους μια ανολοκλήρωτη και αντιφατική κληρονομιά στο εθνικό ζήτημα».⁷ Ο Pelczynski υποστηρίζει πως «η αποτυχία του μαρξισμού να αποκτήσει μία συνεκτική και ανεπτυγμένη θεωρία του εθνικισμού, είτε εμπειρικού είτε κανονιστικού χαρακτήρα, είναι αδιαμφισβήτητη»,⁸ και πως παρότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν αντιληφθεί την ισχύ της εθνικής ταυτότητας, «την έβλεπαν ως μία πολιτική δύναμη άξια να λαμβάνεται υπόψη στην ανάλυση της ισχύος των ταξικών δυνάμεων και στο σχεδιασμό της επαναστατικής στρατηγικής του προλεταριάτου στις διάφορες χώρες, όχι ως ένα φαινόμενο που πρέπει να εξηγηθεί συστηματικά στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών και ακόμη λιγότερο με βάση τους πολιτισμικούς, ιστορικούς

¹ Shlomo Avineri, «Marxism and Nationalism», στο Jehuda Reinharz και George L. Mosse (επιμέλεια), *The Impact of Western Nationalisms. Essays dedicated to Walter Z. Laquer on the occasion of his 70th birthday*, SAGE Publications, Λονδίνο, 1992, σελ. 283.

² Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σελ. 23. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³ Τομ Νάιρν, «Εθνικισμός: ο σύγχρονος Ιανός», στο Τομ Νάιρν (κ.α.), *Εθνικισμός ο σύγχρονος Ιανός. Πατριωτισμός, διεθνισμός και εθνικό ζήτημα*, Στοχαστής, Αθήνα 1998, σελ. 95.

⁴ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism*, Pluto Press, Λονδίνο 1991, σελ. χ. Από εδώ και πέρα, κάθε παράθεμα που παρουσιάζεται στα ελληνικά από ξενόγλωσση πηγή αποτελεί μετάφραση δική μας (ΣΠ).

⁵ Νίκος Πουλαντζάς, *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001 σελ. 133.

⁶ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα», στο Τομ Νάιρν (κ.α.), *Εθνικισμός...*, ό.π., σελ. 58.

⁷ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue. Marxism and Nationalism*, Zed Books, Λονδίνο 1986, σελ. 2.

⁸ Z. A. Pelczynski, «Nation, Civil Society, State: Hegelian sources of the Marxian Non-Theory of Nationality», στο Z. A. Pelczynski (επιμ.), *The State and Civil Society: Study in Hegel's Political Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, σελ. 278.

και παραδοσιακούς όρους».⁹ Ο Χομπσμπάουμ λέει πως για τον Μαρξ, και όλους τους μαρξιστές μετά, το έθνος δεν υπήρξε «ζήτημα θεωρητικής αρχής [...]αλλά πραγματιστικής κρίσης στο πλαίσιο των εξελισσόμενων συνθηκών».¹⁰ Ο Debray λέει πως «το "εθνικό ζήτημα" είναι το κρίσιμο κενό στην μαρξιστική θεωρία. Σε αυτό το μικρό κενό συγκεντρώνεται και αποκρυσταλλώνεται ό,τι δεν έχει ειπωθεί από τον μαρξισμό. Και όταν το ανείπωτο ειπωθεί, τα πάντα εκρήγνυνται. [...] το έθνος είναι σαν τον ατομικό πυρήνα σε μια γενική πυρπόληση του μαρξισμού ως θεωρία και του σοσιαλισμού ως πολιτική πρακτική».¹¹ Κάπως διαφορετική είναι η προσέγγιση του Blaut που υποστηρίζει πως η μαρξιστική θεωρία για το έθνος είναι ατελής και χρειάζεται επικαιροποίηση, αλλά η θεωρητική της βάση, δηλαδή η συσχέτιση του εθνικού αγώνα με την ταξική πάλη και την πολιτική πάλη για την κατάληψη της κρατικής εξουσίας, είναι ισχυρή.¹² Μάλιστα, ο Blaut προσπαθεί να δώσει έναν ορισμό για το τι είναι κατά τον Μάρξ το έθνος. Λέει πως θεωρούσε ως έθνος δύο μορφές κοινοτήτων. Αφενός, τα ήδη ανεξάρτητα κράτη που ήταν βιώσιμα, υπό την έννοια πως δεν απειλούνταν με αποσύνθεση ή απώλεια της ανεξαρτησίας τους. Αφετέρου, τις κοινότητες που δεν έχουν συγκροτηθεί σε δικό τους κράτος, αλλά έχουν καθαρά την δυνατότητα να γίνουν και να μείνουν πολιτικά ανεξάρτητες. Οι κοινότητες αυτές έχουν δύο χαρακτηριστικά, κάποιες και τα δύο και άλλες ένα από τις δύο. Το πρώτο είναι τα κοινά πολιτισμικά στοιχεία, την κοινωνική ενσωμάτωση των μελών τους, οικονομικές δυνατότητες, μέγεθος, εδαφική συνοχή. Το δεύτερο είναι ένα μεγάλο, ισχυρό και διαρκές κίνημα που μπορεί να φτάσει μέχρι την δημιουργία ανεξάρτητου κράτους.¹³

⁹ Στο ίδιο, σελ. 277.

¹⁰ Eric Hobsbawm, «Some Reflections on "The Break-Up of Britain"», *New Left Review* 105, 1977, σελ. 9.

¹¹ Regis Debray, «Marxism and the National Question», *New Left Review*, v. 155, 1977, σελ. 31.

¹² James M. Blaut, *The National Question. Decolonizing the Theory of Nationalism*, Zed Books, Λονδίνο 1987, σελ. 70.

¹³ Στο ίδιο, σελ. 199. Το γεγονός ότι σε όλο το βιβλίο ο Blaut δεν θίγει καθόλου τον τακτικό τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ και ο Ένγκελς προσέγγιζαν τα εθνικά κινήματα, δείχνει πως το έργο κυριαρχείται από την πολιτική του επιθυμία, δηλαδή την όσμωση των εθνικών κινήματων στις αποικιοκρατούμενες περιοχές, και ειδικότερα στο Πουέρτο Ρίκο, με τον μαρξισμό. Σε αυτό το πλαίσιο φτάνει να υποστηρίξει πως υπάρχουν και προκαπιταλιστικά έθνη, εκτός Ευρώπης, αφού ενώ, πράγματι, στην φεουδαρχική Ευρώπη δεν υπήρχε ενιαία πολιτικά επικράτεια τόσο μεγάλη ώστε να δημιουργηθούν εκεί ενιαία έθνη, εκτός Ευρώπης αυτές οι περιοχές υπήρχαν και μπορεί εκεί να διαμορφώθηκαν εθνικά μορφώματα.

Οι μελετητές αποδίδουν την αδυναμία αυτή των πατέρων του επιστημονικού σοσιαλισμού σε διάφορους παράγοντες. Ο Trevor Purvis εντοπίζει στις επεξεργασίες του Μαρξ για το έθνος «βαθείς αντιφάσεις και ασυνέπειες», τις οποίες αποδίδει εν μέρει στο ότι στον εσωτερικό καταμερισμό εργασίας τα σχετικά ζητήματα τα είχε αναλάβει ο Ένγκελς, αλλά κυρίως στην επίδραση που άσκησε στον Μαρξ το γεγονός ότι μέσω της καπιταλιστικής επέκτασης, οι συνθήκες εκμετάλλευσης σταδιακά έπαιρναν όμοια χαρακτηριστικά σε όλες τις χώρες, κάνοντάς τον να πιστέψει πως σε λίγο οι εθνικές διαφορές θα είχαν αμβλυνθεί εντελώς. Επίσης, υποστηρίζει πως ο Μαρξ δεν θεωρητικοποίησε επαρκώς την ένταση ανάμεσα στην εθνοδιαλυτική τάση του καπιταλισμού και τη συνεχή επιρροή του αστικού εθνικισμού.¹⁴ Ο Kolakowski θεωρεί πως το πρόβλημα εδράζεται στην ανάλυση του Μαρξ πως η επικείμενη προλεταριακή επανάσταση θα εξαφάνιζε όλους τους διαχωρισμούς, τους οποίους και έβλεπε ως απλές «κατασκευές, λογικές ή παράλογες, που παρεμβάλλονται ανάμεσα στον άνθρωπο και τους συνανθρώπους του, όπως η εθνικότητα, το κράτος, ο νόμος».¹⁵ Ο Αντώνης Λιάκος λέει πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν είχαν θεωρία για το έθνος επειδή «δεν τους ενδιέφερε το έθνος», αλλά ο μετασχηματισμός του κόσμου από την βιομηχανική επανάσταση, αφού καταλάβαιναν την ιστορία ως ιστορία ταξικών αγώνων και ως εξέλιξη των τρόπων παραγωγής και σύγκρουσής τους με τις μορφές ιδιοκτησίας, σε αντίθεση με τον ιστορικισμό που την έβλεπε ως ιστορία εθνών.¹⁶ Καθόριζαν τη στάση τους για τα έθνη μόνο με βάση την πολιτική στρατηγική.¹⁷ Τα έθνη μπορούσαν να απελευθερωθούν πραγματικά από την καταπίεση μόνο μέσω της σοσιαλιστικής επανάστασης, όταν θα απελευθερωνόταν όλη η ανθρωπότητα.¹⁸ Ο Walker Connor λέει πως ο Μαρξ δεν κατάφερε ποτέ να συγκροτήσει μία λεπτομερή ανάλυση του εθνικισμού, λόγω του ασυμβίβαστου μεταξύ εθνικισμού και διεθνισμού¹⁹, επίσης επειδή είδε τον εθνικισμό περιοριστικά,

¹⁴ Trevor Purvis, «Marxism and Nationalism», στο Andrew Gamble, David Marsh, Tony Tant (επιμ.), *Marxism and Social Science*, Macmillan Press, Λονδίνο 1999, σελ. 218

¹⁵ Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth and Dissolution*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1978, τ. 1, σελ. 410.

¹⁶ Και λόγω της επίδρασης του κοινωνικού δαρβινισμού, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ως ιστορία της πάλης και της επιβίωσης των εθνών. Αντώνης Λιάκος, *Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Πόλις, Αθήνα 2005², σελ. 13-14.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 17.

¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 17.

¹⁹ Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, New Jersey 1984, σελ. 6.

μόνο ως ένα στοιχείο του εποικοδομήματος που γεννιέται όταν οι προηγούμενες κοινοτικές μορφές (φυλές, λαοί κλπ) με την μετάβαση από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό χάνονται και οι αστοί δημιουργούν τον εθνικισμό για να παρουσιάσουν το ταξικό συμφέρον τους ως καθολικό κοινωνικό συμφέρον. Ο εθνικισμός μπορούσε να είναι για τον Μαρξ προοδευτικός ή συντηρητικός, αναλόγως με το επίπεδο ανάπτυξης του κάθε κράτους.²⁰ Λόγω της περιθωριακής θέσης που είχε στην σκέψη του Μαρξ και του Ένγκελς το ζήτημα των εθνών, δεν κατάφεραν να προβλέψουν το μέλλον τους. Έτσι δεν εντόπισαν τα ψυχολογικά, πολιτισμικά και άλλα στοιχεία διαφοροποίησης μεταξύ τους και θεώρησαν πως όλες οι μειονότητες θα ήταν τελικά διατεθειμένες να ενταχθούν στα μεγάλα κράτη και πως οι εργάτες ήταν ξένοι προς τα εθνικά κελεύσματα, όταν αυτά συγκρούονταν με το ταξικό συμφέρον τους.²¹ Επισημαίνει πως ο Μαρξ μιλώντας για έθνη -όταν δεν τα ταυτίζει με τα κράτη- εννοεί άλλοτε όλο τον πληθυσμό που ζει σε ένα κράτος, ακόμη κι αν είναι πολυεθνικός και άλλοτε ακόμη και μια εθνική ομάδα που δεν έχει δικό της κράτος.²² Ο Munck κρίνει πως η αιτία της αδυναμίας του Μαρξ να αναλύσει το εθνικό φαινόμενο βρίσκεται στο ότι μελέτησε την οικονομική πλευρά της ανάπτυξης και επέκτασης του καπιταλισμού και όχι επαρκώς την πολιτική.²³ Οι Jenkins και Minnerup θεωρούν πως οι μαρξιστές γενικώς παραγνώρισαν το δημοκρατικό συναίσθημα που βρίσκεται μέσα στα εθνικά κινήματα και έτσι κατέληξαν να υποτιμούν και τα ίδια τα κινήματα αυτά.²⁴

Ο Nimni αντιμετωπίζει τον μαρξισμό ως οικονομισμό, και για αυτό θεωρεί πως η τάση του να ανάγει τα πάντα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι η βάση πάνω στην οποία στήθηκαν ευφυείς αλλά αστήρικτες αναλύσεις για τον εθνικό φαινόμενο. Κρίνει πως ο «αναγωγισμός» δεν χαρακτηρίζει μόνο τον μαρξισμό, αλλά συνολικά την δυτική σκέψη που δεν μπορεί να δει ένα φαινόμενο ως αυτόνομο, αλλά θέλει να το αποδώσει σε κάποια καθοριστική εξωτερική προς αυτό δύναμη, παραπέμποντας σε αυτό που ο Καστοριάδης ονομάζει οντολογία του καθορισμού.²⁵

²⁰ Στο ίδιο, σελ. 7.

²¹ Στο ίδιο, σελ. 8.

²² Στο ίδιο, σελ. 11.

²³ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., , σελ. 1.

²⁴ Brian Jenkins, Gunter Minnerup, *Citizens and Comrades: Socialism in a World of Nation States*, Pluto Press, Λονδίνο 1984, σελ. 10.

²⁵ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 3.

Επίσης, συνδέει τον αναγωγισμό με τον θετικισμό που χαρακτήριζε τις κοινωνικές επιστήμες εν τη γενέσει τους, καθώς προσπαθούσαν, όπως οι φυσικές, να ανακαλύψουν νόμους παγκόσμιας ισχύος για την κίνηση των κοινωνιών. Προσθέτει πως ο Μαρξ μέσα από την πρόοδο των θετικών επιστημών έβλεπε την δικαίωση της εξελικτικής λογικής του. Ο Nimni βλέπει ως τόσο μεγάλη την κυριαρχία του θετικισμού, ώστε να δημιουργεί τελικά το ίδιο πρόβλημα και σε άλλες ιδεολογίες, όπως ο φιλελεύθερος δημοκρατισμός, που προσπαθούν να δώσουν σε τοπικά και συγκεκριμένα ζητήματα μία καθολική ερμηνεία. Ως χαρακτηριστικό πεδίο αποτυχίας αυτής της μεθόδου θεωρεί το εθνικό φαινόμενο που είναι πολυπρόσωπο και δεν εντάσσεται σε μία ενιαία αναγωγική ερμηνεία. Ειδικά στην περίπτωση του μαρξισμού προκάλεσε ένα «θεωρητικό κενό», αφού περιόρισε πλήρως το εθνικό φαινόμενο στα επιφαινόμενα του καπιταλισμού, δηλαδή στα εξ αντανάκλασως τεκταινόμενα στο εποικοδόμημα και αποδίδοντας τα στην ταξική πάλη και αναγνωρίζοντάς τα μόνο ως «ψευδή συνείδηση». Μιλάει τελικά για την αποτυχία μίας «γενικευτικής και καθολικής εξελικτικής λογικής»²⁶ του μαρξισμού που βαρύνεται από «ευρωκεντρικό εξελικτικισμό και οικονομικό περιοριστικό αναγωγισμό».²⁷ Αποδίδει ευρωκεντρισμό στην μαρξιστική θεωρία, όχι μόνο επειδή βασίστηκε στη μελέτη των ευρωπαϊκών κοινωνιών και την γενίκευση των πορισμάτων της ή λόγω της μηχανιστικής θεωρίας των σταδίων, όπως επισημαίνουν και άλλοι,²⁸ αλλά εισάγοντας και μία πολιτισμική διάσταση, αφού τονίζει πως ούτε ο μαρξισμός αμφισβήτησε ποτέ την ιδέα πως ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είναι ανώτερος όλων.²⁹ Ιστοριοποιώντας το ζήτημα, αποδίδει το φαινόμενο αυτό στην χρονική

²⁶ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 4.

²⁷ Στο ίδιο, σελ. 5.

²⁸ Με το ζήτημα του ευρωκεντρισμού ασχολείται και ο Blaut. Υποστηρίζει και αυτός πως ο μαρξισμός είναι ευρωκεντρικός γιατί προεχθεί πως ο κόσμος εξελίσσεται διά της σταδιακής επέκτασης του καπιταλισμού, ο οποίος αναπτύχθηκε πρώτα στην Ευρώπη. Επισημαίνει πως αυτός ο ευρωκεντρισμός της «διάχυσης του καπιταλισμού» συνιστά έκφραση της αστικής ιδεολογίας στο εσωτερικό του μαρξισμού, διότι μέσω αυτού δικαιολογείται η αποικιακή κατάκτηση, ως παράγοντας προόδου και εξέλιξης (James M. Blaut, *The National Question...*, ό.π., σελ. 29-30). Επίσης, ο ευρωκεντρισμός του Μαρξ και του Ένγκελς προέκυψε από το χαμηλό επίπεδο γνώσεων για τις εκτός Ευρώπης κοινωνίες και το σχετικώς χαμηλό για τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες και τις μορφές ταξικής πάλης σε αυτές (Στο ίδιο, σελ. 173). Θεωρεί πως οι μαρξιστές έκριναν πως τα βασικά στοιχεία του καπιταλισμού - όπως τα καταλαβαίνει αυτός: εκμετάλλευση, τάξεις, κράτος- υπήρχαν μόνο στον καπιταλισμό, άρα μόνο από αυτόν θα μπορούσαν να ξεπηδήσουν τα εθνικά κινήματα. Έτσι, παραγνώρισαν το εθνικό φαινόμενο στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (Στο ίδιο, σελ. 174). Θεωρεί, πάντως, πως ο Μαρξ ήταν λιγότερο ευρωκεντρικός από όλους τους διανοητές της εποχής του (Στο ίδιο, σελ. 78).

²⁹ Στο ίδιο, σελ. 11-12.

συγκυρία γένεσης του μαρξισμού και στην επιρροή του από την Βιομηχανική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό που λόγω της τεράστιας αύξησης ισχύος των ευρωπαϊκών καπιταλιστικών χωρών δεν άφηνε περιθώριο για μια όχι ευρωκεντρική προσέγγιση. Ο Nimni, σε αντίθεση με άλλους, θεωρεί πως το έργο του Μαρξ και του Ένγκελς για το έθνος δεν ήταν αποσπασματικό και πολιτικά εργαλειακό³⁰, αλλά αρκετά συνεκτικό και ενιαίο, παρότι δεν είχε διατυπωθεί ποτέ αυτούσια σε κάποιο έργο.³¹

Ο Pelczynski υποστηρίζει πως εν μέρει η αδυναμία του Μαρξ και του Ένγκελς να αναλύσουν το εθνικό φαινόμενο πήγαζε από την κληρονομιά του Διαφωτισμού, αφού, όπως έχει δείξει ο Isaiah Berlin, για όλους τους διανοητές του Διαφωτισμού με την ισχυρή πίστη στην προοδευτική εξέλιξη της ιστορίας, τα έθνη ήταν στοιχεία της εποχής όπου ο ορθολογισμός δεν είχε ακόμη κυριαρχήσει και έτσι θα εξαφανίζονταν με την πρόοδο του πνεύματος, του φιλελευθερισμού και του ελεύθερου ανταγωνισμού.³² Επίσης, τονίζει πως οι Μαρξ και Ένγκελς δεν είχαν κατανοήσει ότι η ίδια η Γαλλική Επανάσταση είχε εμπνεύσει το εθνικό συναίσθημα στην Γαλλία και σε άλλες περιοχές.³³ Όμως, την βασική αιτία αυτής της αδυναμίας την εντοπίζει στην κληρονομιά του Χέγκελ. Αφενός στην χεγκελιανή ιδέα της κοινωνίας των πολιτών (την οποία ο Μαρξ υιοθετεί αλλά της αλλάζει το περιεχόμενο και τη σχέση της με το κράτος), αφετέρου στο ότι ο Χέγκελ θεωρούσε τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των εθνών δευτερεύουσας σημασίας και επικέντρωνε στην διάσταση του έθνους ως οργανωμένης πολιτικής κοινότητας. Στο πρώτο ζήτημα, για τον Χέγκελ, η κοινωνία των πολιτών (ή «κοινωνία των ιδιωτών», «αστική κοινωνία», «ατομική κοινωνία») περιλαμβάνει τις διαδικασίες διά των οποίων ο άνθρωπος διεκδικεί το ατομικό του

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 17.

³¹ Στο ίδιο, σελ. 15. Γενικώς, ο Nimni, όπως και πολλοί άλλοι, προσεγγίζει τον μαρξισμό μονοδιάστατα και τον καταλαβαίνει ως μία θεωρία που ρίχνει το βάρος στις παραγωγικές δυνάμεις, αγνοώντας σε σημείο μη αναφοράς, όλη την θεωρητική και πολιτική προβληματική αναφορικά με το λάθος αυτής της ανάγνωσης και την πραγματική προτεραιότητα των σχέσεων παραγωγής και της ταξικής πάλης και όχι των παραγωγικών δυνάμεων στην ανάλυση του Μαρξ. Επίσης, η κεντρική ιδέα του Nimni μοιάζει να είναι ότι αφού ο Μαρξ και ο Ένγκελς ανάγουν τα πάντα στην οικονομία, ανάγουν και το έθνος, άρα έχουν θεωρία για το έθνος. Όμως, με αυτό το σκεπτικό συνεπάγεται πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς έχουν θεωρία για τα πάντα, από το πιο μεγάλο μέχρι το πιο μικρό φαινόμενο, οδηγώντας σε μία ταυτολογία.

³² Z. A. Pelczynski, «Nation, civil society, state: Hegelian sources of the Marxian non-theory of nationality», στο Z. A. Pelczynski (επιμ.), *The State and civil society: Studies in Hegel's political philosophy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984, σελ. 262.

³³ Την ίδια άποψη έχει και ο Szporluk. Roman Szporluk, *Communism and nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1988, σελ. 57.

όφελος, ενώ το κράτος, από την άλλη, είναι το σύστημα που προσανατολίζει εξισορροπητικά την ατομική δράση στην κατεύθυνση του συλλογικού οφέλους. Η κοινωνία των πολιτών και το κράτος βρίσκονται σε μία σχέση αντιθετική αλλά διαλεκτική. Ο Pelczynski υποστηρίζει πως ο Μαρξ από αυτό το σχήμα δέχτηκε μόνο την έννοια της κοινωνίας των πολιτών, κι αυτή περιορισμένη στις υλικές συνθήκες της ζωής, δηλαδή σε αυτό που ο Χέγκελ αποκαλούσε «σύστημα των αναγκών», την παραγωγή, την ανταλλαγή, τον καταμερισμό εργασίας και την ταξική δομή.³⁴ Έτσι, ο Μαρξ έβαλε στη βάση της κοινωνικής συγκρότησης μία απισχνασμένη κοινωνία των πολιτών, δηλαδή μόνο την πολιτική οικονομία, παραγνωρίζοντας τον ξεχωριστό ρόλο και το βάρος του κράτους, δηλαδή του οργανωμένου έθνους, άρα την βαρύτητα του ίδιου του φαινομένου του έθνους. Δηλαδή, ο Pelczynski υποστηρίζει τελικά πως ο Μαρξ αδυνατεί να εννοιολογήσει ορθά το έθνος επειδή η σκέψη του χαρακτηρίζεται από έναν οικονομικό αναγωγισμό. Χέγκελ και Μαρξ θεωρούν το έθνος μία πολιτική κοινότητα που συγκροτείται ως κράτος, αλλά ο Χέγκελ το εξετάζει σε σχέση διαλεκτική με τις σχέσεις ανταλλαγής, ενώ ο Μαρξ ως απλό παράγωγό τους, μια «αφαίρεση», μια αντανάκλαση στο εποικοδόμημα των διεργασιών της οικονομικής βάσης.³⁵ Στο δεύτερο ζήτημα, ο Pelczynski επισημαίνει πως το σημαντικότερο στοιχείο της χεγκελιανής κοινωνίας των πολιτών ήταν ο παγκόσμιος, «κοσμοπολίτικος» χαρακτήρας της, συγκεκριμένα ο ομογενοποιητικός της χαρακτήρας, η τάση της να επεκτείνεται και να ενσωματώνει τα πάντα σε ένα ενιαίο μοντέλο.³⁶ Να δημιουργεί, δηλαδή, έναν κόσμο όπου οι εθνικές, πολιτισμικές και ιστορικές θεωρήσεις θα παίζουν δευτερεύοντα ρόλο μπροστά στην ενιαία παγκόσμια εξέλιξη του πνεύματος. Αυτή η θέση βασίζεται στην αντίληψη πως οι ανάγκες και τα κοινωνικά δικαιώματα είναι κοινές για τον άνθρωπο παγκοσμίως, σκέψη ριζοσπαστική που διατυπωνόταν σε κεφαλαιώδη κείμενα της εποχής, όπως η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* της Γαλλικής Επανάστασης και ο *Ναπολεόντειος Κώδικας*. Όμως, αφού, όπως είπαμε, ο άνθρωπος

³⁴ Στο ίδιο, σελ. 275.

³⁵ Στο ίδιο, σελ. 267.

³⁶ Στο ίδιο, σελ. 264. Αυτή η αντίληψη της παγκόσμιας επέκτασης του ίδιου προτύπου κοινωνικής οργάνωσης κρίνουμε πως χαρακτηρίζει και τον Μαρξ στα πρώτα στάδια της διαμόρφωσης της φιλοσοφίας του. Και έτσι, σε συνδυασμό με το χεγκελιανό σχήμα, βλέπει την κοινωνία των πολιτών να διαμορφώνει μία τάξη, το προλεταριάτο, που είναι η πρώτη τάξη που έχει τα ίδια χαρακτηριστικά σε όλο τον κόσμο και θα αποτελέσει τον παράγοντα της διάλυσης της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών.

αγγίζει το ύψος της ηθικής ζωής ως μέλος μιας πολιτικά οργανωμένης εθνικής κοινότητας, η οποία διασφαλίζει την σύνδεση του ατομικού με το συλλογικό συμφέρον, έτσι το σημαντικό στο έθνος δεν είναι, για τον Χέγκελ, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά -όπως για τους Γερμανούς Ρομαντικούς- αλλά η πολιτική διάστασή του, η ίδια η οργάνωση του έθνους σε κράτος,³⁷ κάτι που οδήγησε και τον Μαρξ να αδιαφορήσει για τις πολιτισμικές διαφορές των εθνών, όπως άλλωστε έκαναν και διανοητές όπως ο Ρουσό.

Μία λίγο διαφορετική άποψη μας παρουσιάζει ο Robert Stuart. Υποστηρίζει πως οι επεξεργασίες του Μαρξ για το εθνικό ζήτημα αποτελούν μια «πλούσια παρακαταθήκη» στην οποία βασίστηκαν οι επίγονοί του³⁸, παρότι το εθνικό φαινόμενο του προκάλεσε σύγχυση και απελπισία.³⁹ Επισημαίνει πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς χρησιμοποίησαν τον όρο «έθνος» για να σημάνουν μια μεγάλη γκάμα διαφορετικών κοινωνικών μορφωμάτων, όπως για παράδειγμα οι Φοίνικες. Άφησαν όμως ανεπεξέργαστη τελικά την έννοια του έθνους και έτσι «η εθνικότητα παραμονεύει» πίσω από τις μεγάλες έννοιες του μαρξισμού.⁴⁰ Τονίζει πως οι μαρξιστικές προσεγγίσεις του έθνους ήταν «διεισδυτικές, αλλά μονόφθαλμες, σχηματισμένες μέσα από τη ματιά ενός Κύκλωπα». Διότι κατάφεραν όσο καμία άλλη σχολή σκέψης να αναδείξουν τη σχέση μεταξύ εθνικισμού και καπιταλιστικής νεωτερικότητας, αλλά περιόρισαν την εθνικότητα στην έννοια της τάξης, αγνόησαν τις εσωτερικές δυναμικές που ανέπτυσαν οι εθνικές κοινότητες και υποτίμησαν την ισχύ του εθνικισμού απέναντι στα σοσιαλιστικά κελεύσματα.⁴¹ Ο Anderson, από την άλλη πλευρά, φτάνει να υποστηρίξει πως ο Μαρξ συνυπολόγισε στην ανάλυσή του τον εθνικισμό εξίσου με τις κοινωνικές τάξεις.⁴² Όλες αυτές οι διατυπώσεις είναι ενδεικτικές της σύγχυσης που έχουν προκαλέσει τα επίδικα σημεία της μαρξικής κληρονομιάς σε συμπαθούντες και μη. Σχεδόν όλοι, πάντως, τονίζουν πως ούτε τα

³⁷ Στο ίδιο, σελ. 266.

³⁸ Robert Stuart, *Marxism and National Identity*, State University of New York Press, Νέα Υόρκη 2006, σελ. 2.

³⁹ Στο ίδιο, σελ. 29.

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 72.

⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 173.

⁴² Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins. On Nationalism, Ethnicity and Non-Western Societies*, The University of Chicago Press, Σικάγο 2010, σελ. 7.

άλλα θεωρητικά ρεύματα πέτυχαν καλύτερη αναλυτική πρόσληψη του εθνικισμού.⁴³

1.2 Οι πρώτες σελίδες [1843-1845: Το Εβραϊκό Ζήτημα, «Η Κριτική προς τον Λιστ»]

Ο Nimni παρουσιάζει μία συμπύκνωση της αντιμετώπισης του έθνους από τον Μαρξ και τον Ένγκελς στα πρώτα χρόνια, την οποία συμμερίζονται οι περισσότεροι αναλυτές. Το εθνικό κράτος είναι για αυτούς αποτέλεσμα της μετάβασης από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Η μετάβαση στον καπιταλισμό δημιούργησε την ανάγκη μεγάλων ενιαίων εδαφικών ενοτήτων, κοινών γλωσσών που θα μιλιούνταν εκεί και μίας κεντρικής εξουσίας. Η αντίληψη αυτή, λέει ο Nimni, είναι εμπειρική και βασίζεται στην μελέτη της Γαλλίας και, λιγότερο, της Αγγλίας και εδράζεται στην πολιτική αντίληψη περί έθνους που υποστασιοποιείται μέσα από τη Γαλλική Επανάσταση.⁴⁴ Το γαλλικό κράτος ήταν για αυτούς το παγκόσμιο πρότυπο της κοινωνικής εξέλιξης συνολικά και είχε ως στοιχείο την εθνική ενοποίηση, μεταξύ άλλων διά της αφομοίωσης των μικρών κοινοτήτων. Η προτίμησή τους για τα μεγάλα κεντρικά οργανωμένα κράτη δεν ήταν μόνο μια στρατηγικού χαρακτήρα, αλλά αποτελούσε τη βάση της άγραφης εννοιολόγησής τους για το έθνος.⁴⁵ Ο Blaut θεωρεί πως με την πεποίθηση αυτή πως ο καπιταλισμός χρειαζόταν τα μεγάλα εθνικά κράτη για να αναπτυχθεί -την θεωρία της «κρατικής βιωσιμότητας», όπως την ονομάζει- ο Μαρξ και ο Ένγκελς έφτασαν πιο κοντά από ποτέ στο να διαμορφώσουν μια θεωρία για το έθνος.⁴⁶

Ήδη από τα πρώτα γραπτά του Μαρξ το ζήτημα του έθνους αρχίζει να εμφανίζεται. Ο Szporluk επισημαίνει πως την δεκαετία του 1840 το έθνος είναι για τον Μαρξ μόνο

⁴³ Ο Άντερσον λέει πως «Η αίσθησή μου είναι ότι σ' αυτό το θέμα τόσο η μαρξιστική όσο και η φιλελεύθερη θεωρία έχουν εξαντληθεί σε μια πολεμαϊκή προσπάθεια να "σώσουν τα προσχήματα"». Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες...*, ό.π., σελ. 24. Επίσης, ο Νάιρν υποστηρίζει ότι «Είναι αλήθεια πως και άλλες παραδόσεις της δυτικής σκέψης δεν τα πήγαν καλύτερα. Ο ιδεαλισμός, ο γερμανικός ιστορισμός, ο φιλελευθερισμός, ο κοινωνικός δαρβινισμός και η σύγχρονη κοινωνιολογία χωλαίνουν εδώ το ίδιο άσχημα με τον μαρξισμό». Νάιρν, «Εθνικισμός: ο σύγχρονος Ιανός»..., ό.π., σελ. 95. Ο Szporluk τονίζει πως «Ο Μαρξ και ουσιαστικά όλοι οι σύγχρονοί του, ανεξαρτήτως του αν ήταν πολιτικά αριστεροί ή δεξιοί, μοιράστηκαν την ίδια μυωπία σε σχέση με τον εθνικισμό». Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 75.

⁴⁴ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 18.

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 20-21.

⁴⁶ James M. Blaut, *The National Question...*, ό.π., σελ. 60.

μια ακόμα μορφή «ψευδούς συνείδησης», όπως η θρησκεία, ο νόμος, το κράτος, προορισμένη να εξαφανιστεί.⁴⁷ Το 1843, στο *Εβραϊκό Ζήτημα* εκφράζεται με φοβερή σφοδρότητα εναντίον των Εβραίων, αποκαλώντας τους μια «χειμερινή εθνότητα»,⁴⁸ η οποία προοριζόταν να εξαφανιστεί όχι μόνο ως πολιτικό μόρφωμα, αλλά και ως πνευματικό και πολιτισμικό.⁴⁹ Σε προσωπική αλληλογραφία και σημειώσεις ο Μαρξ χρησιμοποιεί μειωτική φρασεολογία για τους Εβραίους.⁵⁰ Ο Anderson τονίζει πως αυτές οι αναφορές χαρακτηρίζαν κι άλλους ριζοσπάστες φιλοσόφους της εποχής. Επίσης, πως δεν είναι χαρακτηριστικές της στάσης του Μαρξ για τις εθνικές ταυτότητες, παρότι ασφαλώς αποτελεί στοιχείο της αδυναμίας του να διαχωρίσει τον ρόλο της κυρίαρχης θρησκείας σε ένα κράτος από αυτόν της θρησκείας μιας καταδιωκόμενης μειονότητας, όπως ήταν οι Εβραίοι.⁵¹

Ο Szporluk εντοπίζει γραπτό του Μαρξ, του 1845,⁵² όπου καταπιάνεται με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας απαντώντας στον Γερμανό οικονομολόγο Friedrich List. Πρόκειται για ένα ανολοκλήρωτο κείμενο, το ποίο θα ονομάζουμε, όπως και ο Szporluk, «Κριτική στον List». Το έργο του τελευταίου, που προκάλεσε την αντίδραση του Μαρξ ήταν *Το Εθνικό Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας* (*Das nationale System der politischen Ökonomie*), γραμμένο τέσσερα χρόνια πριν, το 1841. Η κριτική αυτή είναι από τα λίγα σημεία του έργου του Μαρξ όπου αναπτύσσεται σχετικά εκτενώς μια σειρά ιδεών για το εθνικό φαινόμενο, για το οποίο ο Μαρξ «απέτυχε να μιλήσει καθαρά και περιεκτικά», μένοντας να το εξετάζει δευτερογενώς στο πλαίσιο της ανάλυσης του καπιταλισμού.⁵³ Σημειώνει επίσης πως κι ο Ένγκελς είχε υπόψιν του το έργο του List και αναφερόταν εμμέσως σε αυτό σε ομιλίες του.⁵⁴ Τονίζει, τέλος, πως οι μελετητές του Μαρξ τείνουν να αγνοούν τη σημασία που έχει η στάση του για το Γερμανικό Ζήτημα, ως προς τη διαμόρφωση της θέσης του για το

⁴⁷ Roman Szporluk, *Communism and nationalism...*, ό.π., σελ. 185-186

⁴⁸ Καρλ Μαρξ, *Για Το Εβραϊκό Ζήτημα*, Γκοβόστης, Αθήνα 2010, σελ. 151.

⁴⁹ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 53.

⁵⁰ Για τον Φόϋερμπαχ λέει πως έχει ορίσει μία έννοια της πράξης που «την αντιλαμβάνεται μόνο με τη βρώμικη εβραϊκή μορφή εμφάνισής της». Φρήντριχ Ένγκελς, *Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Καρλ Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σελ. 85.

⁵¹ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 52.

⁵² [Draft of an Article on Friedrich List's Book *Das nationale System de Politische Ökonomie*], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 4, σελ. 265-293. Ηλεκτρονικό βιβλίο, ανακτήθηκε από: https://wikirouge.net/texts/en/Collection:Marx-Engels_Collected_Works

⁵³ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 1, 3.

⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 2.

Εθνικό Ζήτημα.⁵⁵ Το σημείο τριβής μεταξύ των προσεγγίσεων του Μαρξ και του List είναι το ότι ενώ ο πρώτος υποστήριζε εκείνη την περίοδο πως η αστική τάξη μέσω της εκβιομηχάνισης και της εξουσίας της οδηγούσε στην ενοποίηση του κόσμου -διά της αναπαραγωγής του προτύπου της και της γενικευμένης δημιουργίας νέων καπιταλιστικών κρατών, θέση που θα συναντήσουμε και στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*- καθώς και στην επακόλουθη εξάλειψη των εθνικών διαφορών λόγω αυτού του ομοιογενοποιητικού αποτελέσματος της καπιταλιστικής επέκτασης, ο δεύτερος θεωρούσε πως τα αποτελέσματα ήταν τα ακριβώς αντίθετα και πως οι εθνικές διαφορές και οι ανταγωνισμοί εντεινόνταν. Επίσης, στην οπτική του List κυριαρχεί θετικά η έννοια του έθνους -οριζόμενη ως μία πολιτισμική κοινότητα, με κοινά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα- την οποία και θεωρούσε ως τη μόνη ρεαλιστική βάση για την οικοδόμηση μιας πολιτικής κοινότητας. Και για αυτό εξετάζει το σύστημα του ελεύθερου εμπορίου με άξονα τα αποτελέσματά του για τα έθνη, προσλαμβάνοντας το ως έναν τύπο απόκρυψης των σχέσεων εκμετάλλευσης μεταξύ των εθνών. Η προέκταση αυτής της θέσης στο πεδίο των άμεσων πολιτικών τακτικών ήταν η προτροπή προς τους Γερμανούς να ενωθούν πανεθνικά εναντίον της Αγγλίας προκειμένου να υπερτερήσουν αυτής σε οικονομικό, πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο και να μην της επιτρέψουν να εκμεταλλευτεί την Γερμανία. Ένα κάλεσμα πανεθνικής συστράτευσης που θεωρείται από τον Μαρξ, με τη σειρά του, ως συσκότιση των πραγματικών εκμεταλλευτικών σχέσεων που υφίστανται εντός των καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως η Γερμανία, και τον κινητοποιούν να τοποθετηθεί επί των θεωρητικών στοιχείων της ανάλυσης του List, προκειμένου να καταρρίψει την πολιτική της προέκταση.

Η θέση του List, όμως, δεν συγκρούεται μόνο με τους πολιτικούς προσανατολισμούς του Μαρξ, αλλά και με την φιλοσοφία του για την ιστορική εξέλιξη. Η συγκεκριμένη πολιτική πρόταση του List, όπως απέρρεε από την ανάλυσή του, ήταν η θέσπιση προστατευτικών δασμών από την πλευρά της Γερμανίας. Σε αυτό ο Μαρξ φαίνεται πως απαντάει ήδη από το 1844, στην Εισαγωγή της *Κριτικής της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, χωρίς, ωστόσο, να κατονομάζει τον List. Για τον Μαρξ η πρόταση για τη θέσπιση δασμών έχει στον πυρήνα της την έννοια της εθνικής

⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 2.

οικονομίας, η οποία είναι σύμφυτη με την εγκαθίδρυση και προάσπιση συγκεκριμένων εθνικών μονοπωλίων και την ανάπτυξη ενός εθνικού καπιταλισμού. Αυτή η πολιτική οδηγεί σε μία άρνηση της κίνησης της ιστορίας, δηλαδή μια συντηρητική προσπάθεια οπισθοδρόμησης. Ο Μαρξ, σε αυτή τη φάση της σκέψης του, θεωρεί πως η ιστορική εξέλιξη δεν συντελείται σε κάθε χώρα διακριτά, αλλά συνίσταται στη διαδοχή σταδίων σε παγκόσμια κλίμακα, συνολικά. Επομένως, αφού ο ίδιος κρίνει πως το κεφαλαιοκρατικό καθεστώς βρίσκεται ήδη ενώπιον της κατάρρευσής του στις ευρωπαϊκές του μητροπόλεις, Αγγλία και Γαλλία, η προσπάθεια διά της πολιτικής των δασμών να ευνοηθεί η ανάπτυξη της, σχετικώς αδύναμη τότε, γερμανικής βιομηχανίας, και ο πλήρης καπιταλιστικός μετασχηματισμός της χώρας, αποτελεί προσπάθεια να συγκροτηθεί ένα αστικοδημοκρατικό καθεστώς, την ίδια στιγμή που το υπόδειγμα του καταρρέει.⁵⁶ Μία τάση, δηλαδή, αναχρονιστική, σε σύγκρουση με τη μεγάλη κίνηση της ιστορίας που τείνει, αντικειμενικά, προς την προλεταριακή επανάσταση. Ταυτόχρονα, προσλαμβάνει τις ρητορείες περί της εθνικής ανεξαρτησίας της Γερμανίας ως ιδεολογικό προκάλυμμα ενός ταξικού σχεδιασμού που θα είναι μόνο υπέρ της γερμανικής αστικής τάξης. Αυτό που αντιπροτείνει ο Μαρξ, ώστε να ευθυγραμμιστεί η Γερμανία με τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες -αλλά πάνω στην αντικειμενική πορεία της ιστορικής εξέλιξης- είναι η πραγματοποίηση σε αυτήν μιας επανάστασης, ώστε να απαλλαγεί από τα κατάλοιπα παλαιότερων ιστορικών συστημάτων που την κατατρύχουν. Όμως, θεωρεί πως η αστική τάξη δεν έχει την πολιτική και διανοητική συγκρότηση ώστε να διαδραματίσει η ίδια αυτόν τον επαναστατικό ρόλο⁵⁷ και πως μια ιδεοτυπική δράση των Γερμανών αστών στα πρότυπα των αστών της Γαλλίας, δηλαδή της πλήρους συγκρότησης ενός αστικού δημοκρατικού κράτους, δεν μπορούσε πλέον να πραγματοποιηθεί, αφού ο κόσμος -τον οποίο, όπως είπαμε, ο Μαρξ έβλεπε ως την ενιαία μονάδα υλοποίησης της ιστορικής εξέλιξης- είχε αρχίσει ήδη να βγαίνει από την καπιταλιστική εποχή. Προσβλέπει, λοιπόν, στο προλεταριάτο, παρά την νεοπαγή του ανάπτυξη, για να φέρει σε πέρας και τα καθήκοντα της αστικής επανάστασης.

⁵⁶ Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σελ. 21

⁵⁷ Αντίληψη που, κατά τον Szporluk, δεν τεκμηριώνεται εδώ επαρκώς από τον Μαρξ. Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 27.

Ο Μαρξ εστιάζει στον ίδιο τον γερμανικό εθνικισμό, τον οποίο αναγνωρίζει ως αστική ιδεολογία και τον List ως εκπρόσωπό του.⁵⁸ Ο List υποστηρίζει πως η Γερμανία αποτελεί μια αναπτυσσόμενη χώρα, η οποία βρίσκεται σε σχέση άνισης ανταλλαγής με την Αγγλία. Ο Μαρξ αναγνωρίζει κι αυτός την καθυστέρηση της Γερμανίας και την βλέπει να αποτυπώνεται στην πολιτική και διανοητική της ένδεια. Αυτό όμως δεν τον οδηγεί, όπως δείξαμε πριν, στο να θεωρεί πως η Γερμανία μπορεί πλέον να μετασχηματιστεί σε μία καπιταλιστική χώρα, διότι έχει ήδη ξεκινήσει η μετάβαση του κόσμου στο σοσιαλιστικό στάδιο. Έτσι, ως απόρροια της θέασης ολόκληρου του κόσμου ως ενιαία μονάδα της ιστορικής εξέλιξης, όπως δεν μπορεί κάθε κράτος να περνάει αυτόνομα, και στις δικές του χρονικότητες, πλήρως όλα τα στάδια της ιστορικής εξέλιξης, αντιστοίχως και η μετάβαση στον κομμουνισμό δεν μπορεί να επιτευχθεί αυτόνομα σε μία χώρα. Σε αυτή τη φάση της σκέψης του Μαρξ, αφού ο καπιταλισμός και ο κομμουνισμός ήταν παγκόσμια συστήματα, δεν θα μπορούσε να υπάρχει κάποιος εθνικός δρόμος προς αυτά.⁵⁹ Όπως λέει, η ιδέα πως κάθε χώρα θα περνούσε αυτόνομα στον σοσιαλισμό, ανεξαρτήτως της παγκόσμιας κίνησης, «θα ήταν τόσο παράλογη, όσο η ιδέα ότι κάθε έθνος είναι προορισμένο να διέλθει από την πολιτική ανάπτυξη της Γαλλίας ή τη φιλοσοφική ανάπτυξη της Γερμανίας»⁶⁰. Εδώ αποτυπώνεται μια θεωρία των σταδίων, που όμως συνίσταται στην διαδοχή τους σε παγκόσμιο επίπεδο και όχι στο εσωτερικό της κάθε κοινωνίας ξεχωριστά.

Η επίκληση της εθνικής ταυτότητας, λοιπόν, από τη γερμανική αστική τάξη και τον List ως εκπρόσωπο της, κρύβει πίσω της όχι μόνο αυτήν την «παράλογη ιδέα», αλλά και τον ίδιο τον καπιταλιστικό κυνισμό και την υποκρισία, την επιθυμία των Γερμανών αστών για προστατευτισμό, που επικαλούνται υποκριτικά την ανάγκη να προστατευτούν οι Γερμανοί εργάτες από την εκμετάλλευση τους από την Αγγλία, ενώ στην πραγματικότητα θα τους εκμεταλλεύονται οι ίδιοι:

«Δεν θέλει [ενν. ο Γερμανός αστός] να πέσει θύμα μιας δύναμης [ενν. «της αστικής

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 30.

⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 32.

⁶⁰ Karl Marx, [Draft of an Article on Friedrich List's...], ό.π., σελ. 281

κοινωνίας»] στην οποία θέλει να *θυσιάσει* άλλους, και στην οποία θυσιάζεται ο ίδιος μέσα στην ίδια του τη χώρα! Έξω από τη χώρα του θέλει να αυτοπαρουσιάζεται και να του συμπεριφέρονται ως κάτι διαφορετικό από αυτό που είναι εντός της χώρας του και το πώς φέρεται μέσα σε αυτήν! [...] Φουσκώνει και παριστάνει το “έθνος” στη σχέση του με τις ξένες χώρες και λέει: δεν υπακούω στους νόμους του ανταγωνισμού, είναι αντίθετο στην εθνική μου αξιοπρέπεια [...] Μέσα στη χώρα, το χρήμα είναι η πατρίδα του βιομήχανου».⁶¹

Ο μόνος δρόμος που ο Μαρξ βλέπει για την απαλλαγή της Γερμανίας από την κυριαρχία της Αγγλίας, είναι η απαλλαγή της από τον ίδιο τον καπιταλισμό, διά του οποίου και υλοποιείται η αγγλική κυριαρχία. Η απαλλαγή από την Αγγλία συντελείται, επομένως, μέσα στην ίδια τη Γερμανία:

«Θα μπορέσουμε να φέρουμε ένα τέλος στην κυριαρχία της Αγγλίας στη σφαίρα του ανταγωνισμού, μόνο αν ξεπεράσουμε τον ανταγωνισμό εντός των συνόρων μας. Η Αγγλία έχει εξουσία επάνω μας, διότι έχουμε επιτρέψει στη βιομηχανία [ενν. τον καπιταλισμό] να έχει εξουσία επάνω μας».⁶²

Αυτομάτως, αυτή η συλλογιστική θέτει το ερώτημα για τη σχέση των αστικών τάξεων των διάφορων χωρών μεταξύ τους, δηλαδή για το σε ποιο βαθμό χαρακτηρίζονται από κοινότητα ή από σύγκρουση συμφερόντων. Ο Μαρξ δέχεται πως υπάρχει και μία εσωτερική ταξική σύγκρουση, ανάμεσα στις αστικές τάξεις των διάφορων κρατών, η οποία όμως αποτελεί εξειδίκευση της γενικής κοινότητας συμφέροντος. Χρησιμοποιεί μάλιστα εδώ μια αναλογία, ένα σχήμα με βάση την περίπτωση του λύκου που ενώ κυνηγάει σε αγέλη -άρα, κατά βάση υπάγεται στα δικά της συμφέροντα- έχει ταυτόχρονα το ειδικό του συμφέρον, το να πάρει μεγαλύτερο μέρος της λείας. Έτσι, η αστική τάξη έχει μία γενική κοινότητα συμφερόντων, βάσει της οποίας εντός της κάθε χώρας στρέφεται εναντίον των προλετάριων, αλλά εκτός αυτής εναντίον των αστών των άλλων χωρών. «Αυτό, ο αστός το λέει *εθνικότητα*»⁶³, γράφει ο Μαρξ, υπογραμμίζοντας την φενακιστική διάσταση της εθνικής ταυτότητας

⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 280. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶² Στο ίδιο, σελ. 283.

⁶³ Στο ίδιο, σελ. 281 Η έμφαση στο πρωτότυπο.

με εκφράσεις όπως:

«η εθνικότητα του εργάτη δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι η δουλειά, η νόμιμη σκλαβιά, το ξεπούλημα του εαυτού του. Η κυβέρνησή του δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, είναι το κεφάλαιο. Ο αέρας του δεν είναι ούτε γαλλικός, ούτε αγγλικός, ούτε γερμανικός, είναι ο αέρας του εργοστασίου. Η γη που του ανήκει δεν είναι ούτε γαλλική, ούτε αγγλική, ούτε γερμανική, βρίσκεται μόνο λίγο κάτω από το έδαφος».⁶⁴

Το παράθεμα είναι ενδεικτικό της απόλυτα αρνητικής τοποθέτησης του Μαρξ εκείνης της περιόδου απέναντι στο ζήτημα της εθνικής ταυτότητας. Είναι όμως ενδεικτικό, ταυτόχρονα, και της πολιτικής στρατηγικής του Μαρξ εκείνης της περιόδου. Στα 1845 έβλεπε το ξέσπασμα των αντικαπιταλιστικών επαναστάσεων ως μία διαδικασία που επίκειται άμεσα. Επομένως, έβλεπε και το ίδιο το εθνικό φαινόμενο ως κάτι που θα καταστεί σύντομα άνευ πολιτικού νοήματος (έστω, του ίδιου νοήματος που είχε πριν) και τα επιμέρους στοιχεία του ως μη χρήζοντα περαιτέρω ανάλυσης.

Με βάση λοιπόν όλα τα παραπάνω, ο Μαρξ διαφωνεί με το σχήμα του List, αφενός διότι δεν πιστεύει πως η Γερμανία πρόκειται να μετατραπεί πλήρως σε καπιταλιστικό κράτος, αλλά θα μεταβεί στο σοσιαλισμό όπου οδηγεί η πορεία της ιστορίας, και επομένως η θέσπιση προστατευτικών δασμών είναι συντηρητική κίνηση, αφετέρου διότι το σχέδιο αυτό βασίζεται στην επίκληση της εθνικής ταυτότητας, την οποία θεωρεί απλώς και μόνο ως ένα προκάλυμμα για τα συμφέροντα της αστικής τάξης. Το ερώτημα, μάλιστα, περί του αν συμφέρει τη γερμανική εργατική τάξη να υπάγεται στο γερμανικό κεφάλαιο αντί του αγγλικού (με το σκεπτικό πως το πρώτο θα ενισχυθεί μεν μέσω των δασμών και θα επιβιώσει, παραμένοντας, όμως, λιγότερο ισχυρό από το αγγλικό και άρα πιο πρόσφορο σε παραχωρήσεις) ο Μαρξ το απορρίπτει ως αποπροσανατολιστικό, αφού «γενικώς, οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις δεν προκύπτουν ποτέ από την αδυναμία των ισχυρών πρέπει να γεννηθούν και θα

⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 280. Η έμφαση στο πρωτότυπο.■

γεννηθούν από την ισχύ του αδύναμου». ⁶⁵ Θα λέγαμε, δηλαδή, πως απορρίπτει, εδώ, την ιδέα για τα συγκριτικά πλεονεκτήματα μιας λιγότερο εκμεταλλευτικής, ίσως και πιο υποχωρητικής ή προοδευτικής, αστικής τάξης, άρα και τη συμπερίληψή της στην προλεταριακή επαναστατική στρατηγική. ⁶⁶

1.3 Οδεύοντας προς το Μανιφέστο [1845-1848: Η Γερμανική Ιδεολογία, το «Σχέδιο μιας Κομμουνιστικής Ομολογίας Πίστης»]

Στην πορεία προς τη συγγραφή του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, ο Μαρξ και ο Ένγκελς συνέχισαν να ασχολούνται με το ζήτημα του έθνους. Ο Talmon χαρακτηρίζει αυτήν την προ του 1848 φάση της σκέψης του Μαρξ και του Ένγκελς ως την περίοδο «του αφελούς διεθνισμού και του αδιαφοροποίητου μονιστικού υλισμού». ⁶⁷ Την περίοδο 1845-1846 γράφουν την *Γερμανική Ιδεολογία*. Εκεί αναφέρεται πως η κοινωνία των πολιτών «πρέπει να επιβεβαιώνεται στο εξωτερικό σαν εθνότητα, και εσωτερικά πρέπει επιβάλλεται στις εξωτερικές της σχέσεις ως έθνος/εθνικότητα και εσωτερικά πρέπει να οργανώνεται σαν κράτος». ⁶⁸ Άρα, το έθνος και το κράτος είναι απλώς μορφές καθορισμένες στη μορφή και στο περιεχόμενό τους από την αστική τάξη. ⁶⁹ Έτσι, συνεχίζουν να θεωρούν την εθνικότητα μια «εξαρτημένη μεταβλητή», την εργατική τάξη ως απρόσβλητη από τα εθνικά κελεύσματα -αφού «η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε μία τάξη, που σε όλα τα έθνη έχει τα ίδια συμφέροντα και που γι' αυτήν η εθνικότητα έχει ήδη πεθάνει»- ⁷⁰ ενώ παραμένει και η αντίφαση πως ενώ «η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε παντού τις ίδιες σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις και την κοινωνία, καταστρέφοντας έτσι την ιδιαιτερότητα των διάφορων εθνικοτήτων», ταυτόχρονα η αστική τάξη κάθε έθνους διατηρεί δικά της «ξεχωριστά

⁶⁵ Karl Marx, [The Protectionists, the Free Traders and the Working Class], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*... ό.π., τ.6, σελ. 281.

⁶⁶ Ο Szporluk σημειώνει πως ο Μαρξ θα αλλάξει τελικά άποψη για το ζήτημα των δασμών στη δεκαετία του 1860, όταν πια θα αποδεχτεί πως η Γερμανία θα μετασχηματιστεί πλήρως σε καπιταλιστικό κράτος. (Roman Szporluk, *Communism*..., ό.π., σελ. 37). Αυτό δείχνει την τάση του Μαρξ να ενσωματώνει στο έργο του το πραγματολογικό υλικό και να μετασχηματίζει τις αναλύσεις του.

⁶⁷ Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation and Vision of Revolution: Ideological Polarization in the Twentieth Century*, Routledge, Oxfordshire 1981, σελ. 38.

⁶⁸ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Gutenberg, Αθήνα 1989, τ.1, σελ. 128.

⁶⁹ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism*..., ό.π., σελ. 20-21.

⁷⁰ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*..., ό.π., τ.1, σελ. 111

εθνικά συμφέροντα».⁷¹ Ο Ένγκελς, μάλιστα, υπογράμμισε έντονα αυτή τη διάσταση σε ένα άρθρο του το 1845, λέγοντας πως λόγω αυτών των διακριτών συμφερόντων της κάθε εθνικής αστικής τάξης, αυτή «δεν μπορεί ποτέ να υπερβεί την εθνικότητα».⁷² Σημειώνουμε εδώ πως ο Μισέλ Λεβί θεωρεί ότι αυτή η αντίφαση ερμηνεύεται, διότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν εννοούν πως η αστική τάξη καθαυτή είναι εκείνη που εξαφανίζει τις εθνικές διαφορές, αλλά η βιομηχανική επέκταση, επειδή δημιουργεί σε όλο τον κόσμο το προλεταριάτο που είναι ριζοσπαστικά διεθνιστικό.⁷³ Αντιθέτως, η αστική τάξη της κάθε χώρας συνεχίζει να έχει και τα δικά της επιμέρους συμφέροντα, ανταγωνιστικά προς αυτά των αστικών τάξεων άλλων χωρών. Το σχήμα με τον λύκο και την αγέλη δεν είχε παύσει να ισχύει.

Η άποψη των δυο τους, σε αυτό το χρονικό σημείο, για την τύχη των εθνών μέσα στον κομμουνισμό -άρα και για τη λειτουργία τους εντός του καπιταλισμού- φαίνεται καθαρά από δύο γραπτά του Ένγκελς το 1847 («Σχέδιο μιας Κομμουνιστικής Ομολογίας Πίστης» και «Αρχές του Κομμουνισμού», αμφότερα σχέδια ενός κειμένου ταυτότητας για την Ένωση των Κομμουνιστών πριν καταλήξουν στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*) όπου προβλέπει την εξαφάνιση των εθνών διά της «συγχώνευσής» τους, ακριβώς όπως η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας θα εξαφανίσει τις διαφορές ανάμεσα στις τάξεις.⁷⁴ Δεν λέγεται, όμως, ρητώς ότι θα εξαφανιστούν όλες οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ των εθνών ή μόνο ο κρατικός διαχωρισμός τους. Η ίδια τύχη προβλέπεται και για τις θρησκείες, θυμίζοντας ουσιαστικά την αντίληψη του Μαρξ για την ιδεολογία ως μια μορφή ψευδούς συνείδησης.⁷⁵ Σε κάθε περίπτωση, η πεποίθηση του Ένγκελς (που ούτε εδώ έχουμε

⁷¹ Στο ίδιο, τ.1 σελ. 111.

⁷² Friedrich Engels, [The Festival of Nations in London], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...* ό.π., τ. 6, σελ. 6

⁷³ Μισέλ Λεβί, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες. Το μέλλον των εθνών στον κομμουνισμό», στο Μισέλ Λεβί, *Το εθνικό ζήτημα. Από το Μαρξ μέχρι σήμερα*, Στάχυ, Αθήνα, 1993, σελ. 21.

⁷⁴ «Ερώτηση 21: Οι εθνότητες θα συνεχίσουν να υπάρχουν και στον κομμουνισμό; Απάντηση: Οι εθνότητες των ανθρώπων που ενώνονται σύμφωνα με την αρχή της κοινότητας θα αναγκάζονται από αυτή την ένωση να συγχωνεύονται η μία μέσα στην άλλη και επομένως να αυτοϋπερβαίνονται, καθώς οι ποικίλες διαφορές μεταξύ κοινωνικών θέσεων και τάξεων θα εξαφανίζονται με την υπέρβαση της βάσης τους – της ατομικής ιδιοκτησίας». Frederick Engels, [Draft of a communist confession of faith], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...* ό.π., τ. 6, σελ. 103. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁵ «Ερώτηση 22: Απορρίπτουν οι κομμουνιστές τις υπάρχουσες θρησκείες; Απάντηση: Όλες οι θρησκείες που έχουν υπάρξει ως τώρα αποτελούσαν εκφράσεις ιστορικών σταδίων εξέλιξης των ατόμων ή των ομάδων. Αλλά ο κομμουνισμός είναι αυτό το στάδιο της ιστορικής

λόγο να πιστεύουμε πως δεν απηχεί και αυτή του Μαρξ) πως η επανάσταση «θα λάβει χώρα ταυτόχρονα σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, τουλάχιστον σε Αγγλία, Αμερική, Γαλλία και Γερμανία»,⁷⁶ αντανακλά τελικά μια σημαντική υποτίμηση των εθνικών-κρατικών ιδιαιτεροτήτων, λόγω της γραμμικότητας και της νομοτελειακότητας με τις οποίες βλέπουν τα πράγματα, φτάνοντας στη βεβαιότητα της έλευσης ενός φαινομένου επαναστατικού ντόμινο.

Ζήτημα υπάρχει με τη χρήση του όρου «κοσμοπολιτισμός» από τον Μαρξ και τον Ένγκελς. Ο τελευταίος το 1845, αναφερόμενος σε μια διεθνή συνάντηση, έγραψε πως σε αυτήν «εκφράστηκαν αρχές που ήταν κομμουνιστικές και κοσμοπολιτικές»,⁷⁷ ενώ περιγράφει θετικά μια άλλη συνάντηση ως «κοσμοπολίτικη γιορτή»,⁷⁸ διακρίνοντας όμως αυτόν τον κοσμοπολιτισμό από «τον υποκριτικό ιδιωτικό-εγωιστικό κοσμοπολιτισμό του ελεύθερου εμπορίου».⁷⁹ Και στην *Γερμανική Ιδεολογία* στηλιτεύεται η «στενόμυαλη -εθνική νοοτροπία που βρίσκεται στη βάση του δήθεν οικουμενισμού και κοσμοπολιτισμού των Γερμανών», φράση που κατά τον Λεβί καταδεικνύει την θετική χρήση του όρου και τον συνδυασμό του με τον κομμουνισμό,⁸⁰ ανάγνωση με την οποία συμφωνούμε.⁸¹ Για τον Λεβί, η λύση

εξέλιξης που καθιστά όλες τις υπάρχουσες θρησκείες περιττές και τις αχρηστεύει». Στο ίδιο, σελ. 103. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁶ «Ερώτηση 19: Είναι δυνατό να γίνει η επανάσταση μόνο σε μία χώρα;

Απάντηση: Όχι. Η μεγάλης κλίμακας βιομηχανία, ήδη δημιουργώντας την παγκόσμια αγορά, έχει διασυνδέσει όλους τους λαούς του κόσμου, και ειδικά τους πολιτισμένους λαούς, ώστε ο κάθε λαός εξαρτάται από τι συμβαίνει στους άλλους. Επιπλέον, Σε όλες τις πολιτισμένες χώρες η μεγάλης κλίμακας βιομηχανία έχει ισοπεδώσει έτσι την κοινωνική εξέλιξη, ώστε σε όλες τους η μπουρζουαζία και το προλεταριάτο έχουν γίνει οι δυο αποφασιστικές σημασίας τάξεις και η μεταξύ τους πάλη, η κύρια πάλη της εποχής μας. Για αυτό η κομμουνιστική επανάσταση δεν θα είναι απλώς εθνική· θα πραγματοποιηθεί ταυτόχρονα σε όλες τις πολιτισμένες χώρες, δηλαδή τουλάχιστον στην Αγγλία, την Αμερική, τη Γαλλία και την Γερμανία. Σε κάθε μία από αυτές τις χώρες θα εξελιχθεί πιο γρήγορα ή πιο αργά, αναλόγως με το αν η κάθε χώρα έχει πιο ανεπτυγμένη βιομηχανία, περισσότερο πλούτο και μια πιο αξιοσημείωτη μάζα παραγωγικών δυνάμεων. Για αυτό θα είναι πιο αργή και δυσχερής στη Γερμανία, πιο γρήγορη και εύκολη στην Αγγλία. Επίσης, θα έχει μια μεγάλη επίδραση στις άλλες χώρες του κόσμου και θα αλλάξει πλήρως και θα επιταχύνει έντονα την εξέλιξή τους. Είναι μια παγκόσμια επανάσταση, για αυτό και θα είναι παγκόσμιο το πεδίο εφαρμογής της». Frederick Engels, [Principles of Communism], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 6, σελ. 351-352.

⁷⁷ Engels, [The Festival of Nations in London]..., ό.π. σελ. 7.

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 8.

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 3.

⁸⁰ Μισέλ Λεβί, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες», ό.π., σελ. 24-25.

⁸¹ Άλλωστε, αντίστοιχες διατυπώσεις εντοπίζει ο Λεβί (στο ίδιο, σελ. 24) και σε κείμενο του 1874. «Ήταν η στιγμή που τα κοινά κοσμοπολιτικά συμφέροντα του προλεταριάτου μπορούσαν να προβάλλουν στο προσκήνιο». Φρήντριχ Ένγκελς, [Ο Ένγκελς στον Ζόργκε], στο Μαρξ, Ένγκελς,

βρίσκεται στο ότι εκείνη την περίοδο στον πυρήνα της σκέψης του Μαρξ και του Ένγκελς βρισκόταν η ιδέα της κοσμοπόλης, μιας παγκόσμιας πόλης που θα δημιουργούνταν από τις σοσιαλιστικές εξεγέρσεις και θα υπερέβαινε τα σύνορα. Για αυτό και το 1847, ένα χρόνο πριν από το έτος των επαναστάσεων και της διάψευσης των προσδοκιών, ο Ένγκελς -όπως έχουμε ήδη αναφέρει- γράφοντας το «Σχέδιο μιας Κομμουνιστικής Ομολογίας Πίστης»⁸² προέβλεψε την συγχώνευση και κατάργηση των εθνών στον κομμουνισμό, διά της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως ο Λεβί επισημαίνει ότι μετά τις επαναστάσεις του 1848, ο Μαρξ και ο Ένγκελς εγκατέλειψαν την κοσμοπολίτικη προβληματική, διατηρώντας, ασφαλώς, τον διεθνισμό τους. Και ο Λεβί τονίζει πως ο Μαρξ έφτασε να φοβάται ότι το κοσμοπολιτικό ιδεώδες θα μπορούσε να αποτελέσει δικαιολογητικό υπόστρωμα για κυριαρχικές βλέψεις ενός έθνους που θα διεκδικούσε για τον εαυτό του το ρόλο του προτύπου, σε απόλυτη αντίθεση με την ουσία του διεθνισμού.⁸³

Το 1847 ο Μαρξ, στο πλαίσιο μίας ομιλίας για τον αγώνα των Πολωνών για εθνική ανεξαρτησία, θα υποστηρίξει πως οι καπιταλιστικές σχέσεις περιλαμβάνουν την εκμετάλλευση κάποιων εθνών από άλλα και άρα η νίκη του προλεταριάτου θα σημάνει τελικά και την απελευθέρωση όλων των καταπιεσμένων εθνών.⁸⁴ Στην ίδια ομιλία ανέφερε την χαρακτηριστική φράση «Η Πολωνία δεν θα απελευθερωθεί στην

Διαλεχτά Έργα, Γνώσεις, Αθήνα 1980 τ. 2, σελ. 560. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβί, *Το εθνικό ζήτημα...*, ό.π., σελ. 24.

⁸² Ο Λεβί το αποδίδει ως «Σχέδιο Κομμουνιστικής Κατήχησης», κείμενο της Ένωσης των Κομμουνιστών -που είχε ζητήσει και την σύνταξη του *Μανιφέστου*- το οποίο είχε, κατά τον ίδιο, συντάξει ο Ένγκελς μαζί με τους εργάτες ηγέτες της οργάνωσης. Μισέλ Λεβί, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες», ό.π., σελ. 27.

⁸³ Μισέλ Λεβί, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες», ό.π., σελ. 31-32.

⁸⁴ «Η ενοποίηση και η αδερφοσύνη των εθνών είναι μια φράση που βρίσκεται σήμερα στα χείλη όλων των κομμάτων, ειδικά αυτών των αστών εμπόρων. Μια κάποιου τύπου αδερφοσύνη υπάρχει, ασφαλώς, ανάμεσα στις αστικές τάξεις όλων των εθνών. Είναι η αδερφοσύνη των καταπιεσμένων απέναντι στους καταπιεσμένους, των εκμεταλλευτών ενάντια στους εκμεταλλευόμενους. Ακριβώς όπως, παρά τον ανταγωνισμό και τις συγκρούσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα μέλη της μπουρζουαζίας, η αστική τάξη μιας χώρας είναι ενωμένη μεταξύ της με αδερφικούς δεσμούς εναντίον του προλεταριάτου αυτής της χώρας, έτσι και οι αστοί όλων των χωρών, παρά τις μεταξύ τους συγκρούσεις και τους ανταγωνισμούς για την παγκόσμια αγορά, είναι ενωμένοι αδερφικούς δεσμούς εναντίον του προλεταριάτου όλων των χωρών. Για να ενωθούν στα αλήθεια οι λαοί πρέπει να έχουν κοινά συμφέροντα. Και για να γίνουν κοινά τα συμφέροντά τους πρέπει οι παρούσες σχέσεις ιδιοκτησίας πρέπει να καταργηθούν, γιατί αυτές οι σχέσεις ιδιοκτησίας περιλαμβάνουν την εκμετάλλευση κάποιων εθνών από άλλα. [...] Έτσι, η νίκη του προλεταριάτου επί της μπουρζουαζίας είναι ταυτόχρονα το σήμα για την απελευθέρωση όλων των καταπιεσμένων εθνών». Karl Marx, Friedrich Engels, [On Poland], στο *Collected Works...*, ό.π., τ. 6, σελ. 388.

Πολωνία, αλλά στην Αγγλία»,⁸⁵ δηλαδή πως η πραγματική απελευθέρωση των εθνών θα έρθει μέσα από την κατάργηση του καπιταλισμού. Ο Μαρξ φαίνεται εδώ να ξεφορτώνεται ως αντικειμενικά δευτερεύον το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας και αναποτελεσματικό -ή, έστω, περιορισμένα αποτελεσματικό- τον σχετικό αγώνα. Ως ηθικώς σωστά, αλλά μερικά στοιχεία. Στην ίδια εκδήλωση, ο Ένγκελς θα πει μια άλλη φράση που ίσως σηματοδοτεί μία εν σπέρματι αλλαγή στην βαρύτητα που έδιναν οι δυο τους στο ζήτημα της εθνικής καταπίεσης: «Ένα έθνος δεν μπορεί να απελευθερωθεί και την ίδια στιγμή να συνεχίσει να καταπιέζει άλλα έθνη».⁸⁶ Δηλαδή, η εξωτερική εκμετάλλευση ενός έθνους από ένα άλλο, δημιουργεί συνθήκες εκμετάλλευσης των εργαζόμενων στο εσωτερικό του κυρίαρχου έθνους. Η θέση αυτή, πολύ σημαντική για την τακτική του σοσιαλιστικού κινήματος σε σχέση με τις εθνικές διεκδικήσεις, το επόμενο διάστημα θα πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις. Ήδη, τον επόμενο χρόνο, το 1848, ο Szporluk υποστηρίζει πως εντοπίζεται άλλη μία αλλαγή στις θέσεις του Μαρξ για την εκμετάλλευση ενός κράτους από ένα άλλο. Μιλώντας για την Ινδία, κι αφού κάνει λόγο για «κοσμοπολίτικη εκμετάλλευση», απομακρυνόμενος κι άλλο από τη θετική χρήση του όρου,⁸⁷ έγραψε πως οι υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου δεν κατανοούν «το πως μπορεί ένα έθνος να πλουτίσει σε βάρος ενός άλλου».⁸⁸ Αυτό συνιστά μια μεγάλη αλλαγή σε σχέση με την προηγούμενη συζήτηση για τη Γερμανία, μόλις τρία χρόνια πριν, όπου η θέση περί της εκμετάλλευσής της από την Αγγλία θεωρούνταν αποπροσανατολιστική.⁸⁹

⁸⁵ «Από όλες τις χώρες η Αγγλία είναι αυτή όπου η αντίθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην μπουρζουαζία είναι πιο αναπτυγμένη. Η νίκη του αγγλικού προλεταριάτου επί της αγγλικής μπουρζουαζίας είναι, λοιπόν, αποφασιστική για την νίκη όλων των καταπιεζόμενων επί των καταπιεστών τους. Άρα, η Πολωνία πρέπει να απελευθερωθεί όχι στην Πολωνία, αλλά στην Αγγλία. Έτσι, εσείς οι Χαρτιστές δεν πρέπει απλώς να εκφράζετε ευσεβείς πόθους για την απελευθέρωση των εθνών. Νικήστε τους δικούς σας εσωτερικούς εχθρούς και μετά θα μπορείτε να υπερηφανεύεστε πως έχετε νικήσει ολόκληρη την παλιά κοινωνία». Στο ίδιο, σελ. 389.

⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 389.

⁸⁷ Karl Marx, [Speech on the Question of the Free Trade], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...* ό.π., τ.6, σελ. 464.

⁸⁸ «Αν οι υποστηρικτές του ελεύθερου εμπορίου δεν μπορούν να κατανοήσουν πως ένα έθνος μπορεί να πλουτίζει σε βάρος ενός άλλου, δεν χρειάζεται να αναρωτιόμαστε γιατί οι ίδιοι αυτοί κύριοι αρνούνται και να κατανοήσουν πως στην ίδια χώρα μια τάξη μπορεί να πλουτίσει σε βάρος μιας άλλης». Στο ίδιο, σελ. 464.

⁸⁹ Όμως, όπως σωστά σημειώνει ο Szporluk, αυτό δεν οδηγεί εδώ τον Μαρξ σε μια ιδέα περί μιας «σχετικά προοδευτικής εθνικής αστικής τάξης» μιας «αναπτυσσόμενης χώρας» που αγωνίζεται κατά του «ιμπεριαλισμού». Μια τέτοια θέση δεν συναντάται καθόλου στην «Κριτική προς τον List» και μαζί της κάθε σύστοιχη τακτική αντίληψη για ενδεχόμενες συμμαχίες της εργατικής τάξης μιας «καθυστερημένης» χώρας με την αστική της τάξη στη μάχη κατά μιας ξένης χώρας. Ούτε και στην *Εισαγωγή της Κριτικής της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, όπου ο Μαρξ είχε περιγράψει ήδη, κατά

Βεβαίως, η μεταστροφή δεν είναι ακόμα ολοκληρωμένη και απαλλαγμένη από αντιφάσεις. Για αυτό ο Ένγκελς την ίδια περίοδο αποδίδει και θετικές εκσυγχρονιστικές επιπτώσεις στην ιμπεριαλιστική κατάκτηση, θεωρώντας πως τραβάει τις κατεκτημένες περιοχές στην καπιταλιστική περίοδο, απεγκλωβίζοντάς τις από την φεουδαρχική τους φάση.⁹⁰

1.4 Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο στο έτος των επαναστάσεων

Η εμβληματική ρήση του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα»⁹¹ είναι ισχυρή στη συλλογική μνήμη ακόμη και για όσους δεν γνωρίζουν από ποιο κείμενο προέρχεται ή σε ποιον συγγραφέα ανήκει, αλλά μόνο πως αποτελεί εμβληματικό στοιχείο της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Αυτό ασφαλώς οφείλεται και στον συνθηματικό χαρακτήρα της ρήσης, αλλά κυρίως στη σύγκρουση που προκαλεί με ένα δομικό στοιχείο της κυρίαρχης ιδεολογίας, την εθνική ταυτότητα, ως εκ τούτου με ένα ταυτοτικό στοιχείο ακόμη και των ίδιων των μελών της εργατικής τάξης.⁹²

Από ένα άλλο σημείο μας αποκαλύπτεται ο ίδιος τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουν ο Μαρξ και ο Ένγκελς το εθνικό και το θρησκευτικό φαινόμενο, δηλαδή ως δευτερογενή συμπληρωματικά και ενισχυτικά στοιχεία των εκμεταλλευτικών κοινωνικών σχέσεων, τα οποία θα εκλείψουν όταν εξαφανιστούν οι όροι που τα δημιουργούν.⁹³ Η διαφορά είναι, βεβαίως, πως οι δυο τους δεν έδωσαν ποτέ κάποιον

τον Szporluk, το φαινόμενο που αργότερα θα κωδικοποιούνταν από κάποιους επιγόνους του ως «άνιση ανάπτυξη» και θα οδηγούσε στη σχετική τακτική συμμαχιών, δεν πρότεινε τέτοιες συμμαχίες. Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 31.

⁹⁰ Η θέση αυτή, που φέρει μία έντονη οσμή όχι απλώς νομοτελειακότητας, αλλά δικαιολόγησης του ιμπεριαλισμού, αποδείχτηκε αργότερα ένα σταθερό αγκάθι στην προσπάθεια των μαρξιστών να εδραιωθούν αργότερα σε αποικιοκρατούμενες περιοχές.

⁹¹ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Νεφέλη, Αθήνα, 2002, σελ. 70.

⁹² Υπάρχουν στη βιβλιογραφία περιπτώσεις κατά βάση προπαγανδιστικής ανάγνωσης του έργου του Μαρξ που καταλήγουν να είναι παραποιητικές, όπως της R. N. Ismagilova η οποία υποστηρίζει πως στο Μανιφέστο ορίζεται ότι «το προλεταριάτο πρέπει να πολεμά απροϋπόθετα εναντίον κάθε είδους εθνικής καταπίεσης» και πως είναι «εχθρικό προς τον εθνικό μηδενισμό ως μία μεταμφιεσμένη εκδοχή της αστικής εθνικιστικής ιδεολογίας». Το έργο της εκδίδεται στην ΕΣΣΔ το 1978, υπηρετώντας τους κρατικούς πολιτικούς στόχους. R.N. Ismagilova, *Ethnic Problems of the Tropical Africa. Can they be Solved?*, Μόσχα 1978, σελ. 14-15.

⁹³ «Οι μομφές κατά του κομμουνισμού, όσες εκπορεύονται από θρησκευτικές, φιλοσοφικές και ιδεολογικές εν γένει αντιλήψεις, δεν αξίζουν διεξοδικότερη συζήτηση. Χρειάζεται, άραγε, ιδιαίτερη

ιδιαίτερο αγώνα κατά της θρησκείας, όμως σε αρκετές περιπτώσεις στάθηκαν έντονα επικριτικοί απέναντι στην πολιτική επίκληση της εθνικής ταυτότητας, αφού έκριναν πως αυτή μπορούσε να έχει, όπως στο έργο του List, μεγαλύτερη ανασχετική επίδραση επί του επαναστατικού τους σχεδίου. Βεβαίως, για τον αντίστροφο λόγο άλλες φορές στάθηκαν με ευμένεια απέναντι σε αγώνες που είχαν την εθνική ταυτότητα στο επίκεντρο τους.

Οι φράσεις από το *Μανιφέστο* που συνδέονται με το εθνικό ζήτημα, άμεσα ή έμμεσα, δεν είναι λίγες. Σε αυτές φαίνεται, όπως και στα προηγούμενα γραπτά, η ισχυρή πεποίθηση των συγγραφέων του πως η ομογενοποιητική λειτουργία του καπιταλισμού αναιρεί τις εθνικές διαφορές⁹⁴ και ταυτότητες,⁹⁵ επιβάλλοντας παντού το δικό της πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης και φτιάχνοντας «έναν κόσμο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν της».⁹⁶ Έτσι, η αστική τάξη απλοποιώντας και πολώνοντας τις σχέσεις εκμετάλλευσης⁹⁷ στερεί τη μυστικιστική αίγλη από τα πνευματικά της παράγωγα, όπως η εθνική ταυτότητα,⁹⁸ και οδηγεί τους προλετάριους στο να συνειδητοποιήσουν την φενακιστική λειτουργία τους,⁹⁹ πεποίθηση που διατυπώνεται με μια βεβαιότητα που απέχει πολύ από την ανησυχία για την πιθανή επίδραση των

νοημοσύνη για να καταλάβει κανείς ότι μαζί με τις βιοτικές συνθήκες των ανθρώπων, μαζί με τις κοινωνικές τους σχέσεις, μαζί με την κοινωνική τους ύπαρξη, μεταβάλλονται και οι παραστάσεις, οι θεωρήσεις και οι αντιλήψεις τους, με μια λέξη η συνείδησή τους;». Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 73.

⁹⁴ «Μέσα από την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, η αστική τάξη προσέδωσε ενιαίο χαρακτήρα στην παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών της γης. Προς μεγάλη θλίψη των αντιδραστικών, τράβηξε το χαλί κάτω απ' τα πόδια της εθνικής βιομηχανίας». Στο ίδιο, σελ. 33.

⁹⁵ «Τα πνευματικά προϊόντα κάθε έθνους ξεχωριστά γίνονται κοινό κτήμα. Η εθνική μονομέρεια και αποκλειστικότητα γίνεται όλο και πιο ανέφικτη, και από τις πολυάριθμες εθνικές και τοπικές λογοτεχνίες κρυσταλλώνεται μια παγκόσμια λογοτεχνία». Στο ίδιο, σελ. 34.

⁹⁶ «Μέσω της ραγδαίας βελτίωσης όλων των παραγωγικών μέσων, μέσω των ασύγκριτα ευχερέστερων επικοινωνιών, η αστική τάξη σύρει όλα τα έθνη, ακόμη και τα βαρβαρότερα, στον πολιτισμό. [...] Με δυο λόγια: δημιουργεί έναν κόσμο κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν της». Στο ίδιο, σελ. 34-35.

⁹⁷ «Η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, έχει ωστόσο την ιδιαιτερότητα ότι απλούστευσε τις ταξικές αντιθέσεις. Όλο και περισσότερο η κοινωνία ολόκληρη διχάζεται σε δυο μεγάλα εχθρικά στρατόπεδα, σε δυο μεγάλες τάξεις αντιμέτωπες: τους αστούς και τους προλετάριους». Στο ίδιο, σελ. 26.

⁹⁸ «Να τι διακρίνει την εποχή της αστικής τάξης απ' όλες τις προηγούμενες. Όλες οι παγιωμένες, σκουριασμένες σχέσεις του παρελθόντος και οι ευλαβικές παραστάσεις και αντιλήψεις που τις συνόδευαν, καταλύονται, όλες οι νεοσχηματισμένες, πάλι, απαρχαιώνονται προτού προλάβουν καν να αποσαθρωθούν». Στο ίδιο, σελ. 32. Η έμφαση δική μας, η λέξη θεωρούμε πως αναφέρεται στην εθνική ταυτότητα.

⁹⁹ «Η σύγχρονη βιομηχανική εργασία, η σύγχρονη υποδούλωση στο κεφάλαιο, ίδια κι απαράλλακτη σε Αγγλία, Αμερική, Γερμανία, έχει απαλείψει κάθε εθνικό χαρακτηριστικό πάνω του [ενν. στον προλετάριο]. Νόμοι, ηθική, θρησκεία, δεν είναι γι' αυτόν παρά αστικές προλήψεις που υποκρύπτουν ισάριθμα αστικά συμφέροντα». Στο ίδιο, σελ. 51.

εθνικών επιχειρημάτων του List στους εργάτες, στα οποία είδαμε να απαντάει ο Μαρξ το 1845. Το προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα είναι η αποδιάρθρωση αυτών των μορφών νομιμοφροσύνης και ταυτότητας, όταν μέσα από την εξέλιξη του αγώνα των προλεταρίων θα λείψουν οι αντικειμενικοί όροι γέννησής τους.¹⁰⁰ Το ίδιο το προλεταριάτο, όταν καταλάβει την εξουσία θα μετατραπεί καταρχάς σε «εθνική δύναμη», με την έννοια της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης που εκπροσωπεί το συμφέρον όλων των άλλων, οδηγώντας όμως στην οριστική κατάργησή τους μαζί με τον ίδιο τον εαυτό της, άρα σε μια πολύ διαφορετική «εθνική δύναμη» από αυτή που αποτελούσε η αστική τάξη.¹⁰¹

Πιστεύουν οι συγγραφείς του *Μανιφέστου*, πως η κατάργηση του καπιταλισμού θα επιφέρει και την συνολική κατάργηση των εθνών, δηλαδή ακόμη και των πολιτισμικών τους διαφορών, ή απλώς θα αναιρέσει τις εθνικές (δηλαδή, τις κρατικές) συγκρούσεις; Για τον Szporluk, ο αφορισμός για τους εργάτες που «δεν έχουν πατρίδα», αν ιδωθεί σε σχέση με άλλα γραπτά του Μαρξ δείχνει χωρίς να το λέει ρητά, πως πίστευε ότι μαζί με τον καπιταλισμό και τις εθνικές συγκρούσεις θα εξαφανιστούν και τα ίδια τα έθνη, ως πολιτισμικές κοινότητες.¹⁰² Ομοίως, ο Avineri υποστηρίζει πως η πρόβλεψη που πηγάζει από το *Μανιφέστο* είναι πως όλες οι εθνικές πολιτισμικές διαφορές θα χαθούν υπέρ ενός ενιαίου παγκόσμιου πολιτισμού.¹⁰³ Ο Λεβί, αντιθέτως, δεν φτάνει μέχρι αυτό το συμπέρασμα, αν και δέχεται πως ορισμένα κείμενα του Μαρξ και του Ένγκελς, μεταξύ των οποίων και το *Μανιφέστο*, εμφανίζουν εξελικτικιστικές τάσεις.¹⁰⁴ Το 1976 θεωρεί πως εδώ επισημαίνεται κυρίως το κοινό συμφέρον των ανά τη γη προλεταρίων -στοιχείο που

¹⁰⁰ «Ήδη, με την ανάπτυξη της αστικής τάξης, με την ελευθερία του εμπορίου την παγκόσμια αγορά, την ομοιομορφία της βιομηχανικής παραγωγής και τις αντίστοιχες συνθήκες ζωής, οι εθνικές διαφορές και αντιθέσεις μεταξύ των λαών εξασθενούν όλο και περισσότερο. Η κυριαρχία του προλεταριάτου θα τις αποδυναμώσει ακόμη περισσότερο. [...] Όσο θα αίρεται η εκμετάλλευση τους ενός από το άλλο, τόσο θα αίρεται και η εκμετάλλευση του ενός έθνους από το άλλο. Μαζί με την αντιπαλότητα των τάξεων στο εσωτερικό του έθνους θα εξαλειφθεί και η εχθρότητα των εθνών μεταξύ τους». Στο ίδιο, σελ. 70-71.

¹⁰¹ «Οι κομμουνιστές κατηγορήθηκαν ακόμη πως βάλθηκαν να καταργήσουν την πατρίδα, το έθνος. Οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα. Δεν μπορεί να τους πάρει κανείς αυτό που δεν έχουν. Καθώς το προλεταριάτο, προκειμένου να καταλάβει την πολιτική εξουσία, είναι υποχρεωμένο να οργανωθεί σε εθνική τάξη και να συγκροτηθεί το ίδιο ως έθνος, διατηρεί στην αρχή κατ' ανάγκη τον εθνικό χαρακτήρα του, αν και επ' ουδενί με την έννοια που δίνει στον όρο η αστική τάξη». Στο ίδιο, σελ. 70.

¹⁰² Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 68.

¹⁰³ Shlomo Avineri, «Marxism and Nationalism»..., ό.π., σελ. 285.

¹⁰⁴ Μισέλ Λεβί, *Το εθνικό ζήτημα...*, ό.π., σελ. 34.

για τον Μαρξ ισοδυναμούσε με την κατάργηση της εθνικότητας, με την έννοια του πολιτικού διαχωρισμού των εθνών-¹⁰⁵ και λίγο αργότερα, το 1981, θα προσθέσει πως με την φράση εννοείται ότι το εθνικό κράτος ανήκει στην αστική τάξη που το διαχειρίζεται και όχι στο προλεταριάτο και πως η πατρίδα δεν έχει σημασία γιατί οι συνθήκες ζωής είναι ίδιες για τους εργάτες σε όλες τις βιομηχανικές χώρες.¹⁰⁶ Θεωρεί, λοιπόν, πως το *Μανιφέστο* καταλήγει στην ιδέα της άρσης των εθνικών αντιθέσεων και όχι της εξαφάνισης των ίδιων των εθνών και των πολιτισμικών τους διαφορών. Ο Talmon ερμηνεύει τη φράση για τους εργάτες που δεν έχουν πατρίδα ως μεταφορική, λέγοντας πως από αφού οι εργάτες μέσα στο εθνικό τους κράτος είχαν έναν χαρακτήρα σκλάβου, δηλαδή δεν απολάμβαναν τα αγαθά της χώρας τους, δεν είχαν φωνή στα κοινά της, δεν διαμόρφωναν τον πολιτισμό της και το κράτος δεν προστάτευε τα δικαιώματά τους, δεν μπορούσαν να βλέπουν αυτήν την γη στην οποία ζούσαν και υπέφεραν ως πατρίδα τους. Όσο ο κόσμος εξελισσόταν προς τον σχηματισμό μίας ενιαίας παγκόσμιας αγοράς και οι συνθήκες εκμετάλλευσης των εργαζομένων ομογενοποιούνταν, τόσο θα συνέκλιναν και τα συμφέροντα των κατά τόπους εργατικών τάξεων. Έτσι, ο εθνικός τους χαρακτήρας δεν θα είχε ιδιαίτερο νόημα και δεν θα τους διαχώριζε, αφού θα τους ένωναν αντικειμενικά πολύ περισσότερα με τους αλλοεθνείς προλετάριους από ό,τι με τους ομοεθνείς τους αστούς. Θα ήταν, δηλαδή, μία παγκόσμια τάξη. Όταν γινόταν η επανάσταση, αφού ο διαχωρισμός καπιταλιστών και προλεταρίων θα είχε πια καταργηθεί και όλοι θα ήταν εργαζόμενοι, εργαζόμενοι και έθνος θα ταυτίζονταν.¹⁰⁷ Για τον Talmon δεν είναι καθόλου σαφές αν ο Μαρξ περιέγραφε στο *Μανιφέστο* την προοπτική ενός παγκόσμιου κράτους, αλλά λέει πως θα μπορούσε κανείς να το συμπεράνει.¹⁰⁸

Ο Solomon Bloom υποστηρίζει πως «αυτό που είχαν προβλέψει οι συγγραφείς δεν ήταν η πλήρης εξαφάνιση όλων των εθνικών διακρίσεων, αλλά συγκεκριμένα η κατάργηση όλων των οικονομικών και πολιτικών διαφορών [...] και της εκμετάλλευσης του ενός έθνους από το άλλο».¹⁰⁹ Ο Roman Rosdolsky θεωρεί πως δεν προέβλεπαν την «κατάργηση των υπαρχουσών εθνικών και γλωσσολογικών

¹⁰⁵ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 59.

¹⁰⁶ Μισέλ Λεβί, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες», ό.π., σελ. 21.

¹⁰⁷ Jacob Talmon, *Myth of the Nation*..., ό.π., σελ. 27.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 28.

¹⁰⁹ S. F. Bloom, *The World of Nations: A Study of the National Implications in the Works of Karl Marx*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1941, σελ. 26.

κοινοτήτων (πράγμα που θα ήταν παράλογο!), αλλά των πολιτικών χωρισμών των λαών».¹¹⁰ Ο Davis υποστηρίζει πως ο Μαρξ δεν προέβλεψε στο *Μανιφέστο* την διάλυση των εθνών και φτάνει να πει ότι «ο εθνικισμός είναι κομμάτι του οράματος του Μαρξ για το μέλλον – όχι ο εθνικισμός με την σωβινιστική του σημασία, [...] αλλά με την αρχική σημασία του πατριωτισμού του Ρουσώ, της επιδίωξης της ευημερίας της συλλογικότητας».¹¹¹ Από την άλλη πλευρά ο Bertell Ollman ερμηνεύει μία φράση που υπάρχει στην *Γερμανική Ιδεολογία* ως να υποστηρίζει την πως «μία γλώσσα θα αντικαταστήσει τις χιλιάδες γλώσσες που υπάρχουν σήμερα»,¹¹² ερμηνεία με την οποία διαφωνεί ο Λεβί, τονίζοντας πως ο Μαρξ ειρωνευόταν στην *Γερμανική Ιδεολογία* αντίστοιχες αντιλήψεις.¹¹³ Κρίνουμε πως το κλειδί βρίσκεται στην εννοιολόγηση του έθνους από τον Μαρξ. Αφού σε αυτή τη φάση της σκέψης του δεν φαίνεται να αναγνωρίζει κάποια σχετική αυτονομία στο φαινόμενο του έθνους, αλλά το εντάσσει απολύτως στο πλαίσιο του κράτους, το οποίο κράτος θεωρεί πως στον κομμουνισμό θα έχει καταργηθεί, το ερώτημα περί της εξέλιξης των εθνών δεν παρουσιάζει για αυτόν κανένα ενδιαφέρον. Διότι ακόμη και αν παραμείνουν κάποια πολιτισμικά στοιχεία που θα διαχωρίζουν τη μία από την άλλη κοινότητα, από τη στιγμή που αυτές δεν θα συνδέονται πια με κάποιο κράτος, άρα δεν θα περιλαμβάνουν ανταγωνιστικές σχέσεις, θα έχει αλλάξει ο σκληρός πυρήνας της ουσίας τους τόσο πολύ ώστε να μην αποτελούν πια έθνη με την πολιτική έννοια. Ακόμη, λοιπόν, κι αν διατηρήσουν τον ίδιο φαινότυπο, αυτόν των διαφορετικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, ή ακόμη και το όνομά τους, δεν θα πρόκειται πια για

¹¹⁰ R. Rosdolsky, «Workers and Fatherland: A Note on a Passage in the Communist Manifesto», *Science and Society*, Λονδίνο, Καλοκαίρι 1965, τ. XXIX, ν. 3, σελ. 335.

¹¹¹ Horace B. Davis, *Toward a marxist theory of nationalism*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1978, σελ. 51. Φαίνεται, όμως, πως η έγνοια του είναι ουσιαστικά μέσω της παρουσίασης των θέσεων του Μαρξ για το έθνος να ενισχύσει τις θέσεις των σοσιαλιστικών κρατών της εποχής συγγραφής του βιβλίου, δηλαδή την ύπαρξη σοσιαλιστικών κρατών με διαφορετικές μεταξύ τους στρατηγικές, και κυρίως την υποστήριξη προς τα ανταποικιακά κινήματα. Λίγο παρακάτω θα γράψει πως «κάποιοι μαρξιστές καταδικάζουν “κάθε” εθνικισμό στη βάση του ότι η εργατική τάξη, την οποία εμπιστεύονται, είναι διεθνής. [...] Η εργατική τάξη δεν είναι περισσότερο διεθνής από τις άλλες τάξεις. [...] Το να καταδικάζεις όλους τους εθνικισμούς είναι απαράδεκτο διότι σημαίνει ότι καταδικάζεις τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα των αποικιών και των ημιαποικιοκρατούμενων χωρών». Στο ίδιο, σελ. 52.

¹¹² B. Ollman, «Marx's Vision of Communism: A Reconstruction», στο *Critique*, ν. 8, Καλοκαίρι 1977, σελ. 35.

¹¹³ «[...] ο Μαρξ ειρωνεύεται την “Ένωση” που κήρυττε ο Μαξ Στίρνερ (Max Stirner) και όπου θα μιλάνε μόνο μία γλώσσα, “τη γλώσσα, σαν τέτοια, την ιερή γλώσσα, τη γλώσσα του Ιερού – την εβραϊκή και μάλιστα την αραμαϊκή διάλεκτο”». Μισέλ Λεβί, «Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κοσμοπολίτες»..., ό.π., σελ. 30.

έθνη όπως ήταν, αλλά για άλλης μορφής και λειτουργίας οντότητες. Άρα, είτε συνεχίσουν να υπάρχουν είτε όχι, για τον Μαρξ το ζήτημα είναι κενό, δεν επηρεάζει καθόλου τον επαναστατικό προσανατολισμό του ούτε την σύστοιχη στρατηγική, που είναι, άλλωστε, αυτό που συνέχει την ανάλυσή του. Σημειώνουμε, πάντως, πως η χαλαρή χρήση του όρου «έθνος» από τους συγγραφείς του *Μανιφέστο*, εννοώντας άλλοτε εθνοτικές ομάδες και άλλοτε κράτη, μας κάνει επιφυλακτικούς για την ακριβή σημασία κάποιων χωρίων.¹¹⁴

Στο *Μανιφέστο* παράλληλα με την εχθρότητα προς την αστική τάξη κυριαρχεί ένας εκστατικός θαυμασμός¹¹⁵ για τα ανατρεπτικά αποτελέσματα της δράσης της (ακόμη και για τον «πολιτισμό» στον οποίο «σύρει όλα τα έθνη, ακόμη και τα βαρβαρότερα»,¹¹⁶ δηλαδή, για άλλη μια φορά, τις συνέπειες της ιμπεριαλιστικής κατάκτησης), τον οποίο οι συγγραφείς δεν καταβάλλουν καμία προσπάθεια να κρύψουν. Ο Schumpeter χαρακτηρίζει αυτές τις σελίδες ως «έναν πανηγυρικό για τα αστικά επιτεύγματα που δεν έχει όμοιο στα οικονομικά κείμενα».¹¹⁷ Ο Λεβί λέει πως τα αποσπάσματα αυτά «μπορούν να διαβαστούν σαν πραγματική απολογία του ιστορικού έργου του καπιταλισμού όσον αφορά την καταστροφή του φεουδαρχικού συστήματος και, γενικότερα, όλων των αρχαϊκών κοινωνικών σχηματισμών». Την τάση αυτή εντοπίζει, μαζί με τον Έντσο Τραβέρσο, και σε μεταγενέστερα γραπτά του

¹¹⁴ «Επαρχίες ανεξάρτητες ή μόνο χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους, με διαφορετικά συμφέροντα, νόμους, κυβερνήσεις και τελωνεία συνενώθηκαν σε ένα έθνος, μία κυβέρνηση, ένα νόμο, ένα εθνικό και ταξικό συμφέρον, ένα δασμολογικό σύστημα». Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 36. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Ο Nimni υποστηρίζει πως χρησιμοποιούσαν τον όρο έθνος (nation) στην αγγλική και γαλλική του σημασία για να μιλήσουν για τους μόνιμους κατοίκους ενός εθνικού κράτους, αλλά τον όρο εθνότητα (nationality) για να μιλήσουν για τις εθνοπολιτισμικές κοινότητες που δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί σε ανεξάρτητο εθνικό κράτος. Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 23.

¹¹⁵ «Η αστική τάξη διαδραμάτισε στην ιστορία ρόλο άκρως επαναστατικό. Η αστική τάξη, παντού όπου επικράτησε, κατέλυσε κάθε φεουδαλική, πατριαρχική, ειδυλλιακή σχέση. Διέρρηξε ανελέητα τους πολυποίκιλους φεουδαρχικούς δεσμούς που συνέδεαν τους ανθρώπους με τους ανωτέρους τους στη φυσική ιεραρχία, και δεν άφησε άλλο δεσμό ανθρώπου προς άνθρωπο παρά το γυνό συμφέρον και την ωμότητα της “πληρωμής της μετρητοίς”. Έπνιξε το δέος της εκστατικής θεοσέβειας, του ιπποτικού ενθουσιασμού, του μικροαστικού συναισθηματισμού στα παγωμένα νερά του εγωιστικού υπολογισμού. Μετέτρεψε την αξιοπρέπεια του ατόμου σε ανταλλακτική αξία, και στη θέση τόσων και τόσων κεκτημένων και απαράγραπτων ελευθεριών έβαλε μία και μόνη: τη δίχως φραγμούς ελευθερία του εμπορίου. Με μια λέξη, στη θέση μιας εκμετάλλευσης μασκαρεμένης κάτω από θρησκευτικές και πολιτικές ψευδαισθήσεις έβαλε μιαν άλλη απροκάλυπτη, αδιάντροπη, άμεση και ωμή. [...] Η αστική τάξη καταρράκωσε το πέπλο του συναισθηματισμού που περιέβαλλε τους οικογενειακούς δεσμούς και τους συρρίκνωσε σε μία σχέση καθαρά χρηματική». Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 30-31. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 35.

¹¹⁷ Joseph A. Schumpeter, «The Communist Manifesto in Sociology and Economics», *Journal of Political Economy* 47, v. 3, σελ. 209.

Μαρξ, όταν το 1853 ορίζει την Αγγλία ως «ασυνείδητο όργανο της ιστορίας»,¹¹⁸ ακριβώς επειδή με την κατάκτηση της Ινδίας θέτει τα θεμέλια για την εκβιομηχάνιση της χώρας,¹¹⁹ αν και την ίδια χρονιά δεν αφήνει περιθώρια παρεξήγησης σε σχέση με τα αισθήματα του για την αποικιακή επέκταση της Αγγλίας, αφού, με αφορμή αυτήν, παρομοιάζει την ανθρώπινη πρόοδο με έναν «απαίσιο ειδωλολατρικό θεό που δεν ήθελε να πίνει το νέκταρ παρά μέσα από κρανία σφαγμένων ανθρώπων».¹²⁰ Ο Ένγκελς το 1848 επιδοκιμάζει την κατάκτηση της Αλγερίας από τους Γάλλους ως «σημαντικό και ευτυχές γεγονός για την πρόοδο του πολιτισμού»¹²¹ (αν και αργότερα, το 1857, θα καταγγείλει τη «φρίκη» και την «κτηνωδία» του «βάρβαρου συστήματος του πολέμου» των Γάλλων¹²²) και γράφει πως «μπορεί να λυπόμαστε για την απώλεια της ελευθερίας των Βεδουίνων της ερήμου, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε πως αυτοί οι Βεδουίνοι ήταν ένα έθνος ληστών».¹²³ Το 1849 εγκρίνει την προσάρτηση της Καλιφόρνιας από τις ΗΠΑ επειδή οι Αμερικανοί θα οδηγούσαν την περιοχή στην ανάπτυξη, σε αντίθεση με τους «οκνηρούς Μεξικανούς».¹²⁴ Παράλληλα, όμως, τονίζει πως ο Μαρξ και ο Ένγκελς είχαν αποδοκιμάσει πολλές φορές την εξωραϊστική παρουσίαση των αποικιακών κατακτήσεων ως «εκπολιτιστικών αποστολών» και θεωρούσαν πως ο καπιταλισμός «μετατρέπει κάθε οικονομική πρόοδο σε κοινωνική συμφορά».¹²⁵

Εν τέλει, στο *Μανιφέστο* κυριαρχεί η βεβαιότητα πως όλα αυτά οδηγούν αναπόδραστα στην συνειδητοποίηση των εργατών αναφορικά με τα αντικειμενικά τους συμφέροντα, απογυμνωμένα από παραποιητικές διαφοροποιήσεις, όπως οι

¹¹⁸ Καρλ Μαρξ, [Η βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες], στο Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα...*, ό.π., τ.1, σελ. 401.

¹¹⁹ Μισέλ Λεβί, Έντσο Τραβέρσο, «Η μαρξιστική προσέγγιση...», ό.π., σελ. 35.

¹²⁰ Καρλ Μαρξ, [Τα μελλοντικά αποτελέσματα της βρετανικής κυριαρχίας στις Ινδίες], στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα...*, ό.π., τ.1, σελ. 418.

¹²¹ Frederick Engels, [Extraordinary Revelations - Abd-el-Kader – Guizo's Foreign Policy], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ.6, σελ. 471

¹²² Frederick Engels, [Algeria], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ.18, σελ. 67.

¹²³ Shlomo Avineri (επιμ.), *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1969, σελ. 47.

¹²⁴ Frederick Engels, [Democratic Pan-Slavism], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 8, σελ. 365.

¹²⁵ Karl Marx, *Capital*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1974, τ.1, σελ. 457-458. Η φράση αυτή δεν υπήρχε στις γερμανικές εκδόσεις (1867 και 1872), αλλά υπήρχε στη γαλλική του (1872-1875). Ίσως η αιτία να είναι ότι το ζήτημα του ιμπεριαλισμού που θίγει η φράση αφορούσε την Γαλλία πολύ περισσότερο από την Γερμανία, που ως το 1871 δεν είχε γίνει καν ενιαίο κράτος.

εθνικές:

«Καθετί στέρεο κι ακλόνητο το παίρνει ο άνεμος, καθετί ιερό βεβηλώνεται, και οι άνθρωποι είναι πια αναγκασμένοι να αντικρίσουν με βλέμμα νηφάλιο τις συνθήκες της ζωής τους και τις μεταξύ τους σχέσεις».¹²⁶

Και ο Λεβί εντοπίζει σε όλα αυτά «έναν ορισμένο οικονομισμό και μια πρωτοφανή δόση από τον οπτιμισμό του Ελεύθερου Εμπορίου», ειδικά στην αντίληψη πως η ανάπτυξη της βιομηχανίας οδηγεί στην εξαφάνιση των εθνικών συνόρων.¹²⁷ Οι γνωστές συνθήκες γραφής του *Μανιφέστο* μας επιβάλουν να μην ξεχνάμε πως πρόκειται για ένα προπαγανδιστικής λειτουργίας κείμενο που αποσκοπεί στην πολιτική κινητοποίηση. Σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του αναγνωστικού του κοινού, είναι αναμενόμενο να το διατρέχει μία αισιοδοξία, κάποτε νομοτελειακού περιεχομένου, η οποία και θα βασίζεται σε αναλυτικές απλουστεύσεις. Ο Λεβί πάντως θα επιμείνει πως οι διατυπώσεις του *Μανιφέστο* δεν προσφέρουν «ούτε και την παραμικρή ένδειξη συγκεκριμένης στρατηγικής σε σχέση με το εθνικό ζήτημα».¹²⁸ Αργότερα, οι τακτικές του Μαρξ και του Ένγκελς για τα διάφορα εθνικά ζητήματα - και ο πληθυντικός στις «τακτικές» δεν είναι τυχαίος- εκλεπτύνθηκαν, σε συνδυασμό και με την αντίστοιχη εκλέπτυνση του συνολικού αναλυτικού σχήματος τους.

Σε αντίθεση με το ζήτημα του εθνικού χαρακτήρα του προλεταριάτου, το αντίστοιχο για τον εθνικό χαρακτήρα της αστικής τάξης μένει ασαφές στο *Μανιφέστο*. Συμπυκνώνεται σε ένα διφορούμενο χωρίο για την τακτική των προλετάρων όπου αναφέρεται πως:

«Αν και όχι στο περιεχόμενο, στη μορφή του ο αγώνας του προλεταριάτου κατά της αστικής τάξης διεξάγεται αρχικά σε εθνικά πλαίσια. Γι' αυτόν τον λόγο είναι ευνόητο ότι το προλεταριάτο κάθε χώρας ξεχωριστά πρέπει πρώτα να ξεκαθαρίσει τους

¹²⁶ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 32-33.

¹²⁷ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα», στο *Εθνικισμός ο σύγχρονος Ιανός...*, ό.π., σελ. 59.

¹²⁸ Στο ίδιο, σελ. 59.

λογαριασμούς του με τη δική του αστική τάξη».¹²⁹

Εδώ δημιουργείται μία σύγχυση ως προς τη σημασία της τελευταίας έκφρασης, αφού, όπως επισημαίνει και ο Anderson, ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν κατάφεραν ποτέ να διασαφηνίσουν τι σημαίνει να έχει μια αστική τάξη εθνικό χαρακτήρα, θεωρεί δε αυτό ως απόδειξη της εγγενούς αδυναμίας τους να αναλύσουν τον εθνικισμό ως πρωτογενές φαινόμενο.¹³⁰

Στο *Μανιφέστο* περνάει και η σύγκρουση του Μαρξ με τον List, απολύτως αναμενόμενα για ένα κατεξοχήν πολιτικό κείμενο, όπως αυτό. Μιλώντας για τον «συντηρητικό ή αστικό σοσιαλισμό», ο Μαρξ και ο Ένγκελς κατηγορούν τους θιασώτες του, «ένα τμήμα της αστικής τάξης»,¹³¹ πως εμφανίζουν τα μέτρα υπέρ του στενού ταξικού τους συμφέροντος (αναφερόμενος ρητά στους προστατευτικούς δασμούς) ως μέτρα προστασίας της εργατικής τάξης. Με βάση τα όσα δείξαμε παραπάνω, είναι σαφές πως η αναφορά στοχεύει στον List και τους ομοϊδεάτες του. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η ανάλυση του Harold Laski.¹³²

Όμως, ίσως η πιο σημαντική φράση του *Μανιφέστου* για το εθνικό ζήτημα να είναι αυτή που ορίζει πως οι κομμουνιστές «υποστηρίζουν παντού κάθε επαναστατικό κίνημα που στρέφεται ενάντια στις υφιστάμενες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες».¹³³ Υποστηρίζουμε πως σε αυτήν ακριβώς τη φράση συμπυκνώνεται η ανάδυση, ήδη από το 1848, της επαναστατικής τακτικής του Μαρξ και του Ένγκελς σε σχέση με το εθνικό ζήτημα για τα επόμενα χρόνια, δηλαδή η εργαλειακή αντιμετώπιση του με βάση τις πιθανολογούμενες συνέπειες για την επαναστατική προοπτική. Για αυτό και, λίγες γραμμές πριν, αναφέρεται πως στην Πολωνία «οι κομμουνιστές υποστηρίζουν το κόμμα που θέτει ως προϋπόθεση της εθνικής

¹²⁹ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 52. Η έμφαση δική μας.

¹³⁰ «Γιατί αυτός ο ιδιαίτερος προσδιορισμός της αστικής τάξης -μιας παγκόσμιας τάξης στο βαθμό που προσδιορίζεται με βάση τις σχέσεις παραγωγής- είναι σημαντικός σε αυτό το επίπεδο;». Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 24.

¹³¹ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 93.

¹³² Harold j. Laski, «An introduction», στο Karl Marx, Friedrich Engels, *The Communist Manifesto*, New American Library, New York, 1982.

¹³³ Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 105.

απελευθέρωσης την αγροτική επανάσταση».¹³⁴

1.5 Μετά τις ήττες του 1848. Μία στρατηγική και πολλές τακτικές και για το έθνος

Όλα όσα είδαμε ως τώρα είχαν γραφτεί λίγο πριν το ξέσπασμα των επαναστάσεων του 1848, μιας σειράς επαναστάσεων με αστικοδημοκρατικά και εθνικά αιτήματα, της Άνοιξης των Λαών, όπως ονομάστηκε, που αποτελούσε, μεταξύ άλλων, και μια προσπάθεια της αστικής τάξης σε πολλές χώρες να πάρει την εξουσία. Κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Επανάστασης της χρονιάς αυτής, ο Μαρξ και ο Ένγκελς συνυπογράφουν με τα άλλα τέσσερα μέλη της ηγεσίας του κόμματος τις *Απαιτήσεις του κομμουνιστικού κόμματος στην Γερμανία*, μαζί με τις οποίες διανέμεται στη χώρα το *Μανιφέστο*. Εκεί, παρατίθεται μια σειρά δεκαεπτά αιτημάτων -λιγότερο ριζοσπαστικών από αυτά του δεκαλόγου¹³⁵ που παρουσιάζεται στο *Μανιφέστο* ως γενικές άμεσες ενέργειες των προλετάρων μόλις κερδίσουν την πολιτική εξουσία, όχι όμως πολύ διαφορετικών- που στέκονται ανάμεσα στην ενίσχυση του αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα της Γερμανίας (όπως η καθολικότητα της ψήφου, αλλά και το αίτημα για λαϊκό στρατό που παραπέμπει στα απότοκα της Γαλλικής Επανάστασης) και στην προστασία των διακιωμάτων των εργαζομένων. Η πρώτη απαίτηση αυτού του καταλόγου είναι η δημιουργία ενός ενιαίου γερμανικού κράτους,¹³⁶ στοιχείο που απηχεί όχι μόνο το σύνθημα των Ιακωβίνων για «ένα κι αδιαίρετο έθνος», αλλά και την αντίληψη του Μαρξ και του Ένγκελς πως οι ενιαίες και μεγάλες κρατικές επικράτειες είναι περισσότερο ευνοϊκές για την εξέλιξη του αγώνα του προλεταριάτου. Ο Κρις Χάρμαν σημειώνει πως τα τέσσερα μεγάλα πεδία εθνικών διεκδικήσεων που καθόριζαν τον χάρτη της Ευρώπης εκείνη την περίοδο -και μαζί της την τακτική του Μαρξ και του Ένγκελς για τα εθνικά ζητήματα- ήταν οι αγώνες για την ενοποίηση της Γερμανίας και της Ιταλίας, καθώς και για την απόσπαση της Ουγγαρίας από την δυναστεία των Αψβούργων και της Πολωνίας από τον τσάρο. Μία νίκη σε κάποιο από αυτά τα πεδία το 1848 θα ήταν ένα βήμα προς

¹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 104.

¹³⁵ Στο ίδιο, σελ. 76-77.

¹³⁶ «Ολόκληρη η Γερμανία πρέπει να ανακηρυχθεί μια ενιαία κι αδιαίρετη δημοκρατία». Karl Marx, Frederick Engels, [The Demands of the Communist Party in Germany], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 7, σελ. 3.

την αποδυνάμωση των συντηρητικών δυνάμεων της φεουδαρχικής Ευρώπης και την προσέγγιση της επαναστατικής προοπτικής. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς υπολόγιζαν πως το ξέσπασμα ενός μεγάλου πολέμου στην Ευρώπη θα ευνοούσε αυτές τις εξελίξεις.¹³⁷ Ο Will Kymlicka βλέπει ως κλειδί της στάσης του Μαρξ και του Ένγκελς για το ζήτημα του έθνους, την ταύτιση της εξέλιξης με την ανάπτυξη και την επέκταση, άρα εν προκειμένω με την προτίμηση για την δημιουργία όλο και μεγαλύτερων κρατών, αν είναι δυνατόν ακόμη και σε παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι, υποστήριξαν την ενοποίηση της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Πολωνίας, της Γερμανίας και την ανεξαρτησία της Ουγγαρίας, της Ισπανίας, της Αγγλίας και της Ρωσίας. Η φράση του Ένγκελς πως ο γερμανικός λαός «χαιρετίζει σταθερά κάθε βήμα του ιταλικού λαού προς τα μπρος και ελπίζουμε πως αυτός δεν θα λείψει από το πεδίο της μάχης την κατάλληλη στιγμή για να μπει ένα τέλος στην αυστριακή μεγαλοπρέπεια μια για πάντα»¹³⁸ αποτυπώνει την μέθοδο με την οποία προσεγγίζονταν το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας, δηλαδή ως ζήτημα τακτικής και όχι ως ζήτημα αρχής. Ο Trevor Purvis φτάνει να πει ότι η επιθυμία του Μαρξ για την δημιουργία μεγάλων εδαφικά κρατών, φτάνει να προδίδει μια μορφή σωβινισμού υπέρ των μεγάλων εθνών.¹³⁹ Ο Herod αναδεικνύει πως ο Ένγκελς αργότερα εξήγησε ότι ήξεραν πως η δημιουργία ενός ενιαίου γερμανικού κράτους υπό την Πρωσία θα την έφερνε σε σύγκρουση με την Αυστρία των Αψβούργων που δεν θα επέτρεπαν την δημιουργία ενός ισχυρού γερμανικού κράτους. Μετά από αυτό, ήταν πολύ πιθανό να προκύψει και μία πολεμική σύγκρουση της Πρωσίας με τη Ρωσία, γεγονός που θα σταματούσε την επέκταση των Ρώσων. Όμως, παράλληλα, όλες αυτές οι συγκρούσεις θα οδηγούσαν στην καταστροφή και των δύο γερμανικών αυτοκρατορικών οίκων, των Αψβούργων της Αυστρίας και των Χοεντσόλερν της Πρωσίας, και έτσι θα έδιναν την ευκαιρία στις επαναστάσεις να επικρατήσουν σε εκείνες τις περιοχές. Μέσα από όλο αυτό το σχήμα, ο Μαρξ και ο Ένγκελς κατέληγαν να βλέπουν θετικά την γερμανική ενοποίηση, ως θρυαλλίδα εξελίξεων εντελώς άσχετων με τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό. Επιπλέον, το σκεπτικό τους ήταν πως όσο η Γερμανία κατείχε εν μέρει την Πολωνία, τόσο οι Γερμανοί δεν θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την φεουδαλική απολυταρχία. Άρα, η ανεξάρτητη

¹³⁷ Κρις Χάρμαν, *Μαρξ και Εθνικισμός*, Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1993, σελ. 25.

¹³⁸ Frederick Engels, [A word to the Reforma], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 6, σελ. 555.

¹³⁹ Trevor Purvis, «Marxism and Nationalism»..., ό.π., σελ. 219.

δημοκρατική Πολωνία ήταν προϋπόθεση μιας δημοκρατικής Γερμανίας.¹⁴⁰

Ο Szporluk επισημαίνει πως ως το τέλος του 1848, μετά την αποτυχημένη έκβαση των επαναστάσεων της χρονιάς εκείνης, ο Μαρξ είχε τελικά συνειδητοποιήσει πως τα εθνικά ζητήματα και οι διεθνείς κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις συνδέονταν μεταξύ τους κατά τρόπους που δεν είχε δει πιο πριν. Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Neue Rheinische Zeitung*¹⁴¹ τον Ιανουάριο του 1849 αλλάζει κάποια στοιχεία του σχήματός του, όπως, για παράδειγμα, το ότι πλέον δεν ορίζει ως επίκεντρο των εξελίξεων την Αγγλία, αλλά τη Γαλλία και μια εργατική επανάσταση στα εδάφη της, την οποία θα ακολουθήσει η κήρυξη πολέμου εναντίον της από την Αγγλία. Αυτός ο πόλεμος θα οδηγήσει σε επανάσταση στην ίδια την Αγγλία.¹⁴² Εδώ έχουμε άλλη μία χαρακτηριστική αποτύπωση της θέσης του Μαρξ και του Ένγκελς πως ένας μεγάλος πόλεμος μπορεί να είναι θετικός καταλύτης για την πορεία προς την σοσιαλιστική επανάσταση. Στο ίδιο άρθρο, ο Μαρξ κάνει ακόμη ένα βήμα προς την πιο σύνθετη ανάλυση του κόσμου και των σχέσεων εκμετάλλευσης, ορίζοντας την Αγγλία ως τη «χώρα που μετατρέπει ολόκληρα έθνη σε προλεταρίους της».¹⁴³

Στην ήττα των επαναστάσεων του 1848 συνέβαλε ένα φαινόμενο του οποίου την ανάδυση ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν μπορούσαν να αναλύσουν: ο εθνικισμός των Τσέχων, Κροατών, Σλοβένων, Σλοβάκων, Ρουμάνων και Ουκρανών, αυτών των μικρών σλαβικών λαών που στις επαναστάσεις του 1848 τάχθηκαν όχι με τους επαναστάτες, αλλά με τις δυνάμεις των παλιών καθεστώτων.¹⁴⁴ Ειδικά η επιθυμία τους να ενοποιηθεί η Γερμανία τους οδηγεί στην αποδοκιμασία προς τους μικρότερους λαούς, όπως οι Τσέχοι, οι Δανοί και άλλοι οι οποίοι εμπόδισαν αυτήν την εξέλιξη. Πολλοί μελετητές επισημαίνουν πως τα σχετικά χωρία στα άρθρα των δύο στην *NRZ* είναι τόσο απαξιωτικά για τους μικρότερους λαούς που μοιάζουν με εκφράσεις ενός γερμανικού εθνικισμού.¹⁴⁵ Στην πραγματικότητα, οι θέσεις τους αυτές

¹⁴⁰ Charles C. Herod, *The Nation in the History of Marxian Thought. The Concept of Nations With History and Nations Without History*, Martinus Nijhoff, Χάγη 1976, σελ. 11.

¹⁴¹ Από εδώ και πέρα, *NRZ*.

¹⁴² Karl Marx, [The Revolutionary Movement], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...* ό.π., τ. 8, σελ. 215.

¹⁴³ Στο ίδιο, σελ. 215.

¹⁴⁴ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π.,, σελ. 170.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 171.

του 1848 προέκυπταν από την στρατηγική επιλογή τους να υποστηρίξουν την επανάσταση της φιλελεύθερης γερμανικής αστικής τάξης, η οποία δυσχεραινόταν από τα αυτονομιστικά κινήματα των σλαβικών λαών. Ειδικά τα κείμενα του Ένγκελς έχουν έναν έντονο αντισλαβικό χαρακτήρα που ξενίζει τον σημερινό αναγνώστη. Οι λαοί, όχι μόνο σλαβικής καταγωγής, εναντίον των οποίων στρέφεται ο Ένγκελς ονοματίζονται ως «μη-ιστορικοί» λαοί, όρος χεγκελιανής προέλευσης. Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Λεβί, ο Ένγκελς όριζε ως μη ιστορικούς λαούς αυτούς που δεν είχαν τα απαραίτητα ιστορικά, γεωγραφικά, πολιτικά και αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και έτσι «δεν έχουν ζωτικότητα και ποτέ δεν θα μπορέσουν να επιτύχουν κανενός είδους ανεξαρτησία»¹⁴⁶ και μεταξύ αυτών και μη σλαβικούς λαούς, δηλαδή τους Κέλτες της Σκωτίας, τους Βρετόνους, τους Βάσκους, τους ομιλούντες «γίντις» Εβραίους της Ανατολικής Ευρώπης. Κατά τον Szporluk, αυτή η στάση οφείλεται και στην προφανή αποστροφή του Μαρξ και του Ένγκελς προς τις αγροτικές κοινωνίες και την ιδιωτικότητα (idiotismus) που τις χαρακτήριζε, θεωρώντας τις εκπροσώπους της βαρβαρότητας,¹⁴⁷ άρα αντιστοίχως και τους λαούς τους, που καταχωρήθηκαν στους «μη-ιστορικούς». Από την άλλη, η Γερμανία, για τον Ένγκελς, αντιπροσώπευε την πόλη, δηλαδή την πρόοδο (από πλευράς επιστήμης, βιομηχανίας, πολιτισμού) ενώ οι σλαβικοί λαοί ταυτίζονταν με την καθυστέρηση. Ο τρόπος ζωής τους αποδιαρθρωνόταν λόγω της επαφής τους με τον ανώτερο γερμανικό πολιτισμό. Όλα τα έργα προόδου που έχουν σημειωθεί στις περιοχές τους οφείλονταν σε Γερμανούς μετανάστες, ενώ και τα πνευματικά στοιχεία τους και η διοικητική τους οργάνωση ήταν επείσακτα από τη Γερμανία.¹⁴⁸ Ο Ένγκελς αναφερόταν υποτιμητικώς και σε άλλους λαούς. Για τους Ελβετούς έλεγε πως «ασχολούνται όλη μέρα με ευλαβική προσοχή με το άρμεγμα των αγελάδων, το να φτιάχνουν τυρί [...] Ήταν φτωχοί αλλά αγνοί στην καρδιά, χαζοί αλλά ευσεβείς και ευχάριστοι στον αφέντη τους [...] είχαν λίγο μυαλό, αλλά πολλή δύναμη»¹⁴⁹ και πως «είναι απαραίτητο, απολύτως απαραίτητο, αυτό το τελευταίο προπύργιο του βίαιου, πρωτόγονου γερμανισμού, της βαρβαρότητας, της μισαλλοδοξίας, πατριαρχικής απλοϊκότητας και ηθικής αγνότητας,

¹⁴⁶ Frederick Engels, [Democratic Pan-Slavism]..., ό.π., τ.8, σελ. 367.

¹⁴⁷ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 190.

¹⁴⁸ Leonard Krieger (επιμ.), *The German Revolutions*, University of Chicago Press, Σικάγο, σελ. 174-175.

¹⁴⁹ Frederick Engels, [The civil war in Switzerland], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 6, σελ. 369.

ακινήσιας, ανυπέρβλητης πίστης ως το θάνατο, τουλάχιστον να καταστραφεί».¹⁵⁰ Έχει πιστωθεί ακόμη και αντισημιτισμός στον Μαρξ και τον Ένγκελς, για φράσεις όπως του τελευταίου που θέλοντας να μιλήσει για μια επιθετική και σκληρή μορφή αστικής τάξης την χαρακτήρισε «εβραϊκή αστική τάξη».¹⁵¹

Ο Λεβί θεωρεί πως αυτής η ανάλυση εδράζεται κυρίως στην απογοήτευση από την ήττα των επαναστάσεων του 1848 και στην λανθασμένη ερμηνεία της. Αμέσως μετά τις επαναστάσεις, το 1848 και το 1849, ο Ένγκελς απέδωσε την αποτυχία τους στην αντεπαναστατική στάση των νοτιοσλαβικών πληθυσμών (Τσέχοι, Σλοβάκοι, Κροάτες, Σέρβοι, Ρουμάνοι, Σλοβένοι, Δαλματοί, Μοραβοί, Ρουθένιοι κ.α.) που πολέμησαν μαζικά ως σύμμαχοι της Ρωσίας και της Αυστρίας -των δύο αυτοκρατοριών που θεωρούνταν ως οι μεγαλύτερες δυνάμεις της φεουδαρχικής αντίδρασης- εναντίον των φιλελεύθερων επαναστάσεων στην Ουγγαρία, την Πολωνία, την Αυστρία και την Ιταλία. Ο ρόλος των πληθυσμών αυτών ήταν πράγματι σημαντικός, αλλά οι δύο θεμελιωτές του επιστημονικού σοσιαλισμού δεν συνυπολογίζουν πως οι πληθυσμοί αυτοί ήταν κατά βάση αγροτικοί και στράφηκαν εναντίον των φιλελεύθερων επαναστάσεων, διότι οι αστικοδημοκρατικές τους ηγεσίες δεν εγγυήθηκαν αλλαγές που θα οδηγούσαν σε μια αγροτική μεταρρύθμιση και θα συνέγειραν τους αγρότες υπέρ τους. Επίσης, δεν συνυπολόγισαν πως, για παράδειγμα, οι Τσέχοι συμάχησαν με τους Αψβούργους για να αποφύγουν την εθνική τους αφομοίωση σε ένα εθνικό γερμανικό κράτος.¹⁵² Αλλά και πως η αντίθεση των Γερμανών προς την ανεξαρτησία των Τσέχων έστρεψε τους τελευταίους προς τη Ρωσία, ενώ η καταπίεση των Κροατών από τους Ούγγρους έκανε τους πρώτους να εισβάλουν στην επαναστατημένη Βιέννη για να βοηθήσουν τους Αψβούργους εναντίον των Ούγγρων επαναστατών.¹⁵³ Σε αντίθεση, λοιπόν, με την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, που έδωσε λύση ταυτόχρονα στο αγροτικό και στο εθνικό ζήτημα, οι επαναστάσεις του 1848, έχοντας μια στενή κοινωνική βάση, στηριζόμενες κυρίως στην φιλελεύθερη αστική τάξη η οποία 60 χρόνια μετά την Γαλλική Επανάσταση δεν αποτελούσε πλέον σημαντική επαναστατική τάξη (θα λέγαμε, δεν

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 373.

¹⁵¹ Frederick Engels, [The Beginning of the End of Austria], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 8, σελ. 246-7.

¹⁵² Ronald Munc, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 12.

¹⁵³ Στο ίδιο, σελ. 12.

μπορούσε να είναι ηγεμονική, να παρουσιάσει τον εαυτό της και το συμφέρον της ως συνολικό κοινωνικό συμφέρον και να συνθέσει τις επιδιώξεις των άλλων τάξεων με τις δικές της), απέτυχαν και στα δύο ζητήματα και οδηγήθηκαν στην ήττα. Και όλα αυτά ενώ το προλεταριάτο ήταν ακόμη ανεπαρκώς συγκροτημένο πολιτικά. Όπως λέει ο Λεβί, «ήταν πολύ αργά για την αστική επανάσταση και πολύ νωρίς για τη σοσιαλιστική επανάσταση».¹⁵⁴

Παραδόξως, ο Ένγκελς δεν εντοπίζει όλα τα παραπάνω και λειτουργώντας αντιυλιστικά εμφανίζει την θεωρία των, εγγενούς αντεπαναστατικότητας, «μη ιστορικών λαών», επηρεασμένος και από τον Χέγκελ. Στο έργο του Χέγκελ¹⁵⁵ ορίζονταν ως «ιστορικοί» οι λαοί που είχαν επαρκώς μεγάλο πληθυσμό για τον τύπο καταμερισμού εργασίας που χρειαζόταν η καπιταλιστική εποχή, κατείχαν μεγάλη έκταση για την ανάπτυξη ενός βιώσιμου ισχυρού κράτους και μπορούσαν έτσι να συμβάλουν στην πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος και να διαδραματίσουν προοδευτικό ρόλο στην ιστορία.¹⁵⁶ Οι λαοί που δεν είχαν αυτά τα χαρακτηριστικά θεωρούνταν ως «μη ιστορικοί», ως υλικώς και πνευματικώς ανίκανοι να εξελιχθούν και αποτελούσαν απλώς εμπόδια στην γενική πορεία εξέλιξης του κόσμου.¹⁵⁷ Αυτό έκανε τον Ένγκελς να τους βλέπει ως εκ των προτέρων εχθρούς της επανάστασης, εχθρούς της ίδιας της αντικειμενικής ιστορίας -η οποία βαδίζει νομοτελειακά προς ένα συγκεκριμένο τέλος-¹⁵⁸ άρα να δικαιολογεί και να υιοθετεί τον χαρακτηρισμό

¹⁵⁴ Μισέλ Λεβί, Έντσο Τραβέρσο, «Η μαρξιστική προσέγγιση...», ό.π., σελ. 44.

¹⁵⁵ Ο Χέγκελ ανέφερε χαρακτηριστικά πως «Βρίσκουμε, επιπλέον, στην Ανατολική Ευρώπη, το μεγάλο Σλαβικό έθνος του οποίου οι περιοχές εκτείνονται δυτικά πέρα από τον Έλβα ως τον Δούναβη. Οι Μαγυάροι βρίσκονται στο μέσον τους. Στην Μολδαβία, την Βλαχία και την βόρεια Ελλάδα βρίσκουμε Βούλγαρους, Σέρβους και Αλβανούς,, επίσης ασιατικής προέλευσης, που έχουν απομείνει ως κατακερματισμένα βαρβαρικά υπολείμματα[...] Ολόκληρο αυτό το σώμα των λαών παραμένει αποκλεισμένο από την σκέψη μας, γιατί ως τώρα δεν έχει παρουσιαστεί ως ανεξάρτητο στοιχείο στην αλληλουχία των φάσεων που έχει περάσει ο Λόγος στον κόσμο. Το αν θα τα καταφέρουν από εδώ και πέρα, είναι κάτι που δεν μας ενδιαφέρει, γιατί στην ιστορία συζητάμε για το παρελθόν». G. F. W. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Sämtliche Werke, elfter Band, Fromman, Στουτγκάρδη 1949, σελ. 447. Παρατίθεται στο Herod Charles C., *The Nation in the History of Marxian Thought...*, ό.π., σελ. 30. Για τον Χέγκελ, λοιπόν, οι λαοί αυτοί δεν αποτέλεσαν κομμάτι της εξέλιξης του Πνεύματος της ανθρώπινης ιστορίας. Έτσι, η υποτιμητική για κάποιους λαούς φρασεολογία του Μαρξ και του Ένγκελς προκύπτει βασικά από αυτήν την υποαναπτυγμένη και τελεολογική σύλληψη του έθνους που υπάρχει στον Χέγκελ.

¹⁵⁶ Trevor Purvis, «Marxism and Nationalism»..., ό.π, σελ. 19.

¹⁵⁷ Αντώνης Λιάκος, *Πως στοχάστηκαν...*, ό.π., σελ. 16.

¹⁵⁸ Frederick Engels, [The Magyar Struggle], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 8, σελ. 236.

τους ως «μη ιστορικών λαών».¹⁵⁹ Και έτσι οδηγείται να πει πως για να ενώσουν οι Γερμανοί και οι Ούγγροι όλες τις επιμέρους εθνότητες των εδαφών τους σε ένα ενιαίο κράτος, θα απαιτούνταν «να διαλυθεί με τη βία η εθνική άνθιση. Αλλά στην ιστορία τίποτα δεν επιτυγχάνεται χωρίς βία και αδυσώπητη έλλειψη οίκτου».¹⁶⁰

Ο Μαρξ δεν φαίνεται να διαφωνούσε με την ουσία της ανάλυσής του Ένγκελς, παρότι δεν χρησιμοποιούσε τόσο σφοδρές εκφράσεις. Ο Μίροσλαβ Χροχ εντοπίζει τρεις αιτίες για αυτήν την θέαση των εθνών. Πρώτον, ότι ο Μαρξ και ο Ένγκελς βασίζονταν στο παρελθόν και σκέπτονταν με ιστορικές αναλογίες, δηλαδή πίστευαν πως οι λαοί της κεντροανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης θα ακολουθούσαν τη μοίρα λαών όπως οι Βρετόνοι, οι Προβηγκιανοί και οι Ουαλλοί που ενσωματώθηκαν στα μεγάλα δυναστικά κράτη της εποχής τους. Δεύτερον, πως αφού θεωρούσαν πως τα έθνη ήταν δημιουργήματα της αστικής τάξης, τότε ήταν αδύνατο οι κοινωνίες αυτές, στις οποίες δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί ο καπιταλισμός και η αστική τάξη, να αναπτύξουν έθνη. Τρίτον, πως ο καπιταλισμός θα διέλυε τους μικροαστούς και θα τους προλεταριοποιούσε, άρα θα αποδυνάμωνε την εθνική ιδεολογία.¹⁶¹

Κι όμως, όπως επισημαίνει ο Talmon, στην αρχή των επαναστάσεων του 1848 ο Ένγκελς σε άρθρο του στην *NRZ* έδειχνε κατανόηση για την στάση των Τσέχων να μην συμπαράταχθούν με τους Γερμανούς αστούς φιλελεύθερους, οι οποίοι ήταν

¹⁵⁹ Έφτασε, έτσι, να λέει ο ίδιος πως «αντά τα απομεινάρια εθνών, που ανηλεώς τσαλαπατήθηκαν στην πορεία της ιστορίας, όπως λέει ο Χέγκελ, αυτά τα υπολειπόμενα θραύσματα λαών, πάντα γίνονται φανατικοί σημαιοφόροι της αντεπανάστασης και παραμένουν έτσι μέχρι το πλήρες ξερίζωμά τους ή την εξαφάνιση των χαρακτηριστικών τους, καθώς ολόκληρη η ύπαρξή τους είναι μία διαμαρτυρία ενάντια στην επανάσταση. Τέτοιοι είναι οι Γαλεάνοι στη Σκωτία, υποστηρικτές των Στιούαρτς από το 1640 ως το 1715. Τέτοιοι είναι στη Γαλλία οι Βρετόνοι, οι υποστηρικτές των Βουρβόνων από το 1792 ως το 1800. Τέτοιοι είναι στην Ισπανία οι Βάσκοι, οι υποστηρικτές του Ντον Κάρλος. Τέτοιοι είναι στην Αυστρία οι πανσλαβιστές νοτιοσλάβοι που δεν είναι τίποτα παραπάνω από απομεινάρια λαών». Στο ίδιο, σελ. 234.

¹⁶⁰ Frederick Engels, [Democratic Pan-Slavism]..., ό.π., σελ. 370.

¹⁶¹ Miroslav Hroch, «How much Does Nation Formation Depend on Nationalism?», *East European Politics and Society*, τ. 4, 1990, σελ. 101-115. Όμως, όπως επισημαίνει ο Λιάκος, τελικά σε αυτούς τους μικρούς λαούς δημιουργήθηκαν νέα μικροαστικά στρώματα (γιατροί, δικηγόροι, υπάλληλοι και άλλοι) που πήραν επάνω τους την υπόθεση του εθνικού κηρύγματος. Και τελικά μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος τα παιδιά ομογενοποιήθηκαν, απέκτησαν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά αυτής της κοινότητας που διεκδικούσε να γίνει έθνος και ταυτίστηκαν μαζί της. Επίσης, η ταύτιση με μία εθνική κοινότητα δεν σήμαινε τελικά και ταύτιση με την αστική τάξη της, η οποία συχνά ήταν αλλοεθνής, όπως στην κεντροανατολική Ευρώπη που ήταν συνήθως γερμανική. Αντώνης Λιάκος, *Πως στοχάστηκαν...*, ό.π., σελ. 22-23.

δειλοί απέναντι στον βασιλιά και σωβινιστές απέναντι στους άλλους λαούς.¹⁶² Όντας αισιόδοξος τότε για την επικράτηση της επανάστασης, αντιμετώπιζε με μεγαθυμία τους Τσέχους, γράφοντας πως «Αυτοί που πραγματικά αξίζουν την συμπάθειά μας είναι οι γενναίοι Τσέχοι. Είτε κερδίσουν, είτε χάσουν, δεν μπορούν να αποφύγουν την καταστροφή τους. 400 χρόνια γερμανικής καταπίεσης, που συνεχίζονται τώρα με τις μάχες στους δρόμους της Πράγας, τους οδηγούν στην αγκαλιά της Ρωσίας. Στις μεγάλες μάχες ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή, που θα ξεσπάσουν στο άμεσο μέλλον -ίσως σε λίγες εβδομάδες- μια τραγική μοίρα τοποθετεί τους Τσέχους στο πλευρό των Ρώσων, στο πλευρό του δεσποτισμού και εναντίον της επανάστασης. Η επανάσταση θα νικήσει και ο τροχός της θα συντρίψει τους Τσέχους. Η ενοχή για την καταστροφή τους ανήκει κυρίως στους Γερμανούς. Γιατί οι Γερμανοί τους πρόδωσαν στη Ρωσία».¹⁶³ Και σε άλλα σημεία φαίνεται πως ο Ένγκελς δεν είχε αντισλαβικά και φιλογερμανικά σωβινιστικά αισθήματα και πως αναγνώριζε τις ευθύνες άλλων χωρών για τις επιλογές των Σλάβων. Όταν όμως, η επανάσταση πήρε άλλη τροπή και όταν η Βιέννη είχε καταληφθεί από τους επαναστάτες, αλλά οι Τσέχοι δεν τους στήριξαν, ο Ένγκελς φάνηκε εξοργισμένος και φοβισμένος από την ισχύ του πανσλαβισμού.¹⁶⁴ Το 1849 έβλεπε πως «μέσα σε όλους τους πανσλαβιστές η εθνικότητα, αυτή η φαντασιακή κοινή πανσλαβική εθνικότητα, έχει προτεραιότητα απέναντι στην επανάσταση», δηλαδή εντόπιζε την κυρίαρχη ιδεολογική λειτουργία του εθνικισμού.¹⁶⁵ Αυτό τον οδήγησε σε σκληρές εκφράσεις.

Στις 15 Φεβρουαρίου 1849 στην *NRZ* γράφει πως «εκτός από τους Πολωνούς, τους Ρώσους και, το πολύ-πολύ, τους Σλάβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κανένας άλλος σλαβικός λαός δεν έχει μέλλον, λόγω του απλού γεγονότος ότι όλοι οι άλλοι Σλάβοι δεν έχουν τις βασικές ιστορικές, γεωγραφικές, πολιτικές και βιομηχανικές

¹⁶² Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation...*, ό.π., σελ. 41.

¹⁶³ Frederick Engels, [The Prague Uprising], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 7, σελ. 94.

¹⁶⁴ Ο Herod επισημαίνει πως η περίπτωση των Τσέχων δημιούργησε μία σύγχυση στον Μαρξ και τον Ένγκελς, διότι παραβίαζε το σχήμα τους για την σχέση βιομηχανικής ανάπτυξης και δημιουργίας προλεταριάτου με την ιστορική πρόοδο. Οι Τσέχοι παρότι βάδιζαν στον δρόμο της ιστορικής εξέλιξης, δεν συντάχθηκαν με τις δυνάμεις της προόδου, αλλά με αυτές του συντηρητικού δεσποτισμού. Αυτό τους ώθησε στον να ερνημεύσουν τη στάση τους με βάση τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά. Και πράγματι, αυτά τα χαρακτηριστικά ήταν πολύ λογικό, κατά τον Herod, να φαίνονται ανοίκια στους δύο στοχαστές, οι οποίοι είχαν άλλες παραστάσεις, όπως για παράδειγμα των Αλσατών και των Φλαμανδών που παρότι ήταν διαφορετικά εθνοτικά και γλωσσικά σύνολα εντάχθηκαν εύκολα και εθελοντικά στην Γερμανία και στο Βέλγιο αντιστοίχως. Charles Herod, *The Nation...*, ό.π., σελ. 29.

¹⁶⁵ Frederick Engels, [Democratic Pan-Slavism]..., ό.π., σελ. 378.

συνθήκες για μια ανεξάρτητη και βιώσιμη υπόσταση. [...] Έθνη που ποτέ τους δεν είχαν δική τους ιστορία, που από την πρώτη στιγμή που ανέπτυξαν τον πιο στοιχειώδη πολιτισμό, ήταν κάτω από ξένη κυριαρχία ή ωθήθηκαν προς τον πολιτισμό μέσω ενός ξενικού ζυγού, δεν έχουν ζωτικότητα, δεν θα μπορέσουν ποτέ να αποκτήσουν κάποιας μορφής ανεξαρτησία [...] Και αυτή είναι η μοίρα των Σλάβων της Αυστρίας».¹⁶⁶ Στο ίδιο άρθρο προσθέτει πως η Βοημία ήταν, από τις μέρες του Καρλομάγνου, κομμάτι τα Γερμανίας και για 500 χρόνια ήταν υποταγμένοι άλλοτε τους Γερμανούς, άλλοτε στους Ούγγρους, άλλοτε στους Πολωνούς, ώσπου να καταλήξει στους Γερμανούς και οι Σλοβάκοι στην Ουγγαρία. Εξίσου απαξιωτικός ήταν και για τους νοτιοσλάβους, αμφισβητώντας την ιστορία, όπως λέει, των Ιλύριων Σλοβένων, των Δαλματών, των Κροατών, που ήδη από τον 11^ο αιώνα όλου τους είχαν υποταχθεί στους Γερμανούς, τους Βενετούς και τους Μαγυάρους. Επιπλέον, η γλωσσική ανομοιογένεια δεν επέτρεπε την δημιουργία κοινού κράτους. Αλλά ακόμη κι αν Τσέχοι, Σλοβάκοι και Μοραβοί έκαναν ένα δικό τους κράτος, την αστική τάξη του θα ήταν αποτελούσαν οι Γερμανοί που βρίσκονταν σε αυτές τις περιοχές. Άρα, δεν υπήρχαν οι αντικειμενικές προϋποθέσεις για να δημιουργήσουν δικό τους κράτος.¹⁶⁷ Ομοίως, αρνούνταν στους Σλοβένους και τους Κροάτες την δημιουργία κράτους διότι αυτό θα έκοβε την πρόσβαση των Γερμανών και των Ούγγρων στην Αδριατική, άρα θα καθυστέρουσε την πρόοδο τους και την εξέλιξη της επαναστατικής προοπτικής, υπέρ τελικά της Ρωσίας. Επιπλέον, θεωρούσε πως ένα κράτος που θα δημιουργούσαν όλοι οι Σλάβοι των Βαλκανίων και της Αυστρίας μαζί δεν ήταν ρεαλιστικό, αφού οι λαοί αυτοί μισιούνταν. Βλέπει όμως θετικά τον ενδεχόμενο της δημιουργίας ενός κράτους από τους Σλάβους της Αυστρίας, ώστε να παρεμβληθούν μεταξύ Αυστρίας και Σιλεσίας, κάτι που θα ευνοούσε τους Γερμανούς και Ούγγρους επαναστάτες.¹⁶⁸ Προκύπτει, λοιπόν, πως το κεντρικό κριτήριο δεν είναι τόσο η εύνοια προς την δημιουργία ισχυρών κρατών, αλλά η επιτυχία των προοδευτικών επαναστάσεων που κυρίως αυτή εξυπηρετεί την ιστορική εξέλιξη. Σε άλλα κείμενα ανέφερε όπως αφού οι Τσέχοι και οι Κροάτες τάχθηκαν στο πλευρό του τσάρου, «μαζί με τους Πολωνούς και τους Μαγυάρους, μπορούμε να εξασφαλίσουμε τη μοίρα της επανάστασης μόνο εφαρμόζοντας σε αυτούς τους σλαβικούς λαούς την

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 367.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 368.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 369.

πιο αποφασιστική τρομοκρατία [...] μια ανηλεή μάχη ζωής και θανάτου εναντίον των προδοτών της επανάστασης, των Σλάβων· μια μάχη καταστροφής, ανηλεούς τρομοκρατίας - όχι για το συμφέρον της Γερμανίας, αλλά για το συμφέρον της επανάστασης»,¹⁶⁹ κάνοντας σαφές πως η αντίθεσή του προς τους σλαβικούς λαούς δεν είχε αποκτήσει κανένα σωβινιστικό ή φυλετικό και ρατσιστικό κίνητρο. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Talmon, αντίστοιχη φρασεολογία είχε χρησιμοποιηθεί από τους δυο τους απέναντι στους Δανούς για την στάση τους στην επανάσταση, κατηγορώντας τους πως παρασιτούν επί του γερμανικού πολιτισμού και αποτελούν μαριονέτες των αντιδραστικών δυνάμεων¹⁷⁰. Επιπλέον, ο Munck υποστηρίζει πως το 1848 ο Μαρξ και ο Ένγκελς ήταν εναντίον της απόσπασης των περιοχών του Schleswig-Holstein και της παραχώρησής τους στην Δανία, όχι για λόγους γερμανικού πατριωτισμού, αλλά επειδή οι περιοχές είχαν ταχθεί υπέρ των επαναστατικών δυνάμεων.¹⁷¹ Για την κατάληψη τελικά αυτής της περιοχής από την Γερμανία ο Μαρξ έγραψε πως «Με το ίδιο δικαίωμα με το οποίο η Γαλλία κατέλαβε την Φλάνδρα, την Λωρραίνη και την Αλσατία [...] με αυτό καταλαμβάνει η Γερμανία το Schleswig. Είναι το δίκαιο του πολιτισμού απέναντι στην βαρβαρότητα, της προόδου ενάντια στην ακινησία»,¹⁷² αφού θεωρούσε πως η Γερμανία ήταν πιο εξελιγμένη από τις σκανδιναβικές χώρες και η κατάκτηση θα ευνοούσε ακόμη περισσότερο την ανάπτυξή της και άρα τελικά την ίδια την ιστορική εξέλιξη.¹⁷³ Αλλά και στα κύρια άρθρα της εφημερίδας που αποδίδονται στον Μαρξ, υπάρχει μετά τις επαναστάσεις του 1848 μια σκληρή γλώσσα που δεν απευθύνεται όμως μόνο στους Σλάβους, αλλά γενικώς σε όσους λαούς βοήθησαν τις δυνάμεις των καθεστώτων.¹⁷⁴

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 378.

¹⁷⁰ Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation...*, ό.π., σελ. 42.

¹⁷¹ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 11.

¹⁷² Frederick Engels, [The Danish-Prussian Armistice], στο Karl Marx, *Frederick Engels Collected Works...*, ό.π., τ.7, σελ. 423.

¹⁷³ Ο Herod επισημαίνει πως τα κείμενα στην NRZ όπου αναφέρεται ο όρος «λαοί χωρίς ιστορία», παρότι δεν είναι υπογεγραμμένα από τον Ένγκελς, είναι σαφές πως προέρχονται από την πένα του. Παραθέτει επίσης την άποψη του Franz Mehring που υποστηρίζει πως ο Μαρξ είχε γράψει ο ίδιος τα πιο πολλά άρθρα. Το Ινστιτούτο για τον Μαρξισμό-Λενινισμό της ΕΣΣΔ υποστήριζε πως είναι πολύ δύσκολο να διακριθεί ο συγγραφέας του κάθε άρθρου. Αλλά ο ίδιος ο Ένγκελς είχε δηλώσει πως είχε γράψει τα δύο από τα τρία άρθρα στα οποία γίνεται αναφορά στο ζήτημα του πανσλαβισμού, στο τεύχος 222 και στο νούμερο 223 της εφημερίδας. Στο Charles Herod, *The Nation...*, ό.π., σελ. 20. Ο Herod είναι ο μόνος από τους μελετητές που έχουμε δει που επισημαίνει πως ο ίδιος ο Ένγκελς τονίζει πως οι απόψεις τους για την Πολωνία, την Ιταλία, την Ουγγαρία και τους Σλάβους δεν δημιουργήθηκαν το 1848, αλλά προϋπήρχαν. Charles Herod, *The Nation...*, ό.π., σελ. 27.

¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 17.

Πράγματι, ο Μαρξ περιγράφει την ήττα των επαναστατών ως «την νίκη της Ανατολής επί της Δύσης, την ήττα του πολιτισμού από την βαρβαρότητα».¹⁷⁵

Ο Szporluk αναδεικνύει το ερώτημα, περί του αν ο Μαρξ και ο Ένγκελς υπήρξαν σε αυτό το ζήτημα μη-μαρξιστές, υποστηρίζοντας ο ίδιος -αλλά αναφερόμενος και σε άλλες μελέτες, μαρξιστικής σκοπιάς- πως αυτά τα εθνικά κινήματα υπήρξαν, με μαρξικά κριτήρια, προοδευτικά και μπορούσαν να ενταχθούν στο μαρξικό σχήμα για την ιστορική εξέλιξη.¹⁷⁶ Ακόμη οξύτερη κριτική ασκεί ο Connor, λέγοντας πως οι συνέπειες της ήττας των επαναστάσεων του 1848 ήταν τόσο σφοδρές για τον Μαρξ και τον Ένγκελς που στις επακόλουθες αναλύσεις τους για τα εθνικά κινήματα, ολόκληροι λαοί εμφανίστηκαν ως προσωποποιήσεις του καλού και του κακού, της προόδου και της συντήρησης, οδηγώντας έτσι σε μία μεγάλη ανατροπή του μαρξικού σχήματος, και ουσιαστική αντικατάσταση της πάλης των τάξεων από την πάλη των εθνών.¹⁷⁷ Ο Connor επισημαίνει πως τα γραπτά του Μαρξ δεν περιελάμβαναν τόσο έντονες γενικεύσεις και απολυτότητες όσο του Ένγκελς σχετικά με τον ιστορικό χαρακτήρα και τον ρόλο των εθνών, αλλά δεν βλέπει κανέναν λόγο για να θεωρήσουμε πως δεν ασπαζόταν και αυτός τις απόψεις του συνεργάτη του. Δεχόταν και ο ίδιος την διάκριση μεταξύ προοδευτικών και συντηρητικών εθνών και ήταν εξοικειωμένος με την ιδέα της ύπαρξης εθνικών χαρακτηριστικών, αποδίδοντας, για παράδειγμα, στους Τούρκους «ιστορική ενοχή».¹⁷⁸ Βεβαίως, ο Μαρξ δεν χρησιμοποιούσε την διάκριση ιστορικών και μη ιστορικών λαών, αλλά αυτή μεταξύ επαναστατικών – μη επαναστατικών εθνών.¹⁷⁹ Αντιθέτως, ο Nimni θεωρεί πως και ο Μαρξ ασπαζόταν την θεωρία περί των μη ιστορικών λαών, γιατί υποτιμούσε επίσης τις μη δυτικοευρωπαϊκές εθνικές κοινότητες και επειδή δεν μπορεί να διαφωνούσε με

¹⁷⁵ Karl Marx, [The Revolutionary Movement]..., ό.π., τ.8 σελ. 214.

¹⁷⁶ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 174.

¹⁷⁷ Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 15.

¹⁷⁸ Karl Marx, [Marx to Wilhelm Liebknecht], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 45, σελ. 407. Επίσης, περιέγραφε του Ιρλανδούς ως «πιο παθιασμένους και επαναστατικούς από τους Άγγλους», κάτι που ο Connor θεωρεί πως αντιβαίνει προς τα κλασικά μαρξικά κριτήρια, αφού η Αγγλία ήταν πιο αναπτυγμένη από την Ιρλανδία. Karl Marx, [Marx to Sigfrid Meyer and August Vogt], στο Karl Marx, Friedrich Engels, *Ireland and the Irish Question*, Progress Publishers, Μόσχα 1978³, σελ. 407. Η παρατήρηση του Connor στο Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 16.

¹⁷⁹ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 3.

τον Ένγκελς «για ένα τόσο θεμελιώδες ζήτημα».¹⁸⁰ Μάλιστα, τονίζει πως αυτή η απαξίωση των μικρών λαών δεν εκφραζόταν μόνο μετά τις επαναστάσεις του 1848, αλλά και αργότερα.¹⁸¹

Ο Λεβί αναγνωρίζει στον Ένγκελς ως ελαφρυντικό το ότι τα κείμενά αυτά ήταν άρθρα σε εφημερίδες, χωρίς τις επιστημονικές πειθαρχίες που απαιτούσαν τα άλλα του έργα. Επίσης, πως η κεντρική του μέριμνα, το κριτήριο που συνείχε όλα τα παραπάνω, ήταν όχι κάποιος αντισλαβισμός, αλλά η επιθυμία του να ηττηθούν οι αντιδραστικές αυτοκρατορίες της Ρωσίας και της Αυστρίας. Προς επίρρωση, παραθέτει μάλιστα απόσπασμα άρθρου του Ένγκελς πριν την επανάσταση του 1848 όπου ευχόταν την ήττα της Αυστριακής Αυτοκρατορίας ώστε να απελευθερωθούν οι Σλάβοι.¹⁸² Τέλος, ο Λεβί απαλλάσσει τον Ένγκελς και από την κατηγορία του γερμανικού σωβινισμού, επισημαίνοντας πως αποδοκιμάζει την παρουσία της γερμανικής μειονότητας μέσα στην Ουγγαρία, «μια παράλογη εθνικότητα μέσα σε μια ξένη χώρα».¹⁸³ Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Munck, ο Ένγκελς είχε ήδη υποστηρίξει στην γνωστή ομιλία για το Πολωνικό Ζήτημα πως «η απελευθέρωση της Γερμανίας δεν μπορεί [...] να λάβει χώρα χωρίς την απελευθέρωση της Πολωνίας από την γερμανική καταπίεση».¹⁸⁴ Και το 1848, έγραψε πάλι πως «η Γερμανία θα απελευθερώσει τον εαυτό της στο βαθμό που θα απελευθερώσει τα γειτονικά της

¹⁸⁰ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 35. Στην πραγματικότητα, βέβαια, το ζήτημα των μη ιστορικών λαών κάθε άλλο παρά κρίσιμο στοιχείο του έργου τους ήταν.

¹⁸¹ Συγκεκριμένα αναφέρεται σε ένα άρθρο του Μαρξ το 1855 όπου ανέφερε πως «ένα μέρος των σλάβων της Αυστρίας αποτελείται από φυλές που η ιστορία τους ανήκει στο παρελθόν». Friedrich Engels, [Vorbemerkung zu der Broschüre „Soziales aus Rußland"], στο Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Dietz Verlag Berlin, Βερολίνο 1976, τ. 18 σελ. 586. Η παρατήρηση του Nimni στο Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 36. Επίσης, σε επιστολή του προς τον Μπέμπελ το 1885 όπου τους χαρακτηρίζει ως «θλιβερά υπολείμματα πρώην εθνών» που χρησιμοποιούνται για «τα συμφέροντα του τσάρου» και «καθορίζουν το αν η Ευρώπη θα έχει πόλεμο ή ειρήνη». Friedrich Engels, [Engels an August Bebel], στο Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke...*, ό.π., τ. 36, σελ. 390. Η παρατήρηση του Nimni στο Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 36. Κρίνουμε πως αυτές οι διατυπώσεις δεν είναι ίδιας έντασης με αυτές που είχαν προηγηθεί το 1848 και στην πραγματικότητα αναδεικνύουν την βαρύτητα που είχε για τον Μαρξ και τον Ένγκελς η πολιτική τακτική σε σχέση με τις εθνικές διεκδικήσεις. Και σε κάθε περίπτωση, δεν τεκμηριώνεται από αυτές το κεντρικό επιχείρημα του Nimni πως το ζήτημα των μη ιστορικών λαών ήταν κομβικό στην ανάλυση του Μαρξ και του Ένγκελς.

¹⁸² «Έχουμε κάθε λόγο να ελπίζουμε πως θα είναι οι Γερμανοί αυτοί που θα γκρεμίσουν την Αυστρία και θα εξαφανίσουν τα εμπόδια για την ελευθερία των Σλάβων και των Ιταλών». Frederick Engels [The Beginning of the End in Austria]..., ό.π., σελ. 536. Η παρατήρηση του Λεβί στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 63.

¹⁸³ Frederick Engels, «The Magyar Struggle»..., ό.π., σελ. 219. Η παρατήρηση του Λεβί στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 63.

¹⁸⁴ Karl Marx, Frederick Engels, [On Poland]..., ό.π., σελ. 389. Η παρατήρηση του Munck στο Ronald Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 9.

έθνη».¹⁸⁵ Άλλωστε, οι ίδιοι είχαν παραπέμψει σε παλιότερα άρθρα τους που επιτίθονταν στον γερμανικό εθνικισμό και την αμβλύνοια που χαρακτήριζε κατά καιρούς τους Γερμανούς, όπως αναδεικνύει ο Herod.¹⁸⁶

Στην πραγματικότητα, ο Ένγκελς διερευνά το αν ένας λαός μπορεί να ζήσει ως ανεξάρτητο έθνος με βάση και το αν μπορεί να διαμορφώσει δικό του πολιτισμό. Στον πολιτισμό, όμως, εντάσσει και τις διοικητικές κρατικές δομές. Από μία άποψη, αν δεχτούμε πως η ανάλυσή του Μαρξ και του Ένγκελς εκείνη την περίοδο χαρακτηριζόταν από έναν οικονομικό αναγωγισμό, τότε για αυτούς οι κρατικές δομές, αλλά και όλα τα στοιχεία πολιτισμού, συγκροτούνται πάνω στις δυνατότητες που προσφέρει η παραγωγική βάση. Επομένως, τα δύο ζητήματα είναι ταυτόσημα και άρα τα κριτήρια περί της ικανότητας ενός έθνους να υπάρξει αυτόνομα είναι οικονομικά. Από την άλλη, όμως, ο Μαρξ είχε αναγνωρίσει πως η Γερμανία είχε ένα επίπεδο ανάπτυξης της φιλοσοφίας της τόσο υψηλό που ήταν εξαιρετικά αναντίστοιχο της παραγωγικής (αλλά και της πολιτικής) της ανάπτυξης. Επομένως, και ο αναγωγισμός που χαρακτηρίζει τη σκέψη τους δεν είναι απόλυτος. Υποστηρίζουμε, όμως, πως αυτή η αντισυνεκτικότητα που χαρακτηρίζει εδώ την ανάλυσή τους, οφείλεται στο ότι το βασικό κριτήριο για την αποδοχή της δυνατότητας -και άρα του δικαιώματος- ενός έθνους να υπάρξει αυτόνομα, δεν είναι οικονομικό, αλλά πρωτίστως πολιτικό, δηλαδή αν ευνοεί τακτικά την άμεση έκβαση των επαναστάσεων. Άλλωστε, την ίδια περίοδο τάσσονται υπέρ της ανεξαρτησίας της Ιρλανδίας, χωρίς η τελευταία να έχει οικονομική ανάπτυξη, αλλά και χωρίς να αναφέρουν κάποιον ιδιαίτερο ιρλανδικό πολιτισμό. Θα λέγαμε, λοιπόν, πως η αντίληψη τους για το έθνος είναι εδώ πολιτικοκεντρική. Διατρέχεται μεν από κάποιον οικονομισμό, ίσως και από έναν ντετερμινισμό, αλλά στο επίκεντρό της έχει την επαναστατική προοπτική και την εύνοια ή παρεμπόδισή αυτής από την αυτόνομη κρατική ύπαρξη ενός έθνους. Στην πραγματικότητα, σε αυτή τη φάση ο Μαρξ και ο Ένγκελς μοιάζουν λένε: «Δεν μας νοιάζει καθόλου αν ένα έθνος υπάρχει. Μας νοιάζει αν μπορεί να δημιουργήσει ένα βιώσιμο κράτος κι αν αυτό το κράτος θα λειτουργήσει επ' ωφελεία της επανάστασης».

¹⁸⁵ Frederick Engels, [Germany's Foreign Policy], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 7, σελ. 166.

¹⁸⁶ Frederick Engels, [Democratic Pan-Slavism]..., ό.π., σελ. 362-378. Η παρατήρηση του Herod στο Herod Charles C., *The Nation in the History...*, ό.π., σελ. 27.

Τα επόμενα χρόνια, την περίοδο 1851-1852, ο Ένγκελς δημοσίευσε τις θέσεις του για το ζήτημα -με την υπογραφή του Μαρξ, όπως λέει ο Szporluk¹⁸⁷ σε σειρά άρθρων στην εφημερίδα *New York Daily Tribune* που αργότερα συγκεντρώθηκαν στο *Επανάσταση και αντεπανάσταση στη Γερμανία*, ως κοινό τους έργο. Εκεί υποστηρίζει την ανεξαρτησία των Πολωνών (αλλά κανενός από τους υπόλοιπους μικρούς σλαβικούς λαούς) προκειμένου να διαμορφώσουν μια μεγάλη εδαφική επικράτεια και μάλιστα ακόμη και σε βάρος επιμέρους συμφερόντων της Γερμανίας.¹⁸⁸ Αυτό αντιφάσκει και πάλι προς τις κατηγορίες περί αντισλαβισμού και γερμανικού σωβινισμού.¹⁸⁹ Αντιθέτως, για τους Τσέχους τονίζει σε όλους τους τόνους πως η περιοχή τους έχει τεμαχιστεί εδώ και αιώνες και έχουν χάσει, όπως και οι Σλοβάκοι, κάθε εθνικό συναίσθημα, πως ακόμη και ο ηγέτης του εθνικού τους κινήματος ήταν Γερμανός, και πως μπορούν πια να υπάρξουν μόνο ενσωματωμένοι στη Γερμανία. Ο Ένγκελς φτάνει να περιγράψει τις τάσεις των πληθυσμών αυτών, γράφοντας το 1855, ξανά ως «πανσλαβισμό» και να τις ορίσει ως «ένα κίνημα που προσπαθεί να σβήσει ό,τι δημιούργησε η ιστορία χιλιάδων χρόνων, ένα κίνημα που δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τους στόχους του χωρίς να σβήσει από το χάρτη της Ευρώπης την Τουρκία, την Ουγγαρία και τη μισή Γερμανία».¹⁹⁰ Όμως, όπως επισημαίνει ο Λεβί, λίγο νωρίτερα, το 1853, ο Ένγκελς θεωρούσε θετική εξέλιξη μια ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας λόγω της απελευθέρωσης των βαλκανικών εθνών, μεταξύ των οποίων ήταν και οι «μη ιστορικοί» Σέρβοι και Κροάτες. Υποστηρίζουμε πως αυτή η αντίφαση είναι εξαιρετικής σημασίας διότι αναδεικνύει τα πολλαπλά επιμέρους κριτήρια του Μαρξ και του Ένγκελς για το ζήτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης. Κεντρικό τους κριτήριο ήταν, όπως είπαμε, η εύνοια προς την επανάσταση. Άλλοτε, όμως, θεωρούσαν πιο σημαντική την ύπαρξη μεγάλων εδαφικών ενοτήτων που θα οδηγούσαν σε μεγαλύτερη ανάπτυξη της ταξικής πάλης και της κοινωνικής πόλωσης (και έτσι τάσσονταν, για παράδειγμα, υπέρ της

¹⁸⁷ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 172.

¹⁸⁸ Karl Marx, Friedrich Engels, [Revolution and Counter Revolution in Germany], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 11, σελ. 43-49.

¹⁸⁹ Άλλωστε, κατά ειρωνικό τρόπο, η ίδια η φράση του Ένγκελς για τους μη ιστορικούς λαούς διατυπώνεται στο πλαίσιο ενός άρθρου όπου τοποθετείται υπέρ της ανεξαρτησίας της Πολωνίας.

¹⁹⁰ Frederick Engels, [Germany and Pan-Slavism], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 14, σελ. 156.

διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), άλλοτε από την παρεμπόδιση της επέκτασης της επιρροής της Ρωσίας (και οδηγούνταν ξανά στην υπεράσπιση της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως μετά το 1870 που τάσσονταν υπέρ της ενδυνάμωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για να μην συγκροτηθούν στα βαλκάνια σλαβικά έθνη που θα είναι υπό την επιρροή του τσάρου)¹⁹¹ και άλλοτε από την κατάλυση των κρατών που είναι καθηλωμένα σε προηγούμενα ιστορικά στάδια ανάπτυξης (κι έτσι γίνονταν υποστηρικτές της αποσύνθεσης της επικράτειας του σουλτάνου, όπως το 1853).¹⁹²

Το 1855 ο Μαρξ σε άρθρο του στην εφημερίδα *New York Daily Tribune* θα δείξει πως συνέχιζε να πιστεύει ότι οι Σλάβοι των Αψβούργων δεν είχαν προοπτική δημιουργίας έθνους, καθώς «ένα μέρος τους αποτελείται από τα υπολείμματα των φυλών που η ιστορία τους ανήκει στο παρελθόν και η ιστορική τους εξέλιξη σήμερα είναι δεμένη με έθνη άλλης ράτσας και γλώσσας. [...] Θεωρούνται προσαρτήματα είτε του γερμανικού είτε του ουγγρικού έθνους και στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτα διαφορετικό από αυτό».¹⁹³ Ο Herod υποστηρίζει πως και σε άλλα γραπτά τους συνέχισαν ως το τέλος να κρατούν την ίδια στάση για αυτούς τους λαούς, το 1860 που ο Ένγκελς σε μία επιστολή του προς τον Μαρξ τους χαρακτήριζε ως συμμορίες ληστών,¹⁹⁴ το 1882 που ο ίδιος σε μια απάντηση προς τον Κάουτσκι έλεγε πως δεν έχει την παραμικρή συμπάθεια σε αυτούς τους λαούς που προσβλέπουν στον τσάρο για την σωτηρία τους¹⁹⁵ και το 1885 σε μία επιστολή του προς τον Μπέμπελ όπου

¹⁹¹ Shlomo Avineri, *Late Marx...*, ό.π., σελ. 288

¹⁹² Όταν αργότερα, το 1866, ο Ένγκελς θα μιλήσει για την Πολωνία θα είναι και πάλι στην ίδια ακριβώς γραμμή, υποστηρίζοντας τα «μεγάλα ιστορικά έθνη της Ευρώπης» (Ιταλία, Πολωνία, Ουγγαρία και Γερμανία) ενάντια στα «ίχνη εθνών» χωρίς «ευρωπαϊκή σημασία» και «εθνική ζωτικότητα». Frederick Engels, [What have the Working Classes to Do with Poland?], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 20, σελ. 157.

¹⁹³ Karl Marx, [Austria's weakness], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 14, σελ. 690.

¹⁹⁴ «Με ρώτησε ποια θα ήταν η στάση μου αν, δεδομένης της αποσύνθεσης της Αυτοκρατορίας, οι Αψβούργοι έμεναν απλώς βασιλιάδες της Ουγγαρίας και η γερμανική Αυστρία δινόταν στην Γερμανία; Του είπα, φυσικά, πως μια τέτοια λύση θα ήταν απολύτως αποδεκτή από και πως ευχαρίστως θα χαρίζαμε τους Ούγγρους, από όλη αυτή τη συμμορία ληστών». Frederick Engels, [Engels to Marx. 18 December 1860], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 41, σελ. 229.

¹⁹⁵ «Τώρα ίσως με ρωτήσετε αν έχω καθόλου αισθήματα συμπάθειας για τους μικρούς σλαβικούς λαούς και τα θραύσματα τους [...] Για να πω την αλήθεια, ελάχιστη [...] Μόνο όταν η συντριβή του τσάρου απελευθερώσει τις εθνικές βλέψεις αυτών των μικροσκοπικών λαών από την ηγεμονία του παν-Σλαβισμού, μόνο τότε μπορούμε να τους επιτρέψουμε να κάνουν ό,τι τους ευχαριστεί, το οποίο στην περίπτωση των Σλάβων της Αυστροουγγαρίας, είμαι σίγουρος πως έξι μήνες ανεξαρτησίας θα

λέει πως «θραύσματα ερειπίων προηγούμενων εθνών -Σέρβοι, Βούλγαροι, Έλληνες και όλος ο υπόλοιπος συρφετός που φθονούν ακόμη και τον αέρα που αναπνέουν οι άλλοι, θα έπρεπε να κόψουν ο ένας τον λαιμό του άλλου».¹⁹⁶ Γενικώς είναι σαφές πως ο Ένγκελς καταλογίζει στους Σλάβους ότι συμμάχησαν με τον τσάρο, ότι θα αποτελέσουν το προγεφύρωμά του για να παρεμβαίνει στην Ευρώπη και να καταπνίγει τα επαναστατικά κινήματα, ότι κάνοντας δικά τους κράτη θα κατακερματίσουν τις μεγάλες εδαφικές ενότητες και θα φτιάξουν τελικά θνησιγενή κράτη που δεν θα αναπτύξουν τον καπιταλισμό ή θα καθυστερήσουν να τον αναπτύξουν και έτσι θα επιβραδύνουν και την ανάπτυξη των μεγάλων κρατών, άρα την ανάπτυξη και του προλεταριάτου, τη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς, την ενοποίηση των όρων εκμετάλλευσης και τελικά της ενοποίηση του προλεταριάτου και την έλευση της παγκόσμιας επανάστασης.

1.6 Η μελέτη των μη ανεπτυγμένων κρατών, η αρχή της στροφής [Το «Εθνολογικό Σημειωματάριο»]

Τα επόμενα χρόνια ξεκίνησε μία νέα περίοδος για την σκέψη του Μαρξ σε σχέση με το εθνικό ζήτημα. Όπως επισημαίνει ο Anderson, από την μετακόμισή του στο Λονδίνο το 1849 και ιδιαιτέρως από το 1853 θα σημάνει για αυτόν η ώρα μιας εκτεταμένης μελέτης των μη δυτικών κοινωνιών, όπως η Ινδία, η Ινδονησία, η Κίνα και η Ρωσία, των διαλεκτικών σχέσεων φυλής και τάξεων στις ΗΠΑ, αλλά και της έντονης ενασχόλησης με τα εθνικά κινήματα της Πολωνίας και της Ιρλανδίας. Αυτά συμβαδίζουν με την περαιτέρω επεξεργασία της φιλοσοφίας της ιστορίας του Μαρξ και συγκεκριμένα των τρόπων με τους οποίους μία κοινωνία μπορεί να υπερβεί τον καπιταλισμό. Το τέλος αυτής της διαδικασίας βρίσκει τον Μαρξ αισθητά πιο πλουραλιστικό ως προς τις προοπτικές εξέλιξης μιας χώρας, σε σχέση με την πιο γραμμική λογική που χαρακτήριζε τα ως τότε γραπτά του. Κι έτσι, ενώ στην αρχή ο Μαρξ πίστευε πως οι μη δυτικές χώρες θα ανέπτυσαν τις ίδιες αντιθέσεις με τις

είναι αρκετοί για να τους φέρει πίσω παρακαλώντας για επανεισδοχή. Αλλά υπό καμία συνθήκη δεν θα επιτραπεί σε αυτές τις μικρές εθνότητες το δικαίωμα που με θράσος διεκδικούν στη Σερβία, τη Βουλγαρία και την Ανατολική Ρωμυλία να εμποδίσουν την επέκταση του ευρωπαϊκού σιδηρόδρομου στην Κωνσταντινούπολη». Frederick Engels, [Engels to Kautsky. 7 February 1882], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 46, σελ. 194.

¹⁹⁶ Frederick Engels, [Engels to Bebel. 17 November 1885], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 47, σελ. 353.

ανεπτυγμένες -επειδή δεν είχε αρκετά στοιχεία για αυτές-¹⁹⁷ σταδιακά αρχίζει να αλλάζει στάση.

Το 1853 ο Μαρξ γράφει στην εφημερίδα *New York Tribune* μια σειρά άρθρων για την Ινδία, συγκεκριμένα για την κοινωνική δομή της και τον τρόπο που την επηρέασε η κατάκτησή της από τους Άγγλους. Τα άρθρα αυτά είναι επηρεασμένα από τον Χέγκελ και συγκεκριμένα την *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, όπως λέει ο Anderson. Ο Χέγκελ αποδεχόταν την αποικιακή δράση της Δύσης ως προϊόν της ιστορικής αναγκαιότητας για την εξέλιξη του κόσμου.¹⁹⁸ Κατά τον Anderson, η πρώτη σημαντική δημοσίευση του Μαρξ σχετικά με τις μη δυτικές κοινωνίες ήταν το άρθρο του «The British Rule in India» στην *New York Tribune*. Εκεί, αφού επισημαίνει πως η καταπίεση που υπέφεραν οι Ινδοί από τους Άγγλους ήταν η πιο σκληρή που είχαν βιώσει ως τότε, αρχίζει να θέτει τις βάσεις για την έννοια του «Ασιατικού Δεσποτισμού», την οποία εμφανίζει να αφορά κι άλλες περιοχές, όπως την Αίγυπτο, την Περσία και την Μεσοποταμία. Στην Ινδία ο Μαρξ εντόπιζε ως βάση αυτού του συστήματος, πριν την αγγλική κατάκτηση, την αγροτική κοινότητα.¹⁹⁹ Βέβαια, ο χαρακτήρας του άρθρου παραμένει ευρωκεντρικός και, όπως φτάνει να πει ο Said, «στο τέλος, η Ρομαντική Οριενταλιστική ματιά είναι που κερδίζει»,²⁰⁰ κάτι που αποδίδει στην επιρροή που άσκησαν στον Μαρξ οι αντιλήψεις του Γκαίτε για την Ανατολή. Ο Anderson διαφωνεί με αυτήν την προσέγγιση και επιμένει πως, σε αντίθεση με όσα λένε ο Said και ο Avineri, η άποψη του Μαρξ για τις μη δυτικές κοινωνίες εξελίσσεται και ο ευρωκεντρισμός του μειώνεται, όπως φαίνεται στην εξέλιξη των γραπτών του για την Ινδία.²⁰¹ Όμως, η στάση δεν έχει αλλάξει εντελώς. Στο τελευταίο άρθρο της σειράς, το «The Future Results of British Rule in India» ο Μαρξ χαρακτηρίζει την Ινδία ως μία κοινωνία που «δεν έχει καθόλου ιστορία ή τουλάχιστον κάποια γνωστή ιστορία» και πως οι Ινδοί παρέδωσαν «χωρίς αντίσταση»²⁰² τον σπουδαίο αρχαίο πολιτισμό

¹⁹⁷ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...* ό.π., σελ. 10.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 14.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 160.

²⁰⁰ Edward Said, *Orientalism*, Vintage, Νέα Υόρκη 1978, σελ. 154.

²⁰¹ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 20.

²⁰² « Η Ινδία δεν μπορούσε να αποφύγει τη μοίρα του να κατακτηθεί, και όλη η ιστορία της, αν υπάρχει κάτι εκεί, είναι η ιστορία των διαδοχικών κατακτήσεων τις οποίες πέρασε. Η ινδική κοινωνία δεν έχει καμία δική της ιστορία, τουλάχιστον καμία γνωστή ιστορία. Αυτό που αποκαλούμε ιστορία της δεν είναι άλλο από την ιστορία των διαδοχικών εισβολών που ίδρυσαν τις αυτοκρατορίες τους πάνω στην

τους στους Άγγλους. Επιμένει πως η Αγγλία θα θέσει τα θεμέλια του εκδυτικισμού της Ινδίας, αλλά μη παραλείποντας να επισημάνει πως ποτέ της η αστική τάξη δεν έχει φέρει «κάποια πρόοδο χωρίς να σύρει άτομα και λαούς στο αίμα, την βρωμιά, την αθλιότητα και τον ξεπεσμό»,²⁰³ εκφράσεις που δεν υπήρχαν στα σχετικά χωρία του *Μανιφέστου*. Και για πρώτη φορά αναφέρεται στην ανάγκη μια επανάστασης στην Αγγλία για να αλλάξει η αποικιακή πολιτική, αλλά ακόμη και για ένα εθνικό κίνημα των Ινδών που θα τους απάλλασσε από την αγγλική κυριαρχία, αφού όμως τους είχε φέρει τον εκσυγχρονιστικό εκδυτικισμό, τους καρπούς του οποίου θα μπορούσαν πια να απολαύσουν οι απελευθερωμένοι Ινδοί. Ο Μαρξ στο τέλος θα μιλήσει για την «ενδογενή βαρβαρότητα του αστικού πολιτισμού», κάτι που δεν παραπέμπει ασφαλώς σε ευρωκεντρισμό, τουλάχιστον πολιτισμικό.²⁰⁴ Αυτά ο Anderson θεωρεί πως αποτελούν την αρχή μιας στροφής σε σχέση με την μονόπλευρη, όπως λέει, προσέγγιση των μη δυτικών κοινωνιών από τον Μαρξ στο *Μανιφέστο*.²⁰⁵ Επίσης, εντοπίζει επεξεργασίες του Μαρξ σε μορφή σημειώσεων, πάλι το 1853, για την ολλανδική κυριαρχία στην Ινδονησία που δείχνουν πως έβρισκε κοινά σημεία με την αγγλική κυριαρχία στην Ινδία.²⁰⁶

Ήδη από το 1850 ο Μαρξ είχε αρχίσει να μελετά και την περίπτωση της Κίνας. Το ενδιαφέρον του είχε τραβήξει η αιματηρή εξέγερση των Τάιπινγκ, ένα κίνημα που διεκδικούσε κοινωνική ισότητα, ακόμη και για τα δύο φύλα. Και πάλι το 1853, στο άρθρο του «Revolution in China and Europe» στην *New York Tribune*, ασχολήθηκε με τις επιπτώσεις του εμπορίου του οπίου και της εξέγερσης των Τάιπινγκ. Ο Anderson εντοπίζει μια σταθερή αναφορά στις εκσυγχρονιστικές επιπτώσεις του ιμπεριαλισμού που επηρέαζε την χώρα μέσα από το εμπόριο οπίου, το οποίο εισήγαγε στην Κίνα τον καπιταλισμό και υπονόμει τις παραδοσιακές δομές και λειτουργίες της. Όμως, και πάλι ο Μαρξ ενδιαφέρεται για την προοπτική ενός εθνικού κινήματος

παθητική στάση αυτής της κοινωνίας που δεν αντιστεκόταν και δεν άλλαζε ποτέ. Η ερώτηση, λοιπόν, δεν είναι αν η Αγγλία είχε το δικαίωμα να κατακτήσει την Ινδία, αλλά αν προτιμούμε να κατακτηθεί η Ινδία από τον Τούρκο, τον Πέρση, τον Ρώσο ή από τον Βρετανό. Η Αγγλία έχει να επιτύχει μια διπλή αποστολή στην Ινδία: μία καταστροφική, την άλλη αναγεννητική. Την εκμηδένιση της παλιάς ασιατικής κοινωνίας και την τοποθέτηση των υλικών θεμελίων της δυτικής κοινωνίας στην Ασία. Karl Marx, [The Future Results of British Rule in India], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 12, σελ. 217.

²⁰³ Στο ίδιο, σελ. 220.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 221.

²⁰⁵ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 24.

²⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 28.

στην Κίνα. Συγκεκριμένα, όταν το 1856 ξέσπασε ο Δεύτερος Πόλεμος του Οπίου ανάμεσα στους Κινέζους και τους συνασπισμένους Άγγλους και Γάλλους.²⁰⁷ Σε μια σειρά από άρθρα του στην *New York Tribune* κατακρίνει τον πόλεμο γιατί θα εμποδίσει το εμπόριο, σε αντίθεση με τον Πρώτο Πόλεμο του Οπίου στον οποίο νωρίτερα προσέβλεπε για να ανοίξει το εμπόριο με την Κίνα.²⁰⁸ Επικρίνει με έντονα αντιαποικιακό λόγο την στάση των Άγγλων και των Γάλλων και αποδίδει τον πόλεμο σε εσωτερικές πολιτικές ανάγκες του Άγγλου πρωθυπουργού Πάλμερστον.²⁰⁹ Μιλάει πολύ επιθετικά για τη δράση του αγγλικού στρατού, ειδικά απέναντι στους αμάχους, καταγγέλοντας πως «οι ανυπεράσπιστοι πολίτες και φιλήσυχοι έμποροι της Καντόνας σφάχτηκαν» και για τον τύπο της Αγγλίας που παραμένει σιωπηλός «απέναντι σε αυτές τις εξοργιστικές βιαιότητες».²¹⁰ Και ο Ένγκελς το 1857 βλέπει θετικά τον εθνικό αγώνα της Κίνας εναντίον της Αγγλίας και της Γαλλίας, δικαιολογώντας απολύτως και τις πιο σκληρές πρακτικές των Κινέζων.²¹¹ Λίγους μήνες μετά, ο Μαρξ σε νέο άρθρο του θα εξαφανίσει τις θετικές κρίσεις του για τον Πρώτο Πόλεμο του Οπίου, καταγγέλοντας πια πως εκεί «ο αγγλικός στρατός διέπραξε φρικαλεότητες για την πλάκα του».²¹² Όταν, μάλιστα, περιγράφει τις σκληρές βιαιοπραγίες των Ινδών κατά των Άγγλων, σπεύδει να τις παραλληλίσει, με επιθετικό και ειρωνικό ύφος, με αντίστοιχες αγριότητες που είχαν διαπράξει οι Ευρωπαίοι άποικοι στην Ασία.²¹³ Όμως, παρά τις φράσεις αυτές, ο Μαρξ συνέχιζε να υποστηρίζει πως ο πόλεμος είχε εκσυγχρονιστική επίδραση. Την στάση του αυτή ο Lukacs την χαρακτηρίζει ως

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 31.

²⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 32.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 32.

²¹⁰ «Οι ανυπεράσπιστοι πολίτες και φιλήσυχοι έμποροι της Καντόνας σφαγιάστηκαν, οι κατοικίες τους ισοπεδώθηκαν και οι αρχές του ανθρωπισμού παραβιάστηκαν υπό την ανίσχυρη δικαιολογία του ότι "οι ζωές και οι ιδιοκτησίες των Άγγλων κινδυνεύουν από τις επιθετικές ενέργειες των Κινέζων [...] Πόσο σιωπηλός μένει ο τύπος της Αγγλίας μπροστά στις εξωφρενικές παραβιάσεις της Συμφωνίας που κάνουν καθημερινά οι ξένοι που ζουν στην Κίνα κάτω από την βρετανική προστασία». Karl Marx, [English Atrocities in China], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...* ό.π., τ. 15, σελ. 234.

²¹¹ «Υπάρχει αποδεδειγμένα ένα διαφορετικό πνεύμα μεταξύ των Κινέζων σε σχέση με αυτό που επέδειξαν στον πόλεμο του 1840-42. [...] Και σε έναν λαϊκό πόλεμο τα μέσα που χρησιμοποιούνται από τα εξεγερμένα έθνη δεν μπορούν να κριθούν με τους κοινούς πολεμικούς κανόνες των κοινών πολέμων ούτε από καμία άλλη αφηρημένη αρχή, παρά από το βαθμό του πολιτισμού που έχει κατακτήσει το εξεγερμένο έθνος». Frederick Engels [Persia-China], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 15, σελ 281-282.

²¹² Karl Marx, [The Indian Revolt], στο ίδιο, σελ. 353.

²¹³ Στο ίδιο, σελ. 355, 356.

«αντιφατική οπτικής της προόδου».²¹⁴ Ο Anderson υποστηρίζει πως σε αυτά τα άρθρα για την Κίνα από το 1857 ως το 1859, ο Μαρξ κάνει ένα βήμα παραπάνω, σε σχέση με το *Μανιφέστο*, αλλά και τα άρθρα για την Κίνα και την Ινδία του 1853, αφού δεν επαινεί πλέον, με την ίδια ένταση τις εκσυγχρονιστικές συνέπειες του πολέμου και είναι πολύ πιο επικριτικός προς τους κατακτητές.²¹⁵ Και το 1858 θα φτάσει να γράψει στον Ένγκελς πως «Η Ινδία είναι ο καλύτερος σύμμαχός μας»,²¹⁶ δηλαδή του επαναστατικού κινήματος της Δύσης.²¹⁷

Η στροφή του ενδιαφέροντος του Μαρξ για τις μη καπιταλιστικές κοινωνίες και για την χρησιμότητά τους στην επαναστατική προοπτική είναι πια ξεκάθαρη. Ο Anderson υποστηρίζει πως η ανάπτυξη της προβληματικής του Μαρξ για τις μη αναπτυγμένες κοινωνίες συνέβαλε κομβικά στην διαμόρφωση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας σε όλη την διανοητική διαδρομή του από τα *Grundrisse* στο *Κεφάλαιο*.²¹⁸ Σε ένα μικρό μέρος των δύο αυτών έργων ο Μαρξ εξέτασε το πώς οι κοινοτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης εξελίχθηκαν σε ταξικές κοινωνίες και ειδικότερα τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε αυτή η διαδικασία στην Ασία σε σχέση με την Ευρώπη. Στα *Grundrisse* και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* έγραψε πως οι ασιατικές κοινωνίες, όπως η Ινδία, πρέπει να μελετηθούν ξεχωριστά, γιατί η ιστορία τους δεν ταιριάζει στα στάδια εξέλιξης που είχε επεξεργαστεί νωρίτερα στη

²¹⁴ Georg Lukacs, *The Young Hegel. Studies in the Relations between Dialectics and Economics*, MIT Press, Μασαχουσέτη 1975, σελ. 412.

²¹⁵ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 35.

²¹⁶ «Βλέποντας την αποστέρηση των ανδρών και τις ράβδους χρυσού που θα κοστίσει στην Αγγλία, η Ινδία είναι τώρα η καλύτερη σύμμαχός μας». Karl Marx, [Marx to Engels. 16 January 1858], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 40, σελ. 249.

²¹⁷ Δεν έβλεπε, όμως, θετικές προοπτικές για τα κινήματα της Λατινικής Αμερικής, αφού συμμεριζόταν την απαισιοδοξία του Χέγκελ για το ζήτημα αυτό. Ο Munck υποστηρίζει πως ο Μαρξ δεν μπορούσε καν να δει την ταξική πάλη στην Λατινική Αμερική, γιατί αποδεχόταν την αντίληψη του Χέγκελ για τον παράλογο χαρακτήρα της ηπείρου. Πίστευε πως το λατινοαμερικάνικο έθνος δεν ήταν απότοκο του ανερχόμενου εθνικισμού, αλλά εκ των υστέρων κατασκευή του κράτους και έτσι η ιστορία της Λατινικής Αμερικής εξεταζόταν απλώς ως μία αντανάκλαση της ιστορίας της Ευρώπης. Το 1858 ο Μαρξ έγραψε ένα άρθρο για Σιμόν Μπολίβαρ. Ως συνέπεια των παραπάνω, τον σχολίασε αρνητικά, υπογραμμίζοντας την τάση του για επίδειξη και παρομοιάζοντας τον με τον Ναπολέοντα Γ'. Ronald Mucnk, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 14. Ο Arico αποδίδει αυτή τη στάση του Μαρξ και στον πράγματι, όπως λέει, μοναδικό χαρακτήρα της ιστορίας της Λατινικής Αμερικής. Δεν αποτελούσε ούτε καπιταλιστικό κέντρο, ούτε περιφέρεια, ήταν αποτέλεσμα μιας παθητικής επανάστασης -κατά την έννοια του Γκράμσι- και ο βασικά στατικός χαρακτήρας των εθνικών σχηματισμών της. Jose Arico, *Marx y America Latina*, Alianza Editorial Mexicana, Μεξικό 1982, σελ. 140. Παρατίθεται στο Ronald Mucnk, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 14.

²¹⁸ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 154.

βάση της ευρωπαϊκής ιστορίας.²¹⁹ Έτσι, φαίνεται πως έχουμε ήδη από τότε (1857-8) μια πολυγραμμικότητα στην ανάλυση του Μαρξ σε σχέση με τον τρόπο εξέλιξης των ιστορικών κοινωνιών, παρότι κάποιοι μελετητές, όπως ο Rosdolsky, υποστηρίζουν το αντίθετο.²²⁰ Στον πρόλογο της *Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* το 1859 χρησιμοποιεί τον όρο «Ασιατικός Τρόπος Παραγωγής». Ο Anderson επισημαίνει πως σε αντίθεση με τα κείμενά του για την Ινδία, όπου ο Μαρξ παρουσίαζε τις παραδοσιακές κοινοτικές μορφές ιδιοκτησίας και εργασίας επί της γης στα ινδικά χωριά ως τη βάση του Ασιατικού Δεσποτισμού, στα *Grundrisse* τις παρουσιάζει με ουδετερότητα, ως και με κάποια συμπάθεια,²²¹ λέγοντας πως αυτή η μορφή μπορεί να πάρει είτε πιο δεσποτικές είτε πιο δημοκρατικές μορφές.²²² Για την ασιατική αγροτική κομμούνα λέει πως επέδειξε την μεγαλύτερη αντίσταση προς τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της σε σχέση με άλλες δύο μορφές που εντοπίζει, την αρχαία ελληνική-ρωμαϊκή και την γερμανική, λόγω της πιο ισχυρής ταύτισης του ατόμου με την συλλογική παραγωγή και αναπαραγωγή της κομμούνας.²²³ Ονομάζει, μάλιστα, τις κοινοτικές μορφές ως «φυσικώς αναδυθέντα κομμουνισμό» που παρότι «επανανακαλύφθηκε προσφάτως ως κάποια σλαβική παραξενιά», στην πραγματικότητα «αποτελέσε σημείο έναρξης όλων των πολιτισμένων λαών» και στην Ινδία έχουν διατηρηθεί πιο καλά από παντού, «στην πιο μεγάλη τους ποικιλία, [...] λίγο-πολύ διαλυμένες, αλλά απολύτως αναγνωρίσιμες».²²⁴ Άρα, όπως τονίζει ο Anderson, όχι μόνο ο Μαρξ δεν ήταν πάντα ευρωκεντρικός και μονογραμμικός εξελικτικιστής, αλλά, απεναντίας, το ενδιαφέρον του για τις μη δυτικές κοινωνίες και οι σχετικές έρευνές του ήταν που τον οδήγησαν στο να τροποποιήσει και το

²¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 180.

²²⁰ Ο Rosdolsky θεωρεί πως ο Μαρξ κάνει απλώς μια «απαρίθμηση των διαδοχικών περιόδων της οικονομικής ιστορίας». Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's "Capital"*, Pluto Press, Λονδίνο 1977, σελ. 273.

²²¹ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 156.

²²² Karl Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Penguin, Νέα Υόρκη 1973, σελ. 473. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²²³ Στο ίδιο σελ. 486.

²²⁴ Στο ίδιο, σελ. 882. Και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* κάνει επίσης αναφορά στις αγροτικές κομμούνες, τονίζοντας και εκεί τη σημασία της κοινής εργασίας περισσότερο από αυτή της κοινής ιδιοκτησίας. «Το κοινοτικό σύστημα στο οποίο αυτός ο τρόπος παραγωγής βασίζεται εμποδίζει την εργασία του ατόμου από το να γίνει ιδιωτική εργασία και το προϊόν του να γίνει το ιδιωτικό προϊόν ενός διακριτού ατόμου· κάνει την ατομική εργασία να εμφανίζεται ως η ευθεία λειτουργία ενός μέλους του κοινωνικού οργανισμού». Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 29, σελ. 275.

ερμηνευτικό σχήμα του για την ιστορική εξέλιξη.²²⁵ Την ίδια περίοδο, το 1861 ο Μαρξ θα γράψει πως «Η σχεδιαζόμενη εισβολή στο Μεξικό από τις Αγγλία, Γαλλία και Ισπανία είναι, κατά τη γνώμη μου, μία από τις πιο τερατώδεις επιχειρήσεις στα παγκόσμια ιστορικά χρονικά».²²⁶

1.7 Πολωνία, Ιρλανδία, Ρωσία: Οι επαναστατικές προοπτικές αλλάζουν

Δεν είναι τυχαίο πως την ίδια περίοδο σημειώνεται η πρώτη σημαντική αναφορά του Μαρξ για την προοπτική μιας ταξικής ή και επαναστατικής σύγκρουσης στην Ρωσία, σε μια επιστολή του το 1858 όπου αναφέρει πως «το κίνημα για την χειραφέτηση των δουλοπάροικων στη Ρωσία μου φαίνεται σημαντικό, γιατί δείχνει την αρχή μιας εσωτερικής εξέλιξης που μπορεί να στραφεί ενάντια στην παραδοσιακή εξωτερική πολιτική της χώρας».²²⁷ Τον ίδιο μήνα σε άρθρο του στην *New York Tribune* διασαφηνίζει πως δεν περιμένει κάποια επαναστατική εξέλιξη βασισμένη αποκλειστικά σε ενδογενείς ρωσικές δυνάμεις, αλλά συνεχίζει να προσβλέπει σε κάποιο εξωτερικό επαναστατικό γεγονός που θα αποτελέσει τον κινητήριο μοχλό, και συγκεκριμένα πως «όλα [...] εξαρτώνται από τη Γαλλία».²²⁸ Όμως, αξιολογεί πλέον ως σημαντικές τις προοπτικές ενός κινήματος των δουλοπάροικων, αφού τον επόμενο χρόνο λέει πως αν ξεσηκωθούν μαζικά, «το ρωσικό 1793 θα είναι κοντά»²²⁹, κάνοντας έτσι έναν παραλληλισμό με την περίοδο της «Τρομοκρατίας», της όξυνσης Γαλλικής Επανάστασης. Με την προοπτική της επανάστασης στη Ρωσία θα αργήσει ξανά να ασχοληθεί. Με την χώρα των τσάρων θα καταγίνεται για καιρό μόνο σε σχέση με την Πολωνία.

Η Ρωσία παρέμενε για τον Μαρξ και τον Ένγκελς η μεγαλύτερη αντιδραστική δύναμη της Ευρώπης και η αποδυνάμωσή της ήταν σταθερά στον πυρήνα της επαναστατικής τους στρατηγικής. Χάρη σε αυτό, η Πολωνία ήταν σταθερά στο

²²⁵ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 36.

²²⁶ Karl Marx, [The Intervention in Mexico], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 19, σελ. 71.

²²⁷ Karl Marx, [Marx to Engels. 29 April 1858], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 40, σελ. 310.

²²⁸ Karl Marx, [Political Parties in England – Situation in Europe], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 15, σελ. 568.

²²⁹ Karl Marx, [The Emancipation Question], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 16, σελ. 147.

επίκεντρο του πολιτικού ενδιαφέροντός τους. Ο Λεβί υποστηρίζει πως η πρώτη φορά που αναπτύσσει ο Μαρξ μια συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική για το προλεταριάτο σε σχέση με το εθνικό ζήτημα ήταν μετά τη συγγραφή του *Μανιφέστου*, στα κείμενά του για την Ιρλανδία και την Πολωνία και στην μάχη που έδωσε στο εσωτερικό της Α΄ Διεθνούς εναντίον του φιλελεύθερου δημοκρατικού εθνικισμού του Ματσίνι και του εθνικού μηδενισμού των υποστηρικτών του Προυντόν.²³⁰ Η περίπτωση της Πολωνίας είναι απολύτως ενδεικτική του τακτικισμού που χαρακτήριζε τον Μαρξ στο πεδίο του εθνικού ζητήματος. Η υποστήριξη της ανεξαρτησίας της δεν οφειλόταν, όπως επισημαίνει και ο Λεβί, σε μια δημοκρατική αρχή περί αυτοδιάθεσης των εθνών, αλλά σε πολιτικούς σχεδιασμούς: Η Πολωνία συγκρουόταν με την τσαρική Ρωσία, την οποία ο Μαρξ θεωρούσε ως τον μεγαλύτερο φορέα της αντίδρασης στην Ευρώπη. Αντιστρόφως, οι άλλες σλαβικές εθνότητες, όπως οι Τσέχοι, δεν έχαιραν της υποστήριξης τους στον αγώνα για εθνική αυτοδιάθεση, ακριβώς επειδή ήταν σύμμαχοι της Ρωσίας.²³¹ Η εργαλειακότητα αυτή διαγράφεται σε μία επιστολή του Ένγκελς προς τον Μαρξ το 1851, όπου αναφέρεται πως «οι Πολωνοί ως έθνος είναι τελειωμένοι και μπορούν μόνο να χρησιμοποιηθούν ως εργαλείο μέχρι να ξεσπάσει στη Ρωσία αγροτική επανάσταση. Από το σημείο αυτό και μετά η Πολωνία δεν θα έχει πια λόγο ύπαρξης».²³² Είναι ίσως η στιγμή που αποτυπώνεται πιο καθαρά από ποτέ η ουσία της πολιτικής τους για το έθνος, αυτό που οι Jenkins και Minnerup ονόμασαν «πρακτικό διεθνισμό».²³³

Η Πολωνία είχε προκαλέσει από νωρίς το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον. Όταν το 1794 ξέσπασε η εξέγερση του Κοσιούσκο για την εθνική ανεξαρτησία της, οι συνασπισμένες Ρωσία, Πρωσία και Αυστρία νίκησαν και το 1795 αποφάσισαν να την διαμελίσουν και να μοιραστούν τα εδάφη της, επικαλούμενες την ανάγκη να υπερασπιστούν την ισχύουσα τάξη πραγμάτων και τα ιστορικά δικαιώματα της πολωνικής αριστοκρατίας, αλλά και τον κίνδυνο να αποτελέσει η Πολωνία μία εστία ιακωβινισμού. Ο Talmon υποστηρίζει πως το σοκ που προκάλεσε η κεραυνοβόλα διάλυση της Πολωνίας με αποφάσεις ξένων κρατών ήταν ένας από τους παράγοντες

²³⁰ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 59-60.

²³¹ Στο ίδιο, σελ. 60. Επίσης, Μισέλ Λεβί, Έντσο Τραβέρσο, «Η μαρξιστική προσέγγιση...»..., ό.π., σελ. 41.

²³² Frederick Engels, [Engels to Marx. 23 May 1851], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 38, σελ. 363.

²³³ Brian Jenkins, Gunter Minnerup, *Citizens and Comrades...*, ό.π., σελ. 23.

που ενέπνευσαν την εθνική ιδεολογία στη Δύση.²³⁴ Αλλά όχι μόνο αυτήν. Η ίδια η ίδρυση της Διεθνούς έγινε στο πλαίσιο μιας διεθνούς εκδήλωσης το 1864 προς τιμήν του αγώνα των Πολωνών. Η αρχική στάση του Μαρξ και του Ένγκελς συμπτωνόταν στην φράση που παραθέσαμε και παραπάνω, ειπωμένη στην διεθνή συνάντηση αλληλεγγύης προς τον εθνικό αγώνα των Πολωνών το 1847: «Από όλες τις χώρες, η Αγγλία είναι αυτή στην οποία η αντίθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη είναι πιο αναπτυγμένη. Η νίκη των Άγγλων προλετάρων επί της αγγλικής αστικής τάξης είναι, για αυτό το λόγο, αποφασιστικής σημασίας για την νίκη όλων των καταπιεσμένων επί των καταπιεστών τους. Ως εκ τούτου, η Πολωνία πρέπει να απελευθερωθεί όχι στην Πολωνία, αλλά στην Αγγλία»,²³⁵ δηλαδή εναπόθετε τις ελπίδες για την απελευθέρωση της Πολωνίας στην κοινωνική επανάσταση στις καπιταλιστικές χώρες. Ο Anderson θεωρεί πως αυτή η θέση προκύπτει από τις διαδοχικές ήττες των πολωνικών εξεγέρσεων των 1794, 1830 και 1846. Όμως, η φράση μπορεί να υποδεικνύει απλώς την πεποίθηση του Μαρξ ότι η εθνική ανεξαρτησία δεν σημαίνει τίποτα χωρίς την κοινωνική χειραφέτηση ή μια προσπάθειά του να συνδέσει πιο έντονα τους Πολωνούς εθνικούς επαναστάτες με το διεθνές επαναστατικό κίνημα. Λίγο αργότερα, το 1848 στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ο Μαρξ και ο Ένγκελς πήραν θέση για τα καθήκοντα των κομμουνιστών στη χώρα, λέγοντας πως πρέπει να υποστηρίζουν το κόμμα που θέτει την αγροτική επανάσταση ως προϋπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας. Δηλαδή, διαχώρισαν τη θέση των κομμουνιστών από τον συντηρητικό εθνικισμό και τον πατριωτισμό των γαιοκτημόνων. Την ίδια χρονιά, σε άρθρα του στην *NRZ* ο Ένγκελς επισημαίνει πως η διάλυση της Πολωνίας έδωσε την Γερμανία πιο πολύ με την Ρωσία, και ενίσχυσε τους γαιοκτήμονες της πρώτης απέναντι στις αστικοδημοκρατικές δυνάμεις της.²³⁶

Σε μια επιστολή του προς τον Ένγκελς το 1856 ο Μαρξ ανέφερε πως «είναι ιστορικά δεδομένο πως μπορείς να μετρήσεις ακριβώς το κουράγιο και τη ζωτικότητα κάθε επανάστασης από το 1789 και μετά από την στάση της προς την Πολωνία. Η Πολωνία είναι το εξωτερικό θερμόμετρό τους».²³⁷ Η μεγάλη στροφή ήρθε όμως το

²³⁴ Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation...*, ό.π., σελ. 34.

²³⁵ Karl Marx, [On Poland]..., ό.π., τ. 6, σελ. 389.

²³⁶ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 60.

²³⁷ Karl Marx, [Marx to Engels. 2 December 1856], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 40, σελ. 85.

1863. Ήταν η χρονιά που ξέσπασε μια μεγάλη εξέγερση στην Πολωνία. Τότε ο Μαρξ έγραψε στον Ένγκελς πως ήλπιζε η εξέγερση αυτή να φέρει αλυσιδωτές αντιδράσεις και να γίνει επανάσταση στη Δύση.²³⁸ Όμως, εδώ έχουμε μία αλλαγή, καθώς από εκεί που θεωρούσε την επανάσταση στη Δύση απαραίτητη για να απελευθερωθεί η Πολωνία, τώρα την θεωρεί συνθήκη για την κοινωνική επανάσταση. Κατά τη γνώμη μας αυτό δεν συνιστά θεωρητική αλλαγή, ούτε αλλαγή αξιολόγησης του δικαιώματος για εθνική ανεξαρτησία. Αποτελεί απλώς μία νέα τακτική σκέψη του Μαρξ (ίσως η ίδια που αποτυπώνεται στην περίπτωση της Ρωσίας). Σίγουρα ο Μαρξ γίνεται όλο και πιο πλουραλιστικός στις σκέψεις του για τον τρόπο που θα έρθει η επανάσταση στη Δύση και την συμβολή που μπορεί να έχουν σε αυτό τα μη ανεπτυγμένα κράτη, αλλά σε κάθε περίπτωση η βασική του προσμονή παραμένει η επανάσταση στην αναπτυγμένη Δύση. Για αυτό θεωρούμε πως και η παρατήρηση του Munck πως στην περίπτωση της Πολωνίας ο Μαρξ άρχιζε να κατανοεί πως οι εθνικές διεκδικήσεις μπορεί να είναι και προλεταριακές διεκδικήσεις είναι ορθή, αλλά όχι κρίσιμη.²³⁹ Ο Anderson επισημαίνει πως ο Μαρξ την ίδια χρονιά σε ένα κείμενο, που συντάσσει αλλά δεν υπογράφει ο ίδιος, για λογαριασμό μιας γερμανικής εργατικής οργάνωσης, της Εκπαιδευτικής Ένωσης Γερμανών Εργατών, αναφέρει πως η «γερμανική προδοσία της Πολωνίας είναι ταυτόχρονα μια προδοσία της Ευρώπης».²⁴⁰ Η διατύπωση δείχνει και πάλι πως ο Μαρξ δεν διακατεχόταν από κάποιον γερμανικό σωβινισμό και πως σταθερό κριτήριο για την διαμόρφωση της θέσης του σε σχέση με τα εθνικά δικαιώματα -πιο πριν των μικρών σλαβικών λαών και τώρα της Πολωνίας- ήταν πρωτίστως η αντιμετώπιση της Ρωσίας.

Όταν η πιο ριζοσπαστική πτυχή των Πολωνών σοσιαλιστών έφτασε να αποκηρύξει το αίτημα για την εθνική απελευθέρωση προτιμώντας να προωθήσουν αντ' αυτής τον κοινό προλεταριακό αγώνα μετά από την αποτυχημένη εξέγερση του 1863-4, ο Μαρξ και ο Ένγκελς έσπευσαν να θυμίσουν ξανά τους λόγους για τους οποίους στήριζαν την ανεξαρτησία της Πολωνίας. Το νέο επιχείρημα ήταν πως η ενασχόληση ενός λαού με την εθνική του ανεξαρτησία ήταν τόσο κεντρική στη δράση του που δεν άφηνε χώρο να δει και να αγωνιστεί για κάτι άλλο, όπως ο σοσιαλισμός. Έτσι,

²³⁸ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 65.

²³⁹ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 60.

²⁴⁰ Karl Marx, [Proclamation on Poland by the German Workers' Educational Society in London], στο Karl Marx, Friedrich Engels, *Collected Works...* ό.π., τ. 19, σελ. 297.

έκριναν πως η Πολωνία έπρεπε να κλείσει πετυχημένα τον κύκλο των αγώνων της ανεξαρτησίας της και να βάλει σε τάξη την αναπτυξιακή της διαδικασία, ώστε μετά να περάσει στο στάδιο του αγώνα για τον σοσιαλισμό.²⁴¹

Ο Anderson προσθέτει πως η επιμονή του Μαρξ στην ανάδειξη του ζητήματος της Πολωνίας εξυπηρετούσε και έναν άλλο σκοπό. Τα σχετικά γραπτά του ήταν κομμάτια μιας εσωτερικής συζήτησης της Διεθνούς. Έτσι, με τις θέσεις του για την Πολωνία, ο Μαρξ έδειχνε σε κάποιους συντρόφους του της Διεθνούς που είχαν υιοθετήσει μία πεποίθηση για τη Γαλλία ως το απόλυτο επαναστατικό έθνος, πως αυτή η άποψη ήταν λανθασμένη, αφού οι Γάλλοι δεν προσέφεραν τη στήριξή τους στους καταπιεσμένους Πολωνούς. Έτσι, περιόρισαν τις προοπτικές για την επιτυχία της δικής τους επανάστασης και ταυτόχρονα της επανάστασης στην Πολωνία. Δηλαδή, ο Μαρξ τονίζει πως η στήριξη των εθνικών κινημάτων από τα επαναστατικά κινήματα της Ευρώπης είναι παράγοντας επιτυχίας και των δύο. Θεωρούμε πως στην πραγματικότητα αυτό αποτελούσε και πάλι ένα ζήτημα τακτικής σε σχέση με την αποδυνάμωση της Ρωσίας και, κατά συνέπεια, της πρωσικής αριστοκρατίας της γης, ασφαλώς πιο σύνθετης από ότι στο παρελθόν. Για το ζήτημα της Πολωνίας ο Μαρξ είχε συγκρουστεί εντός της Διεθνούς με τον Πιερ Ζοζέφ Πруντόν. Ο Πрунτόν δεν συμφωνούσε με την υποστήριξη της Πολωνίας και ο Μαρξ το 1865 χαρακτήρισε την στάση του αυτή «χαμερπή [...] αντίστοιχη της μικροαστικής οπτικής του».²⁴² Έναν χρόνο μετά τον θάνατό του Πрунτόν, ο Μαρξ συγκρούστηκε με υποστηρικτές του που δεν ήθελαν, όπως και ο Πрунτόν, να ασχολείται η Διεθνής με πολιτικά ζητήματα, πέρα από τα αμιγώς εργατικά και κοινωνικά και έτσι δεν συμφωνούσαν με την έκφραση υποστήριξης από την Διεθνή προς την Πολωνία, καταγγέλλοντας πως η Διεθνής «έχει εκφυλιστεί σε μια επιτροπή εθνοτήτων».²⁴³ Μαζί με αυτό υπήρχαν και άλλα ζητήματα που αφορούσαν την πολιτική ισχύ στο εσωτερικό της Διεθνούς και πυροδοτούσαν αυτήν την σύγκρουση. Σύμφωνα με όσα έλεγε ο Μαρξ σε μια επιστολή του προς τον Ένγκελς, οι прουντονιστές υποστήριζαν πως η Ρωσία αδικείται από την κριτική της Διεθνούς, γιατί είχε ήδη καταργήσει την

²⁴¹ Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation...*, ό.π., σελ. 54.

²⁴² Karl Marx, [On Proudhon [Letter to J. B. Schweitzer]], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 20, σελ. 32.

²⁴³ Ο Anderson υποστηρίζει πως με αυτή τη φράση οι прουντονιστές ήθελαν να συνδέσουν τον Μαρξ και την ηγεσία της Διεθνούς με τον βοναπαρτισμό που είχε ασπαστεί μια αρχή των εθνοτήτων. Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 72.

δουλοπαροικία, σε αντίθεση με τους Πολωνούς ευγενείς που είχαν αρνηθεί να πράξουν το ίδιο. Φυσικά, υπήρχαν και τα ζητήματα εσωτερικής ισχύος, αφού οι προυντονιστές κατηγορούσαν την ηγεσία της Διεθνούς πως σχεδίαζε να επιτρέψει την μαζική είσοδο των Πολωνών σε αυτήν, με αποτέλεσμα να πάρουν την πλειοψηφία και να κάνουν την λειτουργία της Διεθνούς να στρέφεται ακόμη περισσότερο σε ευρύτερα πολιτικά ζητήματα.²⁴⁴

Ο Connor αναδεικνύει πως η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε ο όρος «εθνική αυτοδιάθεση» ήταν σε κείμενο του Μαρξ για την Πολωνία, το 1865, το οποίο έγραψε για την Διεθνή, η οποία και το υιοθέτησε. Εκεί αναφερόταν πως αυτό είναι ένα δικαίωμα «που ανήκει σε κάθε έθνος».²⁴⁵ Όμως, την επόμενη μόλις χρονιά, την άνοιξη του 1866, ο Ένγκελς, κατόπιν προτροπής του Μαρξ και λόγω της επίθεσης που δέχονταν οι δυο τους από τον Προυντόν και άλλα μέλη της Διεθνούς,²⁴⁶ θα αναλάβει να ξεκαθαρίσει αυτό το ζήτημα και να αναγνωρίσει τελικά το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης μόνο σε λίγα έθνη. Σε μια σειρά τριών επιστολών (πρόκειται για τα γραπτά που ενοποιημένα είναι γνωστά με τον τίτλο «What have the Working Classes to do with Poland?»), στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί) που έστειλε στο βρετανικό έντυπο *Commonwealth*, ένα μηνιαίο έντυπο της Διεθνούς, διευκρίνισε πως η υποστήριξή τους προς την Πολωνία δεν συνεπαγόταν και την υποστήριξη όλων των εθνικών κινημάτων. Αποκήρυξε, έτσι, την Αρχή των Εθνοτήτων, δηλαδή την εκ των προτέρων αποδοχή κάθε εθνικής διεκδίκησης, γιατί θεωρούσε πως θα μπορούσε να την εκμεταλλευτεί η Ρωσία και διαδίδοντας το πνεύμα «πανσλαβισμού» να δημιουργήσει έναν σλαβικό εθνικισμό με σκοπό να κινητοποιήσει όλους τους μικρούς σλαβικούς λαούς και παράλληλα να παρουσιαστεί ως προστάτιδά τους, αυξάνοντας έτσι υπέρμετρα την γεωπολιτική της δύναμη. Ο Ένγκελς τόνισε ότι ένα κράτος δεν χρειάζεται να είναι εθνολογικά ομοιογενές, όπως άλλωστε δεν ήταν και η

²⁴⁴ Karl Marx, [Marx to Engels. 15 January 1866], στο Karl Marx, Friedrich Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 42, σελ. 216-218.

²⁴⁵ «Είναι επείγοντως αναγκαίο να εκμηδενίσουμε την αυξανόμενη επιρροή της Ρωσίας στην Ευρώπη διασφαλίζοντας στην Πολωνία το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, το ποίο ανήκει σε κάθε έθνος και δίνοντας ξανά σε αυτή τη χώρα ένα κοινωνικό και δημοκρατικό θεμέλιο». Το κείμενο είναι το «Proclamation on the Polish Question». Ο Connor παραπέμπει στον Carr που παραθέτει το απόσπασμα στο Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1985, τ. 1, σελ. 421.

²⁴⁶ Από την άλλη πλευρά της Διεθνούς, ο Μπακούνιν είχε διακηρύξει το δικαίωμα κάθε έθνους για την ανεξαρτησία του Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation*..., ό.π., σελ. 40.

Πολωνία, άρα η υποστήριξη προς αυτήν δεν συνεπαγόταν κατά κανέναν τρόπο την υιοθέτηση της αρχής των εθνοτήτων, αφού το πολωνικό κράτος θα αποτελούνταν από τέσσερις εθνότητες²⁴⁷ Υπενθύμισε, επίσης, πως πάντα τα εργατικά κινήματα της Ευρώπης στήριζαν την Πολωνία και πως η Πολωνία έδειξε μεγάλη θρησκευτική ανεκτικότητα στην περίπτωση των Εβραίων, τους οποίους περιέθαλψε όταν αυτοί διώκονταν από την Ευρώπη.²⁴⁸ Όμως, πάντα η αντιμετώπιση της εθνικής ανεξαρτησίας της Πολωνίας παρέμενε για τον Μαρξ και τον Ένγκελς ένα ζήτημα τακτικής. Ίσως η πιο ενδεικτική φράση να είναι αυτή που εκστομίζει ο Μαρξ σε μία ομιλία του το 1867: «Υπάρχει μόνο μία εναλλακτική για την Ευρώπη. Η ασιατική βαρβαρότητα υπό την μοσχοβίτικη ηγεσία θα ξεχυθεί πάνω της σαν χιονοστιβάδα, ή θα πρέπει να αποκαταστήσει την Πολωνία, βάζοντας έτσι ανάμεσα σε αυτήν και την Ρωσία είκοσι εκατομμύρια ηρώων και κερδίζοντας πολύτιμο χρόνο για την επίτευξη της κοινωνικής αναγέννησης της».²⁴⁹

Μετά το 1867 ο Μαρξ αναφερόταν μόνο περιστασιακά στην Πολωνία, αλλά συνέχιζε να την θεωρεί κεντρικό ζήτημα για την ευρωπαϊκή επαναστατική στρατηγική, φτάνοντας, σε κοινό κείμενό του με τον Ένγκελς, να αποκαλέσει, στο πλαίσιο αυτό, τους Πολωνούς «κοσμοπολίτες στρατιώτες της επανάστασης» και να πει πως η εξέγερση του 1846 στην Κρακοβία «ήταν η πρώτη στην Ευρώπη που σήκωσε τη σημαία της κοινωνικής επανάστασης».²⁵⁰ Όμως, το 1874 ο Ένγκελς θα φτάσει να υποστηρίζει σε μία δημόσια εκδήλωση για την Πολωνία μια πολύ σημαντική θέση: «η αναδημιουργία της είναι αναγκαία για δύο λαούς: τους Γερμανούς και τους ίδιους τους Ρώσους. Ένας λαός που καταπιέζει έναν άλλο δεν μπορεί ποτέ να χειραφετηθεί ο ίδιος. Η δύναμη που απαιτείται για να καταπιέσει άλλους, στρέφεται τελικά εναντίον του. Όσο Ρώσοι στρατιώτες βρίσκονται στην Πολωνία, ο ρωσικός λαός δεν

²⁴⁷ Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 12.

²⁴⁸ Frederick Engels, [What Have the Working Classes to Do With Poland?], ..., ό.π., σελ. 152-160.

²⁴⁹ Karl Marx, [Speech at the Polish Meeting in London], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 20, σελ. 201.

²⁵⁰ Karl Marx, Frederick Engels, [For Poland], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 24, σελ. 57-58. Το 1880, στην επέτειο των 50 χρόνων της Πολωνικής Επανάστασης του 1830, θα φτάσουν να χαρακτηρίσουν την εξέγερση μαζί με το κίνημα των Χαρτιστών στην Αγγλία ως προάγγελους της επανάστασης, χαρακτηρίζοντάς την ως «την πρώτη πολιτική επανάσταση που διακήρυξε σοσιαλιστικά αιτήματα». Karl Marx, Frederick Engels, Paul Lafargue, Friedrich Lessner, [A Letter to the Polish Socialists], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 24, σελ. 344. Ο Anderson επισημαίνει πως αυτό ο Μαρξ το έλεγε για πρώτη φορά. Για την ακρίβεια, το 1848 σε μία ομιλία του για την Πολωνία είχε αρνηθεί ρητά πως η εξέγερση του 1846 είχε σοσιαλιστικό χαρακτήρα. Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 77.

μπορεί να απελευθερωθεί, ούτε από πολιτικά, ούτε κοινωνικά. Στην συγκεκριμένη στιγμή της εξέλιξης της Ρωσίας είναι αναμφίβολο πως τη μέρα που η Ρωσία θα χάσει την Πολωνία, στην ίδια τη Ρωσία το κίνημα θα είναι αρκετά ισχυρό ώστε να ανατρέψει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Η ανεξάρτητη Πολωνία και η επανάσταση στη Ρωσία εξυπηρετούνται αμοιβαία».²⁵¹ Η φράση «Ένας λαός που καταπιέζει έναν άλλο δεν μπορεί ποτέ να χειραφετηθεί ο ίδιος» αποτυπώνει καθαρά την μεγάλη τακτική στροφή στο ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας. Πλέον, η Πολωνία δεν θα απελευθερωνόταν στην Αγγλία. Αλλά οι αγγλικές, οι γερμανικές και οι ρώσικες επαναστατικές δυνάμεις για να απελευθερωθούν κοινωνικά θα πρέπει να βοηθήσουν την Πολωνία να απελευθερωθεί εθνικά. Το 1875, σε εκδήλωση τιμής για την πολωνική εξέγερση του 1863, ο Μαρξ και ο Ένγκελς ανέφεραν, όπως έχουμε δει, πως η Διεθνής διακηρύσσει ότι το αίτημα για την επανένωση της Πολωνίας αποτελεί «πολιτικό στόχο της εργατικής τάξης».²⁵² Φτάνει να πει πως η Διεθνής στηρίζει την Πολωνία λόγω «συμπάθειας προς έναν υποδουλωμένο λαό που με τους αδιάκοπους και ηρωικούς αγώνες απέναντι στους καταπιεστές του απέδειξε το δικαίωμά του για εθνική ανεξαρτησία και αυτοπροσδιορισμό».²⁵³

Το 1880, όπως έχουμε δει, στην διακήρυξη μίας εκδήλωσης μνήμης για τα 50 χρόνια από την πολωνική εξέγερση του 1830, στην σύνταξη της οποίας συμμετείχαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, εμφανιζόταν ο πολωνικός λαός να συμβάλει διαχρονικά στις μεγάλες εξεγέρσεις, από την Αμερικανική Επανάσταση ως την Παρισινή Κομμούνα. Ο πραγματικός στόχος, όμως, δεν ήταν η ενίσχυση του ίδιου του αγώνα των Πολωνών. Ήταν η έγκλιση των Πολωνών στο καθήκον της κοινωνικής επανάστασης. Όπως λέει ο Herod, η διακήρυξη τόνιζε ότι ο αγώνας των Πολωνών θα πρέπει να συντονιστεί με τον αγώνα των Ρώσων αδερφών τους για μια γενικευμένη κοινωνική επανάσταση.²⁵⁴ Τελικά, σε μια επιστολή του προς τον Κάουτσκι το 1882 ο Ένγκελς εξηγεί συνολικά την στάση τους για το ζήτημα της Πολωνίας, ήδη από το 1848 και την αρθρογραφία στην *NRZ*. Εκεί υποστηρίζει πως βασικός στόχος τους μέσω της επανάστασης του 1848 ήταν να δημιουργηθεί η ενιαία Γερμανία και παράλληλα να αποκατασταθούν η

²⁵¹ Frederick Engels, [A Polish Proclamation], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 24 σελ. 11.

²⁵² Karl Marx, Frederick Engels, [For Poland]..., ό.π., σελ. 57.

²⁵³ Στο ίδιο, σελ. 57.

²⁵⁴ Charles C. Herod, *The Nation in the History...*, ό.π., σελ. 35.

ανεξαρτησία και η βιωσιμότητα των καταπιεσμένων και κατακερματισμένων εθνών της κεντρικής Ευρώπης, δηλαδή των Πολωνών, των Ούγγρων και των Ιταλών.²⁵⁵ Έβλεπαν, λέει, την ανάπτυξη των εθνών αυτών -που είχαν ήδη εθνική αυτοσυνειδησία- ως προϋπόθεση για την ανάπτυξη ενός ταξικά συνειδητοποιημένου προλεταριάτου, αλλά και του ίδιου του σοσιαλισμού: «Η ιστορία έχει δείξει ότι ένα μεγάλο έθνος δεν έχει τις συνθήκες έστω και για να συζητήσει σοβαρά τα εσωτερικά του θέματα, όσο δεν έχει την εθνική του ανεξαρτησία. Έτσι έγινε με τους Ιταλούς πριν το 1859, με την Γερμανία πριν το 1870 [...], την Ουγγαρία πριν το 1860. Το διεθνές προλεταριακό κίνημα είναι εφικτό μόνο ανάμεσα σε ανεξάρτητα έθνη [...] η διεθνής συνεργασία είναι εφικτή μόνο μεταξύ ίσων. [...] Κάθε Πολωνός αγρότης και εργάτης, που ξυπνάει από τη νάρκη του κι αρχίζει να ασχολείται με τους κοινούς σκοπούς, έρχεται αντιμέτωπος πρώτα από όλα με τα εθνικά του δεσμά ως εμπόδιο στο δρόμο του».²⁵⁶ Ο Talmon θεωρεί πως η αντίληψη αυτή του Ένγκελς βασιζόταν στην λανθασμένη εικόνα που είχε για το εθνικό κίνημα στην Πολωνία, καθώς στην πραγματικότητα οι Πολωνοί αγρότες δεν είχαν ουσιαστικά αναπτύξει μια μορφή εθνικής συνείδησης.²⁵⁷ Όμως, τα γεγονότα του 1848/9 έδειξαν πως δεν ήταν μόνο οι αυτοκρατορίες, αλλά και οι σλάβοι της Αυστρίας που ήταν αντίθετοι στους αγώνες των Πολωνών και των Ούγγρων για ανεξαρτησία, άρα έβαζαν αντικειμενικά εμπόδια στην ανάπτυξη και του διεθνούς επαναστατικού κινήματος. Ο Ένγκελς ήθελε να αποκτήσουν δικαίωμα κρατικής υπόστασης αυτοί οι μικροί λαοί μόνο αφού θα είχε καταρριφθεί ο τσάρος, αλλά ακόμη και τότε φοβόταν πως θα μπορούσαν να αποτελέσουν εμπόδιο στην ιστορική εξέλιξη, για παράδειγμα αν οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι και οι κάτοικοι της Ανατολικής Ρωμυλίας εμπόδιζαν την ολοκλήρωση του σιδηρόδρομου που θα ένωνε την Ευρώπη με την Κωνσταντινούπολη. Για τους σλάβους των Αψβούργων πίστευε πως, έτσι κι αλλιώς, μέσα σε λίγο καιρό θα επέστρεφαν οικειοθελώς στην κηδεμονία τους, για αυτό και δεν είχε πρόβλημα να τους δοθεί η ανεξαρτησία τους, φυσικά μετά την πτώση του τσάρου. Το 1892 έγραψε στην εισαγωγή της πολωνικής έκδοσης του *Μανιφέστου* πως στην Πολωνία είχε πια προκύψει βιομηχανική ανάπτυξη και γεννηθεί το βιομηχανικό προλεταριάτο της,

²⁵⁵ Για αυτό και ήταν εναντίον της αυτοδιάθεσης των μικρών σλαβικών λαών γιατί θα διασπούσε την ενιαία γερμανική επικράτεια.

²⁵⁶ Frederick Engels, [Engels to Kautsky. 7 February 1882]..., ό.π., τ. 46, σελ. 191-192.

²⁵⁷ Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation*..., ό.π., σελ. 55.

στοιχεία που αποτελούσαν εγγύηση για την αναγέννηση της χώρας. Και αφού οι Πολωνοί ευγενείς στάθηκαν ανίκανοι και οι Πολωνοί αστοί αδιάφοροι για την ανεξαρτησία του λαού τους, το έργο αυτό θα το αναλάμβαναν πια οι ίδιοι οι Πολωνοί προλετάριοι.²⁵⁸

Η δεύτερη σημαντική περίπτωση εθνικού ζητήματος με το οποίο καταπιάνονται ο Μαρξ και ο Ένγκελς είναι της Ιρλανδίας. Μάλιστα, ο Ένγκελς γράφει το 1882 στον Κάουτσκι πως «δύο έθνη στην Ευρώπη έχουν, όχι μόνο το δικαίωμα, αλλά και το καθήκον να είναι εθνικιστικά πριν γίνουν διεθνιστικά: οι Ιρλανδοί και οι Πολωνοί. Είναι πιο διεθνιστικά όταν είναι πραγματικά εθνικιστικά», δείχνοντας έτσι τον σημαντικό, παρότι έμμεσο, ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν για την προλεταριακή επαναστατική προοπτική τα τεκταινόμενα στις δύο χώρες.²⁵⁹ Ο Anderson χαρακτηρίζει τα γραπτά του Μαρξ για την Ιρλανδία, ειδικά αυτά της περιόδου περί το 1870, ως το αποκορύφωμα της διασύνδεσης των ζητημάτων της τάξης, του εθνικισμού, της φυλής και της εθνικότητας.²⁶⁰

Οι Ιρλανδοί αποτελούσαν για τους Άγγλους υποπρολεταριάτο.²⁶¹ Ο Ένγκελς το 1845 στην *Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία* αναφέρει επανειλημμένως πως αποτελούν το πιο καταπιεσμένο τμήμα του πληθυσμού της χώρας. Έτσι, εκθέτει τη σχέση τάξης και εθνικότητας που υπήρχε στην περίπτωση τους, καθώς η αυξημένη εργασιακή εκμετάλλευση των Ιρλανδών εργατών από τους Άγγλους καπιταλιστές, οδηγούσε τελικά σε μία εξίσωση προς τα κάτω των μισθών των Άγγλων εργατών με τους δικούς τους.²⁶² Το 1849 θα κάνει μια αναφορά στο *Μισθός-Τιμή-Κέρδος* για την «υποταγή της Ιρλανδίας μέσω της πείνας».²⁶³ Την δεκαετία του '50 τα γραπτά του Μαρξ για την Ιρλανδία αρχίζουν να πυκνώνουν, μέσω αρθρογραφίας στη *Neue Oder-Zeitung* και στην *New York Tribune*, αρχίζοντας να αναλύει την κοινωνική διαστρωμάτωσή της. Το 1856, την ίδια περίοδο που πια αποδοκιμάζει έντονα την σκληρότητα της αγγλικής αποικιοκρατίας στην Ινδία, ο Engels επισημαίνει πως η

²⁵⁸ Frederick Engels, [Preface to the Polish Edition (1892) of the Manifesto of the Communist Party], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., σελ. 274.

²⁵⁹ Frederick Engels, [Engels to Kautsky. 7 February 1882]..., ό.π., τ. 46, σελ. 193

²⁶⁰ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 115.

²⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 115.

²⁶² Στο ίδιο, σελ. 117.

²⁶³ Karl Marx, *Wage, Labor and Capital*, στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...* ό.π., τ. 9, σελ. 197.

αγγλική κατάκτηση της Ιρλανδίας «κατέστρεψε εντελώς τη χώρα».²⁶⁴ Αυτή η διατύπωση δείχνει μια κομβική αλλαγή σε σχέση με την πεποίθηση του 1848 στο *Μανιφέστο* πως, έστω και διά της αιματηρής βίας, η αποικιακή κατάκτηση μπορεί να σύρει τις κυριαρχούμενες περιοχές στην πρόοδο. Οι δυο τους συνέχιζαν να υποστηρίζουν τον εθνικό αγώνα των Ιρλανδών, αλλά ταυτόχρονα επεσήμαιναν πως θα έπρεπε να δουν περισσότερο το ζήτημα του εσωτερικού ταξικού αγώνα, αναφέροντας πως σε κάποιες περιπτώσεις οι γαιοκτήμονες που καταπίεζαν του αγρότες δεν ήταν Άγγλοι, αλλά Ιρλανδοί. Έτσι, διαχωρίζονταν από τον εθνικισμό των καθολικών ανώτερων τάξεων και επέμεναν πως οι Ιρλανδοί έπρεπε να συμπαραταχθούν με τον προλεταριακό αγώνα των Χαρτιστών στην Αγγλία, θεωρώντας πως το κρίσιμο επίδικο ήταν η συνεργασία ιρλανδικού και αγγλικού προλεταριάτου και πως η ανεξαρτησία θα διαχώριζε τις εργατικές τάξεις των δύο περιοχών.²⁶⁵

Παράλληλα, οι δυο τους δείχνουν να αλλάζουν την προσέγγισή τους και για άλλες μη καπιταλιστικές κοινωνίες και την επίδραση της αποικιοκρατίας επάνω τους. Όπως είδαμε, το 1848 ο Ένγκελς έβλεπε θετικά την κατάκτηση της Αλγερίας ως «ένα ευτυχές γεγονός για την πρόοδο του πολιτισμού» και πως «μπορεί να λυπόμαστε για την απώλεια της ελευθερίας των Βεδουίνων της ερήμου, αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε πως αυτοί οι Βεδουίνοι ήταν ένα έθνος ληστών».²⁶⁶ Αλλά το 1858, δέκα χρόνια μετά, ο Ένγκελς μιλάει αποδοκιμαστικά για τους Γάλλους που «με φριχτές λεηλασίες» τσάκισαν τις αραβικές φυλές για τις οποίες «η ανεξαρτησία είναι πολύτιμη και το μίσος για την ξένη κυριαρχία είναι μια αρχή πιο ακριβή κι από την ίδια τους τη ζωή».²⁶⁷ Την ίδια περίοδο αποκλύπτει τους πραγματικούς λόγους για τους οποίους η Αγγλία προσάρτησε τη Μπούρμα και καταγγέλει το γεγονός, ενώ μιλώντας για την εξέγερση των Αφγανών κατά των Άγγλων, εκθειάζει αυτήν την «γενναία, σκληροτράχηλη και ανεξάρτητη ράτσα».²⁶⁸ Ο Munck εντοπίζει σε αυτά τα

²⁶⁴ Frederick Engels, [Engels to Marx, 23 May 1856], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 40, σελ. 50.

²⁶⁵ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins*..., ό.π., σελ. 123.

²⁶⁶ Shlomo Avineri (επιμ.), *Karl Marx*..., ό.π., σελ. 47.

²⁶⁷ Frederick Engels, [Algeria], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*..., ό.π., τ.18, σελ. 67.

²⁶⁸ Frederick Engels, [Afghanistan], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*..., ό.π., τ.18, σελ. 41.

αποσπάσματα μία ξεκάθαρη αλλαγή της απορριπτικής στάσης του Μαρξ και του Ένγκελς απέναντι στα εθνικά κινήματα των μικρών και μη εξελεγμένων λαών μετά το 1848.²⁶⁹

Στη δεκαετία του 1860, τα κείμενα του Μαρξ για την Ιρλανδία, με τις στροφές που περιέχουν στο ζήτημα της ανεξαρτησίας της, αποτυπώνουν αφενός την σταθερή προτεραιότητα που έδινε στην πολιτική τακτική, αφετέρου την ανεπαρκώς επεξεργασμένη προσέγγιση του έθνους. Ο Λεβί θεωρεί πως τα κείμενα αυτά έχουν ευρύτερη εφαρμογή και σε αυτά αποτυπώνονται εμμέσως κάποιες γενικές αρχές για το ζήτημα των καταπιεσμένων εθνών.²⁷⁰ Ενώ αρχικά ο Μαρξ ήταν εναντίον της ανεξαρτησίας της Ιρλανδίας, σύντομα κατέληξε στην αντίθετη θέση, λέγοντας πως «Κάθε έθνος που καταπιέζει ένα άλλο σφυρηλατεί τις δικές του αλυσίδες».

Το 1867 κυκλοφορεί *Το Κεφάλαιο*. Εκεί φαίνεται πως ο Μαρξ πλέον προβλέπει πως ο καπιταλισμός θα επικρατήσει σε όλες τις περιοχές, αφού μία φράση δημιουργεί την εντύπωση πως πλέον ο Μαρξ δεν διαβάζει την ιστορική εξέλιξη ως πραγματοποιούμενη στο σύνολο του κόσμου, ενιαία, αλλά αυτόνομα στο εσωτερικό κάθε χώρας και μάλιστα με προκαθορισμένο τρόπο: «Η χώρα που είναι περισσότερο αναπτυγμένη βιομηχανικά δείχνει, στην λιγότερο αναπτυγμένη, την εικόνα του ίδιου της του μέλλοντος».²⁷¹ Αποδέχεται, λοιπόν, πως ο καπιταλισμός θα αναπτυχθεί πλήρως και στη Γερμανία, σε αντίθεση με όσα προέβλεπε 20 χρόνια πριν, το 1845, όταν απαντούσε στον List. Ο Szporluk θεωρεί πως εδώ ο Μαρξ εμμέσως εγκαταλείπει τη θέση του *Μανιφέστου* πως ο καπιταλισμός θα διαλύσει τα εθνικά σύνορα και θα δημιουργήσει μια ενιαία παγκόσμια αγορά και πολιτική διακυβέρνηση,²⁷² άποψη κατά τη γνώμη μας βιαστική. Θεωρούμε, επίσης, πρόωρη την θέση του πως εδώ ο Μαρξ, χωρίς να το συνειδητοποιεί, υιοθετεί την άποψη πως τα έθνη αποτελούν φαινόμενο αυτόνομο από την ταξική πάλη, την οποία άλλωστε ο Μαρξ πάντα θεωρούσε κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Άλλωστε, η πρόβλεψη για την επιβολή του καπιταλισμού σε όλες τις χώρες ξεχωριστά δεν συνεπάγεται απευθείας,

²⁶⁹ Ronald Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 15.

²⁷⁰ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 60.

²⁷¹ Karl Marx, *Capital*, στο David McLellan (επιμ.), *Karl Marx: Selected Writings*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1978, τ. 1, σελ. 416.

²⁷² Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 177.

ούτε πως όταν ο καπιταλισμός επικρατούσε παντού δεν θα προέκυπταν αυτές οι παγκόσμιες δομές που ίσως διάβρωναν τα εθνικά σύνορα και τις ταυτότητες, ούτε πως ο σοσιαλισμός δεν θα οδηγούσε στο μαράζωμα των εθνικών διαφορών, μαζί με τις ταξικές.

Στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ ασχολείται αρκετά με την Ιρλανδία. Είχαν ήδη αλλάξει πολλά. Είναι η χρονιά που για πρώτη φορά ο Μαρξ υποστηρίζει ρητά το αίτημα των Ιρλανδών για ανεξαρτησία. Το εθνικό κίνημα των Φενιανών ενισχυόταν και αποκτούσε κοινωνικά χαρακτηριστικά που ενδιέφεραν τον Μαρξ. Στην Αγγλία, το κίνημα των Χαρτιστών φαινόταν να υποχωρεί. Η ως τότε τακτική του Μαρξ αποττύγχανε και το σημείο πίεσης έπρεπε να αλλάξει από την Αγγλία στην ίδια την Ιρλανδία. Το 1865 η εφημερίδα των Φενιανών *The Irish People* είχε υποστηρίξει πως μία αγροτική εξέγερση θα ήταν η καλύτερη βάση για την εθνική επανάσταση.²⁷³ Τον Μάρτιο του 1867 μία μεγάλη εξέγερση των Φενιανών με επικεφαλής αγρότες στην Ιρλανδία καταπνίγεται. Ο Μαρξ γράφει τότε στον Ένγκελς πως «έχω προσπαθήσει με κάθε μέσο να υποκινήσω τους Άγγλους εργάτες να εκδηλωθούν υπέρ του Φενιανισμού. [...] Κάποτε πίστευα πως ο διαχωρισμός της Ιρλανδίας από την Αγγλία είναι αδύνατος. Τώρα τον βλέπω ως αναπόφευκτο, παρότι μετά τον διαχωρισμό είναι πιθανό να προκύψει η ομοσπονδία. [...] Σε καμία άλλη χώρα δεν έχει πάρει η ξένη κυριαρχία αυτή τη μορφή της ευθείας εκμετάλλευσης των ντόπιων».²⁷⁴ Βεβαίως, όπως επισημαίνει ο Blaut, εδώ υπάρχει μία ασυνέπεια στα κριτήρια του Μαρξ και του Ένγκελς για την υποστήριξη των εθνικών αιτημάτων, αφού η Ιρλανδία παρά το μικρό της μέγεθος κρίθηκε ικανή για αυτόνομη κρατική ύπαρξη. Αυτό, προφανώς, καταδεικνύει ότι το βασικό κριτήριο τους ήταν πάντα η χρησιμότητα της επιτυχίας του κάθε εθνικού κινήματος για την σοσιαλιστική επανάσταση, εντός της εκάστοτε πολιτικής συγκυρίας.²⁷⁵

Αυτήν την περίοδο ο Μαρξ αρχίζει να ασχολείται με την περίπτωση της κοινοτικής αγροτικής ιδιοκτησίας στην Ιρλανδία. Εντοπίζει πως η δομή αυτή υπήρχε από την περίοδο των Κελτών, προγόνων των Ιρλανδών, μάλιστα τονίζοντας πως από τον 11^ο

²⁷³ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 124.

²⁷⁴ Karl Marx, [Marx to Engels, 2 November 1867], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 42, σελ. 460-461.

²⁷⁵ James M. Blaut, *The National Question...*, ό.π., σελ. 60.

αιώνα οι νόμοι που ρύθμιζαν την αγροτική ιδιοκτησία τους ήταν «εντελώς κομμουνιστικοί»,²⁷⁶ με την έννοια της κοινοτικής ιδιοκτησίας. Κίνητρο για την έρευνά του είναι το έργο του ανθρωπολόγου Maurer για την αγροτική κομμούνα στην περιοχή των γερμανικών φύλων και την επιβίωσή της σε κάποιες περιπτώσεις ως τις μέρες τους. Ο Μαρξ θεωρεί πως τα ευρήματα του Maurer αποκαλύπτουν «μια αρχαία εποχή» που «αντιστοιχεί στην σοσιαλιστική τάση» γιατί «οι άνθρωποι της ήταν ισότιμοι».²⁷⁷ Ο Anderson υποστηρίζει πως, παρότι δεν υπάρχει κάποια απόδειξη, είναι πολύ πιθανό μετά από αυτό ο Μαρξ να θεωρούσε πως η αγροτική κομμούνα της Ιρλανδίας είχε επιβιώσει ως τις μέρες του και θα μπορούσε να αποτελέσει πεδίο αντίστασης απέναντι στους Άγγλους. Κάποια γραπτά του Ένγκελς της ίδιας περιόδου, λέει πως δείχνουν μία τέτοια λογική.²⁷⁸ Μάλιστα, ο Gaudelier φτάνει να πει ότι από εκείνες τις μέρες κι έπειτα η σκέψη του Μαρξ επικεντρώνεται στην διερεύνηση του αν η αγροτική κομμούνα έχει επιβιώσει και ποιες διαφορετικές δυνατότητες εξέλιξης έχει.

Έτσι, μέσω αυτών των διεργασιών ο Μαρξ διαμόρφωσε την τελική του άποψη για το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Ιρλανδίας. Αυτή, όπως και το βασικό της κριτήριο, αποκρυσταλλώνονται σε μία επιστολή τους προς τον Ένγκελς το 1869: «Για πολύ καιρό πίστευα πως ήταν δυνατό να γκρεμιστεί το καθεστώς της Ιρλανδίας μέσω της κυριαρχίας της αγγλικής εργατικής τάξης. Πάντα υποστήριζα αυτήν την οπτική στην *New York Tribune*. Η βαθύτερη μελέτη με έχει πείσει πια για το αντίθετο. Η αγγλική εργατική τάξη δεν θα καταφέρει ποτέ της τίποτα προτού να ξεφορτωθεί την Ιρλανδία. Ο κινητήριος μοχλός πρέπει να είναι μπει στην Ιρλανδία. Αυτός είναι ο λόγος που το ιρλανδικό ζήτημα είναι τόσο σημαντικό για το κοινωνικό κίνημα γενικώς».²⁷⁹ Πρέπει να πούμε, όμως, πως η επανάσταση στην Ιρλανδία έχει έναν επικουρικό ρόλο στο σχέδιο του Μαρξ, δηλαδή το να ευνοήσει το ξέσπασμα της επανάστασης στην βιομηχανική Αγγλία που παραμένει το κεντρικό ζητούμενο, αφού «Παρότι η επανάσταση αρχικά θα έρθει πιθανότητα από τη Γαλλία, η Αγγλία από μόνη της

²⁷⁶ Karl Marx, [Marx to Engels, 16 March 1868], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 42, σελ. 549.

²⁷⁷ Karl Marx, [Marx to Engels, 25 March 1868], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 42, σελ. 557.

²⁷⁸ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins*..., ό.π., σελ. 139.

²⁷⁹ Karl Marx, [Marx to Engels, December 10 1869], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 43, σελ. 398.

μπορεί να αποτελέσει τον *μοχλό* για μια πραγματική οικονομική επανάσταση. [...] Αυτό που τους λείπει είναι ένα *πνεύμα συνολικοποίησης και το επαναστατικό πάθος*»,²⁸⁰ όπως έλεγε απαντώντας στην πολεμική του Μπακούνιν που θεωρούσε απαράδεκτο το να συζητάει η Διεθνής άλλα ζητήματα πέρα από την σοσιαλιστική επανάσταση και να εμπλέκεται με οποιονδήποτε τρόπο στην θεσμική πολιτική.²⁸¹ Άρα, είναι μία αλλαγή στην τακτική και όχι στον πυρήνα της θεωρίας του για την μετάβαση μιας χώρας στον σοσιαλισμό, αφού δεν προκύπτει ότι ο Μαρξ θεωρεί πως η Ιρλανδία μπορεί να κάνει σοσιαλιστική επανάσταση και να περάσει στη σοσιαλιστική της φάση αυτόνομα, άσχετα από τις εξελίξεις στη αναπτυγμένη Ευρώπη. Για αυτό και στην εμπιστευτική του αλληλογραφία προς τα εθνικά τμήματα της Διεθνούς ξεκαθαρίζει πως «Έτσι, η θέση της Διεθνούς σε σχέση με το Ιρλανδικό Ζήτημα είναι πολύ καθαρή. Πρώτη της έγνοια είναι να προχωρήσει την κοινωνική επανάσταση στην Ιρλανδία»²⁸² και ότι «Την ώρα που η εξαναγκασμένη Ένωση ανάμεσα στις δύο χώρες θα σπάσει, μια κοινωνική επανάσταση θα ξεσπάσει αμέσως στην Ιρλανδία, αν και με *καθυστερημένη μορφή*»,²⁸³ λόγω των μεγάλων αγροτικών εκκρεμοτήτων που θα είχε αφήσει η προηγούμενη κατάσταση. Λίγο μετά σε μια επιστολή τους προς τον Ludwig Kugelmann ο Μαρξ γίνεται εξίσου σαφής: «Πείθομαι όλο και περισσότερο -και τώρα πρέπει να διατυμπανίσω αυτήν την πεποίθησή μου στην αγγλική εργατική τάξη- πως δεν θα κάνουν ποτέ τους τίποτα το αποφασιστικό εδώ στην Αγγλία προτού ξεχωρίσουν αρκετά την νοοτροπία τους απέναντι στην Ιρλανδία από αυτή των κυρίαρχων τάξεων. [...] Θα είναι απείρως ευκολότερο εκεί παρά εδώ να καταργήσουν την αριστοκρατία της γης (σε μεγάλο βαθμό είναι οι ίδιοι άνθρωποι με την Αγγλία), αφού στην Ιρλανδία δεν είναι απλώς ένα οικονομικό ζήτημα, αλλά και εθνικό, αφού οι γαιοκτήμονες [...] είναι οι θανάσιμα μισούμενοι καταπιεστές της εθνικότητάς τους».²⁸⁴ Έτσι, ενώ πριν ο Μαρξ έβλεπε το εθνικό κίνημα της Ιρλανδίας απλώς ως μέσο για να ενισχυθεί ο προλεταριακός αγώνας στην

²⁸⁰ Karl Marx, [Confidential Communication on Bakunin], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 21, σελ. 118-119. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁸¹ Μάλιστα, το 1869 ο Μαρξ έδωσε μάχη στη Διεθνή για να βγει από το Γενικό Συμβούλιό της ένα ψήφισμα υπέρ της Ιρλανδίας, καταφέροντας να περάσει το ψήφισμα ομόφωνα και να ψηφιστεί και από τους Άγγλους, παρά τις διαφωνίες τους, σπάζοντας, έτσι, δεκαετίες προκατάληψης απέναντι στους Ιρλανδούς. Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins*..., ό.π., σελ. 138.

²⁸² Karl Marx, [Confidential Communication on Bakunin]..., ό.π., σελ. 120.

²⁸³ Στο ίδιο, σελ. 119-120. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁸⁴ Karl Marx, [Marx to Kugelmann, 29 November 1869], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*..., ό.π., τ. 43, σελ. 390-1.

Αγγλία, τώρα η ένταση του και ο πολιτικός και κοινωνικός χαρακτήρας που αποκτούσε τον έκανε να αντιστρέψει την τακτική του και να ρίξει το βάρος στην ίδια την Ιρλανδία για να αποδυναμώσει διά της ανεξαρτησίας της τους Άγγλους γαιοκτήμονες και αστούς που εκμεταλλεύονταν τους κατοίκους της και να ενδυναμώσει τον αγώνα των Άγγλων προλετάριων.

Το 1870 σε επιστολή του στον Ένγκελς ο Μαρξ θα τονίσει πως οι Ιρλανδοί χρειάζονται «1. Αυτεξούσιο και ανεξαρτησία από την Αγγλία. 2. Αγροτική επανάσταση. [...] 3. Προστατευτικούς δασμούς απέναντι στην Αγγλία».²⁸⁵ Την θέση αυτή για τους δασμούς την υποστηρίζει μαζί με τον Ένγκελς μέσα στην Διεθνή, κάνοντας μία μεγάλη στροφή από όσα είχε υποστηρίξει νωρίτερα για τη Γερμανία, απαντώντας στον List. Η αποδοχή της επιβολής δασμών στην Ιρλανδία, την οποία χλεύαζε για τη Γερμανία, δείχνει ότι πλέον πιστεύει πως υπάρχει χώρος για να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός και σε άλλες περιοχές. Την ίδια χρονιά σε μία ομιλία του επισημαίνει την αλλαγή στον χαρακτήρα του ιρλανδικού εθνικού κινήματος που τον έκανε να το υποστηρίζει πιο έντονα, αφού το κίνημα των Φενιανών «είχε τη ρίζα του (και ακόμη την έχει) μόνο στη μάζα των ανθρώπων, στις χαμηλές τάξεις» και όχι όπως «όλα τα προηγούμενα ιρλανδικά κινήματα» που είχε επικεφαλής «την αριστοκρατία ή ανθρώπους της μεσαίας τάξης και τους Καθολικούς»²⁸⁶ και πως «κάθε φορά που η Ιρλανδία ήταν έτοιμη να αναπτυχθεί βιομηχανικά, συντριβόταν και μετατρέποταν εκ νέου σε μία καθαρά αγροτική χώρα».²⁸⁷ Στην φράση αυτή ο Munck θεωρεί πως βρίσκεται η απαρχή αυτού που αργότερα ονομάστηκε «άνιση ανάπτυξη».²⁸⁸ Επίσης ο Μαρξ υποστήριξε πως «Το Ιρλανδικό ζήτημα είναι λοιπόν όχι απλώς ένα ζήτημα εθνικότητας, αλλά γης και ύπαρξης. Καταστροφή ή επανάσταση είναι το σύνθημα», όπως αναφέρεται σε ρεπορτάζ για την ομιλία του.²⁸⁹ Σε επιστολή του στην κόρη του Λόρα και τον γαμπρό του, Πολ Λαφάργκ λέει πως

²⁸⁵ Karl Marx, [Marx to Engels. 30 November 1867], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 42, σελ. 486-487. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

²⁸⁶ Karl Marx, [Outline of a Report on the Irish Question Delivered to the German Workers' Education Society in London on December 16, 1867], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 21, σελ. 194.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 200.

²⁸⁸ Ronal Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 16.

²⁸⁹ Karl Marx, [Record of a Speech on the Irish Question Deliverd by Karl Marx to the German Workers' Educational Society in London on December 16, 1867], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 21, σελ. 319.

δεν στηρίζουν την Ιρλανδία «μόνο στη βάση ανθρωπιστικών συναισθημάτων. Υπάρχει κάτι άλλο» και αποκαλύπτει το σχέδιο του: «Για να επιταχυνθεί η κοινωνική επανάσταση στην Ευρώπη πρέπει να συνεχίσει η καταστροφή της Αγγλίας. Για να γίνει αυτό, πρέπει να της επιτεθείς στην Ιρλανδία. Αυτό είναι το αδύναμο σημείο της. Αν χαθεί η Ιρλανδία η Βρετανική αυτοκρατορία είναι πια χαμένη και ο ταξικός αγώνας στην Αγγλία, που ως τώρα είναι κάπως νυσταλέος και αργός, θα αποκτήσει οξείες μορφές».²⁹⁰

Την ίδια χρονιά, στέλνει μία επιστολή προς δύο μέλη της Διεθνούς, τους Meyer και Vogt, Γερμανούς των ΗΠΑ. Εκεί υπάρχει ένα πολύ γλαφυρό απόσπασμα, στο οποίο ο Μαρξ αποκρυσταλλώνει τη λειτουργία του μηχανισμού χρήσης των «εκτός» για την πειθάρχηση των «εντός». Και προκύπτει εντυπωσιακά το ότι ο σκληρός πυρήνας αυτού του μηχανισμού παραμένει σχεδόν αναλλοίωτος και εξαιρετικά λειτουργικός ως σήμερα:

«Και το πιο σημαντικό από όλα! Όλα τα βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα στην Αγγλία έχουν μια εργατική τάξη χωρισμένη σε δύο εχθρικά στρατόπεδα, Άγγλους και Ιρλανδούς προλετάρους. Ο τυπικός Άγγλος εργάτης μισεί τον Ιρλανδό εργάτη ως ανταγωνιστή που του υποβιβάζει το επίπεδο ζωής. Σε σχέση με τον Ιρλανδό εργάτη νιώθει τον εαυτό του ως μέλος του κυρίαρχου έθνους και, για αυτό, μετατρέπεται σε εργαλείο για τους αριστοκράτες και τους καπιταλιστές ενάντια στην Ιρλανδία, εντείνοντας τελικά την κυριαρχία τους πάνω στον ίδιο του τον εαυτό. Κρατάει μέσα του θρησκευτικές, κοινωνικές και εθνικές προκαταλήψεις εναντίον του. Η στάση του απέναντί του είναι ουσιαστικά αυτή των φτωχών λευκών απέναντι στους νέγρους στις πρώην πολιτείες σκλάβων της Αμερικάνικης Ένωσης. Ο Ιρλανδός τον πληρώνει με το ίδιο νόμισμα και με τόκο. Βλέπει τον Άγγλο εργάτη ως το τέλειο και το πιο ηλίθιο εργαλείο της αγγλικής κυριαρχίας στην Ιρλανδία. Αυτός ο ανταγωνισμός διατηρείται τεχνητά ζωντανός και εντείνεται από τον τύπο, τον άμβωνα, τα κόμικς, γενικώς με κάθε μέσο που βρίσκεται στη διάθεση της κυρίαρχης τάξης. Αυτός ο ανταγωνισμός είναι το μυστικό της αδυναμίας της αγγλικής εργατικής τάξης, παρόλη την οργάνωσή της. Είναι το μυστικό της διατήρησης της ισχύος των καπιταλιστών. Και οι τελευταίοι

²⁹⁰ Karl Marx, [Marx to Laura and Paul Lafargue. 5 March 1870], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 43, σελ. 449.

αυτό το συνειδητοποιούν πλήρως».²⁹¹

Για τον Λεβί, οι νέες θέσεις του Μαρξ για την Ιρλανδία αποτυπώνουν τις εξής αντιλήψεις: Πρώτον, πως η χειραφέτηση των μελών του καταπιεσμένου έθνους είναι απαραίτητη για να προκύψει και η ενότητα των εργατικών τάξεων των δύο εθνών. Δεύτερον, πως η καταπίεση ενός έθνους οδηγεί στον κατίσχυση της αστικής ιδεολογίας και κυριαρχίας επί των εργατών του έθνους-καταπιεστή. Τρίτον, πως, κατ' επέκταση, η χειραφέτηση του καταπιεζόμενου έθνους αποδυναμώνει συνολικά τις κυρίαρχες τάξεις του καταπιεστικού έθνους (οικονομικά, πολιτικά, στρατιωτικά, ιδεολογικά) ευνοώντας την επαναστατική πάλη της εργατικής τάξης του τελευταίου.²⁹² Πλέον, όπως τονίζει ο Λεβί, στη σκέψη τους κατέχει κεντρική θέση το σχήμα «κυρίαρχα/κυριαρχούμενα έθνη». Με αυτό ως βάση καταφέρνουν να διαβάσουν την κυριαρχία της Αγγλίας επί της Ιρλανδίας ως την συνθήκη που επέτρεπε στην αγγλική αστική τάξη να εντείνει την κυριαρχία της επί της εργατικής τάξης της χώρας της, τα μέλη της οποίας έπειθε αφενός πως οι Ιρλανδοί εργάτες είναι ανταγωνιστές τους, αφετέρου πως οι ίδιοι αποτελούν, σε σχέση με τους Ιρλανδούς, μέλη «του κυρίαρχου έθνους». Έτσι, με βάση όλα αυτά ο Λεβί θεωρεί πως ο Μαρξ διατυπώνει δύο αντιλήψεις που αποτέλεσαν αργότερα τη βάση για τη θεωρία του Λένιν για την εθνική αυτοδιάθεση. Πρώτο, πως ένα έθνος που καταπιέζει ένα άλλο δεν μπορεί να είναι ελεύθερο. Και δεύτερο, πως για την σοσιαλιστική επανάσταση στο κυρίαρχο έθνος, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η απελευθέρωση του καταπιεσμένου έθνους. Ο Λεβί επισημαίνει πως το κριτήριο με το οποίο ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναγνώρισαν την Ιρλανδία ως ιστορικό έθνος δεν ήταν οικονομικό, αλλά πολιτικό. Αναγνωρίζουν και κατανοούν την επιθυμία του λαού της Ιρλανδίας να αποτελέσει ένα ανεξάρτητο έθνος με το δικό του κράτος, προτάσσοντας έτσι το υποκειμενικό ιδεολογικό στοιχείο της επιθυμίας των Ιρλανδών να απαλλαχθούν από την αγγλική κυριαρχία, αντί, όπως θα αναμενόταν, κάποιου αντικειμενικού στοιχείου, όπως η δυνατότητα της περιοχής για ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Δεν τους κλονίζει η έλλειψη ηγεμονίας μιας ιρλανδικής αστικής τάξης ούτε ο αγροτικός

²⁹¹ Karl Marx, [Marx to Meyer and Vogt. 9 April 1870], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*,... ό.π., τ. 43, σελ. 474-5.

²⁹² Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 60-61.

χαρακτήρας της επανάστασης που θα έδινε «αντικειμενικά» προοδευτικό χαρακτήρα στην επανάσταση, αλλά τους ικανοποιεί το ότι η ηγεσία του ιρλανδικού αγώνα (Φενιανοί) «χαρακτηρίζεται από σοσιαλιστικές (με την αρνητική έννοια, καθώς κατευθύνεται ενάντια στην ιδιοποίηση του εδάφους) κλίσεις».²⁹³

Όλα αυτά, ο Muncck²⁹⁴ όπως και ο Haupt²⁹⁵ θεωρούν πως δεν αποτελούν κάποια θεωρητική στροφή, αλλά κατά βάση μία προσαρμογή στις νέες συνθήκες που απαιτούσαν στην Ιρλανδία μία συμμαχία ανάμεσα στο εργατικό και στο εθνικό κίνημα. Αντιθέτως, για τον Arico η στάση του Μαρξ για την Ιρλανδία αποτελεί «μια πραγματική στροφή στη σκέψη του Μαρξ, η οποία ανοίγει μία νέα προοπτική στην ανάλυση του δύσκολου προβλήματος της σχέσης ανάμεσα στην ταξική πάλη και στην εθνική πάλη».²⁹⁶ Θα συμφωνήσουμε με τους πρώτους, πως είναι ξεκάθαροι οι λόγοι τακτικής που κινούν τον Μαρξ προς την αλλαγή της θέσης του. Όμως, ο Muncck βλέπει την αλλαγή σε ένα άλλο σημείο. Θεωρεί πως ο Μαρξ πριν την Ιρλανδία, ο «μονολιθικός» και «ευρωκεντρικός Μαρξ του *Μανιφέστου*»²⁹⁷ όπως τον χαρακτηρίζει, χαρακτηριζόταν από εξελικτικισμό, τον οποίο άρχισε να διαρρηγνύει στην περίπτωση της Ιρλανδίας για να συνεχίσει αργότερα με την περίπτωση της Ρωσίας. Βλέπει και αυτός ως γραμμική την αντίληψη που υπάρχει στο *Κεφάλαιο* για την πιο ανεπτυγμένη χώρα που δείχνει στις άλλες το μέλλον τους και εντοπίζει την αλλαγή μετά την καταστολή της Κομμούνας του 1871 και την κατάρρευση της Διεθνούς την επόμενη χρονιά, που τον έκαναν περισσότερο πρόθυμο να δει μια επαναστατική προοπτική έξω από την Δυτική Ευρώπη, στην Ανατολή. Θεωρεί πως αν ο Μαρξ είχε εγκαταλείψει νωρίτερα τον εξελικτικισμό του θα είχε δει τον εθνικισμό ως αποτέλεσμα της άνισης ανάπτυξης, άρα την σύνδεσή του με την καπιταλιστική ανάπτυξη και τελικά την πάλη των τάξεων.²⁹⁸ Για τον Muncck οι θέσεις του Μαρξ και του Ένγκελς για την Ιρλανδία και την Πολωνία δείχνουν πως

²⁹³ Karl Marx, [Marx to Engels. 30 November 1867], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 42, σελ. 486.

²⁹⁴ Ronald Muncck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 18.

²⁹⁵ G. Haupt, «Les marxistes face a la question nationale: l'histoire du problem», στο G. Haupt, M. Lowy, C. Weil (επιμ.), *Les Marxistes et la Question Nationale 1848-1914*, Maspero, Παρίσι 1974, σελ. 19.

²⁹⁶ J. Arico, *Marx y America Latina...*, ό.π., σελ. 65.

²⁹⁷ Ronald Muncck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 19.

²⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 20.

κατανόησαν την αλληλεξάρτηση εθνικού και κοινωνικού ζητήματος στο πλαίσιο της αστικοδημοκρατικής επανάστασης. Εκεί, η επίλυση του βασικού δημοκρατικού ζητήματος, του αγροτικού ζητήματος, ήταν αδύνατη χωρίς εθνική ανεξαρτησία.²⁹⁹ Ασφαλώς, επιμένουμε, δεν πρόκειται για μια θεωρητική, αλλά για μία απολύτως τακτική συνειδητοποίηση.

Τελικά, από τις περιπτώσεις της Ιρλανδίας και της Πολωνίας καταλαβαίνουμε οριστικά πως τα βασικά κριτήρια για την αποδοχή ενός εθνικού κινήματος από τον Μαρξ και τον Ένγκελς δεν ήταν τα «αντικειμενικά» οικονομικά στοιχεία, αλλά τα πολιτικά. Δεν υπήρχαν αρκετοί Ιρλανδοί ώστε να στοιχειοθετηθεί το δικαίωμα ενός μεγάλου λαού για το δικό τους κράτος. Επιπλέον, η Ιρλανδία δεν ήταν μια βιομηχανικά ανεπτυγμένη, δηλαδή εξελιγμένη, περιοχή. Μάλιστα, το 1854 ο Ένγκελς είχε σημειώσει πως «ένα τέτοιο έθνος είναι εντελώς ανίκανο για να έχει βιομηχανία, όπως αυτή λειτουργεί τώρα».³⁰⁰ Αλλά το κίνημα για την αυτοδιάθεσή της στηρίχτηκε για λόγους πολιτικούς, λόγω της επίδρασης που θα είχε μια τέτοια εξέλιξη στην Βρετανία και στις ΗΠΑ. Η Πολωνία φαινομενικά ανταποκρινόταν στα κριτήρια που έθετε ο Ένγκελς για τα έθνη. Αλλά από την ιδιωτική του αλληλογραφία με τον Μαρξ, φαίνεται πως η υποστήριξη προς την αυτήν στην πραγματικότητα σχετιζόταν με την χρησιμότητά της απέναντι στον τσάρο που αποτελούσε για αυτούς το αρχέτυπο του συντηρητισμού. Ο Ένγκελς θεωρούσε πως «οι Πολωνοί είναι ένα καταδικασμένο έθνος, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο μέχρι η Ρωσία να σαρωθεί από την αγροτική επανάσταση. Από εκεί και πέρα η Πολωνία δεν θα έχει κανέναν λόγο ύπαρξης. Οι Πολωνοί δεν έχουν κάνει ποτέ τίποτα στην ιστορία εκτός από ηρωικές πράξεις ηλιθιότητας. Ούτε μία στιγμή δεν μπορεί να βρεθεί που η Πολωνία να εκπροσώπησε την πρόοδο, ακόμα και απέναντι στη Ρωσία ή που να έκανε κάτι ιστορικά σημαντικό».³⁰¹ Παρόλα αυτά όμως, εξαιτίας του συντηρητικού ρόλου της Ρωσίας, υποστήριζαν πάντα τους αντιπάλους της και εχθρεύονταν τους συμμάχους της. Στόχος τους ήταν να αποφύγουν την πραγματοποίηση του πανσλαβιστικού ιδεώδους το οποίο θα δημιουργούσε «κάτω από την ρώσικη κυριαρχία μια ολόκληρη σλάβικη αυτοκρατορία, από την οροσειρά του Erzgebirge και τα Καρπάθια, μέχρι την

²⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 23.

³⁰⁰ Friedrich Engels, «Conditions of the Working Class in England», Karl Marx, Friedrich Engels, *Ireland...*, ό.π., σελ. 52

³⁰¹ «Letter from Engels to Marx», Shlomo Avineri, *Karl Marx...* σελ. 447.

Μαύρη Θάλασσα, το Αιγαίο και την Αδριατική».³⁰² Ο Connor επισημαίνει πως μία τέτοια μεγάλη εδαφική περιοχή θα αντιστοιχούσε στα κριτήρια που είχαν θέσει Μαρξ και Ένγκελς για τα μεγάλα έθνη. Όμως, επειδή πολιτικά θα ελεγχόταν από τον τσάρο, αυτή η προοπτική αντιμετωπίστηκε αρνητικά. Η μεγάλη στρατηγική είχε προτεραιότητα απέναντι στην ιδεολογική καθαρότητα και συνέπεια. Κι αυτή ήταν μία συνεπής στάση απέναντι στην γενική λογική τους που ήθελε να υποστηρίζεται ακόμη κι ένα συντηρητικό κίνημα, αν η επικράτησή του θα προωθούσε με κάποιο τρόπο τα συμφέροντα του παγκόσμιου κινήματος.³⁰³

1.8 Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας. Επιστροφή στις περιφέρειες.

Το 1871 ο Γαλλοπρωσικός Πόλεμος έληξε με την ήττα της Γαλλίας και την δημιουργία του ενιαίου γερμανικού κράτους, στην οποία ο Μαρξ και ο Ένγκελς προσέβλεπαν. Ακολούθησε η Παρισινή Κομμούνα. Είναι σημαντικό το πώς είδαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς την ενοποίηση της Γερμανίας και την επιτυχία του σχεδίου του Μπίσμαρκ. Ο Talmon αναφέρει πως παρότι επιθυμούσαν την ενοποίηση της χώρας, όπως και γενικώς την δημιουργία μεγάλων κρατικών επικρατειών, αναγνώριζαν πως η ενοποίηση της Γερμανίας έγινε από κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις εχθρικές προς αυτούς. Όμως, και παρότι το κράτος που δημιουργήθηκε τελικά δεν ήταν η πανγερμανική επικράτεια που επιθυμούσαν και ούτε είχε δημιουργηθεί ως αποτέλεσμα αστικοδημοκρατικών κινηματικών ή επαναστατικών διεργασιών, αλλά υπό την διεύθυνση του Μπίσμαρκ, θεωρούσαν πως αντικειμενικά η ενοποίηση λειτουργούσε υπέρ των σκοπών τους. Αναφέρει, μάλιστα, πως ο Μαρξ υποστήριζε την διεξαγωγή του πολέμου απέναντι στη Γαλλία και τάχθηκε υπέρ της ψήφισης στη Βουλή³⁰⁴ των πολεμικών δαπανών του, ως ενός πολέμου αμυντικού, αν και μέχρι το

³⁰² Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 13

³⁰³ Στο ίδιο, σελ. 14

³⁰⁴ Σε αντίθεση με τους συντρόφους του Μπέμπελ και Λιμπκνεχτ, αφού προσέβλεπε σε μία νίκη που θα έφερνε την γερμανική ενοποίηση, αλλά και επειδή φοβόταν πως μια γαλλική νίκη θα επέβαλε τον βοναπαρτισμό σε όλη την Ευρώπη και, ως αποτέλεσμα, θα προκαλούσε σωβινιστικές εξάρσεις παντού, κάτι που θα αποπροσανατόλιζε τους πολίτες από την επαναστατική πάλη. Στο Jacob Talmon, *The Myth of the Nation...*, ό.π., σελ. 61.

σημείο όπου η προσάρτηση της Αλσατίας και της Λωρραίνης μετέτρεψε τον πόλεμο σε επιθετικό.³⁰⁵

Ο Connor υποστηρίζει πως στους *Ταξικούς Αγώνες στη Γαλλία* του 1871 αποτυπώνεται ένας προβληματισμός του Μαρξ σε σχέση με την πραγματική ισχύ της ταξικής συνείδησης των εργατών απέναντι στην εθνική συνείδησή τους. Προσπαθεί να καταδείξει (με υπερβολικό τρόπο, κατά τον Connor) έναν πολυεθνικό χαρακτήρα των συμμετεχόντων στην Κομμούνα, αλλά την ίδια στιγμή δεν μπορεί παρά να επισημάνει πως η Κομμούνα προέκυψε και λόγω του πλήγματος στα πατριωτικά συναισθήματα των Γάλλων εργατών, μετά την ήττα από την Πρωσία. Ο Connor επισημαίνει επίσης πως αργότερα, στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος το 1875, ο Μαρξ κάνει κριτική στη φράση του προγράμματος που όριζε πως η εργατική τάξη αγωνίζεται πρωτίστως στο πλαίσιο του εθνικού της κράτους και τονίζει πως η πάλη του προλεταριάτου είναι εθνική απλώς στην μορφή της και όχι στην ουσία της. Υποστήριξε πως αυτή η θέση του κόμματος ουσιαστικά απεμπολούσε τον διεθνιστικό του χαρακτήρα, δίνοντας στρατηγική προτεραιότητα στην πάλη του στο εθνικό πεδίο, περιορίζοντας την διεθνή του ματιά.³⁰⁶

Μετά την ήττα της Παρισινής Κομμούνας ο Μαρξ άρχισε να μελετάει περισσότερο τις αγροτικές κοινωνίες της εποχής του. Μελέτησε το έργο ανθρωπολόγων, όπως ο Morgan και ο Maine, για μια μεγάλη γκάμα θεμάτων, όπως η ιστορία της Ινδίας, η ολλανδική αποικιοκρατία, ο τρόπος οργάνωσης της οικονομίας των χωριών στην Ινδονησία, οι σχέσεις συγγένειας στην αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη και την Ιρλανδία και η κοινή και ιδιωτική ιδιοκτησία στην Αλγερία και την Λατινική Αμερική.³⁰⁷ Πολλές από τις σημειώσεις του για τα ζητήματα αυτά περιλαμβάνονται στο *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. Ο Krader στην εισαγωγή του βιβλίου επισημαίνει πως πιθανώς με τις μελέτες αυτές ο Μαρξ να μην ενδιαφερόταν τόσο για τις κοινωνίες του παρελθόντος, όσο να προσπαθούσε να καταλάβει τις μη βιομηχανικές κοινωνίες του παρόντος του, υπό την επίδραση της καπιταλιστικής επέκτασης,³⁰⁸ ειδικά αφού

³⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 58.

³⁰⁶ Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 19.

³⁰⁷ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 196.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 201.

θεωρούσε πως οι κοινοτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης στη Ρωσία και την Ασία αποτελούσαν εμπόδιο για την επέκταση των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας.³⁰⁹ Επισημαίνει το ίδιο για την Αλγερία και το Μεξικό.³¹⁰

Η μεγάλη ενασχόληση του Μαρξ συγκεκριμένα με της μεταβάσεις της κοινωνίας της Ινδίας μέσα από το έργο του ανθρωπολόγου Kovalevsky εκείνη την περίοδο δείχνει πως δεν την θεωρούσε πια μια κοινωνία χωρίς πραγματική ιστορία.³¹¹ Ο Μαρξ διαφωνεί με τον Kovalevsky και υποστηρίζει πως η προαποικιακή Ινδία δεν ήταν φεουδαρχική όπως οι ευρωπαϊκές χώρες, επειδή της έλειπαν μια σειρά από στοιχεία, όπως οι δουλοπάροικοι.³¹² Αυτό για τον Anderson συνιστά μια καθαρή απόδειξη του ότι ο Μαρξ δεν θεωρούσε πια πως όλες οι κοινωνίες εξελίσσονταν ακολουθώντας προκαθορισμένα ιστορικά στάδια ίδια με αυτά των χωρών της Δυτικής Ευρώπης ούτε ότι οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες ήταν πάντα φεουδαλικές.³¹³ Φαίνεται πως μέσα από την περίπτωση της Ινδίας, ο Μαρξ αρχίζει να συνειδητοποιεί πως αφού οι κοινοτικές σχέσεις έμειναν ζωντανές εκεί, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν και στη Ρωσία ως πεδίο αντίστασης στον καπιταλισμό, παρότι αυτές οι σχέσεις δεν είναι, ασφαλώς, επαναστατικές από μόνες τους, αλλά δημιουργούν προσκόμματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη.³¹⁴ Αν ακολουθήσουμε, λοιπόν, αυτό το σχήμα, έχουμε μέσα από τις μελέτες του Μαρξ για τις μη καπιταλιστικές κοινωνίες μια μεγάλη στροφή: από εκεί που έκρινε όλα τα ζητήματα, όπως και τις εθνικές διεκδικήσεις, με βάση των αν θα ευνοούσαν τη δημιουργία μεγάλων εδαφικών ενοτήτων για την ανάπτυξη του καπιταλισμού που ήταν συνυφασμένος με την ιστορική πρόοδο, τώρα φαίνεται να περιορίζει αυτό το κριτήριο στην καπιταλιστική Ευρώπη και να εξετάζει το πώς στον υπόλοιπο κόσμο μπορούν να μουν εμπόδια στην καπιταλιστική επέκταση. Το ερώτημα εδώ παραμένει, αν ο Μαρξ θεωρούσε πως σε αυτές τις χώρες μπορούσε να αναπτυχθεί αυτόνομα ο σοσιαλισμός ή θα χρησίμευαν απλώς ως στήριγμα για τις

³⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 205.

³¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 220-221.

³¹¹ Στο ίδιο, σελ. 209.

³¹² Lawrence Krader, «Excerpts from M. M. Kovalevskij», *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Van Gorcum, Assen 1975, σελ. 383. Παρατίθεται στο Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 211.

³¹³ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 211.

³¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 212-213. Επίσης, κατά τον Anderson, μέσα από τις σημειώσεις του Μαρξ το 1879 για το έργο ενός άλλου ανθρωπολόγου, του Sewell, προκύπτει μία ακόμη ανατροπή των απόψεων που είχε εκφράσει για την Ινδία το 1853, καθώς ο Μαρξ παύει να πιστεύει πλέον πως οι Ινδοί αντιδρούσαν παθητικά σε κάθε εισβολέα. Στο ίδιο, σελ. 214.

επαναστάσεις στην Δύση που αποτελούσαν τον πραγματικά κρίσιμο παράγοντα. Όλα αυτά, πάντως, μας φτιάχνουν μία εικόνα πολύ διαφορετική από έναν δογματικό, αναλλοίωτο, ευρωκεντρικό, μονογραμμικό και ντετερμινιστικό Μαρξ, είτε δεχτούμε πως αυτός υπήρξε στην αρχή είτε πως απλώς εννοήθηκε αργότερα ως τέτοιος. Μας δείχνουν έναν Μαρξ που, ασφαλώς κινητοποιούμενος και από τις επαναστατικές αποτυχίες του καιρού του, αποζητά διαρκώς νέες επαναστατικές ευκαιρίες, όχι όμως οπορτουνιστικά, αλλά εξετάζοντας τες πάντα μέσα από τη θεωρία του και αλλάζοντας την θεωρία του, προσαρμόζοντάς την, όχι απλώς στα νέα πολιτικά του ερωτήματα, όπως η επανάσταση στη Ρωσία, αλλά και στα νέα επιστημονικά δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη του.

1.9 Ο Μαρξ στη Ρωσία, η Ρωσία στον Μαρξ

Όπως έχουμε πει, η Ρωσία μέχρι και τη δεκαετία του 1870 παρέμενε για τον Μαρξ και τον Ένγκελς το μεγαλύτερο εμπόδιο για την επικράτηση του σοσιαλισμού στην Ευρώπη. Σε όλες τις διεθνείς συγκρούσεις έπαιρναν θέση με βάση το ποια εξέλιξη θα αποδυνάμωνε την Ρωσία. Έτσι, στον Κριμαϊκό Πόλεμο ήταν καθαρά υπέρ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των συμμάχων της, Γαλλίας και Αγγλίας, εναντίον της Ρωσίας, διότι, όπως έγραφε ο Ένγκελς, αν νικούσε η Ρωσία «η δύναμή της θα αυξηθεί κατά το μισό και θα γίνει ισχυρότερη από όλη την Ευρώπη μαζί. Ένα τέτοιο γεγονός θα αποτελεί μία ανείπωτη συμφορά για τον σκοπό της επανάστασης»³¹⁵. Αντιθέτως, δεν πίστευαν πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να αντισταθεί στο μέλλον στο ξέσπασμα της επανάστασης και αυτό επέτρεπε στον Μαρξ να μιλήσει ανοιχτά εναντίον των αντιτουρκικών και αντιμουσουλμανικών θέσεων που εκφράζονταν στην Ευρώπη, όπως ότι «το σπίτι τους είναι στην Ασία, πως ο μωαμεθανισμός δεν μπορεί να υπάρχει στα πολιτισμένα κράτη».³¹⁶ Όμως, υποστήριζαν την ανεξαρτησία των σλαβικών λαών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

³¹⁵ Frederick Engels [The Real Issue in Turkey], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 12, σελ. 17.

³¹⁶ Karl Marx, [The Turkish Question in the Commons], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 12, σελ. 274.

Παρότι φαίνεται πως ήδη από το 1858 είχε αρχίσει να διερωτάται για την αγροτική επαναστατική προοπτική της Ρωσίας,³¹⁷ επί της ουσίας μαζί με τον Ένγκελς άρχισαν να μελετούν την επαναστατική προοπτική της Ρωσίας, από το 1870 και μετά. Εκείνη την περίοδο είχε αναπτυχθεί ένα εντεινόμενο επαναστατικό κίνημα με σοσιαλιστικό χαρακτήρα. Κύρια δύναμη ήταν οι επαναστάτες που έμειναν να ονομάζονται «ναρόντικοι».³¹⁸ Μεγάλο κίνητρο για την ενασχόληση του Μαρξ με τη Ρωσία, πέρα από την απήχηση που είχε το έργο του μεταξύ των επαναστατών της χώρας³¹⁹ (η πρώτη γλώσσα στην οποία μεταφράστηκε το *Κεφάλαιο* ήταν τα ρώσικα, μια δεκαετία πριν από τα αγγλικά),³²⁰ ήταν μια ιδιομορφία της: η ύπαρξη κι εκεί της αγροτικής κομμούνας, μιας σχετικά διατηρημένης μορφής αυτής της συμμετοχικής οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, η οποία έκανε τον Μαρξ να σκέφτεται ότι ίσως θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την μετάβαση της ρωσικής κοινωνίας απευθείας στον σοσιαλισμό. Αυτά ήταν αρκετά για να τον κάνουν να αρχίσει το 1870 να μελετάει τη ρώσικη γλώσσα και ειδικά τα έργα των ναρόντικων Herzen, Flerovskii και Chernyshevskii, παρότι τελικώς δεν εξέδωσε κάποιο συνναφές έργο και οι σχετικές γνώσεις μας πηγάζουν μόνο από επιστολές και σημειώσεις του.³²¹

Είδαμε πως το 1853 ο Μαρξ άρχισε να εισάγει την έννοια του Ανατολικού Δεσποτισμού³²² και το 1859 του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής, θέλοντας να

³¹⁷ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 163.

³¹⁸ Οι μελετητές του μαρξικού έργου αυτής της περιόδου, καταπιάνονται κυρίως με τρία ερωτήματα. Πρώτον, αν για τον Μαρξ και τον Ένγκελς ήταν εφικτή η απευθείας μετάβαση της Ρωσίας στον σοσιαλισμό, παρακάμπτοντας το καπιταλιστικό στάδιο και αν προϋπόθεση για αυτό θα ήταν το να έχει πραγματοποιηθεί προλεταριακή επανάσταση στην καπιταλιστική Δυτική Ευρώπη. Δεύτερον, αν υπάρχει σε αυτήν την περίοδο μία τομή ως προς την γραμμικότητα και τον εξελικτικισμό που, ίσως, χαρακτήριζε το έργο του Μαρξ και του Ένγκελς σε προηγούμενες φάσεις. Τρίτον, αν αρχίζει τότε η διαμόρφωση μίας θεωρίας τους για αυτό που αργότερα ονομάστηκε «άνιση ανάπτυξη» και «καθυστερημένος καπιταλισμός».

³¹⁹ O Szporluk υποστηρίζει πως στους επαναστατικούς κύκλους της Ρωσίας, το έργο του Μαρξ, κυρίως το *Κεφάλαιο*, λόγω των οικονομικών συνθηκών της χώρας, διαβάστηκε ως μια «ιδεολογία εκβιομηχάνισης» της χώρας, ως μια μέθοδος που θα ξεκλείδωνε το μυστικό για την μετάβαση της Ρωσίας σε επόμενο ιστορικό στάδιο. Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 177-178.

³²⁰ Teodor Shanin, «Late Marx: gods and craftsmen», στο Teodor Shanin (επιμ.), *Late Marx and the Russian Road. Marx and the Peripheries of Capitalism*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1983, σελ. 7.

³²¹ Στο ίδιο, σελ. 7.

³²² Στις κοινωνίες του Ανατολικού Δεσποτισμού ο Μαρξ ενέτασσε χώρες που θεωρούσε πως είχαν μείνει στάσιμες και δεν μπόρεσε εκεί να αναπτυχθεί ο καπιταλισμός. Ως αιτία έβλεπε μια σειρά παραγόντων όπως οι κλιματολογικές και εδαφικές συνθήκες, η ύπαρξη πολλών απομονωμένων και αυτόνομων αγροτικών κοινοτήτων, το κρατικό μονοπώλιο της γης, το δεσποτικό κράτος. Στο πρότυπο του Ανατολικού Δεσποτισμού ενέτασσε χώρες όπως η Κίνα, η Αίγυπτος, η Τουρκία, η Περσία, η Ινδία και εν μέρει την Ρωσία, την οποία χαρακτήριζε ως «ημιασιατική». Στο ίδιο, σελ. 5.

εξετάσει τις δομές των μη καπιταλιστικών κοινωνιών που εξελίσσονταν παράλληλα εκτός Ευρώπης, εκλεπτύνοντας έτσι το αναλυτικό σχήμα του. Από το 1857 στα *Grundrisse* είχε μελετήσει συγκριτικά περιπτώσεις κοινοτικής ιδιοκτησίας της γης σε διάφορες περιπτώσεις προκαπιταλιστικών κοινωνιών και θεωρούσε την περίπτωση της ρωσικής κομμούνας όχι ως μοναδική αλλά ως την πιο καλά διατηρημένη.³²³ Το 1867, στο *Κεφάλαιο*, είχε υποστηρίξει πως η αγροτική κομμούνα της Ρωσίας δεν διέφερε ουσιαστικά από αυτές της Δύσης και άρα θα διαλυόταν και η ίδια. Αναφερόταν, μάλιστα, ειρωνικά στον ναρόντικο θεωρητικό Herzen, που υποστήριζε την μοναδικότητα της και την προοπτική να αποτελέσει η κομμούνα τη βάση για την σοσιαλιστική Ρωσία.³²⁴ Αντιθέτως, ο Μαρξ θεωρούσε πως η αγροτική κομμούνα της Ρωσίας ήταν ίδια, «μέχρι τη μικρότερη λεπτομέρεια», με τις αντίστοιχες αρχαίες που υπήρχαν στην Γερμανία και σε κάθε περίπτωση πως επρόκειτο να εξαφανιστεί σύντομα. Μιλούσε, μάλιστα, για αυτήν με τόνο εξαιρετικά κριτικό, για τα ζητήματα δημοκρατίας στο εσωτερικό της, και συνολικά απαξιωτικό.³²⁵ Όπως επισημαίνει ο Shanin, τη δεκαετία του 1870 μέσα από το έργο των ανθρωπολόγων Mouger και Morgan είδε πιο θετικά την κομμούνα, εντοπίζοντας ως στοιχεία της την εσωτερική δημοκρατία και την επιδίωξη όχι του κέρδους, αλλά της κάλυψης των κοινωνικών αναγκών, κάτι που έμοιαζε με πρόπλασμα της κομμουνιστικής κοινωνίας. Παρόλα αυτά, δεν πίστευε ακόμα πως η κομμούνα είχε μεγάλες δυνατότητες εξέλιξης.³²⁶

Ο Wada υποστηρίζει πως ο Μαρξ άρχισε να μεταστρέφεται μέσα από τις συζητήσεις του με τον Ρώσο German Lopatin που τον επισκέφτηκε τον Ιούλιο του 1870 για να προετοιμάσουν την μετάφραση του *Κεφαλαίου* στα ρώσικα. Ο Lopatin του σύστησε θερμά το έργο του Chernyshevskii, το οποίο ο Μαρξ άρχισε να μελετά και να αλλάζει έτσι την άποψή του τόσο για την ρώσικη αγροτική κομμούνα όσο και για τους

³²³ Στο ίδιο, σελ. 14.

³²⁴ Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der Politischen Ökonomie*, Otto Meissner, Αμβούργο 1867, τ. 1, σελ. 763. Παρατίθεται στο Teodor Shanin, *Late Marx...*, ό.π., σελ. 43.

³²⁵ «Πρόσθεσε σε αυτά, για την ρώσικη περίπτωση [...] (1) τον μη δημοκρατικό, αλλά πατριαρχικό χαρακτήρα της ηγεσίας της κομμούνας και (2) την κοινή ευθύνη για τους φόρους προς το κράτος κλπ. Από το δεύτερο σημείο προκύπτει πως όσο πιο εκβιομηχανισμένος είναι ο Ρώσος αγρότης, τόσο περισσότερο τον εκμεταλλεύεται το κράτος, όχι μόνο ως προς τους φόρους, αλλά και για την παροχή προμηθειών και αλόγων κλπ, για τις συνεχείς διαβάσεις των στρατευμάτων, για τους κυβερνητικούς ταχυδρόμους κλπ. Όλο αυτό το σκατόπραγμα καταρρέει». Karl Marx, [Marx to Engels. 8 November 1868], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 43, σελ. 154.

³²⁶ Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 14-15.

ναρόντικους, τους οποίους ως τότε αποκαλούσε «τρομοκράτες». Λίγο μετά ήρθε η πολιτική εξέλιξη που, κατά τον Shanin, συνέβαλε στην μεταστροφή του Μαρξ. Ήταν το ξέσπασμα της Παρισινής Κομμούνας το 1871 που τον έκανε να σκεφτεί περισσότερο πάνω στην μορφή που θα έπαιρνε η σοσιαλιστική κοινωνία. Έτσι, είδε στην αγροτική κομμούνα ένα κύτταρο συνύπαρξης που θα μπορούσε να εξελιχθεί σε αυτό που η Παρισινή Κομμούνα επιχείρησε να διαμορφωθεί, έναν τύπο κοινωνικής αυτοδιεύθυνσης.³²⁷ Η στροφή αυτή μας δείχνει άλλη μια φορά τον διαρκή επανέλεγχο από τον οποίο περνούσε ο Μαρξ τις θέσεις του υπό το πρίσμα της εξελισσόμενης πραγματικότητας, δηλαδή την σταθερή τάση πραγματολογικής εξέλιξης των θεωριών του. Ο Shanin υποστηρίζει πως τότε ο Μαρξ, αποδεχόμενος την δυνατότητα συνύπαρξης και αλληλεξάρτησης καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών μορφών, αποδέχεται το σχήμα της άνισης ανάπτυξης και απεμπολεί τη γραμμική του ανάλυση, ενώ αντιλαμβάνεται πως η κομμούνα μπορεί -και πρέπει- να επιβιώσει ώστε όταν νικήσει η επανάσταση να της δώσει τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει στο κοινοτικό πλαίσιο τα τεχνολογικά επιτεύγματα της Δύσης.³²⁸ Αυτήν την περίοδο, κατά τον Wada, ο Μαρξ διαβάζει μια ανθολογία κειμένων του Chernysevskii σχετικά με την ρώσικη αγροτική κομμούνα, όπου συναντά καθαρά διατυπωμένη την πεποίθηση πως «Όταν συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα σε ένα συγκεκριμένο έθνος φτάνουν ένα υψηλό επίπεδο ανάπτυξής τους, τότε η εξέλιξή τους σε άλλα καθυστερημένα έθνη μπορεί να επιτευχθεί πολύ πιο γρήγορα από ότι στα αναπτυγμένα έθνη. [...] η ανάπτυξη συγκεκριμένων κοινωνικών φαινομένων στα καθυστερημένα έθνη, χάρη στις επιρροές των αναπτυγμένων, υπερπηδούν ένα ενδιάμεσο στάδιο και πάνε απευθείας από το χαμηλότερο στο ανώτερο επίπεδο». Αυτό συνεπαγόταν για τον Chernysevskii πως και η Ρωσία μπορούσε να μεταβεί απευθείας στον σοσιαλισμό, χωρίς να χρειαστεί να περάσει από το καπιταλιστικό στάδιο.³²⁹ Το 1873, στην δεύτερη γερμανική έκδοση του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ θα φτάσει, να απαλείψει πλήρως τις αρνητικές αναφορές προς τον Herzen και να εξυμνήσει τον Chernysevskii.³³⁰ Την άνιση ανάπτυξη (δεν την ονομάζει έτσι ο ίδιος) την αντιλαμβάνεται όχι ποσοτικά και γραμμικά, δηλαδή όχι ως καθυστέρηση κάποιων χωρών έναντι άλλων πάνω στην ίδια

³²⁷ Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ.15.

³²⁸ Στο ίδιο, σελ. 16.

³²⁹ Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia», Teodor Shanin (επιμ.), *Late Marx...*, ό.π., σελ. 48.

³³⁰ Στο ίδιο, σελ. 45.

γραμμή πορείας, αλλά με την έννοια της αλληλεξάρτησης της ανάπτυξης των κοινωνιών, όπως το έχει δείξει πιο πριν ο Chernysevskii.³³¹ Έτσι, όπως επισημαίνει ο Wada, το 1875 η νέα αυτή αντίληψη εκδηλώνεται στη γαλλική έκδοση του *Κεφαλαίου*, όπου ο Μαρξ κάνει μια αλλαγή σε σχέση με την προηγούμενη, γερμανική. Στο σημείο όπου αναφέρεται στην πρωταρχική συσσώρευση και συγκεκριμένα στην στέρηση της γης από τους αγρότες, εκεί που πριν έλεγε πως προς αυτήν την κατεύθυνση πηγαίνουν όλες οι άλλες χώρες, προσθέτει τώρα τη φράση «σε όσες την ακολουθούν στο βιομηχανικό μονοπάτι»,³³² αφήνοντας έτσι ανοιχτό το ενδεχόμενο μιας διαφορετικής εξέλιξης σε άλλες περιοχές. Ο Anderson θεωρεί πως αυτή η αλλαγή είναι δείκτης μιας ευρύτερης εξέλιξης στη σκέψη του Μαρξ από το 1867 και την πρώτη γραφή του *Κεφαλαίου*. Ο ίδιος επισημαίνει και μία διαφορά ακόμα. Στη γαλλική έκδοση ο Μαρξ προσθέτει πως «όλες οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης περνάνε την ίδια εξέλιξη, παρότι με βάση το συγκεκριμένο περιβάλλον τους αλλάζει το τοπικό της χρώμα».³³³ Από αυτό μπορεί να συναχθεί πως για τις εκτός Δυτικής Ευρώπης περιοχές που δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμη βιομηχανικά υπάρχει η δυνατότητα να μην περάσουν αυτήν την διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, άρα να μεταβούν απευθείας στον σοσιαλισμό. Ο Anderson επισημαίνει πως οι επιμελητές του MEGA II, Nietzold, Focke και Skambraks, υποστηρίζουν πως αυτή η αλλαγή οφείλεται στις μελέτες του Μαρξ για την Ρωσία και τις αγροτικές σχέσεις εκεί.³³⁴

Από τότε, όποτε ο Μαρξ θέλει να παραπέμψει σε αυτήν την παράγραφο το κάνει στην γαλλική έκδοση και όχι στην πρωτότυπη γερμανική.³³⁵ Την ίδια χρονιά, ο Ένγκελς γράφει ένα άρθρο με τίτλο «Οι κοινωνικές σχέσεις στη Ρωσία», απαντώντας στον ναρόντικο Pyotr Tkachov και την πεποίθησή του πως η ρώσικη κοινωνία μπορεί να περάσει απευθείας στον σοσιαλισμό με βάση την αγροτική κομμούνα. Εκεί, ο Ένγκελς επιμένει πως ο σοσιαλισμός είναι εφικτός μόνο σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο

³³¹ Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 17.

³³² Karl Marx, *Le Capital*, Edition Flammarion, Παρίσι 1985, τ.1, σελ. 36. Παρατίθεται στο Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 178.

³³³ Karl Marx, *Le Capital...*, ό.π., τ. 1, σελ. 169. Παρατίθεται στο Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 179. Η έμφαση δική μας.

³³⁴ Kevin Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 180.

³³⁵ Στο ίδιο, σελ. 49.

ανάπτυξης. Όμως, αναγνωρίζει το ενδεχόμενο να εξελιχθεί η Κομμούνα σε μια ανώτερη μορφή, αλλά μόνο εάν αντέξει μέχρι να γίνει στην Ευρώπη επανάσταση, οπότε η κομμούνα θα έχει πια στη διάθεσή της τις υλικές συνθήκες για τον μετασχηματισμό της.³³⁶ Αν δεχτούμε το συμπέρασμα το Wada πως το εν λόγω άρθρο ουσιαστικά το έγραψε ο Ένγκελς μαζί με τον Μαρξ, τότε προκύπτει πως οι δυο τους είναι οριστικά μακριά από οτιδήποτε θα μπορούσε να θυμίζει ή να είναι μία θεωρία των σταδίων εφαρμοζόμενη σε κάθε κράτος ξεχωριστά και δέχονται πως η ρώσικη κοινωνία μπορεί να περάσει απευθείας στον σοσιαλισμό. Όχι, όμως, αυτοδύναμα, αλλά μόνο αν επωφεληθεί από προλεταριακές επαναστάσεις στις καπιταλιστικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Κι αυτό διότι εκεί έχουν αναπτυχθεί οι υλικές συνθήκες που θα επιτρέψουν στην ρώσικη κομμούνα να εκσυγχρονιστεί χωρίς να χρειαστεί για να τις αποκτήσει να περάσει και η ίδια από τον καπιταλισμό. Μάλιστα, υποστήριζαν πως μία επανάσταση στη Ρωσία ήταν προ των πυλών και όταν ξεσπούσε (αρχικά από τα ανώτερα στρώματα ή την ίδια την κυβέρνηση με σκοπό την επιβολή συντάγματος) και νικούσε τον τσάρο, θα έβγαζε από τη μέση την μεγαλύτερη συντηρητική δύναμη της εποχής και θα έδινε το σήμα για προλεταριακές επαναστάσεις στην Ευρώπη που με τη σειρά τους θα ευνοούσαν την εξέλιξη της ρώσικης επανάστασης. Απλώς, οι Ρώσοι αγρότες θα έπρεπε τότε να μην αφήσουν την επανάσταση στα χέρια των ανώτερων στρωμάτων, αλλά να την ολοκληρώσουν στην κατεύθυνση του σοσιαλισμού. Μόνο τότε θα μπορούσαν να επωφεληθούν από τα τεχνολογικά επιτεύγματα των καπιταλιστικών χωρών που θα είχαν αρχίσει να περνούν στον έλεγχο των προλετάρων.³³⁷

³³⁶ «Αυτό, όμως, μπορεί να συμβεί μόνο αν, προτού επέλθει η πλήρης διάλυση της κοινοτικής ιδιοκτησίας, ολοκληρωθεί μια προλεταριακή επανάσταση στην δυτική Ευρώπη, δημιουργώντας για τον Ρώσο αγρότη τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για μια τέτοια μετάβαση, συγκεκριμένα τα υλικά στοιχεία που χρειάζεται, προκειμένου να διαφυλάξει μέσα στην επανάσταση, με την οποία απαραίτητως θα συνδεθεί, ολόκληρο αυτό το αγροτικό σύστημά του». Frederick Engels, [On Social Relations in Russia], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 24, σελ. 48.

³³⁷ «Η Ρωσία αναμιγνύεται στις παραμονές μιας επανάστασης. [...] Εδώ συνδυάζονται όλες οι συνθήκες μιας επανάστασης, μιας επανάστασης η οποία, έχοντας ξεκινήσει από τα ανώτερα στρώματα του κεφαλαίου, ίσως ακόμη κι από την ίδια την κυβέρνηση, πρέπει άμεσα να εξελιχθεί, πέρα από το πρωταρχικό συνταγματικό στάδιό της, από τους αγρότες. Μια επανάσταση που θα είναι μέγιστης σημασίας για ολόκληρη την Ευρώπη, μόνο αν καταστρέψει μεμιάς την τελευταία εφεδρεία ολόκληρης της ευρωπαϊκής αντίδρασης. Αυτή η επανάσταση σίγουρα πλησιάζει». Ο Wada επιμένει πως όλες αυτές οι διατυπώσεις για την σημασία που θα έχει η ρωσική επανάσταση μόνο αν συνδυαστεί με μια δυτικοευρωπαϊκή, είναι απλώς μία εκφραστική υπερβολή του Ένγκελς -που είχε προκύψει επειδή απαντώντας, μαζί με τον Μαρξ, στον Tkachov απαντούσαν ταυτόχρονα στον Μπακούνιν που θεωρούσαν ότι τον είχε επηρεάσει και με τον οποίο οι δυο τους είχαν μεγάλες συγκρούσεις για αυτό το

Στο μεταξύ, στο πολιτικό πεδίο της Ρωσίας είχαν σημειωθεί εξελίξεις. Η μεγαλύτερη επαναστατική οργάνωση ήταν η Zemlya I Volya (Γη και Ελευθερία) που δημιουργήθηκε το 1876. Η στρατηγική της ήταν πολύ ριζοσπαστική. Βασιζόμενη στην έννοια της «άνισης ανάπτυξης», που εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο έργο του Ρώσου φιλοσόφου Pyotr Chadayev, υποστήριζε πως η Ρωσία γινόταν προλετάριος αυτούσια ως έθνος σε σχέση με τα έθνη της Δύσης. Σχεδίαζαν μια άμεση ένοπλη ανατροπή του τσαρισμού και την εγκαθίδρυση ενός νέου κοινωνικού συστήματος. Μεταξύ των ναρόντικων κάποια στιγμή προέκυψε μία έντονη συζήτηση για το αν η Ρωσία μπορούσε να περάσει απευθείας από την φεουδαρχία στον σοσιαλισμό ή έπρεπε πρώτα να περάσει από το καπιταλιστικό στάδιο. Μαζί με αυτό, στη συζήτηση τέθηκαν για πρώτη φορά τόσο έντονα τα ζητήματα όπως η άνιση ανάπτυξη και η εκμετάλλευση μίας χώρας από μία άλλη, που θα απασχολούσαν τους μαρξιστές πολύ αργότερα, ειδικά στο πλαίσιο των αντιιμπεριαλιστικών αγώνων και της δράσης του στις αποικιοκρατούμενες χώρες.

Το 1877 ξέσπασε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος. Εκεί ο Μαρξ προσέβλεπε σε ήττα της Ρωσίας για να προκληθεί μετά επανάσταση. Αντιθέτως προς τις προβλέψεις και τις επιθυμίες του Μαρξ και του Ένγκελς, στο τέλος του χρόνου ο πόλεμος είχε τελειώσει, αλλά χωρίς ο τσάρος να ηττηθεί και χωρίς να προκύψει επανάσταση στη Ρωσία. Σε επιστολή του προς τον Sorge ο Μαρξ, επηρεασμένος από την εικόνα ανόδου του ρώσικου επαναστατικού κινήματος, έγραφε πως οι Πολωνοί τώρα πια δεν έπρεπε να επαναστατήσουν κατά της Ρωσίας. Τώρα ήταν η ώρα να περιμένουν την επανάσταση να ξεσπάσει στη Ρωσία και να αφήσουν τους επαναστάτες να δράσουν απερίσπαστοι, διότι αν ξεσηκώνονταν, η Γερμανία του Μπίσμαρκ θα αντιδρούσε και θα εισέβαλε στην Ρωσία επικαλούμενη την ανάγκη να υπερασπιστεί την ισχύουσα τάξη πραγμάτων και αυτό θα προκαλούσε άνοδο του σωβινισμού στη Ρωσία και θα εξέτρεπε τους πολίτες της από την επαναστατική οδό.³³⁸ Αυτήν την χρονιά (κατά τον Wada ήταν στο τέλος του 1878, όταν ήταν οριστικό το αποτέλεσμα του

ζήτημα στο πλαίσιο της Διεθνούς- και ότι στην πραγματικότητα δεν έδινε τόσο βάρος σε αυτήν την προϋπόθεση. Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia»..., ό.π., σελ. 54.

³³⁸ Jacob L. Talmon, *Myth of the Nation*..., ό.π., σελ.59-60.

Ρωσοτουρκικού Πολέμου)³³⁹ ο Μαρξ γράφει το «Γράμμα προς τη Συντακτική Επιτροπή του Otechestvennye zapiski», ως απάντηση σε ένα άρθρο που είχε δημοσιεύσει στο έντυπο ο Ρώσος ναρόντικος Mikhailovskii. Ο Mikhailovsky ήταν υποστηρικτής του Μαρξ. Όμως, υπερασπιζόμενος το έργο του απέναντι σε μία σκληρή κριτική του *Κεφαλαίου* από τον επίσης Ρώσο Yuli Zhukovsky απέδωσε στο έργο του Μαρξ ένα έντονα νομοτελειακό γραμμικό σχήμα. στο οποίο ίσως να μη χωρούσε η περίπτωση της Ρωσίας.³⁴⁰ Η έγνοια και του Mikhailovskii ήταν να μην φανεί πως η Ρωσία ήταν υποχρεωμένη να διέλθει από το καπιταλιστικό στάδιο.³⁴¹ Υποστήριζε, μάλιστα, πως με αυτές τις θέσεις του Μαρξ «σκίζεται η ψυχή κάθε Ρώσου μαθητή του Μαρξ».³⁴² Στην επιστολή ο Μαρξ ξεκαθαρίζει ότι η ανάλυσή του στο *Κεφάλαιο* (παραπέμποντας και πάλι στη γαλλική έκδοση) για την πρωταρχική συσσώρευση και την γέννηση του καπιταλισμού ήταν απλώς ένα σχεδιάγραμμα που αφορούσε την Δυτική Ευρώπη και δεν αποτελούσε ένα μοντέλο προορισμένο να βρίσκει εφαρμογή παντού.³⁴³ Μάλιστα, φέρνει ως παράδειγμα το ότι όταν στην αρχαία Ρώμη οι αγρότες βρέθηκαν χωρίς γη και με μόνη περιουσία την εργατική τους δύναμη δεν έγιναν προλετάριοι, αλλά ένας «αδρανής όχλος».³⁴⁴ Έτσι, τα ίδια γεγονότα μπορούν να φέρουν σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, διαφορετικά αποτελέσματα. Κατηγορεί δε τον Mikhailovskii πως διαστρεβλώνει το έργο του, ερμηνεύοντάς το έτσι. Είναι ενδεικτική η διατύπωση του:

«Αλλά αυτό δεν αρκεί για τον κριτικό μου. Νιώθει υποχρεωμένος να μεταμορφώσει

³³⁹ Στο ίδιο, σελ. 56.

³⁴⁰ Kevin B. Anderson, *Marx at the Margins...*, ό.π., σελ. 225.

³⁴¹ Για το ζήτημα αυτό, ο Τρότσκι απέδιδε την μονογραμμική ντετερμινιστική αντίληψη χροιά της διατύπωσης σε μια παρανοητική γενίκευση από τους μενσεβίκους μιας περιπτώσιολογικής επισήμανσης του Μαρξ: «Αυτή η δήλωση του Μαρξ, που έχει ως σημείο εκκίνησης μεθοδολογικά όχι την παγκόσμια οικονομία ως σύνολο αλλά από την μοναδιαία καπιταλιστική χώρα, έχει γίνει λιγότερο εφαρμόσιμη αναλογικά καθώς η καπιταλιστική εξέλιξη έχει αγκαλιάσει όλες τις χώρες ανεξαρτήτως της προηγούμενης μοίρας τους και του βιομηχανικού τους επιπέδου. Η Αγγλία στις μέρες της αποκάλυπτε το μέλλον της Γαλλίας, αισθητά λιγότερο της Γερμανίας, αλλά ούτε στο ελάχιστο της Ρωσίας και της Ινδίας. Οι Ρώσοι μενσεβίκοι, όμως, πήραν αυτήν την υποθετική θέση του Μαρξ απροϋπόθετα. Η καθυστερημένη Ρωσία, είπαν, δεν πρέπει να φύγει μπροστά, αλλά να ακολουθήσει ταπεινά τα έτοιμα μοντέλα. Σε αυτό το είδος “μαρξισμού” συμφώνησαν και οι φιλελεύθεροι». Leon Trotsky, «Appendix II: Socialism in a Separate Country?», στο *The History of the Russian Revolution*, Sphere Books, Λονδίνο 1967, τ.3, σελ. 349.

³⁴² Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia», σελ. 57.

³⁴³ Στο ίδιο, σελ. 59. Αυτό το σημείο, κατά τον Wada, επιβεβαιώνει ότι η αλλαγή που έκανε το 1875 στο *Κεφάλαιο* ο Μαρξ έδειχνε πως είχε αλλάξει την γραμμική αντίληψή του για την εξέλιξη των ιστορικών σταδίων μέσα σε κάθε κράτος.

³⁴⁴ Karl Marx, [A Letter to the Editorial Board of Otechestvennye Zapiski], Theodor Shanin (επιμ.), *Late Marx...*, ό.π., σελ. 136.

το ιστορικό μου σχέδιασμα για τη γένεση του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη σε μια ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία της γενικής πορείας που επιβάλλει το πεπρωμένο κάθε λαού -όποιες και αν είναι οι ιστορικές συνθήκες στις οποίες βρίσκεται- ώστε να μπορέσει να φτάσει τελικά στην οικονομική μορφή που εξασφαλίζει, μαζί με τη μεγαλύτερη αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας, την πλέον ολοκληρωμένη ανάπτυξη του ανθρώπου. Αλλά ας με συγχωρήσει. Με τιμά και με κάνει να νιώθω μεγάλη ντροπή»,³⁴⁵ λέει για τον Mikhailovskii και προσθέτει:

«Έτσι, γεγονότα εντυπωσιακής αναλογίας, αλλά λαμβάνοντα χώρα σε διαφορετικά ιστορικά περιβάλλοντα, οδήγησαν σε εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Μελετώντας ξεχωριστά καθεμία από αυτές τις διαφορετικές εξελίξεις και συγκρίνοντάς τις μπορεί κανείς εύκολα να εντοπίσει το κλειδί αυτού του φαινομένου, αλλά δεν θα το πετύχει ποτέ χρησιμοποιώντας ως πασπαρτού μια γενική ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία, η υπέρτατη αρετή της οποίας να έγκειται στο ότι είναι υπερϊστορική».³⁴⁶

Το συμπέρασμα του Μαρξ - είναι πως η Ρωσία είχε τότε την καλύτερη ευκαιρία που υπήρξε ποτέ στην ιστορία για μια κοινωνία να παρακάμψει τις επώδυνες περιπέτειες του καπιταλισμού: «Αν η Ρωσία συνεχίσει στον ίδιο δρόμο που ακολουθεί από το 1861, θα χάσει την καλύτερη ευκαιρία που έδωσε ποτέ η ιστορία σε έναν λαό και θα περάσει όλες τις σκληρές περιπέτειες του καπιταλιστικού καθεστώτος».³⁴⁷ Αυτή η φράση του Μαρξ αποτελεί και μια συγκαλυμμένη -μια που το κείμενο θα δημοσιευόταν στην τσαρική Ρωσία- προτροπή προς τους Ρώσους για άμεση πραγματοποίηση της επανάστασής τους.³⁴⁸

Η αιχμηρή ειρωνεία του Μαρξ, συνήθης στις αντιπαραθέσεις του, γραπτές και προφορικές,³⁴⁹ υπογραμμίζει την έντονη αποστασιοποίησή του από μηχανιστικές

³⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 136.

³⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 136

³⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 136

³⁴⁸ Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia»..., ό.π., σελ. 57-58

³⁴⁹ Βλέπε ενδεικτικά τον σαρκαστικό τρόπο που σε μια επιστολή προς τον Ένγκελς αντιμετωπίζει τον αντίπαλό του στην Α΄ Διεθνή, Ουέστον -η απάντηση στον οποίο, σε μία αντιπαράθεση που είχαν σε μια συνεδρίαση, αποτελεί το κείμενο του έργου του *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*- λέγοντας πως σκέφτεται ότι «δεν είναι πολύ κολακευτικό να έχω για αντίπαλο ίσα-ίσα τον Ουέστον». Παρατίθεται στο Καρλ Μαρξ, *Μισθός, τιμή κέρδος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 107.

χρήσεις του έργου του.³⁵⁰ Ο Wada αποδίδει σταθερά την νέα αυτή γραμμή του Μαρξ στην επιρροή που του άσκησε ο Chernyshevskii.³⁵¹ Πράγματι, η εύστοχη και παραστατική φράση του τελευταίου, πως

«η ιστορία είναι σαν μια γιαγιά: αγαπάει τα μικρότερα εγγόνια της περισσότερο. Στους νεοφερμένους δίνει όχι τα κόκκαλα, αλλά το μεδούλι τους, ενώ η Δυτική Ευρώπη τσάκισε τα δάχτυλα της προσπαθώντας να σπάσει αυτά τα κόκκαλα»³⁵²

μοιάζει να αποτυπώνει τη νέα γραμμή του Μαρξ.³⁵³

Το 1879 η Zemlya I Volya διασπάστηκε. Η πλειοψηφία της κράτησε την πιο ριζοσπαστική γραμμή και ίδρυσε την οργάνωση Narodnaya Volya (η Θέληση του Λαού) στην οποία μετείχε και ο Nikolai Chernyshevskii. Η οργάνωση υποστήριζε την άμεση εξέγερση κατά του τσάρου και θεωρούσε πως η αγροτική κομμούνα της Ρωσίας ήταν μια απόδειξη της κοινοτικής νοοτροπίας του ρωσικού λαού (η γη της Ρωσίας καλλιεργούνταν ήδη κατά τα 3/5 της στο πλαίσιο αυτού του κοινοτικού συστήματος) στην οποία μπορούσε να βασιστεί ο νέος τύπος κοινωνικής συγκρότησης που επεδίωκαν να φέρουν, ένα σύστημα με βάση την αγροτική

³⁵⁰ Η επιστολή αυτή δεν στάλθηκε ποτέ από τον Μαρξ. Την ανακάλυψε ο Ένγκελς, ο οποίος το 1884 την έστειλε στην οργάνωση Χειραφέτηση της Εργασίας ζητώντας τους να την δημοσιεύσουν. Αυτοί μετά από μήνες του υποσχέθηκαν πως θα το πράξουν, αλλά το καθυστέρησαν. Τελικά δημοσιεύτηκε το 1886. Αργότερα ο Πλεχάνωφ και ο Λένιν υποβάθμισαν αυτό το κείμενο, υποστηρίζοντας πως δεν λέει κάτι σημαντικό για την επαναστατική προοπτική της Ρωσίας. Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia»..., ό.π., σελ. 41. Ο Wada υποστηρίζει πως ο Μαρξ αποφάσισε να μην στείλει τελικά το κείμενο γιατί κατάλαβε πως ο Mikhailovskii δεν ήταν τόσο άδικος με την κριτική του προς αυτόν. Απλώς, ασκούσε κριτική στον Μαρξ της εποχής της πρώτης έκδοσης του *Κεφαλαίου* που ήταν πιο μηχανιστικός και είχε μονοδιάστατη ανάλυση για την πορεία εξέλιξης των κοινωνιών.

³⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 48.

³⁵² Στο ίδιο, σελ. 48.

³⁵³ Αργότερα, το 1890, στο ίδιο πνεύμα, ο Ένγκελς, σε ένα γράμμα προς τον Γιόζεφ Μπλοχ, θα αναφέρει:

«Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη για την ιστορία, ο καθοριστικός παράγοντας σ' αυτήν είναι, σε τελευταία ανάλυση, η παραγωγή και η αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ είπαμε ποτέ τίποτα παραπάνω. Αν τώρα κάποιος βασανίζει την πρόταση αυτή προσπαθώντας να συνάγει πως ο οικονομικός παράγοντας είναι ο μόνος καθοριστικός, την μεταβάλλει σε μια φράση κενή, αφηρημένη, παράλογη. Η οικονομική κατάσταση είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία της υπερδομής, οι πολιτικές μορφές της πάλης των τάξεων και τα αποτελέσματά της, τα Συντάγματα που διαμορφώνονται όταν κερδηθεί η μάχη από την νικηφόρα κοινωνική τάξη, τα νομικά μορφώματα, ακόμα και οι αντανάκλασεις όλων αυτών των πραγματικών αγώνων στα μυαλά εκείνων που συμμετέχουν, πολιτικές, νομικές, φιλοσοφικές θεωρίες και θρησκευτικές αντιλήψεις, και η κατοπινή τους ανάπτυξη σε δογματικά συστήματα, ασκούν επίσης την επίδρασή τους κατά τη διάρκεια των ιστορικών αγώνων και σε πολλές περιπτώσεις καθορίζουν τη μορφή τους». Frederick Engels, [Engels to Bloch. 21-22 September 1890], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*..., ό.π., τ. 49, σελ. 34-35.

κομμούνια που θα διευθυνόταν από μια δημοκρατικά εκλεγμένη εθνική κυβέρνηση.³⁵⁴ Η μειοψηφία συγκρότησε την οργάνωση Chornyi Peredel (Μαύρη Αναδιανομή) που ήταν ενάντια στην άμεση ένοπλη εξέγερση και υιοθετούσε μια πιο μετριοπαθή γραμμή σε σχέση με την αντιμετώπιση του τσαρικού κράτους.³⁵⁵ Επιφανή στελέχη της ήταν οι Πλεχάνοφ, Axelrod, Deutch, Zasulich.³⁵⁶ Την ίδια χρονιά, η ανάλυσή του Μαρξ για την ρώσικη κοινωνία διαμορφώνεται περισσότερο μέσα από την αλληλογραφία του με τον ναρόννικο Danielson, ο οποίος σε μία επιστολή του είχε περιγράψει στον Μαρξ το πως οι Ρώσοι αγρότες φτωχοποιούνται, επειδή για να πληρώσουν τους φόρους τους είναι πια αναγκασμένοι να πουλάνε ακόμη και τα προϊόντα που είχαν καλλιεργήσει για να καταναλώσουν οι ίδιοι. Ο Danielson τονίζει πως η επέκταση των σιδηροδρόμων και η λειτουργία των τραπεζών συμβάλει στην επιτάχυνση αυτής της φτωχοποίησης. Στην απάντησή του ο Μαρξ υποστηρίζει πως αυτή η εξέλιξη είναι κοινό στοιχείο της επέκτασης του καπιταλισμού στις καθυστερημένες χώρες. Αυτό, κατά τον Wada, συνιστά το σημείο όπου ο Μαρξ αρχίζει να σχηματοποιεί την αντίληψή του για τον «καθυστερημένο καπιταλισμό», δηλαδή την εφαρμογή του καπιταλισμού στις κατεκτημένες ή μη ανεπτυγμένες χώρες.³⁵⁷

Ο Wada μας λέει πως το 1880 ο Μαρξ μελετά το πρόγραμμα της Narodnaya Volya, τα μέλη της οποίας και σταματάει να αποκαλεί «τρομοκράτες», ενώ αναπτύσσει μια αντιπάθεια προς την οργάνωση Chornyi Peredel.³⁵⁸ Το 1881 η Vera Zasulich της Chornyi Peredel έστειλε στον Μαρξ μία επιστολή στην οποία του ζητούσε την γνώμη του σε σχέση με το ζήτημα της διατήρησης της αγροτικής κομμούνιας. Του ζήτησε, μάλιστα, η επιστολή να έχει τη μορφή άρθρου ώστε να δημοσιευτεί στο *Otechestvennye Zapiski*. Ο Μαρξ ασχολήθηκε πολύ με την επιστολή αυτή και για την

³⁵⁴ Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 12.

³⁵⁵ Το 1883 η Chornyi Peredel αναδιοργανώθηκε. Διακήρυξε την υποστήριξη του μαρξισμού, του επιστημονικού σοσιαλισμού, και ξανά της αναγκαιότητας διέλευσης της Ρωσίας από το καπιταλιστικό στάδιο πριν την μετάβαση στον σοσιαλισμό. Μετονομάστηκε σε Osvobozhdenie Truda (Χειραφέτηση της Εργασίας). Εμπνεόταν από το παράδειγμα του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας και την επιτυχία που σημείωνε μέσα σε συνθήκες αναπτυγμένου καπιταλισμού.

³⁵⁶ Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 10-13.

³⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 63. Και ο Shanin υποστηρίζει πως σε αυτόν τον προβληματισμό του Μαρξ αναδύεται το ζήτημα που αργότερα ονομάστηκε «αναπτυσσόμενες κοινωνίες», «εξάρτηση», «άνιση ανάπτυξη» και περιφερειακή έκφρασή τους. Στο ίδιο σελ. 17

³⁵⁸ Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia», ό.π., σελ. 61.

απάντησή του έγραψε τέσσερις εκδοχές. Σε αυτές βρίσκεται ίσως το σημαντικότερο τμήμα των τεκμηρίων για τη θέση του Μαρξ ως προς την επαναστατική προοπτική της Ρωσίας, άρα και για το αν η διαδοχή των ιστορικών σταδίων εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού να είναι απόλυτη και προδιαγεγραμμένη.

Στα σχέδια αυτά αποτυπώνεται η μεγάλη εντύπωση που έκανε στον Μαρξ η περιγραφή του συλλογικού τρόπου ιδιοκτησίας και καλλιέργειας της γης στις ρώσικες κομμούνες. Ο Wada υποστηρίζει πως η εκδοχή που θεωρείται ευρέως η δεύτερη είναι στην πραγματικότητα αυτή που γράφτηκε πρώτη. Σε αυτήν ο Μαρξ ξεκαθαρίζει πως το σχήμα της πρωταρχικής συσσώρευσης που παρουσίαζε στο *Κεφάλαιο* δεν είναι εφαρμόσιμο στη Ρωσία. Στη δεύτερη (κατά τον Wada, πρώτη κατά άλλους) εκδοχή, ο Μαρξ επισημαίνει πως γενικώς μέσα στις αγροτικές κομμούνες υπάρχει ένας δυισμός ατομικότητας-κολλεκτιβισμού. Αναλόγως με το ποιο από τα δύο στοιχεία θα εξελιχθεί περισσότερο και θα επικρατήσει, η κομμούνα μπορεί να διαλυθεί ή να συνεχίσει την ύπαρξή της. Η τελική έκβαση εξαρτάται από το «ιστορικό περιβάλλον»³⁵⁹ μέσα στο οποίο θα υπάρχει η κομμούνα, ενοώντας τόσο την χρονική στιγμή, όσο και αν θα είναι το καπιταλιστικό ή το σοσιαλιστικό περιβάλλον. Επισημαίνει πως ειδικά η ρώσικη αγροτική κομμούνα έχει περισσότερο συλλογικά χαρακτηριστικά από άλλες αντίστοιχες, άρα έχει και περισσότερες πιθανότητες να εξελιχθεί σε μία βάση γενικής συλλογικής καλλιέργειας της γης, εννοώντας να αποτελέσει τη βάση μιας γενικής σοσιαλιστικής οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Και το «ιστορικό περιβάλλον» ήταν υπέρ της, διότι τα απαραίτητα τεχνολογικά μέσα που θα βοηθούσαν την ρώσικη κομμούνα να εξελιχθεί και να μην διαλυθεί είχαν ήδη εφευρεθεί στις καπιταλιστικές χώρες. Όπως λέει, «Η Ρωσία δεν ζει σε απομόνωση από τον σύγχρονο κόσμο, ούτε έχει πέσει θύμα, όπως οι Ανατολικές Ινδίες, ενός ξένου κατακτητή».³⁶⁰ Αυτό σήμαινε πως θα μπορούσε να συνδυάσει τις κοινοτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης με τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις και έτσι η αγροτική κομμούνα «βαθμιαία να αποβάλει τα πρωτόγονα χαρακτηριστικά της και να εξελιχθεί απευθείας σε στοιχείο της συλλογικής παραγωγής σε εθνικό επίπεδο»,³⁶¹ δηλαδή του σοσιαλιστικού τρόπου παραγωγής.

³⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 65.

³⁶⁰ Karl Marx, [Drafts of a Reply], στο Theodor Shanin (επιμ.), *Late Marx...*, ό.π., σελ. 106.

³⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 105-106.

Ταυτόχρονα, υπήρχαν πια οι «θανατηφόρες κρίσεις» του καπιταλισμού σε Ευρώπη και ΗΠΑ. Θεωρούμε πως εδώ ο Μαρξ αναφέρεται και πάλι, ακόμη κι αν δεν την κατονομάζει, στην ανάγκη να υπάρξει μία προλεταριακή επανάσταση στην καπιταλιστική Δύση, ώστε να μπορέσει μετά να επιβιώσει η ρώσικη κομμούνα σε μια σοσιαλιστική προοπτική. Αντιθέτως, ο Wada θεωρεί πως εδώ σημειώνεται μια κρίσιμη αλλαγή. Ενώ πριν, για τον Μαρξ, προϋπόθεση της διαφύλαξης και ανάπτυξης της ρώσικης κομμούνας ήταν η επανάσταση στη Δύση, τώρα τη θέση της έχουν πάρει απλώς τα τεχνολογικά επιτεύγματα και η κρίση του καπιταλισμού.³⁶² Ο Wada υποστηρίζει, επιπλέον, πως για τον Μαρξ ακόμη και μια νικηφόρα ρώσικη επανάσταση δεν θα οδηγούσε σε άμεση αντίστοιχη στην Ευρώπη, άρα την περίοδο αυτή δεν πιστεύει σε κάποια επικείμενη ευρωπαϊκή επανάσταση.³⁶³ Επίσης, ο Μαρξ προσβλέπει στον να διαμορφωθεί με βάση τις κομμούνες μια περισσότερο δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας, δηλαδή η κατάργηση της κεντρικής κρατικής εξουσίας και η αντικατάστασή της από «μια συνέλευση αγροτών εκλεγμένη από τις ίδιες τις κομμούνες, ένα οικονομικό και διοικητικό σώμα που θα εξυπηρετεί τα δικά τους συμφέροντα» ώστε να φέρει αυτό που επιθυμεί και για τις καπιταλιστικές χώρες, «την επιστροφή των σύγχρονων κοινωνιών σε μια υψηλότερη μορφή ενός “αρχαϊκού” τύπου συλλογικής ιδιοκτησίας και παραγωγής».³⁶⁴ Στην τρίτη εκδοχή του γράμματος προς την Zasulich, ο Μαρξ, αφήνει στη μέση το γράψιμο πάνω στο σημείο που ανέλυε το ζήτημα του ιστορικού περιβάλλοντος, διότι, κατά τον Wada, δεν επιθυμούσε τελικά να δώσει ένα τόσο αναλυτικό κείμενο με την υπογραφή του προς μία πολιτική οργάνωση, την Chornyí Peredel, την οποία δεν υποστήριζε.³⁶⁵

Ο Μαρξ θα στείλει τελικά μια απάντηση, την τέταρτη εκδοχή του γράμματος. Εκεί αναφέρει πως τελικά δεν μπορούσε να στείλει ένα κείμενο με τη μορφή άρθρου προς δημοσίευση, γιατί του είχε ζητηθεί κάτι τέτοιο και από την Εκτελεστική Επιτροπή της άλλης επαναστατικής οργάνωσης, της Nardonaya Volya, κάτι που, κατά τον Wada, είναι ένα ψέμα ώστε να αποφύγει Μαρξ την σύνδεση του ονόματός του με την Chornyí Peredel.³⁶⁶ Σε αυτό το τελικό κείμενο τονίζει πως η ανάλυσή του στο

³⁶² Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia»..., ό.π., σελ. 66.

³⁶³ Στο ίδιο, σελ. 67.

³⁶⁴ Karl Marx, [Drafts of a Reply]..., ό.π., σελ. 111.

³⁶⁵ Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia»..., ό.π., σελ. 68.

³⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 68.

Κεφάλαιο -παραπέμποντας ξανά στη γαλλική έκδοση- για την πρωταρχική συσσώρευση δεν βρίσκει εφαρμογή στη Ρωσία και πως προκειμένου η κομμούνα να λειτουργήσει ως «σημείο στήριξης μιας κοινωνικής αναγέννησης» θα πρέπει «οι δηλητηριώδεις επιρροές που δέχεται από παντού να εξολοθρευτούν».³⁶⁷

Την επόμενη χρονιά, το 1882, στον πρόλογο της νέας έκδοσης του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* στη Ρωσία, ο Μαρξ και ο Ένγκελς αναφέρουν πως η ρώσικη κομμούνα χρειάζεται την επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη, στην οποία, όμως, το έναυσμα θα δώσει η ρώσικη επανάσταση: «Αν η ρώσικη επανάσταση αποτελέσει το έναυσμα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, ώστε η μία να συμπληρώσει την άλλη, η παρούσα ρώσικη κοινή ιδιοκτησία της γης μπορεί να αποτελέσει το σημείο έναρξης μιας κομμουνιστικής εξέλιξης».³⁶⁸ Ο Wada θεωρεί πως το σχήμα αυτό του 1882 ήταν κυρίως έργο του Ένγκελς -διότι ήταν σίγουρος για το επικείμενο ξέσπασμα της επανάστασης στην Ρωσία- και όχι του, εξασθενημένου πια, Μαρξ.³⁶⁹ Επιπλέον, ο Shanin επισημαίνει πως μετά τον θάνατο του Μαρξ ο Ένγκελς έγραψε την *Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, όπου επιστρέφει στην γραμμική νομοτελειακότητα. Αναφέρει πως το έργο είναι ισχυρά εξελικτικιστικό και δεν εντοπίζει πλέον την κατηγορία του Ανατολικού Δεσποτισμού. Αντιθέτως, στο Αντι-ντύρινγκ, που γράφτηκε το 1877 ενώ ο Μαρξ ακόμα ζούσε, ο Ένγκελς αναφέρεται καθαρά στον Ανατολικό Δεσποτισμό, εντάσσοντας σε αυτόν και τη

³⁶⁷ Karl Marx, [Drafts of a Reply]..., ό.π., σελ. 124. Ο Wada επισημαίνει πως λόγω αυτών των θέσεων του Μαρξ και της διαφαινόμενης σύγκρουσης με την ιδέα πως κάθε κοινωνία πρέπει οπωσδήποτε να διέλθει από το καπιταλιστικό στάδιο (θέση που, όπως είδαμε, υποστήριζε πλέον η ομάδα του Πλεχάνωφ) οι τέσσερις εκδοχές της επιστολής δημοσιεύτηκαν τελικά μόλις το 1924 από τον Ryazanov, πρώτο διευθυντή του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας, ο οποίος τις παρουσίασε ως τεκμήρια της σταδιακής αποδυνάμωσης της σκέψης του Μαρξ. Από την άλλη, ο Μπερνστάιν υποστήριξε πως ο Μαρξ είχε τοποθετηθεί έτσι όχι επειδή πραγματικά πίστευε τα παραπάνω, αλλά για να μην προκαλέσει υπερβολική απογοήτευση στις τάξεις των Ρώσων επαναστατών. Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 19.

³⁶⁸ Karl Marx, Frederick Engels, [Preface to the Russian Edition of the Communist Manifesto], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*..., ό.π., σελ. 426. Αξίζει εδώ να επισημάνουμε το εξής. Εκείνη τη στιγμή, αφού πια ο κίνδυνος επέμβασης της Ρωσίας στην Ευρώπη απομακρυνόταν, το 1893 ο Ένγκελς σε επιστολή του προς τους Τσέχους σοσιαλδημοκράτες έφτασε να πει πως «όσοι ανάμεσά σας παλεύουν για ανεξαρτησία το κάνουν δικαίως: δρουν σύμφωνα με τη φύση τους και συμφωνούμε μαζί τους». Frederick Engels, [To Czech Social Democrats], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*..., ό.π., τ. 27, σελ. 403.

³⁶⁹ Haruki Wada, «Marx and Revolutionary Russia»..., ό.π., σελ. 70. Όμως, την ίδια αντίληψη του Ένγκελς στο άρθρο του 1875 την είχε παρουσιάσει, όπως δείξαμε ως μια απλή υπερβολή του Ένγκελς, ενώ εδώ την παρουσιάζει ως δομικό στοιχείο της σκέψης του, κάτι που κάνει την ανάλυσή του στο ζήτημα αυτό, μάλλον αντισυνεκτική. Τα ίδια υποστηρίζει και ο Shanin για τον πρόλογο του 1882, στο Teodor Shanin, «Late Marx...», ό.π., σελ. 22.

Ρωσία. Και οι δύο τους θεωρούν πως ο Ένγκελς έτεινε πάντα να είναι περισσότερο νομοτελειακός και εξελικτικιστής από τον Μαρξ και αυτό εκδηλώνεται περισσότερο όταν ο Μαρξ πεθαίνει. Αντιθέτως, ο Μαρξ έχει πιο διευρυμένη αναλυτική ματιά.³⁷⁰

Το 1882 Ο Ένγκελς, σε ένα γράμμα προς τον Κάουτσκι, αναφέρει πως «ένα διεθνές κίνημα του προλεταριάτου είναι εφικτό μόνο μεταξύ ανεξάρτητων εθνών», αφού «η απαλλαγή από την εθνική καταπίεση είναι η βασική συνθήκη κάθε υγιούς και ελεύθερης εξέλιξης».³⁷¹ Όμως, με την φράση του αυτή αναφέρεται, όπως λέει στους «μεγάλους λαούς» για τους οποίους «είναι ιστορικά αδύνατο [...] να συζητήσουν το ένα ή το άλλο εσωτερικό τους ζήτημα στα σοβαρά, όσο τους λείπει η εθνική τους ανεξαρτησία», άρα η εθνική ανεξαρτησία είναι απολύτως απαραίτητη για να επικεντρωθούν έπειτα στον εσωτερικό κοινωνικό ανταγωνισμό.³⁷² Όσο για τους μικρότερους λαούς, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στο ίδιο κείμενό, και κάνοντας μια σχετική στροφή σε σχέση με τις παλιότερες θέσεις του, δέχεται το δικαίωμα των λαών της αυτοκρατορίας των Αψβούργων να διεκδικήσουν την αυτόνομη ύπαρξή τους. Όμως, τώρα πια θεωρεί πως σε κάθε περίπτωση θα καταλήξουν με δική τους επιλογή και πάλι στον κορμό της αυτοκρατορίας, άρα η νέα του στάση βασίζεται στην ιδέα πως το ζήτημα δεν έχει πια καμιά τακτική σημασία.³⁷³ Στο ίδιο γράμμα ο Ένγκελς αναμένει πως οι αποικίες θα ανεξαρτητοποιούνταν σύντομα, είτε απευθείας είτε αφού κυριαρχήσουν σε αυτές πρώτα οι προλετάριοι. Οι πιο αναπτυγμένες χώρες θα παρασύρουν στην ίδια κατεύθυνση τις λιγότερο ανεπτυγμένες και θα οδηγηθούν στο τέλος στον σοσιαλισμό, «αλλά για το από ποιες κοινωνικές και πολιτικές φάσεις

³⁷⁰ Τελικά, ο Shanin και ο Wada υποστηρίζουν πως για τον Μαρξ η Ρωσία μπορούσε να περάσει στον σοσιαλισμό, όχι απλώς χωρίς να διέλθει από το καπιταλιστικό στάδιο, αλλά και χωρίς να χρειάζεται για αυτό τις επαναστάσεις στην καπιταλιστική Ευρώπη. Αναμφίβολα αυτή η ανάγνωση δικαιώνει την ΕΣΣΔ και την επίσημή θέση της για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα και ίσως αποσκοπεί σε αυτό. Ο Shanin, μάλιστα, υποστηρίζει πως τόσο ο Μαρξ όσο και Ένγκελς έπесαν θύματα της εργαλειακής χρήσης τους από τον Πλεχάνωφ και τον Κάουτσκι και της διαστρεβλωτικής παρουσίας τους ως εξελικτιστές. Για τον Shanin, σε όλη αυτή τη μεταστροφή του Μαρξ κομβικό ρόλο έπαιξαν οι αγώνες που αναπτύχθηκαν στις «περιφέρειες», όπως τις ονομάζει, του καπιταλισμού και συγκεκριμένα στην Ιρλανδία. Όμως, σημειώνουμε πως η θέση του Μαρξ ήταν πως η Ιρλανδία θα έπρεπε να αυτονομηθεί από την Αγγλία ώστε να μπορέσει να μεταβεί στον καπιταλισμό. Δεν φαίνεται να θεώρησε πιθανό, όπως σημειώνει και ο Szporluk, το να οδηγήσει άμεσα μια αγροτική επανάσταση στην Ιρλανδία στον σοσιαλισμό. Η στάση του, λοιπόν, στο ζήτημα της Ρωσίας, αν δεχτούμε πως είναι αυτή που αντιλαμβάνονται ο Shanin και ο Wada, συνιστά αναμφιβόλως μια τομή. Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 178.

³⁷¹ Frederick Engels, [Frederick Engels to Karl Kautsky. 7 February 1882], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 46, σελ. 191-192.

³⁷² Στο ίδιο, σελ. 191.

³⁷³ Στο ίδιο, σελ. 195.

θα πρέπει να περάσουν πριν φτάσουν κι αυτές στην σοσιαλιστική οργάνωση, νομίζω πως μόνο κενές υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε», όπως λέει σε επιστολή του στον Bernstein, την ίδια χρονιά.³⁷⁴ Αυτό αντανακλά, για τον Szporluk, την συνέχιση της πίστης του Ένγκελς σε μια γραμμική εξέλιξη της ιστορίας. Ομοίως, υποστηρίζει πως ούτε ο Μαρξ εγκατέλειψε τη γραμμικότητά του, ακόμη και όταν επιστράτευσε το σχήμα του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής, ως μια μορφή εξαίρεσης που όμως τελικά δεν έβγαξε τις χώρες που τον βίωναν από την προδιαγεγραμμένη ιστορική πορεία, αλλά τις οδηγούσαν από άλλο δρόμο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού.³⁷⁵ Υποστηρίζουμε πως, στην πραγματικότητα, αυτή η φράση του Ένγκελς εννοεί το ακριβώς αντίστροφο. Οι αποικίες μπορούν ίσως να περάσουν απευθείας στον σοσιαλισμό, αρκεί πιο πριν να έχει γίνει επανάσταση στη Δύση. Αυτό δεν είναι μια θεωρητική μονογραμμικότητα για τη διαδοχή των ιστορικών σταδίων, αλλά απλώς μία τακτική εκτίμηση.

Τα επόμενα χρόνια ο Ένγκελς ήρθε αντιμέτωπος με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας κυρίως υπό το βάρος ενός ενδεχόμενου ευρωπαϊκού πολέμου μεταξύ των καπιταλιστικών κρατών. Στην επιστολή του προς τον Μπέμπελ το 1882 ο Ένγκελς λέει καθαρά πως δεν είναι υπέρ ενός πολέμου μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας. Υπολογίζει πως «θα προκαλούσε σωβινισμό παντού για χρόνια, γιατί όλα τα έθνη θα μάχονταν για την ύπαρξή τους [...] τα πρόσφατα επιτεύγματα του επαναστατικού κινήματος της Ρωσίας θα χαθούν και η Γαλλία και η Γερμανία θα κατακλυστούν από ένα κύμα σωβινισμού».³⁷⁶ Αλλά και το 1891 ο Ένγκελς ήταν ξεκάθαρος πως σε περίπτωση κήρυξης του πολέμου από τη Γαλλία προς τη Γερμανία, όπως προβλεπόταν ότι θα γίνει το 1892, οι Γερμανοί θα πρέπει να ψηφίσουν τις πολεμικές δαπάνες στη Βουλή, καθώς «δεν θα μπορούσαμε καταρχήν να ταχθούμε ενάντια στην ψήφιση τώρα. Αυτή θα είναι μάλλον μία θανάσιμη κατάσταση για εμάς. [...] θα πρέπει να ψηφίσουμε υπέρ όλων των δαπανών που θα σχετίζονται με την άμυνά και μόνο αυτές. Σε περίπτωση άμεσου πολέμου [...] θα πρέπει να προσπαθήσουμε κερδίσουμε χρόνο και να ψηφίσουμε μόνο εκείνες τις πολεμικές δαπάνες που θα

³⁷⁴ Frederick Engels, [Engels to Bernstein. 13 September 1882], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 46, σελ. 322.

³⁷⁵ Roman Szporluk, *Communism...*, ό.π., σελ. 190.

³⁷⁶ Frederick Engels, [Engels to Bebel. 22 December 1882], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 46, σελ. 415.

μπορούν να αλλάξουν τον χαρακτήρα του στρατού κατά την έννοια του λαϊκού στρατού».³⁷⁷ Ασφαλώς, ο ρόλος του γερμανικού SPD ως του μεγαλύτερου σοσιαλιστικού κόμματος της Ευρώπης είχε τη σημασία του για την υιοθέτηση αυτής της τακτικής από τον Ένγκελς όπως και από τον Μαρξ νωρίτερα. Από την άλλη, στην περίπτωση ενός πολέμου με την τσαρική Ρωσία, ο Ένγκελς επιφυλάσσει καθαρά για το κόμμα του τον ρόλο της πολεμικής πρωτοπορίας, λέγοντας πως μόνο αυτό θα τον διεξάγει σε ένα «πραγματικά ενεργητικό πνεύμα», αφού οι αστοί θα εμποδιστούν από τις ταξικές αναστολές τους.³⁷⁸ Γενικώς, η ελπίδα του άμεσου ξεσπάσματος των επαναστάσεων που υπήρχε την περίοδο του 1848, είχε δώσει πια τη θέση της στην πεποίθηση πως οι επαναστάσεις θα έρθουν μέσω ενός πανευρωπαϊκού πολέμου που θα λειτουργήσει ως μια μαμή. Η πρόβλεψή αυτή δικαιώθηκε όταν μέσα από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ξέσπασε η Οκτωβριανή Επανάσταση.

Είμαστε, λοιπόν, πια σε θέση να απαντήσουμε στα τρία ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή του κεφαλαίου. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν είχαν θεωρία για το εθνικό φαινόμενο, με την έννοια μιας αναπτυγμένης και εκλεπτυσμένης επεξεργασίας. Ο Μαρξ, κυρίως, είχε διαμορφώσει τις απαρχές μιας θεωρίας για διάφορες εθνικές ιδιαιτερότητες, όπως τις εντόπιζε στις μη καπιταλιστικές χώρες, αλλά όχι για το φαινόμενο του έθνους καθεαυτό. Τα εθνικά κινήματα τα αντιμετώπιζαν κατά περίπτωση, θετικά ή αρνητικά, με βάση το συμφέρον της επαναστατικής προοπτικής. Ασφαλώς, αυτό θα μπορούσε να ισχύει ακόμη κι αν είχαν μια αναπτυγμένη θεωρία για το εθνικό φαινόμενο, οπότε δεν απορρέει απευθείας από αυτό. Και τέλος, σε διάφορες φάσεις ο Μαρξ και ο Ένγκελς άλλαζαν την προσέγγισή τους για το εθνικό φαινόμενο ανάλογα με τις αλλαγές στην επαναστατική τακτική τους, αλλά συχνά σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες αλλαγές στη φιλοσοφία της ιστορίας τους που προέκυπταν από τον διαρκή πραγματολογικό έλεγχο και την πραγματολογική εξέλιξη της θεωρίας τους, κυρίως σε σχέση με το ζήτημα των σταδίων που θα έπρεπε να περάσει το κάθε κράτος.

³⁷⁷ Frederick Engels, [Engels to Bebel. 13 October 1891], στο Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works...*, ό.π., τ. 49, σελ. 257-258.

³⁷⁸ «Και μπορεί να έρθει έτσι ώστε, σε αντίθεση με τη δειλία της μπουρζουαζίας και των αριστοκρατών, που θέλουν να σώσουν την περιουσία τους, θα πρέπει να φανούμε ως η μόνη πραγματικά σθεναρή πολεμική κομματική δύναμη». Στο ίδιο, σελ. 258.

Οι πιο σημαντικές στροφές ήταν δύο. Η πρώτη δεν συνδυάστηκε με κάποια αλλαγή στην φιλοσοφία της ιστορίας τους. Αφορούσε την σχέση του κυρίαρχου με το υποτελές έθνος και κινούνταν στο πεδίο της τακτικής. Οι αρχικές τους στάσεις, τόσο για την Πολωνία («Η Πολωνία θα απελευθερωθεί στην Αγγλία»), όσο και για την Ιρλανδία (με την προτροπή να δείξουν βασικά αλληλεγγύη οι Ιρλανδοί στους Άγγλους εργάτες) μετασχηματίστηκαν στην απευθείας υποστήριξη της απελευθέρωσής των δύο εθνών, μέσω της συνειδητοποίησης του ότι «Κάθε έθνος που καταπιέζει ένα άλλο σφυρηλατεί τις δικές του αλυσίδες» όπως έγραψε ο Μαρξ για την Ιρλανδία, ότι «Ένα έθνος δεν μπορεί να απελευθερωθεί και την ίδια στιγμή να συνεχίσει να καταπιέζει άλλα έθνη» και πως «Ένας λαός που καταπιέζει έναν άλλο δεν μπορεί ποτέ να χειραφετηθεί ο ίδιος» όπως έγραψε ο Ένγκελς για την Πολωνία, συνειδητοποιώντας πως η κατάκτηση μίας χώρας ενσταλλάζει την την κυρίαρχη ιδεολογία στους εργάτες της κυρίαρχης χώρας, μέσω της αντίληψης του κυρίαρχου έθνους, οδηγώντας τελικά στην ακόμα μεγαλύτερη δική τους εκμετάλλευση από τις κυρίαρχες τάξεις. Η δεύτερη στροφή αφορούσε το ζήτημα της μετάβασης στον σοσιαλισμό, κάτι που στην αρχή θεωρούσαν αποκλειστικά ζήτημα των επαναστάσεων στην καπιταλιστική δυτική Ευρώπη, αλλά στο τέλος ενέπλεξαν σε αυτό και τις ενδεχόμενες επαναστάσεις στις μη καπιταλιστικές χώρες, παρότι δεν υπάρχει κανένα ασφαλές τεκμήριο που να πιστοποιεί πως οι δυο τους πίστευαν πως οι μη καπιταλιστικές χώρες θα μπορούσαν να περάσουν στον σοσιαλισμό αυτόνομα από τις εξελίξεις στις καπιταλιστικές χώρες. Αυτή η στάση τους προέκυψε και μέσα από ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες που τους έκαναν να συνειδητοποιήσουν, ίσως περισσότερο τον Μαρξ, πως δεν υπάρχει κάποιος σιδερένιος νόμος της ιστορίας που να επιβάλλει όχι μόνο το να περάσουν όλες οι χώρες στον καπιταλισμό, αλλά ούτε καν να βιώσουν την φεουδαρχία με την μορφή των κοινωνιών της δυτικής Ευρώπης.

Με βάση αυτά μπορούμε να πούμε πως τα επτά σημεία που ο Walker Connor παραθέτει ως βασικές αρχές της προσέγγισης του Μαρξ και του Ένγκελς για το έθνος, είναι έγκυρες, με την εξαίρεση του σημείου 5 που πρόλαβαν να συνειδητοποιήσουν πως δεν ίσχυε, όταν έφτασαν να λένε πως οι κατακτημένοι λαοί πρέπει πρώτα να απελευθερωθούν εθνικά γιατί αλλιώς δεν θα βρουν ποτέ χρόνο και ενέργεια για να ασχοληθούν και με την κοινωνικής τους απελευθέρωση.

«

1. Το έθνος και η ιδεολογία του ανήκουν στην υπερδομή και αποτελούν υποπροϊόντα της εποχής του καπιταλισμού
2. Ο εθνικισμός (και ίσως όλες οι εθνικές διαφορές) είναι ένα εφήμερο φαινόμενο που δεν θα επιβιώσει μετά τον καπιταλισμό
3. Ο εθνικισμός μπορεί να είναι προοδευτική ή αντιδραστική δύναμη
4. Προοδευτικός ή αντιδραστικός, ο εθνικισμός είναι πάντα μια αστική ιδεολογία που χρησιμοποιείται από την αστική τάξη για να αποτρέψει τους προλετάριους από το να αποκτήσουν συνείδηση της τάξης και των δικαιωμάτων τους
5. Αυτό το σχέδιο δεν μπορεί να αποδώσει, διότι η αφοσίωση προκύπτει από την οικονομική πραγματικότητα και όχι από εθνικά συναισθήματα
6. Οι κομμουνιστές μπορούν να υποστηρίξουν κάθε κίνημα, εθνικό ή άλλο, αρκεί αυτό να αποτελεί την πιο προοδευτική εναλλακτική
7. Οι ίδιοι οι κομμουνιστές πρέπει να μείνουν μακριά από τον εθνικισμό
8. Η φαινομενική συμμαχία με εθνικές επιδιώξεις μέσω της δημόσιας αποδοχής της αρχής των εθνοτήτων είναι μια καλή στρατηγική, αλλά στην πράξη η υποστήριξη ή μη ενός εθνικού κινήματος κρίνεται για το καθένα ξεχωριστά
9. Το τελικό κριτήριο για την υποστήριξη ή μη ενός εθνικού κινήματος δεν είναι η σχετική προοδευτικότητά του, αλλά η σχέση του με τις ευρύτερες στοχεύσεις του διεθνούς κινήματος συνολικά». ³⁷⁹

³⁷⁹ Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 10-11, 14.

Κεφάλαιο 2: Οι επίγονοι ενόπιον εθνών και μειονοτήτων από τη σκοπιά της εξουσίας

2.1 Η θέση της Β' Διεθνούς

Σε αντίθεση με τον Μαρξ και τον Ένγκελς, στους πολιτικούς του επιγόνους -και ηγετικές φυσιογνωμίες της Β' Διεθνούς- το εθνικό ζήτημα τέθηκε σε σχέση με εντελώς άμεσα πολιτικά καθήκοντα μέσα στην ίδια τους τη χώρα. Κατά συνέπεια, αντιμετώπισαν πολύ έντονα και την πρόκληση του να καλύψουν το κενό που οι δύο προπάτορες τους είχαν κληροδοτήσει, στην εννοιολόγηση του έθνους και -κυρίως- στη διαμόρφωση μιας πιο επεξεργασμένης τακτικής του σοσιαλιστικού κινήματος απέναντι στα εθνικά κινήματα. Το κάθε σοσιαλιστικό κόμμα επιχείρησε να αρθρώσει τις απαντήσεις αυτές, πάντα σε σχέση με την ειδική μορφή του εθνικού ζητήματος που αντιμετώπιζε στην δική του χώρα.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε επέλθει μία σημαντική αλλαγή που επηρέαζε τους γεωπολιτικούς προσανατολισμούς των ηγεσιών του σοσιαλιστικού κινήματος: είχε γίνει πια σαφές πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν σε θέση να αποτελέσει φραγμό απέναντι στην επέκταση της επιρροής της Ρωσίας. Επομένως, το ζήτημα της δημιουργίας εθνικών κρατών στα βαλκάνια αποκτούσε πια νέο ενδιαφέρον και φωτιζόταν από άλλη σκοπιά. Ταυτόχρονα, η παρεμβατική πολιτική της Γερμανίας στην Ανατολή, σε συνδυασμό με τις κινήσεις της Ρωσίας, έφερναν πολύ κοντά το ενδεχόμενο ενός πολέμου. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, όπου ο Μαρξ και ο Ένγκελς έβλεπαν σε κάποιες περιπτώσεις το ξέσπασμα ενός μεγάλου πολέμου ως πιθανώς προωθητικό για την υπόθεση του σοσιαλισμού, οι μαρξιστές της Β' Διεθνούς είχαν αναγάγει τώρα σε βασικό τους πολιτικό καθήκον την αντιπολεμική προπαγάνδα, γνωρίζοντας πως ο πόλεμος μεταξύ των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων θα έφερνε εκατομμύρια νεκρών και ένταση της ταξικής και εθνικής καταπίεσης. Έπρεπε, λοιπόν, υπό το φως της αντιπολεμικής στάσης τους να αντιμετωπίσουν και το ζήτημα της δημιουργίας εθνικών κρατών στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δηλαδή, έπρεπε να αποφανθούν για το αν μια τέτοια εξέλιξη θα έφερνε πιο κοντά τον πόλεμο ή θα τον απομάκρυνε, ώστε αναλόγως να υποστηρίξουν ή όχι τα αντίστοιχα

εθνικά κινήματα.³⁸⁰ Η δημόσια συζήτηση για το ζήτημα αυτό πυροδοτήθηκε από την Κρητική Επανάσταση και τις βομβιστικές ενέργειες που έκαναν Αρμένιοι εθνικιστές την περίοδο 1896-1897. Όμως, οξύνθηκε στις χώρες που το εθνικό ζήτημα επηρέαζε άμεσα.

Στον σοσιαλιστικό χώρο η αρχή έγινε ουσιαστικά με την παρέμβαση του Γερμανού Έντουαρντ Μπερνστάιν, εξέχοντος στελέχους του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας και της Β' Διεθνούς. Ο Μπερνστάιν αποστασιοποιούνταν από τις θέσεις του Μαρξ και του Ένγκελς για την εθνική ταυτότητα. Έλεγε χαρακτηριστικά πως η φράση «οι προλετάριοι δεν έχουν πατρίδα» μπορεί να είχε κάποιο νόημα στις συνθήκες του 1848, όταν οι εργάτες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Όμως, «Ο εργάτης που έχει ίσα δικαιώματα ως ψηφοφόρος για τα εθνικά και τα τοπικά συμβούλια και που, με αυτόν τον τρόπο, είναι συμμετοχός στην κοινή ιδιοκτησία του έθνους, που η κοινότητα εκπαιδεύει τα παιδιά του, που του προστατεύει την υγεία, που τον ασφαλίζει για κάποιον τραυματισμό, έχει πατρίδα, χωρίς να παύει, για αυτό το λόγο, να αποτελεί πολίτη του κόσμου».³⁸¹ Επομένως, η προσέγγισή του για το έθνος θύμιζε περισσότερο την ρουσική έννοια του έθνους ως πολιτική κοινότητα και δεν επικέντρωνε στα κοινά πολιτισμικά στοιχεία. Για την ακρίβεια, έβλεπε αρνητικά την τάση των εθνών να συγκροτούνται στη βάση των πολιτισμικών στοιχείων, κρίνοντάς την ως παρωχημένη, και θετικά την δημιουργία μεγαλύτερων εθνών μέσω της ένωσης πληθυσμών, την οποία θεωρούσε προοδευτική.³⁸² Έτσι, υποστήριξε πως παρότι οι σοσιαλιστές έτειναν να υποστηρίζουν τις καταπιεζόμενες εθνικές ομάδες,³⁸³ αναγνώριζαν πως δεν αποτελούσαν όλες οι μάχες των καταπιεσμένων εθνών στον ίδιο βαθμό μάχες για την χειραφέτηση. Άρα, θα έπρεπε να υποστηρίζουν μόνο εκείνα τα εθνικά κινήματα που αντικειμενικά προωθούσαν αυτόν τον σκοπό. Για τις υπόλοιπες περιπτώσεις, θα καταδίκαζαν, ασφαλώς, τις βιαιότητες διά των οποίων θα ασκούσαν η κυριαρχία του εκάστοτε ηγεμονικού

³⁸⁰ Αντώνης Λιάκος, *Πως στοχάστηκαν το έθνος...*, ό.π., σελ. 24.

³⁸¹ Edward Bernstein, *Evolutionary Socialism*, Schocken Paperbacks, Νέα Υόρκη 1961, σελ. 170. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

³⁸² Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 63.

³⁸³ Ο Μπερνστάιν παραδεχόταν πως «η εθνική διαφοροποίηση και το ιστορικό στοιχείο που πηγάζει από την παράδοση είναι πολύ μεγαλύτερης σημασίας από όσο υποθέταμε εμείς και οι επιστημονικοί μας δάσκαλοι». Παρατίθεται στο C. D. Kerning (επιμ.), *Marxism, Communism and Western Society: A Comparative Encyclopedia*, McGraw-Hill, Νέα Υόρκη 1973, τ. 5, σελ. 41.

έθνους, αλλά θα πρότασσαν την επικράτηση του «πολιτισμού», δηλαδή την περαιτέρω ανάπτυξη και κυριαρχία του ευρωπαϊκού πνευματικού και τεχνολογικού πλαισίου, αρχικά μέσω της επέκτασης του καπιταλισμού και στη συνέχεια μέσω του σοσιαλισμού.³⁸⁴ Μας θυμίζει, έτσι, τις αρχικές αναλύσεις του Μαρξ και του Ένγκελς για τις προοδευτικές συνέπειες της αποικιακής κατάκτησης, τις οποίες ο Μπερνστάιν αναβάθμιζε πια σε πολιτική τακτική. Σε αντίθεση με αυτούς, δεν πίστευε πως η ιστορική εξέλιξη θα οδηγούσε στην κατάργηση των εθνικών διαφορών, είτε κρατικών είτε μόνο πολιτισμικών. Βεβαίως, το θέμα δεν ήταν μόνο θεωρητικό. Ο Μπερνστάιν τοποθετούνταν στο πλαίσιο μιας αντίληψης για τον ρόλο του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, συνδυασμένη περισσότερο με το γερμανικό κράτος και την πιθανή ανάληψη της διακυβέρνησης του, παρά με την ανατροπή του καπιταλισμού. Ομοίως, και άλλα στελέχη της Β' Διεθνούς έκριναν ως απαραίτητη την διατήρηση του ελέγχου των καθυστερημένων περιοχών από τις πιο αναπτυγμένες, ακόμη και στην περίοδο του σοσιαλισμού. Αυτό ήταν ένα αποτέλεσμα του γραμμικού και μηχανιστικού τρόπου πρόσληψης του μαρξισμού από την Β' Διεθνή, η οποία κινήθηκε ακόμη πιο ευρωκεντρικά από τον κλασικό μαρξισμό, αφού, όπως είδαμε, ο Μαρξ είχε ανοίξει, τουλάχιστον, την ματιά του προς τις μη ευρωπαϊκές κοινωνίες.

Σημαντικός παράγοντας της συζήτησης για το Εθνικό Ζήτημα ήταν και ο Καρλ Κάουτσκι, επίσης στέλεχος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας. Ο Κάουτσκι θεωρούνταν ο ειδικός της Β' Διεθνούς στα θέματα του έθνους. Συζητούσε αρκετά με τον Ένγκελς για τα σχετικά ζητήματα και το 1887 είχε δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Die Neue Zeit* ένα άρθρο με τίτλο «Η Σύγχρονη Εθνικότητα», όπου διαπραγματευόταν την παρουσία των μειονοτήτων στα εδάφη των εθνικών κρατών. Έβλεπε και αυτός την εθνογένεση ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης του καπιταλισμού και επέμενε στον δομικό ρόλο της κοινής γλώσσας. Υποστήριζε πως οι εθνικές γλώσσες είχαν πιθανότατα συγκροτηθεί από ιδιώματα που χρησιμοποιούσαν οι έμποροι. Ο Nimni χαρακτηρίζει τη γλώσσα ως «μεθοδολογικό μέτρο σύγκρισης» για τον Κάουτσκι, αφού ο βαθμός ανάπτυξης μιας κοινής γλώσσας ήταν για αυτόν το απόλυτο μέτρο για τον βαθμό ενοποίησης ενός έθνους.³⁸⁵ Ο Κάουτσκι έβλεπε πολύ θετικά την προοπτική μιας Δημοκρατικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας, για την οποία

³⁸⁴ Αντώνης Λιάκος, *Πως στοχάστηκαν το έθνος...*, ό.π., σελ. 25.

³⁸⁵ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 46-47.

πίστευε πως θα μπορούσε να απαλλαχθεί απευθείας από τις τοπικές δυναστείες και τον έλεγχο των Μεγάλων Δυνάμεων.³⁸⁶ Προέβλεπε την ενοποίηση των εθνών ως αποτέλεσμα της επίδρασης των δυνάμεων της αγοράς.³⁸⁷ Είχε συλλάβει τον δυναμικό χαρακτήρα της εθνικής διαμόρφωσης στην εποχή του, λέγοντας πως «η εθνικότητα είναι μία κοινωνική σχέση που μετασχηματίζεται συνεχώς και που κάτω από διαφορετικές συνθήκες έχει πολύ διαφορετική σημασία. Είναι ένας Πρωτέας που γλιστράει ανάμεσα από τα δάχτυλά μας όταν προσπαθούμε να τον αρπάξουμε».³⁸⁸ Το 1896 ο Κάουτσκι κλήθηκε να μεσολαβήσει την σύγκρουση μεταξύ των δύο σοσιαλιστικών κομμάτων της Πολωνίας που είχαν αντίθετες απόψεις σε σχέση με την υποστήριξη ή μη του εθνικού κινήματος της περιοχής τους.³⁸⁹

Τελικά, το πρόγραμμα της Β' Διεθνούς που διαμορφώθηκε το 1896 στο Συνέδριο του Λονδίνου, διακήρυξε το γενικό δικαίωμα των εθνών στην αυτοδιάθεση. Η διατύπωση αυτή δεν όριζε ρητώς αν εννοούσε και την ίδρυση ξεχωριστού κράτους, οπότε τα επόμενα χρόνια η ερμηνεία της έγινε αντικείμενο σύγκρουσης στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος. Το 1903, στο Δεύτερο Συνέδριο του Σοσιαλδημοκρατικού

³⁸⁶ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 33. Ο Κάουτσκι θεωρούσε την ύπαρξη άλλων εθνοτήτων μαζί με την πλειονοτική ως το αντίστοιχο της συνύπαρξης του καπιταλισμού με απομεινάρια των προηγούμενων τρόπων παραγωγής. Οι θέσεις αυτές αποκηρύχθηκαν από τον Λένιν, μετά τον Πόλεμο ως υποκριτικές και οπορτουνιστικές. Σίγουρα ήταν θέσεις μηχανιστικές και υπεραισιόδοξες, αφού προέβλεπαν πως «Με ανώδυνο τρόπο, τα έθνη θα συγχωνευθούν το ένα με το άλλο, λίγο ως πολύ με τον ίδιο τρόπο που ο ρωμανικός πληθυσμός του καντονιού Γκρίμσον στην Ελβετία, ανεπαίσθητα και χωρίς αντίσταση, βαθμιαία γερμανοποιείται επειδή ανακαλύπτει ότι τον συμφέρει πολύ περισσότερο να μιλά μια γλώσσα που όλοι την καταλαβαίνουν σε μια μεγάλη περιοχή παρά μια γλώσσα που μιλιέται μόνο σε λίγες κοιλάδες». Karl Kautsky, «Die moderne Nationalität», *Die Neue Zeit*, Στουτγκάρδη, Μάιος 1887. Αυτή πάντως, ήταν η κυρίαρχη θέση στο εσωτερικό της Β' Διεθνούς. Μισέλ Λεβί, «Πατρώα γη ή μητέρα γη;», στο Μισέλ Λεβί, *Το εθνικό ζήτημα...*, ό.π., σελ. 87.

³⁸⁷ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 48.

³⁸⁸ Παρατίθεται στο Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 33. Ο Munck θεωρεί αυτήν την διατύπωση ως ένδειξη της αδυναμίας του Κάουτσκι να ορίσει το έθνος. Διαφωνούμε γιατί αντιλαμβανόμαστε ως εύστοχη και εξαιρετικά πρωτότυπη για την εποχή την αντιουσιολογική σύλληψη του έθνους ως σχέση και όχι ως παγιωμένο φαινόμενο.

³⁸⁹ Όταν αργότερα, με την ρώσικη επανάσταση του 1905, το ζήτημα των μειονοτήτων ήρθε ξανά στο προσκήνιο, ο Κάουτσκι έγραψε *Το Εθνικό Ζήτημα στη Ρωσία*, όπου υποστήριζε πως η πάλη των εθνοτήτων για την απαλλαγή από την τσαρική καταπίεση έπρεπε να διεξαχθεί σε συμμαχία με το προλεταριακό κίνημα, αφού μόνο με την επικράτηση του σοσιαλισμού θα μπορούσαν να απελευθερωθούν πραγματικά οι εθνότητες. Συνέχιζε να μην θεωρεί σημαντική την διαφύλαξη της εθνικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Το 1917 διατύπωσε την άποψη πως «Δεν είναι η διαφοροποίηση, αλλά η αφομοίωση των εθνοτικών ομάδων, όχι η πρόσβαση στην εθνική κουλτούρα, αλλά η πρόσβαση στην ευρωπαϊκή κουλτούρα [...] που αποτελούν τον στόχο της σοσιαλιστικής ανάπτυξης». Παρατίθεται στο Charles Herod, *The Nation in the History of Marxian Thought*, Martinus Nijhof, Χάγη 1976, σελ. 77. Πάντως, μιλώντας για το εθνικό ζήτημα στην πρώην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, διαφώνησε ρητά με την θέση του Ένγκελς για τους μη ιστορικούς λαούς, λέγοντας πως αυτοί οι μικροί λαοί έχουν αποδείξει πως ο χαρακτηρισμός τους ως απομεινάρια λαών προορισμένα να εξαφανιστούν ήταν τελικά λανθασμένος. Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 30-32.

Εργατικού Κόμματος της Ρωσίας, το εθνικό ζήτημα αναδύθηκε εντόνως. Ενώ στο Πρώτο Συνέδριο, το 1898, δεν υπήρχε στο κείμενο απόφασής κάποια σχετική αναφορά, στο Δεύτερο Συνέδριο το ζήτημα τέθηκε ανοιχτά. Μία από τις αιτίες ήταν και η απαίτηση από το 1901 της εβραϊκής εργατικής οργάνωσης Μπουντ να αναγνωριστεί ως η μοναδική εκπρόσωπος των εβραίων εργαζόμενων μέσα στο κόμμα, δηλαδή να μετατραπεί στην πραγματικότητα το κόμμα από ενιαίο σε ομοσπονδία. Η Μπουντ ταυτόχρονα διεκδικούσε μια σχετική εθνική αυτονομία των εβραίων που θα έφτανε μέχρι την ίδρυση ξεχωριστών εθνικών σχολείων και άλλων πολιτισμικών θεσμών για αυτούς. Αντίστοιχα αιτήματα υιοθετήθηκαν σύντομα από σοσιαλιστικές οργανώσεις και κινήματα της Λευκορωσίας, της Γεωργίας και της Αρμενίας. Ο εθνικισμός εκφραζόταν πια ανοιχτά μέσα στις γραμμές των σοσιαλιστών. Παράλληλα, Πολωνοί σοσιαλιστές -που διαφωνούσαν με την υποστήριξη του εθνικού κινήματος της Πολωνίας γιατί το θεωρούσαν σωβινιστικό, οπισθοδρομικό, λόγω της πρωτοκαθεδρίας της αριστοκρατίας της γης, και αποπροσανατολιστικό για τους εργάτες- συμμετείχαν στο Συνέδριο του 1903 και ζήτησαν να μην υιοθετήσει το κόμμα εκ νέου την αρχή της αυτοδιάθεσης, κάτι που δεν έγινε δεκτό. Όμως, το κόμμα δεν δέχτηκε ούτε τη λογική της ομοσπονδοποίησης που προωθούσε η Μπουντ και περιέλαβε στο άρθρο 9 του προγράμματος του το «δικαίωμα όλων των εθνών του κράτους στην αυτοδιάθεσή τους», ακολουθώντας τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Λονδίνου της Β' Διεθνούς του 1896.³⁹⁰ Στο επόμενο συνέδριο του 1906 οι Πολωνοί σοσιαλιστές συμμετείχαν και πάλι, αλλά αυτή τη φορά προτίμησαν να μην θέσουν το ζήτημα.³⁹¹

2.2. Οι αυστρομαρξιστές

Στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, από τους ανήκοντες στο ρεύμα που έμεινε να χαρακτηρίζεται ως «αυστρομαρξισμός» οι δύο πλέον επιφανείς ήταν ο Όττο Μπάουερ και ο Καρλ Ρένερ, αμφότεροι στελέχη του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Αυστρίας. Η κοινή τους επιδίωξη ήταν να διατηρηθεί ενιαία η επικράτεια του κράτους. Όμως, επειδή αυτό περιελάμβανε πολλές εθνότητες, πρότειναν να έχουν

³⁹⁰ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π, σελ. 69-70.

³⁹¹ Horace B. Davis (επιμ.), *The National Question. Selected Writings by Rosa Luxemburg*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1976, σελ. 14.

αυτές μία ισχυρή αυτονομία, μάλιστα ο Ρένερ είχε ένα αναλυτικό σχέδιο βάσει του οποίου οι εθνότητες θα αποτελούσαν αναγνωρισμένες νομικές ενώσεις που θα είχαν ένα μεγάλο πλέγμα από πολιτιστικές, διοικητικές και νομικές αρμοδιότητες και δικαιώματα, όπως διαφορετικά εθνικά σχολεία.³⁹² Ο Καρλ Ρένερ είχε δημοσιεύσει πολλές μελέτες για το εθνικό ζήτημα με κυριότερη *Το Κράτος και Το Έθνος* του 1898. Αργότερα, το 1917 με το έργο του *Ο Μαρξισμός, ο Πόλεμος και η Διεθνής* παρουσίασε ένα ερμηνευτικό σχήμα βάσει του οποίου «η οικονομία υπηρετεί την καπιταλιστική τάξη όλο και πιο αποκλειστικά· από την άλλη μεριά, το κράτος εξυπηρετεί ολοένα και περισσότερο το προλεταριάτο» και «το σπέρμα του σοσιαλισμού βρίσκεται σήμερα σ' όλους τους θεσμούς του καπιταλιστικού κράτους».³⁹³ Ο Ρένερ, λοιπόν, από την επιθυμία του να διατηρήσει ακέραιη την επικράτεια της χώρας του, καταλήγει να αντιλαμβάνεται -ή να παρουσιάζει- το αστικό κράτος ως πεδίο αντίστασης των προλεταρίων απέναντι στις επεκτατικές και εκμεταλλευτικές τάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας, θέσεις που, παρότι εμφάνιζε ως μαρξιστικές, στην πραγματικότητα δεν είχαν σχέση με την μαρξιστική αντίληψη για το κράτος και δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε πως κινούνταν στον αντίποδά τους. Για αυτό και οι θέσεις του χαρακτηρίζονται ως «σοσιαλκρατισμός». Αναγνώρισε, μάλιστα, το έθνος ως πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης, όταν το 1918 έγραψε στο *Δικαίωμα των Εθνών στον Αυτοπροσδιορισμό* πως «Η σοσιαλδημοκρατία εξελίσσεται όχι με βάση τα υπάρχοντα κράτη, αλλά τα ζωντανά έθνη. Ούτε αρνείται, ούτε αδιαφορεί για την ύπαρξη του έθνους αλλά αντιθέτως, το αποδέχεται ως τον φορέα της νέας κατάστασης [...] Η σοσιαλδημοκρατία θεωρεί το έθνος άφθαρτο και ανάξιο να καταστραφεί [...] Όχι απλώς δεν είναι αεθνική ή αντεθνική, τοποθετεί το έθνος ως θεμέλιο του κόσμου».³⁹⁴ Έναν χρόνο μετά ο Ρένερ έγινε ο πρώτος επικεφαλής του νέου αυστριακού κράτους που προέκυψε μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων.

³⁹² Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 75.

³⁹³ Karl Renner, *Marxismus, Krieg und Internationale: Kritische Studien über Offene Probleme des Wissenschaftlichen und des Praktischen Sozialismus in und nach dem Weltkrieg*, J.H.W. Dietz, Στουτγκάρδη 1918, σελ. 26. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 76.

³⁹⁴ Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, F. Deuticke, Βιέννη 1918, τ. 1, σελ. 23-24. Παρατίθεται στο Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 28.

Ο βασικός παράγοντας, όμως, σε αυτήν την συζήτηση από την πλευρά των αυστρομαρξιστών ήταν ο Όττο Μπαουερ που το 1907 έγραψε ένα από τα έργα παγκόσμιας αναφοράς για το εθνικό φαινόμενο, *Το Εθνικό Ζήτημα και η Σοσιαλδημοκρατία*, που μάλιστα ήταν μόλις το πρώτο του βιβλίο. Ταυτόχρονα, ήταν και το πρώτο βιβλίο που επιχείρησε μία αυτόνομη και συνεκτική επεξεργασία του εθνικού ζητήματος στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης. Ασφαλώς, το κίνητρο του συγγραφέα καθοριζόταν από το εθνικό ζήτημα στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Ο Μπάουερ επικέντρωσε στην εθνική κουλτούρα. Έδωσε έναν πολύ σύντομο ορισμό του έθνους ως «το σύνολο των ανθρώπων οι οποίοι συνδέονται με μία κοινή μοίρα σε μια κοινότητα χαρακτήρα».³⁹⁵ Κατανοούσε την εθνική ταυτότητα ως ένα ιστορικό προϊόν, ως αποτέλεσμα μία διαδικασίας που βρίσκεται διαρκώς εν εξελίξει. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά:

«Η εθνική αντίληψη της ιστορίας, η οποία βλέπει τις κινητήριες δυνάμεις των γεγονότων στην πάλη των εθνών, οδηγεί σε μια μηχανική αντίληψη των εθνών. Τα έθνη δηλαδή θεωρούνται ως αδιαίρετα περαιτέρω στοιχεία, τα οποία συγκρούονται στο χώρο, και τα οποία δρουν το ένα πάνω στο άλλο με την πίεση και την σύγκρουση. Ωστόσο η αντίληψή μου διαλύει τα έθνη σε διαδικασίες. Για μένα η ιστορία δεν αντανάκλα την πάλη ανάμεσα στα έθνη, αλλά το ίδιο το έθνος εμφανίζεται ως αντανάκλαση της ιστορικής πάλης. Γιατί το έθνος εκδηλώνεται στον εθνικό χαρακτήρα, στην εθνικότητα του ατόμου. Και η εθνικότητα του ατόμου είναι μόνο μία πλευρά του προσδιορισμού του από την ιστορία της κοινωνίας, από την ανάπτυξη των συνθηκών και της τεχνικής της εργασίας».³⁹⁶

Δηλαδή, ο Μπάουερ δεν αναζητούσε για τον ορισμό του έθνους τεχνικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, αλλά έβαζε σε πρώτο πλάνο την συνείδησή των μελών ενός έθνους, την κουλτούρα τους, τον τρόπο με τον οποίο έχουν ιστορικά διαμορφωθεί -μέσα από τις κοινές εμπειρίες που έχει βιώσει το έθνος και συσσωρεύονται μεταφερόμενες από γενιά σε γενιά- ώστε να αντιλαμβάνονται τον κόσμο και να αντιδρούν στα διάφορα ερεθίσματα και τις νέες εξελίξεις με τον ίδιο τρόπο. Τα στοιχεία αυτά που είναι κοινά στα μέλη ενός έθνους ο Μπάουερ τα

³⁹⁵ Otto Bauer, *The Nationalities Question and Social Democracy*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις και Λονδίνο 2000, σελ. 117.

³⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 119.

ονομάζει «κοινότητα μοίρας».³⁹⁷ Αυτό που δημιουργούσε τελικά την συνείδηση του ανήκειν σε ένα εθνικό σύνολο ήταν, κατά τον Μπάουερ, η επαφή με άλλα εθνικά σύνολα. Για αυτό και θεωρούσε πως οι πρώτοι που αποκτούσαν εθνική συνείδηση - μέσω της συνειδητοποίησης της διαφορετικότητας- ήταν οι έμποροι που διένυαν μεγάλες αποστάσεις και έρχονταν σε επαφή με άλλες κοινότητες. Θεωρούσε, όμως, πως ακόμη κι αν τα άτομα δεν έχουν συνείδηση της εθνικής του ιδιαιτερότητας μπορεί και πάλι να αποτελούν ένα έθνος, ακόμη κι αν δεν το γνωρίζουν. Τέλος, για την δημιουργία του εθνικού κράτους υπό την ηγεμονία της αστικής τάξης, ο Μπάουερ έλεγε πως όταν οι αστοί αντιτάχθηκαν στο παραδοσιακού τύπου κράτος, ιδιοποιήθηκαν την εθνική κοινότητα απέναντι στο κράτος. Όταν τελικά κατέλαβαν και αναδιαμόρφωσαν το κράτος, τότε αυτή η ιδιοποίηση κατέληξε στην ταύτιση εθνικής κοινότητας και κράτους. Και έτσι δημιουργήθηκε το εθνικό κράτος. Όμως, ο Μπάουερ πίστευε πως το κράτος δεν ήταν απαραίτητο να ταυτίζεται με μία εθνική κοινότητα, αλλά πως οι θεσμοί του θα μπορούσαν να παραμένουν ουδέτεροι έναντι όλων των πολιτών του, ακόμη κι αν αυτοί ανήκαν σε διάφορα εθνικά σύνολα. Πίστευε, επιπλέον, πως ο σοσιαλισμός δεν θα διέλυε τα έθνη και δεν θα εξαφάνιζε τις πολιτιστικές τους διαφορές, αλλά αντιθέτως:

«Όλα τα έθνη θα ενωθούν για την κοινή κατάκτηση της φύσης, αλλά στο σύνολό τους θα οργανωθούν σε εθνικές κοινότητες που θα ενθαρρυνθούν για να αναπτυχθούν αυτόνομα και να απολαύσουν ελεύθερα τον εθνικό τους πολιτισμό. Αυτή είναι η σοσιαλιστική αρχή των εθνοτήτων».³⁹⁸

Έτσι, πρότεινε την περίφημη «πολιτιστική αυτονομία» των εθνοτήτων στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής μεταρρύθμισης της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων.³⁹⁹ Δεδομένων όλων αυτών, δεν προκαλεί καμία έκπληξη το γεγονός ότι στο έργο του αυτό ο Όττο Μπάουερ ασκεί κριτική, όπως και ο Κάουτσκι, στην έννοια των μη ιστορικών λαών που είχε χρησιμοποιήσει ο Ένγκελς.

³⁹⁷ Όπως αναφέρει ο Λιάκος, ο πρωτότυπος όρος στα γερμανικά είναι *Schliksalsgemeinschaft* και στα αγγλικά αποδίδεται ως *community of destiny*. Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος...*, ό.π., σελ. 30.

³⁹⁸ Otto Bauer, *The Nationalities Question and Social Democracy...*, ό.π., σελ. 415.

³⁹⁹ Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος...*, ό.π., σελ. 30-33.

Ο Λεβί επισημαίνει πως με το να επιμένει ο Μπάουερ σε αυτά τα στοιχεία, ουσιαστικά απεμπόλησε την πολιτική διάσταση του έθνους και το αποταξικοποίησε, καταλήγοντας να θεωρεί αυτές τις «πολιτιστικές αξίες» ως κοινές, ενιαίες και ουδέτερες, δίχως ταξικό, δηλαδή κοινωνικό, περιεχόμενο, δίχως να μπορούν να ιδωθούν από διαφορετική σκοπιά από την κάθε κοινωνική τάξη ή τον κάθε άνθρωπο.⁴⁰⁰ Θεωρούμε πως, πράγματι, πρόκειται για μία ουσιοκρατική αντίληψη του έθνους, η οποία, ασφαλώς, εξυπηρετεί την βασική στόχευσή του Μπάουερ να μην διαταραχθεί η ενότητα του αυστριακού κράτους, αφού με βάση αυτήν την προσέγγιση, αρκεί να προστατεύονται τα διάφορα πολιτισμικά χαρακτηριστικά ώστε να μην υπάρχει κανένας λόγος πολιτικού διαχωρισμού ενός έθνους από το πολυεθνικό κράτος στο οποίο ανήκει. Επίσης, ο Λεβί σημειώνει πως αυτή η ψυχολογική ουσία των εθνών που παρουσιάζει ο Μπάουερ έχει έναν χαρακτήρα ασαφή και εν τέλει μεταφυσικό και πως προερχόταν από τον Καντ.⁴⁰¹ Αναγνωρίζει, όμως, στον Μπάουερ πως τουλάχιστον επιχειρεί να ατενίσει το έθνος ως ένα διακριτό φαινόμενο που δεν ανάγεται απολύτως στην οικονομική βάση. Έτσι, καταλήγει να έχει μια πιο εκλεπτυσμένη και επεξεργασμένη προσέγγιση από πολλούς μαρξιστές.⁴⁰² Επίσης, κρίνουμε μεν την αντίληψη του Μπάουερ για το έθνος ως ουσιοκρατική, αλλά σίγουρα δεν ταυτίζεται με τον ρομαντικό εθνικισμό και την αντίληψη της ιστορίας ως σύγκρουσης αιώνιων εθνών, αλλά τα αμφισβητεί. Το μεταφυσικό στοιχείο του έργου του, η περίφημη ενιαία εθνική κουλτούρα, τον οδηγεί, όπως λέει ο Λεβί σε μία φετιχοποίηση της εθνικής κουλτούρας, αλλά όχι τελικά και του ίδιου του έθνους. Αυτό, σε συνδυασμό με την ανάγκη του Μπάουερ να συνδέσει την εθνική κουλτούρα με τον σοσιαλισμό για να επιτύχει το πολιτικό του σκοπό, δηλαδή την διατήρηση ενός ενιαίου αυστριακού κράτους υπό την πολιτική ηγεσία των σοσιαλδημοκρατών, κρίνουμε πως είναι αυτό που τον οδηγεί στο να πει τελικά πως ο σοσιαλισμός οδηγεί στην «αυξανόμενη (ενν. πολιτιστική) διαφοροποίηση ανάμεσα στα έθνη».⁴⁰³

Ο Κάουτσκι αντιπαράτεθηκε στον Όττο Μπάουερ με το έργο του *Εθνικότητα και Διεθνισμός* το 1908, υποστηρίζοντας πως το ερμηνευτικό σχήμα του δεν αναδείκνυε

⁴⁰⁰ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 78.

⁴⁰¹ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 77.

⁴⁰² Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 78-79.

⁴⁰³ Otto Bauer, *The Nationalities Question and Social Democracy*..., ό.π., σελ. 96.

το πόσο σημαντική είναι η γλώσσα ως ενοποιητικός παράγοντας τόσο για το έθνος, όσο και για το κράτος. Ο Μπάουερ απάντησε την ίδια χρονιά, μέσα από το έργο του *Παρατηρήσεις για το Εθνικό Ζήτημα*, πως ναι μεν δεν αρνούσαν ότι το έθνος αποτελεί κοινότητα γλώσσας, αλλά αυτός ερευνούσε την κοινότητα πολιτισμού, η οποία ήταν στην πραγματικότητα η γενεσιουργός αιτία της γλωσσικής κοινότητας. Πάντως, οι δυο τους συμφωνούσαν πως τα έθνη δεν θα μπορούσαν να απελευθερωθούν ποτέ πραγματικά χωρίς την επικράτηση του προλεταριάτου. Αλλά ο Μπάουερ δεν δεχόταν την κριτική του Κάουτσκι πως έδινε υπερβολικά μεγάλη σημασία στο ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, αφού θεωρούσε πως οι σοσιαλιστές των ισχυρών κρατών δεν μπορούσαν να κατανοήσουν τον ρόλο του εθνικισμού στα ανερχόμενα έθνη, όπως οι μειονότητες της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων.⁴⁰⁴

Στον Μπάουερ απάντησαν και οι Άντον Πάνεκκουκ και Γιόζεφ Στράσερ με βασικά έργα τους τα *Η Ταξική Πάλη και το Έθνος*⁴⁰⁵ και *Ο Εργάτης και το Έθνος*⁴⁰⁶ αντιστοίχως, δημοσιευμένα και τα δύο το 1912. Ο Πάνεκκουκ ήταν στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ολλανδίας και ο Στράσερ δημοσιογράφος και στέλεχος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Αυστρίας. Υποστήριζαν την παραδοσιακή μαρξική θέση πως η εθνική ταυτότητα είναι ένα ιδεολογικό στοιχείο της εποχής του καπιταλισμού που θα εξαλειφθεί κατά την μετάβαση στον σοσιαλισμό. Έτσι, απέρριπταν την θεωρία του Μπάουερ ως ιδεαλιστική και εθνικοπορτουνιστική. Όμως, συνέπιπταν τελικά με την πολιτική στόχευση του Μπάουερ και της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας για την διατήρηση του ενιαίου αυστριακού κράτους,⁴⁰⁷ στάση επίσης συμβατή με την παραδοσιακή θέση των Μαρξ και Ένγκελς υπέρ της διατήρησης των μεγάλων κρατικών επικρατειών που ευνοούσαν την παραπέρα ανάπτυξη του καπιταλισμού, άρα και την εργατικής τάξης.

⁴⁰⁴ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 40.

⁴⁰⁵ Anton Pannekoek, *Klassenkampf und Nation*, Verlag von Runge & Co, Reichenberg 1912. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 73

⁴⁰⁶ Josef Strasser, *Der Arbeiter und die Nation*, Verlag von Runge & Co, Reichenberg 1912. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 78

⁴⁰⁷ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 73-74. Μετά τις εκλογές του 1907 στην Αυστρία, τα τσέχικα συνδικάτα απαίτησαν την ανεξαρτητοποίηση της ομοσπονδίας της Πράγας από την Βιέννη, την οποία κατηγορούσαν για πανγερμανική πολιτική. Σε αυτές τις τάσεις ήταν που απάντησε ο Στράσερ.

2.3 Ρόζα Λούξεμπουργκ

Ο Blaut λέει πως η βάση της στάσης πολλών μαρξιστών στην αρχή του αιώνα απέναντι στο έθνος, ήταν η πεποίθησή τους πως στην ιμπεριαλιστική εποχή του καπιταλισμού το κράτος ήταν πια περιοριστικό και άρα απαρχαιωμένο. Επίσης, τόνιζαν πως οι αποικιοκρατούμενες χώρες δεν επρόκειτο ποτέ να ανεξαρτητοποιηθούν πραγματικά όσο υπήρχε ο καπιταλισμός, άρα το αίτημα για εθνική ανεξαρτησία ήταν ουτοπικό. Η Ρόζα Λούξεμπουργκ ήταν η πιο χαρακτηριστική φιγούρα αυτής της τάσης και, κατά τον Nimni, είχε μεταξύ των μαρξιστών την πιο ασυμβίβαστη στάση απέναντι στο εθνικό ζήτημα.⁴⁰⁸ Ήταν ιδρυτικό στέλεχος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος του Βασιλείου της Πολωνίας, χώρας που, όπως είδαμε, το ζήτημα της ανεξαρτησίας της συγκέντρωνε σταθερά το ενδιαφέρον και την υποστήριξη, έστω και πολιτικά εργαλειακή, τόσο του σοσιαλιστικού και του εργατικού κινήματος, όσο και του Μαρξ και του Ένγκελς προσωπικά. Το κόμμα της Λούξεμπουργκ βρισκόταν σε αντιπαράθεση με το Πολωνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, το οποίο είχε ως κεντρικό του στόχο την ανεξαρτησία της Πολωνίας και κατηγορούνταν από τη Λούξεμπουργκ και τους συντρόφους της ως σοσιαλπατριωτικό, δηλαδή πως έθετε ως προτεραιότητα την εθνική ανεξαρτησία αντί της κοινωνικής χειραφέτησης και νόθευε τα προτάγματα του σοσιαλιστικού αγώνα. Αντιθέτως, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα του Βασιλείου της Πολωνίας επικέντρωνε στα κοινά συμφέροντα του πολωνικού με το ρώσικο προλεταριάτο και υποστήριζε όχι την πλήρη ανεξαρτησία της Πολωνίας, αλλά μόνο την σχετική της αυτονομία. Η Λούξεμπουργκ και οι σύντροφοί της προσέβλεπαν στο άμεσο ξέσπασμα επαναστάσεων και στις δύο περιοχές, ώστε να ενώνονταν οι εργατικές τάξεις όλων των εθνών της περιοχής σε ένα κοινό σοσιαλιστικό κράτος της Ρωσίας.

Αυτή η σύγκρουση ήταν που είχε εκφραστεί στο Συνέδριο της Διεθνούς στο Λονδίνο το 1896 που έλαβε τελικά την αμφισβητούμενη θέση για την αναγνώριση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης. Εκεί η Λούξεμπουργκ παρουσίασε τις θέσεις της.⁴⁰⁹ Υποστήριξε πως η απελευθέρωση της Πολωνίας ήταν ουτοπική. Όπως επισημαίνει ο

⁴⁰⁸ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 50.

⁴⁰⁹ Η παρέμβαση αυτή αργότερα έγινε μπροσούρα υπό τον τίτλο *Το πολωνικό ζήτημα στο συνέδριο της Διεθνούς στο Λονδίνο*.

Λεβί, η θέση αυτή πήγαζε από την κεντρική ιδέα της Λούξεμπουργκ, που αποτυπωνόταν στην διδακτορική διατριβή της με τίτλο *Η Βιομηχανική Ανάπτυξη της Πολωνίας*, πως η Πολωνία ήταν οικονομικά πλήρως ενσωματωμένη στη Ρωσία -αφού η πολωνική οικονομία ζούσε μέσω του ρωσικού εμπορίου και δεν μπορούσε πια να αποκοπεί από αυτό- και η ανεξαρτησία της δεν θα είχε κανένα οικονομικό νόημα, αφού δεν θα δημιουργούσε ένα βιώσιμο κράτος.⁴¹⁰ Έτσι, οι μεν αστοί της Πολωνίας δεν επιθυμούσαν την ανεξαρτησία γιατί ευνοούνταν από τη θέση τους στην παραγωγική δομή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, οι δε προλετάριοι συνειδητοποιούσαν πως το συμφέρον τους δεν βρίσκεται δίπλα στους ομοεθνείς τους, αλλά στον κοινό αγώνα με το ρώσικο προλεταριάτο. Άρα, οι μόνοι που έμεναν, κατά την Λούξεμπουργκ, να έχουν εθνικιστικές τάσεις και να υποστηρίζουν την ανεξαρτησία ήταν η συντηρητική αριστοκρατία της γης, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες. Επίσης, υποστήριζε πως μετά την καταστολή της ρώσικης επανάστασης του 1905, το οποίο επαναστατικό κομμάτι του εθνικού κινήματος της Πολωνίας είχε σαρωθεί και είχε κυριαρχήσει απολύτως το αντιδραστικό.⁴¹¹

Βλέπουμε, λοιπόν, πως για την Λούξεμπουργκ το αίτημα για την εθνική ανεξαρτησία στην περίπτωση της Πολωνίας δεν ήταν απλώς αποπροσανατολιστικό για την εργατική τάξη, αλλά αποτελούσε καθεαυτό ιστορικά οπισθοδρομικό σενάριο γιατί θα ευνοούσε μόνο τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων και ούτε καν των αστών, άρα δεν θα οδηγούσε στην πρόοδο ούτε καν διά της περαιτέρω ανάπτυξης του καπιταλισμού. Η θέση της Λούξεμπουργκ μοιάζει να προέρχεται απευθείας από την λογική του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*, όπου η επέκταση του καπιταλισμού θεωρούνταν πως διαμόρφωνε παντού ομοιόμορφες συνθήκες και ταξικές σχέσεις εκμετάλλευσης. Σε επίπεδο τακτικής, όμως, βρίσκεται πολύ μακριά από τις επιλογές του Μαρξ και του Ένγκελς, αφού τοποθετείται εναντίον της ανεξαρτησίας της Πολωνίας, αλλά ακόμη και της Ιρλανδίας, με παρόμοια επιχειρήματα. Ασφαλώς, τον πιο βαρύνονταν ρόλο φαίνεται να διαδραματίζει η έντονη πολιτική πίεση που δέχονταν οι σοσιαλιστές από τον συντηρητικό ιδεολογικό χαρακτήρα του εθνικού κινήματος της Πολωνίας που όλο και κέρδιζε έδαφος.

⁴¹⁰ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 65.

⁴¹¹ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue*..., ό.π., σελ. 52.

Προκαλεί, λοιπόν, εντύπωση ότι η Λούξεμπουργκ στάθηκε απέναντι στην μόνη σταθερή θέση του Μαρξ και του Ένγκελς υπέρ μιας εθνικής διεκδίκησης, αυτή της Πολωνίας. Η ίδια τόνιζε πως σκοπός των μαρξιστών δεν πρέπει να είναι «η αναζήτηση εγκρίσεων για νωρίτερα εθνικιστικά συνθήματα στις απαρχαιωμένες οπτικές του Μαρξ για την Πολωνία: ανταυτού, η μέθοδος και οι θεμελιώδεις αρχές του μαρξιστικού δόγματος ήταν που έπρεπε να εφαρμοστούν στην περίπτωση της Πολωνίας»,⁴¹² κάτι που έκρινε πως οι ίδιοι οι Μαρξ και Ένγκελς δεν έπραξαν. Αντιθέτως, «αποτυγχάνοντας να αναλύσουν την Πολωνία και την Ρωσία ως ταξικές κοινωνίες και φορείς οικονομικών και πολιτικών αντιφάσεων, βλέποντας τες όχι από τη σκοπιά της ιστορικής εξέλιξης, αλλά σαν να υφίσταντο εντός μίας δεδομένης και απόλυτης συνθήκης ως ομοιογενείς και αδιαφοροποίητες μονάδες, είχαν μια σκοπιά που συγκρουόταν ευθέως με την ίδια την ουσία του μαρξισμού».⁴¹³

Τις θέσεις αυτές η Λούξεμπουργκ τις παρουσίασε εκτεταμένα σε μία σειρά άρθρων με τίτλο «Το Εθνικό Ζήτημα και η Αυτονομία» που δημοσιεύτηκαν το 1909 στην εφημερίδα του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος του Βασιλείου της Πολωνίας. Τα βασικά σημεία ήταν τρία. Πρώτον, πως το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης δεν πήγαζε από κάποια αντικειμενική συνθήκη, αλλά ήταν «αφηρημένο και μεταφυσικό» και η υποστήριξή του συνιστούσε οπισθοδρόμηση για την ιστορία της σκέψης. Δεύτερον, πως αφού το ενιαίο έθνος δεν υπάρχει ως τέτοιο, αλλά μόνο ως το κάλυμμα εντός του οποίου υπάρχει η πραγματική κοινωνική συγκρότηση και οι σχετικές εκμεταλλευτικές σχέσεις, τότε όποιος υποστηρίζει την αυτονομία ενός έθνους στην πραγματικότητα υποστηρίζει τον εθνικισμό και τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Τρίτον, πως ειδικά για τα μικρά έθνη η ανεξαρτησία τους είναι οικονομικά μη βιώσιμη και στρέφεται ενάντια στους νόμους της ιστορικής εξέλιξης των κοινωνιών.⁴¹⁴ Η Λούξεμπουργκ χρησιμοποίησε για την ανάλυσή της -και ειδικά

⁴¹² Rosa Luxemburg, [The Polish Question and the National Movement], στο Horace B. Davis (επιμ.), *The National Question: Selected Writings by Rosa Luxemburg*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1976, σελ. 77.

⁴¹³ Στο ίδιο, σελ. 62.

⁴¹⁴ Ως μόνη εξαίρεση έβλεπε τα μικρά κράτη των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Έλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Αρμένιοι) που αναγνώριζε αφενός πως είχαν ήδη φτάσει σε ένα σημαντικό επίπεδο υλικής και πνευματικής ανάπτυξης, αφετέρου πως η περαιτέρω ανάπτυξη τους στην πραγματικότητα εμποδιζόταν από την περίληψή τους στην, απαρχαιωμένων δομών, Οθωμανική Αυτοκρατορία, για την οποία πίστευε πως ήταν αναγκαίο να διαλυθεί ώστε να μην καθυλώνει την

για να αποδείξει το ουτοπικό του εθνικισμού των μικρών λαών- τις θέσεις του Ένγκελς για τους μη ιστορικούς λαούς,⁴¹⁵ στις οποίες έβλεπε «νηφάλιο ρεαλισμό» που ήταν «απαλλαγμένος από κάθε συναισθηματισμό» και από την ιδέα για το γενικό δικαίωμα των εθνών στην αυτοδιάθεση.⁴¹⁶ Όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Ρόζα Λούξεμπουργκ τάχθηκε κατά της συμμετοχής των εργατών στην επιστράτευση, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ηγετών των σοσιαλιστικών κομμάτων της Β΄ Διεθνούς που εντάχθηκαν στο πατριωτικό κύμα της περιόδου. Όντας φυλακισμένη από το γερμανικό κράτος για την πολιτική της δράση, έγραψε το 1915 την *Μπροσούρα του Γιούνιους*. Εκεί δήλωνε πως η πάλη για την εθνική αυτοδιάθεση έχει νόημα μόνο εντός του σοσιαλισμού, αφού στον καπιταλισμό, και ειδικά στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο, τα έθνη δεν μπορούν να είναι πραγματικά ελεύθερα, καθώς ακόμη και τα τυπικώς ανεξάρτητα κράτη, στην πραγματικότητα θα ελέγχονται από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και δεν θα είναι «παρά μόνο τα πiónια στην ιμπεριαλιστική σκακιέρα».⁴¹⁷

Ο Λεβί εντοπίζει τρεις λανθασμένες προκείμενες επί των οποίων δομήθηκαν οι θέσεις της Λούξεμπουργκ για το εθνικό ζήτημα την περίοδο 1893-1917. Πρώτον, μέχρι το 1914 εξέταζε το ζήτημα βασισμένη σε μία οικονομίστικη και κυρίως ντετερμινιστική προσέγγιση -όπως φαίνεται και από την συχνή αναφορά σε όρους όπως η «σιδερένια δύναμη της ιστορικής αναγκαιότητας» και το «αναπόφευκτο φυσικού νόμου»- κάτι που την οδηγούσε αναπόδραστα στην αντίληψη περί της αδυναμίας αυτόνομης ύπαρξης της Πολωνίας, επειδή η βιομηχανική ανάπτυξή της ήταν ενωμένη με αυτήν

επικράτειά της στο προηγούμενο ιστορικό στάδιο. Η Λούξεμπουργκ δεν έβλεπε την διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως εμπόδιο για την επέκταση της ισχύος της Ρωσίας, ούτε έπαιζε για αυτήν βαρύνοντα ρόλο το ενδεχόμενο να ελέγχονται από τον τσάρο τα νέα χριστιανικά κράτη της περιοχής, όπως παλιότερα για τον Μαρξ και τον Ένγκελς. Ο Λεβί επισημαίνει πως αυτή η αντίληψή της εδραιώθηκε μετά το 1896 και την εξέγερση στην Κρήτη κατά των Οθωμανών. Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 66.

⁴¹⁵ Παρότι διαφώνησε με τις θέσεις του για τους νοτιοσλαβικούς λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όπως επισημαίνει ο Λεβί, εκείνη την εποχή οι θέσεις για τους μη ιστορικούς λαούς αποδίδονταν λανθασμένα στον Μαρξ. Μόλις το 1913 αποκαλύφθηκε ότι ήταν η πένα του Ένγκελς που βρισκόταν πίσω από αυτά τα άρθρα. Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 66.

⁴¹⁶ Rosa Luxemburg, [Nationalitätenfrage und Autonomie], στο Rosa Luxemburg, *Internationalismus und Klassenkampf*, Neuwied, Βερολίνο 1971, σελ.236,239. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 67.

⁴¹⁷ Rosa Luxemburg, [Theses on the Tasks of International Social Democracy], στο Mary-Alice Waters (επιμ.), *Rosa Luxemburg Speaks*, Pathfinder Press, Νέα Υόρκη 1970, σελ. 329 Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 67.

της Ρωσίας, δηλαδή στο να αγνοήσει τελικά την ειδική πολιτική διάσταση του εθνικού ζητήματος και τα αποτελέσματα που μπορούσε να έχει, ταυτίζοντάς την απολύτως με την οικονομική.⁴¹⁸ Δεύτερον, θεωρούσε το έθνος ως ένα, κυρίως, πολιτιστικό φαινόμενο -μειώνοντας και πάλι την πολιτική διάσταση του- που προέκυπτε από την σύνδεσή του με το εθνικό κράτος. Για αυτό και υποστήριζε μεν την κατάργηση της εθνικής καταπίεσης, αλλά την τοποθετούσε στο συνειδησιακό επίπεδο, εννοούσε δηλαδή την «ελεύθερη πολιτιστική ανάπτυξη» (όπως τη διατήρηση και χρήση της γλώσσας μιας εθνικής μειονότητας) μέσα στο κάθε υπάρχον κράτος, αλλά δεν έφτανε ως την απόσχιση και την ίδρυση ενός νέου ανεξάρτητου εθνικού κράτους.⁴¹⁹ Τρίτον, έβλεπε μόνο τις αναχρονιστικές πτυχές πολλών εθνικών κινημάτων και δεν εντόπιζε τις ριζοσπαστικές πολιτικές προοπτικές που μπορούσαν να ανοίξουν, όπως το εθνικό κίνημα στην Πολωνία που θα μπορούσε να παράξει έναν αντιτσαρικό, άρα αντιαυταρχικό, δυναμισμό. Και ειδικά στην περίπτωση της Ρωσίας, υποτιμούσε τον ρόλο των αγροτών και επέμενε να βλέπει την προοπτική της επανάστασης βασισμένη μόνο στο προλεταριάτο.⁴²⁰

Όμως, ο Λεβί εντοπίζει πως σε ένα κείμενο της από το 1905, την εισαγωγή της συλλογής *Το Πολωνικό Ζήτημα και το Σοσιαλιστικό Κίνημα*,⁴²¹ η Λούξεμπουργκ αναγνωρίζει το δικαίωμα των εθνών στην πολιτική τους ανεξαρτησία, λέγοντας ακόμα και πως αυτή «πηγάζει από τις στοιχειώδεις αρχές του σοσιαλισμού» και καταδικάζοντας την εθνική καταπίεση ως την «πιο αβάσταχτη καταπίεση στη βαρβαρότητά της». Αλλά, διέκρινε ρητώς από τις άλλες περιπτώσεις αυτήν της Πολωνίας και δεν αναγνώριζε σε αυτήν το ίδιο δικαίωμα,⁴²² κάτι που δείχνει ακόμη πιο έντονα πως οι θέσεις της Λούξεμπουργκ για το εθνικό ζήτημα, άρα και η διαφοροποίησή της από την δημόσια θέση του Μαρξ και του Ένγκελς για την Πολωνία, αφορούσαν κυρίως την ειδική κατάσταση του τοπικού εθνικού κινήματος.

⁴¹⁸ Ο Λεβί κρίνει, όμως, πως από το 1915 και την *Μπροσούρα του Γιούνιους* άλλαξε την βάση της ανάλυσής της και προσέγγιζε πλέον το εθνικό φαινόμενο με πολιτικό και όχι ντετερμινιστικό τρόπο. Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 68.

⁴¹⁹ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 68. Είναι σαφές η σύμπλευση με τον Μπάουερ, τόσο στον περιορισμό της εθνικής καταπίεσης μόνο στο πολιτιστικό πεδίο, όσο και στην πολιτική στάση κατά της απόσχισης.

⁴²⁰ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 69.

⁴²¹ Rosa Luxemburg, [Vorwort zu dem Sammelband "Die polnische Frage und die sozialistische Bewegung"], στο Rosa Luxemburg, *Internationalismus und Klassenkampf*..., ό.π. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 70.

⁴²² Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 70.

2.4 Λέων Τρότσκι

Ο Τρότσκι, ως στέλεχος του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος, ασχολήθηκε αναλυτικά με το εθνικό ζήτημα από το 1914, όταν εξέδωσε το έργο του *Ο Πόλεμος κι η Διεθνής*. Στην συγκυρία εκείνης της χρονιάς, ασφαλώς το έργο του Τρότσκι δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί μία πολεμική εναντίον της σοσιαλπατριωτικής στάσης των κομμάτων της Β' Διεθνούς. Υποστήριζε πως ο Πόλεμος ήταν αποτέλεσμα της αντίφασης ανάμεσα στις διαρκώς μεγεθυνόμενες παραγωγικές δυνάμεις που έτειναν στην δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς -όπως προέβλεπαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στο *Μανιφέστο*- και στο ασφυκτικό πλαίσιο των εθνικών κρατών. Έτσι, προέβλεψε πως τα εθνικά κράτη δεν θα αποτελούσαν πια ανεξάρτητες οικονομικές οντότητες. Αυτή η σωστή θέση ήταν που οδήγησε και τον Τρότσκι στην λάθος συνεπαγωγή, πως η επόμενη εξέλιξη θα ήταν η γενική κατάρρευση των εθνικών κρατών, αφήνοντας τα έθνη χωρίς την ξεχωριστή πολιτική τους υπόσταση, αλλά μόνο ως σύνολο πολιτιστικών στοιχείων.⁴²³ Αλλά και στον σοσιαλισμό, ο Τρότσκι πίστευε πως το έθνος θα είχε να διαδραματίσει έναν ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας:

«Το έθνος είναι ένας ενεργός και διαρκής παράγοντας του ανθρώπινου πολιτισμού. Και σ' ένα σοσιαλιστικό καθεστώς, το έθνος απελευθερωμένο από τις αλυσίδες της πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης, θα κληθεί να παίζει ένα θεμελιακό ρόλο στην ιστορική ανάπτυξη».⁴²⁴

Ο Τρότσκι ήταν υπέρ της αυτοδιάθεσης των εθνών, γιατί την έβλεπε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ειρήνη μεταξύ τους, για αυτό και κατηγορούσε τους σοσιαλπατριώτες πως με την υιοθέτηση του πολέμου διέλυσαν τη βάση αυτής της συνύπαρξης. Με αυτό το σκεπτικό, σε αντίθεση με τη Λούξεμπουργκ, υποστήριζε και την ανεξαρτησία της Πολωνίας, αλλά και όλων των σλαβικών εθνών της Ευρώπης, από τα οποία προσέβλεπε, όπως και ο Κάουτσκι, στην δημιουργία μιας ισχυρής βαλκανικής ομοσπονδίας που έκρινε πως θα αποτελούσε το καλύτερο εμπόδιο στην

⁴²³ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 70.

⁴²⁴ Leon Trotsky, «Nation et Economie», στο *Pluriel-Debat*, τ. 4, Παρίσι, Απρίλιος 1975, σελ. 48. Παρατίθεται στο Μισέλ Λεβί, «Πατρώα Γη ή Μητέρα Γη»..., ό.π., σελ. 94.

επέκταση της επιρροής του τσάρου στην Ευρώπη. Εδώ βλέπουμε πως ο Τρότσκι με το ίδιο πολιτικό κριτήριο που είχαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, τον περιορισμό του τσάρου, υιοθετούσε μια άλλη λύση για το εθνικό ζήτημα των μικρών σλαβικών λαών, προφανώς λόγω και του ότι στο μεταξύ τα ανεξάρτητα κράτη της βαλκανικής είχαν πια εδραιωθεί και είχε φανεί πως δεν αποτελούσαν απλώς δορυφόρους του τσάρου. Έναν χρόνο μετά, το 1915, με μια σειρά άρθρων υπό τον γενικό τίτλο «Έθνος και Οικονομία» ο Τρότσκι επιτίθονταν στα σοσιαλιστικά κόμματα που τάσσονταν υπέρ της συμμετοχής στον Μεγάλο Πόλεμο με το οικονομίστικο επιχείρημα πως στο τέλος του θα είχε διαμορφώσει ακόμη μεγαλύτερες ενιαίες αγορές που θα οδηγούσαν και στη μεγέθυνση των παραγωγικών δυνάμεων. Ο Τρότσκι ξεκαθάριζε πως οι μαρξιστές έβλεπαν θετικά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά δεν την προέτασσαν μηχανικά, άρα δεν θα υποστήριζαν εξαιτίας της τον Πόλεμο.⁴²⁵ Όμως, υποστήριζε ταυτόχρονα στα ίδια κείμενα και την ανάγκη να καταργηθεί το εθνικό κράτος, αφού λειτουργούσε πράγματι περιοριστικά για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Προέβλεπε, λοιπόν, την δημιουργία ενός νέου ευρύτερου τύπου κρατικού μορφώματος, των Δημοκρατικών Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης, στο πλαίσιο του οποίου τα έθνη θα είχαν μεν το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, αλλά μόνο ως προς την διαφύλαξη και καλλιέργεια των εθνικών πολιτιστικών χαρακτηριστικών τους και όχι μέχρι του σημείου της κρατικής ανεξαρτησίας τους.

2.5 Οι τελευταίοι κλασικοί. Λένιν, Στάλιν

Το ότι η περίοδος των αρχών του 20^{ου} αιώνα έθεσε στους μαρξιστές με μεγάλη ένταση το ζήτημα του έθνους φαίνεται και από ότι, όπως έχει υπολογίσει ο Munck, ενώ από τα γραπτά του Μαρξ και του Ένγκελς μόλις το 2-3% αφορά το ζήτημα του έθνους, το αντίστοιχο ποσοστό για τον Λένιν είναι το 25% και για τον Στάλιν το 50%.⁴²⁶ Εκτός από τους Πολωνούς, και άλλες μειονότητες της Ρωσίας άρχιζαν να διαμορφώνουν εθνικά κινήματα και να διεκδικούν την ανεξαρτησία τους. Επίσης, όπως είδαμε, είχε ήδη αναπτυχθεί και η κίνηση της Μπουντ που δημιουργούσε μια κατάσταση κρίσης στο εσωτερικό του σοσιαλιστικού κινήματος. Το ερώτημα στο

⁴²⁵ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 72.

⁴²⁶ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 76.

οποίο έπρεπε να απαντήσει ο Λένιν ήταν το ποια στάση του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος σε σχέση με το εθνικό ζήτημα θα ευνοούσε περισσότερο την επαναστατική προοπτική της Ρωσίας. Αυτό ήταν που τον έφερε σε μεγάλη σύγκρουση, από διαφορετικές πλευρές, με τον Μπάουερ, την Ρόζα Λούξεμπουργκ και τον Κάουτσκι, ενώ ισχυρές διαφωνίες υπήρξαν και με τον Τρότσκι.

Ο Λένιν αρχικά ήταν απορριπτικός απέναντι στις εθνικές διεκδικήσεις. Το 1903, όταν οι Αρμένιοι σοσιαλιστές είχαν τοποθετηθεί υπέρ της αυτοδιάθεσης της Αρμενίας, τους απάντησε πως «Εμείς ενδιαφερόμαστε για την αυτοδιάθεση του *προλεταριάτου* σε κάθε εθνότητα, παρά για την αυτοδιάθεση λαών και εθνών». Την ίδια χρονιά επανέλαβε τις θέσεις αυτές στο κείμενό του *Το Εθνικό Ζήτημα στο Πρόγραμμά μας*, τονίζοντας πως η έμφαση στο ζήτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης θόλωνε της ταξική ματιά που έπρεπε να έχουν οι σοσιαλιστές.⁴²⁷ Όμως, η ρώσικη επανάσταση του 1905 ανακίνησε έντονα τις εθνικές διεκδικήσεις και τα σχετικά κινήματα στην Ρωσία. Όπως τονίζει ο Munck, ο Λένιν δεν είχε διαμορφώσει επαρκώς την θέση του για το εθνικό ζήτημα μέχρι το 1912 που επισκέφτηκε την Πολωνία. Η παρουσία του εκεί συνέπεσε με το ξέσπασμα των βαλκανικών πολέμων και την γενικευμένη έξαρση των εθνικών αισθημάτων. Αυτό τον οδήγησε στο να αντιληφθεί την πολιτική ανάγκη μιας πιο λεπτομερούς επεξεργασίας του ζητήματος και μιας αποτελεσματικής τακτικής ως προς αυτό. Μάλιστα, τον επόμενο χρόνο, το 1913, παραδέχτηκε σε επιστολή του προς τον συγγραφέα Μαζίμ Γκόρκι πως «όσο αφορά τον εθνικισμό, συμφωνώ απολύτως μαζί σου πως είναι απαραίτητο να δείξουμε πολύ περισσότερη προσοχή».⁴²⁸

Το 1913, το πρόγραμμα του Ρωσικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος διακήρυξε ρητά το δικαίωμα των εθνών της Ρωσικής Αυτοκρατορίας για την αυτοδιάθεση, ως και την απόσχιση και την ίδρυση ξεχωριστού κράτους. Εκείνη τη χρονιά ο Λένιν έγραψε τα «Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα», όπου διαπραγματεύεται κυρίως το ζήτημα του δικαιώματος της απόσχισης, απαντώντας ρητώς στις θέσεις της Μπουντ, του Όττο Μπάουερ και της Λούξεμπουργκ.

⁴²⁷ Horace B. Davis (επιμ.), *The National Question. Selected Writings by Rosa Luxemburg*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1976, σελ. 28.

⁴²⁸ Παρατίθεται στο Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution: A Biographical History of Lenin, Trotsky, and Stalin*, Dell Publishing, Νέα Υόρκη 1968, σελ. 591.

Διατυπώνει τρεις βασικές θέσεις. Πρώτον, πως οι μαρξιστές είναι υπέρ των μεγάλων κρατών -διότι αυτά διευκολύνουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού άρα και την πάλη του προλεταριάτου, αλλά και την ενοποίηση των εθνών,⁴²⁹ τόσο μεταξύ των διάφορων κρατών όσο και στο εσωτερικό πολυεθνικών κρατών όπως η Ρωσική Αυτοκρατορία⁴³⁰- και παλεύουν για αυτά και τα αποτελέσματά τους,⁴³¹ υπό την προϋπόθεση όμως πως στο εσωτερικό αυτών των μεγάλων κρατών δεν υπάρχει κάποιας μορφής καταπίεση μεταξύ των εθνοτήτων που περικλείουν, αλλά είναι κράτη δημοκρατικά.⁴³² Μάλιστα, αντιπαραθέτει τον «διεθνικό πολιτισμό του δημοκρατισμού» στο σύνθημα του «εθνικού πολιτισμού» του Μπάουερ, εξηγώντας πως όταν κανείς μιλάει για έναν ενιαίο εθνικό πολιτισμό, ουσιαστικά εννοεί τον πολιτισμό των κυρίαρχων τάξεων και άρα όταν ομνύει σε αυτόν καταλήγει να μην αμφισβητεί της εξουσία των τάξεων αυτών,⁴³³ ενώ αντιθέτως η ιδέα του διεθνικού

⁴²⁹ «Ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός γνωρίζει δύο ιστορικές τάσεις στο εθνικό ζήτημα. Η πρώτη είναι το ξύπνημα της εθνικής ζωής και των εθνικών κινημάτων, η πάλη ενάντια σε κάθε εθνικό ζυγό, και η δημιουργία εθνικών κρατών. Η δεύτερη είναι η ανάπτυξη και η επιταχυνόμενη σύσφιξη κάθε λογής σχέσεων ανάμεσα στα έθνη, το σπάσιμο των εθνικών φραγμών, η δημιουργία της διεθνούς ενότητας του κεφαλαίου, της οικονομικής ζωής γενικά, της πολιτικής, της επιστήμης κλπ. Και οι δύο τάσεις αποτελούν παγκόσμιο νόμο του καπιταλισμού. Η πρώτη επικρατεί στην αρχή της ανάπτυξής του, η δεύτερη χαρακτηρίζει τον ώριμο καπιταλισμό που τραβά για να μετατραπεί σε σοσιαλιστική κοινωνία. [...] Μένει η παγκόσμια ιστορική τάση του καπιταλισμού να σπάσει τους εθνικούς φραγμούς, να σβήνει τις εθνικές διαφορές και να αφομοιώνει τα έθνη, τάση που από δεκαετία σε δεκαετία εκδηλώνεται όλο και με μεγαλύτερη ισχύ και αποτελεί έναν από τους ισχυρότερους κινητήρες που μετατρέπουν τον καπιταλισμό σε σοσιαλισμό». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα», στο Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, *Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα. Για το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2014, σελ. 17-18. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴³⁰ «Όποιος δεν έχει βαλτώσει μέσα στις εθνικιστικές προλήψεις, δε μπορεί παρά να βλέπει αυτή την πορεία της αφομοίωσης των εθνών από τον καπιταλισμό σαν μια μεγαλειώδη ιστορική πορεία, που καταστρέφει την εθνική αρτηριοσκλήρωση των διάφορων πρωτόγονων περιοχών – ιδιαίτερα στις καθυστερημένες χώρες σαν τη Ρωσία». Στο ίδιο, σελ. 20.

⁴³¹ «(Ενν. «Το προλεταριάτο») υποστηρίζει κάθε τι που βοηθά το σβήσιμο των εθνικών διακρίσεων, το γκρέμισμα των εθνικών φραγμών, κάθε τι που κάνει όλο και πιο στενούς τους δεσμούς ανάμεσα στις εθνότητες, κάθε τι που οδηγεί στην συγχώνευση των εθνών». Στο ίδιο, σελ. 26.

⁴³² «Όσο πιο δημοκρατικό θα είναι το καθεστώς της Ρωσίας, τόσο πιο δυνατή, πιο γρήγορη και πιο πλατιά θα είναι η ανάπτυξη του καπιταλισμού και τόσο πιο επίμονα οι ανάγκες της οικονομικής κυκλοφορίας θα σπρώχνουν τις διάφορες εθνότητες στην εκμάθηση της πιο κατάλληλης γλώσσας». Στο ίδιο, σελ. 10. Η θέση του Λένιν για τη γλώσσα που θα κατασχύσει ως κυρίαρχη μεταξύ των προλεταρίων χαρακτηρίζεται από έναν έντονο αυτοματισμό: «Αν παύσουν να ισχύουν τα διάφορα προνόμια, αν παύσει η επιβολή μιας μόνης γλώσσας, όλοι οι σλάβοι θα μάθουν εύκολα και γρήγορα να καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλο και δεν θα τους τρομάζει η “φοβερή” σκέψη ότι στην κοινή βουλή τους θα αντηχούν λόγοι σε διαφορετικές γλώσσες. Και οι ανάγκες των οικονομικών συναλλαγών θα καθορίσουν μόνες τους τη γλώσσα μιας δοσμένης χώρας που συμφέρει να ξέρει η πλειοψηφία προς το συμφέρον των εμπορικών σχέσεων». Στο ίδιο, σελ. 11. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴³³ «Η αστική τάξη (και η αστοτσιφλικάδικη) καλύπτεται με το σύνθημα του “εθνικού πολιτισμού”». Στο ίδιο, σελ. 13.

πολιτισμού του δημοκρατισμού⁴³⁴ συνίσταται στο αντιλαμβάνεται κανείς πως κάθε εθνικός πολιτισμός έχει τουλάχιστον δύο όψεις -των κυρίαρχων και των εκμεταλλευόμενων τάξεων- και πως πρέπει να επιλέγει τα καλύτερα προοδευτικά δημοκρατικά στοιχεία του πολιτισμού των εκμεταλλευόμενων τάξεων όλων των χωρών.⁴³⁵ Δεύτερον, πως αν δεν υπάρχει ισότητα μεταξύ των εθνών ενός πολυεθνικού κράτους, οι μαρξιστές, που αγωνίζονται ενάντια σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης,⁴³⁶ πρέπει να υποστηρίζουν το αίτημα του καταπιεζόμενου έθνους για ανεξαρτησία, ασπάζόμενοι όμως μόνο τα προοδευτικά στοιχεία⁴³⁷ αυτού του αιτήματος και αυτού του κινήματος.⁴³⁸ Τρίτον, πως αν ένα έθνος θέλει να αποσχισθεί τότε οι μαρξιστές δέχονται μόνο το να σχηματίσει ένα ξεχωριστό «συγκεντρωτικό» κράτος, δηλαδή ενιαίο,⁴³⁹ σε αντίθεση με την απόφαση των Αυστριακών

⁴³⁴ «Το σύνθημά μας είναι: διεθνικός πολιτισμός του δημοκρατισμού και του παγκόσμιου εργατικού κινήματος». Στο ίδιο, σελ. 13.

⁴³⁵ «Σε κάθε εθνικό πολιτισμό υπάρχουν, έστω και όχι αναπτυγμένα, στοιχεία δημοκρατικού και σοσιαλιστικού πολιτισμού, επειδή σε κάθε έθνος υπάρχει η εργαζόμενη και εκμεταλλεόμενη μάζα, που οι συνθήκες ζωής της γεννούν αναπόφευκτα τη δημοκρατική και τη σοσιαλιστική ιδεολογία. Σε κάθε έθνος όμως υπάρχει και ο αστικός πολιτισμός, [...] και μάλιστα όχι απλώς σαν “στοιχεία” πολιτισμού, αλλά σαν κυρίαρχος πολιτισμός. Γι’ αυτό ο «εθνικός πολιτισμός» γενικά είναι ο πολιτισμός των τσιφλικάδων, των παπάδων και της αστικής τάξης. [...] Διατυπώνοντας το σύνθημα του “διεθνικού πολιτισμού του δημοκρατισμού και του παγκόσμιου εργατικού κινήματος” παίρνουμε από τον κάθε εθνικό πολιτισμό μόνο τα δημοκρατικά και σοσιαλιστικά του στοιχεία». Στο ίδιο, σελ. 14-15. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴³⁶ «Δεν είναι μαρξιστής, δεν είναι καν δημοκράτης όποιος δεν αναγνωρίζει και δεν υπερασπίζεται την ισοτιμία των εθνών και των γλωσσών, όποιος δεν αγωνίζεται ενάντια σε κάθε εθνική καταπίεση ή ανισοτιμία». Στο ίδιο, σελ. 18-19.

⁴³⁷ Ο Avineri επισημαίνει πως αυτή η στάση του Λένιν σε σχέση με τον προοδευτικό χαρακτήρα του εθνικισμού των μικρών χωρών συνιστά μία ανατροπή σε σχέση με τη θέση του Μαρξ και του Ένγκελς για τον εθνικισμό των μη ιστορικών λαών. Στην πραγματικότητα, βέβαια, πρόκειται για μία θέση που αφορά μία εντελώς διαφορετική συγκυρία, αυτή της εποχής του ιμπεριαλισμού, άρα η σύγκριση μάλλον στερείται αναλυτικού νοήματος. Διατηρεί, ωστόσο, το πολιτικό της νόημα. Shlomo Avineri, «Marxism and Nationalism»..., ό.π., σελ. 291.

⁴³⁸ «Ιστορικά η αρχή της εθνικότητας είναι αναπόφευκτη στην αστική κοινωνία και ο μαρξιστής, παίρνοντας υπόψη του αυτή την κοινωνία, αναγνωρίζει πέρα για πέρα την ιστορική δικαιολόγηση των εθνικών κινήσεων. Για να μη μεταβληθεί όμως αυτή η αναγνώριση σε απολογία του εθνικισμού, πρέπει να περιορίζεται αυστηρότατα μόνο σε ό,τι προοδευτικό υπάρχει σ’ αυτά τα κινήματα, έτσι που η αναγνώριση αυτή να μην οδηγήσει σε συσκοτίση της προλεταριακής συνείδησης από την αστική ιδεολογία [...] Η αποτίναξη κάθε φεουδαρχικού ζυγού, κάθε καταπίεσης των εθνών, κάθε προνομίου ενός από τα έθνη ή μιας από τις γλώσσες αποτελεί απόλυτη υποχρέωση του προλεταριάτου σαν δημοκρατικής δύναμης [...] Η υποβοήθηση όμως του αστικού εθνικισμού πέρα απ’ αυτά τα όρια τα αυστηρά περιορισμένα μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια ισοδυναμεί με προδοσία του προλεταριάτου και με πέρασμα με το μέρος της αστικής τάξης. Εδώ υπάρχει ένα σύνορο πολύ δυσδιάκριτο, που το ξεχνούν ολότελα οι μπουντιστές και οι ουκρανοί σοσιαλιστές». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 25-26. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴³⁹ «Οι μαρξιστές, όπως είναι ευνόητο, κρατούν εχθρική στάση απέναντι στην ομοσπονδία και την αποκέντρωση, για τον απλούστατο λόγο ότι ο καπιταλισμός απαιτεί για την ανάπτυξή του όσο το δυνατό πιο μεγάλα και όσο το δυνατό πιο συγκεντρωτικά κράτη. Στην περίπτωση που οι υπόλοιποι όροι

σοσιαλδημοκρατών⁴⁴⁰ (πρόκειται για την πρόταση του Μπάουερ για την πολιτιστική-εθνική αυτονομία, η οποία στην πραγματικότητα δεν είχε εγκριθεί από το συνέδριό τους, αλλά ο Λένιν και ο Στάλιν είχαν πληροφορηθεί το αντίθετο⁴⁴¹) για την ομοσπονδιακή συγκρότηση του κράτους τους (αλλά και της αντίστοιχης πρότασης της Μπουντ), όπου την ευθύνη βασικών κρατικών λειτουργιών, όπως η εκπαίδευση, θα την είχαν οι θεσμοί των εθνικών κοινοτήτων και όχι η κεντρική κυβέρνηση.⁴⁴²

Αξίζει να επισημάνουμε πως σε αυτό το κείμενο ο Λένιν αφήνει μία πιθανότητα να μπορεί να λυθεί το εθνικό πρόβλημα εντός του καπιταλισμού λέγοντας πως «Υπάρχει μόνο μία λύση του εθνικού ζητήματος (εφόσον είναι γενικά δυνατή η λύση του στον κόσμο του καπιταλισμού, στον κόσμο του κέρδους, της φαγωμάρας και της εκμετάλλευσης) και η λύση αυτή είναι ο συνεπής δημοκρατισμός»,⁴⁴³ έχοντας, μάλιστα, ως πρότυπο το πολυεθνικό κράτος της Ελβετίας. Επίσης, πως απαντώντας στη Λούξεμπουργκ, που προτείνει αντί της ανεξαρτησίας της Πολωνίας μία εκτεταμένη τοπική αυτονομία, λέει πως αυτή η αυτονομία (που ο Λένιν την εννοεί με τρόπο που προσομοιάζει σε αυτό που σήμερα θα αποτελούσε μια μορφή ισχυρής τοπικής αυτοδιοίκησης) μπορεί και πρέπει να υπάρχει έτσι κι αλλιώς και δεν είναι αντιπαραθετική με το ανεξάρτητο πολωνικό κράτος.⁴⁴⁴ Ο Λένιν στέκεται ιδιαιτέρως επικριτικός προς την Λούξεμπουργκ, καταλογίζοντάς της πως επιτιθέμενη στον πολωνικό εθνικισμό δεν αξιολόγησε σωστά τον ρώσικο εθνικισμό, καταλήγοντας ουσιαστικά να μην υπολογίζει την εθνική καταπίεση των Πολωνών από τους Ρώσους.

θα είναι ίσοι, το συνειδητό προλεταριάτο θα υποστηρίξει πάντα ένα πιο μεγάλο κράτος. [...] Θα ήταν όμως απαράδεκτο να ξεχνάμε πως υπερασπίζοντας το συγκεντρωτισμό υπερασπίζουμε ένα συγκεντρωτισμό αποκλειστικά *δημοκρατικό*». Στο ίδιο, σελ. 36-37. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁴⁰ «Το βασικό, το θεμελιακό αμάρτημα αυτού του προγράμματος είναι ότι επιδιώκει να καθιερώσει στη ζωή τον πιο ραφιναρισμένο και τον πιο απόλυτο εθνικισμό, έναν εθνικισμό εξωθημένο ως τα άκρα. Η ουσία αυτού του προγράμματος είναι ότι κάθε πολίτης εγγράφεται στο ένα ή στο άλλο έθνος, και κάθε έθνος αποτελεί ένα νομικό σύνολο, με δικαίωμα υποχρεωτικής φορολόγησης των μελών του, με εθνικές βουλές (δίαυτες), με εθνικούς “γραμμματείς του κράτους” (υπουργούς)». Στο ίδιο, σελ. 24.

⁴⁴¹ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism*..., ό.π., σελ. 85.

⁴⁴² «Η “απόσπαση από τη δικαιοδοσία του κράτους” της εκπαίδευσης κλπ. και η μεταβίβαση της στα έθνη σημαίνει ακριβώς απόπειρα να *ξεχωριστεί απ’ την οικονομία*, που συγχωνεύει τα έθνη, ο πιο ιδεολογικός, σαν να λέμε, τομέας της κοινωνικής ζωής». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 27. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁴³ Στο ίδιο, σελ. 12.

⁴⁴⁴ «Είναι ολοφάνερο ότι δεν μπορεί να φανταστεί κανείς ένα σύγχρονο, πραγματικά δημοκρατικό κράτος, που να *μην παραχωρεί* μια τέτοια αυτονομία σε κάθε περιοχή με λίγο-πολύ ουσιαστικές οικονομικές και βιοτικές ιδιομορφίες. [...] Γι’ αυτό είναι δύσκολο να μη χαμογελάσεις, διαβάζοντας πως η έξοχή μας Ρόζα Λούξεμπουργκ προσπαθεί με εντελώς σοβαρό ύφος και με “γνήσια μαρξιστικά” λόγια να αποδείξει ότι το αίτημα της αυτονομίας μπορεί να εφαρμοστεί *μόνο* στην Πολωνία και *μόνο* σαν εξαίρεση». Στο ίδιο, σελ. 38-39. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Η διαφορά του Λένιν από την τακτική που πρότεινε η Λούξεμπουργκ ήταν διπλή. Αφενός, πολιτικά αντιλαμβανόμενος το βάρος της εθνικής ταυτότητας στη συνείδηση των ανθρώπων, έκρινε πως ο προλεταριακός διεθνισμός έπρεπε να επιτρέπει την αυτονομία ενός έθνους μέχρι και στο σημείο της απόσχισής του, αφού διαφορετικά, αν δεν υπήρχε αυτή η ελευθερία επιλογής, η συνύπαρξη των εθνών δεν θα ήταν εθελοντική και απελευθερωτική, αλλά καταναγκαστική και καταπιεστική, άρα ξένη προς τους αγώνες των σοσιαλιστών ενάντια σε κάθε μορφής καταπίεση. Χρησιμοποίησε, μάλιστα, την περίφημη παρομοίωση με τον γάμο που είναι πραγματικά ελεύθερος και εθελοντικός μόνο από τη στιγμή που υπάρχει και η ελευθερία του διαζυγίου.⁴⁴⁵ Αφετέρου, τακτικά, τα εθνικά κινήματα ήταν πολύ ισχυρά για να παρακαμφθούν και ο Λένιν αποφάσισε να τα μετατρέψει από πρόβλημα σε σύμμαχο. Διέβλεψε πως στη Ρωσία οι εθνικές εξεγέρσεις μπορούσαν να δημιουργήσουν μια μεγάλη κινητοποίηση κατά του τσαρικού καθεστώτος και να το αποδυναμώσουν, ευνοώντας έτσι τις προοπτικές της σοσιαλιστικής επανάστασης. Έτσι, οι εθνικές διεκδικήσεις θα έπρεπε να ιδωθούν ως ένα ζήτημα εξωτερικό προς το σοσιαλιστικό ιδεώδες που όμως θα μπορούσε να επιδράσει επί αυτού. Και, όπως επισημαίνει ο Munck, η εκτίμησή του αυτή δικαιώθηκε, αφού ήταν ο συνδυασμός του εθνικού και του αγροτικού ζητήματος που επέδρασαν καταλυτικά, σε συνδυασμό με την σοσιαλιστική πάλη, στην δημοκρατική επανάσταση του Φλεβάρη του 1917.⁴⁴⁶

Δηλαδή, ενώ οι άλλοι μαρξιστές θεωρητικοί έβλεπαν το έθνος μέσα από το πρίσμα των οικονομικών ή των πολιτιστικών παραγόντων, ο Λένιν είδε την εθνική ταυτότητα ως ένα γεγονός πρωτίστως πολιτικό, με ισχυρές συνέπειες και καθοριστικό ρόλο στη συνείδηση των ανθρώπων, για αυτό και τάχθηκε υπέρ του να επιτραπεί ακόμη και η εθνοτική απόσχιση, παρότι αντιλαμβανόταν πως στη ρίζα του ο διεθνισμός, που προσέβλεπε στην συνένωση των εθνών, συγκρούεται με τις αρχές των εθνικών κινήματων. Έτσι, αφοσιώθηκε σε ένα διπλό καθήκον απέναντι στον εθνικισμό,

⁴⁴⁵ «...η ελευθερία του διαζυγίου δεν σημαίνει τη “διάλυση” των οικογενειακών δεσμών, μα αντίθετα το δυνάμωμά τους πάνω σε δημοκρατικές βάσεις [...] Όταν κατηγορείς τους οπαδούς της ελευθερίας της αυτοδιάθεσης, δηλ. της ελευθερίας του αποχωρισμού, ότι ενθαρρύνουν τις χωριστικές τάσεις, κάνεις την ίδια ακριβώς ανοησία και την ίδια ακριβώς υποκρισία, σαν να κατηγορείς τους οπαδούς της ελευθερίας του διαζυγίου ότι ενθαρρύνουν τη διάλυση των οικογενειακών δεσμών. [...] η άρνηση της ελευθερίας της αυτοδιάθεσης, δηλ. του αποχωρισμού των εθνών, σημαίνει απλώς υπεράσπιση των προνομίων του κυρίαρχου έθνους και των αστυνομικών μεθόδων διοίκησης σε βάρος των δημοκρατικών». Στο ίδιο, σελ. 72.

⁴⁴⁶ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 73.

αφενός στο πως θα τον πολεμήσει, αφετέρου στο πως θα τον χειραγωγήσει υπέρ του στόχου του σοσιαλισμού.⁴⁴⁷ Άλλωστε, ο Λένιν πίστευε πως τα πιο πολλά μικρά έθνη δεν θα επεδίωκαν μέχρι τέλους την ανεξάρτητη κρατική τους υπόσταση, γιατί δεν θα ήταν οικονομικά βιώσιμη. Αλλά ακόμη κι αυτά που θα το κατάφερναν, σε λίγο θα επέλεγαν την επανένωση με τα άλλα έθνη της περιοχής, αλλά αυτή τη φορά μέσα σε ένα πλαίσιο ελεύθερης επιλογής.⁴⁴⁸ Από τη στιγμή που με την επικράτηση της σοσιαλιστικής επανάστασης, μεταξύ των Ρώσων και των άλλων εθνοτήτων θα εξαλειφόταν η σχέση κυρίαρχου – κυριαρχούμενου, θα εξέλιπαν και τα αντίστοιχα εχθρικά συναισθήματα και οι ίδιοι οι λόγοι γέννησης της διάθεσης για ανεξαρτησία.⁴⁴⁹ Αξίζει να σημειώσουμε ένα ακόμη στοιχείο. Στο έργο αυτό ο Λένιν γράφει πως «Κανένας δημοκράτης και πολύ περισσότερο κανένας μαρξιστής δεν αρνείται την ισοτιμία των γλωσσών ή την ανάγκη να κάνει ο καθένας στη μητρική του γλώσσα την πολεμική ενάντια στη “δική του” αστική τάξη».⁴⁵⁰ Είναι προφανές πως ο Λένιν κάνει εδώ αναφορά στην αντίστοιχη φράση από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* στην οποία αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η επιλογή του Λένιν να τοποθετήσει τη φράση σε εισαγωγικά, δείχνει ότι και ο ίδιος προβληματίζεται από την έννοια της εθνικής αστικής τάξης.

Την ίδια χρονιά, ο Στάλιν κατέθεσε τη δική του συμβολή με το βιβλίο *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*, που αποτέλεσε έργο αναφοράς για γενιές μαρξιστών. Αρκετά νωρίτερα, το 1904, είχε ήδη τοποθετηθεί με ένα από τα πρώτα του κείμενα, το *Πώς Αντιλαμβάνεται η Σοσιαλδημοκρατία το Εθνικό Ζήτημα*, όπου υποστήριζε πως «Σε διαφορετικές εποχές, το εθνικό ζήτημα υπηρετεί διαφορετικά συμφέροντα και παίρνει διαφορετικές αποχρώσεις ανάλογα με την τάξη που το ορίζει και την στιγμή που εκδηλώνεται».⁴⁵¹ Στο *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα* συνεχίζει αυτή τη γραμμή, αλλά ενταγμένη ακόμη πιο πραγματολογικά στις συγκρούσεις της εποχής. Το έργο γράφτηκε κατόπιν προτροπής του Λένιν για να απαντηθεί το έργο του Μπάουερ και

⁴⁴⁷ Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 30-31. Η επιλογή του Λένιν να δεχθεί ακόμη και την πλήρη απόσχιση των εθνών στο πλαίσιο της αυτοδιάθεσης, ήταν, σύμφωνα με τον Connor, αποτέλεσμα της επιθυμίας του να διαφοροποιήσει την στάση των σοσιαλιστών στο εθνικό ζήτημα από την απλή αποδοχή της αυτοδιάθεσης, στην οποία είχαν προχωρήσει πολλοί άλλοι πολιτικοί χώροι. Στο ίδιο, σελ. 33.

⁴⁴⁸ Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 34.

⁴⁴⁹ Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 37.

⁴⁵⁰ Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 15.

⁴⁵¹ Παρατίθεται στο Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 77.

οι θέσεις της Μπουντ. Όμως, όπως επισημαίνει ο Λεβί, ο Λένιν δεν το ανέφερε σχεδόν ποτέ στα μετέπειτα άρθρα του για το εθνικό ζήτημα. Μάλιστα, ο Blaut τονίζει πως παρότι ο Λένιν αναφέρθηκε στο εθνικό ζήτημα σε πάνω από εκατό κείμενά του, άρθρα και ομιλίες, από το 1915 ως το 1923, ούτε μία φορά δεν αναφέρθηκε στον ορισμό του Στάλιν για το έθνος.⁴⁵² Αυτά κάνουν να φαίνεται αστήρικτη η φράση του Τρότσκι πως ο Λένιν διόρθωσε και ενέκρινε το κείμενο «λέξη προς λέξη».⁴⁵³ Από την άλλη, ο Deutscher υποστηρίζει πως ο Λένιν, όχι μόνο πρότεινε στον Στάλιν την κεντρική ιδέα και τα συμπεράσματα του έργου, αλλά και επιμελήθηκε όλο το κείμενο.⁴⁵⁴ Πάντως, χάρη σε αυτό το έργο φαίνεται πως ο Στάλιν πήρε μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση τη θέση του κομισάριου υπεύθυνου για τα ζητήματα των εθνотήτων.⁴⁵⁵

Σε εκείνη τη συγκυρία, πέρα από τα ζητήματα που έθετε η Μπουντ, το Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα είχε να αντιμετωπίσει και τις ισχυρές εθνικές διεκδικήσεων των περιοχών της Βαλτικής, αλλά και των Γεωργιανών του Καυκάσου. Τις τελευταίες υποστήριζαν και οι σοσιαλιστές της περιοχής, «...μία μερίδα από τους καυκάσιους σοσιαλδημοκράτες, που προηγούμενα μαζί με τους υπόλοιπους καυκάσιους σοσιαλδημοκράτες απόκρουαν την “εκπολιτιστική εθνική αυτονομία” τη θέτουν τώρα σαν άμεση διεκδίκηση».⁴⁵⁶ Έτσι, για άλλη μια φορά το φίλτρο μέσα από το οποίο εξετάστηκε το εθνικό ζήτημα ήταν οι άμεσες πολιτικές συνέπειές του.

Ο Στάλιν επιχείρησε να ορίσει το έθνος προκειμένου να αποφανθεί περί του σε ποιες από τις εθνοτικές ομάδες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας θα έπρεπε να αποδοθεί αυτός ο τίτλος και άρα να τους αναγνωριστεί το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, μέχρι και απόσχισης. Στον ορισμό του επικεντρώνεται κυρίως στα αντικειμενικά και ορατά στοιχεία ενός έθνους. Ξεκαθαρίζει πως «Το έθνος λοιπόν δεν είναι μια κοινότητα από μια ράτσα και από μια φυλή, μα από μια ιστορικά διαμορφωμένη κοινότητα ανθρώπων»,⁴⁵⁷ θέλοντας έτσι να αναδείξει την δυναμικότητα του έθνους, αλλά κυρίως ότι τα διάφορα έθνη μπορούν σταδιακά να συγχωνευτούν. Αναδεικνύει την

⁴⁵² James Blaut, *The National Question...*, ό.π., σελ. 153.

⁴⁵³ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 81.

⁴⁵⁴ Isaac Deutscher, *Stalin – A Political Biography*, Penguin, Harmondsworth 1972, σελ. 126, 131.

⁴⁵⁵ Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος...*, ό.π., σελ. 36-37.

⁴⁵⁶ Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς Στάλιν, *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*, Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Βουκουρέστι 1952 σελ. 329.

⁴⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 330.

σημασία της γλώσσας, λέγοντας πως «...μια εθνική κοινότητα είναι ακατανόητη χωρίς κοινή γλώσσα, ενώ για το κράτος δεν είναι υποχρεωτική η κοινή γλώσσα»⁴⁵⁸ και πως «Δεν υπάρχει έθνος που να μιλά ταυτόχρονα διαφορετικές γλώσσες».⁴⁵⁹ Τονίζει τον εδαφικό περιορισμό, αφού «Το έθνος διαμορφώνεται μονάχα σαν αποτέλεσμα μακρόχρονων και κανονικών σχέσεων, σαν αποτέλεσμα κοινής ζωής από γενεά σε γενεά. Και η μακρόχρονη κοινή ζωή είναι αδύνατη χωρίς το κοινό έδαφος».⁴⁶⁰ Ως μαρξιστής υπογραμμίζει τον συνεκτικό ρόλο της κοινής οικονομικής ζωής των μελών του έθνους, χρησιμοποιώντας μάλιστα το παράδειγμα των Γεωργιανών, τους οποίους και αναγνωρίζει ως έθνος, αφού έχουν την

«εσωτερική οικονομική σύνδεση που συνενώνει τα ξεχωριστά τμήματα του έθνους σε ένα σύνολο. [...] Η Γεωργία, σαν έθνος, εμφανίστηκε μονάχα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, όταν η πτώση της δουλοπαροικίας και η ανάπτυξη της οικονομικής ζωής στη χώρα, η ανάπτυξη των συγκοινωνιών και η εμφάνιση του καπιταλισμού, αποκαταστήσανε τον καταμερισμό της δουλιάς ανάμεσα στις ξεχωριστές περιοχές της Γεωργίας, κλόνισαν τελικά τον οικονομικό αποκλεισμό των πριγκιπάτων και τα ένωσαν σε σύνολο».⁴⁶¹

Όλα αυτά κατά τον Στάλιν οδηγούν, μέσα από την κοινή διαβίωση πολλών χρόνων, στην διαμόρφωση της «πνευματικής φυσιγνωμίας» του έθνους, στις «ιδιομορφίες του εθνικού πολιτισμού», στην «ιδιόμορφη εκείνη ψυχοσύνθεση που διαμορφώθηκε από γενεά σε γενεά σαν αποτέλεσμα των ανόμοιων συνθηκών της ύπαρξής τους».⁴⁶² Καταλήγει έτσι να συνοψίσει πως «Έθνος είναι η ιστορικά διαμορφωμένη σταθερή κοινότητα ανθρώπων, που εμφανίστηκε πάνω στη βάση της κοινότητας της γλώσσας, του εδάφους, της οικονομικής ζωής και της ψυχοσύνθεσης που εκδηλώνεται στην κοινότητα του πολιτισμού».⁴⁶³ Και προσθέτει πως «Φτάνει να λείπει έστω και ένα από τα γνωρίσματα αυτά, για να παύσει το έθνος να είναι έθνος».⁴⁶⁴ Όπως υπογραμμίζει ο Munck, ο ορισμός του έθνους από τον Στάλιν μοιάζει να έχει πολλές οφειλές στον Μπάουερ και στον Κάουτσκι, αφενός λόγω της επίκλησης του

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 331.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 331.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 332.

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 333.

⁴⁶² Στο ίδιο, σελ. 333,334.

⁴⁶³ Στο ίδιο, σελ. 334.

⁴⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 334.

ψυχολογικού παράγοντα, αφετέρου λόγω της κεντρικής θέσης της γλώσσας.⁴⁶⁵ Επιπλέον, εντοπίζει κοινά στοιχεία με τον Medem, θεωρητικό της Μπουντ.⁴⁶⁶ Ο Davis καταλογίζει σε αυτόν τον ορισμό φορμαλισμό, αναγωγισμό, αντιδιαλεκτικότητα και σχολαστικισμό.⁴⁶⁷ Πάντως, σίγουρα ο Στάλιν προσπαθεί να στήσει τον ορισμό αυτό και αντιπαραθετικά προς τον αντίστοιχο του Μπάουερ, κυρίως ως προς το ζήτημα του εδάφους. Με τα κριτήρια του ορισμού του Μπάουερ, που ο Στάλιν χαρακτηρίζει μεταφυσικό,⁴⁶⁸ οι Εβραίοι αποτελούν έθνος και έχουν τα αντίστοιχα δικαιώματα, παρότι βρίσκονται διασκορπισμένοι παντού ως πληθυσμιακή μειονότητα, αφού αρκεί η, γενικώς διατυπωμένη, «κοινή μοίρα». Αντιθέτως, ο ορισμός του Στάλιν δεν αναγνωρίζει τους Εβραίους ως έθνος, αφού δεν υπάρχει κάποια εδαφική περιοχή στην οποία να αποτελούν την πλειονότητα και δεν μιλάνε την ίδια γλώσσα μεταξύ τους.⁴⁶⁹ Έτσι, τα αιτήματα της Μπουντ απονομιμοποιούνται.

Έπειτα, περιγράφει την ιστορική διαδικασία της εθνογένεσης. Πατώντας στην κοινή μαρξιστική γραμμή, βλέπει το έθνος ως γέννημα της περιόδου ανάπτυξης του καπιταλισμού και των συναφών αστικοδημοκρατικών κινημάτων.⁴⁷⁰ Κάνει τη διάκριση ανάμεσα στη Δυτική Ευρώπη όπου «ο μετασχηματισμός των εθνών σήμαινε ταυτόχρονα και τη μετατροπή τους σε αυτοτελή εθνικά κράτη»⁴⁷¹ και στην Ανατολική όπου «συγκροτήθηκαν κράτη πολυεθνικά, κράτη που αποτελούνταν από

⁴⁶⁵ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 41.

⁴⁶⁶ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π., σελ. 77.

⁴⁶⁷ Horace B. Davis, *Towards a Marxist...*, ό.π., σελ. 70-75

⁴⁶⁸ «Η άποψη του Μπάουερ, που ταυτίζει το έθνος με τον εθνικό χαρακτήρα, αποσπά το έθνος από το έδαφος και το μετατρέπει σε κάποια αόρατη, αυτάρκη δύναμη. Έτσι, δεν προκύπτει ένα έθνος που ζει και δρα, μα κάτι το μυστικιστικό, το ασύλληπτο και το υπερκόσμιο. Γιατί, το ξαναλέω, τι είδους εβραϊκό έθνος είναι λχ. αυτό που αποτελείται από γεωργιανούς, ντακεστανούς, ρώσους, αμερικανούς και άλλους εβραίους, που τα μέλη του δεν καταλαβαίνουν ο ένας τον άλλον (μιλάνε διαφορετικές γλώσσες), ζούνε σε διάφορα μέρη της γήινης σφαίρας, δεν θα δουν ποτέ ο ένας τον άλλον και δεν θα δράσουν ποτέ μαζί ούτε σε καιρό ειρήνης, ούτε και σε καιρό πολέμου;!». Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς Στάλιν, *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα...*, ό.π., σελ. 339.

⁴⁶⁹ «Ο Μπάουερ λέει για τους εβραίους ότι αποτελούν έθνος, αν και “δεν έχουν κοινή γλώσσα”. Μα για ποια “κοινή μοίρα” και εθνική σύνδεση μπορεί να γίνει λόγος λχ. στους εβραίους της Γεωργίας, του Ντακεστάν, της Ρωσίας και της Αμερικής, που είναι ολότελα αποσπασμένοι ο ένας από τον άλλον, που ζουν σε διαφορετικά εδάφη και μιλούνε διαφορετικές γλώσσες;». Στο ίδιο, σελ. 337.

⁴⁷⁰ «Το έθνος δεν είναι απλώς μια ιστορική κατηγορία, μα μια ιστορική κατηγορία μιας ορισμένης εποχής, της εποχής του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Το προτσές της διάλυσης της φεουδαρχίας και της ανάπτυξης του καπιταλισμού είναι ταυτόχρονα και προτσές συγκρότησης των ανθρώπων σε έθνη» Στο ίδιο, σελ. 341.

⁴⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 341.

κάμποσες εθνότητες. Τέτοια κράτη είναι η Αυστροουγγαρία και η Ρωσία».⁴⁷² Έτσι, στην Ανατολική Εύρωπη, ακόμη κι όταν άρχισε να αναπτύσσεται ο καπιταλισμός,

«Τα παραγκωνισμένα όμως έθνη, που αφυπνίστηκαν και απόχτησαν αυτοτελή ζωή, δε συγκροτούνται πια σε ανεξάρτητα εθνικά κράτη, συναντούν στο δρόμο τους την πιο ισχυρή αντίπραξη των ηγετικών στρωμάτων των κυρίαρχων εθνών, που από καιρό κιόλας είχαν μπει επικεφαλής του κράτους. [...] Έτσι διαμορφώθηκαν οι συνθήκες που ώθησαν στον αγώνα τα νεαρά έθνη της Ανατολικής Ευρώπης».⁴⁷³

Μιλώντας για την ταξική διάσταση των εθνικών κινημάτων της Ανατολικής Ευρώπης, τονίζει πως και σε αυτήν την περίπτωση η αστική τάξη που μπαίνει επικεφαλής παρουσιάζει το ιδιαίτερο ταξικό της συμφέρον ως γενικό εθνικό συμφέρον ώστε να προσελκύσει στο κίνημα και τις άλλες τάξεις,⁴⁷⁴ αφού πάντα «Η δύναμη του εθνικού κινήματος καθορίζεται από το βαθμό που συμμετέχουν σ' αυτά τα πλατιά στρώματα του έθνους, το προλεταριάτο και η αγροτιά».⁴⁷⁵ Αλλά επί της ουσίας, «ο εθνικός αγώνας μέσα στις συνθήκες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού είναι αγώνας ανάμεσα στις αστικές τάξεις».⁴⁷⁶ Όμως, ξεκαθαρίζει πως από αυτό «δεν προκύπτει καθόλου ότι το προλεταριάτο δεν πρέπει να αγωνίζεται ενάντια στην πολιτική της καταπίεσης των εθνοτήτων», αφού «Ο περιορισμός στην ελευθερία κίνησης, η στέρηση των εκλογικών δικαιωμάτων, η απαγόρευση της γλώσσας, η ελάττωση των σχολείων και οι άλλες καταπίεσεις θίγουν τους εργάτες εξίσου, αν όχι περισσότερο, με την αστική τάξη».⁴⁷⁷ Τονίζει, όπως είδαμε να κάνει και ο Μαρξ, πως η εθνική καταπίεση αποσπά την προσοχή των εκμεταλλευόμενων κοινωνικών στρωμάτων από την ταξική καταπίεση⁴⁷⁸ και για αυτό «η σοσιαλδημοκρατία όλων των χωρών διακηρύχνει το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών». Αλλά αυτό «δε σημαίνει πως η σοσιαλδημοκρατία θα υποστηρίζει όλα και κάθε λογής έθιμα και

⁴⁷² Στο ίδιο, σελ. 342.

⁴⁷³ Στο ίδιο, σελ. 343.

⁴⁷⁴ «Η αστική τάξη του καταπιεζόμενου έθνους [...] μπαίνει φυσικά σε κίνηση. Κάνει έκκληση στα “ομογενή κατώτερα στρώματα” κι αρχίζει να φωνάζει για την “πατρίδα”, παρουσιάζοντας τη δική της ιδιωτική υπόθεση σαν υπόθεση παλλαϊκή». Στο ίδιο, σελ. 345.

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 345.

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 346-347. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 347.

⁴⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 347.

θεσμούς του έθνους»⁴⁷⁹ ή και «κάθε διεκδίκηση του έθνους»,⁴⁸⁰ αλλά αντιθέτως θα καταπολεμά και όσα κρίνει ως βλαβερά, φέρνοντας ως παράδειγμα τη στάση των σοσιαλιστών απέναντι στο ζήτημα της θρησκείας.⁴⁸¹ Ορίζει τελικά πως αυτό στο οποίο αποσκοπεί η σοσιαλδημοκρατία μέσω της υποστήριξης του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης είναι να μειώσει την εθνική καταπίεση και έτσι «να υποσκάψει την πάλη ανάμεσα στα έθνη, να την αμβλύνει, να την περιορίσει στο ελάχιστο σημείο»,⁴⁸² μέχρι που να έρθει «η οριστική εξάλειψη του εθνικού κινήματος», η οποία «είναι δυνατή μονάχα με την πτώση της αστικής τάξης»,⁴⁸³ κάτι που επιλέγει να αναδείξει ως σημείο σύγκρουσης με την πολιτική του Μπάουερ στην οποία καταλογίζει πως είναι μια «απόπειρα να προσαρμόσει την ταξική πάλη των εργατών στον αγώνα των εθνών»,⁴⁸⁴ δηλαδή πως αφήνει την έννοια του εθνικού συμφέροντος στο επίκεντρο και οδηγεί τους εργάτες σε αδυναμία να οργανωθούν μεταξύ τους πρωτίστως επί του ταξικού τους συμφέροντος και άρα να πετύχουν την πτώση της αστικής εξουσίας.

Σε σχέση με τα αιτήματα των άλλων εθνοτήτων της Ρωσίας, δέχεται, όπως και ο Λένιν, πως «είναι πραγματικά απαραίτητη μια περιφερειακή αυτονομία του Καυκάσου» με την έννοια της «περιφερειακής αυτοδιοίκησης», αλλά και άλλων περιοχών, όπως η Φινλανδία, η Πολωνία, η Λιθουανία.⁴⁸⁵ Όμως, όχι η εκπολιτιστική-εθνική αυτονομία του Μπάουερ, η οποία πέρα από πολιτικά λανθασμένη, είναι ανέφικτη για τους πληθυσμούς του Καυκάσου αφού «προϋποθέτει περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένες εθνότητες με αναπτυγμένο πολιτισμό και λογοτεχνία» όπως στην Αυστρία, ενώ αντιθέτως «Στο Καύκασο όμως υπάρχουν μια σειρά λαοί με

⁴⁷⁹ Ενδεικτικό είναι πως για να μειώσει την βαρύτητα των εθνικών απαιτήσεων των εθνών του Καυκάσου, μιλώντας για την διατήρηση των εθνικών πολιτισμικών στοιχείων, αναφέρει ως αντιπροσωπευτικά τους δείγματα το αυτομαστίγωμα σε κάποιες γιορτές των Τατάρων του Καυκάσου και την βεντέτα των Γεωργιανών, τονίζοντας πως αποτελούν μόνο μορφές πνευματικής καθυστέρησης που έπρεπε να εξαλειφθούν διά της συμπερίληψης των πληθυσμών αυτών σε έναν ανώτερο εθνικό πολιτισμό, θυμίζοντας ίσως αντίστοιχες απόψεις δικαιολόγησης της αποικιακής κατάκτησης και των σύστοιχων βιαιοτήτων απέναντι στους τοπικούς πληθυσμούς. Στο ίδιο, σελ. 370.

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 349.

⁴⁸¹ «Η σοσιαλδημοκρατία θα διαμαρτύρεται πάντα για τις διώξεις ενάντια στον καθολικισμό και το προτεσταντισμό, θα υπερασπίζεται πάντα το δικαίωμα των εθνών να πρεσβεύουν μια οποιαδήποτε θρησκεία, ταυτόχρονα όμως, ξεκινώντας απ' τα σωστά κατανοημένα συμφέροντα του προλεταριάτου, θα κάνει ζύμωση και ενάντια στον καθολικισμό και ενάντια στον προτεσταντισμό και ενάντια στην ορθοδοξία, με σκοπό να οδηγήσει στο θρίαμβο τη σοσιαλιστική κοσμοθεωρία». Στο ίδιο, σελ. 399.

⁴⁸² Στο ίδιο, σελ. 350.

⁴⁸³ Στο ίδιο, σελ. 350-351.

⁴⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 350.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 391.

πρωτόγονο πολιτισμό. Με ιδιαίτερη γλώσσα, χωρίς όμως μητρική λογοτεχνία, λαοί που βρίσκονται ακόμα σε μεταβατικό στάδιο, που εν μέρει αφομοιώνονται και εν μέρει αναπτύσσονται παραπέρα» κι έτσι αναρωτιέται «Σε ποια εθνική ένωση θα υπαχθούν οι ατζάροι που μιλάνε μιλάνε τη γεωργιανή γλώσσα, ζούνε όμως με τούρκικο πολιτισμό και είναι στο θρήσκευμα μωαμεθανοί;». ⁴⁸⁶ Επιμένει, λοιπόν, στην προτεραιότητα της πολιτισμικής αναβάθμισης των πληθυσμών αυτών διά της κρατικής συμπερίληψής τους σε έναν ήδη εξελιγμένο πολιτισμό, δηλαδή τον ρώσικο, ώστε να αποκτήσουν την συγκρότηση που απαιτείται για να ενταχθούν λειτουργικά σε ένα εθνικό σύνολο. ⁴⁸⁷ Έτσι, προσπαθώντας και αυτός να αποτυπώσει την ισορροπία ανάμεσα στη γενική αποδοχή του δικαιώματος αυτοδιάθεσης και την ειδική τακτική στάση των σοσιαλιστών απέναντι σε κάθε εθνικό κίνημα ξεχωριστά, καταλήγει πως η σοσιαλδημοκρατία «ενώ θα παλαίβει για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών, θα κάνει ταυτόχρονα ζύμωση και ενάντια λχ. στον αποχωρισμό των τατάρων και ενάντια στην εκπολιτιστική-εθνική αυτονομία των εθνών του Καυκάσου, επειδή και το ένα και το άλλο, χωρίς να είναι αντίθετα με τα δικαιώματα των εθνών αυτών, είναι ωστόσο αντίθετα *“με την ακριβή έννοια” του προγράμματος*, δηλαδή με τα συμφέροντα του καυκασιανού προλεταριάτου». ⁴⁸⁸

Ενώ ειλικρινώς αναγνωρίζει πως από πλευράς τακτικής «οι ρώσοι μαρξιστές δεν θα τα καταφέρουν χωρίς το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών», ⁴⁸⁹ ταυτόχρονα δέχεται πως ορθώς δεν στάθηκαν υπέρ της απόσχισης της Πολωνίας οι Πολωνοί σοσιαλιστές της Λούξμπουργκ και αναδεικνύει ότι η τοποθέτηση σε σχέση με την άσκηση του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης μπορεί να αλλάζει ανάλογα με την συγκυρία. ⁴⁹⁰ Προσβλέπει, όπως και ο Λένιν, στην πραγματική επίλυση του προβλήματος της

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 392-393.

⁴⁸⁷ «Το εθνικό ζήτημα στον Καύκασο μπορεί να λυθεί μονάχα στο πνεύμα της προσέλευσης των καθυστερημένων εθνών και λαών στο γενικό ρεύμα του ανώτερου πολιτισμού. [...] Γι' αυτό έγινε δεκτή η περιφερειακή αυτονομία του Καυκάσου, γιατί τραβά τα αργοπορημένα έθνη στη γενική εκπολιτιστική εξέλιξη». Στο ίδιο, σελ. 394-395.

⁴⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 400. Εννοεί το πρόγραμμα της Διεθνούς. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 405.

⁴⁹⁰ «Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο Μαρξ ήταν οπαδός του αποχωρισμού της ρωσικής Πολωνίας και είχε δίκιο, γιατί τότε επρόκειτο για την απελευθέρωση ενός ανώτερου πολιτισμού από έναν κατώτερο που τον κατέστρεφε. [...] Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι πολωνοί μαρξιστές εκφράζονταν πια ενάντια στον αποχωρισμό της Πολωνίας κι είχαν κι αυτοί επίσης δίκιο, γιατί στα τελευταία 50 χρόνια είχαν γίνει βαθιές αλλαγές στην οικονομική και εκπολιτιστική προσέγγιση της Ρωσίας και Πολωνίας». Στο ίδιο, σελ. 352.

εθνικής καταπίεσης μέσω του εκδημοκρατισμού,⁴⁹¹ έχοντας και αυτός ως πρότυπο την Ελβετία.⁴⁹² Όπως λέει χαρακτηριστικά, «Ο φόβος όμως (ενν. των μειονοτήτων απέναντι στις πλειοψηφίες) έχει βάση μονάχα στην περίπτωση που η χώρα μείνει στο παλιό καθεστώς. Δόστε στη χώρα πλείριο δημοκρατισμό και οι φόβοι χάνουν κάθε βάση».⁴⁹³ Σε αυτό το πλαίσιο ζητάει να επιτραπεί στις μειονότητες να μιλάνε την εθνική τους γλώσσα, ώστε να μειωθεί η δυσaráσκειά τους άρα και οι επιθυμίες για απόσχιση,⁴⁹⁴ αλλά φτάνει να ζητήσει και ξεχωριστό εθνικό σχολείο, παραβιάζοντας έτσι το όριο που είχε θέσει ο Λένιν μιλώντας εναντίον των ξεχωριστών εθνικών σχολείων.⁴⁹⁵

Η ανάγκη της έντονης αντιπαράθεσης με τη θέση των αυστρομαρξιστών προέκυπτε και επειδή η Μπουντ υποστήριζε τη θέση της επικαλούμενη την δική τους στάση. Ο Στάλιν επεσήμανε πως στο σχέδιο των αυστρομαρξιστών «σαν πρώτο χρέος μπαίνει η ακεραιότητα της Αυστρίας», άρα δεν θα μπορούσε να βρει εφαρμογή στην περίπτωση της Ρωσίας, διότι το Ρωσικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα δεν βάζει απάνω από όλα την ακεραιότητα της Ρωσίας, αλλά «εξαρχής τάσσεται με την άποψη της αυτοδιάθεσης των εθνών, που σύμφωνα μ' αυτήν το έθνος έχει το δικαίωμα του αποχωρισμού».⁴⁹⁶ Καταλογίζει στους αυστρομαρξιστές πως με το σχέδιο τους απεμπολούν από βασική στόχευση τους τον κοινωνικό μετασχηματισμό, διά του οποίου και μπορεί να έρθει η πραγματική ελευθερία των εθνών.⁴⁹⁷ Υποστηρίζει πως

⁴⁹¹ «Μπορεί με πεποίθηση να πει κανένας ότι όσο πιο δημοκρατική είναι η χώρα, τόσο πιο λίγες είναι οι “επιβουλές” ενάντια στην “ελευθερία των εθνότητων”, τόσο πιο πολλές είναι οι εγγυήσεις ενάντια στις “επιβουλές”». Στο ίδιο, σελ. 379.

⁴⁹² «Δεν μιλάμε πια για την Ελβετία όπου, χάρη στην υψηλή της, αν και αστική, δημοκρατικότητα, ζουν ελεύθερα οι εθνότητες, αδιάφορο αν είναι μειονότητες ή πλειονότητες». Στο ίδιο, σελ. 380.

⁴⁹³ Στο ίδιο, σελ. 407.

⁴⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 407.

⁴⁹⁵ «Η μειονότητα είναι δυσανεσχημένη όχι για της λείπει η τεχνητή ένωση, μα γιατί της λείπουν τα δικά της εθνικά σχολεία. Δόστε της ένα τέτοιο σχολείο και η δυσaráσκεια θα χάσει αμέσως κάθε βάση». Στο ίδιο, σελ. 407. Αντιθέτως, ο Λένιν έλεγε πως «Απεναντίας, η προπαγάνδα για το χωρισμό της εκπαίδευσης κατά έθνη, η προπαγάνδα λογουχάρη για ιδιαίτερο εβραϊκό σχολείο για τα παιδιά των εβραίων στην Πετρούπολη θα ήταν επιζήμια». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 35. Ο Λένιν, βεβαίως, δεχόταν πως η προλεταριακή εξουσία θα έδινε στις εθνότητες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας το δικαίωμα να μιλάνε και να διδάσκονται τη γλώσσα τους, όπως αναφερόταν και στο πρόγραμμα του 1903.

⁴⁹⁶ Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς Στάλιν, *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*..., ό.π., σελ. 355.

⁴⁹⁷ «Οι αυστριακοί νομίζουν πως θα πραγματοποιήσουν την “ελευθερία των εθνότητων” με μικρομεταρρυθμίσεις, με σιγανό βήμα. Όταν προτείνουν την εκπολιτιστική-εθνική αυτονομία σαν πραχτικό μέτρο, δεν υπολογίζουν καθόλου τη ριζική αλλαγή, το δημοκρατικό-απελευθερωτικό κίνημα που δεν υπάρχει στην προοπτική τους. Αντίθετα οι ρώσοι μαρξιστές συνδέουν το ζήτημα της

οι σοσιαλιστές στις δύο χώρες έχουν εντελώς διαφορετικά καθήκοντα. Στην Αυστρία, όπου έχει ολοκληρωθεί ο αστικοδημοκρατικός μετασχηματισμός, η πολιτική ζωή εξελίσσεται μέσω της σύγκρουσης των εθνικών ομάδων. Αντιθέτως, στη Ρωσία υπάρχουν ακόμη εκκρεμείς μετασχηματισμοί σε σχέση με το αγροτικό ζήτημα και την εξάλειψη των φεουδαρχικών υπολειμμάτων. Επομένως, ο Στάλιν βλέπει το αγροτικό ως το κύριο ανοιχτό ζήτημα για τον κοινωνικό μετασχηματισμό και τον εκδημοκρατισμό της Ρωσίας και όχι το εθνικό ζήτημα, όπως στην Αυστρία.⁴⁹⁸ Επιπροσθέτως, καταλογίζει στους αυstroμαρξιστές πως πιστεύουν όχι απλώς στην διαιώνιση των εθνών κατά την σοσιαλιστική περίοδο, αλλά ακόμη και στην οργάνωση των κοινωνιών στη βάση αυτή, αναδεικνύοντας έτσι μία θεμελιώδη διαφορά επί της ίδιας της οντολογίας του σοσιαλισμού.⁴⁹⁹ Τέλος, βασικός λόγος της αντίθεσής του προς τον Μπάουερ είναι και ότι θεωρεί πως το αίτημα της αυτονομίας και η όλη προσέγγιση των αυstroμαρξιστών οδηγεί τελικά στον κίνδυνο για την εσωτερική διάσπαση των σοσιαλιστικών κινημάτων, των κομμάτων και των συνδικάτων σε εθνικές ομάδες.⁵⁰⁰ Συνοπτικά, ο Στάλιν θεωρεί πως η θέση των αυstroμαρξιστών για την εθνική αυτονομία οδηγεί στην παγίωση της περιχαράκωσης των εθνών και εμποδίζει την ταξική συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης, σε αντίθεση με την θέση για την αυτοδιάθεση, που στην λογική της βρίσκεται η προοπτική συνένωσης των εθνών τελικά, στη βάση της κυριαρχίας του προλεταριάτου. Για αυτό και υποστηρίζει πως «Η εκπολιτιστική-εθνική αυτονομία του Σπρίνγκερ και του Μπάουερ είναι μια εκλεπτυσμένη μορφή εθνικισμού».⁵⁰¹

“ελευθερίας των εθνότητων” με μια πιθανή ριζική αλλαγή, με το δημοκρατικό-απελευθερωτικό κίνημα, και δεν έχουν κανένα λόγο να υπολογίζουν σε μεταρρυθμίσεις». Στο ίδιο, σελ. 356.

⁴⁹⁸ «...ο άξονας της πολιτικής ζωής στη Ρωσία δεν είναι το εθνικό ζήτημα, αλλά το αγροτικό. Γι’ αυτό οι τύχες του ρωσικού ζητήματος και συνεπώς και η “απελευθέρωση” των εθνών συνδέονται στη Ρωσία με τη λύση του αγροτικού ζητήματος, δηλ. με την εκμηδένιση των υπολειμμάτων της δουλοπαροικίας, δηλ. με τον εκδημοκρατισμό της χώρας». Στο ίδιο, σελ. 358.

⁴⁹⁹ «(Ενν. Ο Μπάουερ) Πιστεύει βαθιά ότι οι “συγκροτημένες” απ’ αυτόν και τον Σπρίνγκερ υπερταξικές “εθνικές ενώσεις”, θα χρησιμεύσουν σαν κάποιο πρότυπο της μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας. Γιατί ξέρει [...] ότι στο σοσιαλισμό θα γίνει ανασυγκρότηση της ανθρωπότητας σε αυτόνομες εθνικές ομάδες». Στο ίδιο, σελ. 366.

⁵⁰⁰ «Η ιδέα της εθνικής αυτονομίας δημιουργεί τις ψυχολογικές προϋποθέσεις για το χωρισμό του ενιαίου εργατικού κόμματος σε ξεχωριστά κόμματα, οργανωμένα με βάση τις εθνότητες. Ύστερα από το κόμμα κομματιάζονται τα συνδικάτα και συντελείται μια πλέρια απομόνωση. Έτσι και το ενιαίο ταξικό κίνημα κομματιάζεται σε ξεχωριστά εθνικά ποταμάκια». Στο ίδιο, σελ. 372.

⁵⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 370. Επιπλέον, υιοθετεί την φράση του Πλεχάνοφ πως το Μπουντ «προσαρμόζει το σοσιαλισμό στον εθνικισμό». Στο ίδιο, σελ. 384.

Ο Στάλιν εντοπίζει στην ώριμη φάση του καπιταλισμού την αρχή της διάβρωσης των εθνικών διαφορών μέσω της μετανάστευσης.⁵⁰² Φέρνοντας το ζήτημα στη ρωσική υπόθεση, αναρωτιέται αν «Μπορεί να φανταστεί κανένας ότι οι γερμανοί λχ. της Υπερκαυκασίας και οι γερμανοί της Βαλτικής θα “συνενωθούν σε ένα έθνος;”»,⁵⁰³ θέλοντας να καταδείξει ως παράλογο και μεταφυσικό το αίτημα για την εθνική ενοποίηση ενός πληθυσμού που στερείται αυτών που ο ίδιος όρισε ως βασικά συγκροτητικά στοιχεία του έθνους, όπως η κοινή οικονομική ζωή και το κοινό έδαφος. Αλλά ακόμη πιο χαρακτηριστική είναι η θέση του πως η ίδια η ταξική πάλη έρχεται σε σύγκρουση με την εθνική ιδεολογία, αφού η εκμεταλλευτική σχέση της αστικής τάξης προς το προλεταριάτο διαλύει αντικειμενικά τη δυνατότητα διαίωσης της ενιαίας εθνικής κοινότητας.⁵⁰⁴

Μία από τις βασικές κατηγορίες που προσάπτεται στην ανάλυση του Στάλιν είναι πως δεν διακρίνει επί της ουσίας ανάμεσα στον εθνικισμό του καταπιεστή και αυτόν του καταπιεζόμενου, μη διαχωρίζοντας έτσι τα πογκρόμ του τσάρου από τον εθνικισμό των Εβραίων εργατών της Ρωσίας, με διατυπώσεις που μοιάζουν συμψηφιστικές, όπως «Το κύμα όμως του μαχητικού εθνικισμού που ξεσηκώθηκε από τα πάνω [...] προκαλέσανε σαν απάντηση το κύμα του εθνικισμού από τα κάτω που κάποτε μετατρέποταν σε βάνανσο σωβινισμό».⁵⁰⁵ Ο Munck τονίζει πως η μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις είναι πως το έργο του Λένιν το διατρέχει η ενατένιση του εθνικού ζητήματος ως ένα ζήτημα δημοκρατίας και του εθνικού κινήματος ως ενταγμένο στο δημοκρατικό κίνημα, σε αντίθεση με αυτό του Στάλιν από το οποίο αναδύεται διαρκώς ένας στενός πραγματισμός.⁵⁰⁶ Ο Blaut τονίζει πως η θεωρία που αποτελεί την προκείμενη της προσέγγισης του Στάλιν, δηλαδή πως στον ιμπεριαλιστικό μαρξισμό οι εθνικές διαφοροποιήσεις τείνουν να αδυνατίζουν και ο

⁵⁰² «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα έθνη συγκροτούνται στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού. Είναι όμως επίσης αναμφισβήτητο ότι στα ανώτερα στάδια του καπιταλισμού αρχίζει το προτσές της διασποράς των εθνών, το προτσές που χωρίζει από τα έθνη ολόκληρες ομάδες που φεύγουν για μεροκάματο και κατοπινά μετοικούν ολότελα σε άλλες περιοχές του κράτους». Στο ίδιο, σελ. 368.

⁵⁰³ Στο ίδιο, σελ. 368.

⁵⁰⁴ «Η ενότητα του έθνους δεν εξασθενεί μονάχα με τις μεταναστεύσεις. Εξασθενεί ακόμα και εσωτερικά με την όξυνση της ταξικής πάλης. Στα πρώτα στάδια του καπιταλισμού μπορεί κανένας ακόμα να μιλάει για εκπολιτιστική κοινότητα του προλεταριάτου και της αστικής τάξης. Με την ανάπτυξη όμως της μεγάλης βιομηχανίας και την όξυνση της ταξικής πάλης, η “κοινότητα” αρχίζει να διαλύεται». Στο ίδιο, σελ. 368.

⁵⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 328.

⁵⁰⁶ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π, σελ. 79.

εθνικισμός να εξαφανίζεται, απορρίφθηκε αργότερα από τον ίδιο τον Λένιν στα τελευταία γραπτά του.⁵⁰⁷ Και ο Λεβί εντοπίζει κάποιες κρίσιμες διαφορές ανάμεσα στις θέσεις του Λένιν και αυτές του Στάλιν. Πρώτον, οι έννοιες του «εθνικού χαρακτήρα», της «κοινής ψυχολογικής σύνθεσης» και της «ψυχολογικής ιδιαιτερότητας» δεν απαντώνται στην ανάλυση του Λένιν, ούτε και είναι συμβατά μαζί της, αλλά απηχούν περισσότερο τη σκέψη του Μπάουερ. Δεύτερον, με το να ορίσει ως απαραίτητη την ύπαρξη όλων των συστατικών στοιχείων για να θεωρηθεί πως ένα έθνος πράγματι υφίσταται, διαμόρφωσε ένα άκαμπτο πρότυπο που δεν υπάρχει στην προσέγγιση του Λένιν.⁵⁰⁸ Τρίτον, ο Στάλιν δεν θεωρούσε πως τα μέλη μιας εθνότητας που ήταν διασκορπισμένα σε διαφορετικές περιοχές ενός πολυεθνικού κράτους ή σε άλλα κράτη μπορούσαν να ενωθούν σε μία κοινότητα. Αντιθέτως, ο Λένιν, χρησιμοποιώντας ακριβώς το ίδιο παράδειγμα των Γερμανών του Καυκάσου, της Βαλκτικής και της Πετρούπολης, υπερασπιζόταν το δικαίωμα της συνένωσης κάθε κοινότητας, ακόμη κι αν τα μέλη της βρίσκονταν σε διαφορετικές χώρες.⁵⁰⁹ Τέταρτον, ο Στάλιν δεν διέκρινε τον εθνικισμό του έθνους-καταπιεστή από τον εθνικισμό του καταπιεσμένου έθνους. Έτσι, συμψήφισε και απέρριπτε, τόσο τον τσαρικό εθνικισμό, όσο και αυτόν των καταπιεσμένων εθνοτήτων της Ρωσίας. Αντιθέτως, ο Λένιν, όπως είδαμε, διαχειριζόταν εντελώς διαφορετικά τις δυναμικές εθνικές διεκδικήσεις των ισχυρών και των καταπιεζόμενων εθνών. Οι αποκλίσεις αυτές, ισχυρίζεται ο Λεβί, γέννησαν και την μετέπειτα σύγκρουσή μεταξύ Λένιν και Στάλιν για το εθνικό ζήτημα στην Γεωργία, τον Δεκέμβριο του 1922.⁵¹⁰

Την άνοιξη του 1914, πριν το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ο Λένιν έγραψε το «Για το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών», με το οποίο απαντούσε ευθέως στις θέσεις της Λούξεμπουργκ. Εκεί διαπραγματεύεται ξανά το ζήτημα της αυτοδιάθεσης. Ξεκαθαρίζει πως το Δικαίωμα της Αυτοδιάθεσης των Εθνών έχει ήδη υιοθετηθεί διαυγώς τόσο από την Β' Διεθνή στο συνέδριο του Λονδίνου το 1896, όσο και από το Ρώσικο Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα στο συνέδριο του το

⁵⁰⁷ James Blaut, *The National Question...*, ό.π., σελ. 51. Αναφέρεται, κατά πάσα πιθανότητα στο *Ο Ιμπεριαλισμός. Το Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, όπου πράγματι ο Λένιν παίρνει αυτή τη θέση.

⁵⁰⁸ Βεβαίως, ο Λένιν δεν επιχείρησε να δώσει ορισμό του έθνους.

⁵⁰⁹ Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα...», ό.π., σελ. 82.

⁵¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 81-83.

1903.⁵¹¹ Δίνει μία περιγραφή του μηχανισμού που διαμορφώνει τα έθνη -θέτοντας στο επίκεντρο την ανάγκη της αστικής τάξης να ενώσει σε κράτος τα εδάφη που ο πληθυσμός μιλάει την ίδια γλώσσα, ώστε να ελέγξει την εμπορευματική παραγωγή σε αυτά και την σύνδεση των κατοίκων τους με την αγορά.⁵¹² Αναδεικνύει την άποψη του Κάουτσκι⁵¹³ πως τα πολυεθνικά κράτη, όπως η Ρωσική Αυτοκρατορία, είναι πάντα κράτη με καθυστερημένη εξέλιξη και ανεπαρκή ανάπτυξη του καπιταλισμού.⁵¹⁴ Χαρακτηρίζει την θεωρία του Μπάουερ για τα έθνη ως «ψυχολογική».⁵¹⁵ Κατηγορεί και πάλι την Λούξεμπουργκ πως δεν μπορεί να ξεχωρίσει την πολιτική σημασία της κρατικής ανεξαρτησίας των εθνών από το ζήτημα της οικονομικής τους αυτοτέλειας, επειδή τάσσεται εναντίον της υποστήριξης των εθνικών κινημάτων που αν αποκτήσουν κράτος πιστεύει πως δεν θα είναι οικονομικά βιώσιμο και πραγματικά ανεξάρτητο,⁵¹⁶ αφού, όπως είπαμε, ο ίδιος στην πραγματικότητα προσβλέπει στο ότι μετά από λίγο, όταν στο μεγάλο κράτος από το οποίο αποκόπηκαν θα έχει επικρατήσει η σοσιαλιστική επανάσταση, θα θελήσουν να επανενωθούν μαζί του. Επίσης, της προσάπτει πως δεν βλέπει ότι τα μικρά κράτη της βαλκανικής, παρότι δεν είναι ανεξάρτητα, με τη δημιουργία τους έχουν προσφέρει πολύ καλύτερες συνθήκες για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην περιοχή.⁵¹⁷

Στο κείμενο αυτό ο Λένιν λεπτολογεί περισσότερο την τακτική των σοσιαλιστών σε σχέση με την αυτοδιάθεση, λέγοντας πως το προλεταριάτο πρέπει να μεριμνά κατά βάση για την ανάπτυξη της τάξης του και να «βάζει πάνω απ' όλα τη συμμαχία των προλετάρων όλων των εθνών».⁵¹⁸ Για αυτό, πρέπει να αναγνωρίζει γενικώς το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, τόσο για λόγους αντικειμενικούς -αφού υπάρχει πιθανότητα να οδηγηθεί έτσι μια περιοχή σε αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό,

⁵¹¹ Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Για το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών», στο Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, *Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα...*, ό.π., σελ. 45.

⁵¹² Στο ίδιο, σελ. 45.

⁵¹³ Ακόμη δεν έχει επέλθει η ρήξη με τον Κάουτσκι που ήρθε αργότερα λόγω της στάσης του στον ζήτημα του Πολέμου και έτσι ο Λένιν αναφέρεται ευμενώς σε αυτόν, χρησιμοποιώντας και την αντίληψή του για τον κεντρικό ρόλο της γλώσσας στην εννοιολόγηση του έθνους.

⁵¹⁴ Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Για το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών»..., ό.π., σελ. 47.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 47

⁵¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 48. Τονίζει, μάλιστα, πως αυτή η επιφύλαξη δεν έχει νόημα, αφού στις ιμπεριαλιστικές συνθήκες ακόμα και η Ρωσία «οικονομικά εξαρτιέται ολοκληρωτικά από τη δύναμη του ιμπεριαλιστικού χρηματιστικού κεφαλαίου των “πλούσιων” αστικών χωρών». Στο ίδιο, σελ. 49.

⁵¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 48. Βεβαίως, όπως σημειώσαμε παραπάνω, η Λούξεμπουργκ έβλεπε θετικά τα νέα κράτη της βαλκανικής και θεωρούσε πως αναπτύσσονταν καλύτερα εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

⁵¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 60.

μεγαλύτερη ανάπτυξη του καπιταλισμού, άρα και του προλεταριάτου και επειδή τα εθνικά κινήματα αποδυναμώνοντας τα μεγάλα ιμπεριαλιστικά κράτη λειτουργούν, ασχέτως της θέλησής τους, ως παράγοντες που φέρνουν πιο κοντά την σοσιαλιστική επανάσταση- όσο και για λόγους υποκειμενικούς -γιατί η υποστήριξη του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης έχει έναν χαρακτήρα παιδαγωγικό για το εργατικό κίνημα, καθώς εκπαιδεύει πολιτικά τους εργάτες στο να μην είναι ανεκτικοί απέναντι σε κάθε μορφής καταπίεση-⁵¹⁹ αλλά χωρίς να αναλαμβάνει εκ των προτέρων την υποχρέωση να υποστηρίξει κάθε εθνικό κίνημα.⁵²⁰ Σε αυτό το πλαίσιο απαντάει και στην κατηγορία πως η υπεράσπιση του εθνικισμού του μικρού έθνους συνεπάγεται και την υποστήριξη της αστικής τάξης του, λέγοντας πως αν αυτή η αστική τάξη στρέφεται κατά του έθνους-καταπιεστή, τότε οι προλετάριοι την υποστηρίζουν στον αγώνα για την αυτοδιάθεσή, αλλά αν η ίδια «είναι υπέρ του δικού της αστικού εθνικισμού, εμείς είμαστε κατά»,⁵²¹ κωδικοποιώντας τελικά τη στάση της εργατικής τάξης ως «πάλι ενάντια στα προνόμια και τη βία του έθνους που καταπιέζει και καμία ανοχή της επιδίωξης προνομίων από μέρους του καταπιεζόμενου έθνους».⁵²² Δηλαδή, ο Λένιν επέμενε ότι πρέπει να διαφυλάσσεται και να ενισχύεται από το προλεταριάτο το «πανδημοκρατικό περιεχόμενο» που υπάρχει μέσα «σε κάθε αστικό εθνικισμό καταπιεζόμενου έθνους», αλλά καταπολεμώντας κάθε τάση αυτού του έθνους να γίνει κι αυτό καταπιεστικό με τη σειρά του απέναντι σε ένα άλλο που ίσως να περιλαμβάνεται στο κράτος που θέλει να συστήσει.⁵²³ Με τη φράση «Στην πραγματικότητα στην αναγνώριση του δικαιώματος όλων των εθνών για αυτοδιάθεση υπάρχει ένα μέγιστο όριο δημοκρατισμού και ένα ελάχιστο όριο εθνικισμού»,⁵²⁴ ο Λένιν μοιάζει να φωνάζει ότι παρότι τα εθνικά κινήματα είναι τελικά αντιφατικά προς τον διεθνισμό, οι σοσιαλιστές, από τη στιγμή που αυτά έχουν εμφανιστεί, χρειάζονται ένα πολιτικό περιθώριο δράσης εντός τους και στο πλάι τους και για αυτό δεν μπορούν να τα απορρίψουν, αλλά θέτουν κάποια όρια και κάποια γενικά κριτήρια

⁵¹⁹ «Διαπαιδαγωγούμε τις μάζες στο πνεύμα της αναγνώρισης αυτού του δικαιώματος, στο πνεύμα της άρνησης των κρατικών προνομίων οποιουδήποτε έθνους». Στο ίδιο, σελ., 63. Η έμφαση στο πρωτότυπο

⁵²⁰ «Γι' αυτό το προλεταριάτο περιορίζεται στην αρνητική, σα να λέμε, διεκδίκηση να αναγνωριστεί το δικαίωμα αυτοδιάθεσης, χωρίς να δίνει εγγυήσεις σε κανένα έθνος, χωρίς να αναλαμβάνει υποχρεώσεις να δώσει τίποτα σε βάρος άλλου έθνους». Στο ίδιο, σελ. 59. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵²¹ Στο ίδιο, σελ. 61.

⁵²² Στο ίδιο, σελ. 61.

⁵²³ Στο ίδιο, σελ. 61.

⁵²⁴ Στο ίδιο, σελ. 85.

που κάθε φορά θα εξειδικεύονται. Η χαρακτηριστική φράση «δεν μπορούμε να εγγυηθούμε τούτον ή εκείνον το δρόμο της εθνικής ανάπτυξης, τραβάμε απ' όλους τους πιθανούς δρόμους προς τον ταξικό μας σκοπό»⁵²⁵ δείχνει ακριβώς αυτή τη λογική, της αξιοποίησης κάθε πεδίου πάλης, κάθε ευκαιρίας επαφής με τις συνειδήσεις των ανθρώπων, και άρα της θέασης του εθνικού κινήματος ως έναν τύπο λαϊκής κινητοποίησης που αν τον εκμεταλλευτούν οι σοσιαλιστές σωστά θα τους φέρει πιο κοντά στον στόχο τους. Άλλωστε, είναι ενδεικτική η διατύπωση στο «Δικαίωμα των Εθνών στην Αυτοδιάθεση», όπου λέει πως «Για το μισθωτό εργάτη είναι το ίδιο, αν κύριος εκμεταλλευτής του θα είναι κατά προτίμηση η μεγαλοβωσική αστική τάξη παρά η αλλογενής, είτε κατά προτίμηση η πολωνική παρά η εβραϊκή κλπ. [...] Έτσι κι αλλιώς, η ανάπτυξη του καπιταλισμού προχωρεί και θα προχωρεί και στο ενιαίο πολύχρωμο κράτος, και στα χωριστά εθνικά κράτη».⁵²⁶

Ιδιαίτερη σημασία έχει πως ο Λένιν, θέλοντας να υπογραμμίσει την ανάγκη ευελιξίας και αποφυγής του δογματισμού, χρησιμοποιεί το παράδειγμα του Μαρξ με την Ιρλανδία, όπου δέχεται ακόμη και την ιδέα της ομοσπονδίας, που πριν ο ίδιος ο Λένιν είχε απορρίψει για την Αυστρία.

«Ο Μαρξ, όντας κατ' αρχήν εχθρός του ομοσπονδιακού συστήματος, δέχεται σε τούτη την περίπτωση και την ομοσπονδία, αρκεί η απελευθέρωση της Ιρλανδίας να γίνει όχι με το ρεφορμιστικό, μα με τον επαναστατικό δρόμο, με το κίνημα των λαϊκών μαζών στην Ιρλανδία, υποστηριζόμενο από την εργατική τάξη της Αγγλίας».⁵²⁷

Αξιοσημείωτο είναι πως στο κείμενο αυτό οι διατυπώσεις του είναι πιο ήπιες απέναντι στη Λούξεμπουργκ και τους Πολωνούς σοσιαλδημοκράτες, αφού, χωρίς να λείπουν πάλι οι σκληρές αιχμές, τους αναγνωρίζει την δυσκολία του να διαμορφώσουν μια αποτελεσματική θέση μέσα στο πλαίσιο της εθνικιστικής έξαρσης

⁵²⁵ Στο ίδιο, σελ. 62. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵²⁶ Στο ίδιο, σελ. 74.

⁵²⁷ Στο ίδιο, σελ. 91-92.

της Πολωνίας,⁵²⁸ αλλά αποδεχόμενος και πως η ανεξαρτητοποίηση της Πολωνίας δεν αποτελεί μονόδρομο.⁵²⁹

Με την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου διαψεύστηκε η προσδοκία πολλών σοσιαλιστών πως με το ξέσπασμα ενός μεγάλου πολέμου, οι εργατικές τάξεις των ισχυρών καπιταλιστικών χωρών της Ευρώπης θα έστρεφαν τα όπλα κατά των αστικών τάξεών τους. Η απογοήτευση ήταν μεγαλύτερη από τη στάση του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, του πιο αναπτυγμένου και αυτού στο οποίο προσέβλεπαν οι σοσιαλιστές για να ξεκινήσει την επανάσταση στη βιομηχανική Γερμανία,. Λίγα χρόνια πριν, το 1911, ο Αύγουστος Μπέμπελ, στέλεχος του Κόμματος, ζητούσε ισότητα ανάμεσα στη Γερμανία και στη Γαλλία ως προς την εκμετάλλευση του Μαρόκο.⁵³⁰ Το κλίμα στο Κόμμα είχε αρχίσει να στρέφεται μακριά από τον διεθνισμό, όπως τον εννοούσε ο Λένιν. Έτσι ήρθε μάλλον λογικά η απόφαση των βουλευτών του το 1914 να ψηφίσουν στη γερμανική βουλή υπέρ των πολεμικών δαπανών. Ομοίως έπραξαν οι σοσιαλιστές στη Γαλλία και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ο Κάουτσκι, προσπαθώντας να διασώσει τον ρόλο της Διεθνούς είτε την περίφημη φράση «Η Διεθνής είναι όργανο για την ειρήνη, όχι για τον πόλεμο», δείχνοντας να πιστεύει πως η Διεθνής θα μπορούσε να επανενωθεί κανονικά μετά τον πόλεμο και να συνεχίσει να λειτουργεί, και προσέθεσε πως «σε κάθε εθνικό κράτος, η εργατική τάξη πρέπει να αφιερώσει όλη της την ενέργεια για να διατηρήσει άθικτη την ανεξαρτησία και την ακεραιότητα της εθνικής επικράτειας».⁵³¹ Στην πραγματικότητα, κατέδειξε την αποτυχία της Διεθνούς.

⁵²⁸ «Στην πολωνική σοσιαλδημοκρατία ανήκει η τεράστια ιστορική υπηρεσία ότι δημιούργησε για πρώτη φορά στην Πολωνία ένα πραγματικά μαρξιστικό, πραγματικά προλεταριακό κόμμα στην Πολωνία που είναι πέρα για πέρα ποτισμένη από εθνικιστικές τάσεις και λάθη. [...] Καταλαβαίνουμε πολύ καλά ότι η πάλη ενάντια στους τυφλωμένους από τον εθνικισμό μικροαστούς της Πολωνίας ανάγκασε τους πολωνούς σοσιαλδημοκράτες “να παρατραβήξουν το σχοινί” με ιδιαίτερο ζήλο (κάποτε, ίσως, με λιγάκι υπερβολικό ζήλο). Κανένας μαρξιστής της Ρωσίας δε σκέφτηκε ποτέ να κατηγορήσει τους πολωνούς σοσιαλδημοκράτες ότι είναι ενάντια στον αποχωρισμό της Πολωνίας. Αυτοί οι σοσιαλδημοκράτες κάνουν λάθος μονάχα, όταν προσπαθούν, όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ, ν’ αρνηθούν την ανάγκη ν’ αναγνωριστεί το δικαίωμα αυτοδιάθεσης στο πρόγραμμα των μαρξιστών της Ρωσίας». Στο ίδιο, σελ. 80.

⁵²⁹ «...μονάχα αυτή η προπαγάνδα εγγυάται και τις μεγαλύτερες πιθανότητες εθνικής ειρήνης στη Ρωσία, αν θα μείνει αυτή ένα πολύχρωμο εθνικό κράτος, και την πιο ειρηνική (και αβλαβή για την προλεταριακή ταξική πάλη) διαίρεση της σε διάφορα εθνικά κράτη, αν θα μπει το ζήτημα μιας τέτοιας διαίρεσης». Στο ίδιο, σελ. 63.

⁵³⁰ Ronaldo Munck, *The Difficult Dialogue...*, ό.π, σελ. 34-35.

⁵³¹ Παρατίθεται στο ίδιο, σελ. 36.

Στη Συνδιάσκεψη του Τσίμερβαλντ το 1915 οι Πολωνοί υποστηρικτές των αναλύσεων της Λούξεμπουργκ τάχθηκαν κατά της ανεξαρτησίας της Πολωνίας και δημοσιοποίησαν τις θέσεις τους, προκαλώντας την γραπτή απάντηση του Λένιν με το έργο του *Τα Αποτελέσματα της Συζήτησης για την Αυτοδιάθεση*. Εκεί ο Λένιν αποδέχτηκε την βασική θέση της Λούξεμπουργκ πως ένα ανεξάρτητο πολωνικό κράτος δεν θα ήταν βιώσιμο και προέτρεψε ο ίδιος πια τους Πολωνούς σοσιαλιστές να μην πιέζουν υπέρ της ανεξαρτησίας. Ταυτοχρόνως, όμως, ζητούσε από τους σοσιαλιστές της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Ρωσίας να αναγνωρίζουν το δικαίωμα των Πολωνών για ανεξαρτησία.⁵³² Με αυτόν τον τρόπο επιχείρησε και πάλι να ισορροπήσει ανάμεσα στα πολιτικά καθήκοντα του σοσιαλιστικού κινήματος σε όλες τις περιοχές. Τις θέσεις της Λούξεμπουργκ υπερασπίστηκαν εντός του κόμματος των μπολσεβίκων και δύο στελέχη του, ο Μπουχάριν και ο Πιατάκοφ. Το Νοέμβριο του 1915, μάλιστα, παρουσίασαν τις θέσεις τους σε ένα κείμενο δεκαπέντε σημείων, υποστηρίζοντας πως η βασική αποστολή των σοσιαλιστών είναι η κινητοποίηση των προλετάρων τόσο του καταπιεστικού όσο και του καταπιεζόμενου έθνους για να προκαλέσουν έναν ταξικό πόλεμο στο εσωτερικό του κάθε κράτους και όχι το να συμβουλεύουν τους προλετάρους να υποστηρίζουν ενεργά το αίτημα για την αυτοδιάθεση. Υποστήριζαν, βεβαίως, πως οι αποικιοκρατούμενες χώρες μπορούσαν να αποτελούν μία εξαίρεση, αφού τα εθνικά κινήματα εκεί θα αποδυνάμωναν τις ιμπεριαλιστικές χώρες και άρα για τον σκοπό αυτό οι προλετάριοι θα μπορούσαν να συνεργαστούν και με τις αστικές τάξεις των αποικιοκρατούμενων χωρών.⁵³³

Το 1916, ενώ πια ο πόλεμος εξελίσσεται και η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία έχει διασπαστεί, ο Λένιν έγραψε το κείμενο «Η Σοσιαλιστική Επανάσταση και το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών». Εκεί ξεκαθαρίζει πως «όχι μόνο το δικαίωμα αυτοδιάθεσης, αλλά και όλες οι θεμελιακές απαιτήσεις της πολιτικής δημοκρατίας δεν είναι “πραγματοποιήσιμες” στις συνθήκες του ιμπεριαλισμού, παρά μόνο λειψά, παραμορφωμένα και σαν σπάνια εξαίρεση».⁵³⁴ Κάνει ακόμη πιο διανυγμή τη θέση του πως το εργατικό κίνημα χρησιμοποιεί κάθε αγώνα για τη δημοκρατία και ενάντια σε κάθε μορφής καταπίεση για να εντείνει την αγωνιστικότητα των λαϊκών στρωμάτων

⁵³² Horace B. Davis (επιμ.), *The National Question...*, ό.π., σελ. 23.

⁵³³ Στο ίδιο, σελ. 27.

⁵³⁴ Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Η Σοσιαλιστική Επανάσταση και το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών», στο Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, *Κριτικά Σημειώματα...*, ό.π., σελ. 108. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

και με την κινητοποίησή τους να οξύνει όλες τις αντιθέσεις ώστε να τις οδηγήσει σε σύγκρουση με την αστική τάξη για το ζήτημα της εξουσίας.⁵³⁵ Διασαφηνίζει ακόμη περισσότερο πως οι μαρξιστές μπορούν ταυτόχρονα να αποδέχονται και να σέβονται το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση και την απόσχιση και να τοποθετούνται εναντίον της υλοποίησής του σε συγκεκριμένες περιπτώσεις,⁵³⁶ δεδομένου άλλωστε πως τελικός στόχος των σοσιαλιστών παραμένει η ελεύθερη συγχώνευση των εθνών, που εξυπηρετείται από την απελευθέρωση των καταπιεζόμενων εθνοτήτων.⁵³⁷ Ξεκαθαρίζει πως η θέση του Μαρξ ενάντια στις εθνικές διεκδικήσεις των σλαβικών λαών κατά την επανάσταση του 1848 ήταν σωστή για την εποχή, επειδή το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης είναι απλώς μία από τις δημοκρατικές διεκδικήσεις που, όπως όλες, υποτάσσεται στο κεντρικό δημοκρατικό επίδικο της κάθε συγκυρίας, που το 1848 ήταν η αποδυνάμωση του τσαρισμού.⁵³⁸ Αυτή η στάση γίνεται ακόμη πιο σαφής στο σημείο που ο Λένιν προτείνει να συμπληρωθεί η απόφαση της Σοσιαλιστικής Διεθνούς του 1896 που αναγνώριζε το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των εθνών, με τη θέση πως στην εποχή πλέον του ιμπεριαλισμού, «όλες οι διεκδικήσεις της πολιτικής δημοκρατίας, μαζί και η διεκδίκηση της αυτοδιάθεσης, είναι πολιτικά σχετικές κι έχουν ταξικό περιεχόμενο» και για αυτό «είναι ανάγκη να γίνεται διάκριση ανάμεσα

⁵³⁵ «...τραβώντας στην ενεργό δράση τις μάζες, επεκτείνοντας και υποδαυλίζοντας την πάλη για κάθε ζωτική δημοκρατική διεκδίκηση ως την άμεση επίθεση του προλεταριάτου ενάντια στην αστική τάξη [...] Το δυνάμωμα της εθνικής καταπίεσης στις συνθήκες του ιμπεριαλισμού επιβάλλει στη σοσιαλδημοκρατία όχι να εγκαταλείπει την “ουτοπική”, όπως τη λέει η αστική τάξη, πάλη για την ελευθερία αποχωρισμού των εθνών, αλλά αντίθετα να χρησιμοποιεί εντατικά τις συγκρούσεις, που γεννιούνται πάνω και σε αυτό το έδαφος, σαν αφορμές για μαζική δράση και επαναστατικές ενέργειες ενάντια στην αστική τάξη». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Η Σοσιαλιστική Επανάσταση και το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών»..., ό.π., σελ. 108-109. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵³⁶ «Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς ότι η αναγνώριση από τους μαρξιστές όλης της Ρωσίας και πρώτ’ απ’ όλα από τους μεγαλορώσους του δικαιώματος αποχωρισμού των εθνών δεν αποκλείει καθόλου τη ζύμωση των μαρξιστών αυτού ή εκείνου του καταπιεζόμενου έθνους ενάντια στον αποχωρισμό, όπως και η αναγνώριση του δικαιώματος διαζυγίου δεν αποκλείει στη μία ή στην άλλη περίπτωση τη ζύμωση ενάντια στο διαζύγιο». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Για το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών»..., ό.π., σελ. 103.

⁵³⁷ «Σκοπός του σοσιαλισμού είναι όχι μόνον η εξάλειψη του τεμαχισμού της ανθρωπότητας σε μικρά κράτη και κάθε απομόνωσης των εθνών, όχι μόνο η προσέγγιση των εθνών, αλλά και η συγχώνευσή τους. Και ακριβώς για να φτάνουμε σε αυτόν τον σκοπό, πρέπει [...] ν’ απαιτούμε την απελευθέρωση των καταπιεζόμενων εθνών». Στο ίδιο, σελ. 110.

⁵³⁸ «...το 1848 υπήρχαν ιστορικοί και πολιτικοί λόγοι να γίνεται διάκριση ανάμεσα στα “αντιδραστικά” και επαναστατικά-δημοκρατικά έθνη. Ο Μαρξ είχε δίκιο όταν καταδίκασε τα πρώτα και υποστήριζε τα δεύτερα. Το δικαίωμα αυτοδιάθεσης είναι μία από τις διεκδικήσεις της δημοκρατίας, που φυσικά πρέπει να υποτάσσεται στα γενικά συμφέροντα της δημοκρατίας. Το 1848 και στα επόμενα χρόνια τα γενικά αυτά συμφέροντα συνίσταντο πρώτ’ απ’ όλα στην πάλη ενάντια στον τσαρισμό». Στο ίδιο, σελ. 114.

στα συγκεκριμένα καθήκοντα των σοσιαλδημοκρατών των εθνών που καταπιέζουν και των σοσιαλδημοκρατών των εθνών που καταπιέζονται».⁵³⁹

Όμως, το κείμενο όπου κωδικοποιείται πιο καθαρά από όλα η πολιτική θέση του Λένιν για την Αυτοδιάθεση είναι το «Αποτελέσματα της Συζήτησης για την Αυτοδιάθεση» που έγραψε τον Ιούλιο του 1916. Εκεί ο Λένιν απαντά ξανά στους Πολωνούς σοσιαλιστές, καταλογίζοντάς τους πως «κατρακυλάν από το μαρξισμό στον “ιμπεριαλιστικό οικονομισμό”», επειδή αντιλαμβάνονται την κοινωνική εξέλιξη εξαιρετικά μηχανιστικά και πιστεύουν πως στον σοσιαλισμό τα έθνη θα ενωθούν αυτομάτως, λόγω των εντάσεων της οικονομίας, και αυθορμήτως σε ένα ενιαίο κράτος.⁵⁴⁰ Τους κατηγορεί, δηλαδή, πως πιστεύουν ότι η τάση για οικονομική συγκεντροποίηση μετατρέπεται απευθείας και σε πολιτική τάση. Με βάση αυτά, μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι στο εθνικό ζήτημα αποκαλύπτεται πως μία από τις μεγαλύτερες και διαρκείς μάχες που έδωσε ο Λένιν στο εσωτερικό του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος ήταν η μάχη ενάντια στον οικονομισμό.

Επίσης, καταλογίζει στους Πολωνούς σοσιαλιστές πως δεν μπορούν να διακρίνουν τον εθνικισμό του καταπιεστή από αυτόν του καταπιεζόμενου, ούτε τον ειδικό ρόλο των εθνικών κινημάτων στην εποχή του ιμπεριαλισμού που συνίσταται στην αποδυνάμωση των μεγάλων καπιταλιστικών κρατών.⁵⁴¹ Ταυτόχρονα, όμως,

⁵³⁹ Στο ίδιο, σελ. 119-120.

⁵⁴⁰ «Οι παλιοί “οικονομιστές”, μετατρέποντας το μαρξισμό σε γελοιογραφία, δίδασκαν στους εργάτες ότι για τους μαρξιστές σημασία έχει “μόνο” το “οικονομικό”. Μήπως οι καινούριοι “οικονομιστές” νομίζουν ότι το δημοκρατικό κράτος του νικηφόρου σοσιαλισμού θα υπάρχει χωρίς σύνορα (κάτι σαν το “σύμπλεγμα των αισθημάτων” χωρίς ύλη), ή μήπως ότι τα σύνορα θα καθορίζονται “μόνο” σύμφωνα με τις ανάγκες της παραγωγής; Στην πραγματικότητα τα σύνορα αυτά θα καθορίζονται δημοκρατικά, δηλ. σύμφωνα με τη θέληση και τις “συνπάθειες” του πληθυσμού». Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, «Τα Αποτελέσματα της Συζήτησης για την Αυτοδιάθεση», στο Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, *Κριτικά Σημειώματα...*, ό.π., σελ. 125. Επίσης, «Μετασχηματίζοντας τον καπιταλισμό σε σοσιαλισμό το προλεταριάτο θα δημιουργεί τη δυνατότητα να εξαλειφθεί πέρα για πέρα η εθνική καταπίεση· η δυνατότητα αυτή θα μετατραπεί σε πραγματικότητα “μόνο” -“μόνο!”- όταν θα εφαρμοστεί στο ακέραιο η δημοκρατία σ’ όλους τους τομείς, ίσαμε τον καθορισμό των συνόρων του κράτους σύμφωνα με τις “συνπάθειες” του πληθυσμού, ίσαμε την πλήρη ελευθερία του αποχωρισμού. Πάνω σ’ αυτή τη βάση θα πραγματοποιηθεί με τη σειρά της στην πράξη η απόλυτη εξάλειψη και των παραμικρότερων εθνικών προστριβών και της ελάχιστης εθνικής δυσπιστίας». Στο ίδιο, σελ. 126. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵⁴¹ «[...] αιτιολογούν την... παράξενη θέση τους με το ότι “στην εποχή του ιμπεριαλισμού” η υπεράσπιση της πατρίδας είναι υπεράσπιση των δικαιωμάτων της αστικής σου τάξης να καταπιέζει ξένους λαούς. Αυτό όμως είναι σωστό μόνο σχετικά με τον ιμπεριαλιστικό πόλεμο, δηλ. με τον πόλεμο ανάμεσα σε ιμπεριαλιστικές Δυνάμεις [...] Ίσα-ίσα “στην εποχή του ιμπεριαλισμού”, που είναι εποχή της κοινωνικής επανάστασης που αρχίζει, το προλεταριάτο θα υποστηρίξει με ιδιαίτερη ενεργητικότητα σήμερα την εξέγερση των προσαρτημένων περιοχών, για να επιτεθεί αύριο κιόλας ή

ξεκαθαρίζει ακόμη περισσότερο την αξιακή σχετικότητα τη σχέση των επί μέρους εθνικών κινημάτων -άρα και της υποστήριξής τους ή μη- στο πλαίσιο του κεντρικού πολιτικού στόχου των σοσιαλιστών, λέγοντας πως «τα συμφέροντα της απελευθέρωσης ορισμένων μεγάλων και πολύ μεγάλων λαών της Ευρώπης στέκονται πιο ψηλά από τα συμφέροντα του απελευθερωτικού κινήματος των μικρών εθνών» και πως «η διεκδίκηση της δημοκρατίας πρέπει να παίρνεται σε πανευρωπαϊκή -τώρα πρέπει να πούμε: παγκόσμια- κλίμακα και όχι απομονωμένα».⁵⁴² Φτάνει να πει πως όχι απλώς το ζήτημα της αυτοδιάθεσης, αλλά ακόμη και η μετάβαση μιας μικρής χώρας από την απολυταρχία στη δημοκρατία μπορεί να μην στηριχθεί από τους σοσιαλιστές, αν προκαλέσει μια ευρύτερη πολεμική σύγκρουση μεταξύ δύο ιμπεριαλιστικών κρατών.⁵⁴³ Σε αυτό το πλαίσιο, ο Λένιν δείχνει μεγαλύτερη κατανόηση απέναντι στους Πολωνούς συντρόφους του, διατηρώντας την κριτική του προς αυτούς. Αναγνωρίζει πως «ανήκουν στα καλύτερα επαναστατικά και διεθνιστικά στοιχεία της διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας»⁵⁴⁴ και πως η λανθασμένη θέση τους οφείλεται στις «ειδικές αντικειμενικές συνθήκες των χωρών τους».⁵⁴⁵ Μάλιστα, θεωρεί τη θέση τους, παρότι λανθασμένη, «πέρα για πέρα νόμιμη».⁵⁴⁶ Η αλλαγή της συγκυρίας με το ξέσπασμα και την εξέλιξη του Μεγάλου Πολέμου, οι αποφάσεις του Τσίμερβαντ του 1915 και η φυλάκιση της Ρόζα Λούξεμπουργκ, διαμορφώνουν αυτή τη στάση του Λένιν. Για αυτό και αρνείται πιο emphaticά πια την υποστήριξη του αιτήματος της Πολωνίας, αφού «Όταν ρίχνει κανείς το σύνθημα της ανεξαρτησίας της Πολωνίας *σήμερα*, στις συνθήκες του *δοσμένου* συσχετισμού των ιμπεριαλιστικών *γειτονικών* Δυνάμεων, σημαίνει πραγματικά ότι κυνηγά ουτοπίες, ότι

ταυτόχρονα ενάντια στην αστική τάξη της “μεγάλης” Δύναμης που αδυνατίζει μ’ αυτήν την εξέγερση». Στο ίδιο, σελ. 133-134. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵⁴² Στο ίδιο, σελ. 143.

⁵⁴³ «Ας υποθέσουμε ότι ανάμεσα σε δύο μεγάλες μοναρχίες βρίσκεται μία μικρή, που ο μικρός βασιλιάς της “συνδέεται” με συγγενικούς και άλλους δεσμούς με τους μονάρχες και των δύο γειτονικών χωρών. Ας υποθέσουμε ακόμα ότι η ανακήρυξη της δημοκρατίας στη μικρή χώρα, το διώξιμο του μονάρχη της, θα σήμαινε στην πράξη πόλεμο ανάμεσα στις δύο γειτονικές μεγάλες χώρες, για την παλινόρθωση του ενός ή του άλλου μονάρχη της μικρής χώρας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στην προκειμένη περίπτωση όλη η διεθνής σοσιαλδημοκρατία, όπως και η πραγματική διεθνιστική μερίδα της σοσιαλδημοκρατίας της μικρής χώρας, θα ήταν ενάντια στην αντικατάσταση της μοναρχίας με την δημοκρατία. [...] Αν όμως ένας οποιοσδήποτε σοσιαλδημοκράτης, στηριζόμενος σ’ αυτό, πρότεινε να αφαιρεθεί από το πρόγραμμα της διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας γενικά το σύνθημα της δημοκρατίας, ασφαλώς θα τον θεωρούσαν τρελό. Θα το έλεγαν: πάντως δεν επιτρέπεται να ξεχνάει κανείς τη στοιχειώδη λογική διαφορά του *μερικού* από το *γενικό*». Στο ίδιο, σελ. 148.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 150.

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 150. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 151.

πέφτει σ' ένα στενό εθνικισμό, ότι ξεχνάει την προϋπόθεση της πανευρωπαϊκής ή τουλάχιστο της ρωσικής και της γερμανικής επανάστασης. [...] η προσοχή των μαζών της Πολωνίας θα αποσπώνταν από το *κυριότερο*: από τη σύνδεση της πάλης τους με την πάλη του ρωσικού και του γερμανικού προλεταριάτου»,⁵⁴⁷ αποκρυσταλλώνοντας έτσι τον τύπο της αξιακής σχετικότητας που χαρακτηρίζει στο πλαίσιο της στρατηγικής του το εθνικό ζήτημα.

Στο ίδιο κείμενο, ο Λένιν ανοίγει ακόμη και το ενδεχόμενο υποστήριξης της λύσης της ομοσπονδίας, δείχνοντας έτσι πως στο εθνικό ζήτημα οι σοσιαλιστές πρέπει να είναι ευέλικτοι και να αντιλαμβάνονται ως βασικό στόχο τον εκδημοκρατισμό που θα προωθήσει την σοσιαλιστική επανάσταση.⁵⁴⁸ Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε πως με τη φράση «Το 1848 οι επαναστατικοί λαοί πολέμουςαν για την ελευθερία που κύριος εχθρός της ήταν ο τσαρισμός, ενώ οι τσέχοι κλπ ήταν πραγματικά αντιδραστικοί λαοί, προχωρημένα φυλάκια του τσαρισμού» δεν παραδέχεται απλώς, εκ νέου, την τακτική του Μαρξ και του Ένγκελς για το εθνικό ζήτημα στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων ως σωστή στον τότε συγκυρία, αλλά αποδέχεται και τον χαρακτηρισμό ενός ολόκληρου λαού ως αντιδραστικό.⁵⁴⁹

Λίγο νωρίτερα, την άνοιξη του 1916, ο Λένιν είχε γράψει το έργο του *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*. Εκεί αναλύει το μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού, τον ιμπεριαλισμό, προκειμένου, μεταξύ άλλων, να αναπτύξει την πολεμική του προς τον Κάουτσκι και το ρεύμα του προλεταριακού κινήματος που εκπροσωπεί και που ο Λένιν ονομάζει «οπορτουνιστικό», θεωρώντας πως αποκρύπτει την πραγματική ουσία του ιμπεριαλισμού. Αναλύοντας τον ιμπεριαλισμό ο Λένιν καταπιάνεται και με το ζήτημα του εθνικισμού κατά την ιμπεριαλιστική φάση. Ο Blaut συγκεντρώνει την ανάλυση του Λένιν σε τρεις άξονες. Πρώτον, στην εποχή του ιμπεριαλισμού ο εθνικισμός δεν μειώνεται λόγω της μεγάλης ανάπτυξης της αγοράς, αλλά οξύνεται και ειδικά ο εθνικισμός των μεγάλων εθνών που σε συνδυασμό με την προσπάθεια για ανακατανομή των οικονομικών

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 153. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁵⁴⁸ «Η αναγνώριση της αυτοδιάθεσης δεν ισοδυναμεί με αναγνώριση της ομοσπονδίας σαν αρχής. Μπορεί να είναι κανείς αποφασιστικός αντίπαλος αυτής της αρχής και οπαδός του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, να προτιμάει όμως την ομοσπονδία από την εθνική ανισοτιμία, σαν το μοναδικό δρόμο προς έναν ολοκληρωμένο δημοκρατικό συγκεντρωτισμό». Στο ίδιο, σελ. 109.

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 143.

σφαιρών οδηγεί σε πόλεμο. Δεύτερον, λόγω της ιμπεριαλιστικής επιβολής δεν δέχονται καταπίεση μόνο οι παραγωγικές τάξεις των εκμεταλλευόμενων περιοχών, αλλά και οι αστικές τάξεις τους, σε όποιο βαθμό έχουν αναπτυχθεί. Άρα, στην πραγματικότητα το εθνικό κίνημα που αναπτύσσεται σε αυτές τις περιοχές είναι ένα κίνημα ενάντια στον ιμπεριαλισμό. Τρίτον, σε κάθε περίπτωση, κοινό στοιχείο όλων των τύπων του εθνικισμού είναι η μάχη για το κυρίαρχο κράτος.⁵⁵⁰

Ο Λένιν κατηγοριοποιεί τα εθνικά κινήματα σε τρεις διαφορετικούς τύπους, αναλόγως με τη χώρα εντός της οποίας εκτυλίσσονται. Στην πρώτη κατηγορία ανήκαν οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι ΗΠΑ, όπου τα προοδευτικά εθνικά κινήματα είχαν ήδη εκπληρώσει τον στόχο τους. Στην δεύτερη κατηγορία ανήκαν τα πολυεθνικά κράτη της Αυστρίας, των βαλκανίων και, ασφαλώς, η Ρωσία, όπου η ταξική πάλη συνδυαζόταν με τα δημοκρατικά καθήκοντα των εθνικών κινημάτων. Στην τρίτη κατηγορία ανήκαν οι αποικιακές και ημι-αποικιακές χώρες, όπου, λόγω αυτού που έμεινε να αποκαλείται «άνιση ανάπτυξη», οι δημοκρατικές διεκδικήσεις είχαν μόλις αρχίσει να αναπτύσσονται και όπου οι σοσιαλιστές θα έπρεπε να υποστηρίξουν τα κινήματα για την εθνική απελευθέρωση. Ήταν στη βάση αυτής της διάκρισης που ο Λένιν διαμόρφωσε την στάση του εργατικού κινήματος απέναντι στο εθνικό ζήτημα και συνέδεσε πολιτικά το εθνικό ζήτημα με το αποικιακό, το οποίο και αναλύει στον *Ιμπεριαλισμό*.

Ο Λένιν εξηγεί πως με την αποκόμιση τεράστιων κερδών οι ιμπεριαλιστικές χώρες μπορούν να «εξαγοράζουν ορισμένα στρώματα των εργατών» τους,⁵⁵¹ ανώτερα εργατικά στρώματα, παίρνοντάς τα στο πλευρό τους στην εκμετάλλευση των εργαζομένων και των άλλων στρωμάτων των μικρότερων ή των αποικιοκρατούμενων χωρών και μειώνοντας, έτσι, τις επαναστατικές διαθέσεις τους, αλλά και κάνοντάς τα να τρέφουν εθνικιστικά συναισθήματα απέναντι στους καταπιεζόμενους λαούς.⁵⁵² Για αυτό και επιμένει πως οι σοσιαλιστές θα πρέπει να υποστηρίξουν ενεργά τον αγώνα

⁵⁵⁰ James Blaut, *The National Question...*, ό.π., σελ. 128-129.

⁵⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 155.

⁵⁵² Πρόκειται για μια αντιστροφή του μηχανισμού με τον οποίο ο Μαρξ ανέλυε πως το αγγλικό προλεταριάτο ανέπτυξε εθνικιστικά συναισθήματα απέναντι στο ιρλανδικό. Ενώ τότε οι Άγγλοι εργάτες έβλεπαν τους Ιρλανδούς ως αυτούς που τους στερούσαν θέσεις εργασίας και για αυτό τους εχθρεύονταν, στην εποχή του ιμπεριαλισμού οι ανώτερες βαθμίδες της εργατικής τάξης συμμετέχουν και οι ίδιες εμμέσως στην εκμετάλλευση των αποικιακών πληθυσμών. Στη μία περίπτωση υπάρχει αυτό που θα λέγαμε ο εθνικισμός του μίσους, στην άλλη ο εθνικισμός της συνενοχής.

των δημοκρατικών εθνικών κινημάτων για την απελευθέρωση των αποικιών. Ο Λένιν βλέπει καθαρά στις αποικίες τον ρόλο που ο Μαρξ είχε εντοπίσει στην Ιρλανδία.

Με βάση αυτά, αναγνωρίζει πως «Ο καπιταλισμός από καιρό έχει δημιουργήσει την παγκόσμια αγορά»,⁵⁵³ όπως φαίνεται πως ανέμεναν και ο Μάρξ με τον Ένγκελς, αλλά διαπιστώνει πως, σε αντίθεση με αυτό που φαίνεται πως ήταν η πρόβλεψή των δύο στην εποχή του *Μανιφέστου*, δεν έχει δημιουργήσει ενιαίες συνθήκες εκμετάλλευσης, αφού στις αποικίες η εκμετάλλευση ήταν πια πολύ μεγαλύτερη. Αφετέρου, προβλέπει -και τάσσεται υπέρ του- το ξέσπασμα του κινήματος των αποικιακών χωρών και υποστηρίζοντας πως αντικειμενικά θα στραφεί εναντίον του ευρωπαϊκού κεφαλαίου,⁵⁵⁴ αφού τα έθνη των αποικιών αναπτύσσουν επίσης τον καπιταλισμό και διεκδικούν με την σειρά τους την «τη δημιουργία ενιαίου εθνικού κράτους σαν μέσου για οικονομική και πολιτιστική ελευθερία».⁵⁵⁵ Και ασφαλώς τονίζει πως για να είναι κανείς ειλικρινώς κατά των προσαρτήσεων -όπως διατείνεται πως είναι ο Κάουτσκι- πρέπει να είναι κατά των προσαρτήσεων και της δικής του χώρας.⁵⁵⁶ Με όλα αυτά φαίνεται δίκαιη η κρίση του Nimni πως ο Λένιν στο ζήτημα του έθνους έβγαλε τον μαρξισμό από τον ευρωκεντρισμό του.⁵⁵⁷

Όταν ξέσπασε η επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917 οι μειονότητες είχαν διαμορφώσει την προσδοκία πως η Προσωρινή Κυβέρνηση θα έλυνε άμεσα το ζήτημα της ανεξαρτησίας τους. Οι μπολσεβίκοι ενίσχυαν τις διεκδικήσεις τους και άσκησαν δριμεία κριτική στην κυβέρνηση Κερένσκι για την μη παραχώρηση στους Φινλανδούς και στους Ουκρανούς του δικαιώματος της απόσχισης, με σκοπό να αποδυναμώσουν το έρεισμα της κυβέρνησης και έπειτα να μην έχουν απέναντί τους

⁵⁵³ Βλαντιμίρ Ίλιτς Λένιν, *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σελ. 83.

⁵⁵⁴ «"Στις χώρες που μόλις ανακαλύφθηκαν -γράφει ο Χίλφερντινγκ- το εισαγόμενο κεφάλαιο εντείνει τις αντιθέσεις και προκαλεί την αδιάκοπα αναπτυσσόμενη εθνική συνείδηση κατά των εισβολέων. Η αντίσταση αυτή εύκολα μπορεί να πάρει επικίνδυνες διαστάσεις κατά του ξένου κεφαλαίου. Αυτό το κίνημα ανεξαρτησίας απειλεί το ευρωπαϊκό κεφάλαιο στις πιο πολύτιμες του περιοχές εκμετάλλευσης"». Στο ίδιο, σελ. 149-150.

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 150.

⁵⁵⁶ «Και δεν θα πρέπει άραγε να ομολογήσουμε ότι ο "αγώνας" του γιαπωνέζου κατά των προσαρτήσεων μπορεί να θεωρηθεί ειλικρινής και πολιτικά τίμιος αποκλειστικά και μόνο στην περίπτωση που θα ξεσηκωθεί κατά της προσάρτησης της Κορέας από την Ιαπωνία, στην περίπτωση που θα απαιτήσει την ελευθερία αποχωρισμού της Κορέας από την Ιαπωνία;» Στο ίδιο, σελ. 150-151. Όπως εξηγεί ο Λένιν, το παράδειγμα με τον Ιάπωνα διατυπώθηκε για να μην γίνει αναφορά στην Ρωσία και τις προσαρτήσεις της και να περάσει, έτσι, το κείμενο από τη λογοκρισία. Στο ίδιο, σελ. 8.

⁵⁵⁷ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 65.

τις μειονότητες στην προσπάθειά τους να καταλάβουν την εξουσία. Τον Ιούνιο οι μπολσεβίκοι κριτίκαραν και τον Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ για την απόφασή του να θέσει όρους υπό τους οποίους και μόνο θα γίνονταν δεκτά τα αιτήματα για απόσχιση.⁵⁵⁸

Οι Jenkins και Minnerup υποστηρίζουν πως οι περισσότεροι μελετητές δεν έχουν εντοπίσει την πραγματική έκταση της αλλαγής στη στάση του Λένιν σχετικά με την επανάσταση μετά τον Φεβρουάριο του 1917. Τονίζουν πως ως τότε η κυρίαρχη οπτική στο κόμμα των μπολσεβίκων, την οποία ενστερνιζόταν και ο Λένιν, ήταν πως η επανάσταση στη Ρωσία θα ήταν αστικοδημοκρατική και θα οδηγούσε απλώς σε ένα συναφές καθεστώς, από το οποίο θα έβγαζε τη χώρα η επανάσταση στη Δύση. Όμως, με τις Θέσεις του Απρίλη ο Λένιν παρουσίασε την ιδέα πως η Ρωσία είναι ο αδύναμος κρίκος της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας και πως η επανάσταση μπορεί να είναι σοσιαλιστική, πυροδοτώντας τις διεθνείς εξελίξεις. Οι συγγραφείς υποστηρίζουν πως αυτή η νέα θέση του Λένιν επηρέασε καθοριστικά την θέση του για το εθνικό ζήτημα στον σοσιαλισμό. Την μετέβαλε από την ιδέα της δημιουργίας ενός ενιαίου κράτους στη βάση της επικράτειας της Αυτοκρατορίας της Ρωσίας, σε αυτήν της δημιουργίας μιας πανευρωπαϊκής ομοσπονδίας των σοσιαλιστικών κρατών που θα δημιουργούνταν μετά τις επαναστάσεις και θα είχε ως επίκεντρο την Γερμανία. Και έτσι, οι μπολσεβίκοι μπορούσαν ακόμη πιο εύκολα πια να υποσχεθούν και να παράσχουν στις μικρότερες εθνότητες της Ρωσικής Αυτοκρατορίας το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης για να τις πάρουν με το μέρος τους, αφού ακόμη κι αν αυτές αποφάσιζαν όντως να αποσχιστούν, αυτή η κατάσταση θα ήταν προσωρινή, γιατί σε λίγο θα ενσωματώνονταν οικειοθελώς στην νέα σοσιαλιστική ομοσπονδία, της οποίας άλλωστε το οικονομικό επίπεδο, λόγω της συμπερίληψης της Γερμανίας, θα ήταν κατά πολύ υπέρτερο του δικού τους.⁵⁵⁹ Αυτό, υποστηρίζουν, τον έκανε να συμβιβαστεί πολύ πιο εύκολα με την ιδέα της ομοσπονδίας που πριν απέρριπτε.⁵⁶⁰ Πάντως, με βάση αυτό οι συγγραφείς υποστηρίζουν πως η σύγκρουση του Λένιν με τον Στάλιν για το ζήτημα της Γεωργίας, που ήρθε λίγο αργότερα, ήταν κυρίως μία

⁵⁵⁸ Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 45.

⁵⁵⁹ Η προηγουμένως αφηρημένη ιδέα ότι τα αποσχισθέντα έθνη θα επέστρεφαν στο σοσιαλιστικό κράτος, έπαιρνε τώρα συγκεκριμένο σχήμα..

⁵⁶⁰ Βεβαίως, όπως δείξαμε, ο Λένιν είχε ήδη αφήσει ανοιχτό το ενδεχόμενο αποδοχής της ομοσπονδίας.

αντίδραση του Λένιν απέναντι σε αυτό που καταλάβαινε πως αποτελούσε πια τον στόχο των διαδόχων του. Την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα.⁵⁶¹ Και ο Λεβί συμφωνεί πως ο Λένιν άρχισε να υιοθετεί καθαρά αυτή τη θέση για τις εθνότητες της Ρωσίας μετά τον Απρίλη του 1917.⁵⁶²

Μετά την επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης, την πρώτη ημέρα την σοβιετικής κυβέρνησης, στην πρώτη της επίσημη ανακοίνωση αναφερόταν πως

«Αν οποιοδήποτε έθνος διατηρείται διά της βίας εντός των ορίων ενός κράτους, αν, παρά την εκπεφρασμένη βούλησή του -ασχέτως του αν η βούληση αυτή εκφράζεται διά του τύπου, σε δημόσιες εκδηλώσεις, σε κομματικές αποφάσεις ή σε διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις ενάντια στην εθνική καταπίεση- δεν του επιτρέπεται να αποφασίσει την μορφή της κρατικής του υπόστασης μέσω μιας ελεύθερης εκλογικής διαδικασίας [...] μια τέτοια ενσωμάτωση αποτελεί προσάρτηση, άρα αρπαγή και εξαναγκασμό».⁵⁶³

Μία εβδομάδα μετά, μια απόφαση που έφερε τις υπογραφές του Λένιν και του Στάλιν, ως κομισάριου υπεύθυνου για θέματα εθνοτήτων θέσπιζε το σεβασμό της νέας εξουσίας προς «το δικαίωμα των λαών της Ρωσίας στην ελεύθερη αυτοδιάθεσή τους, μέχρι του σημείου του διαχωρισμού και της δημιουργίας ανεξάρτητου κράτους».⁵⁶⁴ Η στάση αυτή αποδείχτηκε πολύτιμη, καθώς η νέα σοβιετική ηγεσία μπόρεσε να αφοσιωθεί στην ένοπλη σύγκρουση με τις αντεπαναστατικές δυνάμεις, χωρίς να έχει να αντιμετωπίσει και την εχθρότητα των εθνοτήτων, κάτι εξαιρετικά σημαντικό αφού οι δυνάμεις των Λευκών βρίσκονταν κυρίως στις περιοχές που κατοικούσαν από μη ρώσικους πληθυσμούς. Αντιθέτως, οι Λευκοί αρνούσαν να κάνουν τις ίδιες παραχωρήσεις στις εθνότητες.⁵⁶⁵ Έτσι, μια σειρά από περιοχές, όπως η Λιθουανία, η Λετονία και η Εσθονία κινήθηκαν για την ανεξαρτητοποίησή τους. Μάλιστα, από τις πρώτες πράξεις της νέας κυβέρνησης ήταν η παραχώρηση στην Φινλανδία της ανεξαρτησίας της, με μία ειδική τελετή όπου την σοβιετική ηγεσία εκπροσώπησε ο Στάλιν, και η αναγνώριση των δημοκρατιών της Βαλτικής.

⁵⁶¹ Brian Jenkins, Günter Minnerup, *Citizens & Comrades...*, ό.π., σελ. 29-30.

⁵⁶² Μισέλ Λεβύ, «Οι μαρξιστές και το εθνικό ζήτημα»..., ό.π., σελ. 83-84.

⁵⁶³ Παρατίθεται στο Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 46.

⁵⁶⁴ Παρατίθεται στο Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 46.

⁵⁶⁵ Παρατίθεται στο Walker Connor, *The National Question...*, ό.π., σελ. 47.

Συγκεφαλαιωτικά, από την δεύτερη γενιά σοσιαλιστών ηγετών, οι μόνοι που εισέφεραν νέα στοιχεία στην εννοιολόγηση και τη θεωρία του έθνους ήταν οι αустρομαρξιστές. Οι υπόλοιποι απλώς λεπτολόγησαν λίγο παραπάνω την κλασική μαρξική προσέγγιση του έθνους ως γέννημα του καπιταλισμού. Όμως, στο πεδίο της πολιτικής η αλλαγή ήταν σπουδαία και η διαχωριστική γραμμή ορίζεται κυρίως από το έργο του Λένιν και την ικανότητά του να δει αφενός την συνθετότητα του εθνικού φαινομένου, αφετέρου την ειδική ισχύ που είχε στην συνείδηση των ανθρώπων. Αυτό τον οδήγησε στην ιδέα πως ο εθνικισμός δεν μπορούσε απλώς να παρακαμφθεί, ούτε, όπως λέει ο Nimni, να αφεθούν τα εθνικά αιτήματα μόνο στα εθνικιστικά κινήματα,⁵⁶⁶ αλλά απαιτούνταν μία σύνθετη αντιμετώπιση του ώστε αρχικά να μην βλάψει και τελικά να ευνοήσει στα σχέδια των σοσιαλιστών. Η αντιμετώπιση αυτή, όπως αποκρυσταλλώθηκε τελικά, συνδύαζε την γενική αρχή της αποδοχής της αυτοδιάθεσης μέχρι του σημείου της απόσχισης με την ειδική εξέταση του ζητήματος από τους σοσιαλιστές της κάθε χώρας, επιτρέποντας να τάσσεται το σοσιαλιστικό κίνημα γενικώς υπέρ της αυτοδιάθεσης και ταυτόχρονα οι σοσιαλιστές μίας περιοχής εναντίον της απόσχισής της. Κυρίως, επέτρεψε στους στυς σοσιαλιστές να συμμαχήσουν με τα εθνικά κινήματα. Όπως επισημαίνει ο Davis, ο Λένιν είχε εντοπίσει, όπως και η Λούξεμπουργκ, τις οικονομικές τάσεις που δημιουργούσαν την ροπή προς την δημιουργία μεγάλων κρατικών οντοτήτων. Όμως, είχε εντοπίσει και αυτό που η Λούξεμπουργκ δεν έβλεπε ή επέλεγε να παραβλέπει, δηλαδή πως οι αντίρροπες τάσεις που δημιουργούσε η συγκυρία, οι πολιτικές τάσεις για την ανεξαρτησία και την δημιουργία μικρότερων εθνικών κρατών, ήταν επίσης ισχυρές και βραχυπρόθεσμα μπορεί και να επιβάλλονταν.⁵⁶⁷ Ταυτόχρονα, ο Λένιν ήταν αυτός που είδε τις νέες πολιτικές ευκαιρίες που αναπτύσσονται για τον σοσιαλισμό με τα ανταποικιακά κινήματα, συμπίπτοντας έτσι με τις τελευταίες επεξεργασίες του Μαρξ και μάλιστα χωρίς να έχουν ως τότε ανακαλυφθεί τα σχετικά χειρόγραφα του τελευταίου. Με αυτόν τον τρόπο, ο Λένιν μέσω της πολιτικής, κατάφερε να αποκόψει

⁵⁶⁶ Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism...*, ό.π., σελ. 81.

⁵⁶⁷ Horace B. Davis (επιμ.), *The National Question...*, ό.π., σελ. 19. Βεβαίως, ο Davis αναδεικνύει πως η Λούξεμπουργκ είχε συνειδητοποιήσει την ισχυρή επίδραση της εθνικής καταπίεσης, εντοπίζοντας ένα κείμενο της όπου αναφέρεται πως «ακόμη και η πιο απάνθρωπη υλική καταπίεση δεν μπορεί να προκαλέσει τόσο άγρια, φανατική εξέγερση και οργή όσο η καταπίεση της πνευματικής ζωής γενικώς ή όσο η θρησκευτική και η εθνική καταπίεση». Παρατίθεται στο Jürgen Hentze (επιμ.), *Rosa Luxemburg, Internationalismus Und Klassenkampf*, Luchterhand, Βερολίνο, σελ. 217.

εν μέρει τον μαρξισμό από αρχαϊκότητες όπως η νομοτελειακότητα και ο απόλυτος οικονομικός αναγωγισμός. Έτσι, κατάφερε να συναντηθεί με τον Μαρξ και σε σχέση με την επαναστατική προοπτική της Ρωσίας και την δυνατότητά της να περάσει απευθείας στον σοσιαλισμό χωρίς να διαβεί ολόκληρο το στάδιο της αστικοδημοκρατικής καπιταλιστικής ανάπτυξής της.

Τέλος, θέλουμε να επισημάνουμε πως στον Λένιν φαίνεται να έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση η θέση του Μαρξ για την Ιρλανδία, για τέσσερις λόγους. Πρώτον, γιατί είδε την στροφή που έκανε ο Μαρξ από το να θεωρεί ουτοπική την ανεξαρτησία στο να την υποστηρίζει, μαθαίνοντας έτσι να μην είναι ντετερμινιστής και οικονομιστής. Δεύτερον, γιατί αντιλήφθηκε πόσο η εθνική καταπίεση μπορεί να συντηρητικοποιήσει και τους προλετάρους του κυρίαρχου έθνους και να τους στρέψει κατά των προλετάρων του έθνους-καταπιεστή. Τρίτον, γιατί από την Ιρλανδία πήρε την ιδέα πως η υποστηριζόμενη απόσχιση θα ίσχυε για λίγο, αν στο κράτος του κυρίαρχου έθνους γινόταν σοσιαλιστική επανάσταση. Τέταρτον, γιατί συνειδητοποίησε πως σύμμαχος στη μάχη του προλεταριάτου δεν είναι μόνο το προλεταριάτο της άλλης χώρας, αλλά και οι άλλες εκμεταλλευόμενες τάξεις, όπως οι αγρότες ή οι μικροαστοί, κάτι που εφάρμοσε στην προσέγγιση των ανταποικιακών κινημάτων.

Κεφάλαιο 3: Οι Έλληνες μαρξιστές για το έθνος και το 1821

3.1 Το 1821 στα γραπτά του Μαρξ

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, κυρίως στο πλαίσιο της δημοσιογραφικής δουλειάς τους, είχαν ασχοληθεί με το Ανατολικό Ζήτημα και ειδικώς με τον ελληνικό 19^ο αιώνα και την επανάσταση του 1821. Η ανάπτυξη της αστικής τάξης και η επιθυμία της για να διασφαλίσει την ιδιοκτησία της, κάτι που δεν ίσχυε όσο βρισκόταν υπό το κράτος της οθωμανικής εξουσίας, εντοπίζονται από τους δύο διανοητές ως η υλική βάση της επανάστασης. Ομοίως, αντιλαμβάνονται ως εκτός εθνικής κίνησης τους αγρότες, επειδή οι υλικοί όροι της ζωής τους δεν δημιουργούσαν τέτοιες τάσεις.⁵⁶⁸ Μεγάλη διαφορά, όπως θα δούμε, παρουσιάζεται στην αποτίμηση του ρόλου της Ρωσίας. Οι δύο συγγραφείς θεωρούν πως η Ρωσία ήταν ο υποκινητής της επανάστασης και πως την χρηματοδοτούσε.⁵⁶⁹ Φτάνουν, μάλιστα, να ψέξουν το κίνημα του Φιλελληνισμού

⁵⁶⁸ «Οι Έλληνες ήσαν το ευχρηστότερο στοιχείο. Ήσαν εμπορικός λαός και οι έμποροι υπέφεραν περισσότερο από την καταπίεση των Τούρκων πασάδων. Ο χριστιανός αγρότης κάτω από την τουρκική κυριαρχία ζούσε, από υλική άποψη, καλύτερα από αλλού. Είχε διατηρήσει τους προτουρκικούς του θεσμούς και όλη του την αυτοκυβέρνηση [...] σπάνια μόνο ήταν εκτεθειμένος σε βιαιοπραγίες σαν κι αυτές που ήταν αναγκασμένος να υπομένει ο δυτικοευρωπαίος αγρότης από τους ευγενείς [...] Αντίθετα, το εμπόριο των Ελλήνων είχε ανθήσει γρήγορα, από τότε που η τουρκική κυριαρχία τους ελευθέρωσε από τον καταθλιπτικό συναγωνισμό των Βενετών και των Γενοβέζων... δεν μπορούσε πια να σηκώσει την τουρκική κυριαρχία. Πράγματι, η τουρκική κυριαρχία, όπως και κάθε ανατολική, είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία, όση υπεραξία κερδίζεται δεν είναι σίγουρη από τα χέρια αρπακτικών σατραπών και πασάδων. Λείπει ο πρώτος βασικός όρος της αστικής προσοδοφόρας εργασίας: η ασφάλεια του προσώπου και της ιδιοκτησίας του εμπόρου». Φρήντριχ Ένγκελς, «Η εξωτερική πολιτική του ρωσικού τσαρισμού», στο Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Γνώση 1985, σελ. 473-474.

⁵⁶⁹ «Η σερβική εξέγερση του 1804 κι ο ελληνικός ξεσηκωμός του 1821 υποκινήθηκαν λίγο – πολύ άμεσα από ρωσικό χρυσάφι και ρωσική επιρροή. κι όποτε κάποιος Τούρκος πασάς σήκωνε το λάβαρο της ανταρσίας ενάντια στην κεντρική κυβέρνηση, πάλι τότε δεν έλειπαν οι ρωσικές μηχανορραφίες και τα ρωσικά χρήματα. [...] όμως, ακριβώς για να διατηρηθεί το status quo η Ρωσία υποκίνησε τη Σερβία να επαναστατήσει, έκαμε την Ελλάδα ανεξάρτητη». Φρήντριχ Ένγκελς, «Το τουρκικό ζήτημα», στο ίδιο, σελ. 113, 115. Επίσης, «Ποιος έκρινε τον αγώνα, όταν ξεσηκώθηκαν οι Έλληνες; Όχι βέβαια οι συνωμοσίες και οι ξεσηκωμοί του Αλή Πασά στα Γιάννενα, όχι βέβαια η ναυμαχία του Ναυαρίνου, όχι βέβαια η παρουσία γαλλικού στρατού στον Μοριά, ούτε οι συνδιασκέψεις και τα πρωτόκολλα του Λονδίνου, παρά ο Ντήμπιτς, που προέλασε με τον ρωσικό στρατό ίσαμε την κοιλάδα της Μαρίτσας, περνώντας τον Αίμο». Φρήντριχ Ένγκελς, «Τι θ' απογίνει η ευρωπαϊκή Τουρκία;», στο ίδιο, σελ. 120. Επίσης, «Παραδοσιακή πολιτική της Ρωσίας ήταν να εξωθεί τους Έλληνες στην εξέγερση και στη συνέχεια να τους εγκαταλείπει στην εκδίκηση του σουλτάνου. Τόσο βαθιά ήταν η συμπάθεια της για την αναγέννηση της Ελλάδας, ώστε στο συνέδριο της Βερόνας αντιμετώπισε τους Έλληνες ως κινηματίες, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα του σουλτάνου να αποκλείει κάθε ξένη ανάμιξη στις υποθέσεις του με τους χριστιανούς υπηκόους του. Μάλιστα ο τσάρος προσφέρθηκε “να βοηθήσει την Πύλη στην καταστολή της ανταρσίας”, πρόταση που φυσικά απορρίφθηκε ». Καρλ Μαρξ, «Λόρδος Πάλμερστον», στο ίδιο, σελ. 216. Επίσης, «[Ο Αλέξανδρος Α']

κατηγορώντας το πως, συνειδητά ή μη, έπαιζε το παιχνίδι του τσάρου. Για αυτό, όπως τονίζει ο Κονδύλης, συναντάμε στον λόγο τους κάποιες φορές εκφράσεις απαξιωτικές προς τους σύγχρονους τους Έλληνες, οι οποίες αποσκοπούν στο να αντικρούσουν την φιλελεύθερη-φιλελληνική εξιδανίκευσή τους, η οποία θεωρούν πως βοηθάει μόνο τη Ρωσία.⁵⁷⁰ αλλά και να αποδώσουν στη Ρωσία την εξέλιξη της Ναυμαχίας του Ναβαρίνου και επιρροή πάνω στον Άγγλο υπουργό Εξωτερικών λόρδο Πάλμερστον.⁵⁷¹ Όπως έχουμε δείξει, ήταν η εποχή που ο Μαρξ και ο Ένγκελς αντιμετώπιζαν την τσαρική Ρωσία ως τον μεγαλύτερο εχθρό των προοδευτικών επαναστατικών κινημάτων. Για αυτό και έβλεπαν με πολύ μεγάλη καχυποψία κάθε εξέλιξη που φαινόταν πως θα μπορούσε να ενισχύσει την επιρροή της Ρωσίας και το ρεύμα του πανσλαβισμού. Στο ίδιο πλαίσιο αντιμετωπίζει όλους τους λαούς της βαλκανικής ως «άθλια συντρίμια πρώην εθνών»,⁵⁷² με την σημασία που συζητήσαμε παραπάνω σε σχέση με την έννοια των μη ιστορικών λαών. Άλλωστε, είναι αξιοσημείωτο πως αποδέχονται την θεωρία του Φαλμεράνερ για την αιματολογική ασυνέχεια των ελληνικών πληθυσμών του 19^{ου} αιώνα με αυτούς της αρχαίας Ελλάδας.⁵⁷³ Οι δυο τους έχουν πολύ αρνητική άποψη για τους Φαναριώτες,⁵⁷⁴

δεν ήταν ο μυστικός ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας...; ...Αυτός δεν έστειλε τον Υψηλάντη στη Βλαχία ως “Αρχηγό του Ιερού Λόχου”; Κι αυτός δεν πρόδωσε τον ίδιον αυτόν Λόχο διαμέσου του Υψηλάντη και δεν έβαλε να δολοφονήσουν τον Βλαδιμηρέσκου, τον Βλάχο επαναστάτη ηγέτη;». Καρλ Μαρξ, «Η ρωσική ανάμιξη στα ελληνικά και βαλκανικά πράγματα», στο ίδιο, σελ. 422. Επίσης, «Όλα αυτά δεν εμπόδισαν τον πεφωτισμένο τσάρο Αλέξανδρο [...] ακόμα και να καταδικάσει φαινομενικά την εξέγερση των Ελλήνων, ενώ ταυτόχρονα την υποκινούσε ο ίδιος κι έβαζε ανθρώπους του να ενθαρρύνουν τους Φιλέλληνες της Δύσης ώστε να διπλασιάσουν τη δραστηριότητά τους». Φρήντριχ Ένγκελς, «Η εξωτερική πολιτική του ρωσικού τσαρισμού», στο ίδιο, σελ. 474.

⁵⁷⁰ Παναγιώτης Κονδύλης, εισαγωγή στο Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα...*, ό.π., σελ. 66.

⁵⁷¹ «...η Ρωσία πέτυχε, τον ένα μετά τον άλλο, τους σκοπούς της, χάρη στην άγνοια, αδράνεια και συνεχή ασυνέπεια και δειλία των Δυτικών κυβερνήσεων. Από τη ναυμαχία του Ναβαρίνου ίσαμε τη σημερινή ανατολική κρίση, η δράση των δυτικών Δυνάμεων ή εξουδετερώθηκε από προστριβές ανάμεσα τους (...) ή εξυπνέτησε μονάχα τα ρωσικά συμφέροντα». Φρήντριχ Ένγκελς, «Το τουρκικό ζήτημα», στο ίδιο, σελ. 114. Επίσης, «ο ακάματος κι ανυποχώρητος συνήγορος των ρωσικών συμφερόντων στο υπουργικό συμβούλιο και στη Βουλή των Κοινοτήτων [...] απορρίπτει, με την ιδιότητα του υπουργού, κάθε πρόθεση έκφρασης “μομφής” προς την άξια συμπεριφορά του ναυάρχου Codrington που προκάλεσε την καταστροφή του τουρκικού στόλου στο Ναβαρίνο, μολονότι παραδέχεται ότι “η μάχη αυτή έγινε εναντίον μιας Δύναμης με την οποία δεν βρισκόμαστε σε εμπόλεμη κατάσταση” κι ότι ήταν “ατυχές συμβάν”». Καρλ Μαρξ, «Λόρδος Πάλμερστον», στο ίδιο, σελ. 214-5.

⁵⁷² «Ο ευρωπαϊκός πόλεμος αρχίζει να μας απειλεί σοβαρά. Αυτά τα άθλια συντρίμια πρώην εθνών, Σέρβοι, Βούλγαροι, Έλληνες κι ο υπόλοιπος ληστοσυρφετός που εμπνέει ενθουσιασμό στο φιλελεύθερο Φιλισταίο για να ωφελούνται οι Ρώσοι». Φρήντριχ Ένγκελς, «Το εθνικό κίνημα στα βαλκάνια κι η επανάσταση», στο ίδιο, σελ. 454.

⁵⁷³ «...είναι τώρα γενικά αποδεκτό ότι πολύ λίγο καθαρό ελληνικό αίμα υπάρχει ακόμα και στην Ελλάδα». Φρήντριχ Ένγκελς, «Η Τουρκία», στο ίδιο, σελ. 98. Επίσης, «Αν εξαιρέσουμε ένα αραιό

καταλογίζοντάς τους και πως όταν προσπάθησαν να απομακρύνουν τους αγρότες της Μολδοβλαχίας από την εκμετάλλευση των βογιάρων δεν ήταν παρά για να τους υπαγάγουν απευθείας στο κράτος και άρα να ενισχύσουν τη δική τους εξουσία και τα έσοδά τους.⁵⁷⁵ Επιπλέον, ο Μαρξ λέει πως όταν οι αγρότες της Μολδοβλαχίας ανέβηκαν στα βουνά εναντίον των βογιάρων, ο Υψηλάντης τους είχε δώσει υποσχέσεις οι οποίες αναιρέθηκαν από την αμετροέπεια των βογιάρων, άρα, δεν τον εμφανίζει ως φεουδάρχη, αν και είναι Φαναριώτης. Τον ηγέτη των Μολδοβλάχων αγροτών Βλαδιμηρέσκου τον αντιμετωπίζουν θετικά, επειδή τον βλέπουν να μην στρέφεται εναντίον των Οθωμανών, αλλά των Ρώσων και των Φαναριωτών.⁵⁷⁶

Οι Έλληνες μαρξιστές είχαν τα δικά τους ερωτήματα να απαντήσουν για το ζήτημα του έθνους, όπως τα επέβαλε ο τόπος και η συγκυρία. Πότε και πως δημιουργήθηκε το ελληνικό έθνος; Ποια ήταν η κοινωνική του συγκρότηση στην εποχή τους; Ποια στιγμή στο παρελθόν του έθνους ήταν αυτή που καθόρισε την σημερινή φυσιογνωμία του; Και, κυρίως, τι πολιτικά καθήκοντα μας βάζει σήμερα αυτή η τελευταία; Τα ερωτήματα αυτά, όμως, δεν απαντιόνταν πάντα με αυτή τη σειρά.

Ειδικά η επανάσταση του 1821, είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τους ιστορικούς της λεγόμενης «εθνικής ιστορικής σχολής» (και κυρίως από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο) για να τεκμηριωθεί η ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Στο πλαίσιο αυτής της χρήσης της, η επανάσταση αποδόθηκε κυρίως στην σφοδρή επιθυμία για εθνική ανεξαρτησία των υπόδουλων, οι οποίοι κινητοποιούνταν ενθουμούμενοι το εθνικό ιστορικό παρελθόν τους. Δεν επρόκειτο δηλαδή για εθνογένεση, αλλά για παλιγγενεσία. Οι μαρξιστές έπρεπε να απαντήσουν και σε αυτές τις προσεγγίσεις, αφού οι ίδιοι θεωρούσαν πως η διαχείριση του 1821 από την κυρίαρχη ιστοριογραφία λειτουργούσε συσκοτιστικά, υποτιμώντας τον υλιστικό παράγοντα της ιστορίας και υποκρύπτοντας την ταξική διάσταση της

πληθυσμό, που έχει δεχτεί την ελληνική γλώσσα, μολονότι στην πραγματικότητα είναι σλαβικής καταγωγής». Καρλ Μαρξ, «Τι θ' απογίνει η ευρωπαϊκή Τουρκία», στο ίδιο, σελ. 122.

⁵⁷⁴ Ο Ένγκελς τους ονομάζει «πανούργους μεσολαβητές» και «διεφθαρμένο σινάφι μισθοφόρων». Φρήντριχ Ένγκελς, «Το τουρκικό ζήτημα», στο ίδιο, σελ. 112, 114.

⁵⁷⁵ Καρλ Μαρξ, «Η αγροτική πολιτική των Φαναριωτών στις ηγεμονίες», στο ίδιο, σελ. 409, 411.

⁵⁷⁶ «Δεν θέλει να αμφισβητήσει τουρκικά δικαιώματα επικυριαρχίας. Για αυτόν εχθρός είναι οι Ρώσοι και οι Φαναριώτες[...] ήταν αποφασισμένος να κυνηγήσει τον Υψηλάντη και τους Φιλικούς, προτιμώντας να συμμαχήσει με τους Τούρκους παρά να επιτρέψει την αναβίωση του Φαναριού και την κυριαρχία των Ρώσων». Καρλ Μαρξ, «Η Φιλική Εταιρεία και η εξέγερση του Υψηλάντη», στο ίδιο, σελ. 418-419.

επανάστασης και της επακόλουθης εξέλιξης του ελληνικού κράτους. Επίσης, πως ήταν ένα εργαλείο νομιμοποίησης σύγχρονων πολιτικών επιλογών, όπως η Μεγάλη Ιδέα, αλλά και της ίδιας της κατοχής της εξουσίας στην εποχή τους από τις κοινωνικές δυνάμεις που παρουσιάζονταν ως πρωταγωνίστριες της επανάστασης.

3.2 Γεώργιος Σκληρός. Ο μαρξισμός ως θεωρία της εξέλιξης και η ιστορία ως πεδίο εκκρεμοτήτων

Ο πρώτος που επιχείρησε μία μαρξιστική ενατένιση της ιστορίας του ελληνικού έθνους ήταν ο Γεώργιος Σκληρός. Ο Σκληρός (Κωνσταντινίδης) είχε γεννηθεί στην Τραπεζούντα, το 1878. Σπούδασε στην Ιατρική Σχολή της Μόσχας και κατά την παραμονή του εκεί ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες, όντας μαθητής του Γκιόργκι Πλεχάνωφ. Ο Πλεχάνωφ ήταν εξέχων θεωρητικός της Β' Διεθνούς και, όπως είδαμε, ένας από τους ιδρυτές της οργάνωσης Χειραφέτηση της Εργασίας, προερχόμενη από τους Ρώσους ναρόντικους. Στη Ρωσία βρήκε τον Σκληρό η επανάσταση του 1905 κατά του τσάρου, στην οποία συμμετείχε και μετά την ήττα της αναγκάστηκε να φύγει, καταλήγοντας στην Γερμανία όπου συνέχισε τις σπουδές του στην Ιατρική σχολή της Ιένα. Το 1907, όντας ακόμη φοιτητής, ο Σκληρός εξέδωσε *Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, έργο με το οποίο επιχειρείται για πρώτη φορά στην Ελλάδα η ερμηνεία της νεότερης ιστορίας της χώρας με τα ερμηνευτικά εργαλεία του ιστορικού υλισμού. Την έκδοση του βιβλίου ακολούθησε μεγάλη συζήτηση, κυρίως μεταξύ των δημοτικιστών στο περιοδικό *Νουμάς*, που διήρκεσε δύο χρόνια. Στο *Νουμά* ο Σκληρός δημοσίευσε άλλα τέσσερα άρθρα που μαζί με το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* αποτελούν το σύνολο της συγγραφικής παραγωγής του στην Γερμανία, όπου είχε συγκροτήσει έναν ευρύ κύκλο επαφών με Έλληνες διανοούμενους όπως ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Κώστας Χατζόπουλος, οι Γιώργος και Φώτος Πολίτης και ο Δημήτρης Γληνός.

Στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* ο Σκληρός κάνει μία ανατομία της κοινωνικής και ιδεολογικής συγκρότησης της Ελλάδας του 1907, αναφερόμενος και στο οθωμανικό παρελθόν του ελληνικού λαού και την επανάσταση του 1821. Η κεντρική του θέση είναι πως ενώ η οικονομική υπόσταση του ελληνικού λαού είναι πλήρως αστική,

παραμένει ασύμπτωτη προς την ιδεολογική του κατάσταση που έχει μείνει προσκολλημένη στο παρελθόν, με αποτέλεσμα να μην έχει ακολουθήσει η Ελλάδα τα βήματα των χωρών της δυτικής Ευρώπης και να μην έχει οδηγηθεί σε αστικό εκσυγχρονισμό, θεσμικό και πνευματικό. Ως λύση για αυτό προτείνει την ένταση της ταξικής πάλης που θα αποτελέσει έναν παράγοντα εξορθολογιστικό, σχεδόν με μεταφυσική αποτελεσματικότητα.

Με το έργο αυτό, που γράφει σε ηλικία μόλις 29 χρόνων, ο Σκληρός δεν θέλει μόνο να υποδείξει στον ελληνικό λαό τα άμεσα πολιτικά του καθήκοντα, αλλά και να του συστήσει τον μαρξισμό και τα ερμηνευτικά του εργαλεία. Ο μαρξισμός αυτός του Σκληρού είναι μηχανιστικός, βασισμένος κυρίως στη θεωρία των σταδίων. Ασφαλώς, αυτό δεν είναι κάποια ιδιοτυπία του ίδιου. Πρόκειται εν πολλοίς για τον κυρίαρχο «ορθόδοξο» τρόπο ανάγνωσης του μαρξισμού εντός της Β΄ Διεθνούς, τον οποίο προωθούσε και ο Πλεχάνωφ. Όμως ο μαρξισμός του Σκληρού είναι ακόμη πιο σχηματικός και αφαιρετικός, ίσως γιατί τα λάθη των ευφών δασκάλων αποτυπώνονται πιο χαρακτηριστικά στους μαθητές τους.

Έτσι, ο Σκληρός καταλαβαίνει την διαδικασία σχηματισμού των δυτικών ευρωπαϊκών καπιταλιστικών κρατών σαν να ήταν ομοιόμορφη και να συντελέστηκε παντού με τις ίδιες διαδικασίες. Επομένως, αξιολογεί την περίπτωση της Ελλάδας με βάση το κατά πόσο ακολούθησε ακριβώς τις διαδικασίες αυτές. Για την ακρίβεια, βλέποντας πως η Ελλάδα δεν είναι αστικά εκσυγχρονισμένη, περισσότερο υποθέτει και υποστηρίζει την ερμηνεία του, εφαρμόζοντας επάνω στο υλικό του ένα πλήρως προδιαμορφωμένο σχήμα, παρά την συγκροτεί αναλύοντας το υλικό αυτό. Βεβαίως, η μηχανικότητα αποτελεί μάλλον έναν μεθοδολογικό μονόδρομο για τον Σκληρό, αφού του λείπει η επαφή με το ιστορικό υλικό. Έτσι, όπως τονίζει ο Παναγιωτόπουλος, αυτό το πρώτο έργο του Σκληρού «ιστοριογραφικά νοσεί»⁵⁷⁷ και όπως επισημαίνει η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, του λείπει η καλή εποπτεία του πραγματολογικού υλικού και για αυτό «οι παρατηρήσεις του δεν βασίζονται στην έρευνα του συγκεκριμένου πεδίου και οι

⁵⁷⁷ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Αριστερή Ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση», στο Πασχάλης Μ. Κητρομηλίδης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, σελ. 572.

απόψεις του είναι καθαρά αποτέλεσμα θεωρητικής ανάλυσης».⁵⁷⁸ Πράγματι, οι συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνιολογικές αναφορές είναι λίγες στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*.⁵⁷⁹ Μοιάζει σαν ο Σκληρός να θεωρεί δεδομένο το παζλ που έχει μπροστά του και απλώς να προσπαθεί να ταιριάζει τα κομμάτια του.

Επιπλέον, όμως, καίριας σημασίας για την αφομοίωση αυτού του μηχανικού τρόπου ανάλυσης ήταν η επίδραση που άσκησε στον Σκληρό ο Γερμανός γιατρός και φυσιολόγος Ernest Haeckel, διαλέξεις του οποίου φαίνεται πως παρακολούθησε κατά την παραμονή του στην Γερμανία⁵⁸⁰. Ο Haeckel ήταν ο κύριος εκφραστής της σύνδεσης της βιολογίας με την φιλοσοφία. Η τάση αυτή γοήτευε πολλούς από τους διανοούμενους της περιόδου. Η αίγλη των ιδεών του Δαρβίνου και της Θεωρίας της Εξέλιξης ήταν μεγάλη ενώ και οι κοινωνικές επιστήμες δεν είχαν σταματήσει να αναζητούν έναν τρόπο σύνδεσής τους με την μεθοδολογία των θετικών επιστημών. Από την άλλη, και ο ίδιος ο Haeckel έφτασε να δημιουργήσει ένα φιλοσοφικό σύστημα βασισμένο στην αρχή του μονισμού και στην Θεωρία της Εξέλιξης. Τόσο ο μονισμός όσο και το εξελικτικισμός του Haeckel φαίνεται πως συνδυάστηκαν εύκολα με τον τρόπο κατανόησης του μαρξισμού από τον Σκληρό.⁵⁸¹ Άλλωστε, ο Σκληρός στο πρώτο κεφάλαιο του *Κοινωνικού μας Ζητήματος* παραθέτει μία σχηματική παρουσίαση της Θεωρίας της Εξέλιξης και του τρόπου μεταφοράς της από τις φυσικές επιστήμες στις κοινωνικές,⁵⁸² κάνοντας έναν παραλληλισμό των ιδεών του Δαρβίνου με αυτές του Μαρξ. Μάλιστα, σε άλλο κείμενο του σημειώνει πως «η οικονομική αντίληψις της ιστορίας, την οποία πρώτος διατύπωσε σαφώς ο μεγαλοφυής Κάρολος Μαρξ είνε διά την ανθρώπινην κοινωνίαν, ό,τι και η δαρβίνειος

⁵⁷⁸ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σελ. 53.

⁵⁷⁹ Είναι ενδεικτικό ότι, όπως επισημαίνει και ο Μπουμπούς, στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* δεν εμφανίζεται κανένα από τα ονόματα των πρωταγωνιστών, ούτε καν αυτό του Καποδίστρια. Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός – Γ. Κορδάτος, (1907 - 1930)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996, τ. 1, σελ. 2.

⁵⁸⁰ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο...*, ό.π., σελ. 117, 118, 119.

⁵⁸¹ Άλλωστε, όταν ο Αλέξανδρος Δελμούζος παρουσίασε το 1907 στο ελληνικό κοινό το *Κοινωνικόν Ζήτημα* τόνισε ως βασικά του στοιχεία «την μονιστική αντίληψη της ιστορίας και την Θεωρία της Εξέλιξης. Παρατίθενται στο ίδιο, σελ. 118.

⁵⁸² «Μελετών τα περί σύμπαντος εν γένει πορίσματα των φυσικών επιστημών, αναλύων δε συνάμα την ιστορία της ανθρωπότητος με τα διάφορα στάδια της αναπτύξεως της, δεν ημπορεί να μην έλθει εις το γενικόν συμπέρασμα ότι ουδέν εν τη φύσι και τη ανθρωπίνη κοινωνία; Μένει στάσιμον, το παν τουναντίον μεταβάλλεται διαρκώς, το παν εξελίσσεται». Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 86.

θεωρία διά την βιολογίαν εν γένει». ⁵⁸³ Όπως επισημαίνει ο Νούτσος, αυτό δεν είναι ιδιον του Σκληρού. Και άλλοι Έλληνες σοσιαλιστές, όπως ο Χατζόπουλος, υποστήριζαν την σύνδεση Μαρξ και Δαρβίνου, αφού είχε ήδη αποτελέσει κοινό τόπο της γερμανικής σοσιαλιστικής σκέψης. ⁵⁸⁴ Όμως, ο ίδιος ο Haeckel κάποια στιγμή τάχθηκε κατά της σύνδεσης της σκέψης του Δαρβίνου με αυτή του Μαρξ. Αυτή η θέση του έγινε γνωστή και στον ελληνικό σοσιαλιστικό χώρο και προς αντίκρουσή της, η Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου αναδημοσιεύει στα *Σοσιαλιστικά Φύλλα* την μελέτη «Λαμάρκ – Δαρβίνος - Μαρξ» του Lamer. ⁵⁸⁵

Ο Σκληρός ορίζει εξ αρχής ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας την πάλη των τάξεων, την οποία όμως δείχνει να αντιλαμβάνεται όχι ως μία αντικειμενική και διαρκή συνθήκη, αλλά μάλλον να την ταυτίζει με την ιδεολογική και την κινηματική πτυχή της. ⁵⁸⁶ Πολύ σημαντικό είναι πως ο Σκληρός αναφέρεται -σε αντίθεση με την μαρξική θέση- σε ύπαρξη εθνών από την περίοδο της φεουδαρχίας. Διευκρινίζοντας, όμως, πως σε αυτά: «εθνική συνείδησις υπό την σημερινήν σημασίαν της λέξεως δεν ημπορούσε να υπάρξη». ⁵⁸⁷ Αυτό το σχήμα των εθνών που υπάρχουν, αλλά χωρίς να έχουν συνείδηση του εαυτού τους, μας θυμίζει το μαρξικό σχήμα για την τάξη καθεαυτή και την τάξη διεαυτή, την οποία όμως ο Μαρξ δεν χρησιμοποιούσε για τα έθνη. Ο Σκληρός φτάνει μάλιστα να πει πως «όλη η παγκόσμιος ιστορία δεν είνε

⁵⁸³ *Νέα Ζωή*, τ. 9, 1914. Παρατίθεται με αυτήν την παραπομπή στο Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο...*, ό.π., σελ. 146.

⁵⁸⁴ Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, από το 1875 ως το 1974, Γνώση, Αθήνα 1994, τ. β, σελ. 58.

⁵⁸⁵ «Μορφωμένοι όμως εργάτες καθώς και οι πρώτοι σοσιαλιστές είχαν ξεκαθαρίσει ευθύς εξ αρχής πως ο Δαρβινισμός είναι μια θεωρία όχι μόνο αληθινή, αλλά και απαραίτητη για τη σοσιαλιστική χειραφέτηση του εργάτη. Για τούτο, οι εργάτες την εγκολπώθηκαν, για τούτο κ' οι πολιτικοί των αστικών κρατών συμβούλευαν τώρα τους αστούς δαρβινιστές να είναι προσεκτικοί με τη θεωρία αυτή, την τόσο συγγενή με τις ιδέες που ξέσπρωξαν τους εργάτες του Παρισιού στην επανάσταση της Κομμούνας. Από τότες οι μπουρζουάδες φιλόσοφοι, καταλαβαίνοντας ποιος κίνδυνος μπορούσε να βγει από τον Δαρβινισμό ως όπλο σοσιαλιστικό, άρχισαν να γυρίζουν τον Δαρβινισμό εναντίον του Σοσιαλισμού! Αρχηγός της εκστρατείας αυτής στάθηκε ο γερμανός δαρβινιστής Χέγκελ. Στα επιχειρήματά του ακριβώς θέλαμε να' ναι προετοιμασμένοι οι Έλληνες σοσιαλιστές». Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Η κοινή αφετηρία των Marx και Darwin», στο Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η Σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα...*, ό.π., σελ. 321-322.

⁵⁸⁶ «...ότι μόνον φανατική πάλη των κοινωνικών τάξεων της, βάσιν έχουσα πάντοτε οικονομικά συμφέροντα, σύμβολον δε διάφορα προοδευτικά ιδεώδη, ημπορεί να θέση εις ενέργειας όλας τα δυνάμεις της κοινωνίας, να πλάση ισχυρούς χαρακτήρας, φανατικές πεποιθήσεις και προοδευτικές τάσεις, ως αποτέλεσμα δε να δώση ομαλήν ισορροπίαν των δυνάμεων και το σύνολον εκείνον το οποίον συνήθως ονομάζομεν: Προοδευτικήν, εκπολιτιστικήν κίνησιν!». Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 89.

⁵⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 91.

άλλο τι παρά ατελεύτητος σειρά αιωνίου πάλη, κοινωνικών τάξεων και εθνών αναμεταξύ των»,⁵⁸⁸ παραφράζοντας τη γνωστή σχετική ρήση του Μαρξ.⁵⁸⁹ Όμως, την ίδια στιγμή ένας οικονομισμός που αναδύεται στο σχήμα του Σκληρού αναιρεί αυτήν την αξιωματική φράση. Το σχήμα που παρουσιάζει θέλει τις παραγωγικές δυνάμεις να δημιουργούν τους τρόπους παραγωγής και αυτοί με τη σειρά τους τις παραγωγικές σχέσεις. Έτσι, ο καθοριστικός παράγοντας δεν φαίνεται να είναι η ταξική πάλη, αλλά οι παραγωγικές δυνάμεις.⁵⁹⁰ Μπορούμε, λοιπόν, να μιλήσουμε για μια αναλυτική σύγχυση.

Σε σχέση με την μαρξιστική συγκρότηση του Σκληρού αξίζει να σημειώσουμε μερικά ακόμη στοιχεία που αποτυπώνονται στο έργο του. Το πρώτο είναι πως ο Σκληρός δεν έχει πολύ καθαρή πρόσληψη της σοσιαλιστικής κοινωνίας και δεν αποβλέπει κατανάγκην σε επαναστατική εξέλιξη της ταξικής πάλης, αφού υποστηρίζει πως η εργατική τάξη «υπερασπιζόμενη τον εαυτόν της θα τείνει διαρκώς να περιορίση την δύναμιν της μπουρζουαζίας, αν όχι καταστρέφουσα, θέτουσα εν πάση περιπτώσει αυτήν εις ομαλά φυσικά όρια»,⁵⁹¹ με αποτέλεσμα την εξισορρόπηση των κοινωνικών δυνάμεων και την γενική κοινωνική πρόοδο.⁵⁹² Έτσι, προβλέπει πως στα βιομηχανικά κράτη, όταν οι προλετάριοι θα αποτελούν πια μια κολοσσιαία κοινωνική τάξη, ως «φυσική συνέπεια», όπως λέει, θα έρθει «η βαθμιαία ή απότομος απόσπασις των κολοσσιαίων κεφαλαίων και των μέσων της παραγωγής από τας χείρας των ολίγων ευτυχών, προς κοινήν ωφέλειαν όλου του εργαζόμενου λαού». Δεν είναι όμως σίγουρος για την εξέλιξη αυτή. Μοιάζει, έτσι, να θεωρεί πως νομοτελειακά ο καπιταλισμός θα διαμορφώσει τις συνθήκες ώστε να πάρουν την εξουσία οι προλετάριοι, αλλά το αν πράγματι θα συμβεί αυτό, θα κριθεί από άλλους

⁵⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 87.

⁵⁸⁹ «Η ιστορία όλων των μέχρι σήμερα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων». Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, *Μανιφέστο...*, ό.π., σελ. 25.

⁵⁹⁰ «Η ανάγκη ωθεί τον άνθρωπον εις το εφευρίσκει τέχνας και δημιουργή υλικά αγαθά, οικονομικάς συνθήκας. Αυταί πάλιν κανονίζουν τας σχέσεις των κοινωνικών τάξεων και καθορίζουν την μορφήν της κοινωνίας. Επειδή όμως αι οικονομικαί συνθήκαι διαρκώς μεταβάλλονται, αλλάζουν ως εκ τούτου και αι σχέσεις των τάξεων, και η μορφή της κοινωνίας». Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 87.

⁵⁹¹ Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 98.

⁵⁹² «...ως αποτέλεσμα δε να δώση ομαλή ισορροπίαν των δυνάμεων και το σύνολον εκείνον το οποίον ονομάζομεν : προοδευτική, εκπολιτιστικήν κίνησιν». Στο ίδιο, σελ. 89.

παράγοντες.⁵⁹³ Άλλωστε, παρά τους θεολογικούς όρους που εμφανίζονται πολύ συχνά στον λόγο του Σκληρού, ο ίδιος δεν εκλαμβάνει τον μαρξισμό στο σύνολο του ως εκ των προτέρων ορθό.⁵⁹⁴ Το δεύτερο που πρέπει να επισημάνουμε είναι η πεποίθησή του για την εξέλιξη του κόσμου σε προκαθορισμένα στάδια, που αν δεν αναπτυχθεί πλήρως το ένα δεν μπορούμε να οδηγηθούμε στο επόμενο. Μοιραία αυτή η θέση απολήγει έτσι σε μία πολύ συγκεκριμένη τακτική αντίληψη για την αναγκαστική συμμαχία των προλεταρίων με τους αστούς για να προωθήσουν την φιλελευθεροποίηση μιας χώρας, όσο αυτή δεν έχει ακόμα επέλθει, άρα για να εξελιχθεί το καπιταλιστικό στάδιο και να έρθει πιο κοντά το σοσιαλιστικό.⁵⁹⁵ Όπως λέει ο Αξελός, ο Σκληρός τότε ήταν ξεκομμένος από την νεοελληνική πραγματικότητα και βασιζόταν στην αντίληψη του Πλεχάνωφ για τον χαρακτήρα της φιλελεύθερης αστικής τάξης και των συμμαχιών που πρέπει να γίνουν μαζί της.⁵⁹⁶ Αλλά όπως ο ίδιος σωστά επισημαίνει, τη θέση ότι μια κοινωνία δεν είναι ώριμη για σοσιαλιστική επανάσταση αν δεν έχει αναπτύξει επαρκώς τον καπιταλισμό και δεν αποτελούν οι προλεταριοί την πλειονότητα του πληθυσμού της δεν την συμεριζόταν μόνο η ορθοδοξία της Β' Διεθνούς, αλλά ακόμη και οι μπολσεβίκοι μέχρι την στροφή που επέβαλε η σύλληψη του Λένιν για τα χαρακτηριστικά του ιμπεριαλιστικού σταδίου ανάπτυξης του καπιταλισμού και του νόμου της ανισόμετρης ανάπτυξης.⁵⁹⁷ Το δεδομένο, πάντως, είναι πως ο Σκληρός έμεινε στη μελέτη του κλασικού

⁵⁹³ «Δι' ημάς πρακτικήν σημασίαν έχει, ότι μόνο τότε οι προλεταριοί ημπορούν να αποκτήσουν πραγματικήν κοινωνικήν δύναμιν και να εκβιάζουν ριζικές μεταρρυθμίσεις, όταν αποτελέσουν πράγματι την μεγάλην πλειοψηφίαν της κοινωνίας, αναπτυσσόμενοι και διοργανούμενοι συνάμα πολιτικώς· αυτό δεν αν γίνη ποτέ, θα γίνη μόνο διά βαθμιαίας οικονομικής εξελίξεως, την οποία καμία δύναμις δεν θα είνε εις θέσιν να σταματήσει [...] Αν θα εξακολουθήση μέχρι τέλους η εξέλιξις την οδόν την οποίαν υπέδειξεν ο Μαρξ, ή αν θα λάβη άλλην διεύθυνσιν, (επιφέρουσα μεν οικονομικάς μεταρρυθμίσεις και βελτιώνουσα την θέσιν των προλεταρίων, διαφυλάττουσα όμως πάντοτε το νυν ατομιστικόν καθεστώς) [...] όλα αυτά είνε ζητήματα απωτάτου μέλλοντος, τα οποία κανείς δεν ημπορεί να προΐδῃ με απόλυτον βεβαιότητα». Στο ίδιο, σελ. 103.

⁵⁹⁴ «Το μεγαλοπρεπές αυτό σύστημα του Μαρξ [...] εγένετο το νέον ευαγγέλιον των εργατών [...] Πολλοί προφητεία του Μαρξ επαλήθευσαν και εξακολουθούν επαληθεύουσαι, ενώ άλλα πάλιν μέρη του συστήματός του μέχρι σήμερον δεν δεικνύουν μεγάλην τάσιν επαληθεύσεως και μερικά μάλιστα δευτερεύοντα σημεία ωσάν να δεικνύουν αντιθέτους τάσεις». Στο ίδιο, σελ. 102-103.

⁵⁹⁵ Για αυτό και ασκούσε κριτική στην στάση των σοσιαλιστικών κομμάτων κατά την επανάσταση του 1905 στη Ρωσία, προσάπτοντάς τους ότι ήθελαν να υπερπηδήσουν την αλληλοδιαδοχή των ιστορικών σταδίων: «Οι ρώσοι προλεταριοί προφανώς ενόμιζαν ότι ημπορούν να δι' ενός κτυπήματος να απαλλαγούν της τε αριστοκρατίας και μπουρζουαζίας, η πραγματικότης όμως γρήγορα τους εδίδαξε ότι τοιαύτα άλματα η εξέλιξις δεν κάμνει, και ότι προσωρινή συμμαχία με την μπουρζουαζίαν είνε αναπόφευκτος, ενόσω υφίσταται το αριστοκρατικόν καθεστώς». Στο ίδιο, σελ. 107.

⁵⁹⁶ Λουκάς Αξελός, *Γ. Σκληρός, Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση της Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 38-39.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 42.

προμονοπωλιακού καπιταλισμού. Για αυτό και προέκυψε η πρόβλεψή του πως στο άμεσο μέλλον οι πολεμικές συγκρούσεις θα μειωθούν, αφού «η οικονομική εξέλιξις διαρκώς αμβλύνει τας φυλετικές διαφοράς και τουναντίον οξύνει τας οικονομικάς, επομένως αμβλύνει την πάλην των εθνικοτήτων και οξύνει την πάλην των οικονομικών ή κοινωνικών τάξεων»,⁵⁹⁸ μην μπορώντας να δει πως οι ανταγωνισμοί μεταξύ των αστικών τάξεων των διάφορων κρατών, όχι απλώς υπήρχαν αλλά εντεινόνταν και θα οδηγούσαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αξίζει εδώ να επισημάνουμε πως ο Σκληρός προβλέπει ουσιαστικά το ξέσπασμα της επανάστασης των Νεότουρκων έναν χρόνο πριν αυτή να γίνει.⁵⁹⁹

Παρουσιάζοντας την πορεία διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους, ο Σκληρός δεν εντοπίζει τις αρχές του στην νεωτερικότητα -κατά παρέκκλιση της μαρξικής προσέγγισης- αλλά στην περίοδο του Βυζαντίου, όπου θεωρεί πως διαμορφώθηκαν τα βασικά ιστορικά και «ψυχολογικά», όπως τα λέει, χαρακτηριστικά του έθνους.⁶⁰⁰ Ορίζει την Βυζαντινή Αυτοκρατορία -για την οποία δεν φείδεται αρνητικών χαρακτηρισμών, αποδίδοντας της απολυταρχία και σκοταδισμό- ως ένα από τα τυπικά φεουδαρχικά κράτη της εποχής και επισημαίνει πως η πτώση του σήμανε και την πλήρη απώλεια της αριστοκρατίας του ελληνικού έθνους.⁶⁰¹ Αυτό είχε ως συνέπεια να αποτελούν πλέον οι Έλληνες έναν «καθαρώς αστικόν πλέον λαόν», με τον Σκληρό να επεκτείνει εκτός ορίων την μαρξιστική εννοιολόγηση της αστικής τάξης.⁶⁰² Την επανάσταση του 1821 την αποδίδει κυρίως σε λόγους που σχετίζονται με την οικονομική ανάπτυξη της αστικής τάξης, αλλά και με ένα προνεοτερικό ιδεολογικό σύμπαν. Έτσι, τονίζει την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, κυρίως μέσω της δραστηριότητας των Ελλήνων εμπόρων κατά τους Ναπολεόντιους Πολέμους και το ότι ο ελληνικός λαός ήταν φορέας «μεγάλων ιστορικών παραδόσεων» που ευνοούσαν την τάση προς την ελευθερία.⁶⁰³ Αναγνωρίζει πως η επανάσταση, παρά την κοινωνική της διάσταση, δεν είχε χαρακτήρα σύγκρουσης

⁵⁹⁸ Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 135.

⁵⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 108.

⁶⁰⁰ «Την ανάλυσιν πρέπει να αρχίσωμεν από το Βυζάντιον, με το οποίον κυρίως έχομε τας περισσότερας ιστορικές σχέσεις και την μεγαλειτέραν ψυχολογικήν συγγένειαν». Στο ίδιο, σελ. 109.

⁶⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 111. Η ταξική ανάλυση του Σκληρού βασίζεται, ασφαλώς, στο μαρξικό τρίπτυχο γαιοκτήμονες («φεουδάρχες») – αστοί – εργάτες.

⁶⁰² Στο ίδιο, σελ. 116. Για τον ορισμό της αστικής τάξης από τον Σκληρό εξηγούμε παρακάτω.

⁶⁰³ Στο ίδιο, σελ. 112.

τάξης με τάξη, αλλά «φυλετικόν, εθνικόν».⁶⁰⁴ Αυτό που θεωρεί πως κινητοποίησε ιδεολογικά τους επαναστάτες ήταν το όραμα της ανασύστασης της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι, εντοπίζει μία πρώτη αντίφαση, καθώς η επανάσταση έγινε στη βάση της οικονομικής ανάπτυξης της αστικής τάξης, αλλά η ιδεολογική της βάση ήταν, όπως λέει, «αριστοκρατικών ιδεωδών», δηλαδή δεν απηχούσε τις βλέψεις μιας αστικής τάξης ενός σύγχρονου κράτους, αλλά μια στροφή στην ανασύσταση ενός παρελθόντος που αντιστοιχούσε σε άλλες περιόδους της κοινωνικής εξέλιξης.⁶⁰⁵ Όπως λέει ο ίδιος, η επανάσταση είχε «συγκεχυμένον» χαρακτήρα, αλλά «κατά βάθος ήτο αστική επανάστασις, προκληθείσα υπό της πρωτοφανούς οικονομικής ευεξίας των έσω και των έξω αστικών στοιχείων, της αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος ιδίως εις τα ανεπτυγμένας αστικάς τάξεις και τους λογίους του έθνους».⁶⁰⁶ Επικουρικό ρόλο διαδραμάτισε και το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης και η κοινωνική δράση των αστικών στοιχείων όλης της Δυτικής Ευρώπης.⁶⁰⁷ Όμως τελικά, στην πολιτική ηγεσία της επανάστασης βρέθηκαν πολλοί κοτζαμπάσηδες, που τους ορίζει ως «αρχοντικά πολεμικά ημιφεουδαλικά στοιχεία», εμφανίζονται να τίθεται επικεφαλής του αγώνα, μαζί με τον κλήρο.⁶⁰⁸

Σημαντικό είναι πως με τη φράση περί «αφυπνίσεως του εθνικού φρονήματος» ο Σκληρός μοιάζει να δέχεται το έθνος ως μια διυποκειμένη οντότητα, άρα πως η ανάδυσή του είναι προϊόν παλιγγενεσίας και όχι εθνογένεσης. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει ο Κουμπουρλής, που υποστηρίζει πως ο Σκληρός δεν μπορεί να δεχτεί γενικώς ότι μια πραγματικότητα, όπως το έθνος, όχι μόνο δεν μπορεί να προηγείται μιας ιδεολογίας, όπως εδώ του εθνικισμού, αλλά μπορεί να αποτελεί και παράγωγό του.⁶⁰⁹ Εδώ θέλουμε να επισημάνουμε πως αφενός, όπως έχουμε ήδη δει, στο σχήμα του Σκληρού η ιδεολογία μπορεί να κινείται για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμη και για αιώνες, ασύμπτωτα με την υλική πραγματικότητα. Εμφανίζει να έχουμε για αιώνες μια αστική υλική πραγματικότητα, αλλά ταυτόχρονα μια φεουδαρχική ιδεολογική κυριαρχία. Κυρίως, όμως, ο ίδιος ο Σκληρός δεν τοποθετείται ρητώς

⁶⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 114.

⁶⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 115.

⁶⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 114.

⁶⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 113.

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 114.

⁶⁰⁹ Γιάννης Κουμπουρλής, «Γ. Σκληρός: Η ταξική πάλη στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης», *Δοκίμης*, τ. 5, Άνοιξη 1997, σελ. 209.

επάνω στο δίπολο εθνογένεση - παλιγγενεσία, επειδή δεν τον αφορά. Ο Σκληρός δεν θέλει να περιγράψει το πώς προέκυψε, αλλά το τι είναι τώρα το έθνος. Δηλαδή, κάνει μία εννοιολόγηση του έθνους, χωρίς να επιμένει στην ιστορική του προέλευση. Αυτό που είναι ακριβές είναι πως στον Σκληρό η εθνική ταυτότητα δομείται από απολύτως αντικειμενικά στοιχεία, γλωσσικά και φυλετικά και δεν περιλαμβάνει τίποτα το φανταστικό.⁶¹⁰ Ειδικά η επιμονή στη γλώσσα θεωρούμε πως μπορεί να αντανakλά μια επίδραση από τις σχετικές επεξεργασίες του Κάουτσκι, με τις οποίες ο Σκληρός πρέπει να ήρθε σε επαφή στην Γερμανία.

Από το σχήμα του Σκληρού απουσιάζει ο αγροτικός πληθυσμός, ως καθοριστικός παράγοντας του 1821. Χαρακτηρίζει τους αγρότες ως «το πλέον συντηρητικόν στοιχείον της κοινωνίας»,⁶¹¹ αλλά τους εντάσσει και αυτούς στην αστική τάξη, αφού «υπό την λέξιν αστός-μπουρζουά πρέπει να εννοηθή πας μη αριστοκράτης, επομένως στερούμενος ευγενούς καταγωγής, κάτοχος όμως ιδιοκτησίας τινός και ανεξαρτήτου τρόπου εργασίας και βίου».⁶¹² Γενικότερα τα πλατιά λαϊκά στρώματα τα εμφανίζει να είναι συντηρητικά, ιδεολογικά αποσυγχρονισμένα και αμέτοχα στην κοσμογονία της εποχής των επαναστάσεων.⁶¹³ Έτσι κι αλλιώς, οι φτωχές αγροτικές μάζες δεν μπορούν να ενταχτούν στις αστικές δυνάμεις και μοιραία αδιαφορεί για την συμβολή τους στην επανάσταση. Άρα, μπορούμε να πούμε πως το βασικό κοινωνικό και ιστορικό μέτωπο που ενδιαφέρει τον Σκληρό να στήσει εντός της επανάστασης είναι απέναντι στους μεγάλους γαιοκτήμονες. Κι αυτό διότι τα συμφέροντά τους και η ιδεολογία τους αντιστοιχούν στην περασμένη ιστορική περίοδο και αντιστέκονται στην ιστορική εξέλιξη. Μάλιστα, ο Αξελός τονίζει πως όταν ο Σκληρός μιλάει για το 1821 ουσιαστικά παραμερίζει την βασική διαχωριστική γραμμή της περιόδου, που ορίζεται από την γενική σύγκρουση ανάμεσα στους Έλληνες και τους Οθωμανούς, για να αναδείξει την κοινωνική διάσταση της, την σύγκρουση των αστών με τους κοτζαμπάδες, δηλαδή αυτό που αντιλαμβάνεται ο ίδιος ο Σκληρός ως τον αστικό –

⁶¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 193.

⁶¹¹ Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 94.

⁶¹² «Υπό την έποψιν ταύτην πάντες από του πλουσίου τραπεζίτου και βιομηχάνου μέχρι του τελευταίου μανάβη και πτωχού χωρικού (κατόχου όμως πάντοτε έστω και τεμαχίου γης) δύνανται ως κάτοχοι ιδιοκτησίας και ανεξαρτήτου τρόπου διατροφής (εργαζόμενοι δηλ. δι' ίδια συμφέροντα) να θεωρηθούν ως μπουρζουά». Στο ίδιο, σελ. 98.

⁶¹³ «Ο κατώτερος λαός εστερημένος οιασδήποτε κοινωνικής μορφώσεως, ασύντακτος και αδιοργανώτος, πλήρης προλήψεων, συντηρητικών ενστίκτων και εξ' άλλου υπνωτισμένος από τας μεγάλας λέξεις, κοιμάται βαθειά!». Στο ίδιο, σελ. 118.

αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα της επανάστασης.⁶¹⁴ Ούτε αυτή η στάση όμως ήταν ιδιαιτερότητα του Σκληρού, αλλά απηχούσε και την στάση των μενσεβίκων για συνεχή υποτίμηση και τελικά παραμερισμό των αγροτών από την πάλη για την επαναστατική προοπτική.⁶¹⁵

Το αποτέλεσμα αυτού του «συγκεχυμένου» χαρακτήρα της επανάστασης και άρα της μετέπειτα οικοδόμησης του ελληνικού κράτους, ήταν να επικρατήσει σε αυτό, ως και τις μέρες του 1907, όχι μια εκσυγχρονιστική ιδεολογία που θα αντιστοιχούσε σε ένα ευρωπαϊκό αστικό κράτος της εποχής του, αλλά ένα όραμα νοσταλγικό και οπισθοδρομικό που αποκρυσταλλώθηκε στην Μεγάλη Ιδέα και το οποίο αποπροσανατολίζει τους Έλληνες από τα άμεσα κοινωνικά τους καθήκοντα και είναι ο βασικός λόγος για το ότι η Ελλάδα δεν έχει ακολουθήσει συνολικά την εξέλιξη των άλλων αστικών κρατών της Ευρώπης.⁶¹⁶ Συγκεκριμένα ο Σκληρός υποστηρίζει πως με την Μεγάλη Ιδέα εξιδανικεύεται το παρελθόν και με τη διαρκή αναφορά σε αυτό παραμελείται το παρόν και το μέλλον. Εξυμνείται ένα παρελθόν που έφερε αριστοκρατικά στοιχεία και με τη διαρκή προσπάθεια εντοπισμού και αναζωογόνησης τους δεν υπάρχει εμπέδωση των αστικών ιδεωδών όπως θα ταίριαζε σε έναν «καθαρώς αστικών πλέον λαόν», δηλαδή δεν επιτυγχάνεται η σύνδεση του ελληνικού κράτους σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο με την αστική υλική του πραγματικότητα.⁶¹⁷ Όλα αυτά, με βάση την θεωρία των σταδίων που είναι το φόντο της ανάλυσης του Σκληρού, σημαίνουν πως αφού η Μεγάλη Ιδέα εμποδίζει τον αστικό εκσυγχρονισμό, εμποδίζει με την σειρά της και την μετάβαση στον σοσιαλισμό. Επομένως, στον σκληρό πυρήνα του ιδεολογικού πλαισίου του 1821 υπάρχει για τον Σκληρό ένα στοιχείο συνολικής οπισθοδρόμησης και καθυστέρησης της ιστορικής εξέλιξης.

⁶¹⁴ Λουκάς Αξελός, *Γ. Σκληρός, Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση της Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 44.

⁶¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 45.

⁶¹⁶ «Η πρώτη λοιπόν αιτία όλης της σειράς των ανωμάλων φαινομένων ήτο η τόσον ιστορικά μοιραία και αναπόφευκτος, όσον και ουτοπιστικώς βλαβερά τάσις του έθνους, ευθύς μετά την απελευθέρωσίν του, προς πολιτικήν “μεγάλων ιστορικών παραδόσεων” όχι μόνον δυσανάλογων προς τας μικράς των δυνάμεις, αλλά μη ανταποκρινομένων εν πολλοίς με τους παράγοντας της πραγματικότητας». Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 120.

⁶¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 116. Επίσης, για τον Σκληρό η χάραξη εξωτερικής πολιτικής με βάση την Μεγάλη Ιδέα δημιουργεί εχθρότητα προς τους γειτονικούς βαλκανικούς λαούς διότι τα δικά τους εθνικά συμφέροντα έρχονται σε σύγκρουση με τις μεγαλοϊδεατικές βλέψεις του ελληνικού κράτους.

Ως μόνη λύση τώρα για την κανονικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας ο Σκληρός βλέπει, μέσα από μία ακραία θετικιστική ματιά που καταλήγει να είναι μεταφυσική, την ένταση της ταξικής πάλης η οποία και θα οδηγήσει στην επίλυση όλων των εκκρεμών ζητημάτων της αστικοδημοκρατικής συγκρότησης της Ελλάδας και θα την εντάξει στην ίδια σφαίρα με τις υπόλοιπες αστικές ευρωπαϊκές κοινωνίες,⁶¹⁸ ειδικά ως προς την πολιτική της συγκρότηση, της οποίας πιστεύει πως θα μπορέσουν έτσι να λυθούν όλες οι κακοδαιμονίες της, χάρη κυρίως στον εξορθολογισμό του πολιτικού τοπίου και την συγκρότηση κομμάτων κατά τον τύπο που αντιλαμβάνεται πως υπάρχουν στην δυτική Ευρώπη.⁶¹⁹ Έτσι, εδώ εμφανίζεται μία αντίληψη που περιορίζει τελικά την ταξική πάλη στον ρόλο του ευθυγραμμιστή του εποικοδομήματος με τη βάση. Επίσης, αποτυπώνεται μια ακραία σχηματική πρόσληψη της διαδικασίας εξορθολογισμού των κοινωνικών λειτουργιών ως μίας διαδικασίας αυτοματοποιημένης -και προς όφελος όλων των τάξεων-⁶²⁰ η οποία τίθεται σε ενέργεια από την ταξική πάλη.

Ο έμπλεος μεταφορών και παρομοιώσεων λόγος του Σκληρού μοιάζει να προσπαθεί να αποκρύψει (καταλήγοντας εντούτοις να βροντοφωνάζει) την απουσία σαφήνειας και ακρίβειας όχι τόσο στην επιστημονική ανάλυση όσο ίσως στο πολιτικό σχέδιο του Σκληρού. Ο φορμαλισμός του μάλιστα τον οδηγεί στο να υποστηρίζει (προσπαθώντας να αποδομήσει το επιχείρημα των πολιτικών αντιπάλων του πως η

⁶¹⁸ «Πρέπει αι κοινωνικά μας τάξεις να αρχίσουν αμέσως τον πόλεμον αναμεταξύ των, εκάστη επί τη βάσει των οικονομικών και λοιπών συμφερόντων! Το τοιοούτον θα αναγκάση τους πολεμίους να αναπτύξουν όλην των την ενέργειαν, συνάμα δε να θίξουν εξ ανάγκης όλα τα ζητήματα: πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πνευματικά, ηθικά κτλ. κάθε τάξις εκ της δικής της απόψεως. Το αποτέλεσμα της όλης κινήσεως θα είνε: πρόοδος και μόνον πρόοδος δι' όλην την κοινωνίαν μας. [...] Αι διάφοροι κοινωνικά τάξεις θα σχηματίσουν ανάλογα πολιτικά κόμματα με ωρισμένα πλέον πολιτικάς, κοινωνικάς και οικονομικάς απαιτήσεις, τας οποίας φανατικώς και συστηματικώς θα υπερασπίζονται διά τον αντιπροσώπων των εις την Βουλήν». Στο ίδιο, σελ. 122

⁶¹⁹ «Όλα τα σημερινά έκρυθμα συμπτώματα, τα οποία τόσον σκοτίζουν το κεφάλι των κριτικών, θα αρχίσουν το ένα μετά το άλλο να θεραπεύονται. Η συναλλαγή θα περιορισθή εις το ανθρωπίνως δυνατό, διότι η κυριαρχούσα τάξις θα έχει απέναντί της αληθή αντιπολίτευσιν, , ελέγχουσιν αυστηρώς, αφ' ετέρου δεν οι βουλευταί ως άνθρωποι ωρισμένης τάξεως και κοινωνικών ιδεών και τάσεων, δεν θα είνε ελαστικοί εις τας αρχάς των. [...] Μεταβάσεις από το ένα κόμμα εις το άλλο θα καταντήσουν σχεδόν αδύνατοι». Στο ίδιο, σελ. 125.

⁶²⁰ Μελετητές, όπως ο Αξελός, τονίζουν πως στο έργο του ο Σκληρός κάνει συχνά καλέσματα σε δράσεις που θα ευνοήσουν το σύνολο της κοινωνίας. Χαρακτηρίζουν, μάλιστα, αυτό ως ιδιαιτερότητα του μαρξισμού του Σκληρού. Θεωρούμε πως στην πραγματικότητα η αντίληψη πως η νίκη του προλεταριάτου θα ευνοήσει όλη την κοινωνία δεν είναι παράδοξη. Είναι απλώς μια μετάφραση, λίγο χονδροειδής, της ρήσης του *Μανιφέστου* πως το προλεταριάτο απελευθερώνοντας τον εαυτό του θα απελευθερώσει όλη την κοινωνία. Αυτό που πραγματικά διαφοροποιεί την οπτική του Σκληρού είναι πως δεν θεωρεί δεδομένη την επαναστατική ανατροπή και την ολοκληρωτική νίκη του προλεταριάτου.

ταξική πάλη θα είναι σε αυτήν την συγκυρία βλαπτική για το κράτος διότι προηγείται η επίλυση «εθνικών» ζητημάτων και η συγκρότηση ισχυρού στρατού) ακόμη και πως η ταξική πάλη, μέσω της οργανωμένης δράση και γιγάντωσης του σοσιαλιστικού κινήματος, θα δημιουργήσει έναν επικίνδυνο «εσωτερικό εχθρό» για την κυρίαρχη τάξη που θα την αναγκάσει να οργανώσει ισχυρό στρατό για να τον αντιμετωπίσει.⁶²¹

Όταν ο Σκληρός ανακεφαλαιώνει τις επεξεργασίες του, αντιλαμβανόμαστε πια πως αυτό που τον κινητοποιεί για να συγκροτήσει το έργο του δεν είναι μόνο η επιθυμία του να γίνει ο πρώτος που εξοικειώνει τους Έλληνες αναγνώστες με την μαρξιστική ανάλυση της ιστορίας και της κοινωνικής συγκρότησης της χώρας τους. Ο στόχος του είναι να απευθυνθεί ειδικά στους δημοτικιστές, το μεγάλο πνευματικό κίνημα της εποχής του, στο οποίο είχαν αναπτυχθεί δύο διακριτές τάσεις, μία προοδευτική και μία συντηρητική. Σκοπός του Σκληρού ήταν να αντιπαρατεθεί στην συντηρητική-εθνικιστική πλευρά και να ριζοσπαστικοποιήσει την προοδευτική, παρακινώντας τα μέλη της να ενστερνιστούν την μαρξιστική ανάλυση στην οποία προσέδιδε τον χαρακτήρα της «αντικειμενικής κοινωνιολογίας». Κατέτασσε τους δημοτικιστές στην αστική τάξη⁶²² και τους παρακινούσε να ενσκήψουν περισσότερο στα προβλήματα και τις ανάγκες των κατώτερων τάξεων, να συμμαχήσουν μαζί τους, να εγκαταλείψουν την ακαδημαϊκή μονομέρεια και να επιδοθούν σε έναν περισσότερο πολιτικό αγώνα.⁶²³ Ίσως δεν θα ήμασταν άδικοι με τον Σκληρό αν ισχυριζόμασταν πως αντιμετωπίζει το 1821 εργαλειακά. Η βασική έγνοια του δεν είναι να ερμηνεύσει την επανάσταση. Είναι να πλήξει την ιδεολογική κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας. Σε αυτήν την προσπάθεια, το 1821 απλώς εντάσσεται στο ερμηνευτικό καλούπι του Σκληρού.

⁶²¹ Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 120. , σελ. 137.

⁶²² «Είναι αναμφιβόλως τα καλύτερα, γνωστικότερα, γενναιότερα και τα μάλλον ενθουσιώδη παιδιά της μπουρζουαζίας μας». Στο ίδιο, σελ. 128.

⁶²³ «Οι δημοτικισταί εφαντάσθησαν ότι ημπορούν να λύσουν το γλωσσικόν ζήτημα, χωρίς να θίξουν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα, μη θέλοντες να εννοήσουν ότι το γλωσσικόν ζήτημα δεν είναι τόσο ακαδημαϊκής, όσον κοινωνικής και πολιτικής φύσεως [...] Αλλ' οι δημοτικισταί δεν θέλουν να είναι κοινωνιολόγοι, επιθυμούν να μείνουν γλωσσολόγοι. Νομίζουν ότι ημπορούν με τας συζητήσεις, τα ποιήματα και τις ρομάντζες ημπορούν να φέρουν κοινωνικάς μεταβολάς. Αντί να κυττάζουν τας κατώτερας τάξεις, τους φυσικούς των συμμάχους προσπαθούν να καταπείσουν τας ανωτέρας τάξεις». Στο ίδιο, σελ. 128-129.

Στο επόμενο διάστημα ο Σκληρός θα έχει μια αρθρογραφία με την οποία συνεχίζει την διά της ιστορίας παρέμβαση στο χώρο των δημοτικιστών.⁶²⁴ Επίσης, συνεχίζει να αντιπαράκειται ανοιχτά στην κυρίαρχη εθνική ιστοριογραφία της εποχής του για τον ρόλο των κοινωνικών τάξεων στην επανάσταση και τα πολιτικά συμπεράσματα για το παρόν που αυτή η ερμηνεία δημιουργούσε και, έτσι, να συγκρούεται με τους φορείς αυτής της ιστοριογραφικής και πολιτικής θέσης, τους εθνικιστές ή «νατσιοναλιστάδες», όπως τους ονομάζει.⁶²⁵ Απαντάει σε κριτικές που έχει δεχτεί για το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, όπως ότι έχει παρουσιάσει το 1821 ως ένα αντίγραφο της Γαλλικής Επανάστασης και πως ατεκμηρίωτα υποστηρίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο των αστών. Μάλιστα, αναλύει τα θέματα αυτά ακόμη πιο εκτενώς από ότι στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*, με εκτεταμένη αναφορά στην Φιλική Εταιρεία.⁶²⁶ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η αντιπαράθεσή του με τον Ίωνα Δραγούμη (Ιδα) το 1908. Εκεί ο Σκληρός αναδεικνύει πως οι έννοιες της πατρίδας και του έθνους έχουν ταξικό

⁶²⁴ Για παράδειγμά, στο άρθρο του «Στους Δημοτικιστάς» που δημοσιεύτηκε στον Νουμά τον Νοέμβριο του 1907, όπου ο Σκληρός υποστηρίζει πως το ότι η ελληνική λογοτεχνική παραγωγή της εποχής ήταν υποβαθμισμένη οφειλόταν «στην κοινωνική μας ψυχολογία, η οποία είναι αποτέλεσμα κοινωνικών συνθηκών κι' αυτή πάλι αλληλένδετη με ολόκληρο ιστορικό παρελθόν» και πως «όλη η ιστορική εξέλιξη του έθνους υπαγόρευσε και μετά την επανάσταση την εξακολούθηση των βυζαντινών παραδόσεων με τις δύο ιστορικές βάσεις: γλώσσα και θρησκεία». Γεώργιος Σκληρός «Στους Δημοτικιστάς», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γεώργιου Σκληρού: Έργα*, ό.π., σελ. 373.

⁶²⁵ «Και αναφορικά με την Ελλάδα έπρεπε (ενν. «οι νατσιοναλιστές») να μας αποδείξουν: 1) Ότι η επανάσταση μας δεν ήταν καθόλου αστική, αλλ' ότι την έκαναν ή οι φαναριώτες και λοιποί κοτζαμπάσιες και προύχοντες ή έγινε από απλούς ιδεολογικούς εθνικούς λόγους, χωρίς καμία πραγματικότερη, ουσιαστικότερη βάση. 2) Ότι η μπουρζουαζία μας δεν σάπισε από έλλειψη αντιπάλων και πάλης, αλλά από άλλους λόγους και ποιους». Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα. Οι “σοσιαλιστάδες” στους “νατσιοναλιστάδες”», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γεώργιου Σκληρού: Έργα*, ό.π., σελ. 391. Όπως λέει ο Μπουμπούς, η πεισματική άρνηση αυτού του κύκλου των δημοτικιστών να αποδεχτούν την αστικότητα της επανάστασης συνδυάζεται με την ευρύτερη αντίληψη τους περί «εθνικής συνέχειας» και του ρόλου που αποδίδουν στο «λαό». Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη...*, ό.π., σελ. 9.

⁶²⁶ «“Το συγκεχυμένον της Ελληνικής επαναστάσεως” με τα “πολλά αρχοντικά πολεμικά ημιφουδαλικά στοιχεία και τον κλήρον επι κεφαλής του κινήματος”, “τον φυλετικόν, εθνικόν και όχι κοινωνικόν χαρακτήρα”, “τα αριστοκρατικά της εν μέρει ιδεώδη κτλ. κτλ.” αυτά όλα ο κ. Ραμάς τα παριστάνει πως τα θεωρώ δήθεν “ίδια αίτια και αποτελέσματα” με της γαλλικής κατ' εξοχήν κοινωνικής επαναστάσεως. Εγώ είπα “κατά βάθος μόνον” η Ελληνική Επανάσταση ήταν αστική. Το κύριο ελατήριο που την κήρυξε ήταν η *ξυπνισμένη συνείδηση* των αστικών στοιχείων του έθνους, που είχαν φτάσει τότε σε πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη. Η φιλική εταιρεία ως γνωστό, ήταν δημιουργήμα *εμπόρων αστών*. Επίσης, ξέρουμε πως πολλοί προύχοντες κοτσαμπάσιδες δεν είδαν με καλό μάτι την επανάσταση. Η μεγάλη αντιζηλία των φαναριωτών quasi αριστοκρατικών παραδόσεων με τα οψίπλouta εμπορικά στοιχεία αστικά στοιχεία είναι σε όλους γνωστή. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως την επανάσταση τη *χάλκευσαν κυρίως* τα νιόβγαλτα αυτά εμπορικά στοιχεία και το ζωντανό *αστικό πνεύμα*, που φύσησε τότε στο έθνος απ' τις αστικές επαναστάσεις της δυτικής Ευρώπης. Διάφοροι όμως σπουδαίοι τοπικοί λόγοι συνέτειναν να πάρη η επανάσταση “*συγκεχυμένον χαρακτήρα*”». Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικό μας Ζήτημα. Οι “σοσιαλιστάδες” στους “νατσιοναλιστάδες”...», ό.π., σελ. 395. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

περιεχόμενο και πως τώρα πια που οι αστοί έχουν μετατραπεί από τάξη επαναστατική σε τάξη συντηρητική και δεν μπορούν με τη δράση τους να εκσυγχρονίσουν το κράτος, οι εργάτες προσδίδουν δικό τους περιεχόμενο στις έννοιες αυτές, διαφορετικό από του άρχοντος συγκροτήματος.⁶²⁷ Επίσης πως ο κλήρος, χάρη στα προνόμιά του, ακόμη και στην δική του συγχρονία παρέμενε σύμμαχος του σουλτάνου.⁶²⁸ Τον επόμενο χρόνο σε άλλο κείμενό του, *Το Ζήτημα της Ανατολής*, προσπαθώντας να τεκμηριώσει την «φιλελεύθερη, ριζοσπαστική, επαναστατική»⁶²⁹ στάση των Ελλήνων σε ολόκληρη την περίοδο της οθωμανοκρατίας επικαλείται τον *Θούριο* του Ρήγα που ήταν εξαιρετικά δημοφιλής μεταξύ των επαναστατών.⁶³⁰ Βεβαίως, όπως αναδεικνύει ο Αξελός, η εκδοχή του Θούριου που παρουσιάζει ο Σκληρός και προτρέπει και τους «Τούρκους» να ξεσηκωθούνε κατά του σουλτάνου -άρα, θα ήταν ένδειξη ενός πιο ισχυρού φιλελεύθερου χαρακτήρα της επανάστασης- είναι στην πραγματικότητα παραλλαγμένη.⁶³¹

Το 1911 ο Σκληρός εγκαταστάθηκε στο Κάιρο, παρότι ο ίδιος προτιμούσε να εγκατασταθεί στην Αθήνα, λόγω της απροθυμίας των συγγενών -και χρηματοδοτών του- να του επιτρέψουν να ζήσει σε ένα περιβάλλον όπως αυτό της πρωτεύουσας, όπου θα μπορούσε εύκολα να εμπλακεί σε περιπέτειες λόγω των έντονων πολιτικών εξελίξεων. Εκεί η σκέψη και το έργο του, όπως τονίζει η Πατρικίου, παράγονταν πλέον σε διάλογο με τους αστούς διανοούμενους της περιοχής.⁶³² Πέρασε μία περίοδο συγγραφικής σιωπής -πιθανότατα λόγω των οικονομικών προβλημάτων και της φυματίωσης που τον ταλαιπωρούσαν- από την αρχή της εγκατάστασης του στην Αίγυπτο μέχρι το 1913. Εκείνη τη χρονιά δημοσιεύτηκε το κείμενο του *Ο*

⁶²⁷ «Οι προλετάριοι σήμερα δεν παραδέχονται την ιδέα του έθνους και της πατρίδας, όπως την εννοούν οι αστοί, μα της δίνουν νέα έννοια και μορφή, που να υπηρετεί και τα δικά τους συμφέροντα και όχι μόνο τα αστικά!». Στο ίδιο, σελ. 400. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶²⁸ «Εκεί ένοιωσα κατάβαθα πως ο κλήρος μας με τα περιώνυμα φεουδαλικά του προνόμια [...] είναι ο καλύτερος και φυσικότερος σύμμαχος του φεουδάλου σουλτάνου». Στο ίδιο, σελ. 403.

⁶²⁹ Γεώργιος Σκληρός, «Το Ζήτημα της Ανατολής», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γεώργιου Σκληρού: Έργα*, ό.π., σελ. 418.

⁶³⁰ Στο ίδιο, σελ. 418.

⁶³¹ Έτσι, το αυθεντικό απόσπασμα δεν αναφέρει «Αρμένηδες και Τούρκοι, Βουλγάροι και Ρωμιοί», αλλά «Βουλγάροι κι Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί». Λουκάς Αξελός, *Γ. Σκληρός. Σταθμοί και Όρια...*, ό.π., σελ. 51. Βέβαια, όταν αργότερα στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* ο Σκληρός παραθέτει αυτό το απόσπασμα αποκατεστημένο στην κανονική μορφή του, πάλι το παραθέτει ως τεκμήριο κοινωνικής και όχι φυλετικής πρόσληψης του επαναστατικού γεγονότος από τον Ρήγα. Απλώς αναδεικνύει και στοιχεία που συνηγορούν περί του αντιθέτου.

⁶³² Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο.....*, ό.π., σελ. 13.

Σκεπτικισμός και η Φυλή μας στο περιοδικό *Γράμματα*,⁶³³ προκαλώντας μεγάλη συζήτηση. Παράλληλα, έδωσε εκλαϊκευτικές διαλέξεις και διοργάνωσε συζητήσεις για τον μαρξισμό. Εκείνη την περίοδο τον απασχολούσε ακόμη πιο έντονα αυτό που αντιλαμβανόταν ως αναντιστοιχία ανάμεσα στην αστική υλική, υπόσταση του ελληνικού λαού και στο ιδεολογικό και ψυχολογικό φορτίο του, τα οποία θεωρούσε «φεουδαρχικά» και «ασιάτικα» -δηλαδή, ιστορικά και πολιτισμικά καθυστερημένα- όπως εκφραζόταν τόσο στην πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων όσο και στις διαπροσωπικές τους σχέσεις.⁶³⁴ Κατέληγε, όμως, πως αυτό δεν είναι μια ιδιομορφία που συναντά κανείς μόνο στην Ελλάδα, αλλά αποτελεί ίδιον μίας ομάδας κοινωνιών που παρουσιάζουν «*δυσαναλογία* μεταξύ εξωτερικού τεχνικού και εσωτερικού ψυχικού πολιτισμού», επειδή «*έχουν παλιά ιστορία*» και «είχαν άλλοτε μεγάλον υλικό και ψυχικό πολιτισμό και που κατόπιν ξέπεσαν».⁶³⁵ Μιλάει, δηλαδή, για αυτό που σήμερα θα λέγαμε πολιτισμική αδράνεια. Την εντοπίζει, πέρα από τους Έλληνες, σε έθνη όπως οι Ιταλοί, οι Άραβες και οι Πέρσες που «ιστορικοί λόγοι εσταμάτησαν και στρέβλωσαν τον παλιό τους πολιτισμό».⁶³⁶ Εισάγει έτσι ένα σχήμα ιστορικής ασυνέχειας που διακόπτει την ομαλή διαδοχή των ιστορικών σταδίων μέσα σε μια κοινωνία.

Το 1915 ο Σκληρός ιδρύει μαζί με άλλους διανοούμενους το «*Εντευκτήριο του Καΐρου*» και δίνει ομιλίες για το μέλλον του Δημοτικισμού ενώ ταυτόχρονα επεξεργάζεται εκ νέου το *Κοινωνικόν μας Ζήτημα*. Επίσης, γράφει το έργο του *Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης* που θα εκδοθεί δύο χρόνια αργότερα.⁶³⁷ Εκεί, αφού παρουσιάζει τον πόλεμο ως την «φυσιολογική» κατάσταση μεταξύ των κοινωνιών και την ειρήνη ως την εξαίρεση, αναδεικνύει ξανά την σύνδεσή του με τις

⁶³³ Γεώργιος Σκληρός, «*Ο Σκεπτικισμός και η Φυλή μας*», *Γράμματα*, τ. Β, φ. 17-20, Αλεξάνδρεια 1913, σελ. 289-291.

⁶³⁴ «Η ψυχή της φυλής μας μένει ως σήμερα ακόμη ακαλλιέργητη και ολότελα ξένη σε όλα εκείνα τα αψηλά κοινωνικά και φιλοσοφικά ιδεώδη που με τόσους κ'οπους και αγώνες εδημιούργησε η νεώτερη ευρωπαϊκή αστική κοινωνία. [...] Η απώτερη, λοιπόν, υπόσταση της ψυχής μας και τα κοινωνικά μας ιδεώδη είναι ταπεινά, υλιστικά, ασιατικά που τα απαντά κανείς συνήθως σε φεουδαρχικές κοινωνίες. Είμεθα λοιπόν ένα μίγμα ασιατισμού και ιδιόρρυθμου ρωμεισμού, που ολίγο μοιάζει τον γνήσιο σημερινό αστικό ευρωπαϊκό πολιτισμό. Γι' αυτό η ψυχή μας είναι νεκρή και απαθής σε μεγάλες κολλεκτιβιστικές κοινωνικές ιδέες». Γεώργιος Σκληρός, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα...*, ό.π., σελ. 442.

⁶³⁵ Γεώργιος Σκληρός, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα...*, ό.π., σελ. 498.

⁶³⁶ Στο ίδιο, σελ. 499.

⁶³⁷ Γεώργιος Σκληρός, *Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης*, *Γράμματα*, Αλεξάνδρεια 1917.

παραγωγίστικες και γραμμικές αντιλήψεις των ορθόδοξων κύκλων της Β΄ Διεθνούς, αφού υποστηρίζει πως οι αποικιακές κατακτήσεις έχουν συνολικά προοδευτικό χαρακτήρα, γιατί συμβάλουν στον εκσυγχρονισμό του κατακτημένων περιοχών. Τόσο η αντίληψη αυτή καθεαυτή, όσο και η κυνική φρασεολογία με την οποία διατυπώνεται,⁶³⁸ δείχνουν πως ο Σκληρός κινείται απολύτως μακριά από τις επεξεργασίες όπως του Λένιν και της Λούξεμπουργκ για τον ιμπεριαλισμό, οι οποίες μάλιστα το 1915 είχαν πια διατυπωθεί, αλλά μπορεί και να μην τις είχε καν υπόψιν του. Φαίνεται ευθυγραμμισμένος με απόψεις όπως του Μπερνστάιν και άλλων στελεχών της Β΄ Διεθνούς για τις αποικίες. Ίσως, όμως, αυτή να μην είναι στην πραγματικότητα μία θέση που να απηχεί την τοποθέτηση του Σκληρού στην πολιτική σύγκρουση της περιόδου, αλλά απλώς μία ανακύκλωση του σχήματος που υπάρχει στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* σε σχέση με την επέκταση του καπιταλισμού, το οποίο αναπτύσσει εδώ σε υπερθετικό βαθμό. Άλλωστε, το 1909 στο *Ζήτημα της Ανατολής* ο Σκληρός υποστήριζε πως «σε βοήθεια των πιεζομένων εθνικοτήτων έρχεται νέος επίκουρος σύμμαχος, η πολυπληθής τάξη των εργατών, το πολιτικό πρόγραμμα των οποίων όχι μόνο δεν πιέζει, αλλά σέβεται και υποστηρίζει τα εθνικά φυλετικά ιδεώδη όλων των εθνικοτήτων, όσο αυτά δε χρησιμεύουν για την καταπίεση άλλων».⁶³⁹ Αυτή η θέση θυμίζει τη στάση της Β΄ Διεθνούς για το Δικαίωμα των Εθνών στην Αυτοδιάθεση, την οποία πιθανότατα γνώριζε.

Τέσσερα χρόνια μετά, το 1919, αφού έχει ξεσπάσει και επιβληθεί η Οκτωβριανή Επανάσταση, ο Σκληρός σε μία νεκρολογία που γράφει για τον δάσκαλό του, Γκεόργκι Πλεχάνωφ, αναδεικνύει κάποια κρίσιμα στοιχεία του τρόπου πρόσληψης του μαρξισμού που επηρεάζουν την οπτική του για την ιστορία και ειδικά το 1821. Εκεί επιμένει να μειώνει τον ρόλο των αγροτών και να μην εντοπίζει σε αυτούς κανένα συγκροτητικό στοιχείο που να λειτουργεί υπέρ της κοινωνικής προόδου και φυσικά κανένα επαναστατικό κίνητρο αν δεν περνάει μέσα από την διασφάλιση του

⁶³⁸ «Τούτο είναι όχι μόνο αναπόφευκτος φυσιολογικός νόμος, αλλά συνάμα προοδευτικός και ευεργετικός, γιατί μεταδίδει τον πολιτισμό από τις ανώτερες στις κατώτερες φυλές και βαθμηδόν οδηγεί την ανθρωπότητα σε ένα καθεστώς ομοιόμορφου πολιτισμού, που όλα τα κράτη πρέπει να έχουν τον ίδιο υλικό, ηθικό και πνευματικό πολιτισμό». Γεώργιος Σκληρός, «Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα...*, ό.π., σελ. 149.

⁶³⁹ Γεώργιος Σκληρός, «Το Ζήτημα της Ανατολής»..., ό.π., σελ. 427.

στενά δικού τους συμφέροντος.⁶⁴⁰ Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποδοκιμασία του προς την άποψη πως οι Ρώσοι αγρότες έχουν ανεπτυγμένο το κοινοτικό αίσθημα και αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει πρόπλασμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Επιπλέον, ειρωνεύεται όσους πίστευαν πως η ρωσική κοινωνία μπορούσε να διέλθει από την φεουδαρχική στην σοσιαλιστική εποχή χωρίς να εισαχθεί σε αυτή «η λύμη του καπιταλισμού και της βιομηχανίας, να δημιουργηθεί νέα κατηγορία δυστυχισμένων ανθρώπων, των εργατών-προλεταρίων για να περιμένουμε απ' αυτούς τη σωτηρία της κοινωνίας».⁶⁴¹ Αντιθέτως, θυμίζει πως ο Πλεχάνωφ υποστήριζε την απόλυτη αναγκαιότητα της καπιταλιστικής οικοδόμησης στη Ρωσία ώστε να δημιουργηθούν οι αντικειμενικές και οι υποκειμενικές συνθήκες για το πέραςμά της στον σοσιαλισμό.⁶⁴² Έτσι, ο Σκληρός αντιπαρατίθεται σε αυτό το σχήμα που επεξεργαζόταν ο Μαρξ, της υπερπήδησης του καπιταλιστικού σταδίου με άξονα την αγροτική κομμούνα, χαρακτηρίζοντάς μάλιστα τις θέσεις αυτές ως «ουτοπιστική αγροτική σοσιαλιστική θεωρία»⁶⁴³ και στρατεύεται με αυτούς τους σοσιαλιστές που ο Μαρξ είχε αποκαλέσει «Ρώσους θαυμαστές του καπιταλισμού». Δεν μας εκπλήσσει, λοιπόν, το ότι οι επιστολές του Μαρξ είχαν υποβαθμιστεί από τον Πλεχάνωφ, όπως αναφέραμε νωρίτερα. Δεν θα μάθουμε ποτέ πως θα αντιδρούσε ο Σκληρός αν πληροφορούνταν πως ο Μαρξ ουσιαστικά είχε κατατάξει και τον ίδιο στους «θαυμαστές του καπιταλισμού». Πιθανολογούμε πως θα αναρωτιόταν αν είχε κατανοήσει ο ίδιος -όπως και ο δάσκαλος του ο Πλεχάνωφ- λανθασμένα τον μαρξισμό ή αν στο μεταξύ ο Μαρξ είχε αλλάξει τη θεωρία του. Άλλωστε, όπως είπαμε ο Σκληρός δεν θεωρούσε αλάνθαστο τον Μαρξ. Και πλέον μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση υποστήριζε πως αν «δεχθούν τελειωτικά οι χωρικοί το σοσιαλιστικό κίνημα της κοινοκτημοσύνης και αποδειχθεί βιώσιμο το σοσιαλιστικό

⁶⁴⁰ «...γιατί σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία ο χωρικός είναι το πιο συντηρητικό, πατριαρχικό στοιχείο της κοινωνίας, με πολύ ανεπτυγμένο το ένστικτο της ιδιοκτησίας. Αν καμιά φορά φωνάζει και επαναστατή το κάνει όχι γιατί θέλει σοσιαλιστική δήθεν κοινοκτημοσύνη, αλλά γιατί ζητάει γη, που του λείπει, και το ιδανικό του είναι η γη αυτή να την έχει ως ατομική ιδιοκτησία και όχι ως κοινοκτημοσύνη». Γεώργιος Σκληρός, «Ο Πλεχάνωφ και η Εποχή του», στο Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα...*, ό.π., σελ. 530.

⁶⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 532.

⁶⁴² Στο ίδιο, σελ. 532.

⁶⁴³ Στο ίδιο, σελ. 532.

καθεστώς της Ρωσίας, τότε θα πη πως η μαρξιστική θεωρία χρειάζεται κάποια μεταρρύθμιση σε μερικά σημεία».⁶⁴⁴

Το 1919 και ενώ η κατάσταση της υγείας του διαρκώς επιδεινώνεται, ο Σκληρός εκδίδει *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*. Εκεί, αναπτύσσει πολύ πιο εκτεταμένα το θέμα του *Κοινωνικού μας Ζητήματος*. Η απογοήτευσή του για την πνευματική και ιδεολογική συγκρότηση του ελληνικού λαού εκφράζεται με τα πιο έντονα χρώματα και τις πιο πολλές αναφορές από ποτέ στην «απέραντη υποκειμενικότητά και φιλαυτία του», στην «μεγάλη αυταρέσκεια και αμάθειά του», στην «εκμηδενισμένη κάθε ικανότητα προς θεωρητική, φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη» και στη διαπίστωση πως σε καμία κοινωνία «δεν οργιάζει τόσο η προχειρολογία και η αυταπάτη της εμφύτου σοφίας», αποδίδοντας την τελευταία στον ανατολίτικο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Ασφαλώς, δίπλα σε αυτήν την εικόνα της Ελλάδας στέκεται και την ετεροπροσδιορίζει η εξιδανικευμένη εικόνα των φιλομαθών και μετρημένων κοινωνιών της Ευρώπης.⁶⁴⁵ Αυτήν την κατάσταση της Ελλάδας την αποδίδει και στο ρόλο της κυρίαρχης ιστοριογραφίας της οποίας οι εκπρόσωποι εξαντλούνται σε «ατελεύτητες ηθικολογικές παρατηρήσεις και συντηρητικές ιδεαλιστικές ιερemiάδες» αντί της αποκάλυψης των πραγματικών μηχανισμών που κινούν την ιστορία.⁶⁴⁶ Η απάντηση σε αντιπάλους κοινωνιολόγους και ιστορικούς είναι το κίνητρο γραφής και αυτού του έργου.

Μεθοδολογικά ο Σκληρός και πάλι επικαλείται τον μαρξισμό. Κάνει, όμως, μία μη μαρξιστική ανατομία στην διαδικασία συγκρότησης ενός έθνους και εντοπίζει -για πρώτη φορά- τρεις θεμελιώδεις παράγοντες που καθορίζουν την φυσιογνωμία του. Πρώτο βάζει τον «φυλετικό» παράγοντα που αφορά «την ιδιοσυγκρασία, το χαρακτήρα και τις ψυχικές, ηθικές και πνευματικές ιδιότητες της φυλής», ανεξαρτήτως ταξικής ιδιότητας και οφείλονται σε στοιχεία όπως το κλίμα, η γεωγραφική τοποθέτηση και το γεωλογικό ανάγλυφο.⁶⁴⁷ Δεύτερο παράγοντα ορίζει τον «ιστορικό», δηλαδή τις επιδράσεις που έχουν ασκηθεί σε έναν λαό από

⁶⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 538.

⁶⁴⁵ Γεώργιος Σκληρός, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού», στο Λουκάς Αξελός, Γ. Σκληρού: *Έργα...*, ό.π., σελ. 167.

⁶⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 174.

⁶⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 178.

σημαντικές ιστορικές μεταβολές, όπως μία μακρόχρονη ξένη κατάκτηση, όπως η κυρίευση του Βυζαντίου από τους Οθωμανούς που ανέκοψε την πορεία εξέλιξής του κατά τον τρόπο των μεγάλων δυτικών κρατών.⁶⁴⁸ Τρίτο παράγοντα ορίζει τον «κοινωνιολογικό» που αφορά κυρίως τον τρόπο παραγωγής και την συνακόλουθη ταξική συγκρότηση ενός έθνους.⁶⁴⁹ Ο κάθε παράγοντας είναι ο πλέον καθοριστικός σε μια διαφορετική περίοδο. Ο φυλετικός στα πρώτα στάδια της κοινωνικής συγκρότησης, ο ιστορικός όταν ο καταμερισμός της εργασίας διαμορφώνει ταξικές σχέσεις εξουσίας και ο οικονομικός-κοινωνικός όταν έχει αναπτυχθεί πλήρως το εμπόριο και η βιομηχανία, δηλαδή στον καπιταλισμό.⁶⁵⁰ Επομένως, ο Σκληρός φαίνεται εδώ όχι μόνο να επιχειρεί να συγκροτήσει μία θεωρία του έθνους, αλλά να αντιλαμβάνεται την διαδικασία σχηματισμού του έθνους ως κάτι πιο σύνθετο από την ομογενοποιητική επίδραση των συμφερόντων της αστικής τάξης. Η ανάλυση αυτή απολήγει στο ότι, για παράδειγμα, υπάρχουν «λαοί που είναι φύσει τρομερά ατομικιστάι, απειθάρχητοι και αδύνατοι στην κοινωνική ηθική τους, όπως λ.χ. οι Έλληνες και οι νότιοι λατινικοί ιδίως λαοί», στους οποίους αποδίδει και μεγαλύτερη τάση προς την επανάσταση.⁶⁵¹ Από τις φυλετικές ιδιότητες προκύπτει και το κατάλληλο πολίτευμα για κάθε λαό.⁶⁵²

Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, οι «φυλετικές ιδιότητες» της -που θα πρέπει να τις εννοήσουμε ως πολιτισμικές ιδιότητες- υποστηρίζεται πως διαμορφώθηκαν την βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο, οι οποίες ο Σκληρός κρίνει πως απομάκρυναν τον ελληνικό λαό από τον χαρακτήρα των αρχαίων Ελλήνων που ήταν «ανοιχτόκαρδος, φυσιολατρικός, καλλιτεχνικός, φιλοσοφικός, δημιουργικός και φιλελεύθερος» και τον καθυπέταξαν στον σχολαστικισμό και το δεσποτικό πνεύμα της Ανατολής, δηλαδή καθυστέρησαν την ιστορική του ανάπτυξη,⁶⁵³ οδηγώντας τον στο να έχει μία στρεβλή σχέση με το αρχαίο παρελθόν του, να το λατρεύει χωρίς να γνωρίζει το περιεχόμενό του και την σχετική προς τους άλλους πολιτισμούς αξία του,

⁶⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 213.

⁶⁴⁹ Στο ίδιο, 178-180.

⁶⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 182.

⁶⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 190,191.

⁶⁵² Στο ίδιο, σελ. 192.

⁶⁵³ Στο ίδιο, σελ. 201.

δηλαδή στην προγονοπληξία.⁶⁵⁴ Όλη του την ανάλυση την διατρέχει μία ακραία σχηματική αντίθεση ανάμεσα σε λαούς που έχουν γίνει «ατομικιστές» και δεν επιδιώκουν ευρύτερες συλλογικές κατακτήσεις, όπως ο ελληνικός, και αυτούς που επιδίδονται σε αγώνες για ηθικές αρχές και κοινωνικά καθήκοντα.⁶⁵⁵ Επιμένει σταθερά στο σχήμα του πλήρως αστικού ελληνικού λαού -με πλειονότητα των μικροαστικών στοιχείων, στα οποία κατατάσσει ξανά και τους αγρότες με το κριτήριο της ιδιοκτησίας- σε αναντιστοιχία με το απαρχαιωμένο ιδεολογικό φορτίο του, μια αναντιστοιχία βάσης και εποικοδομήματος, εξαιτίας της οθωμανικής κατάκτησης που στερώντας από τον λαό την πολιτική του ελευθερία και επιβάλλοντάς του την -κακή, όπως την αξιολογεί- διοικητική οργάνωση του οθωμανικού κράτους που μείωνε την κινητικότητα εντός του, δεν του άφησε περιθώρια να αναπτυχθεί πνευματικά και ιδεολογικά, όπως θα αντιστοιχούσε στην αστική του ιδιότητα και όπως έκαναν τα δυτικά κράτη, ούτε και να δεχθεί επίδραση από αυτά. Επέφερε, δηλαδή, μια καθήλωση, λόγω της οποίας «η αστική πνευματική, ηθική και κοινωνική εξέλιξη της Δυτικής Ευρώπης επέρασε απαρατήρητη από τη φυλή μας αιώνες ολόκληρους».⁶⁵⁶ Αξιοσημείωτο είναι πως ακόμη περισσότερο από ότι στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* αναδεικνύει θετικά τον ρόλο του κλήρου κατά την Οθωμανοκρατία, βλέποντάς τον να μην συμμαχεί με τους Οθωμανούς, αλλά να μένει στο πλάι του ποιμνίου του. Κι αυτό παρότι θεωρεί πως στην εποχή του το Πατριαρχείο έχει συμμαχήσει πια με τον σουλτάνο. Φτάνει μάλιστα να πει πως ο ελληνικός κλήρος έχει «περισσότερο λαϊκή και δημοκρατική ψυχή» σε σχέση με αυτούς άλλων κρατών.⁶⁵⁷

Μιλώντας για την επανάσταση του 1821, αποδίδει την αποτυχία της εξέγερσης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες στο ότι οι λαοί τους δεν ήταν εξίσου αστικής συγκρότησης όσο οι Έλληνες, αλλά αγροτικής.⁶⁵⁸ Παρουσιάζει μία νέα δέσμη πέντε γενεσιουργών αιτιών του 1821, συγκεκριμένα την μετάδοση δημοκρατικών αστικών ιδεών από τους «πρώτους μεγάλους διδάσκαλους του Γένους», το παράδειγμα και οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης που διαδόθηκαν στην Ελλάδα μέσω των εμπορικών δικτύων και των ελληνικών παροικιών -η οποία οφειλόταν κυρίως στη δράση της Φιλικής

⁶⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 209.

⁶⁵⁵ Ενδεικτικά, στο ίδιο, σελ. 202, 203.

⁶⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 217.

⁶⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 215.

⁶⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 218-219.

Εταιρείας-⁶⁵⁹ την αστική οικονομική ανάπτυξη των νησιών λόγω των Ναπολεόντιων Πολέμων, το σύστημα των αρματολικιών που συγκροτούσε ένοπλα και πολεμικώς έμπειρα σώματα και το κίνημα του Φιλελληνισμού, το οποίο όμως έβλεπε να έχει συντηρητικό αρχαιολατρικό χαρακτήρα και να προέρχεται από τα αριστοκρατικά στρώματα.⁶⁶⁰ Βλέπουμε πως αμιγώς υλιστικός είναι μόλις ο ένας από τους πέντε λόγους, χωρίς καν ο Σκληρός να τον προτάσσει. Επιμένει στον «συγκεχυμένο» ιδεολογικό χαρακτήρα της επανάστασης, τον οποίο εντοπίζει και στον λόγο την Φιλικής Εταιρείας, επειδή επικαλούνταν ταυτόχρονα στον όρκο της την αστική έννοια της πατρίδας μαζί με την πίστη.⁶⁶¹ Τον ερμηνεύει λέγοντας πως στην συνείδηση των επαναστατημένων Ελλήνων επέδρασαν τρεις διαφορετικές αναφορές, στην αρχαία Ελλάδα -που, όπως επισημαίνει ο Μπουμπούς, σε άλλα σημεία του έργου του την τοποθετούσε μετά το 1821-⁶⁶² στην βυζαντινή χριστιανική παράδοση και στις σύγχρονες δημοκρατικές φιλελεύθερες ιδέες. Αυτό δημιούργησε την αναντιστοιχία ανάμεσα στον καθαρά αστικό, όπως επιμένει, λαό του 1821 και την μη αστική ιδεολογία του.⁶⁶³ Βέβαια, δεν προσδιορίζει την περίοδο από την οποία και μετά ο ελληνικός λαός έγινε αστικός, σε αντίθεση με το *Ζήτημα της Ανατολής*, όπου φαίνεται να θεωρεί πως αυτό είχε συμβεί ήδη από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης.⁶⁶⁴ Εντοπίζει την αποτύπωση αυτής της συνθήκης στο ότι ενώ οι αγωνιστές πολέμουςαν στο όνομα της αναβίωσης του Βυζαντίου που είχε επικεφαλής τους αριστοκράτες και τον κλήρο, ψήφιζαν τα φιλελεύθερα επαναστατικά συντάγματα και πολέμουςαν υπέρ της πατρίδας τους, την οποία ορίζει ως έννοια αστικοδημοκρατική. Εδώ χρησιμοποιεί τον Ρήγα, αλλά με διαφορετικό τρόπο από ότι στο *Ζήτημα της Ανατολής*. Ο *Θούριος* δεν είναι πια τεκμήριο αστικής ιδεολογίας, αλλά «συγκεχυμένης» και αυτός, αφού ενώ αρχικά απευθύνει ένα κάλεσμα σε όλους τους υπηκόους, χωρίς αναφορά θρησκείας, να ξεσηκωθούν εναντίον του δεσποτισμού του σουλτάνου, μετά κάνει αναφορά στον χριστιανισμό ως ενοποιητικό στοιχείο των

⁶⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 220-221.

⁶⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 222-223. Το λάθος είναι προφανές, καθώς δεν βλέπει τον κινηματικό χαρακτήρα του Φιλελληνισμού και την σύνδεσή του με φιλελεύθερα προτάγματα. Αυτό συμβαίνει επειδή θεωρεί πως η αναφορά στην αρχαία Ελλάδα καταδεικνύει μια συντηρητική πολιτική φόρτιση και λόγω του ελλιπούς πραγματολογικού υλικού σε σχέση με τον Φιλελληνισμό.

⁶⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 229-230.

⁶⁶² Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωμη μαρξιστική σκέψη...*, ό.π., σελ. 29.

⁶⁶³ Γεώργιος Σκληρός, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., σελ. 229.

⁶⁶⁴ Γεώργιος Σκληρός, «Το Ζήτημα της Ανατολής»..., ό.π., σελ. 417.

επαναστατών. Μάλιστα, το απόσπασμα που είχε χρησιμοποιηθεί στο *Ζήτημα της Ανατολής*, παρατίθεται τώρα στην ορθή του μορφή, αλλά και πάλι χρησιμοποιείται ως τεκμήριο κοινωνικής πρόσληψης της επανάστασης που απλώς συγκρούεται με την παράλληλη επίκληση της θρησκείας.⁶⁶⁵ Προφανώς ο Σκληρός έχει δίκιο για τον σύνθετο και ιδεολογικό χαρακτήρα της επανάστασης και τις αντιφατικές πτυχές του, αλλά κάνει λάθος όταν το συγκρίνει συνεχώς με τις ευρωπαϊκές κοινωνικές επαναστάσεις διότι δεν υπολογίζει τον καθοριστικό παράγοντα, που στην προκειμένη περίπτωση ήταν η επιδίωξη της εθνικής ανεξαρτησίας, εντός της οποίας βεβαίως διεξαγόταν και μία ταυτόχρονη μάχη για το κοινωνικό της περιεχόμενο.

Ως το τμήμα του λαού που ήταν το πιο προοδευτικό και κοντά στο φιλελεύθερο επαναστατικό πνεύμα ο Σκληρός έβλεπε τους κατοίκους της νοτιοδυτικής Ελλάδας που είχε «περισσότερες σχέσεις με την Ευρώπη, πιο αστικά φρονήματα και πιο αμιγή ελληνικό πληθυσμό».⁶⁶⁶ Αλλά, ακόμη περισσότερο αναφερόταν, σχεδόν ως αστικοδημοκρατικό ιδεότυπο, στα εμπορικά νησιά με την πολύ μεγάλη αστική ανάπτυξη,⁶⁶⁷ παρουσιάζοντας ως «συνεταιριστική, δημοκρατική, λαϊκή» την λειτουργία των εμπορικών δραστηριοτήτων τους και τους πλούχοντές τους, παρά το κλειστό ολιγαρχικό σύστημα διοίκησης που είχαν επιβάλει, ως πιο ανοιχτών πολιτικών αντιλήψεων από τους ομολόγους τους της υπόλοιπης Ελλάδας. Με αυτήν την γραμμή, ο Σκληρός αναφέρεται στις εμφύλιες συγκρούσεις της επανάστασης, αναφέροντας πως οι νησιώτες συγκρούστηκαν με τους πελοποννήσιους επειδή οι πρώτοι υποστήριζαν την σύγχρονη ενιαία διοίκηση της επικράτειας, ενώ οι δεύτεροι είχαν διασπαστικές τάσεις. Υποστηρίζει πως το αγγλικό κόμμα, στο οποίο επισημαίνει πως πρωταγωνιστούσαν οι νησιώτες πλούχοντες και πολιτικά στελέχη όπως ο Μαυροκορδάτος, πέτυχε να προσδώσει στην επανάσταση όσα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά είχε. Θετικά βλέπει και την σύναψη των δανείων, ως επιλογή που

⁶⁶⁵ Γεώργιος Σκληρός, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., σελ. 230.

⁶⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 228.

⁶⁶⁷ Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Σκληρός επισημαίνει ως προωθητικό στοιχείο του επαναστατικού ξεσπάσματος, την οικονομική κρίση που προέκυψε για τα τρία εμπορικά νησιά, την Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά. Όπως επισημαίνει ο Μπουμπούς, είναι η πρώτη φορά που σε κείμενο του Σκληρού η συμβολή του οικονομικού παράγοντα στην επανάσταση σχετίζεται με την οικονομική κρίση και όχι με την ανάπτυξη. Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωμη μαρξιστική σκέψη*..., ό.π., σελ. 30.

συνέβαλε στο να έρθει η Ελλάδα στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των Δυνάμεων.⁶⁶⁸ Η αναγωγή του Μαυροκορδάτου και του αγγλικού κόμματος σε πρωταγωνιστές της ιδεολογικής μάχης της επαναστατικής περιόδου είναι χρήσιμη για τον Σκληρό, γιατί του επιτρέπει να παρουσιάσει τον φιλελευθερισμό ως στοιχείο που συνέβαλε στη νίκη της Επανάστασης και έτσι μπορεί να αντιπαρατεθεί -όπως και κάνει- με τους ιστορικούς της εποχής του που είχαν αρνητική στάση απέναντι στον φιλελευθερισμό και για αυτό παραγνώριζαν την επίδρασή του στην επανάσταση.⁶⁶⁹ Αντιθέτως, αρνητική θέση επιφυλάσσει στους πελοποννήσιους, προύχοντες και στρατιωτικούς, όπως τον Κολοκοτρώνη, που τους κατηγορεί πως η νοοτροπία και οι πολιτικές στοχεύσεις τους ήταν διασπαστικές, απηχούσαν αντιλήψεις της περασμένης ιστορικής περιόδου και έρχονταν σε σύγκρουση με την ενιαία συγκεντρωτική λειτουργία του κράτους.⁶⁷⁰ Για το ρώσικο κόμμα τονίζει την αγροτική συγκρότησή του που, όπως λέει, λόγω του συντηρητισμού των αγροτικών στρωμάτων ήταν μονόδρομος να το οδηγήσει στη σύνδεση με τη μοναρχική Ρωσία.⁶⁷¹ Για την Στερεά Ελλάδα, τη Ρούμελη, τονίζει τα φαινόμενα προσκυνήματος οπλαρχηγών που τα αποδίδει στην πιο μεγάλη γειτνίαση της με το τουρκικό και το αλβανικό στοιχείο του τοπικού πληθυσμού. Αυτή η παρουσίαση του λαού και των επαναστατών της Στερεάς κουμπώνει με την θέση του Σκληρού πως οι επιτυχίες που σημειώθηκαν εκεί οφείλονται κυρίως στην πολιτική δράση του Μαυροκορδάτου σε αντίθεση με τη στάση πολλών οπλαρχηγών που «τον εγκατέλειψαν σε μια στιγμή και πήγαν με τους Τούρκους».⁶⁷² Σε αντίθεση με τις άλλες δύο περιοχές, δεν δίνει κάποια εξήγηση για την αντιστοίχιση της Ρούμελης με το γαλλικό κόμμα. Θα λέγαμε πως στο σχήμα του Σκληρού το ισοζύγιο της συμβολής των διάφορων πλευρών στην επανάσταση βγάζει καθαρά από πάνω τους πολιτικούς προοδευτικούς ηγέτες της σε σχέση με τους παραδοσιακούς ανθρώπους των όπλων. Και είναι ένα σχήμα που έρχεται σε ευθεία ρήξη με την κυρίαρχη ιστοριογραφία της εποχής του.

⁶⁶⁸ Γεώργιος Σκληρός, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., , σελ. 235-236.

⁶⁶⁹ «Το κόμμα αυτό, που ψυχή του ήταν ο Φαναριώτης Μαυροκορδάτος [...] εν συνόλω κατόρθωσε ευτυχώς να επιβάλει τις ιδέες του και να δώσει στην επανάσταση την αψηλή εκείνη *αστική φιλελεύθερη ιδεολογία*, που τόσον πολύ την κακολογούν οι συντηρητικοί σε όλα ιστορικοί μας». Στο ίδιο, σελ. 235.

⁶⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 237.

⁶⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 238.

⁶⁷² Στο ίδιο, σελ. 239-240.

Ο Καποδίστριας αξιολογείται από τον Σκληρό ως βαθιά συντηρητικής και γραφειοκρατικής νοοτροπίας, απρόθυμος να φερθεί στους Έλληνες με τον σεβασμό που αντιστοιχούσε στους αγώνες που έδωσαν. Παρουσιάζεται να προσπαθεί να προσεταιριστεί τη μεγάλη πλειοψηφία των λαϊκών στρωμάτων σε βάρος του μπλοκ των αντιπάλων του, στους οποίους ο Σκληρός κατατάσσει τους προύχοντες, τους φιλελεύθερους, τους διανοούμενους και «τους αγωνιστάς εν γένει». Μάλιστα, το ζήτημα της αναστολής του Συντάγματος από τον Καποδίστρια είναι άλλο ένα πεδίο σύγκρουσης του Σκληρού με την κυρίαρχη ιστοριογραφία της εποχής του. Για αυτό και απαντώντας με γλαφυρό τρόπο στο επιχείρημα περί ανωριμότητας του λαού για υιοθέτηση δημοκρατικού πολιτεύματος και την ανάληψη αντίστοιχων ευθυνών, λέει πως αυτό ισοδυναμεί με την αντίληψη πως «Πρώτα πρέπει κανείς να μάθη κολύμπι και ύστερα να μπη στη θάλασσα!». ⁶⁷³ Ταυτόχρονα όμως, αναγνωρίζει πως τα μεσαία και τα κατώτερα αγροτικά και ευρύτερα λαϊκά στρώματα είχαν τάσεις μοναρχικές και για αυτό στήριζαν τον Καποδίστρια. Όμως, αυτά τα στρώματα ο Σκληρός δεν τα θεωρεί πραγματικούς φορείς των προοδευτικών πτυχών του ιδεολογικού φορτίου του 1821. Επομένως, δεν έχει κανένα πρόβλημα να υποστηρίζει πως η δική τους τοποθέτηση δεν είχε καμιά σημασία, διότι «στις αμόρφωτες και ασύνταχτες ακόμα κοινωνίες δεν έχει σημασία το τι γνώμη έχει ο κατώτερος λαός, που είναι συνήθως συντηρητικός, χωρίς ξεκαθαρισμένες ιδέες και χωρίς καμιά διοργάνωση, όσον η κυριαρχούσα τάξη, που αποτελείται από τους ισχυρούς και εξέχοντας παράγοντας του τόπου, είτε σε οικογενειακό όνομα, είτε σε πλούτο, είτε σε στρατιωτική και πολιτική αξία, είτε σε μόρφωση και πολιτισμό». ⁶⁷⁴ Με αυτήν την διατύπωση που έχει μια έντονη οσμή ελιτισμού, ο Σκληρός δεν υποστηρίζει απλώς πως το ιδεολογικό περιεχόμενο της επανάστασης το έδωσε τελικά το άρχον συγκρότημα εξουσίας, αλλά πως η πολιτική βούληση του λαού δεν θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψιν στην αξιολόγηση της πολιτικής του Κυβερνήτη, επειδή η ίδια ήταν οπισθοδρομική. Κι αυτό παρότι λίγο πριν είχε υποστηρίξει πως σε αυτόν τον λαό έπρεπε να δοθεί κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Πρόκειται για μια φαινομενικά έντονη αντίφαση που

⁶⁷³ Στο ίδιο, σελ. 245. Αναγνωρίζει όμως και ο ίδιος τις δυσλειτουργίες που δημιουργούσαν τα επαναστατικά συντάγματα, επειδή ενίσχυσε δυσανάλογα την νομοθετική εξουσία έναντι της εκτελεστικής, δημιουργώντας έτσι μια πολυαρχία, η οποία και συνέβαλε στην πρόκληση των εμφύλιων συγκρούσεων, γιατί κάποιοι από τους αντιπάλους επιχείρησαν να την εκμεταλλευτούν προς όφελός τους.

⁶⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 255-256. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

στην πραγματικότητα λύνεται αν σκεφτούμε πως ο Σκληρός θεωρούσε πως με το κοινοβουλευτικό πολίτευμα ο συντηρητικός αυτός λαός επειδή θα έμπαινε στο πολιτικό παιχνίδι θα εκπαιδευόταν και σταδιακά θα ευθυγράμμιζε το ιδεολογικό του πλαίσιο με την αστική υλική υπόστασή του. Αντιθέτως, όσο το θεσμικό πλαίσιο δεν άλλαζε, τόσο ο λαός αυτός θα παρέμενε συντηρητικός και πολιτικά ανώριμος.

Επίσης, καταλογίζει στον Καποδίστρια πως κατήργησε το σύστημα των δημογεροντιών που ήταν «φιλελεύθερο» και εφάρμοσε έτσι ένα καθεστώς φωτισμένης δεσποτείας.⁶⁷⁵ Το σύστημα των δημογεροντιών ο Σκληρός το θεωρεί τόσο σημαντικό που το εμφανίζει ως μια κιβωτό που διαφύλαξε το «αστικό πνεύμα της φυλής», εννοώντας όχι μόνο την πίστη στην έννοια της πατρίδας, αλλά και τα δημοκρατικά ιδεώδη. Οι διατυπώσεις αυτές δείχνουν μία σύγχυση στο σχήμα του Σκληρού, καθώς ενώ παρουσιάζει την πλειονότητα των υπηκόων ως οπισθοδρομικούς, ταυτόχρονα αναφέρεται στο αστικό πνεύμα που χαρακτηρίζει όχι τις ηγετίδες τάξεις του έθνους, αλλά την «φυλή» ολόκληρη.⁶⁷⁶ Προσπαθώντας να μην θολώσει τίποτα την εικόνα του αντιδραστικού Καποδίστρια που αντιμάχεται τους προοδευτικούς αστούς, ο Σκληρός προβαίνει σε μία χαρακτηριστική αποσιώπηση. Περιγράφει την σύγκρουση των κυβερνητικών δυνάμεων με τις στασιαστικές δυνάμεις των Υδραίων υπό τον Μιαούλη στον ναύσταθμό του Πόρου τόσο κωδικοποιημένα ώστε καταλήγει να μην αναφερθεί καν στο γεγονός της κατάληψης του στόλου που οδήγησε και στην αποστολή του ρώσικου στόλου από τον Καποδίστρια, ενώ η κίνηση του Μιαούλη να καταστρέψει τον στόλο αποδίδεται απλώς «σε στιγμή παραφοράς».⁶⁷⁷ Έτσι, το επεισόδιο δεν μαρτυρά το σχέδιο των Υδραίων αστών για αρπαγή του εθνικού στόλου και υπονόμευση του αξιόμαχου του νεογέννητου κράτους σε μια στιγμή που ακόμα δεν είχαν καθοριστεί τα τελικά σύνορά του. Διαφορετικά, η σχεδόν εξιδανικευμένη εικόνα των αστών της εποχής θα είχε διαρραγεί. Πάντως, ο Σκληρός αναγνωρίζει πως ο Καποδίστριας είχε μία

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 258.

⁶⁷⁶ Είναι ευκαιρία εδώ να σημειώσουμε πως κατά τον Αζελό, η διαρκής αναφορά στις φυλετικές ιδιότητες μαρτυρά την επίδραση που έχουν ασκήσει οι φυλετικές θεωρίες του Νίτσε και του Γκομπινώ. Λουκάς Αζελός, *Γ. Σκληρός, Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση της Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 63. Χαρακτηριστική και η φράση «οι φυλετικές ανωμαλίες είναι βέβαια οι πιο δύσκολες να επηρεαστούν και διορθωθούν, γιατί είναι βαθειά ριζωμένες στο αίμα μας και εξαρτώνται εν μέρει από το κλίμα και την ιδιοσυγκρασία της φυλής». Γεώργιος Σκληρός, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., σελ. 352.

⁶⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 260.

πατριωτική ανιδιοτέλεια που όμως συχνά ερχόταν σε σύγκρουση με τις ατομικές φιλοδοξίες του, υπέρ των δεύτερων.⁶⁷⁸ Στο τέλος του σχετικού κομματιού αποτυπώνεται και η χρησιμότητα που έχει στη συγχρονία του Σκληρού αυτός ο τρόπος πρόσληψης και παρουσίασης του Καποδίστρια, όταν ο Σκληρός μέσω αυτού απαντά στην «τερατώδη» θεωρία πως «η μοναρχία είναι το μόνο κατάλληλο πολίτευμα για λαούς ατίθασους, απειθάρχητους, πολιτικά αμόρφωτους». Ο Σκληρός γνώριζε πως το πολιτειακό ζήτημα το 1919 δεν είχε κλείσει. Ο Βενιζέλος ήταν κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού, όμως πολλοί απεργάζονταν την επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου και η φιλοβασιλική πλευρά του λαού ήταν ισχυρή και επιθετική, μετά το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Επομένως, η ανάγκη να αποδειχτεί εκβιαστικά πως οι πρωταγωνιστές της επανάστασης ήταν φορείς φιλελεύθερων δημοκρατικών ιδεών δεν αποσκοπούσε απλώς στην δικαίωση της μαρξιστικής ιστορικής ανάλυσης, αλλά στην διαμόρφωση ενός επιχειρήματος για το παρόν εναντίον της μοναρχίας, ως δύναμης συντηρητικής που οι οπαδοί της δεν ήταν οι γνήσιοι φορείς του πνεύματος του 1821. Δηλαδή, ο Σκληρός συνδέοντας προνομιακά με το καταστατικό γεγονός της ίδρυσης του ελληνικού κράτους τους φιλελεύθερους και δείχνοντας τους οπαδούς του συντηρητισμού να είναι ξένοι στην ουσία του, προσφέρει στους πρώτους μια προνομιακή σύνδεση με την εθνική ταυτότητα και δείχνει τις θέσεις τους ως τις πιο συνεπείς και επωφελείς εθνικά. Το ίδιο διαφαίνεται και όταν ο Σκληρός αναφέρεται στην κατάληξη της μοναρχίας του Όθωνα όπου με έναν καταφανή εκσυγχρονισμό υποστηρίζει πως οι Έλληνες πάντοτε αντιδρούσαν και πάντα θα αντιδρούν σε όσους τους κυβερνούν σε σύγκρουση με τις αστικοδημοκρατικές τάσεις του. Η φράση «Γι' αυτό εναυάγησαν πάντοτε και θα ναυαγούν ακόμα περισσότερο στο μέλλον κάθε μοναρχικές τάσεις στην Ελλάδα. Και το γεγονός αυτό πρέπει να το λάβουν σοβαρά υπ' όψη τους οι τυχόν ακόμα μοναρχικοί στην Ελλάδα και να μην ματαιοπονούν του κάκου, γιατί η αστική ψυχολογία του Έλληνα θα τους τιμωρήσει κι' αυτούς στο τέλος αμείλικτα, παρ' όλη την τυχόν προσωρινή φρασεολογική ομοφωνία του πλήθους μαζί τους»,⁶⁷⁹ κάνει σαφές ότι ο Σκληρός με την ανάλυσή του για το παρελθόν επιδιώκει να παρέμβει στο πολιτικό παρόν. Επίσης, στην περίπτωση του Όθωνα ο Σκληρός, ενώ ως τώρα δεν

⁶⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 258.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 268.

είχε μιλήσει απαξιωτικά για τους ευρωπαϊκούς λαούς και τους είχε ως πρότυπα για την Ελλάδα, καταφέρεται εναντίον των Βαυαρών, τονίζοντας μάλιστα πως εκμεταλλεύτηκαν τους αγώνες του ελληνικού λαού. Πέρα από την γενική αντιμοναρχική τοποθέτηση του Σκληρού και την προσπάθειά του να συνδέσει την μοναρχία της εποχής του με την εκμετάλλευση από τους ξένους, πιθανότατα ο λόγος του απηχεί ειδικότερα και την πρόσφατη σύγκρουση της Ελλάδας με την Γερμανία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδίως αφού προς την Γερμανία κρατούσε θετική στάση ο βασιλιάς Κωνσταντίνος.

Ο Σκληρός υποστηρίζει πως στην εποχή του Όθωνα οι άνεργοι ένοπλοι των ρουμελιώτικων στρατευμάτων επεδίωκαν μια νέα πολεμική σύγκρουση με την Τουρκία «καλλιεργώντας τη “Μεγάλη Ιδέα” από τη φρασεολογική, ψευτορωμαντική της άποψη». Στα προηγούμενα γραπτά του ο Σκληρός δεν είχε κάνει αυτήν την διάκριση που φαίνεται να κάνει εδώ ανάμεσα σε μία στρεβλή και μία θετική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας. Αντιθέτως, κατέτασσε την Μεγάλη Ιδέα και το περιεχόμενό της στα στοιχεία που δεν επέτρεπαν τον ομαλό πολιτικό και κοινωνικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας. Στην αλλαγή του αυτή πιθανότατα συμβάλει το ότι το 1919 που γράφει τα *Σύγχρονα Προβλήματα* είχε ολοκληρωθεί πια ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα του Βενιζέλου με τη Συνθήκη των Σεβρών έβγαινε με μεγάλα εδαφικά οφέλη. Ξέρουμε πως ο Σκληρός θαύμαζε τον Βενιζέλο⁶⁸⁰ -με την κυβέρνηση του οποίου φαίνεται πως δύο χρόνια πριν του είχε απευθυνθεί πρόταση για συνεργασία- στο πλαίσιο άλλωστε της συνολικής στροφής των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων της περιόδου προς αντίστοιχες πολιτικές επιλογές. Κι επειδή πλέον ο Βενιζέλος ήταν αυτός που υλοποιούσε την Μεγάλη Ιδέα, ο Σκληρός δεν μπορούσε πια να την καταδικάσει καθεαυτή. Ακόμη, αξίζει να αναδείξουμε πως ο Σκληρός αποδίδει την έναρξη του φαινομένου της ληστείας στα ελληνικά βουνά στην μη αποκατάσταση των αγωνιστών από την διοίκηση του Όθωνα που προτίμησε να χρηματοδοτήσει τα βαυαρικά σώματα που έφερε μαζί του στην Ελλάδα. Είναι όμως σημαντικό πως δεν

⁶⁸⁰ Η υποστήριξη του βενιζελισμού από τον Σκληρό δεν ήταν μία μεμονωμένη περίπτωση. Όπως επισημαίνει η Σταυρίδη-Πατρικίου και άλλοι σοσιαλιστές διανοούμενοι, όπως ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης και ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος αποφάσισαν πως η κύρια πολιτική μάχη που είχαν να δώσουν εκείνη την περίοδο ήταν για την οριστική ήττα της μοναρχίας. Μάλιστα, ο τελευταίος είχε διοριστεί σε θέση λογοκριτή από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1917. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο...*, ό.π., σελ. 49.

εξιδανικεύει και δεν σχετικοποιεί καν το φαινόμενο της ληστείας, το οποίο χαρακτηρίζει ως «κακή παράδοση».⁶⁸¹

Με βάση τα παραπάνω, η εγκατάλειψη της μοναρχίας παίρνει έναν χαρακτήρα ευρύτερο από τον πολιτικό. Αποκτά μία διάσταση σχεδόν μεταφυσική, της ανακάλυψης και κατοχύρωσης της πραγματικής φύσης του ελληνικού λαού, αφού είναι αυτή που κρατάει πίσω τον ελληνικό λαό και δεν επιτρέπει την σύμπτωση της ιδεολογία του με την αστική υλική υπόστασή του. Για αυτό και ως πρώτη φορά που υλοποιείται αυτή η σύμπτωση ο Σκληρός βλέπει το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, την «πρώτη καθαρά Κοινωνική και καθαρά Αστική επανάσταση του ελληνικού λαού, εναντίον της αριστοκρατικής μοναρχίας».⁶⁸² Και αυτή η μεταφυσική προσέγγιση της σχέσης του λαού με την ταυτότητά του οδηγεί τον Σκληρό να πει ότι το Κίνημα στο Γουδή του 1909, που αντιλαμβάνεται πως έβαλε την Ελλάδα στις ράγες της πλήρους αστικοποίησης, προέκυψε μέσα από μια «λανθάνουσα εκπολιτιστική εργασία» στην οποία επέτρεψε στον ελληνικό λαό να επιδοθεί το κοινοβουλευτικό καθεστώς της χώρας πως το Γουδή ήταν «μια επανάσταση του ελληνικού λαού εναντίον του εαυτού του»,⁶⁸³ μια «αναγκαία “κάθαρσις” και “δημόσια μετάνοια” για τα ελαττώματά του».⁶⁸⁴ Έτσι, όταν τελικά ο Σκληρός αναφέρεται ευθέως πια στην ελληνική κοινωνία του 1919 την περιγράφει ως μία κοινωνία που ως τότε ήταν μικροαστική οικονομικά - με έναν χαρακτήρα «μικρογεωργικό, μικροεμπορικό, μικροβιομηχανικό και μικροναυτικό»-⁶⁸⁵ και ιδεολογικά -με ευθύνη του άρχοντος συγκροτήματος που, παρότι αποτελούνταν και από μεγάλους αστούς ευνόησε την συντηρητική ιδεολογική σκευή που είχε τις αναφορές της στο βυζαντινό παρελθόν για «να αποκοιμίση

⁶⁸¹ Γεώργιος Σκληρός, «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., σελ. 266.

⁶⁸² Στο ίδιο, σελ. 270. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶⁸³ Όπως τονίζει ο Αξελός, ο Σκληρός βλέπει την ελληνική κοινωνία ως εντελώς αστική ήδη από την Άλωση. Αυτό δεν του επιτρέπει να δει τον πραγματικό χαρακτήρα του κοτζαμπασισμού και την διαδικασία της σταδιακής, στην πραγματικότητα, οικοδόμησης της εμπορικής αστικής τάξης της Ελλάδας κάτω από την προστασία της μοναρχίας, την ιδιόμορφη ανάπτυξη του ελληνικού αστισμού και την σταδιακή αφυδάτωση της ελληνικής φεουδαρχίας που όμως για δεκαετίες ήταν η βασική δύναμη εξουσίας. Για αυτό και τελικά στο Γουδή δεν βλέπει μια προσπάθεια αστικοδημοκρατικού εκσυγχρονισμού αλλά ένα ψυχικό και σχεδόν ενστικτώδες κίνημα. Λουκάς Αξελός, *Γ. Σκληρός, Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση της Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 64-65.

⁶⁸⁴ Γεώργιος Σκληρός, «Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., σελ. 288. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Φτάνει ακόμη και να πει ότι η τότε ελληνική κοινωνία ήταν «χωρίς κοινωνικές τάξεις», δείγμα του χαλαρού τρόπου με τον οποίο ο Σκληρός χρησιμοποιούσε ενίοτε τις αναλυτικές κατηγορίες του. Στο ίδιο, σελ. 292.

⁶⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 280.

καλύτερα το λαό που [...] τον ενανούριζε και τον αποβλάκωνε με φτωχοαλαζονικά μεγαλεία»-⁶⁸⁶ η οποία όμως τα τελευταία χρόνια με την ανάπτυξη της οικονομίας, την επέκταση του κράτους και την δημιουργία της εργατικής τάξης έχει ευθυγραμμιστεί περισσότερο με την εποχή της και με τα ευρωπαϊκά κράτη και θα συνεχίσει σε αυτήν την κατεύθυνση.⁶⁸⁷ Τελικά, το Κόμμα των Φιλελευθέρων έρχεται να εκπληρώσει μια «ιστορική αποστολή»,⁶⁸⁸ αυτήν του αστικού εκσυγχρονισμού της χώρας, του συντονισμού της οικονομικής με την ιδεολογική συνθήκη του λαού, την οποία στο σχήμα του Σκληρού δεν είχε εκπληρώσει ως τότε το άρχον συγκρότημα και ειδικώς η αστική τάξη, η οποία αφού εντάχθηκε στο άρχον συγκρότημα επαναπαύτηκε και μετατράπηκε σε τάξη συντηρητική. Την φράση αυτή για την «ιστορική αποστολή» της αστικής τάξης θα την συναντήσουμε αργότερα, στον επόμενο μαρξιστή με σημαίνουσα παρέμβαση για την επανάσταση του 1821, τον Γιάννη Κορδάτο. Ίσως, τελικά, όλα αυτά τα σημεία που εντοπίζουμε ιδεολογική ή αναλυτική σύγχυση του Σκληρού αυτήν την τελευταία του περίοδο να αποτύπωναν απλώς το μεταβατικό στάδιο του προς την ακόμη εντονότερη προσέγγιση των Φιλελευθέρων. Αξίζει, πάντως, να αναδείξουμε την παρατήρηση του Μπουμπού πως μια πραγματική καινοτομία που εισάγει ο Σκληρός είναι πως η σύλληψη του πως οι ρίζες της καχεξίας ή κακοδαιμονίας της ελληνικής κοινωνίας της εποχής του έπρεπε να αναζητηθούν στη δομή του ελληνικού αστισμού.⁶⁸⁹

Συγκεφαλαιωτικά, ο Σκληρός αποτέλεσε πράγματι τον άνθρωπο που σύστησε στην ελληνική ιστοριογραφία την ήπειρο του μαρξισμού. Κομμάτι μιας ευρύτερης επαφής Ελλήνων προοδευτικών διανοουμένων των αρχών του 20^{ου} αιώνα με την μαρξιστική ανάλυση, ο Σκληρός αποτύπωσε στο έργο του τα χαρακτηριστικά του μαρξισμού της εποχής του, του ορθόδοξου μαρξισμού της Β' Διεθνούς. Η ανεπαρκής τριβή του με το ιστορικό υλικό και η επιλογή του να μην συνδυάσει την θεωρητική με την πολιτική δράση του, αλλά να παραμείνει, όπως έλεγε, ένας «ουδέτερος επιστήμων του

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 283.

⁶⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 280.

⁶⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 335.

⁶⁸⁹ Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωγη μαρξιστική σκέψη...*, ό.π., τ. 1, σελ. ζ. Όπως σημειώνει ο Μπουμπούς, σε πολλές χώρες, όπως η Γερμανία και η Ιταλία, υπάρχουν μελέτες που αμφισβητούν το κατά πόσο οι αστικές τάξεις τους είχαν δημιουργήσει κουλτούρα στα χνάρια της κληρονομιάς του Διαφωτισμού και επισημαίνουν πως δεν είχαν οικοδομήσει πραγματικά φιλελεύθερες κρατικές δομές. Στο ίδιο, σελ. ζ.

γραφείου», καθόρισαν τα όρια της ανάλυσής του. Έτσι, ο μαρξισμός του Σκληρού έμεινε σχηματικός, γραμμικός, να διεκδικεί τον χαρακτήρα της αντικειμενικής κοινωνιολογίας, της επιστήμης που απαιτούσε την αποδοχή της ως τέτοια, όχι και ως ένα σύστημα πάλης, πέρα από ανάλυσης. Ήταν ένας μαρξισμός που είχε γίνει αντιληπτός από τον Σκληρό ως μια θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης, έστω χωρίς καθορισμένο τέλος. Δέσποζε εντός του η ορθόδοξη Β΄ Διεθνής, η οποία αντί να κατανοήσει τον Χέγκελ μαρξιστικά, έμοιαζε να έχει καταλάβει τον Μαρξ χεγκελιανά. Για αυτό και τον κατάλαβε τόσο σχηματικό, μονιστικό, αυτοματοποιημένο και νομοτελειακό, σχεδόν μεταφυσικό και τελικά στεγνό, ανίκανο να ενσωματώσει τις ιστορικές αλλαγές, όπως το πέρασμα του καπιταλισμού στην ιμπεριαλιστική φάση του. Αλλά με δεδομένα όλα αυτά, το έργο του Σκληρού παραμένει πρωτοποριακό και ρηξικέλευθο. Το εθνικό φαινόμενο και το 1821 για πρώτη φορά εξετάζονταν στην Ελλάδα μέσα από το υλιστικό πρίσμα. Ο ρόλος της ανάπτυξης της αστικής τάξης στη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους και η μετέπειτα δυσαρμονία του αστικού οικονομικού χαρακτήρα με το ιδεολογικό και το θεσμικό εποικοδόμημα της χώρας θα είναι αποκαλυπτικοί καθοδηγητικοί μίτοι, που η μαρξιστικά ανάγνωση της νεότερης ελληνικής ιστορίας δεν θα εγκατέλειπε, παρά τις πολλές διαφοροποιήσεις από το σχήμα του Σκληρού. Κι αυτό παρότι η ενασχόληση του με το 1821 έχει για τον Σκληρό έναν χαρακτήρα επικουρικό. Άλλωστε, βασικό στόχο του έργου του δεν αποτελεί η ιστορική αποτίμηση του παρελθόντος, αλλά η πολιτική διαχείριση της πραγματικότητας του ελληνικού κράτους της εποχής του. Αυτό δεν είναι αμιγής εργαλειακότητα, αλλά μας κάνει να συνειδητοποιούμε ότι το παρόν είναι αυτό που μας ορίζει τα ερωτήματα που θέτουμε κάθε φορά στο παρελθόν. Για αυτό και ο Σκληρός δεν ήταν ο μόνος που το έκανε. Τα επόμενα χρόνια η ελληνική σοσιαλιστική κίνηση θα περνούσε από τη φάση της θεωρητικής ενασχόλησης σε αυτή της κομματικά συγκροτημένης πολιτικής δράσης. Έτσι, από εδώ και πέρα και για αρκετές δεκαετίες οι κατά καιρούς διαφοροποιήσεις των μεταγενέστερων μαρξιστών ιστοριογράφων θα πηγάζουν από τις αλλαγές στην κυρίαρχη γραμμή του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος και θα μας προσφέρουν ένα εξαιρετικό εργαλείο εντοπισμού τους. Και το γεγονός και μόνο ότι παρά τις αλλαγές αυτές, για πολλά χρόνια μετά το θάνατο του Σκληρού ένα μεγάλο μέρος της ιστοριογραφικής αντιπαράθεσης διεξάγονταν ακόμη και στους κόλπους του σοσιαλιστικού κινήματος

«σε διάλογο με το φάντασμα του» (κατά παράφραση της γνωστής ρήσης του Νίκου Πουλαντζά για τον Μαρξ και την Κοινωνική Θεωρία), αλλά και πως μέσω του έργου του ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής διανόησης ήρθε σε επαφή για πρώτη φορά με τον μαρξισμό, καταξιώνει τη συμβολή του ως θεμελιώδη επιστημονικά και πολιτικά.

3.3 Γιάνης Κορδάτος. Ο ιστορικός που γεννήθηκε όταν πέθανε ο Παπαρρηγόπουλος

Ο επόμενος σημαντικός παράγοντας του ελληνικού σοσιαλιστικού χώρου που με το έργο του για την επανάσταση του 1821 προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις ήταν ο Γιάνης Κορδάτος. Είχε γεννηθεί στη Ζαγορά του Πηλίου το 1891. Το 1907 εισήχθη στο «Ελληνο-Γερμανικό» σχολείο, στη Σμύρνη, όπου είχε δάσκαλο τον Δημήτρη Γληνό. Φοίτησε επίσης στο «Ελληνο-Γαλλικό» Λύκειο της Κωνσταντινούπολης και στο Κρατικό Γυμνάσιο του Βόλου. Το 1909 γράφτηκε στη Νομική Σχολή Αθηνών. Επηρεασμένος ήδη από τον Γληνό, συγκρότησε με άλλους φοιτητές τη Φοιτητική Συντροφιά, με σκοπό τη μελέτη και διάδοση της δημοτικής γλώσσας σε συνδυασμό με τη διάδοση προοδευτικών εκπαιδευτικών και πολιτικών ιδεών. Συνεργάστηκε επίσης με τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, που είχε ιδρυθεί το 1910 από 36 διανοούμενους μεταξύ των οποίων ο Δημήτρης Γληνός, ο Μανώλης Τριανταφυλλίδης και ο Αλέξανδρος Δελμούζος. Η επαφή του Κορδάτου με το εργατικό κίνημα που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται τα προηγούμενα χρόνια, εντάθηκε από το 1917, έτος της Οκτωβριανής Επανάστασης αλλά και της αποφοίτησής του από την Νομική. Αρθρογραφούσε στις εφημερίδες *Θεσσαλία* και *Κήρυξ* του Βόλου, στην *Ακρόπολη* και στον *Ριζοσπάστη*. Το 1918 συμμετείχε στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας (ΣΕΚΕ). Το 1922 εκλέχθηκε γραμματέας του κόμματος, αναλαμβάνοντας προσωπικά και την αρχισυνταξία του *Ριζοσπάστη*. Τον Φεβρουάριο του 1924 εκλέχθηκε, μαζί με τους Σεραφείμ Μάξιμο και Θωμά Αποστολίδη, στην τριμελή επιτροπή που αντικατέστησε την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος μετά την παραίτηση των μελών της τελευταίας. Στο Γ' έκτακτο συνέδριο του, στα τέλη του 1924, το κόμμα αποδέχθηκε τους «21 όρους» της Κομμουνιστικής Διεθνούς και προσχώρησε σε αυτήν, μετονομαζόμενο και επισήμως σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Παράλληλα, το συνέδριο αποφάσισε να υιοθετήσει

το σύνθημα περί «ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης», ευθυγραμμιζόμενο με την πρόσφατη θέση της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Αυτή η απόφαση προκάλεσε την αντίδραση του Κορδάτου που παραιτήθηκε από την Κεντρική Επιτροπή του κόμματος και απέιχε από τις διαδικασίες του.⁶⁹⁰

Ο Κορδάτος συνήθιζε να λέει πως γεννήθηκε «τη χρονιά που πέθανε ο Παπαρρηγόπουλος». Με τη φράση αυτή έδειχνε τον μεγάλο του στόχο, να ανατρέψει την κληρονομιά του «εθνικού ιστορικού» στην ιστορική αυτογνωσία των Ελλήνων, παρουσιάζοντας και αυτός μία συνολική αποτύπωση του ιστορικού παρελθόντος του ελλαδικού χώρου, από την αρχαιότητα ως τις μέρες του, βασισμένη όμως στα επιστημονικά εργαλεία του ιστορικού υλισμού. Ασφαλώς, η επιθυμία του δεν είχε μόνο επιστημονική βάση, αλλά εδραζόταν και στην πεποίθησή του πως ανατρέποντας την εικόνα του παρελθόντος με την οποία εξοικείωναν το λαό οι -όπως θα λέγαμε σήμερα- Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους, τα μέλη των εκμεταλλευόμενων κοινωνικών στρωμάτων θα αποκτούσαν πολύ καθαρότερη εικόνα και για τις πολιτικές επιλογές που τα συνέφερε να κάνουν στο παρόν τους. Έτσι, ο Κορδάτος επέλεξε να ξεκινήσει αυτήν την μεγάλη πορεία με την ανάλυση των γεγονότων της επανάστασης του 1821, που πράγματι ήταν το πιο πρόσφορο πεδίο για την ανάδειξη όλων των παραπάνω.

Το έργο που σηματοδοτεί την έναρξη του εγχειρήματος είναι η *Κοινωνική Σημασία της Κοινωνικής Επανάστασεως του 1821*. Άρχισε να γράφεται το 1922 και κυκλοφόρησε το 1924. Η υποδοχή του έργου από μεγάλη μερίδα της διανόησης αλλά και των φοιτητών και των μαθητών ήταν εξαιρετικά θετική. Αναπτύχθηκε μια μεγάλη προσπάθεια καταπολέμησης του βιβλίου, στην οποία συμμετείχαν η παγκαλική δικτατορία και η Ιερά Σύνοδος. Το υπουργείο Παιδείας, μάλιστα, είχε εκδώσει εγκύκλιο με την οποία, αφού καταδίκασε τον σοσιαλισμό, καλούσε τους καθηγητές να πάρουν μέτρα εναντίον των μαθητών που διάβαζαν την *Κοινωνική Σημασία*. Η δε Ιερά Σύνοδος, αφού ασχολήθηκε επισταμένως και σε πολλές συνεδριάσεις με το ζήτημα, ανέθεσε στον θεολόγο Π. Ν. Τρεμπέλα να γράψει μελέτη που να αντικρούει

⁶⁹⁰ Τα βιογραφικά στοιχεία του Γ. Κορδάτου αντλήθηκαν από: Γιάννης Μηλιός, *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1996. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, ³1999. Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Εισαγωγή στο Γιάννη Κορδάτο, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1999.

τον Κορδάτο και να αποδεικνύει ταυτόχρονα πως ο μαρξισμός και ο ιστορικός υλισμός δεν ήταν παρά έωλα κατασκευάσματα. Αλλά και από τις σελίδες των εφημερίδων και των περιοδικών της εποχής η πολεμική ήταν έντονη.⁶⁹¹ Παρά την έντονη αντίδραση που προκάλεσε -ή και εξαιτίας αυτής- το βιβλίο εξαντλήθηκε ταχύτατα.

Ήδη από την εισαγωγή της *Κοινωνικής Σημασίας*, ο Κορδάτος εκθέτει τις μεθοδολογικές αρχές του και ειδικώς το μαρξιστικό σχήμα των σταδίων που θα χρησιμοποιήσει.⁶⁹² Παρουσιάζει τον ιστορικό υλισμό αναγκαστικά κωδικοποιημένα, με την επιθετικότητα του αποκαλυπτικού τρόπου με τον οποίο οι φορείς των νέων ιδεολογιών διεκδικούν να επιβληθούν στο κοινό τους και να παραμερίσουν τις παλιές θεωρίες που θεωρούν πως συσκοτίζουν την πραγματικότητα και παραπλανούν τους ανθρώπους. Βέβαια, δεν φτάνει στις απόλυτες διατυπώσεις του Σκληρού που απαιτούσε διά διακηρύξεως την υποταγή όλων στον μαρξισμό ως επιστημονικώς ανώτερο όλων των συστημάτων σκέψης. Όμως, και πάλι, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται και παρουσιάζει ο Κορδάτος τον μαρξισμό, μαρτυρά εύγλωττα την πρόσδεση του στον οικονομισμό και την μηχανικότητα. Έτσι, ο συγγραφέας αναφέρει μεν πως η δομή της κοινωνίας είναι «αποτέλεσμα της εξελίξεως των παραγωγικών σχέσεων των ανθρώπων», όμως τελικά παρουσιάζει τις σχέσεις παραγωγής ως απλό αποτέλεσμα των «εργαλείων», δηλαδή των μέσων παραγωγής - και μάλιστα με την στενή έννοια, χωρίς να περιλαμβάνει σε αυτά την εργατική δύναμη- που με τη σειρά τους καθορίζουν τον τρόπο παραγωγής. Και στο τέλος υποστηρίζει καθαρά πως «Ενόσω τα εργαλεία (μέσα παραγωγής) μένουν στάσιμα, δηλαδή από τεχνικής απόψεως δεν εξελίσσονται, δεν τελειοποιούνται, κατ' ανάγκην μένουν στάσιμοι και αι κοινωνικά και αι οικονομικά σχέσεις των ανθρώπων, δηλαδή το πολιτειακόν καθεστώς το οποίον είνε η εξωτερίκευσις όλων αυτών των σχέσεων. Με την πάροδον όμως του χρόνου, μόλις επέλθουν τελειοποιήσεις εις τα μέσα της

⁶⁹¹ Τα παραπάνω παρατίθενται από τον Θανάση Χ. Παπαδόπουλο στο εισαγωγικό σημείωμα που συνοδεύει την έκδοση Γιάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1999, σελ. 7-15.

⁶⁹² «Η ανθρώπινη κοινωνία αριθμεί βίον πολλών χιλιάδων ετών και εις το διάστημα των αιώνων διήλθε από διάφορα στάδια (πρωτόγονος κομμουνισμός, δουλεία, φεουδαρχία, καπιταλισμός)». Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1924, σελ. θ. Η αναφορά στον πρωτόγονο κομμουνισμό μαρτυρά επιρροή από τον έργο του Ένγκελς *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*.

παραγωγής καθώς και εφευρέσεις νέαι, αμέσως επέρχεται ανάλογος με την σημασίαν των επελθουσών τεχνικών τελειοποιήσεων, αλλαγή εις τας οικονομικάς συνθήκας και σχέσεις της κοινωνίας και συνεπώς και αλλαγή εις τας κοινωνικάς αυτής μορφάς». Η μηχανικότητα είναι σαφής, αφού με το σχήμα του Κορδάτου, αν δεν εξελιχθούν τεχνολογικά τα μέσα παραγωγής δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα στο κοινωνικό καθεστώς. Άλλωστε και το ίδιο το πολίτευμα το βλέπει ως απλή αντανάκλαστική προσαρμογή των θεσμών στον τρόπο παραγωγής. Τελικά, η επανάσταση γίνεται αντιληπτή ως το «αναπόφευκτον ορμητικόν ξέσπασμα της εξελίξεως» και το πολιτειακό καθεστώς αλλάζει ως ευθύ «αποτέλεσμα των δημιουργηθεισών εν τω μεταξύ νέων οικονομικών συνθηκών».⁶⁹³ Έτσι, σε σχέση με τον Σκληρό, διαφοροποιείται στο ότι θεωρεί την επανάσταση αναπόφευκτη, αλλά συμβαδίζει στην ιδέα για το πολίτευμα ως απλή αντιστοίχιση του θεσμικού με το οικονομικό πεδίο. Ο Κορδάτος ορίζει, πάντως, την ταξική πάλη πιο σωστά από τον Σκληρό, λέγοντας πως είναι μία διαρκής σύγκρουση, σε αντίθεση με τον Σκληρό που έδειχνε να την αντιλαμβάνεται ως ασυνεχή.⁶⁹⁴ Παραλληλίζει και αυτός τον μαρξισμό με τον δαρβινισμό, θεωρώντας πως και οι δύο στοχαστές εντόπισαν, ο καθένας στο πεδίο του, τον ένα μοναδικό νόμο κίνησης των πραγμάτων: την θεωρία της εξέλιξης για τη φύση και την πάλη των τάξεων για την κοινωνία.⁶⁹⁵ Αυτή η διατύπωση αφήνει περιθώριο να θεωρήσουμε πως ο Κορδάτος δεν προσλαμβάνει τον δαρβινισμό με τον τρόπο που το κάνει ο Σκληρός, ως εργαλείο νομοτελειακότητας. Σε αυτό συνηγορεί και το ότι νιώθει την ανάγκη να διευκρινίσει πως ο μαρξισμός δεν είναι μηχανιστικός και δεν υποστηρίζει πως η ανθρώπινη ιστορία εξελίσσεται εντελώς αυτόματα, όπως του προσάπτουν κάποιοι επικριτές του, αλλά αναγνωρίζει την καθοριστική συμβολή των μεγάλων προσωπικοτήτων στην ιστορία, ως καταλυτών, όμως, μιας εξέλιξης που οι προϋποθέσεις της έχουν ήδη διαμορφωθεί.⁶⁹⁶ Επίσης, ο Κορδάτος εγκალεί τους

⁶⁹³ Στο ίδιο, σελ. θ-ι.

⁶⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. ια.

⁶⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. ια. Πάντως, η σχετική ανάλυση είναι δυσανάλογα μικρή για ένα τέτοιο θέμα, οπότε δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την επιστημολογική θέση του δαρβινισμού από τον Κορδάτο.

⁶⁹⁶ «Ο ορθόδοξος μαρξισμός δεν διδάσκει πουθενά ότι ο άνθρωπος είναι μια απλή μηχανή, εκείνο που διδάσκει είναι ότι άνθρωπος είναι και άνθρωπος και μηχανή. Οι μαρξιστάι δεν υπεστήριξαν ποτέ ότι αι μεγαλοφυΐαι και οι μεγάλοι άνδρες δεν παίζουν απολύτως κανένα ρόλον όταν *ευρίσκονται* εντός της εποχής των, όταν δηλαδή καλούνται να δράσουν εις εποχήν κατά την οποίαν υπάρχουν οι αντικειμενικοί όροι». Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ ιγ. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

αστούς ιστορικούς της εποχής του για έλλειψη κοινωνιολογικής επεξεργασίας⁶⁹⁷ του 1821 και γενικώς για την απουσία «αντικειμενικής σκέψης»,⁶⁹⁸ κάτι που μας θυμίζει έντονα τον Σκληρό. Όμως, ο ίδιος επιλέγει να διαφοροποιηθεί ρητώς από την μεθοδολογία του Σκληρού. Του αναγνωρίζει πως ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε στην Ελλάδα τον ιστορικό υλισμό για την ανάλυση του 1821, αλλά του καταλογίζει και πως, όντας επηρεασμένος από «τον ρεβιζιονισμόν του Μπερνστάιν», δηλαδή την κυρίαρχη θεωρητική και πολιτική γραμμή της Β' Διεθνούς, την γερμανική και την γαλλική σοσιαλδημοκρατία και βεβαίως την σχολή του Πλεχάνοφ, χρησιμοποίησε τον μαρξισμό δογματικά και οδηγήθηκε σε κρίσεις εντελώς «ιδεαλιστικές», δηλαδή σχηματικές. Του προσάπτει, επίσης, τόσο την έλλειψη βιβλιογραφίας και μελέτης του πραγματολογικού υλικού, όσο και την υπέρβαση του μαρξισμού, αφού στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* εμφανίζει άλλους δύο όρους που καθορίζουν την κοινωνική εξέλιξη, πέρα από τον υλικό, τον ψυχικό και τον ιστορικό.⁶⁹⁹

Ο Κορδάτος ξεκινάει και αυτός την ανάλυσή του από το Βυζάντιο, επειδή αποτελούσε σημείο αναφοράς για την εθνική ιστοριογραφική σχολή και το πεδίο επί του οποίου θεμελιωνόταν φαντασιακά η Μεγάλη Ιδέα. Μέριμνα του Κορδάτου είναι να παρουσιάσει μια υλιστική ερμηνεία της πτώσης του Βυζαντίου, απέναντι στις σχετικές θέσεις της κυρίαρχης ιστοριογραφίας. Έτσι, αντικρούει την θέση πως η κατάλυση του Βυζαντίου οφειλόταν στην αποσταθεροποίηση που προκαλούνταν από τις θρησκευτικές διαφορές των κατοίκων του και προβάλλει ως αιτία τις επικρατούσες οικονομικές συνθήκες και συγκεκριμένα την κρίση του φεουδαρχικού συστήματος που επέφερε, παρότι ήταν λιγότερο σκληρό από το αντίστοιχο της Δύσης, αβάστακτες φοροδοτικές επιβαρύνσεις και μεγάλη εκμετάλλευση των αγροτών. Αυτό συνιστά μία πρωτότυπη συμβολή, αφού ο Σκληρός περιοριζόταν και στο *Κοινωνικόν μας Ζήτημα* και στα *Σύγχρονα Προβλήματα* να πει πως το Βυζάντιο απλώς υποτάχθηκε σε έναν ισχυρότερο εχθρό, τους Οθωμανούς.⁷⁰⁰ Παρουσιάζει μια εικόνα του Βυζαντίου στον αντίποδα αυτής που συγκροτούσε η κυρίαρχη

⁶⁹⁷ «Οι ακοινωνιολόγητοι όμως και αμαθείς ούτοι συγγραφείς». Στο ίδιο, σελ. γ'.

⁶⁹⁸ «Κανένας από τους ιστορικούς μας δεν έθιξε τα προ και μετά την επανάστασιν γεγονότα με αυστηράν αντικειμενικήν σκέψιν».. γ'.

⁶⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. ιδ. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁰⁰ Γεώργιος Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα»..., ό.π., σελ. 109 και «Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού»..., ό.π., σελ. 123.

ιστοριογραφία. Μιλάει για στασιμότητα των επιστημών και πνευματικό σκοταδισμό, πλήρη έλλειψη ελευθεριών αλλά και πολλά οικονομικά προβλήματα. Αυτή η διαχείριση δείχνει το Βυζάντιο ως κάτι απωθητικό και όχι ως στοιχείο που θα έβλεπαν ευχαρίστως οι Έλληνες ως κομμάτι της εθνικής τους ιστορίας.⁷⁰¹ Επίσης, αναιρεί την εικόνα της οθωμανικής κατάκτησης ως πρωτοφανούς κοινωνικής συμφοράς. Άλλωστε, ο Κορδάτος φτάνει να πει πως λόγω αυτής της σκληρής κατάστασης που βίωνε ο λαός σε πολλές περιπτώσεις επιζητούσε να αλλάξει κυρίαρχο και όταν αυτό συνέβη το δέχτηκε με ελπίδα, ενώ ακόμη και κάποιοι επίσκοποι δεν πίστευαν πως υπό τους Οθωμανούς θα επιδεινώνονταν οι συνθήκες, όπως αναφέρει παραπέμποντας στον βυζαντινό χρονογράφο Χαλκοκονδύλη.⁷⁰² Παρόλα αυτά, αξίζει να σημειώσουμε πως από τη σύντομη αναφορά του Κορδάτου στο Βυζάντιο λείπει κάθε ρητή αναφορά στην ύπαρξη ή μη εθνοτικής σύνδεσης των Νεοελλήνων με τους Βυζαντινούς. Και γενικώς, δεν υπάρχει στο έργο κάποια ρητή και συγκροτημένη θεωρητική θέση σε σχέση με την προέλευση και την δημιουργία του εθνικού φαινομένου, παρότι από τα συμφραζόμενα είναι σαφές πως ο Κορδάτος το συνδέει με την αστική τάξη. Όταν φτάνει στην Άλωση και μιλάει για τα προνόμια που έδωσε ο Μωάμεθ ο Πορθητής στους χριστιανούς της Κωνσταντινούπολης, ο Κορδάτος βρίσκει την ευκαιρία να χτυπήσει την προνοιακή αντίληψη της ιστορίας.⁷⁰³

Όταν ο Κορδάτος αρχίζει να αναφέρεται στην περίοδο πριν την επανάσταση, αναδεικνύει την ανάδυση μιας ισχυρής ελληνικής αστικής τάξης από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα,⁷⁰⁴ η οποία κορυφώνεται στα μέσα του 18ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα, προφανώς υπονοώντας την επίδραση της Συνθήκης του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή το 1774. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι τα νησιά όπου, λόγω της ναυτιλίας και του λαθρεμπορίου που έκανε ο στόλος τους κατά τους ναπολεόντειους πολέμους,⁷⁰⁵ είχε αλλάξει ο χαρακτήρας των τοπικών οικονομιών, το εμπόριο είχε αναχθεί σε κύρια οικονομική δραστηριότητα και η συναφής αστική τάξη σε πρωτεύουσα κοινωνική

⁷⁰¹ Ι. Κ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 17.

⁷⁰² Στο ίδιο, σελ. 18.

⁷⁰³ «Η τοιαύτη υποχώρησις του Μωάμεθ και των διαδόχων του απέναντι του ελληνικού κλήρου και της αριστοκρατίας δεν είνε αποτέλεσμα βεβαίως “καλής” θελήσεως, ούτε “σφάλματος”, ούτε της “θείας θελήσεως” καθώς υποστηρίζουν οι άκριτοι ιστορικοί μας». Στο ίδιο, σελ. 35.

⁷⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 132.

⁷⁰⁵ Παραλληλίζει, μάλιστα, τον αποκλεισμό που είχε εφαρμοστεί στη Γαλλία του Ναπολέοντα με τους αποκλεισμούς της ΕΣΣΔ του Λένιν. Στο ίδιο, σελ. 20.

θέση.⁷⁰⁶ Ο Κορδάτος, όμως, δεν αναδεικνύει την κρίση που ακολούθησε το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων ως κίνητρο για την επανάσταση, όπως έκανε ο Σκληρός. Σε κάθε περίπτωση, η διακριτή ενδοταξική υπόσταση των αστών των νησιών είναι μια υπόθεση που πρέπει οπωσδήποτε να αποδειχθεί από τον συγγραφέα, διότι αργότερα θα παρουσιάσει αυτό το κοινωνικό στρώμα ως το κατεξοχήν πρωτοπόρο τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης κατά την επανάσταση. Ανάλογης σημασίας οικονομική δραστηριότητα βλέπει και στην ηπειρωτική Ελλάδα, φτάνοντας μάλιστα να μιλήσει για την ύπαρξη και βιομηχανικής ανάπτυξης κατά την ίδια περίοδο.⁷⁰⁷

Η αιτία της ενασχόλησης του Κορδάτου με τη διαδικασία ανάδυσης της ελληνικής αστικής τάξης είναι η προσπάθειά του να εντάξει ερμηνευτικά την επανάσταση του 1821 σε ένα ολιστικό και μηχανιστικό μαρξιστικό σχήμα για το ξέσπασμα αστικοδημοκρατικών εξεγέρσεων,⁷⁰⁸ στη βάση της ανάπτυξης των εθνικών αστικών τάξεων.⁷⁰⁹ Η αντιμετώπιση της βιοτεχνικής παραγωγής της Ελλάδας του 19ου αιώνα ως βιομηχανικής, σε συνδυασμό με τη θέση πως η ελληνική αστική τάξη σχηματίστηκε λόγω των ίδιων αιτιών που συνετέλεσαν στο σχηματισμό των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων,⁷¹⁰ είναι ενδεικτικές αυτής της προσπάθειας. Δεν παραλείπει, μάλιστα, να αξιολογήσει αρνητικά την επιλογή της κυρίαρχης

⁷⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 19, 20.

⁷⁰⁷ «Είς την Πελοπόννησον το σπουδαιότερον, ας το ονομάσωμεν έτσι, βιομηχανικόν κέντρον της τότε προεπαναστατικής εποχής, ήτο η Δημητσάνα. [...] Λόγω της σπουδαιότητος της *Βιομηχανίας* αυτής». Κορδάτος, *ό.π.*, σελ. 26, η έμφαση στο πρωτότυπο. Επίσης, «Αρκετά χαρακτηριστικόν της μεγάλης εμπορικής και βιομηχανικής ακμής της Θεσσαλίας», «η μεγάλη ναυτική, εμπορική και βιομηχανική ακμή της υποδούλου Ελλάδος». Στο ίδιο, σελ. 28. Ο Κορδάτος εδώ αναβαθμίζει την βιοτεχνία της εποχής σε βιομηχανία. Αυτή η θέση είναι ακραία, ακόμα και για την ανάλυση του Σκληρού, στην οποία δεν συναντιέται. Οφείλεται μάλλον σε λεκτική υπερβολή την οποία εμμέσως διορθώνει ο Κορδάτος στο τέλος του έργου όταν αναφέρει πως η βιομηχανία αναπτύχθηκε στην Ελλάδα μετά το 1880. Στο ίδιο, σελ. 165.

⁷⁰⁸ Υπέρ αυτού συνηγορεί και το ότι, όταν αναφέρεται στην ανάπτυξη και τη δράση της ελληνικής αστικής τάξης (στο ίδιο, σελ. 30), παραπέμπει στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, του οποίου όμως οι επεξεργασίες για τις εθνικές αστικές τάξεις αφορούν κατά βάση αυτές τις Δυτικές Ευρώπης.

⁷⁰⁹ Το ξέσπασμα ειδικότερα της Ελληνικής Επανάστασης το αντιλαμβάνεται ως αποτέλεσμα του συνδυασμού αντικειμενικών και υποκειμενικών συνθηκών (με την αστική τάξη στο επίκεντρο): Στις μεν αντικειμενικές εντάσσει την υλική ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης, στις δε υποκειμενικές το αστικοδημοκρατικό ιδεολογικό ευρωπαϊκό περιβάλλον που υπήρχε κυρίως λόγω της Γαλλικής Επανάστασης. Τόσο η επιμονή του Κορδάτου στον αμιγώς αστικό -από υλική και ιδεολογική άποψη- χαρακτήρα του 1821, όσο και η χρήση του εργαλείου του συνδυασμού αντικειμενικών-υποκειμενικών συνθηκών παραπέμπουν ευθέως στις μαρξιστικές αναλύσεις.

⁷¹⁰ «Από την φεουδαρχικήν οικονομίαν του Μεσαίωνος εγεννήθη μία νέα κοινωνική τάξις, η *αστική* (μπορτζουαζία) διά τόν ίδιον λόγον καί διά τας αυτάς αιτίας πού καί είς τήν Ευρώπην [...] εγεννήθησαν οι αστοί των πρώτων κοινοτήτων κι' από αυτούς πάλιν η νεωτέρα αστική τάξις». Ι. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, *ό.π.*, σελ. 29. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

ιστοριογραφίας να αποκρύπτει την ταξική διάσταση του 1821 και να ανάγει σε βασικούς παράγοντες της εξέγερσης όχι την αντικειμενική οικονομική ανάπτυξη, αλλά καθαρά υποκειμενικούς όρους, όπως τη φιλοπατρία και το θρησκευτικό συναίσθημα. Για τα δύο τελευταία φτάνει να πει αφοριστικά πως «δεν συνετέλεσαν εις την γέννησιν της ιδέας της Επαναστάσεως ούτε εις την έκρηξιν αυτής» αφού, όπως και όλες οι ιδεολογίες, «δεν είχε τίποτα άλλο παρά το *αντικαθρέφτισμα* των οικονομικών όρων και αναγκών μιας εποχής»,⁷¹¹ επιμένοντας στην οικονομίστικη αντίληψή του. Το κύριο αποτέλεσμα της μεθοδολογικής επιλογής του Κορδάτου είναι το συμπέρασμα που θα αποτελέσει το επιστέγασμα -ή μάλλον την προαποφασισμένη και για αυτό παρούσα σε όλο το κείμενο κατάληξη- του έργου του, πως δηλαδή η Ελληνική Επανάσταση ήταν «αποκλειστικώς έργον» της νέας αστικής τάξης.⁷¹² Με άλλα λόγια, ο Κορδάτος προσπαθεί να εντοπίσει την τάξη που απετέλεσε την επαναστατική πρωτοπορία του 1821 έχοντας ως υπόδειγμα την Γαλλική Επανάσταση και τον σχετικό ρόλο των Γάλλων αστών. Όμως, κάνει μια διαφοροποίηση, αφού υποστηρίζει μεν ότι τα αίτια της επανάστασης ήταν υλικού χαρακτήρα,⁷¹³ αλλά χαρακτηρίζει την ίδια την επανάσταση ως «εθνική», εφόσον αποσκοπούσε στην κατάλυση ξένου ζυγού, για να την διακρίνει από τις αμιγώς κοινωνικές επαναστάσεις. Δηλαδή, όπως λέει ο Μπουμπούς, η επανάσταση εκδηλώνεται ως η απαίτηση της ελληνικής αστικής τάξης για κοινωνική άνοδο και κατάληψη της πολιτικής εξουσίας σε ένα δικό της κράτος.⁷¹⁴ Το σχήμα αυτό αντλείται από μία φράση του Λένιν, την οποία παραθέτει ο Κορδάτος, από τη μπροσούρα *Σοσιαλισμός και πόλεμος*, όπου αναφέρεται ότι μέχρι το 1871, χρονιά της Παρισινής Κομμούνας, οι πόλεμοι που επικρατούσαν ήταν του τύπου της «εθνικής απελευθερώσεως», η δε σημασία τους συνίστατο «[στην] καταστροφή της απολυταρχίας, της φεουδαρχίας, και *προ παντός*

⁷¹¹ Στο ίδιο, σελ. 29.

⁷¹² Η ακριβής διατύπωση είναι η εξής: «Και η νέα αυτή τάξις ήτο η αστική, η οποία έπαιξε τον πρωτεύοντα ρόλον εις την Ελληνική Επανάστασιν του 21 και της οποίας αποκλειστικώς έργον είχε, η “εθνική” αυτή εξέγερσις». Στο ίδιο, σελ. 30. Η προετοιμασία και η εκτέλεση της επανάστασης αποδίδονται αποκλειστικά στους αστούς. Η φράση είναι ενδεικτική της έντονης επιθυμίας του Κορδάτου να παρουσιάσει τον πρωτοποριακό ρόλο των αστών στην επανάσταση, λόγω του πυρηνικού χαρακτήρα που αυτό το στοιχείο έχει για την υπόθεση εργασίας του.

⁷¹³ «Και τα αίτια αυτά είναι υλιστικά». Στο ίδιο, σελ. 8’.

⁷¹⁴ Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη...*, ό.π., σελ. 87.

[του] ξένου ζυγού». ⁷¹⁵ Ως τώρα, λοιπόν, δεν έχουμε ουσιαστική διαφοροποίηση από το σχήμα του Σκληρού.

Όταν ο Κορδάτος προσπαθεί να διακρίνει τις τάξεις που είχαν συγκροτηθεί κατά την προεπαναστατική περίοδο και να παρουσιάσει το ρόλο της καθεμίας σε σχέση με την Επανάσταση, ξεκινάει εκθέτοντας τα προνόμια που απολάμβαναν ο Κλήρος και η αριστοκρατία της περιόδου. Ο Κλήρος και κυρίως το Πατριαρχείο παρουσιάζονται να έχουν διατηρήσει το εξουσιαστικό και «φεουδαρχικό» χαρακτήρα που είχαν από το Βυζάντιο, ⁷¹⁶ σε αντίθεση με τη θέση του Σκληρού για τον «δημοκρατικό» κλήρο. Μάλιστα, ο Κορδάτος απαντάει στον Σκληρό πως παρότι ο ελληνικός Κλήρος δεν βαρύνεται με «κακουργήματα» τόσο μεγάλα όσο αυτά της Καθολικής Εκκλησίας, ο ρόλος του ήταν εξαιρετικά αρνητικός, αφού συνεχώς καταπίεζε φτωχούς χωρικούς και ολόκληρες κοινότητες για να διαιωνίζει την ισχύ του. ⁷¹⁷ Επίσης, η κατοχή από το Πατριαρχείο της δικαστικής εξουσίας επί των υποθέσεων των χριστιανών υπηκόων αποτελούσε άλλο ένα μέσο άσκησης εξουσίας, και επομένως εύνοιας του ανώτερου Κλήρου από την οθωμανική κυριαρχία. ⁷¹⁸ Στην ίδια ευρεία κατηγορία της φεουδαρχικής τάξης ο Κορδάτος εντάσσει τους «αριστοκράτες», όπως τους ονομάζει καταχρηστικά, που μετά την Άλωση συνέχισαν να στελεχώνουν τους διοικητικούς μηχανισμούς και διατήρησαν την ιδιότητα του γαιοκτήμονα, όπως οι Φαναριώτες, και τους κοτζαμπάσηδες. Στην πορεία του έργου χρησιμοποιεί εναλλάξ τους όρους «φεουδάρχες» και «κοτζαμπάσηδες» -και αυτό θα ακολουθήσουμε και εμείς- αλλά αναφερόμενος στην ίδια γενική κατηγορία των ανθρώπων που αποκτούν πλούτο από την εκμετάλλευση μεγάλων εκτάσεων γης και δεν ανήκουν στην αστική τάξη. Ασφαλώς, γνωρίζουμε πως πολλοί κοτζαμπάσηδες επιδίδονταν και αυτοί στο εμπόριο, αλλά στο στρογγυλεμένο σχήμα του Κορδάτου αυτό δεν φαίνεται. Τέλος, στους φεουδάρχες καταλογίζει, ότι για να συμμετάσχουν στην επανάσταση,

⁷¹⁵ I. Κ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 67. Η έμφαση από τον Κορδάτο.

⁷¹⁶ «Έτσι εμμέσως εξηκολούθησε να υφίσταται ο κλήρος ως κράτος εν κράτει [...] Τα χορηγηθέντα προνόμια εις το Πατριαρχείον [...] συνετέλεσαν εις το να παραμείνη ο κλήρος σχεδόν υπό την προτέραν του μορφή ως οργάνωση φεουδαρχική». Στο ίδιο, σελ. 34. Μάλιστα χρεώνει στο Πατριαρχείο πως προσπάθησε και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους να εδραιώνει την εξουσία του επί αυτού, με την επιδίωξη του για έλεγχο της Εκκλησίας της Ελλάδας. Στο ίδιο, σελ. 44.

⁷¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 45.

⁷¹⁸ «Η παραχωρούμενη διά των άρθρων αυτών εξουσία εις τους Μητροπολίτας ήτο μεγάλη διότι σχεδόν είχαν συγκεντρώσει μετά των Κοτζαμπάσηδων όλην την δικαστικήν εξουσίαν εις τα χέρια των, απονέμοντες αυτοί και μόνοι εις τους ραγιάδες χριστιανούς την δικαιοσύνην και όχι το τουρκικόν Κράτος». Στο ίδιο, σελ. 43.

χρειάστηκε να ξεγελαστούν από την Φιλική Εταιρεία με το εύρημα της «Αοράτου Αρχής».⁷¹⁹

Η αναφορά σε φεουδάρχες και σε αριστοκράτες έρχεται σε ισχυρή αντίθεση με τον Σκληρό, που υποστήριζε πως, μετά την Άλωση, ο ελληνικός λαός δεν είχε πια ούτε αριστοκρατία και ήταν κατά συντριπτική πλειονότητα αστικός. Επίσης, ο Κορδάτος απαντάει και στο στέλεχος του ΣΕΚΕ Γεώργιο Α. Γεωργιάδη, επειδή σε άρθρο του ενέτασσε, όπως και ο Σκληρός, τους κοτζαμπάσηδες στην αστική τάξη.⁷²⁰ Στο ίδιο πλαίσιο διαφωνεί και με το στέλεχος του ΣΕΚΕ Ευάγγελο Παπαναστασίου, που στο βιβλίο του *Τα Βαλκάνια εν σχέσει με το Ανατολικόν Ζήτημα*⁷²¹ υποστήριζε πως ο σουλτάνος αναίρεσε την κοινωνική υπόσταση και την γαιοκτησία των χριστιανικών φεουδαρχικών στρωμάτων.⁷²² Ο ίδιος επισημαίνει ότι το σύστημα των δημογεροντιών προϋπήρχε της οθωμανοκρατίας και ο σουλτάνος απλώς το διατήρησε, αλλά και πως οι κοτζαμπάσηδες συχνά αποκτούσαν τη θέση τους είτε εκμεταλλευόμενοι την οικονομική τους δύναμη, καθιστώντας την στην πραγματικότητα κληρονομική, είτε με εκλογική νοθεία,⁷²³ για αυτό και κατακρίνει όσους ιστορικούς υποστηρίζουν πως το σύστημα των δημογεροντιών ήταν δημοκρατικό.⁷²⁴ Ο Κορδάτος, μάλιστα, παρουσιάζει τους κοτζαμπάσηδες να έχουν ισχυροποιηθεί τόσο πολύ μέσω της εκμετάλλευσης των αγροτών, ώστε να φτάνουν να καθορίζουν την τύχη των τοπικών οθωμανικών αρχών⁷²⁵ και κατηγορεί τους ιστορικούς της κυρίαρχης ιστοριογραφίας πως αποκρύπτουν την πραγματική εκμεταλλευτική τους δράση.⁷²⁶ Συνολικά, με την παρουσίαση του Κλήρου, των Φαναριωτών και των φεουδαρχών-κοτζαμπάσδων και της εκμεταλλευτικής σχέσης που είχαν αναπτύξει με τους υπόδουλους, ο Κορδάτος υποστηρίζει την απουσία κάθε

⁷¹⁹ «Οι Έλληνες φεουδάρχαι δεν ήθελον να λάβουν μέρος εις την επανάστασιν εάν δεν εξαπατώντο ότι επικεφαλής της Επαναστάσεως είνε η Ρωσία δηλαδή μία δύναμις κατ' εξοχήν μοναρχική». Στο ίδιο, σελ. 48.

⁷²⁰ Στο ίδιο, σελ. 164.

⁷²¹ Ευάγγελος Παπαναστασίου, *Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα*, Εκδοτικός Οίκος Χ. Γαννιάρη, Αθήνα 1922

⁷²² Ι. Κ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 36.

⁷²³ Στο ίδιο, σελ. 37.

⁷²⁴ Στο ίδιο, σελ. 42. Προφανώς, αυτή η κριτική αγγίζει και τον Σκληρό που χρησιμοποιούσε την κατάργησή του συστήματος αυτού από τον Καποδίστρια ως τεκμήριο της αντιδημοκρατικότητάς του.

⁷²⁵ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁷²⁶ Στο ίδιο, σελ. 39. Ο Κορδάτος παρουσιάζει ονομαστικά περιπτώσεις Φαναριωτών που αναφέρει πως συνεργάστηκαν μέχρι ταύτισης με τους Οθωμανούς. Στο ίδιο, σελ. 41.

άμεσης και ισχυρής σύγκρουσης συμφέροντος μεταξύ αυτών και της οθωμανικής αρχής. Επομένως, ο Κορδάτος καταρρίπτει την επίσημη και κυρίαρχη θέση για τον επαναστατικό ρόλο της Εκκλησίας και των ελληνικών διοικητικών ελίτ, παρουσιάζοντας την αντίφαση που θα συνεπαγόταν ένας τέτοιος ρόλος ως προς την προεπαναστατική τους στάση και τα ταξικά συμφέροντά τους. Μια τέτοια διεργασία είναι απαραίτητη, προκειμένου να προχωρήσει στην παρουσίαση της αστικής τάξης ως μοναδική επαναστατική πρωτοπορία.

Καίριας σημασίας για τον εντοπισμό της ταξικής πρωτοπορίας του 1821 είναι η αξιολόγηση του ταξικού και ιδεολογικού χαρακτήρα της Φιλικής Εταιρείας, δεδομένου πως αναγνωριζόταν ως ο φορέας που οργάνωσε και ξεκίνησε την Επανάσταση. Ο Κορδάτος συμμερίζεται αυτή τη θέση και σπεύδει να προσδώσει στη Φιλική την εικόνα μιας πολιτικής οργάνωσης με αστικοδημοκρατική υπόσταση, συνδέοντάς την ρητά με το πρότυπο του καρμποναρισμού.⁷²⁷ Τόσο η ταξική καταγωγή των μελών της⁷²⁸ όσο και η ιδεολογία τους⁷²⁹ παρουσιάζονται να αποδεικνύουν τον αστικό χαρακτήρα της Φιλικής και, κατά συνέπεια, της Ελληνικής Επανάστασης. Μια εικόνα αντίφασης προκύπτει από την επιλογή της Φιλικής να προτείνει την αρχηγία της στον, κάθε άλλο παρά φιλελεύθερο, Καποδίστρια, αλλά ο Κορδάτος την ξεπερνάει για να μην του χαλάσει το σχήμα, επικαλούμενος, εντελώς ατεκμηρίωτα, πως η Φιλική δεν γνώριζε τις ιδέες του υπουργού του τσάρου.⁷³⁰ Στο ίδιο πλαίσιο και με τον ίδιο στόχο, ο Κορδάτος επιχειρεί να παρουσιάσει την πολιτική ταυτότητα του Ρήγα Φεραίου ως αστικοδημοκρατική, αφού τον θεωρεί πρόδρομο του 1821 και πηγή έμπνευσης για τους επαναστάτες. Δεν διστάζει μάλιστα να χαρακτηρίσει τον Ρήγα ως έναν «από τους γνησιωτέρους αντιπροσωπευτικούς τύπους της τότε αστικής τάξεως».⁷³¹ Σε αυτήν την απόπειρα του Κορδάτου υπάρχουν κάποια εξόφθαλμα προβλήματα. Καταρχάς, η προσπάθειά του να τεκμηριώσει τον αστικό χαρακτήρα του 1821 μέσα από την παρουσίαση της αστικοδημοκρατικής ιδεολογίας

⁷²⁷ «Μια τοιαύτη οργάνωσις είνε η των *Καρπονάρων* σχηματισθείσα κατά πρώτον εις την Νεάπολιν (Ιταλίας)». Στο ίδιο, σελ. 47.

⁷²⁸ «Τα περισσότερα μέλη αυτής ήσαν έμποροι, βιομήχανοι, εφολισταί, δηλαδή προήρχοντο από την αστικήν τάξιν». Στο ίδιο, σελ. 50. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷²⁹ «Το γεγονός δε ότι η Φ.Ε. ήτο επηρεασμένη από τας επαναστατικάς γαλλικάς ιδέας είνε εκτός αμφισβητήσεως». Στο ίδιο, σελ. 50.

⁷³⁰ Στο ίδιο, σελ. 51.

⁷³¹ Στο ίδιο, σελ. 60.

του Ρήγα, προϋποθέτει την απόδειξη της ιδεολογικής ταύτισης των επαναστατημένων Ελλήνων με τον Ρήγα. της ύπαρξης γραμμικής σχέσης Ρήγα-επανάστασης. Καμιά τέτοια απόδειξη δεν δίνεται, αλλά, όπως θα δείξουμε, δεν του είναι απαραίτητη. Επίσης, υποστηρίζει πως το περιεχόμενο των εκκλήσεων του Ρήγα είναι κοινωνικό - επομένως όχι εθνικό- αφού καλεί σε επανάσταση όλους τους καταπιεσμένους λαούς - ακόμη και τους Τούρκους- και όχι μόνο τους Έλληνες. Όμως, κάποιες από τις αναφορές του *Θούριου* στον χριστιανισμό και στην αρχαία Ελλάδα⁷³² παραπέμπουν σε μια αντίληψη περισσότερο χριστιανοκεντρική και ελληνοκεντρική. Ο Κορδάτος προσπαθεί να τις ενσωματώσει στο ερμηνευτικό του σχήμα, αποδίδοντάς τες στην καλλιτεχνική σκοπιά του Ρήγα, στην ταύτιση της οθωμανικής καταπίεσης με την θρησκευτική της διάσταση, αλλά κυρίως στην επίδραση που του ασκούσε η παράδοση και η θετική πρόσληψη του Βυζαντίου στο πλαίσιο της, καθώς και στην ανάγκη επιλογής του κατάλληλου συνθήματος για την επαναστατική διέγερση των μαζών. Επιμένει όμως πως όλα αυτά δεν αποτελούν τεκμήρια μιας όχι αμιγώς φιλελεύθερης ιδεολογίας του Ρήγα και της ίδιας της επανάστασης.⁷³³ Μάλιστα, κάνει κριτική στον Σκληρό που -χρησιμοποιώντας και τις αντιφάσεις του Ρήγα- μιλούσε για «συγκεχυμένο» χαρακτήρα της επανάστασης και αντιτείνει πως ο χαρακτήρας της δεν ήταν καθόλου συγκεχυμένος, αλλά απλώς ο Σκληρός την κρίνει με τα κριτήρια ενός κοινωνικού και όχι ενός εθνικού αγώνα και ότι όλο αυτό το ζήτημα δεν έχει νόημα, γιατί ποτέ μια επανάσταση δεν εξελίσσεται «με την “γραμματική” της Γαλ. Επανάστασεως» ανά χείρας.⁷³⁴ Παραβλέπει, όμως, ο Κορδάτος δύο δεδομένα: Αφενός ότι, ακόμη κι αν δεχτούμε την εξήγηση περί «επίδρασης της παράδοσης», αυτό δεν σημαίνει πως η ιδεολογία του Ρήγα ήταν πράγματι ιδεοτυπικώς φιλελεύθερη, αλλά μάλλον το αντίθετο. Αφετέρου, πως το περιεχόμενο ενός επιτυχημένου επαναστατικού συνθήματος είναι δηλωτικό του τρόπου πρόσληψης της επανάστασης από τους ίδιους τους φορείς της και, ως εκ τούτου, του περιεχομένου του επαναστατικού προτάγματος. Το τελευταίο σημαίνει πως αν οι επαναστατημένες μάζες κινητοποιήθηκαν στη βάση της επίκλησης της θρησκευτικής πίστης και μιας συγκεκριμένης αντίληψης για το εθνολογικό τους παρελθόν -επομένως της

⁷³² Είναι οι «να κάνουμε τον όρκο επάνω στο σταυρό», «πως οι προπάτορες μας ορμούσαν σαν θεριά». Στο ίδιο, σελ. 61.

⁷³³ Στο ίδιο, σελ. 65.

⁷³⁴ Στο ίδιο, σελ. 64.

θρησκευτικής και εθνολογικής διαφοροποίησης από τους κατακτητές τους- τότε, αυτά τα στοιχεία δεν μπορούμε παρά να δεχθούμε πως διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα της επανάστασης. Όμως, ο Κορδάτος, εγκλωβισμένος σε μια μηχανιστική μεθοδολογία -βάσει της οποίας, ο χαρακτήρας μιας επανάστασης καθορίζεται αποκλειστικώς από την ιδεολογία της πρωτοπόρας τάξης, που στην προκειμένη περίπτωση είναι η αστική- και προσπαθώντας πάντα να τονίσει την κοινωνική διάσταση και τον φιλελεύθερο αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα της επανάστασης, μοιάζει να μην αξιολογεί την, σχετικώς έστω, αυτόνομη παρουσία των μαζών και τη σημασία -ή μάλλον τις σημασίες- που αυτές έδιναν στην επανάσταση. Για αυτό και, όπως αναφέραμε πριν, δεν του είναι απαραίτητο να καταδείξει την ιδεολογική ταύτιση των επαναστατημένων μαζών με τον Ρήγα.

Κατά συνέπεια, ο τρόπος πρόσληψης της επανάστασης από τις λαϊκές μάζες δεν εντάσσεται ούτε κατά το ελάχιστο στην προβληματική του Κορδάτου, παρά το ότι ο ίδιος παραδέχεται πως «διά την επιτυχίαν μίας επαναστάσεως συντελεί πολύ η επιτυχής διάγνωσις της ψυχολογίας του λαού, ο οποίος δεν επαναστατεί κατά μηχανικήν αντίληψιν εκ των προτέρων καθορισμένην».⁷³⁵ Όμως, η επαναστατημένη μάζα μοιάζει να έχει για τον συγγραφέα τον χαρακτήρα απλώς μιας «δύναμης κρούσης», να μην συμμετέχει δηλαδή στη διαμόρφωση του ιδεολογικού χαρακτήρα της επανάστασης. Έτσι, μπορούμε να πούμε πως το σχήμα του Κορδάτου, λόγω της απολυτότητάς του σε σχέση με τον ρόλο της ταξικής πρωτοπορίας, καταλήγει να παίρνει άθελά του έναν χαρακτήρα ελιτισμού, θυμίζοντάς μας και πάλι την αντιμετώπιση των αγροτικών μαζών από τον Σκληρό. Αξίζει να σημειώσουμε πως ο Κορδάτος, όπως έκανε και ο Σκληρός, υποβαθμίζει το ζήτημα του Φιλελληνισμού, αφού δεν εντοπίζει ότι αυτός αποτέλεσε ευρωπαϊκό κίνημα με φιλελεύθερο χαρακτήρα, αλλά το περιορίζει στη δράση λίγων ιδεολόγων, λέγοντας πως υπό την επίφαση του φιλελληνισμού συνάφθηκαν τα τοκογλυφικά δάνεια της επανάστασης με την Αγγλία. Σε αντίθεση με τον Σκληρό, ο Κορδάτος αποτιμά αρνητικά αυτά τα δάνεια, αλλά δεν κάνει το ίδιο για τον Μαυροκορδάτο που ήταν πρωταγωνιστής στην επίτευξή τους, προφανώς επειδή ο Μαυροκορδάτος του χρειάζεται ως πρόσωπο

⁷³⁵ Στο ίδιο, σελ. 65.

αντιπροσωπευτικό της αστικής επαναστατικής πρωτοπορίας, παρότι ταξικά δεν ήταν αστός.

Όταν ο Κορδάτος περνάει στην εξιστόρηση των πολεμικών γεγονότων του 1821, δεν αλλάζει τίποτα στον αφηγηματικό του προσανατολισμό. Αποκλειστική του μέριμνα παραμένει η ανάδειξη του αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα της επανάστασης, σχεδόν διά της εις άτοπον απαγωγής. Έτσι, παρουσιάζει την εχθρική προς αυτήν στάση των Ευρωπαίων μοναρχών,⁷³⁶ προκειμένου να στοιχειοθετήσει τον αντιμοναρχικό και πολιτικά φιλελεύθερο χαρακτήρα της.⁷³⁷ Επίσης, επισημαίνει πως εκεί που ο ηγέτης της επανάστασης ήταν στην πραγματικότητα φεουδαρχικών αντιλήψεων, δηλαδή στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες όπου βρισκόταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, η εξέγερση απέτυχε επειδή ο τελευταίος δεν δέχτηκε να ενσωματώσει τα αντιφεουδαρχικά αιτήματα με τα οποία ήθελαν να μουν στην επανάσταση οι τοπικοί πληθυσμοί, οι οποίοι κινητοποιούνταν κυρίως από το αγροτικό ζήτημα και την εκμετάλλευση που τους ασκούσαν οι γαιοκτήμονες της περιοχής, οι βογιάροι. Όμως, ο Υψηλάντης δεν είχε κατά νου την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών, αλλά την επανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με τους Έλληνες φεουδάρχες στη θέση των κυρίαρχων, κάτι που τελικά προκάλεσε και την αποσκίρτηση του οπλαρχηγού Βλαδιμηρέσκου.⁷³⁸ Στο σημείο αυτό έχουμε εν μέρει μία σύγκλιση με τον Σκληρό, που απέδιδε την ήττα στο ότι οι τοπικοί πληθυσμοί δεν είχαν αστικοποιηθεί και είχαν μείνει αγροτικοί, αλλά εμφανίζοντάς τους ως ανίκανους να συλλάβουν το αστικό πνεύμα της επανάστασης, λόγω ιστορικής καθυστέρησης. Αντιθέτως, ο Κορδάτος επιρρίπτει καθαρά την ευθύνη στον Υψηλάντη. Επίσης, περιγράφει ως αντεπαναστατικό το ρόλο που διαδραμάτισε ο Κλήρος, και ειδικότερα το Πατριαρχείο και κατά τη διάρκεια του αγώνα. Τονίζει πως τα οικονομικά συμφέροντα του Κλήρου, λόγω της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας του, και η συνεπακόλουθη συντηρητική και φιλομοναρχική ιδεολογία του δεν επέτρεπαν την συμπόρευσή του με μια επανάσταση φιλελεύθερων προταγμάτων

⁷³⁶ «Επαναστατικόν κίνημα στρεφόμενον κατά των Θρόνων και της νομίμου εξουσίας. Ήτο επόμενο και την Ελληνικήν Επανάστασιν αρχικώς έτσι να την χαρακτηρίσουν – όπως και ήτο άλλωστε». Στο ίδιο, σελ. 69. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷³⁷ Προσπαθώντας να συνδέσει το 1821 με κοινωνικού χαρακτήρα κινήματα της εποχής, ο Κορδάτος παραθέτει την πληροφορία πως «αι επαναστατικάί οργανώσεις της Νοτιοδυτικής Ευρώπης εχαιρέτισαν με ενθουσιασμόν την Ελληνικήν Επανάστασιν και συνετάχθησαν και θούρια υπέρ αυτής τα οποία έψαλλον κυρίως οι καρμπονάροι». Στο ίδιο, σελ. 69.

⁷³⁸ Στο ίδιο, σελ. 69-70.

που θα έθετε σε κίνδυνο την εξουσία του.⁷³⁹ Μάλιστα, επισημαίνει πως και πριν από την επανάσταση ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ είχε εκδώσει καταδίκες προς τους επαναστάτες, ενώ επικαλείται τις σχετικές μαρτυρίες του Σπυρίδωνα Τρικούπη πως ο Πατριάρχης όχι απλώς δεν συνέδραμε στον αγώνα, αλλά αντιθέτως πάντα εχθρευόταν το ενδεχόμενο μιας επανάστασης.⁷⁴⁰

Η περίοδος των εμφύλιων συγκρούσεων είναι για τον Κορδάτο αυτή κατά την οποία αναδεικνύεται περισσότερο η ταξική διάσταση της επανάστασης, παρότι τους περιγράφει, όπως και γενικώς τα πολεμικά γεγονότα, εξαιρετικά συνοπτικά. Από τη μία πλευρά, βρίσκονται οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, με την φιλομοναρχική και τοπικιστική ιδεολογία τους και την απουσία ευρείας εθνικής συνείδησης. Από την άλλη βρίσκονται οι αστοί των νησιών, στους οποίους αναγνωρίζει, μέσω της συνείδησης των ειδικών συμφερόντων τους, την ύπαρξη εθνικής συνείδησης και επαναστατικής διάθεσης.⁷⁴¹ Στους ανθρώπους των όπλων, ειδικά τους προερχόμενους από την Στερεά αρματωλούς,⁷⁴² καταλογίζει επίσης απουσία εθνικής συνείδησης⁷⁴³ - επικαλούμενος, μάλιστα, και τον Παπαρηγόπουλο-⁷⁴⁴ και τονίζει την ρευστή τους σχέση με την επανάσταση και τα συχνά τους προσκυνήματα,⁷⁴⁵ όπως έκανε και ο Σκληρός.⁷⁴⁶ Είναι εντυπωσιακό πως ο Κορδάτος δεν στρέφει τον φακό του καθόλου

⁷³⁹ «Φαίνεται ότι ο Γρηγόριος ήτο φανατικός αντιπρόσωπος των φεουδαρχικών και μοναρχικών αντιλήψεων». Στο ίδιο, σελ. 72.

⁷⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 72. Ομοίως, αναφέρονται οι επιτυχείς προσπάθειες του μετέπειτα Πατριάρχη Κωνσταντίνου για υποταγή διάφορων περιοχών κατά την επανάσταση. Στο ίδιο, σελ. 93, 105.

⁷⁴¹ «Οι Νησιώται κοσμογυρισμένοι *αστοί* καθώς και οι Πηλειορείται, Μεσολογγίται, Ηπειρώται κλπ. Είχον όχι μόνον συνείδησιν της τάξεως των αλλά και συνείδησιν του “Εθνικού” αγώνος. Ηγωνίζοντο συνεπώς διά μίαν νέαν Ελλάδαν μεγάλην με όρια όλην την Βαλκανικήν [...] Αντιθέτως οι Πελοποννήσιοι οπλαρχηγοί και τοπάρχαι [...] είχαν συνείδησιν διά μίαν Ελλάδα περιορισμένην εις τα όρια της Πελοποννήσου». Στο ίδιο, σελ. 83. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁴² Ο Κορδάτος τονίζει πως ο αρματωλισμός ήταν θεσμός όχι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά του Βυζαντίου που οι Οθωμανοί διατήρησαν. Στο ίδιο, σελ. 55-56.

⁷⁴³ «Επίσης οι Στερεοελλαδίται τοπάρχαι [...] είχαν πολύ περιορισμένην συνείδησιν του αγώνος. Ο καθένας απ’ αυτούς εθεώρει Ελλάδα το Αρματωλίκι του». *Ο.π.*, σελ. 83. Επίσης: «Οι οπλαρχηγοί της Ρούμελης δεν είχαν ακριβή συνείδησιν του αγώνος και συνεπώς ούτε επεδείκνυν ενδιαφέρον γενικώτερον δι’ αυτόν. Δι’ αυτό βλέπομεν τους Ρουμελιώτας κατά την διάρκειαν του αγώνος, να επιδιώκουν ατομικά ωφελήματα και να αγωνίζονται διά την ικανοποίησιν των φιλοδοξιών των». Στο ίδιο, σελ. 85. Εξάιρεση στην αντιμετώπιση των Στερεοελλαδιτών είναι ο Σπυρίδων Τρικούπης και ο Ιωάννης Κωλλέτης, ως επηρεασμένοι από αστικές ιδέες. Μάλιστα υποστηρίζει πως ο Κωλλέτης ήταν και ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Στο ίδιο, σελ. 82, 83.

⁷⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 84.

⁷⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 85.

⁷⁴⁶ Χαρακτηριστικό της μεθόδου του Κορδάτου είναι το συμπέρασμα πως η Στερεά Ελλάδα ήταν ξένη προς τον Αγώνα διότι το πετρώδες έδαφος της δεν ευνόησε την ανάπτυξη εμπορίου άρα και την συνακόλουθη ανάπτυξη αστικής ιδεολογίας, απαραίτητης κατά τον ίδιο για την επαναστατική εμπλοκή

στους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου, παρότι είχαν σημαντικό ρόλο σε αυτές τις συγκρούσεις και παρότι έχει ήδη αναφέρει διακριτά τους Ρουμελιώτες ομολόγους τους. Δεν είναι σαφές αν αυτό αποσκοπεί σε κάτι, αλλά είναι πολύ πιθανό να οφείλεται απλώς στο ότι ο Κορδάτος δυσκολευόταν να δει κάποιο πιο πλούσιο σχήμα από την καθαρή σύγκρουση φεουδαρχών-αστών και άρα έναν ιδιαίτερο ρόλο των οπλαρχηγών ως διακριτή ομάδα συμφερόντων. Επίσης, όπως τονίζει ο Μπουμπούς, ο Κορδάτος έχει αποσιωπήσει και το ότι στην κυβερνητική παράταξη δεν μετείχαν μόνο νησιώτες, αλλά και αρκετοί Πελοποννήσιοι προύχοντες, με πιο χαρακτηριστικούς τον Ζαΐμη και Λόντο.⁷⁴⁷ Υποστηρίζει πως ο Κορδάτος το γνωρίζει, αφού είχε μελετήσει τον Παπαρρηγόπουλο και συνεπώς σκοπίμως παραλείπει αυτό το στοιχείο. Αυτό, φυσικά, του είναι χρήσιμο για να μην ταραξεί την ερμηνεία των εμφυλίων ως σύγκρουση ανάμεσα στους οπαδούς του ενιαίου σύγχρονου κράτους - τους αστούς που ήταν κατά βάση στα νησιά- και αυτούς που ήταν υπόφοροι του τοπικισμού τους και ζούσαν ακόμη στον παλιό κόσμο -τους γαιοκτήμονες κοτζαμπάσηδες που ήταν στην Πελοπόννησο- μια καθαρή σύγκρουση δύο κόσμων, κοινωνικά, ιδεολογικά και τοπικά, χωρίς ενδιάμεσα γκρίζα σημεία. Έτσι, το ρητό τελικό συμπέρασμα του Κορδάτου είναι πως οι εμφύλιες συγκρούσεις είχαν κατά βάση ταξικό χαρακτήρα, τονίζοντας την αντίθεσή του με τα πορίσματα της κυρίαρχης ιστοριογραφίας που μιλούσαν για προσωπικές συγκρούσεις.⁷⁴⁸ Άρα, μέσω των εμφυλίων ο Κορδάτος επιχειρεί την κυριότερη τεκμηρίωση της ύπαρξης μιας ταξικής διάστασης μείζονος σημασίας στο 1821. Άλλωστε, όλο το σχετικό με τους εμφύλιους κεφάλαιο μοιάζει τελικά να γράφεται με σκοπό να τονιστεί πως μόνο οι αστοί ήταν φορείς μιας νεωτεριστικής προοδευτικής ιδεολογίας και συνείδησης, καθώς οι σχετικές αναφορές -που πάντα συνοδεύονται από αναφορές στη συντηρητική νοοτροπία των μελών των υπόλοιπων τάξεων- είναι πολυάριθμες. Σταθερή είναι η πλήρης έλλειψη κάθε αναφοράς στον τρόπο πρόσληψης της επανάστασης από τις μάζες των αγροτών που όμως αποτελούσαν τον κύριο όγκο των πολεμιστών.

της περιοχής: «Η Στερεά ορεινή κατ' εξοχήν και συνεπώς πτωχή χώρα ήτο ξένη προς το κίνημα, διότι λόγω του ορεινού εδάφους της, δεν είχε αναπτυχθή εις αυτήν εμπόριον και συνεπώς δεν παρουσίαζε καμίαν οικονομικήν πρόοδον». Στο ίδιο, σελ. 85. Ο συγγραφέας δεν είναι καθόλου επιφυλακτικός με τη μέθοδο του. Με ένα καθολικού τύπου κριτήριο (εμπορική δραστηριότητα και ευθέως συνεπακόλουθη ανάπτυξη αστικής ιδεολογίας) ελέγχει και επιβεβαιώνει κάθε υπόθεσή του.

⁷⁴⁷ Μάλιστα, αργότερα θα πρωταγωνιστήσουν στην αντιπολίτευση κατά του συντηρητικού

Καποδίστρια

⁷⁴⁸ Ι. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 82.

Τελικά, η μελέτη των εμφύλιων συγκρούσεων οδηγεί τον Κορδάτο σε ένα ερμηνευτικό σχήμα που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «επανάσταση δύο ομόκεντρων κύκλων». Ο πρώτος κύκλος της επανάστασης περιλαμβάνει τα πρώτα πολεμικά επεισόδια και τις πρώτες μεγάλες επιτυχίες. Ο δεύτερος κύκλος, που περιέχεται στον πρώτο, είναι αυτός όπου η σύγκρουση διεξάγεται πλέον και εσωτερικά, μεταξύ των αντιμαχόμενων πλευρών των Ελλήνων, αφού έχει έρθει στην επιφάνεια η σύγκρουση που προϋπήρχε μεταξύ τους σε λανθάνουσα μορφή -ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, όταν άρχισε να αναπτύσσεται πιο δυναμικά η ελληνική αστική τάξη- στη βάση των αντιτιθέμενων ταξικών συμφερόντων.⁷⁴⁹ Ο πρώτος κύκλος του αγώνα, λοιπόν, είναι, ως προς την έκφρασή του, αμιγώς εθνικός. Ο δεύτερος, εσωτερικός, κύκλος έχει πιο έντονα ταξικά χαρακτηριστικά.⁷⁵⁰ Όμως, στο κέντρο και των δύο κύκλων βρίσκεται η ταξική πάλη, είτε αυτή εκδηλώνεται με τη μορφή της εθνικής πάλης -υπό την ταξική πρωτοπορία των Ελλήνων αστών, εναντίον των Οθωμανών που όμως θα οδηγήσει στη δημιουργία των προϋποθέσεων της αστικής εξουσίας- είτε με τη μορφή της ενδοεθνικής εμφύλιας πάλης -εγγεγραμμένης, όμως, στο πλαίσιο του εθνικού αγώνα- των Ελλήνων αστών προς τους Έλληνες φεουδάρχες για την εδραίωση και εμβάθυνση της εξουσίας των πρώτων. Έτσι, ο Κορδάτος δείχνει πως η κυρίαρχη τότε συναισθηματική και ιδεολογική ερμηνεία της επανάστασης και των εμφυλίων στη βάση απλώς της φιλοπατρίας και της διχόνοιας είναι ανεπαρκής και στρεβλή. Αντιθέτως, οι εμφύλιες συγκρούσεις έχουν και πολιτική διάσταση, αφού για τον Κορδάτο η σύγκρουση Πελοποννησίων και Νησιωτών αποκτά τον χαρακτήρα της σύγκρουσης μεταξύ μοναρχισμού και δημοκρατίας.⁷⁵¹

⁷⁴⁹ «Η διεξαχθείσα αιματηρά πάλη μεταξύ των Πελοποννησίων αφ' ενός και Νησιωτών και Στερεάς αφετέρου είχαν βαθύτερα ελατήρια. Ήτο η συνέχεια της επαναστάσεως εις το *εσωτερικόν* μέτωπον. [...] η Επανάστασις μόλις κατελύθη ο τουρκικός ζυγός δεν εσταμάτησεν αλλά εσυνεχίσθη». Στο ίδιο, σελ. 129 – 131. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁵⁰ «Αφ' ης στιγμής όμως η εκ του ξένου ζυγού απελευθέρωσις της χώρας ηδύνατο να θεωρηθή γεγονός τετελεσμένον η πάλη μεταξύ της αστικής τάξεως και των φεουδαρχών έλαβε μορφήν εμφυλίου πολέμου». Στο ίδιο, σελ. 131.

⁷⁵¹ «Το κόμμα των Νησιωτών (Μαυροκορδάτος) [...] Ησπάζετο αναφανδόν το πνεύμα της εποχής [...] Εφαιnéτο επιδιώκον το κόμμα αυτό [...] την *ισότητά* των δικαιωμάτων, την *κυριαρχίαν* του λαού, την δημοσιότητα εις την διοίκησιν, την ελευθερίαν του τύπου και παν ό,τι γενικώς αναγνώριζε το *νεωτεριστικόν* διά την εποχήν συνταγματικόν πολίτευμα». Στο ίδιο, σελ. 130. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Για το ζήτημα της σύναψης των δανείων με την Αγγλία, ο Κορδάτος επισημαίνει την προσπάθεια του αγγλικού κεφαλαίου να καταστήσει δέσμιο το υπό ίδρυση νέο ελληνικό κράτος. Όπως είπαμε, καμιά ευθύνη για αυτήν την εξέλιξη δεν καταλογίζει στους αστούς ή στον Μαυροκορδάτο που πρωτοστάτησε στην σύναψή του, σε αντίθεση με τον Σκληρό που τον ανέφερε θετικά, αποτιμώντας θετικά και την ίδια την σύναψη των δανείων. Αντιθέτως, ο Κορδάτος παρουσιάζει τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου και τους οπλαρχηγούς της Στερεάς να συγκρούονται για τη διανομή των χρημάτων,⁷⁵² κάνοντας και πάλι μια σαφή αναφορά στον αντεπαναστατικό ρόλο που ενίοτε διαδραμάτιζαν τα μέλη αυτών των κοινωνικών τάξεων, εξαιτίας της έλλειψης εθνικής συνείδησης. Δεν δείχνει τους νησιώτες αστούς να παίρνουν μέρος στη σύγκρουση για την εκμετάλλευση των δανείων. Για αυτούς επιφυλάσσει μόνο θετικούς ρόλους, όπως του εμπνευστή του αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα που είχε το Σύνταγμα της Επιδάουρου που για τον Κορδάτο αποτελούσε αποκρυστάλλωση των πολιτικών επιθυμιών της αστικής τάξης,⁷⁵³ σε αντίθεση με τους κοτζαμπάσηδες που επιθυμούσαν την επιβολή μοναρχίας με σκοπό να επιβάλουν σε όλη τη χώρα την εξουσία τους.⁷⁵⁴ Ιδιαίτερη μνεία γίνεται εδώ στη συμβολή του Μαυροκορδάτου στην ψήφιση του Συντάγματος, ως εκπροσώπου της αστικής τάξης και φορέα των αστικοδημοκρατικών ιδεών, παρότι, όπως είπαμε, ο ίδιος ταξικά δεν ήταν αστός, αφού ανήκε στην διοικητική ελίτ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την θεωρούμενη ως αριστοκρατική από τον Κορδάτο και άρα στην πραγματικότητα δεν ταίριαζε με το στενό σχήμα του.

Όταν ο Κορδάτος μελετά την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια -τον οποίο χαρακτηρίζει «Δικτάτορα» που «πολιτεύτηκε σατραπικώς»-⁷⁵⁵ αντιμετωπίζει ένα πρόβλημα αρμονίας της ανάλυσής του με το πραγματολογικό υλικό. Η αποδοχή του τσαρικού Καποδίστρια ως κυβερνήτη από τους εκπροσώπους των αστών δεν συμβιβάζεται με το δημοκρατικό χαρακτήρα των ιδεών τους. Επιχειρώντας να την

⁷⁵² «Εννοείται ότι τα δάνεια αυτά εγένοντο η αφορμή να αλληλοφαγωθούν οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου και οι οπλαρχηγοί της Στερεάς προβάλλοντας διάφορους απαιτήσεις, δια τροφοδοσίαν δήθεν των στρατευμάτων των, αλλά εις την πραγματικότητα όμως αποβλέποντες και επιδιώκοντες την μοιρασίαν». Στο ίδιο, σελ. 92. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁵³ «Βλέπομεν [...] ότι η αστική τάξις είχε κατορθώση να δώση το ιδικόν της πνεύμα εις το πολίτευμα». Στο ίδιο, σελ. 95. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 96.

⁷⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 102.

ερμηνεύσει, την αποδίδει ατεκμηρίωτα στην τοπικιστική εμμονή των Πελοποννήσιων κοτζαμπάσηδων οι οποίοι δεν θα αποδέχονταν ηγεμόνα μη προερχόμενο από την Πελοπόννησο καθώς και στην άγνοια των αστών -δεύτερη φορά, μετά την άγνοια και της Φιλικής- αναφορικά με τις απολυταρχικές αντιλήψεις του Καποδίστρια.⁷⁵⁶ Τονίζει, μάλιστα, πως οι νησιώτες δεν ήθελαν τον Καποδίστρια, αλλά τον Κουντουριώτη, αποδίδοντάς το στις συντηρητικές ιδέες του Καποδίστρια -τις οποίες τώρα οι νησιώτες εμφανίζονται πως γνώριζαν- και όχι στο προφανές, δηλαδή στο ότι οι Κουντουριώτηδες ήταν η πιο ισχυρή οικογένεια της Ύδρας, άρα δικοί τους άνθρωποι.⁷⁵⁷ Η καταφανώς πρόχειρη αυτή αντιμετώπιση του ζητήματος είναι ενδεικτική της σφοδρής επιθυμίας του Κορδάτου να παρουσιάσει τους αστούς ως φορείς ενός ιδεοτυπικού ταξικού επαναστατικού ρόλου -που οπωσδήποτε δεν θα μπορούσε να συνάδει με την από μέρους τους αποδοχή του εγνωσμένης πολιτικής συντηρητικότητας Καποδίστρια- προκειμένου να εντάξει το 1821 στο μηχανιστικό ερμηνευτικό σχήμα του. Καταδεικνύει, επίσης, μειωμένη τριβή με το ιστορικό υλικό σε σχέση με το ζήτημα της επιλογής Καποδίστρια. Άλλη μια αντίφαση είναι πως ο Καποδίστριας ενώ εμφανίζεται ως σύμμαχος των φεουδαρχών, καταργεί το σύστημα των δημογεροντιών, δυσανεστώντας έτσι τους. Όμως, ο Κορδάτος το αποδίδει στο ότι ο Καποδίστριας ήθελε να κυβερνά τόσο συγκεντρωτικά, ώστε απέκλειε ακόμη και αυτούς υπέρ των οποίων θα κυβερνούσε.⁷⁵⁸ Φορτίζει αρνητικά την εικόνα του κυβερνήτη με επιπλέον στοιχεία, όπως η ευνοιοκρατία σε σχέση με τον διορισμό των αδερφών του,⁷⁵⁹ η κατηγορία πως δεν ενέταξε γρήγορα την Αθήνα στο νέο κράτος γιατί εχθρευόταν την Δημοκρατία που αυτή συμβόλιζε και επειδή ήθελε η Ελλάδα να παραμείνει ένα μικρό κράτος ώστε να μην επιθυμεί κανένας ξένος ηγεμόνας να αναλάβει την ηγεσία της και να παραμείνει ο ίδιος σε αυτήν,⁷⁶⁰ αλλά ακόμη και αναφέροντας πως δημιουργούσε δίκτυα αλληλοκατάδοσης δασκάλων και μαθητών για τις πολιτικές τους απόψεις,⁷⁶¹ προφανώς προσπαθώντας να κινητοποιήσει τα πολιτικά αντανάκλαστικά των αναγνωστών και κάνοντας έναν άρρητο παραλληλισμό

⁷⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 97. Βεβαίως, είναι ο ίδιος ο Κορδάτος που νωρίτερα έχει παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο ο Καποδίστριας είχε αντιταχθεί στους σκοπούς της Φιλικής Εταιρίας, εκθέτοντας στον Ξάνθο τις σχετικές αντιλήψεις του.

⁷⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 100.

⁷⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 103.

⁷⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 106.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 119.

⁷⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 124.

του Καποδίστρια με την αστική πολιτική εξουσία της εποχής του, δείχνοντας την να έχει περάσει πια στο αντιδραστικό της στάδιο. Παρουσιάζει την υπόθεση της ψήφου των ετεροχθόνων ως μια προσπάθεια να ψηφίσουν οι τελευταίοι τον Καποδίστρια μέσω άσκησης ψυχολογικής βίας,⁷⁶² καταγγέλλει την άσκηση πιέσεων από ανθρώπους του ανά την επικράτεια λίγο πριν τις εκλογές⁷⁶³ και υποστηρίζει πως η αντιπολίτευση αύξανε το έρεισμά της στο λαό.⁷⁶⁴ Δεν φτάνει όμως ποτέ να πει ότι ο Καποδίστριας δεν εξέφραζε την πλειοψηφία του λαού, αφού άλλωστε το κρίσιμο για το σχήμα του Κορδάτου είναι ο ιδεολογικός χαρακτήρας της επαναστατικής πρωτοπορίας και όχι όλου του λαού. Στην ένοπλη σύγκρουση του Καποδίστρια με την αντιπολίτευση και τον ναυτικό αποκλεισμό των νησιών, ο Κορδάτος βλέπει μόνο την επιθυμία του κυβερνήτη να πλήξει τους φιλελεύθερους των νησιών, χωρίς να αναφέρει τίποτα σε σχέση με τις ανταρσίες στη Μάνη και την αντιπαράθεσή του με μεγάλο μέρος των Πελοποννήσιων κοτζαμπάσηδων που συμμετείχαν στο Αγγλικό Κόμμα, όπως ο Λόντος και ο Ζαΐμης, προφανώς γιατί δεν θα μπορούσαν να συνάδουν με το σχήμα της καθαρής μετωπικής σύγκρουσης συντηρητικού φεουδαρχισμού – δημοκρατικού αστισμού.⁷⁶⁵ Φτάνει τελικά να δικαιολογήσει την πυρπόληση του στόλου από τον Μιαούλη, αποδίδοντάς την σε αντιδεσποτικά κίνητρα.⁷⁶⁶ Τέλος, είναι ενδεικτικό ότι ο Κορδάτος με έντονες διατυπώσεις επιμένει να υποστηρίζει πως η Ρωσία, που συνδέεται με τον Καποδίστρια, ήταν αντίθετη στην βιώσιμη ανεξαρτησία της Ελλάδας, προφανώς για να δείξει ξανά την Ρωσία ως εκπρόσωπο του φεουδαρχικού πνεύματος και να την αντιδιαστείλει με τη στάση της Αγγλίας, τεκμηριώνοντας έτσι με εξωτερικά κριτήρια τον αστικό χαρακτήρα της επανάστασης.⁷⁶⁷

Η έλευση του Όθωνα θα σημάνει για τον Κορδάτο μια γενική νίκη των κοτζαμπάσηδων, αφού οι αστοί, λόγω των εξόδων που είχαν κάνει για την επανάσταση και των ζημιών που είχε πάθει ο στόλος τους που είχαν διαθέσει στον

⁷⁶² Στο ίδιο, σελ. 106.

⁷⁶³ Στο ίδιο, σελ. 107.

⁷⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 106.

⁷⁶⁵ Μάλλον καταλαβαίνοντας πως δεν μπορεί να λύσει εύκολα την αντίφαση, γράφει πως ο Καποδίστριας ήταν «εχθρός πολλών κοτζαμπάσηδων» επειδή ήταν συγκεντρωτικός και τους στερούσε πολιτικό ρόλο και μέλλον και έτσι είχε προστριβές μαζί τους παρότι «κατά βάθος» ήταν οπαδοί του. Στο ίδιο, σελ. 123.

⁷⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 128.

⁷⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 102.

αγώνα, είχαν αποδυναμωθεί σε πλούτο και επιρροή.⁷⁶⁸ Αυτό ασφαλώς αποτελεί άλλη μία πινελιά στην εικόνα της προσφοράς των αστών στην επανάσταση και της σύγκρισης με αυτήν των κοτζαμπάσηδων. Τελικά, η σύγκρουση αστών-φεουδαρχών για την εξουσία ουσιαστικά περιορίζεται από το 1844, όταν μετά το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 ψηφίζεται το Σύνταγμα. Την εξέλιξη αυτή την βλέπει να συντελείται στη βάση μιας σύμπραξης αστών, στρατιωτικών και αστικοποιηθέντων στοιχείων. Η συμμαχία αυτή ουσιαστικά παύει το 1863 με την έλευση του Γεώργιου Α΄ όταν και οι κοτζαμπάσηδες περιορίζονται πλέον οριστικά σε δευτερεύοντα ρόλο. Αυτό που μένει πια να ερευνήσει ο Κορδάτος είναι το ταξικό αποτύπωμα του 1821 στην ελληνική κοινωνία της εποχής του. Έτσι, έχοντας τελεσίδικα διατυπώσει το συμπέρασμά του για τον πρωτοποριακό επαναστατικό ρόλο της ελληνικής αστικής τάξης,⁷⁶⁹ και αναγνωρίζοντας πως ήταν αυτή που κυρίως ωφελήθηκε από το 1821 αφού, έστω και με καθυστέρηση, τελικά εδραίωσε την εξουσία της, εξετάζει το κατά πόσο ωφελήθηκε από την εξέλιξη της επανάστασης ο εργαζόμενος λαός. Αυτό είναι ένα ερώτημα που, όπως είδαμε, δεν είχε διατυπωθεί από τον Σκληρό. Ο τελευταίος, βλέποντας την ιστορία να εξελίσσεται σαν μέσα σε κλειστά κουτάκια, έβλεπε τις αστικοδημοκρατικές επαναστάσεις με αποκλειστικό ενδιαφέρον το ότι αποτελούσαν πεδίο ανόδου της αστικής τάξης. Η επίδρασή του 1821 στις κατώτερες τάξεις δεν έχει καν νόημα ως ερώτημα, αφού αρκούσε που ο καπιταλισμός, στην ανάπτυξη του οποίου οδήγησε, συνιστούσε πρόοδο σε σχέση με την φεουδαρχία. Αντιθέτως, ο Κορδάτος απαντά στο ερώτημα και επισημαίνει πιο διεισδυτικά πως ο καπιταλισμός έφερε στους λαούς κάποιες ελευθερίες, αλλά αργότερα οδήγησε σε μία νέα συνθήκη καταπίεσης τους, παραπέμποντας, μάλιστα, σε ένα σχετικό χωρίο του Λένιν.⁷⁷⁰ Αποφαίνεται πως το κέρδος από το 1821 για τον λαό ήταν η απαλλαγή του από την υποδούλωση στους Οθωμανούς και η εν μέρει απαλλαγή του από τη φεουδαρχία.⁷⁷¹

⁷⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 135.

⁷⁶⁹ «Η Ελληνική Επανάσταση του '21 από απόψεως ιστορικής ανάγκης, δηλαδή από απόψεως της υλιστικής αντιλήψεως της ιστορίας, είνε εις το βάθος της και τας εκδηλώσεις της ένα “εθνικόν κίνημα” της ελληνικής αστικής τάξεως, της τάξεως των εμπόρων και εφοπλιστών της τότε εποχής». Στο ίδιο, σελ. 148.

⁷⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 167.

⁷⁷¹ Αυτό εντοπίζεται και στη σχετική θέση του ΚΚΕ το 1921, πράγμα λογικό, αφού ο Κορδάτος ήταν και ο αγροτολόγος του κόμματος: «Το 1881 η Θεσσαλία γίνηκε ελληνική αλλά η κατάσταση για εσάς δεν άλλαξε. Τους τούρκους αγάδες και τους μπέηδες τους διαδέχτηκαν οι έλληνες τσιφλικάδες και οι έλληνες αγάδες, δέκα φορές χειρότεροι απ' τους τούρκους. Σεις μείνατε πάλι σκλάβοι και η μόνη μεταβολή για σας ήταν ότι αλλάξατε αφεντάδες». «Το Σοσιαλιστικό Εργατικό (Κομμουνιστικό)

Όμως, στην πορεία, η αστική τάξη προχώρησε σε κάποιους συμβιβασμούς με τους φεουδάρχες για λόγους πολιτικών ισορροπιών. Σε αυτό οφείλεται κατά το συγγραφέα η μη επίλυση του αγροτικού ζητήματος μέχρι τις μέρες του.⁷⁷² Μάλιστα, μέχρι και το 1880, οι συνθήκες εκμετάλλευσης των εργαζομένων παρέμεναν ίδιες, με τη διαφορά της απουσίας των Οθωμανών ιδιοκτητών γης, διότι ίδιο παρέμεινε και το οικονομικό σύστημα, δηλαδή βασικά φεουδαρχικό. Η διαφοροποίηση που προέκυψε τότε ήταν η μετάβαση σε εκμεταλλευτικές σχέσεις κεφαλαιοκρατικού χαρακτήρα, λόγω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και ειδικά της βιομηχανίας.⁷⁷³ Από τότε, η βασική κοινωνική σύγκρουση δεν διεξαγόταν πλέον μεταξύ φεουδαρχών και αγροτών, αλλά μεταξύ αστών και εργατών. Σταδιακά ο ελληνικός καπιταλισμός μετέβαινε στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο, γεγονός που στο ιδεολογικό και στο πολιτικό πεδίο εκδηλώθηκε με την εμφάνιση της Μεγάλης Ιδέας.⁷⁷⁴ Στο πλαίσιο αυτό ο Κορδάτος δεν δείχνει να αξιολογεί κάπως ιδιαιτέρως το Κίνημα στο Γουδή, όπως, αντιθέτως, έκανε ο Σκληρός. Βλέπει τον Δημοτικισμό ως μέτωπο της αστικής τάξης - όχι ολόκληρης, αφού δείχνει πως οι συντηρητικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης αντιδρούν στη δημοτική-⁷⁷⁵ τονίζοντας την συμβολή ακόμη και του Ίωνα Δραγούμη, χωρίς να πει ούτε λέξη για τον Σκληρό, πιθανότατα για να μην τον εντάξει στους αστούς.⁷⁷⁶ Η επισήμανση πως «η ελληνική αστική τάξις [...] όταν κατέλαβε την πολιτικήν εξουσίαν μετεβλήθη και αυτή εις αντιδραστικήν τάξιν»⁷⁷⁷ -θυμίζοντας εδώ τον Σκληρό, αλλά και το κλασικό διαλεκτικό σχήμα- αποτελεί προοίμιο της διατύπωσης του κεντρικού συμπεράσματος -που έχει τη θέση της κατακλείδας του έργου- για το επίπεδο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης του ελληνικού κράτους το

Κόμμα προς τους χωρικούς της Θεσσαλίας», Στο *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974. τ.1, σελ. 201.

⁷⁷² «Εν μέρει όμως μας απήλλαξε (ενν. η επανάσταση) και από τον φεουδαρχισμόν. Λέγομεν εν μέρει διότι και μέχρι των ημερών μας ακόμη υφίσταται φεουδαρχική ιδιοκτησία (τσιφλίκια) εις μεγάλην κλίμακα [...] Η ελληνική αστική τάξις του 21 μολονότι ηγωνίσθη κατά του φεουδαρχισμού και κοτσαμπασηδισμού επί μακρόν χρονικόν διάστημα, όταν κατέλαβε την πολιτικήν εξουσίαν η ίδια, έκαμεν ωρισμένους συμβιβασμούς προς τους κοτσαμπάσηδες διά να νέμεται ελευθέρως τα αγαθά της εξουσίας. Κι έτσι το αγροτικόν ζήτημα μετά έναν αιώνα από την απελευθέρωσιν της Ελλάδος παραμένει άλυτον διότι η αστική τάξις η κατέχουσα από το 1844 την πολιτικήν εξουσίαν χάριν των γενικότερων συμφερόντων της ηναγκάσθη να συνθηκολογήση προς τον κοτζαμπασισμόν, παραχωρήσασα εις αυτον ωρισμέ να ανταλλάγματα οικονομικής μάλλον φύσεως εις βάρος των εργαζομένων και πτωχών λαϊκών μαζών». Στο ίδιο, σελ. 164. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁷³ Στο ίδιο, σελ. 165.

⁷⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 165.

⁷⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 163.

⁷⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 160.

⁷⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 166. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

1924 και τα σχετικά καθήκοντα των προλετάρων: «Μόνον η οργανωμένη εργατική τάξις είναι τάξις προοδευτική [...] Η σύγχρονος εργατική τάξις αυτήν την αποστολήν έχει. Διά της Κοινωνικής Επαναστάσεως της θα γίνη όχι μόνον ο καταλύτης των οικονομικών και πολιτικών δεσμών της αλλά και ο Ελευθερωτής όλων των καταπιεζόμενων μαζών».⁷⁷⁸ Ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός του ελληνικού εθνικού κράτους έχει ολοκληρωθεί και το κράτος μάλιστα έχει φτάσει στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο, άρα πλέον η αναμενόμενη επανάσταση θα είναι προλεταριακή, αφού η αστική έχει προηγηθεί κατά το 1821.⁷⁷⁹

Έτσι, μέσω της αφήγησης του 1821 ο Κορδάτος μας οδηγεί μπροστά στη νέα ταξική πραγματικότητα. Στο κέντρο της σκηνής της κοινωνικής σύγκρουσης και εξέλιξης βρίσκεται πλέον η εργατική τάξη. Οι αντικειμενικοί όροι για την προλεταριακή επανάσταση πληρούνται. Μένει μόνο η αποτελεσματική οργάνωση του προλεταριάτου, της νέας πρωτοπόρας τάξης, που παίρνοντας την επαναστατική σκυτάλη από τους αστούς⁷⁸⁰ θα οδηγήσει την ανθρωπότητα από την προϊστορία της στην ιστορία, στην κοινωνική απελευθέρωση. Έχει έρθει η σειρά της εργατικής τάξης να ολοκληρώσει τα ζητήματα που έμειναν ανοιχτά από τους αστούς το 1821.⁷⁸¹ Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε πως τόσο το 1922, όσο και το 1924⁷⁸² το ΚΚΕ υποστηρίζει σε κομματικά του κείμενα πως η Ελλάδα είναι μια «μικροαστική χώρα». Η διαπίστωση του μικροαστικού χαρακτήρα της χώρας -άρα της ανεπαρκούς ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων- μπορεί να ερμηνευτεί ως μια αποδοχή της

⁷⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 168. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁷⁹ Όπως επισημαίνει ο Μπουμπούς, αυτά τα πορίσματα είχαν ήδη διατυπωθεί από το στέλεχος του ΣΕΚΕ Γεώργιο Α. Γεωργιάδη από το 1921, στο άρθρο του «Η Εθνική Επανάσταση του 1821 και ο σοσιαλιστικός αγών». Γιώργος Δ. Μπουμπούς, «Μαρξιστικές Αναγνώσεις το Εικοσιένα: από τον Σκληρό στον Κορδάτο (1921-1924)», *Δοκίμες*, τ. 1, Αθήνα 1994, σελ. 120.

⁷⁸⁰ Αυτό δεν σημαίνει πως για τον Κορδάτο το ταξικό τοπίο της εποχής του είναι ισχνό. Σε άρθρο του της ίδιας χρονιάς αναγνωρίζει την σύγκρουση που υπήρχε και εκφράστηκε στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό, μεταξύ «υπολειμμάτων του κοτσαμπασηδισμού» και «καθυστερημένων στοιχείων της αστικής τάξεως» από τη μία μεριά και «των προοδευμένων αστών» από την άλλη. Γιάννης Κορδάτος, «Η μετά το δημοψήφισμα περίοδος και το καθήκον μας», στο Γιάννης Κορδάτος, *Αρθρογραφίες στην κομμουνιστική επιθεώρηση 1921-1924*, Συλλογή, Αθήνα 2009, σελ. 154.

⁷⁸¹ «Η “ελευθερία” την οποίαν επηγγέλοντο οι αστοί του 21 υπήρξεν άγνωστος θεότης διά την μεγάλην πλειοψηφίαν του εργαζόμενου λαού ο οποίος εξηκολούθησε να διατελή υπό τας ιδίας, ως και πρότερον συνθήκας, με μόνην την διαφοράν ότι ήλλαξε κυρίαρχον, δηλαδή απέκτησε μόνον νομικήν ελευθερίαν». Ι. Κ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 164. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁸² «...έχοντες υπόψιν τον χαρακτήρα της οικονομίας της χώρας μας η οποία είναι μια χώρα κατ'εξοχήν μικροαστική με μικρή σχετικώς βιομηχανική ανάπτυξη». «Η νέα διοργάνωση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας (Ελληνικού τμήματος της Κομμουνιστικής Διεθνούς). Προς τη πολυσεβικοποίηση». Στο ίδιο, σελ. 534.

έλλειψης των αντικειμενικών προϋποθέσεων για την εργατική επανάσταση και την αναβολή της. Σε κάθε περίπτωση, το κόμμα δεν είχε τοποθετηθεί σε σχέση με τον χαρακτήρα που θα είχε η κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα. Επίσης, στις αρχές της ίδιας χρονιάς το Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ ανέγνωσε πως η αστική τάξη της Ελλάδας δεν είναι ενιαία, αλλά ένα μικρό καθυστερημένο τμήμα της βρίσκεται σε συμμαχία με τα απομεινάρια της φεουδαρχίας, στοιχείο που στην πραγματικότητα δεν συγκρούεται με τον πυρήνα της θέσης του Κορδάτου. Άλλωστε, ξεκαθαρίζεται πως η Ελλάδα είναι πια μέλος του καπιταλιστικού κόσμου και το ελληνικό κεφάλαιο είναι πράκτορας του ξένου.⁷⁸³ Τέλος, τον Μάιο του 1924 σε κείμενο της τριμελούς Διοικούσης Επιτροπής του ΚΚΕ, στην οποία συμμετέχει ο Κορδάτος, επαναλαμβάνεται το σχήμα του πως το 1821 οι Θεσσαλοί και οι νησιώτες ήταν δημοκρατικοί ενώ οι κοτζαμπάσηδες ολιγαρχικοί και διασαφηνίζεται πως οι φεουδάρχες παρέδωσαν οριστικά την εξουσία στους αστούς και συνεργάστηκαν μαζί τους και έτσι δεν υπάρχει πια φεουδαρχία ως τάξη με διακριτό ρόλο, αλλά οι «κοτζαμπάσηδες» είναι πλέον κομμάτι της ευρύτερης «πλουτοκρατίας».⁷⁸⁴

Θα ήταν αφοριστική και πολύ απλουστευτική η θέση πως σκοπός του Κορδάτου είναι με το έργο του απλώς να αποδείξει το ιστορικό δικαίωμα των εργατών στην επανάσταση. Ασφαλώς, για τον Κορδάτο η μαρξιστική ιστορική ανάλυση δεν αποτελεί διαδικασία με ακαδημαϊκή αυταξία, συνδέεται άρρηκτα με την «αναπόφευκτη» -και σε αυτό βρίσκεται η ουσία- επαναστατική προοπτική. Όμως,

⁷⁸³ «Η εξακολούθησις της οικονομικής κρίσεως της χώρας προφανώς έλκει τας αιτίας της από τους υφιστάμενους λόγους της μεταπολεμικής περιόδου μονίμου κρίσεως την οποίαν διέρχεται όλος ο καπιταλιστικός κόσμος ούτινος αναπόσπαστον τμήμα αποτελεί βεβαίως η χώρα μας. [...] Η μεγαλοαστική τάξις ωθούμενη αφ' ενός από την ανάγκη της συντηρήσεως της ίδιας της κυριαρχίας, αφ' ετέρου δε και από το ξένον κεφάλαιον, του οποίου λόγω της γενικής θέσεως της χώρας τυγχάνει πράκτωρ», «η δε Βασιλεία δεν είναι τίποτα άλλο ειμή προσπάθεια των οπισθοδρομικών υπολλειμμάτων της φεουδαρχίας (τζάκια, κοτζαμπάσηδες, ευγενείς) και στοιχείων τινών καθυστερημένων της αστικής τάξεως [...] να περισώσουν τα κινδυνεύοντα από την ανδρωθείσαν μπουρζουαζίαν "ιστορικά" των προνόμια». «Θέσεις επί της πολιτικής καταστάσεως», στο ίδιο, σελ. 404, 407.

⁷⁸⁴ «Γερουσίαν ίδρυσαν και οι πελοποννήσιοι κοτσαμπάσηδες κατά το 1827 εν αντιθέσει προς τους νησιώτας και Θετταλομάνητας οι οποίοι εκπροσωπούντες το αστικόν (δημοκρατικόν) πνεύμα, ίδρυσαν αντιπροσωπευτικά σώματα, βουλάς [...] Αλλά κατόπιν όταν επαγιώθη η θέσις της, η φεουδαρχία ηναγκάσθη οριστικώς να παραχωρήση την εξουσίαν εις τους μπουρζουάδες και να συμμαχήση μετ' αυτών πολιτικώς [...] Κατά την σημερινήν εποχήν όμως δεν υπάρχουν «τιμαριώται» αποτελούντες κοινωνικόν συγκρότημα αντίθετον της πλουτοκρατίας. Κοτσαμπάσηδες και αστοί αποτελούν μίαν κοινωνικήν τάξιν, έχοντες κοινόν αντίπαλον την εργατικήν τάξιν και τους πτωχούς και ακτήμονας αγρότας». «Ανακοινωθέν της Διοικούσης Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος. Διά το ζήτημα της Γερουσίας», στο ίδιο, σελ. 448-449

κρίνουμε πως το έργο του διακατέχεται από την αγωνία και από την άγρια χαρά της ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας. Ο μαρξισμός αποκαλύπτει μέσα στο παρελθόν έναν ολόκληρο νέο κόσμο. Με αυτόν τον κόσμο θέλει να φέρει σε επαφή ο Κορδάτος τους αναγνώστες του και να τους καταστήσει συμμετόχους στην αλήθεια αλλά και συντρόφους στον αγώνα. Επιπλέον, όπως τονίζει ο Μπουμπούς, για τους κομμουνιστές εκείνης της περιόδου οι ανάγκες της μοναχικής αντιπατριωτικής και αντιεθνικιστικής δράσης τους και μάλιστα στις συνθήκες της Μικρασιατικής Εκστρατείας, τους έκανε απαραίτητη, θα λέγαμε και πολιτικά και ψυχολογικά, την επαφή με την ελληνική ιστορία και ειδικώς το 1821, με πιο στοχευμένο πολιτικά τρόπο από τις κατευθύνσεις του Σκληρού, ο οποίος είχε πια χρωματιστεί με έναν έντονο βενιζελισμό.⁷⁸⁵

Η αρνητική ιδιοτυπία της δουλειάς του Κορδάτου έγκειται στη μηχανικότητα με την οποία αντιλαμβάνεται την ιστορική διαδικασία, στοιχείο απόλυτα συνδεδεμένο με την ιδεολογική χρήση της ιστορίας στην οποία επιδίδεται. Επίσης, στην ελλιπή μελέτη του ιστορικού υλικού -λογικό, αφού επιχειρεί σε ηλικία μόλις 33 χρόνων τη συνολική ιστορική εποπτεία του 1821- που σε συνδυασμό με τα προηγούμενα έχει ως αποτέλεσμα «την επιλεκτική χρήση των πηγών, την αποκοπή τους από τα συμφραζόμενα, μία συγγραφική βιασιότητα που σε έκανε να αισθάνεσαι ότι το βιβλίο αυτό δεν γράφτηκε για να υπηρετήσει το θέμα του».⁷⁸⁶ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, σε πολλά σημεία του έργου του, να «εκβιάζει» τα γεγονότα να μαρτυρήσουν για τη συνειδητά ταξική δράση των αστών και για τα καθαρά αστικά ιδανικά της Επανάστασης, όπως επισημαίνει και ο Φίλιππος Ηλιού.⁷⁸⁷ Αλλά, παρά τα προβλήματα της, η *Κοινωνική Σημασία* παραμένει έργο κεφαλαιώδους σημασίας. Αποτελεί την πιο συστηματική και εκτεταμένη μέχρι εκείνη την στιγμή προσπάθεια μαρξιστικής ανάλυσης της Ελληνικής Επανάστασης και της διαδικασίας σχηματισμού του ελληνικού εθνικού κράτους. Ταυτόχρονα, αποτελεί ένα εξαιρετικό μνημείο και σταθμό της μαρξιστικής σκέψης της εποχής, όπως παρατηρεί ο Βασίλης

⁷⁸⁵ Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωγη μαρξιστική σκάπη...*, ό.π., σελ. 125.

⁷⁸⁶ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση...», ό.π., σελ. 573.

⁷⁸⁷ «Η ιστορική πραγματικότητα στριμώχνεται και ζορίζεται για να χωρέσει σ' αυτή τη μονοσήμαντη, ευθύγραμμη "ανοδική πορεία"». Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας», *Αντί*, τ. 46 (1976), σελ. 32.

Παναγιωτόπουλος.⁷⁸⁸ Τα προβλήματα που διαπιστώσαμε δεν προκύπτουν μόνο από προσωπικές μεθοδολογικές ιδιαιτερότητες και αδυναμίες του Κορδάτου. Είναι στοιχεία του κυρίαρχου τρόπου πρόσληψης του μαρξισμού μεταξύ των Ελλήνων κομμουνιστών της περιόδου. Ως ένα βαθμό ήταν λοιπόν αναπόφευκτα -ή τουλάχιστον αναμενόμενα- για ένα εγχείρημα μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο.

Έναν χρόνο μετά την *Κοινωνική Σημασία*, το 1925, κυκλοφόρησε η *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*. Για την ακρίβεια, κυκλοφόρησε αυτό που ο Κορδάτος φιλοδοξούσε να είναι ο πρώτος από τους υπόλοιπους τόμους του έργου, κάτι που τελικά δεν συνέβη. Το βιβλίο είναι μεγαλύτερο από την *Κοινωνική Σημασία*, πολύ πιο αναλυτικό θεωρητικά και πραγματολογικά. Όπως λέει στον πρόλογο ο Κορδάτος, αποφάσισε να κυκλοφορήσει το έργο αυτό ως μια απάντηση σε όσα του είχε προσάψει «η Αντίδραση»⁷⁸⁹ μετά την κυκλοφορία της *Κοινωνικής Σημασίας*. Στην αντίδραση περιλάμβανε την Εκκλησία, δημοσιογράφους, λόγιους και βεβαίως τους καθηγητές του πανεπιστημίου, τους οποίους κατηγορούσε πως δίδασκαν την ιστορία και την φιλοσοφία επιφανειακά, υποταγμένοι στην προγονοπληξία και όχι αναζητώντας την αλήθεια.⁷⁹⁰ Μαζί με αυτούς απαντούσε και σε όσους άλλους άρθρωναν μια πολεμική προς τις μαρξιστικές προκείμενες των θέσεων του Κορδάτου, αλλά και προς τον δημοτικισμό, τα ριζοσπαστικά ρεύματα που υπήρχαν στην Ελλάδα της εποχής.

Στην πολύ εκτεταμένη εισαγωγή, ο Κορδάτος παρουσιάζει την εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης από τον μεσαίωνα μέχρι τις μέρες του και την μαρξιστική φιλοσοφία της ιστορίας. Η καινοτομία του, όμως, σε σχέση με την *Κοινωνική Σημασία*, είναι ότι καταπιάνεται με τον ορισμού του φαινομένου του έθνους. Ο Κορδάτος φαίνεται πως αισθάνεται περισσότερο ασφαλής να μπει τώρα στη σχετική συζήτηση, αφού την ίδια χρονιά έχει κυκλοφορήσει στα ελληνικά το έργο *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού* του Ρώσου καθηγητή Μπρόιντο, στο οποίο και παραπέμπει. Έτσι, ορίζει το έθνος ως την μορφή κοινωνικής οργάνωσης που το μέγεθός της αντιστοιχεί στην εποχή του καπιταλισμού, δηλαδή στον βαθμό

⁷⁸⁸ Β. Παναγιωτόπουλος, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση», ό.π., τ. Α', σελ. 573.

⁷⁸⁹ Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1925, τ.1, σελ. V.

⁷⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. XI.

ανάπτυξης της τεχνολογίας, την έκταση της αγοράς και τον τύπο των ανταλλακτικών σχέσεων που τον χαρακτηρίζουν. Το έθνος αρχίζει να παρουσιάζεται όταν ο καπιταλισμός αναδύεται, στο εμπορικό του, ακόμη, στάδιο. Ο Κορδάτος εντοπίζει τις απαρχές της εθνικής κίνησης στα δίκτυα των Αράβων του 7^{ου} αιώνα και την τάση συνένωσής τους υπό τον Μωάμεθ, αλλά βλέπει την πιο έντονη μορφοποίησή της στον 16^ο αιώνα με τον σχηματισμό της αστικής τάξης. Οι προηγούμενες μορφές κοινωνικής οργάνωσης είναι το γένος και η φυλή. Οι νέες εμπορικές σχέσεις δημιουργούν την ανάγκη για πιο ισχυρή συνοχή των διάφορων περιοχών και των φυλών που τις κατοικούν και μια ενιαία νομοθεσία εντός αυτών, άρα τελικά για την συνένωση των φυλών σε έθνη.⁷⁹¹ Αντιπαράκειται στην πρόσληψη του έθνους από τον Μπάουερ, χωρίς όμως να τον κατονομάζει⁷⁹² και υποστηρίζει πως το έθνος «σαν ιστορικό φαινόμενο που είναι θα λείψει μαζί με τον καπιταλισμό».⁷⁹³ Όταν τελικώς δίνει ο ίδιος τον ορισμό του έθνους επαναλαμβάνει τα συστατικά στοιχεία του ορισμού του Στάλιν, αλλά όχι όλα, και χωρίς να παραπέμπει στον Στάλιν, αλλά στον Μπρόιντο. Λέει πως «Έθνος είναι σύνολο ανθρώπων που σχηματίζεται από τη γέννηση και ανάπτυξη του καπιταλισμού και χαρακτηρίζεται απ' την ύπαρξη μέσα σ' αυτό ωρισμένων οικονομικών δεσμών καθώς και από την κοινότητα του εδάφους, της γλώσσας, του πολιτισμού».⁷⁹⁴ Βλέπουμε πως λείπει το στοιχείο της «κοινής ψυχосύνθεσης» που είχε χρησιμοποιήσει ο Στάλιν και έδινε έναν τόνο σχετικώς μεταφυσικό στον ορισμό του. Και πράγματι, από τον ορισμό του Μπρόιντο, από όπου αντλεί ο Κορδάτος, παραλείπεται επίσης αυτό το στοιχείο.⁷⁹⁵ Δεν ξέρουμε αν ο Κορδάτος γνώριζε τότε το σχετικό έργο του Στάλιν. Πάντως, την ψυχосύνθεση την είχε περιλάβει ουσιαστικά στην αντίληψή του για το έθνος ο Σκληρός, όταν μιλούσε για τον ψυχικό παράγοντα του ελληνικού έθνους, σημείο επί του οποίου ο Κορδάτος

⁷⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 15-17.

⁷⁹² Στο ίδιο, σελ. 17. Αυτή η κριτική αντλείται από τον Μπρόιντο, όπου εκεί όμως γίνεται ονομαστικά απέναντι στον Μπάουερ, παρότι χαρακτηρίζεται ως «ένας από τους κορυφαίους του εθνικού ζητήματος». Μπρόιντο, *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, Έκδοση Σοσιαλιστικού Βιβλιοπωλείου, Αθήνα 1925, σελ. 22-23.

⁷⁹³ Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σελ. 18.

⁷⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 18.

⁷⁹⁵ Μπρόιντο, *Το εθνικό ζήτημα...*, ό.π., σελ. 19. Η επισήμανση του Κορδάτου πως ούτε οι Εβραίοι που είναι σκορπισμένοι σε διάφορες περιοχές αποτελούν ένα ενιαίο έθνος, αφού στερούνται το κοινό έδαφος, αντλείται και πάλι από τον Μπρόιντο που πιθανότατα την αντλεί από τον Στάλιν. Στο ίδιο, σελ. 20.

είχε ασκήσει κριτική μέσα από τον πρόλογο της *Κοινωνικής Σημασίας* και ίσως για αυτό επιλέγει να το παραλείψει.

Με βάση πάλι τον Μπρόιντο, ο Κορδάτος διακρίνει ανάμεσα στον αμυντικό και τον επιθετικό εθνικισμό, αντιστοιχίζοντας την εθνική δράση της ελληνικής αστικής τάξης απέναντι στους Οθωμανούς πριν την επανάσταση, στον πρώτο, δηλαδή στη φάση που «η αστική τάξη μια που δεν μπορεί να διαθέσει ούτε στρατό, ούτε άλλα μέσα βίας ενάντια στον ξένο ζυγό που εκπροσωπεί τον ξένο εθνικισμό αγωνίζεται για τη διαφύλαξη και τη προστασία της “εθνικής συνείδησης” όλου του λαού, της θρησκείας του, των εθίμων του κλπ».⁷⁹⁶ Ξεκαθαρίζει πως ο ελληνικός Κλήρος και οι γαιοκτήμονες ποτέ δεν επιδόθηκαν «στην καλλιέργεια και στο τόνωμα του εθνικισμού», σε αντίθεση με τους εμπόρους και τους караβοκύρηδες. Δικό τους έργο, νεωτερικό, θεωρεί πως είναι η δημιουργία αυτού που παρουσιάστηκε ως «παράδοση», από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, και η συστηματική διάδοσή της μέσω σχολείων, εκτύπωσης βιβλίων και άλλων μέσων, από τον 18^ο αιώνα και μετά.⁷⁹⁷ Φτάνει τελικά να υποστηρίξει, ακόμη πιο καθαρά από όσο στην *Κοινωνική Σημασία*, πως όλη η εθνική επαναστατική κίνηση, «Τα κινήματα του 1770, τα μεγαλοφάνταστα σχέδια του Ρήγα του Βελεστινλή, του Λάμπρου Κατζίωνη η ανταρσία, καθώς και το *Εικοσιένα*, είναι ο ταξικός πόθος της αστικής τάξης να γίνει “καθεστώς”, να πάρει την πολιτική εξουσία για να στερεώσει την κυριαρχία της την οικονομική στη Βαλκανική και τη Μεσόγειο».⁷⁹⁸ Τέλος, ο Κορδάτος απαντώντας στους επικριτές τους δικούς του και του Σκληρού, απαντά πως δεν θεωρούσαν την επανάσταση ως αποτέλεσμα της οικονομικής καχεξίας των αστών, αλλά της μεγάλης ανάπτυξής τους.⁷⁹⁹ Χάνει εδώ από τη ματιά του την διάσταση της προεπαναστατικής οικονομικής κρίσης της αστικής τάξης, λόγω της λήξης των Ναπολεόντειων Πολέμων, την οποία, όπως είπαμε, ο Σκληρός πράγματι αναδεικνυε. Σε σχέση με τη μεθοδολογία του, αξίζει να

⁷⁹⁶ Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σελ. 20.

⁷⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 21,22. Η τελευταία χρονική τοποθέτηση ήταν ίδια και στην *Κοινωνική Σημασία*.

⁷⁹⁸ Στο ίδιο, σελ. 23. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Στο κείμενο γίνεται αναφορά όχι στο 1770, αλλά στο 1870. Προφανώς πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, εννοώντας τα Ορλωφικά. Νωρίτερα είχε υποστηρίξει πως για πολλά χρόνια η αστική τάξη είχε συμβιβαστεί με τους κοτζαμπάσηδες γιατί δεν είχε ακόμα αναπτυχθεί αρκετά. Μάλιστα, είναι εντυπωσιακό πως επικαλείται μια σχετική επεξεργασία του Κάουτσκι, παρότι είχε προηγηθεί η διάσπαση της Β' Διεθνούς και η επίκληση στον Κάουτσκι δεν αποτελούσε πια κάτι αποδεκτό για τους κομμουνιστές. Πιθανότατα αντανάκλα και την απομάκρυνση του Κορδάτου από το ΚΚΕ που ήδη συντελούνταν εκείνη την περίοδο. Στο ίδιο, σελ. 8.

⁷⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 24-25.

σημειώσουμε πως στην βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί εντάσσεται *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* του Ένγκελς, αλλά και η *Ιστορία του Υλισμού* του Πλεχάνοφ,⁸⁰⁰ για τον οποίο λείπουν τα επικριτικά σχόλια της *Κοινωνικής Σημασίας*, όπως άλλωστε και για τον Σκληρό.

Ξεκινώντας με το Βυζάντιο, σε σχέση με τα αίτια της πτώσης του επιμένει σε όσα έγραφε στην *Κοινωνική Σημασία*. Επιπλέον, ξεκαθαρίζει πως αυτό δεν ταυτιζόταν με το ελληνικό έθνος.⁸⁰¹ Επαναλαμβάνει τις βασικές διαπιστώσεις της *Κοινωνικής Σημασίας*, τονίζοντας ακόμη πιο γλαφυρά το πόσο ωφελήθηκαν από τα προνόμια του σουλτάνου οι φεουδαρχικές τάξεις, κλήρος και κοτζαμπάσηδες, σε βάρος των φτωχών αγροτών που δούλευαν για λογαριασμό τους. Μιλώντας για τον ρόλο της ιεραρχίας, και όχι γενικώς του Κλήρου, όπως διευκρινίζει, επισημαίνει πάλι τον φεουδαρχικό της χαρακτήρα, την διαπλοκή της με την οθωμανική εξουσία, την διαφθορά και την υποκρισία της.⁸⁰² Επισημαίνει πως το Πατριαρχείο δεν ευθαγραμμίζεται με τους εθνικούς σκοπούς της αστικής τάξης, παρά μόνο μετά την επανάσταση και κυρίως από το 1850 και μετά, όταν η τελευταία αποφάσισε να χρησιμοποιήσει το Πατριαρχείο ως σημείο αναφοράς για τις επεκτατικές βλέψεις της.⁸⁰³ Τονίζει ιδιαίτερος τον τυχοδιωκτισμό των Φαναριωτών, για τους οποίους λέει πως «αποτελούσαν τα πιο επάνω στρώματα της αριστοκρατίας, τη μεγαλοαριστοκρατία», διακρίνοντάς τους από τους κοτζαμπάσηδες και τον κλήρο που αποτελούσαν την «επαρχιακή φεουδαρχική ολιγαρχία»⁸⁰⁴ ή αλλιώς «επαρχιακήν αριστοκρατίαν».⁸⁰⁵ Για τους κοτζαμπάσηδες τονίζει ξανά την εκμεταλλευτική τους σχέση προς τους αγρότες μέσω της φορολογίας, ενώ για τους αρματωλούς και τους κλέφτες εξηγεί πως η στάση που επεδείκνυαν σε κάποιες περιπτώσεις, ληστεύοντας

⁸⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 32.

⁸⁰¹ «...στο Βυζάντιο η Ελληνική εθνότητα είτανε η κρατούσα τάξη (δηλαδή η ελληνική φεουδαρχία). Άρα από γενική άποψη το Βυζάντιο είτανε μωσαϊκό εθνών σκλαβωμένων στην ελληνική φεουδαρχία και στην ελληνική παπαδοκρατία». Στο ίδιο, σελ. 34. Με τον όρο «εθνότητα» εδώ δεν εννοεί το έθνος, αλλά τη γλωσσική και θρησκευτική κοινότητα.

⁸⁰² Στο ίδιο, σελ. 61.

⁸⁰³ Στο ίδιο, σελ. 169.

⁸⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 80.

⁸⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 82.

τους πλούσιους και όχι τους φτωχούς, οδηγούσε στον εξωραϊσμό της δράσης τους από τα μέλη των κατώτερων στρωμάτων.⁸⁰⁶

Περιγράφοντας τις εξεγέρσεις πριν το 1821, όπως τα Ορλωφικά και το κίνημα του Κατσώνη, εντοπίζει ως αιτία της αποτυχίας τους την απροθυμία των κοτζαμπάσηδων να τα στηρίζουν, καθώς και την μη ολοκλήρωση της ανάπτυξης της αστικής τάξης.⁸⁰⁷ Σε σχέση με τον πολιτικό χαρακτήρα του Ρήγα παραμένει στην γραμμή της *Κοινωνικής Σημασίας* και κάνει κριτική στον Σκληρό, που στα *Σύγχρονα Προβλήματα* έβλεπε «συγκεχυμένο» χαρακτήρα στην πολιτική συγκρότησή του Ρήγα λόγω των αναφορών του στη θρησκεία.⁸⁰⁸ Ο ίδιος επιμένει στην αστικοδημοκρατική συγκρότηση του Ρήγα⁸⁰⁹ και την σύγκρουση του με «τις “φεουδαρχικές” παραδόσεις του κοτζαμπασιδισμού και του φαναριωτισμού»,⁸¹⁰ που προκάλεσαν και την εχθρότητα του Πατριαρχείου που τον καταδίκασε και έδωσε εντολή να κατάσχονται οι «προκηρύξεις» με τις οποίες διαδίδονταν οι ιδέες του.⁸¹¹ Ονομάζει μάλιστα τον Ρήγα «*πρόδρομο της Βαλκανικής Ομοσπονδίας*», παρότι ο ίδιος ονόμαζε το σχέδιο του «Ελληνική Δημοκρατία» και όχι βαλκανική και άρα κρατούσε για τους Έλληνες τον κυρίαρχο ρόλο στο νέο αυτό μόρφωμα, υποστηρίζοντας πως το έκανε επειδή η ελληνική αστική τάξη ήταν πρωτοπόρα μεταξύ των άλλων της περιοχής.⁸¹² Έτσι ο Κορδάτος υποδεικνύει και πάλι την ορθότητα της δικής του θέσης σχετικά με τον δυναμισμό της ελληνικής αστικής τάξης και τον πρωταγωνιστικό της ρόλο στο 1821. Υποστηρίζει πως η μεγάλη ανάπτυξη της τελευταίας δίνει στον ελληνικό εθνικισμό «επιθετικό χαρακτήρα»,⁸¹³ όρο που δεν αναλύει καθόλου, εννοώντας μάλλον τη μετάβαση σε ένοπλη δράση. Επίσης, θα αναφέρει και πως «το πιο προχωρημένο τμήμα της αστικής τάξης» οραματιζόταν την συγκρότηση μιας ελληνικής αυτοκρατορίας.⁸¹⁴ Αξιοσημείωτο είναι πως υποστηρίζει ότι το Κρυφό Σχολειό δεν είναι μύθος, αλλά μέσο που μετέλθαν οι αστοί οι οποίοι μίσθωναν ιερείς για να διδάσκουν, επειδή οι ίδιοι βρίσκονταν ακόμη υπό την ισχύ των κοτζαμπάσηδων και

⁸⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 83.

⁸⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 92,93,95.

⁸⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 108.

⁸⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 109.

⁸¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 110.

⁸¹¹ Στο ίδιο, σελ. 118.

⁸¹² Στο ίδιο, σελ. 117. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸¹³ Στο ίδιο, σελ. 139.

⁸¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 156.

δεν μπορούσαν να πάρουν περισσότερες πρωτοβουλίες.⁸¹⁵ Ασφαλώς, αυτή η προσέγγιση εξηγεί το γιατί νωρίτερα διασαφήνισε πως ως φεουδαρχικό σώμα έβλεπε την ιεραρχία και όχι όλο τον κλήρο και κατεύθυνε την κριτική του μόνο προς αυτήν. Η θέση αυτή για το Κρυφό Σχολειό, όμως, παρατίθεται πλήρως ατεκμηρίωτη.

Ο Κορδάτος καταπιάνεται αναλυτικά και με το γλωσσικό ζήτημα. Παρουσιάζει την σύγκρουση μεταξύ «δημοτικισμού και λογιωτατισμού» ως σύγκρουση αστών και φεουδαρχών, ως «σκεπασμένο αγώνα ταξικό» που είχε ξεκινήσει στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Οι αστοί επιθυμούσαν την καθιέρωση της δημοτικής, ως μέσο μόρφωσης και ιδεολογικού εκσυγχρονισμού των κατώτερων στρωμάτων, ώστε να μπορέσουν να τα κάνουν κοινωνούς των ιδεών τους και να τα στρατεύσουν στους σκοπούς τους, ενώ οι φεουδάρχες επιθυμούσαν την πνευματική καθήλωσή τους.⁸¹⁶ Η μη καθιέρωση στο νέο κράτος της απλής δημοτικής αποδίδεται στο ότι οι αστοί συμβάδισαν τελικώς με τις προτάσεις του Κοραή. Οι αστοί εμφανίζονται να επιθυμούν την συμβολική σύνδεση της Ελλάδας με την Ευρώπη, κάτι που αντιλαμβάνονταν πως δεν εξυπηρετούνταν από τον βυζαντινό πολιτισμό, αλλά αντιθέτως ευνοούνταν από την σύνδεση με την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Κοραής εμφανίζεται να συνειδητοποιεί τη σημασία του να μην αποκοπεί η ομιλούσα γλώσσα από την αρχαία, ώστε να μπορούν οι φορείς της να μένουν σε επαφή με την γνώση των αρχαίων κειμένων και να εκφράζουν τις πιο εκλεπτυσμένες ιδέες της, κάτι που οδήγησε τελικά σε έναν συμβιβασμό, τον οποίο ο Κορδάτος αξιολογεί ως αναγκαίο. Η ερμηνεία αυτή βρίσκεται σε διάσταση με την αντίστοιχη του Σκληρού. Ο τελευταίος υποστήριζε πως η αιτία της καθιέρωσης της καθαρεύουσας εντοπιζόταν στην ιδεολογική ταυτότητα του ελληνικού έθνους που είχε διαμορφωθεί λόγω της ιστορικής εξέλιξής του και της σύνδεσης με το Βυζάντιο, στοιχείο που καθόρισε και τους όρους της σκέψης του Κοραή και των άλλων δασκάλων του γένους.⁸¹⁷

Σε σχέση με τη Φιλική Εταιρεία, ο Κορδάτος αναδεικνύει την μασονική ταυτότητα πολλών μελών της, όπως ο Ξάνθος, αλλά και μελών της ελληνικής αστικής τάξης του εξωτερικού.⁸¹⁸ Σταθερή παραμένει η αποτίμηση του φεουδαρχικού ταξικού και

⁸¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 143.

⁸¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 156.

⁸¹⁷ Γεώργιος Σκληρός, «Στους Δημοτικιστάς»..., ό.π., σελ. 373.

⁸¹⁸ Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*..., ό.π., σελ. 182.

ιδεολογικού χαρακτήρα του Υψηλάντη και του Καποδίστρια,⁸¹⁹ αλλά και της αρνητικής προς την επανάσταση στάση των κοτζαμπάσηδων που κάμφθηκε μόνο με την επίκληση της Αοράτου Αρχής.⁸²⁰ Μεγάλη καινοτομία, όμως, είναι πως για πρώτη φορά δείχνει την ύπαρξη διαφορετικών τάσεων εντός της αστικής τάξης σε σχέση με την επανάσταση, ακόμη και με ονομαστικά παραδείγματα, όπως αυτό του Κοντουριώτη που τον παρουσιάζει διστακτικό, δημιουργώντας έτσι μια ρωγμή στην εικόνα της «έτοιμης από καιρό» αστικής τάξης των νησιών που υπήρχε στην *Κοινωνική Σημασία*.⁸²¹ Έτσι, ο Κορδάτος διακρίνει τώρα «τα πιο επάνω στρώματα της αστικής τάξης», την «αριστοκρατία της», όπως την ονομάζει, δηλαδή τους μεγάλους τραπεζίτες και εμπόρους, που δεν είδαν θετικά την επανάσταση. Μάλιστα, κάνει έναν παραλληλισμό με την εργατική αριστοκρατία της εποχής του που δεν συνεπικουρεί τον επαναστατικό προλεταριακό σκοπό, θυμίζοντάς έτσι την σχετική ανάλυση του Λένιν στον *Ιμπεριαλισμό*.⁸²² Αλλά και εντός της Φιλικής εταιρείας διακρίνει τρεις τάσεις, την «αριστερή», την «κεντρώα» και την «δεξιά», με την σημασία της ριζοσπαστικότητας προς τον σκοπό, κάνοντας όμως κριτική στην «υπεραριστερά» της Φιλικής και τα «εξτρεμιστικά στοιχεία» της πως με την παρορμητικότητά τους κόντεψαν να καταστρέψουν το επαναστατικό σχέδιο.⁸²³

Περνώντας στην εξιστόρηση των επαναστατικών γεγονότων, επισημαίνει πως οι αναφορές της προκήρυξης του Υψηλάντη στους αγώνες των άλλων λαών της Ευρώπης υπέρ των πολιτικών δικαιωμάτων τους καταδεικνύει τον αστικό χαρακτήρα της επανάστασης, αφού οι αγώνες αυτοί ήταν κοινωνικοί και δεδομένου ότι την προκήρυξη του την είχαν γράψει οι Φιλικοί.⁸²⁴ Επιμένει και στην ευθύνη του Υψηλάντη για την αποτυχία της εξέγερσης στη Μολδοβλαχία, λόγω της απόρριψης

⁸¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 191.

⁸²⁰ Στο ίδιο, σελ. 198.

⁸²¹ Στο ίδιο, σελ. 193, 194.

⁸²² «Εἰν' ἀλήθεια πως τα πιο επάνω στρώματα της αστικής τάξης, η αριστοκρατία της, δεν άκουσε μ' ευχαρίστηση την Επανάσταση και ούτε υλικές θυσίες φάνηκε πρόθυμη να κάνει. Έτσι συνέβηκε σ' όλες τις επαναστάσεις τις κοινωνικές και εθνικές. Η τάξη που επαναστατεί έχει διάφορα στρώματα και τα πιο επάνω (αριστοκρατία) πάντα είναι συντηρητικά και αντιδραστικά [...] Είναι κοινό μυστικό πως η εργατική αριστοκρατία παίζει ρόλο αντιδραστικό και φέρνει προσκόμματα στη μεγάλη ιστορική αποστολή του σύγχρονου προλεταριάτου. Το ίδιο συνέβαινε και τότες για την αστική τάξη, οι μεγαλοτραπεζίτες της και οι μεγαλέμποροι -υπήρχανε βέβαια και πολλές εξαιρέσεις- αποτραβηχτήκανε και σιγκουνευτήκανε». Στο ίδιο, σελ. 198-199.

⁸²³ Στο ίδιο, σελ. 199.

⁸²⁴ Στο ίδιο, σελ. 203.

του αντιφεουδαρχικού χαρακτήρα του κινήματος του Βλαδιμηρέσκου⁸²⁵ και παρουσιάζει τους Φαναριώτες να σαμποτάρουν την εξέγερση, αποδυναμώνοντας τον Υψηλάντη, ο οποίος άλλωστε και τους κατηγορεί ως υπεύθυνους της ήττας.⁸²⁶ Δείχνει τους αστούς των νησιών να καθυστερούν να αναλάβουν δράση, κατατάσσοντάς τους στην κατηγορία της «αστικής αριστοκρατίας» που είχε εισηγηθεί νωρίτερα,⁸²⁷ και τους αντιδιαστέλει, για πρώτη φορά, προς τον Αντώνη Οικονόμου, τον καπετάνιο που έχοντας μαζί του τον λαό της Ύδρας καταφέρνει ως «λαϊκός αρχηγός» να οδηγήσει το νησί στην επανάσταση και να αναγκάσει τους αστούς προκρίτους να την χρηματοδοτήσουν, αλλά και να αποδεχτούν την επιβολή του ίδιου ως διοικητή του νησιού. Έτσι ο Κορδάτος δείχνει πως μέσα στην εθνική επανάσταση αναδύονταν και κοινωνικοί σκοποί ακόμη πιο ριζοσπαστικοί από αυτούς των μεγάλων αστών.⁸²⁸ Στο ίδιο πλαίσιο δείχνει με γλαφυρό τρόπο τις προσπάθειες και την επιτυχία των προκρίτων να διώξουν από το νησί τον Οικονόμου και να δηλώσουν υποταγή στον σουλτάνο, χωρίς όμως να καταφέρουν το τελευταίο γιατί ο λαός του νησιού τους επέβαλε τελικώς την συμμετοχή τους στην επανάσταση.⁸²⁹ Ανάλογες περιγραφές υπάρχουν και για τα ανώτερα αστικά στρώματα της Χίου. Βλέπουμε πως ήδη υπάρχει μια πολύ σημαντική, έστω και επιμέρους, αλλαγή στο ερμηνευτικό σχήμα της *Κοινωνικής Σημασίας* σε σχέση με την φυσιογνωμία και τον ρόλο της αστικής τάξης. Παραμένει όμως η γενική θέση για την επαναστατική πρωτοπορία των αστών με τις δημοκρατικές ιδέες. Μάλιστα, παρουσιάζει για πρώτη φορά την σύγκρουση μεταξύ κοτζαμπάσηδων-«καλικάντζαρων» και αστών-«καρμανιόλων» στη Σάμο, ενώ φτάνει να πει πως ο Γαζής στη «Βουλή της Θετταλομαγνησίας» εφάρμοσε «το γαλλικό διοικητικό σύστημα και τον κοινοβουλευτισμό»⁸³⁰. Αντιστοίχως, επιμένει να δείχνει με πολλά παραδείγματα την αντεπαναστατική στάση των κοτζαμπάσηδων Παραθέτει την αντεπαναστατική στάση των κοτζαμπάσηδων στα υπόλοιπα νησιά,⁸³¹ πλην των τριών εμπορικών, αλλά και

⁸²⁵ Στο ίδιο, σελ. 205.

⁸²⁶ Στο ίδιο, σελ. 206.

⁸²⁷ Στο ίδιο, σελ. 208.

⁸²⁸ Στο ίδιο, σελ. 209.

⁸²⁹ Στο ίδιο, σελ. 210.

⁸³⁰ Στο ίδιο, σελ. 211.

⁸³¹ «Στην αρχή οι κοτζαμπάσηδες των νησιών, για τα μάτια κάνανε τα προκομμένα τους και υποδεχτήκανε με τιμές και σεβασμό τους Αρμιοστές, άμα έφυγεν όμως ο ελληνικός στόλος αρχίσανε

στις άλλες περιοχές, περιγράφοντας πως σε πολλές περιπτώσεις συνεργάζονταν με τους Οθωμανούς σε βάρος των επαναστατών, ακόμη και οι Μανιάτες⁸³² και προσωπικώς ο Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης.⁸³³ Ομοίως, με σταθερή απαξίωση περιγράφει την στάση των ιεραρχών, λέγοντας πως «Οι περισσότεροι Δεσποτάδες δείξανε αισχρό φιλοτουρκισμό».⁸³⁴ Αλλά και για τους αρματολούς είναι επικριτικός και επιμένει, όπως και στην *Κοινωνική Σημασία*, πως «δε δείξανε καμιά “φιλοπατρία”». Ο καθένας τους κύτταζε τα δικά του συμφέροντα και πρωτ’ απόλα το αρματολίκι του», αναφερόμενος και πάλι ιδιαιτέρως στα προσκυνήματα των οπλαρχηγών της Στερεάς.⁸³⁵ Τέλος, μία καινοτομία, πιθανότατα αποσκοπούσα στην απόδοση ενός πιο αντικειμενικού και διεθνιστικού τόνου στο έργο -ή τουλάχιστον στην αποφυγή μιας εθνικιστικής φόρτισης- είναι η αναφορά στις «ελληνικές ωμότητες», όπως η θανάτωση αμάχων και Εβραίων στην Τριπολιτσά⁸³⁶ και η εξόντωση χιλιάδων αμάχων και οι λεηλασίες στο Ναυαρίνο, κατά παράβαση της συμφωνίας παράδοσης των Οθωμανών.⁸³⁷ Για αυτά τα περιστατικά δείχνει ως βασικούς υπεύθυνους τους κοτζαμπάσηδες και τον Κλήρο που «παρακινούσανε το “λαό” για να σφάζει» με σκοπό «ν’ αρπάξουν τις τουρκικές περιουσίες και με τον εξαφανισμό των τούρκων να γίνουνε αυτού κύριοι στο τουρκικό βίος, στις “εθνικές γαίες”».⁸³⁸

Για τους οπλαρχηγούς έχουμε μια αντιμετώπιση τους καθαρά ως τυχοδιωκτική ομάδα, αισθητά πιο έντονη από ότι στην *Κοινωνική Σημασία*. Έτσι, ο Κορδάτος λέει πως αρχικώς ο Παπαφλέσσας κατάφερε να αποσπάσει τον Κολοκοτρώνη από την επιρροή της Πελοποννησιακής Γερουσίας και να τον φέρει στο πλευρό του

να αντιδρούνε κι’ όχι μοναχά δεν αναγνωρίζανε τις ελληνικές Αρχές αλλά και κάνανε φιλοτουρκική προπαγάνδα». Στο ίδιο, σελ. 235.

⁸³² «Αλλά και οι κοτζαμπάσηδες της Μάνης που θεωρούντανε γνήσιοι “έλληνες” δε δείξανε καλύτερη διαγωγή». Στο ίδιο, σελ. 229.

⁸³³ «Κι αυτός ο Πετρόμπεης ο Μαυρομιχάλης, που τόσο πολύ δοξάζεται για την φιλοπατρία του όχι μόνο αντιστάθηκε όσο μπορούσε για να μην γίνει το κίνημα αλλά και όταν πια άρχισεν ο αγώνας θέλησε να τον προδώσει». Στο ίδιο, σελ. 230-231.

⁸³⁴ Στο ίδιο, σελ. 243.

⁸³⁵ Στο ίδιο, σελ. 245-246.

⁸³⁶ Για την οποία, μάλιστα, καταλογίζει προσωπικές ευθύνες στον Κολοκοτρώνη και την Μπουμπουλίνα.

⁸³⁷ Ιωάννης Κ. Κορδάτος, *Νεότερη Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., σελ. 250-252.

⁸³⁸ Στο ίδιο, σελ. 252.

Δημήτριου Υψηλάντη, επειδή «του μυρίστηκεν αρχιγίλικι».⁸³⁹ Όταν, όμως, ο Υψηλάντης πρότεινε ένα νέο αντιπροσωπευτικό σώμα, τη Βουλή, που αναιρούσε και τα προνόμια των οπλαρχηγών, ο Κολοκοτρώνης και πάλι συμμαχίχσε με τους φεουδάρχες.⁸⁴⁰ Σε σχέση με τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, ανάγει τον «Μωραϊτισμό» τους -όπως ονομάζει τον τοπικισμό που έφτανε μέχρι την πρόθεσή τους για αποχώρηση από τον εθνικό σκοπό και δημιουργία, έστω ημιαυτόνομου, πελοποννησιακού κράτους- στην παραγωγική βάση της Πελοποννήσου που ήταν τόσο ανεπτυγμένη ώστε να δημιουργεί αυτάρκεια.⁸⁴¹ Από την άλλη πλευρά, στην Στερεά, επειδή ο κοτζαμπασισμός ήταν ανίσχυρος και την δύναμη την είχαν κυρίως οι οπλαρχηγοί, οι θέσεις των αστών κατάφεραν να ηγεμονεύσουν, κάνοντας παραχωρήσεις συμφεροντολογικού χαρακτήρα προς τους οπλαρχηγούς.⁸⁴² Παρακάτω, όμως, λέει πως «τα αγροτικά στοιχεία και τα μικροαστικά της Ρούμελης που παίζανε σπουδαίο πολιτικό και στρατιωτικό ρόλο στο διάστημα της επανάστασης, παρόλη την συντηρητικότητα που είχανε στο βάθος, για κάθε λογής ζητήματα θρησκευτικοκοινωνικά ακολουθήσανε την αστική τάξη σχεδόν σ' όλους τους κοινωνικοπολιτικούς αγώνες της, γιατί θέλανε να γκρεμίσουν τον κοτζαμπασίδικο ζυγό».⁸⁴³ Αν με αυτή τη φράση αναφέρεται στους οπλαρχηγούς της Στερεάς και όχι γενικώς στα στρώματα, τότε ξαφνικά τους εμφανίζει πιο συνειδητά και ταξικά τοποθετημένους στο πλευρό των αστών.

Σε σχέση με την παρουσίαση του Μαυροκορδάτου, ο Κορδάτος λύνει την αντίφαση που είχαμε διαπιστώσει στην *Κοινωνική Σημασία* σε σχέση με την ταξική ταυτότητα του, διευκρινίζοντας τώρα. πως δεν ήταν αστός αλλά Φαναριώτης και εντάσσοντάς τον στο πλαίσιο της ταξικής αποστασίας. Του καταλογίζει, πάντως, πως δεν ξέκοψε ποτέ ολότελα από τον φαναριωτισμό, για αυτό και «στάθηκε πάντα ο αρχηγός της δεξιάς της αστικής τάξης».⁸⁴⁴ Γενικώς, πάντως, υπάρχει μια αλλαγή από την ιδεοτυπική αστικοδημοκρατική εικόνα του στην *Κοινωνική Σημασία*. Ο Κορδάτος παρουσιάζει τη σύγκρουση του -και δύο ακόμα Φαναριωτών, του Νέγρη και του

⁸³⁹ Στο ίδιο, σελ. 257.

⁸⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 257.

⁸⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 264.

⁸⁴² Στο ίδιο, σελ. 260.

⁸⁴³ Στο ίδιο, σελ. 323.

⁸⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 199-20.

Καρατζά- προς τον Υψηλάντη, διευκρινίζοντας πως οι τρεις τους «δεν είτανε *τόσον ριζοσπάστες* όσο προσποιούντανε και ούτε πάλι όλοι τους δημοκρατικοί». ⁸⁴⁵ Πάντως, εμφανίζει ακόμη και τον Υψηλάντη ως εκ των επικεφαλής της αστικής τάξης και την σύγκρουσή του με τον Μαυροκορδάτο απλώς ως μία διαμάχη για την αρχηγία, από προσωπικά ελατήρια. ⁸⁴⁶ Αναγνωρίζει πως οι κατηγορίες προς τον Μαυροκορδάτο για αγγλοφιλία πηγάζουν από ελλιπή κατανόηση του διπλωματικού περιβάλλοντος, αφενός γιατί ο πολιτικός ρεαλισμός επέβαλε να καταδειχθεί το πως η δημιουργία του ελληνικού κράτους θα ευνοούσε τα αγγλικά οικονομικά συμφέροντα, αφετέρου επειδή η στάση της Αγγλίας μετά την κυβερνητική αλλαγή και την άνοδο των Ουίγων στην εξουσία δεν ήταν πια εξίσου συντηρητική και αυτό ήταν κάτι που έπρεπε να αξιοποιηθεί. ⁸⁴⁷ Αντίστοιχο πολιτικό ρεαλισμό εμφανίζει τον Μαυροκορδάτο να επιδεικνύει ακόμη και στις διαπραγματεύσεις με τον Μέττερνιχ. ⁸⁴⁸ Γενικώς, όλο το κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στην διπλωματική διάσταση της επανάστασης μοιάζει να είναι γραμμένο για να εκθέσει τον σημαντικό ρόλο του Μαυροκορδάτου. Ομοίως σε σχέση με το «Ψήφισμα της Υποτέλειας» αναγνωρίζεται στον Μαυροκορδάτο πως η υπογραφή του ανάγκασε και την Γαλλία και τη Ρωσία να κινητοποιηθούν πιο ενεργά υπέρ των Ελλήνων, ώστε να μην αφήσουν την Αγγλία να αυξάνει ανεξέλεγκτα την επιρροή της στους Έλληνες. ⁸⁴⁹ Τέλος, παραδέχεται πως όταν με την έλευση του Ιμπραήμ η επανάσταση πήγε να σβήσει, το οικονομικό άνοιγμα των Άγγλων χρηματιστών στην Ελλάδα διά των δανείων μετατράπηκε σε έναν μηχανισμό πίεσης από μέρους τους προς την αγγλική κυβέρνηση, ώστε να επέμβει υπέρ της επανάστασης για να μην συντριβεί και έτσι αυτοί χάσουν τα χρήματά τους. ⁸⁵⁰ Συνολικά, ο Μαυροκορδάτος είναι πια ένας ικανός πολιτικός παράγοντας της επανάστασης που συνεισφέρει θετικά σε αυτήν, παρότι πλέον δεν είναι ιδεοτυπικά αστικοδημοκράτης, αλλά συντηρητικός.

⁸⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 261.

⁸⁴⁶ «Από τα παραπάνω γράμματα και εγκυκλίους καταλαβαίνουμε πως άρχισε πια φανερά ο προσωπικός πόλεμος ανάμεσα Υψηλάντη και Μαυροκορδάτου. Ο ανταγωνισμός όμως αυτός είτανε καθαρά *πολιτικός*. Και οι δυο τους ήταν αρχηγοί της ίδιας τάξης, της αστικής, και δε μαλώνανε για τίποτ' άλλο, παρά για το "αρχιγυλίκι"». Στο ίδιο, σελ. 262.

⁸⁴⁷ «Ο Μαυροκορδάτος παρεξηγήθηκε για το "φιλοαγγλισμό" του». Στο ίδιο, σελ. 335.

⁸⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 336.

⁸⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 362.

⁸⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 352, 353.

Παρουσιάζοντας τις ειδικότερες πτυχές της εσωτερικής κοινωνικής σύγκρουσης της επανάστασης, μιλάει για την ύπαρξη δύο «κομμάτων» -προφανώς χρησιμοποιώντας τον όρο καταχρηστικά με την ευρύτερη σημασία ενός κοινωνικού πλέγματος συμμαχιών- του φεουδαρχικού και του αστικού, εντοπίζοντας όμως και κάποιες περιπτώσεις εμφάνισης ενός «αριστερού κόμματος», στις εξεγέρσεις και τα κινήματα των φτωχών ναυτικών των νησιών, όπως της Ύδρας με τον Οικονόμου.⁸⁵¹ Το αστικό κόμμα προέκυψε μέσα από τις τάξεις της Φιλικής Εταιρείας και είχε μια εσωτερική γεωγραφία, όπως άλλωστε και η ίδια η Φιλική. Εντός του αστικού κόμματος και της Φιλικής κυριαρχούσε η «δεξιά» πλευρά, όπως την ονομάζει, αποτελούμενη από τους ισχυρούς αστούς των νησιών αλλά και της Πελοποννήσου -για τους οποίους μιλάει πρώτη φορά και επισημαίνει πως ως έμποροι δεν ικανοποιούνταν από μια κλειστή μωραϊτική οικονομία-⁸⁵² δηλαδή αυτούς που στην αρχή δεν ήθελαν να συμμετάσχουν στην επανάσταση και εχθρεύονταν την πιο ριζοσπαστική εκδοχή των φιλελεύθερων ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης.⁸⁵³ Αυτή η πλευρά είχε ως πολιτικό αρχηγό τον Μαυροκορδάτο, στον οποίο ο Κορδάτος αποδίδει «αστικό συντηρητισμό» και αλληλοκατανόηση «με τον αντιδραστικό Καποδίστρια», δείχνοντας ξανά ότι η καινούρια του εικόνα δεν είναι αυτή με το αστικοδημοκρατικό φωτοστέφανο με το οποίο τον είχε κοσμήσει στην *Κοινωνική Σημασία*.⁸⁵⁴ Στόχος της «δεξιάς» του αστικού κόμματος ήταν «το μεγάλο εμπορικό κεφάλαιο του εσωτερικού και του εξωτερικού [...] με κάθε τρόπο να πάρει την εξουσία στα χέρια του και να συνεχίσει αυτό την εκμετάλλευση του τόπου και του λαού». Το «κέντρο» της αστικής παράταξης αποτελούσαν τα αστικά και μικροαστικά στοιχεία της Στερεάς με πολιτικό αρχηγό τον Κωλέττη. Στην «αριστερά» ο Κορδάτος κατατάσσει ό,τι περισεύει, δηλαδή τα λαϊκά στρώματα που εκφράζονταν από πρόσωπα όπως ο Αντώνης Οικονόμου, ο Παπαφλέσσας, ο Αναγνωσταράς και ο Αναγνωστόπουλος, αλλά και από διανοούμενα στελέχη της Φιλικής, όπως ο Φλογαΐτης. Τοποθετώντας ταξικά αυτήν την «αριστερή» πλευρά του «αστικού κόμματος», ο Κορδάτος κάνει λόγο για «ναύτες και μικροκαπεταναίους των Νησιών, εμπόρους και φτωχολογιά του Μωριά

⁸⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 265.

⁸⁵² Στο ίδιο, σελ. 264.

⁸⁵³ Στο ίδιο, σελ. 266.

⁸⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 281.

και της Στερεάς».⁸⁵⁵ Ενδεικτική, πάντως, της προσπάθειάς του να στριμώξει αντιθετικές μεταξύ τους φιγούρες στη γενική κατηγορία του «αστικού κόμματος» είναι η φράση με την οποία ονομάζει ως επικεφαλής των εσωτερικών φραξιών της, τους Μαυροκορδάτο, Κωλέττη και Παπαφλέσσα, δηλαδή έναν Φαναριώτη, έναν αστό γιατρό με επενδυτικές δραστηριότητες και έναν καλόγερο.⁸⁵⁶ Έτσι, η έννοια του αστού φαίνεται να χρησιμοποιείται κάπως άναρχα, τότε με την υλική και τότε με την ιδεολογική διάστασή της. Πάντως, τόσο η παρουσίαση των εσωτερικών αντιφάσεων της αστικής παράταξης όσο και η θεματοποίηση που κάνει ο Κορδάτος, έστω και περιορισμένα, του ρόλου του κεφαλαίου των παροικιών αποτελούν καινοτομία σε σχέση με την *Κοινωνική Σημασία*.

Αντιστοίχως, στο κόμμα των φεουδαρχών διακρίνει δύο ομάδες, μία των κοτζαμπάσηδων με αρχηγούς τον Λόντο και τον Ζαΐμη και μία των οπλαρχηγών με αρχηγό τον Κολοκοτρώνη,⁸⁵⁷ για τον οποίο λέγεται, για πρώτη φορά, πως ήταν «πολιτικός αρχηγός του φεουδαρχισμού»,⁸⁵⁸ ότι «κανένα μεγάλο ιδανικό δεν τον συνέπαιρνε στους αγώνες του», αφού «είτανε κι αυτός στο βάθος κοτζάμπασης, στοιχείο αντιδραστικό»,⁸⁵⁹ «επισημότερος εκδηλωτής της στρατοκρατίας», «μεγαλύτερη φυσιογνωμία του ελληνικού φεουδαρχισμού» και «εγκέφαλος του κοτζαμπασισμού».⁸⁶⁰ Αυτές οι αφοριστικές φράσεις -μάλιστα αυτή περί στρατοκρατίας είναι πολύ σκληρή όταν εκφέρεται στην συγκυρία γραφής του έργου και από έναν αριστερό συγγραφέα γιατί ενεργοποιεί πολύ σαφή πολιτικά συμφραζόμενα- δείχνουν πως η αποτίμηση του Κολοκοτρώνη μάλλον παρασύρεται από την γενική αποτίμηση των κοτζαμπάσηδων. Δείχνει και την αδυναμία του Κορδάτου, άλλη μια φορά, να αντιληφθεί τους ανθρώπους των όπλων ως μία διακριτή ομάδα που λόγω των ειδικών συνθηκών ζωής της δεν αντιστοιχίζεται ευθέως σε καμία από τις παραγωγικές τάξεις. Έτσι, τους μένει μόνο προσκολλούνται σε άλλες τάξεις -στους κοτζαμπάσηδες οι Μωραΐτες οπλαρχηγοί και στους αστούς οι Ρουμελιώτες- με αμιγώς τυχοδιωκτικά κριτήρια. Παρόλ' αυτά, ο Κορδάτος δείχνει

⁸⁵⁵ Στο ίδιο, σελ. 270.

⁸⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 269.

⁸⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 266.

⁸⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 267.

⁸⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 267.

⁸⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 423.

πως στην Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου οι οπλαρχηγοί της Πελοποννήσου δεν ευθυγραμμίζονται πλήρως με τους κοτζαμπάσηδες, αλλά ζητάνε κι αυτοί την θέσπιση ενιαίας διοίκησης. Μάλιστα, στο σημείο αυτό ο Κορδάτος με μια παλινωδία κάνει ξαφνικά λόγο για «στρατιωτικό κόμμα», χωρίς να το έχει εντάξει πριν στην ανάλυσή του, απόδειξη του ότι το ιστορικό υλικό δυστροπεί στο στενό σχήμα του συγγραφέα και τον οδηγεί σε αντιφάσεις.⁸⁶¹ Αξίζει να σημειώσουμε την σταθερή τάση του Κορδάτου να παραπέμπει στα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη για την τεκμηρίωση των θέσεων του, καθώς και ότι για τον στρατηγό δεν εκφέρει την παραμικρή αρνητική κρίση ούτε στην *Κοινωνική Σημασία* ούτε εδώ.

Έτσι, μέσα από αυτά τα κάπως εκβιαστικά ερμηνευτικά σχήματα, ο Κορδάτος δείχνει να οδηγείται η κατάσταση προς τους εμφυλίους μέσα από ένα σχήμα όξυνσης της ταξικής πάλης ανάμεσα στους αστούς και τους κοτζαμπάσηδες, αλλά και ανάμεσα στις διάφορες μερίδες στο εσωτερικό των δύο παρατάξεων. Αλλά τελικά, οι δύο παρατάξεις επανασυσπειρώνονται μέσα στους εμφυλίους, ξεπερνώντας τις εσωτερικές τους εντάσεις και αντιμετωπίζουν τον ταξικό και πολιτικό εχθρό. Αυτή ήταν, όπως λέει ο Κορδάτος, «η κοινωνιολογική σημασία του πρώτου εμφυλίου πολέμου», μια «ένοπλη πάλη τάξεων».⁸⁶² Και εδώ είναι που εντοπίζεται, όπως και στην *Κοινωνική Σημασία*, η ανάδυση του ταξικού πυρήνα της επανάστασης.⁸⁶³ Ως το υλικό στοιχείο που έδινε περιεχόμενο στις ταξικές εμφύλιες συγκρούσεις, αναγνωρίζει το ζήτημα των Εθνικών Γαιών,⁸⁶⁴ αφού οι κοτζαμπάσηδες ήθελαν να περάσουν στην ιδιοκτησία τους ενώ «η αστική τάξη ήθελε να δημιουργηθεί μικροϊδιοκτησία για να χτυπήσει τον κοτζαμπασισμό».⁸⁶⁵ Εκεί βλέπει την άρθρωση και μιας «σοσιαλιστικής», όπως λέει, στάσης, από τον Φλογαΐτη που υποστήριζε την

⁸⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 279. Ασφαλώς, κάνει εντύπωση η σφοδρότητα της κριτικής προς τον Κολοκοτρώνη, τον οποίο επιπλέον παρουσιάζει να βρίσκεται σε σύγκρουση με την «αριστερά» της Φιλικής, η οποία και πετυχαίνει στην Εθνοσυνέλευση του Άργους να καταργήσει το αξίωμα του αρχιστράτηγου που του είχε αποδοθεί. Στο ίδιο, σελ. 290.

⁸⁶² Στο ίδιο, σελ. 297.

⁸⁶³ «Ο εμφύλιος λοιπόν αυτός πόλεμος, που δεν είτανε και ο τελευταίος, έδωκε στην Επανάσταση μαζί με τη μορφή του *απελευθερωτικού αγώνα* και μορφή *κοινωνική*». Στο ίδιο, σελ. 298. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸⁶⁴ «Γι' αυτό, το ζήτημα αυτό απασχόλησε, τόσο τις πρώτες τοπικές Συνελεύσεις, όσο και τις Εθνοσυνελεύσεις. Στο βάθος δε είναι και η σπουδαιότερη αιτία των εμφύλιων σπαραγμών». Στο ίδιο, σελ. 306.

⁸⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 307.

δωρεάν διανομή της γης στους αγρότες.⁸⁶⁶ Έτσι, τώρα δεν δείχνει απλώς ως προοδευτικό τον ρόλο των αστών, αλλά και ως φιλαγροτικό.⁸⁶⁷ Αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της συμμαχίας αστικών και λαϊκών στοιχείων ήταν και η ψήφιση των επαναστατικών Συνταγμάτων,⁸⁶⁸ κάτι που χρησιμοποιεί ο Κορδάτος για να αποδομήσει τη θέση πολλών ιστοριογράφων πως ο ελληνικός λαός επιθυμούσε την έλευση μονάρχη, φτάνοντας να πει πως «όταν δε πιο ύστερα ο Καποδίστριας γένηκε “δικτάτορας” μισηθήκε από τον λαό», αποδίδοντας και τις εμφύλιες συγκρούσεις της δικής του περιόδου στην ταξική πάλη.⁸⁶⁹ Στο ζήτημα του Φιλελληνισμού, ο Κορδάτος κάνει αυτή τη φορά μια εκτεταμένη αναφορά σε περιπτώσεις εθελοντών που ήρθαν και πολέμησαν στην Ελλάδα και άλλων που πολιτικά και οικονομικά ενίσχυσαν την επανάσταση επειδή οι σκοποί της συμβάδιζαν με την φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία τους. Επιπλέον, αναδεικνύει και τον πιο μαζικό και κινηματικό χαρακτήρα που πήρε ο Φιλελληνισμός με την ίδρυση συλλόγων και την διοργάνωση δημόσιων εράνων και εκδηλώσεων,⁸⁷⁰ έτσι ώστε να μην μένει σχεδόν αποκλειστικά η εικόνα των υστερόβουλων «φιλελλήνων» κερδοσκόπων των δανείων, παρότι επιμένει πως οι τελευταίοι ήταν μια «πολύ μεγάλη κατηγορία».⁸⁷¹

Σε σχέση με την αποτίμηση του ρόλου του Καποδίστρια, ο Κορδάτος επαναλαμβάνει όσα έλεγε στην *Κοινωνική Σημασία* για την αντεπαναστατική στάση του πριν το ξέσπασμα του αγώνα. Την αποδοχή του Καποδίστρια από τους αστούς δεν την αποδίδει αυτή τη φορά στον τοπικισμό των Πελοποννησίων ούτε στην άγνοια των αστών για την ιδεολογία του, αλλά στις συνθήκες της στιγμής που επέβαλαν ακόμα και στην Αγγλία να τον αποδεχτεί ως μια αξιόπιστη λύση για την διατήρηση της συνοχής του νέου κράτους.⁸⁷² Του αποδίδει πως σταθερά ως κυβερνήτης προώθησε τα ρωσικά σχέδια και επεδίωξε την αποδυνάμωση των αστικοδημοκρατικών θεσμών

⁸⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 309.

⁸⁶⁷ «Οι αγρότες έναν είχανε εχθρό το κοτζαμπασιδισμό και στον αγώνα τους ενάντια του είχανε πολύτιμο σύμμαχο και προστάτη την αστική τάξη». Στο ίδιο, σελ. 310. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸⁶⁸ «Αλλά στο τέλος ψηφίσανε κι' αυτοί το δημοκρατικό σύνταγμα, χωρίς βέβαια να επιφοιτήσει κανένα άγιο πνέμα, αλλά γιατί τα αστικά στοιχεία, αν και λιγώτερα, είχανε μαζί τους τα λαϊκά στρώματα, που ασκούσανε τόση μεγάλη πίεση και επιρροή στις Συνελεύσεις μέσο του στρατού. Αυτό είναι το μυστικό». Στο ίδιο, σελ. 320. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 321.

⁸⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 346.

⁸⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 346.

⁸⁷² Στο ίδιο, σελ. 374.

και ιδεών.⁸⁷³ Του χρεώνει μικρόνοια και έλλειψη συναίσθησης της κοινωνικής λειτουργίας και των πολιτικών ανταγωνισμών, αφού «πίστευε πως οι ρωμιοί είτανε κακομαθημένοι και γι' αυτό χρειαζόντανε βούρδουλα!» και πως «στην πάλη ανάμεσα κοτζαμπασιδισμού και αστισμού έβλεπε μόνο τα “προσωπικά ελατήρια”». ⁸⁷⁴ Κυρίως, όμως, τον εμφανίζει απολυταρχικό και ελιτιστή, αφού «Μισούσε τους Φιλικούς. Έβριζε τους στρατιωτικούς. Δε χώνευε ούτε τους κοτζαμπάσηδες», άρα εστιάζει την κριτική του κυρίως στο ιδεολογικό επίπεδο και όχι στο οικονομικά αντιαστικό.⁸⁷⁵ Τον κατακρίνει για την σύγκρουσή του με τους νησιώτες «που είταν και η πρωτοπορεία της επανάστασης». ⁸⁷⁶ Του χρεώνει δογματική εφαρμογή πολιτικών που δεν συνδυάζονταν με την κατάσταση του νέου κράτους, πως με την αγροτική πολιτική του απέβλεπε μόνο να εξυπηρετήσει «τα συμφέροντα των πλουσιοχωρικών», αφού ανακοίνωνε φιλοαγροτικά μέτρα που δεν τα εφάρμοζε επειδή «στο βάθος άλλα σκεφτότανε» -ερμηνεύοντας έτσι την αδιαμφισβήτητη δημοφιλία του στους αγροτικούς πληθυσμούς- ενώ τις επαφές του με το ελληνικό παροικιακό κεφάλαιο της Ρωσίας για την αγορά Εθνικών Γαιών για την ενίσχυση των πολεμικών ενεργειών της χώρας που συνεχίζονταν, τις παρουσιάζει ως τμήμα ενός σχεδίου για να δημιουργήσει έναν ακόμη πιο ισχυρό φεουδαρχισμό.⁸⁷⁷ Τον εμφανίζει, όμως, και να επιβαρύνει με την δημοσιονομική πολιτική του τα λαϊκά στρώματα.⁸⁷⁸ Επίσης, του καταλογίζει αναίρεση της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας, ιδεολογική συντηρητικοποίηση της εκπαίδευσης, ακύρωση της ελευθεροτυπίας και επιβολή λογοκρισίας, ενώ επιμένει στην κατηγορία για επιβολή αλληλοκατάδοσης δασκάλων και μαθητών για τα πολιτικά φρονήματά τους και επαναλαμβάνει τις κατηγορίες για το ζήτημα των ετεροχθόνων.⁸⁷⁹ Το ότι οι εξεγέρσεις κατά του Καποδίστρια δεν έλαβαν ποτέ μαζικό λαϊκό χαρακτήρα ο Κορδάτος το αποδίδει στο ότι «ο λαός δεν μπορούσε να εξεγερθεί ύστερα από τόσες καταστροφές που έπαθε». ⁸⁸⁰

⁸⁷³ Στο ίδιο, σελ. 375.

⁸⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 376.

⁸⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 378.

⁸⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 378.

⁸⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 380, 381.

⁸⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 382.

⁸⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 384, 385, 388.

⁸⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 390.

Γενικώς, η στάση των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στον Καποδίστρια δημιουργεί στον Κορδάτο μια εμπλοκή, καθώς ενώ τον παρουσιάζει ως αυταρχικό και φεουδαρχικής λογικής, δεν μπορεί να παρουσιάσει κάποια εναντίον του κίνηση των αγροτών. Και αυτό, στην πραγματικότητα, του δημιουργεί πρόβλημα στην ίδια την τεκμηρίωση του αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα της επανάστασης. Στην *Κοινωνική Σημασία* το είχε αντιμετωπίσει με τις απόλυτες διατυπώσεις πως για τον χαρακτήρα μιας επανάστασης δεν έχει σημασία η πρόσληψή της από τις λαϊκές μάζες, αλλά από την ταξική πρωτοπορία της. Επίσης, λέγοντας πως τα φτωχά αγροτικά στρώματα δεν είχαν δική τους ιδεολογία και έτρεχαν άκριτα πίσω από τα σύμβολα και τις ιδέες της αστικής τάξης. Στην *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία* δεν υπάρχει αυτή η λογική, αντιθέτως δείχνει και τα κατώτερα στρώματα να συμμερίζονται πιο ενεργά τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά του αγώνα και τελικά να τα επιβάλουν, όπως με τα επαναστατικά συντάγματα, προφανώς επειδή καταλαβαίνει την πολιτική σημασία που έχει κάτι τέτοιο και για την δική του εποχή και την σύγκρουση για το πολιτειακό. Για αυτό και υποστηρίζει πως ο λαός «ανάσσανε και πανηγύρισε» μετά την δολοφονία του Καποδίστρια, παρότι δεν μπορεί να τον δείξει πειστικά να αντιδρά πιο πριν εναντίον του. Αλλά στο τέλος παρουσιάζει τα λαϊκά στρώματα να έχουν συστρατευθεί με τους κοτζαμπάσηδες κατά των συνταγματικών και το αποδίδει κατά βάση στην προπαγάνδα των κοτζαμπάσηδων που πειστικά απέδιδαν κάθε κακοδαιμονία στο Σύνταγμα και τους συνταγματικούς. Προφανώς αυτή η παραδοχή είναι απαραίτητη για να δικαιολογήσει ο Κορδάτος το γιατί τελικά ο λαός δέχτηκε την έλευση του Όθωνα. Γενικώς, ως προς την επιρροή της αστικής ιδεολογίας στο λαό θα λέγαμε πως εμφανίζει ένα σχήμα παλίρροιας – άμπωτης, όπως βολεύει κάθε φορά το αφήγημά του, χωρίς πειστική τεκμηρίωση. Τέλος, επαναλαμβάνει το συμπέρασμα της *Κοινωνικής Σημασίας* σε σχέση με τις υποχωρήσεις που αναγκάστηκε να κάνει η αστική τάξη μετά την έλευση του Όθωνα, λόγω της μεγάλης οικονομικής κρίσης που πέρασε μετά την επανάσταση, προσθέτοντας εδώ και την απουσία κατάλληλου πολιτικού αρχηγού.⁸⁸¹ Άρα, αν θα θέλαμε να αναδείξουμε τις βασικές διαφοροποιήσεις του ερμηνευτικού σχήματος της *Νεοελληνικής Πολιτικής Ιστορίας* από την *Κοινωνική Σημασία* θα κρατούσαμε την παρουσίαση των εσωτερικών αντιφάσεων της αστικής τάξης και της Φιλικής, την αναφορά στο ρόλο

⁸⁸¹ Στο ίδιο, δελ. 422, 423.

του παροικιακού κεφαλαίου, την ανάδειξη του συντηρητικού αντεπαναστατικού ρόλου που είχαν μερίδες του μεγάλου κεφαλαίου και την ρήξη με την ιδεοτυπική πρόσληψη του συνόλου της αστικής τάξης ως επαναστατικής πρωτοπορίας, το ενδιαφέρον για την πρόσληψη των φιλελεύθερων ιδεών από τα λαϊκά στρώματα και την συμμετοχή τους στην εδραίωσή τους στις εθνοσυνελεύσεις και γενικώς την παρουσίαση μιας πιο ενεργούς και συνειδητής εμπλοκής τους στα κοινωνικά επίδικα της περιόδου, την πιο διακριτή αλλά και πιο αρνητική αποτίμηση της στάσης των Πελοποννήσιων οπλαρχηγών και ειδικώς του Κολοκοτρώνη και την μείωση της αστικοδημοκρατικής φόρτισης του Μαυροκορδάτου. Επίσης, ειδική σημασία έχουν ο ορισμός και η ανάλυση του φαινομένου του έθνους και το αυξημένο βάρος που ρίχνει στο γλωσσικό ζήτημα, στοιχεία που αμφότερα έλειπαν από την *Κοινωνική Σημασία*.

Το τελευταίο ήταν και το κεντρικό θέμα του βιβλίου του *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός* που εκδόθηκε δύο χρόνια μετά, το 1927. Εκεί ο Κορδάτος καταπιάνεται, επ' ευκαιρία του γλωσσικού ζητήματος και πάλι, με κάποια από τα θέματα που είχε εξετάσει στα προηγούμενα έργα του. Επιμένει στην έντονα αρνητική φόρτιση του Βυζαντίου, αλλά ξεκαθαρίζει ρητά πως μετά την οθωμανική κατάκτηση σημειώθηκε «οπισθοδρόμηση», αν και την συνδέει και με το ευρύτερο ιστορικό περιβάλλον της Ανατολικής Ευρώπης που προκάλεσε αντίστοιχες εξελίξεις και σε άλλα κράτη της περιοχής, χωρίς να έχουν κατακτηθεί.⁸⁸² Όμως, επισημαίνει πως η οθωμανική φεουδαρχική δομή ήταν λιγότερο σκληρή από την αντίστοιχη της Δυτικής Ευρώπης.⁸⁸³ Τοποθετεί και πάλι την ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και πιο emphaticά στα μέσα του.⁸⁸⁴ Αλλάζει θέση σε σχέση με το Κρυφό Σχολείο, χαρακτηρίζοντάς το πλέον «ιστορικό ψέμα» που δεν είχε λόγο να υπάρχει, αφού οι Οθωμανοί δεν εμπόδιζαν τις εκπαιδευτικές διαδικασίες, αλλά απλώς οι κοτζαμπάσηδες δεν μεριμνούσαν για την εκπαίδευση των Ελλήνων.⁸⁸⁵ Αντιθέτως, δείχνει πως οι αστοί με τα σχολεία που ίδρυσαν προώθησαν την διδασκαλία των φυσικών επιστημών, στο πρότυπο του προγράμματος των Γάλλων αστών,⁸⁸⁶ ενώ

⁸⁸² Γιάνης Κορδάτος, *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός*, Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974⁴, σελ. 18.

⁸⁸³ Στο ίδιο, σελ. 20.

⁸⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 24.

⁸⁸⁵ Στο ίδιο, σελ. 26.

⁸⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 29.

τονίζει την αντίθεση του Πατριάρχη Γρηγόριου Ε΄ προς αυτές τις παιδαγωγικές αντιλήψεις,⁸⁸⁷ όπως στο να βαπτίζονται τα παιδιά των Ελλήνων με αρχαιοελληνικά ονόματα,⁸⁸⁸ κάτι που αποτελούσε στοιχείο της εθνικής αφύπνισής τους. Επισημαίνει πως αυτός ο κοινωνικός ανταγωνισμός που υπήρχε μεταξύ φεουδαρχών και αστών, δεν είχε οξυνθεί και ξεσπάσει σε ανοιχτή σύγκρουση επειδή τελούσε εντός του πλαισίου της οθωμανικής κατάκτησης.⁸⁸⁹ Επιμένει στην ύπαρξη εσωτερικών διαφοροποιήσεων στην αστική τάξη, ώστε να εξηγήσει τον γλωσσικό συμβιβασμό της καθαρεύουσας που έκανε η ανώτερη αστική μερίδα και τον οποίο εξέφραζε ο Κοραΐς. Επισημαίνει, όμως, και πως οι αστοί επηρεάστηκαν στο γλωσσικό από την παράδοση -εννοώντας την αρχαιοελληνική κληρονομιά και τις σχετικές αναπαραστάσεις- αλλά και πως με την γλωσσική μεταρρύθμιση δεν στόχευαν στην εξυπηρέτηση των γενικών λαϊκών συμφερόντων, αλλά στα ιδιαίτερα δικά τους, τα οποία εξυπηρετούνταν και με τον γλωσσικό συμβιβασμό.⁸⁹⁰ Δέχεται, όμως, και ότι η αρχαΐζουσα ήταν πιο βολική για τους διανοούμενους γιατί διέθετε επιστημονικό λεξιλόγιο.⁸⁹¹

Ο Κορδάτος διακρίνει την πλειονότητα της αστικής τάξης από την «αριστερή» πλευρά της, την πιο ριζοσπαστική, που ήθελε την πλήρη αποδοχή της λαϊκής γλώσσας. Τα μέλη της τα αποκαλεί «διανοητές των λαϊκών στρωμάτων»,⁸⁹² θυμίζοντάς μας την επεξεργασία του Γκράμσι για τους οργανικούς διανοούμενους. Ξεκαθαρίζει τη θέση του για τον Κοραΐ, λέγοντας τώρα πως δεν ήταν αυτός ο παράγοντας που καθόρισε την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος, αλλά η αστική τάξη που ήθελε τον γλωσσικό συμβιβασμό και της οποίας ιδέες ήταν οι ιδέες του Κοραΐ.⁸⁹³ Τέλος, χαρακτηριστικό είναι πως και πάλι υπάρχει παραπομπή σε ρητό του Κάουτσκι, αυτή τη φορά για τη γλώσσα και μάλιστα τοποθετημένη στο οπισθόφυλλο της έκδοσης. Την ίδια χρονιά, το 1927, κυκλοφόρησε και η τρίτη (επισήμως

⁸⁸⁷ Στο ίδιο, σελ. 33.

⁸⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁸⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 39.

⁸⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 42.

⁸⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 43.

⁸⁹² Στο ίδιο, σελ. 43.

⁸⁹³ Στο ίδιο, σελ. 55.

δεύτερη)⁸⁹⁴ έκδοσή της *Κοινωνικής Σημασίας*, χωρίς ουσιαστικές αλλαγές σε σχέση με την πρώτη έκδοση.⁸⁹⁵ Τον Μάρτιο της ίδιας χρονιάς στο Τρίτο Τακτικό Συνέδριο του ΚΚΕ ο Κορδάτος διαγράφηκε από το κόμμα, με αιτία -ή μάλλον με ευκαιρία, αφού είχε ήδη αποστασιοποιηθεί εντελώς- τη δημοσίευση στην γαλλική εφημερίδα *La Révolution prolétarienne*, η οποία είχε προσχωρήσει στην τροτσκιστική αντιπολίτευση, μιας ανταπόκρισης που κρίθηκε πως στρεφόταν εναντίον του κόμματος.⁸⁹⁶

Όμως, τρία χρόνια μετά, το 1930, ο Κορδάτος άρχισε να προσεγγίζει εκ νέου το ΚΚΕ. Όπως και άλλοι διανοούμενοι, έγινε συνεργάτης του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι* που ελεγχόταν από το κόμμα. Παράλληλα, συνέχισε να εκδίδει ιστορικές μελέτες για το 1821, όπως και για άλλα θέματα. Την ίδια χρονιά εξέδωσε την *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας*. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα έργα του, εδώ ο Κορδάτος υποστηρίζει πως η οθωμανική κατάκτηση μετέβαλε ριζικά την δομή των κατεκτημένων κοινωνιών που αποτελούσαν τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, δημιουργώντας μια «ολότελα νέα κοινωνικοοικονομική μορφή», αφού σταμάτησε εντελώς την εμπορική δραστηριότητα που υπήρχε στην περιοχή, ειδικά στα λιμάνια της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Έτσι, στις περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανακόπηκε η εξέλιξη που είχε αρχίσει από τον 14^ο αιώνα, σε αντίθεση με την Δύση όπου οι τεχνολογικές και άλλες εξελίξεις οδήγησαν στην ανάπτυξη της αστικής οικονομίας και τον κλονισμό της φεουδαρχίας.⁸⁹⁷ Επομένως, εδώ η οθωμανική κατάκτηση δηλώνεται καθαρά ως ισχυρός παράγοντας ιστορικής καθήλωσης του ελλαδικού χώρου -συνεχίζοντας και

⁸⁹⁴ Μετά την πρώτη έκδοση του έργου βγήκαν τρεις ακόμη πανομοιότυπες εκδόσεις. Η μία από αυτές (η δεύτερη) βγήκε παράνομα λόγω της σχετικής απαγόρευσης της δικτατορίας του Πάγκαλου και δεν ανακοινώθηκε. Έτσι, η έκδοση του 1927 είναι επισήμως η δεύτερη, στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για την τρίτη έκδοση. Στο ίδιο, σελ. 17.

⁸⁹⁵ Όπως τεκμηριώνει και ο Μπουμπούς, οι αλλαγές που υπήρχαν δεν διαφοροποιούσαν ούτε στο ελάχιστο την ανάλυση του Κορδάτου. Στο Γιώργος Δ. Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στη σκέψη...*, ό.π., σελ 64.

⁸⁹⁶ «Το 3^ο τακτικό Συνέδριο του Κόμματος, έχον υπόψη τας εν γένει αντιπειθαρχικάς πράξεις του σ. Κορδάτου, την υπ' αυτού δημοσίευσιν εις την αντικομματικήν εφημερίδα "Ρεολυσιόν Προλεταριέν" της εκτός του γαλλικού κόμματος δεξιός, ανταποκρίσεως στρεφομένης κατά του Κόμματος, ως και το γεγονός ότι ο σ. Κορδάτος ευρίσκεται επί ολόκληρα έτη εκτός της κομματικής ζωής και δράσεως, θεωρεί αυτόν ως μη έχοντα πλέον σχέσιν με το Κόμμα και συνεπώς ως μη μέλος αυτού». «Απόφαση. Για το σ. Ι. Κορδάτο», *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, τ. Β', σελ. 250.

⁸⁹⁷ Γιάνης Κορδάτος, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1972², σελ. 31.

αναλύοντας περισσότερο την γραμμή που υπήρχε στον *Δημοτικισμό*- ενώ δεν υπάρχει κάποια αντίστοιχη αναφορά για την επίδραση της βυζαντινής περιόδου. Όμως, οι πιο σημαντικές καινοτομίες του έργου είναι δύο. Πρώτον, το βάρος που δίνει ο Κορδάτος στους αστούς εμπόρους και караβοκυραίους των παροικιών και η ανάδειξη της σημασίας της δραστηριότητάς τους στην ανατολή και όχι τόσο των εμπορικών σχέσεων με τη Γαλλία του Ναπολέοντα -όπως έκανε στην *Κοινωνική Σημασία*- που αφορούσαν τους αστούς του ελλαδικού χώρου.⁸⁹⁸ Μάλιστα, τονίζει διακριτά, ήδη από τον πρόλογο του έργου, ως στοιχείο που επηρέασε δομικά την ταυτότητα του ελληνικού καπιταλισμού ως τις μέρες του -και ψέγει τους μελετητές που δεν το συνυπολογίζουν- το ότι «ίσαμε το 1922 υπήρχε “έξω” ελληνισμός και “ελεύτερος” ελληνισμός, δηλαδή πως η ελληνική κεφαλαιοκρατία έπαιξε ρόλο, σπουδαίο ρόλο μάλιστα, στα παράλια της Μικρασίας, στην Αίγυπτο και ίσαμε τα 1918 και στη Νότια Ρουσία».⁸⁹⁹ Δεύτερον, δίνει μια επιπλέον και πολύ πιο δομική ερμηνεία για τον μετεπαναστατικό συμβιβασμό της αστικής τάξης με τους κοτζαμπάσηδες. Δεν αναφέρει την αποδυνάμωσή της από τις πολεμικές δαπάνες, αλλά αναδεικνύει τον ειδικό της χαρακτήρα ως εμπορικής αστικής τάξης επισημαίνοντας πως «το εμπορικό κεφάλαιο, και μόνον αυτό, δεν είχε αρκετό για να διευκολύνει τη μετάβαση απ’ τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλον», αφού αυτό απαιτεί να υπάρχει βιομηχανικό κεφάλαιο, επισημαίνοντας πως «όπου οι όροι ήταν κατάλληλοι για την ανάπτυξη της βιομηχανίας εκεί η αστική τάξη ήταν επαναστατική (προοδευτική)».⁹⁰⁰ Προφανώς αυτή η προσέγγιση υπηρετεί και το τελικό συμπέρασμα του έργου, πως για τον ελληνικό καπιταλισμό του 1930 «ο ρόλος του από απεδώ και πέρα είχε ρόλος ολότελα υπαλληλικός, υπηρετικός στο ξένο κεφάλαιο».⁹⁰¹ Είναι η πρώτη φορά που ο Κορδάτος μιλάει για αυτό που αργότερα θα θεματοποιούνταν στην αριστερή κριτική ως «ενδιάμεσος», «μεταπρατικός», «κομπραδόρικός» χαρακτήρας του ελληνικού καπιταλισμού.

⁸⁹⁸ «Πραματευτάδες και караβοκυραίοι, να η νέα τάξη (η μπουρζουαζία) που σχηματίζεται στα παράλια του Αιγαίου και της Μαύρης Θάλασσας, δηλαδή στα οικονομικά κέντρα της Ρουσικής και της Τουρκικής αυτοκρατορίας. Η Οντέσσα, Νικολάιφ, Νοβορωσίκη, Ροστόβ, Βραΐλα, Πόλη, Σμύρνη, Σαλονίκη, Τεργέστη είμαι για τη Νότια Ρουσία και την Τουρκία τα πιο σπουδαία εμπορικά κέντρα». Στο ίδιο, σελ. 35. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 28.

⁹⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 136.

Την ίδια χρονιά, το 1930, εξέδωσε και το έργο *Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*. Σε αυτό δεν αλλάζει κάτι στο ερμηνευτικό του σχήμα. Όλο το βιβλίο το διατρέχει η επιμονή στην ανάδειξη του αντεπαναστατικού ρόλου των φεουδαρχικών στοιχείων της έλλειψης εθνικής συνείδησης, φτάνοντας ακόμα και να μιλάει για ανοιχτή προδοσία.⁹⁰² Ο Κορδάτος τοποθετεί και πάλι την πιο δυναμική ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης στα μέσα του 18^{ου} αιώνα⁹⁰³ και επιμένει στη σημασία κυρίως της αστικής τάξης των παροικιών.⁹⁰⁴ Διευκρινίζει πλέον πως όταν μιλάει για τους «κοτζαμπάσηδες», χρησιμοποιεί τον όρο όχι στενά, εννοώντας μόνο τους προκρίτους, αλλά συμπεριλαμβάνοντας σε αυτούς γενικώς «την τάξη των γαιοκτημόνων, το φεουδαρχισμό».⁹⁰⁵ Αναφέρεται για πρώτη φορά στο πότε η ευρωπαϊκή αστική τάξη απέκτησε αντιδραστικό ρόλο, υποστηρίζοντας πως αυτό συνέβη από το 1830, όταν πια εκτόπισε από την εξουσία τους φεουδάρχες.⁹⁰⁶ Επίσης για πρώτη φορά μιλάει για την απαξίωση που έδειχναν οι κοτζαμπάσηδες προς τους αρματολούς και αντιστρόφως,⁹⁰⁷ ενώ λείπουν τώρα οι περιγραφές των αρματολών ως στρώμα της φεουδαρχικής τάξης. Νέο στοιχείο είναι οι αναφορές σε ενέργειες πλιατσικίου από Έλληνες εναντίον Ελλήνων.⁹⁰⁸ Θέλοντας να φορτίσει αρνητικά τον Καποδίστρια υποστηρίζει πως «δεν έδινε μια πεντάρα για την Ήπειρο και τη Θεσσαλία» στις διαπραγματεύσεις για τα σύνορα του νέου κράτους,⁹⁰⁹ παρότι γνωρίζει πως ήταν πολύ δύσκολο να περιληφθούν οι περιοχές αυτές στο νέο κράτος, αφού η επανάσταση εκεί είχε ηττηθεί. Τέλος, μας δείχνει τις πηγές που θεωρεί ως τις πλέον αξιόπιστες και από τις οποίες αντλεί τα στοιχεία για την στάση των κοτζαμπάσηδων, δηλαδή τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη, του Σπηλιάδη και

⁹⁰² «Η ανώτερη τάξη (φεουδαρχία), δηλαδή οι Κοτσαμπάσηδες, οι Φαναριώτες της Πόλης και ο ανώτερος Κλήρος, ούτε είχαν εθνική συνείδηση, ούτε θέλησαν την Επανάσταση. Αντέδρασαν κι' όλες και την καταπολέμησαν». Γιάννης Κορδάτος, *Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1974², σελ. 8. Επίσης, «οι κοτσαμπάσηδες από το Εικοσιτέσσερα βοηθούσαν φανερά τον τουρκικό στρατό και τότε συνέτρεχαν για να πάρη το Τρίκκερι», στο ίδιο, σελ. 130.

⁹⁰³ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁹⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 61.

⁹⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 47. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 9.

⁹⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 52.

⁹⁰⁸ «Οι Τρικκεριώτες όμως άρχισαν να μην κάθονται καλά. Έβγαιναν με τα καΐκια τους και πλιατσικολογούσαν στα γύρω μέρη και δεν άφιναν να περάσουν πραματευτάδικα ελληνικά καΐκια για κάτω». Στο ίδιο, σελ. 105. Επίσης, «Επίσης, πολλοί νησιώτες (Σκιαθίτες, Σκοπελίτες, Ψαριανοί, Υδραιοσπετσιώτες) γυρίζανε με τα καΐκια τους στα ακρογιάλια της Εύβοιας και του Πηλίου και παοτύσαν τον τόπο και έγδυναν τους πληθυσμούς». Στο ίδιο, σελ. 108.

⁹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 161.

του Φωτάκου.⁹¹⁰ Αυτό όμως που είναι το πιο σημαντικό να επισημανθεί είναι μια επιστημολογική διαφοροποίηση.⁹¹¹ Στα προλεγόμενα του βιβλίου, απαντώντας στην κατηγορία πως ο μαρξισμός είναι μονοδιάστατος και εξετάζει μόνο τον οικονομικό παράγοντα, παραθέτει ένα απόσπασμα από το έργο *Τα βασικά προβλήματα του μαρξισμού* του Πλεχάνοφ -χαρακτηρίζοντάς τον και «θεμελιωτή του ρούσικου μαρξισμού»-⁹¹² στον οποίο ασκούσε κριτική μέσα από την *Κοινωνική Σημασία*, θεωρώντας πως ακολουθώντας τις θέσεις του ο Σκληρός είχε οδηγηθεί σε λάθη στην ανάλυσή του.⁹¹³ Το επιχείρημα του Πλεχάνοφ, στο οποίο παραπέμπει ο Κορδάτος, είναι πως ο μαρξισμός δεν είναι μονοδιάστατος, αλλά μονιστικός. Δηλαδή, πως αξιολογεί την οικονομία όχι ως τον μοναδικό παράγοντα, ως τον πιο σημαντικό, χωρίς να παραβλέπει τον τρόπο που τα στοιχεία του «υπεροικοδομήματος», ιδεολογία και πολιτική, επικαθορίζουν την οικονομική βάση.⁹¹⁴ Αυτό είναι μάρτυρας του ότι ο Κορδάτος βρίσκεται σε μία φάση πιο πλουραλιστικής και λιγότερο γραμμικής πρόσληψης του μαρξισμού. Άλλωστε, λείπουν και οι απόλυτες διατυπώσεις προηγούμενων έργων περί της ιδεολογίας ως απλής αντανάκλασης των ταξικών οικονομικών συμφερόντων.

Τον επόμενο χρόνο, το 1931, εκδίδεται το τρίτο έργο του Κορδάτου σε αυτό το διάστημα της επαναπροσέγγισης με το ΚΚΕ, το *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*. Σε

⁹¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 148.

⁹¹¹ Μεθοδολογική διαφοροποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί και η φράση πως όταν τα μέλη της αστικής τάξης άρχισαν να διεκδικούν τις θέσεις των κοινοτικών αρχόντων «άρχιζε η πάλη των τάξεων», που θυμίζει την αντίληψη του Σκληρού για την ασυνεχή ταξική πάλη. Όμως, κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να εκφράζεται κάπως στο υπόλοιπο έργο, οπότε θεωρούμε πως πιθανότατα ήταν σχήμα λόγου. Στο ίδιο, σελ. 47.

⁹¹² Στο ίδιο, σελ. 12.

⁹¹³ Κάνει, όμως, κριτική στον άλλο εκπρόσωπο της πλειοψηφικής γραμμής της Β' Διεθνούς, τον Μπερνστάιν, πως αντιλαμβάνεται λανθασμένα ότι ο Ένγκελς προς το τέλος της ζωής του είχε αναιρέσει την αντίληψη για την πρωτοκαθεδρία του οικονομικού παράγοντα, ενώ στην πραγματικότητα «ο Μπερνστάιν κατάλαβε τον πρόλογο της “Κριτικής” κάπως διαφορετικά, δηλαδή, με την έννοια πως το κοινωνικό και ιδεολογικό υπερικοδομήμα, που στηρίζεται πάνω στην “οικονομική βάση” δεν έχει καμιά επίδραση πάνω σ’ αυτή». Στο ίδιο, σελ. 15.

⁹¹⁴ «Όσα ειπώθηκαν -γράφει ο Πλεχάνοφ- ως τώρα από τους “κριτικούς” του Μαρξ, για το δήθεν μονόπλευρο χαρακτήρα του μαρξισμού και για την αυτοκαλούμενη αδιαφορία του για τους άλλους “παράγοντες της κοινωνικής εξέλιξης εξόν από τον οικονομικό παράγοντα, ειπώθηκαν γιατί δεν κατάλαβαν το ρόλο που αποδίδουν ο Μαρξ και ο Ένγκελς στην αμοιβαία δράση και αντίδραση ανάμεσα “βάση” και “υπεροικοδομήματος” [...] Δε χωράει συζήτηση, πως οι πολιτικές σχέσεις επιδρούν πάνω στο οικονομικό κίνημα, μα δε χωράει όμως αντίρρηση πως προτού επιδράσουν πάνω στο κίνημα αυτό δημιουργήθηκαν απ’ αυτό». Στο ίδιο, σελ. 12-13. Επίσης, «Το καθήκον του υλισμού στο επίπεδο της ιστορίας, όπως το καταλάβαινε ο Μαρξ, ήταν, κατά συνέπεια να εξηγήσει κυρίως με ποιο τρόπο το “περιβάλλον” μπορεί να αλλαχτεί από τους ανθρώπους που κι αυτοί οι ίδιοι είναι προϊόντα του». Στο ίδιο, σελ. 16.

σχέση με τα προηγούμενα, επικεντρώνεται περισσότερο σε δύο σημεία. Το πρώτο είναι το να καταδείξει πως ο Ρήγας ήταν θερμός θιασώτης των φιλελεύθερων ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και της αστικής τάξης και για αυτό τον εχθρεύονταν τα φεουδαρχικά στρώματα. Έτσι, είναι πιο εκτεταμένη από ποτέ η παρουσίαση της επίδρασης που άσκησε στους Έλληνες η Γαλλική Επανάσταση και η δράση του Ναπολέοντα.⁹¹⁵ Ο Ρήγας εμφανίζεται να ήταν «πράχτορας του Ναπολέοντα»⁹¹⁶ και να έρχεται σε επαφή με συνεργάτες του, ακόμη και να χρηματοδοτείται η μυστική επαναστατική εταιρεία του από τη Γαλλία.⁹¹⁷ Ίσως χάρη σε αυτό το πλαίσιο να επανέρχεται και η επισήμανση της σημασίας που είχε για την ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης το εμπόριο που έκανε με τη Γαλλία,⁹¹⁸ ενώ γίνεται και μια διάκριση ανάμεσα στον Ρήγα και τον Κοραή, λέγοντας πως ο τελευταίος «δεν είχε την ψυχολογία της ρωμείκης μπουρζουαζία», καθότι ήταν «άνθρωπος του γραφείου, δάσκαλος και όχι πολιτικός».⁹¹⁹ Έτσι, επιστρέφουμε στο σχήμα της ταύτισης της αστικής τάξης με την Γαλλική Επανάσταση και την αστικοδημοκρατική ιδεολογία και στην θέασή της ως ενιαία, χωρίς εσωτερικές αντιφάσεις. Το δεύτερο στοιχείο που τονίζει ο Κορδάτος στο έργο είναι η ανάδυση του εθνικισμού στα βαλκάνια και ειδικώς ο διαβαλκανικός χαρακτήρα του οράματος του Ρήγα για την δημιουργία μίας ενιαίας ηγεμονίας, από την οποία φαινόταν άρρητα να εξαιρεί τους Σέρβους διότι, κατά τον Κορδάτο, η ανάπτυξη της αστικής τάξης τους ήταν τέτοια που είχε διαμορφώσει μια εθνική κίνηση που δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με την κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου.⁹²⁰ Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, ο κεντρικός ρόλος του ελληνικού στοιχείου στην νέα ηγεμονία ήταν και το όριο του οράματος του Ρήγα ως προς τον ριζοσπαστισμό του, αφού «δεν μπορούμε να πούμε πως απέβλεπε ολότελα σε μια Βαλκανική Ομοσπονδία όπως την εννοούμε σήμερα». Ο Ρήγας ήθελε «νεκρανάσταση παλιάς Ελλάδας με σύνορα τη Βαλκανική και τη Μικρασία»⁹²¹ και όχι μια ένα βαλκανικό κράτος χωρίς καμία ηγεμονεύουσα δύναμη, αφού «ένα

⁹¹⁵ Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, Αθήνα 1931, σελ. 30.

⁹¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 37.

⁹¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 38.

⁹¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 28.

⁹¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 36.

⁹²⁰ Στο ίδιο, σελ. 17.

⁹²¹ Στο ίδιο, σελ. 84.

διεθνιστή Ρήγα δεν μπορούσε να γεννήσει η εποχή του, το ιστορικό του περιβάλλον».⁹²²

Όμως, το πιο εντυπωσιακό στοιχείο σε αυτό το έργο είναι ότι υιοθετεί την πιο ριζοσπαστική ως τώρα στάση σε σχέση με το εθνικό ζήτημα και ειδικώς με την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων. Επαναλαμβάνει τον ορισμό του Μπρόιντο,⁹²³ επισημαίνει και πάλι τον νεωτερικό χαρακτήρα του εθνικού φαινομένου και πως στην αρχαία Ελλάδα δεν υπήρχε έθνος, αλλά ελληνικές φυλές οργανωμένες σε ξεχωριστές πολιτείες,⁹²⁴ ενώ για πρώτη φορά ασχολείται με το την ετυμολογία του όρου «έθνος» ώστε να καταδείξει πως παρότι ο όρος υπήρχε από την αρχαιότητα δεν είχε καμία σχέση με την σύγχρονη σημασία του.⁹²⁵ Αποδέχεται ρητώς τη θέση του Φαλμεράιερ πως οι πιο πολλοί νεοέλληνες, λόγω επιμειξίας, από εθνογραφική άποψη είναι Σλάβοι,⁹²⁶ λέγοντας χαρακτηριστικά πως «δεν πρέπει να νομίζουμε πως είμαστε απόγονοι του Περικλή και του Σωκράτη. Είμαστε ένα μείγμα από σλάβους και αρβανίτες και σε μικρότερο βαθμό από βλάχους και φράγκους».⁹²⁷ Υποστηρίζει πως χωρίς να έχουμε καμία σχέση με τους αρχαίους Έλληνες η αστική τάξη οικειοποιήθηκε τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό για να δικαιολογήσει τις κατακτητικές βλέψεις της στα βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο.⁹²⁸ Τονίζει, δε, πως από τον 17^ο και κυρίως από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα έλαβαν χώρα πολλές βίαιες προσπάθειες εξελληνισμού Σλάβων από το Πατριαρχείο και τους Φαναριώτες.⁹²⁹ Ειδικά για τους Βούλγαρους και τους Βλάχους επισημαίνει πως είχαν ανεπτυγμένη εθνική συνείδηση αλλά όχι επαρκώς ώστε να ανεξαρτητοποιηθούν, αφού εκεί επικρατούσε ακόμα το φεουδαρχικό μοντέλο, εξαιτίας και των Φαναριωτών και του Πατριαρχείου που για να εκμεταλλεύονται αυτούς τους πληθυσμούς τους κρατούσαν καθηλωμένους στη φεουδαρχία,⁹³⁰ ενώ οι αρβανίτες ανέπτυξαν εθνική συνείδηση και αστική τάξη μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.⁹³¹ Σημαντική διαφορά υπάρχει εδώ σε σχέση με το κίνημα

⁹²² Στο ίδιο, σελ. 86. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹²³ Στο ίδιο, σελ. 11.

⁹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 11.

⁹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 11.

⁹²⁶ Στο ίδιο, σελ. 10.

⁹²⁷ Στο ίδιο, σελ. 13.

⁹²⁸ Στο ίδιο, σελ. 10.

⁹²⁹ Στο ίδιο, σελ. 12.

⁹³⁰ Στο ίδιο, σελ. 15.

⁹³¹ Στο ίδιο, σελ. 16.

του Βλαδιμηρέσκου, στο οποίο πλέον αναγνωρίζει και εθνικό χαρακτήρα -ενώ πριν έβλεπε απλώς αντιφεουδαρχικό αγροτικό χαρακτήρα- υποστηρίζοντας μάλιστα πως για αυτό ο Υψηλάντης δολοφόνησε τον αρχηγό του.⁹³² Ακόμη, είναι η πρώτη φορά που τοποθετεί με μεγαλύτερη ακρίβεια την αρχή ανάπτυξης της αστικής τάξης στα βαλκάνια, στα τελευταία είκοσι χρόνια του 18^{ου} αιώνα.⁹³³ Επιπλέον, ο Κορδάτος υποστηρίζει πως οι Έλληνες αστοί ήθελαν να δημιουργήσουν ένα δικό τους κράτος επειδή μέσα στο οθωμανικό καθεστώς δεν ήταν εγγυημένη η ατομική ιδιοκτησία και δεν υπήρχε ασφάλεια για τις συναλλαγές, εκθέτοντας έτσι για πρώτη φορά τόσο διαυγώς τους υλικούς όρους που κινητοποίησαν την αστική τάξη.⁹³⁴ Χαρακτηρίζει ιστορικό ψέμα το ότι οι Σουλιώτες κι οι Μανιάτες ήταν δοκιμασμένοι επαναστάτες, τονίζοντας πως ήταν κλέφτες και δεν είχαν εθνική συνείδηση, ενώ «οι Σουλιώτες δεν ήταν και “Έλληνες”». ⁹³⁵ Ακόμη, υπάρχει και πάλι ένας ευθύς παραλληλισμός από τον Κορδάτο της επαναστατικής κατάστασης του 19^{ου} αιώνα με την σύγχρονή του κομμουνιστική επαναστατική κίνηση και την αντίστοιχη εχθρότητα και τις μεθόδους καταστολής.⁹³⁶ Τέλος, καταλογίζει την ευθύνη για το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων της Οθωμανοκρατίας όχι στους ίδιους τους Οθωμανούς αλλά στην ιεραρχία που δεν ήθελε να λαμβάνουν οι Έλληνες περισσότερη εκπαίδευση. Αναφέρει πως σε κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις ορισμένοι ιερείς και καλόγεροι δίδασκαν σε παιδιά γραφή και ανάγνωση τη νύχτα λόγω των πρωινών εργασιών τους. Ασφαλώς, εδώ περιγράφει και πάλι το Κρυφό Σχολειό, αν και χωρίς να το κατονομάζει και να λέει ρητώς πως πρόκειται για μύθο.⁹³⁷

3.4 Η σύγκρουση Κορδάτου - Ζεύγου: Το πολλαπλό είδωλο του 1821 στα μάτια της Αριστεράς

Ξέπουμε πως ο Κορδάτος, παρά τη διαγραφή του, συνέχισε να ασκεί επιρροή στις τάξεις των μελών και των ψηφοφόρων του ΚΚΕ. Μάλιστα, ο Φίλιππος Ηλιού μάς

⁹³² Στο ίδιο, σελ. 16-17.

⁹³³ Στο ίδιο, σελ. 9.

⁹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 9.

⁹³⁵ Στο ίδιο, σελ. 43.

⁹³⁶ Στο ίδιο, σελ. 37.

⁹³⁷ Στο ίδιο, σελ. 54.

πληροφορεί πως μέχρι το 1932 το ΚΚΕ συνέχιζε να συστήνει στα μέλη του τα βιβλία του Κορδάτου για «την μορφωτική διαπαιδαγώγησή» τους.⁹³⁸ Το γεγονός αυτό δεν είναι δύσκολο να ερμηνευτεί. Πέρα από την προφανή ευρύτητα του γνωστικού πεδίου του Κορδάτου -στοιχείο σπάνιο για τα μέλη του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος της περιόδου- και την δεδομένη αδυναμία της μεγάλης πλειονότητας των μελών του ΚΚΕ να διαχειριστεί κριτικά το έργο του, υπάρχει και ένα ακόμη στοιχείο της κομματικής πραγματικότητας που ενίσχυε για αρκετά χρόνια την αποδοχή των επεξεργασιών του Κορδάτου. Η θέση του ΚΚΕ για την επικείμενη κοινωνική επανάσταση στην Ελλάδα.

Το ΚΚΕ είχε ιδρυθεί ως Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος το 1918. Η βάση των μελών του ήταν ένα μείγμα εργατών, μικροαστών και διανοούμενων. Ιδεολογικά, λόγω της απουσίας ενός καθαρού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα, στο ΣΕΚΕ ανήκαν άνθρωποι με μια μεγάλη ποικιλία αναφορών στον σοσιαλισμό και στον μαρξισμό. Για αυτό και η διαμόρφωση των αρχών και της στρατηγικής του ήταν ένα διαρκώς ανοιχτό στοίχημα. Το 1919 ιδρύθηκε η Κομμουνιστική Διεθνής. Το 1920 ιδρύθηκε η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία και την ίδια χρονιά το ΣΕΚΕ στο Δεύτερο Συνέδριό του αποδέχθηκε τους περίφημους 21 όρους που έθετε η Διεθνής στα κόμματα ώστε να γίνουν μέλη της. Έτσι, το ΣΕΚΕ έγινε το ελληνικό τμήμα της Κομμουνιστικής ή Τρίτης Διεθνούς και δίπλα στο όνομά του προστέθηκε, σε παρένθεση, η λέξη «κομμουνιστικό». Βρισκόμαστε πια στην περίοδο της Μικρασιατικής Εκστρατείας και πολλά μέλη και στελέχη του κόμματος απουσίαζαν στο μέτωπο. Το 1922 το ΣΕΚΕ υποστήριξε την γραμμή της «μακράς νομίμου υπάρξεως»,⁹³⁹ δηλαδή της μείωσης της αντισυστημικότητας του κόμματος, ώστε να εξασφαλίσει ένα χρονικό διάστημα νόμιμης λειτουργίας και ανασυγκρότησης. Ταυτόχρονα, υποστήριξε πως η Ελλάδα είναι μία χώρα μικροαστική. Επίσης, σε μία προσπάθεια χαλάρωσης των δεσμών με την Διεθνή ανέφερε πως οι 21 όροι είναι ένα «ιστορικό ντοκουμέντο», που στην κομματική ορολογία σήμαινε ότι είναι ένα

⁹³⁸ Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας», *ό.π.*, σελ. 43.

⁹³⁹ «Δεδομένου ότι η Ελλάς είναι χώρα μικροαστική, είναι αναγκαίον όπως το πνεύμα της μικροαστικής συμβιβαστικότητος το οποίον εκδηλώνεται διά της προσηλώσεως των λαϊκών και εργατικών μαζών εις τους δημοκρατικούς θεσμούς, καταπολεμηθή όχι δι' αρνητικής και αγόνου προπαγάνδας, αλλά διά της ευρύτατης συμμετοχής του Κόμματος εις όλους τους κοινοβουλευτικούς αγώνας και οργανισμούς». «Απόφασις της πρώτης Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΣΕΚΕ (Κ)», στο *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα...*, *ό.π.*, τ. Α', σελ. 213.

κείμενο σημαντικό, αλλά οπωσδήποτε όχι δεσμευτικό. Τον επόμενο χρόνο, το 1923, τα μέλη και τα στελέχη του ΣΕΚΕ που επέζησαν από την Μικρά Ασία έχουν επανέλθει στην Ελλάδα και στην κομματική ζωή. Νεότεροι από την ηγεσία του κόμματος και με την εμπειρία του πολέμου, ήταν ισχυρά ριζοσπαστικοποιημένοι. Έχουν ιδρύσει την Ένωση Παλιών Πολεμιστών και Θυμάτων Πολέμου, έναν κινηματικό φορέα που διεκδικεί την αποκατάσταση των πολεμιστών του μικρασιατικού μετώπου. Εκείνη τη χρονιά το κόμμα, με διαφορετική πια σύνθεση, ανέτρεψε την απόφαση περί «μακράς νομίμου υπάρξεως».⁹⁴⁰ Το 1924 στο Τρίτο Έκτακτο Συνέδριό του το ΣΕΚΕ συνέσφιξε τις σχέσεις του κόμματος με τη Διεθνή, αποδεχόμενο εκ νέου τους 21 όρους και αποφασίζοντας να μετονομαστεί πλήρως σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Επίσης, υποστηρίζει και πάλι πως η Ελλάδα είναι χώρα μικροαστική.

Το επόμενο διάστημα το ΚΚΕ υποστήριζε πως η Ελλάδα εντάσσεται στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες, πως οι κοινωνικές σχέσεις είχαν πλήρως μετασχηματιστεί σε κεφαλαιοκρατικές και επομένως υπήρχαν οι αντικειμενικές συνθήκες για την επανάσταση,⁹⁴¹ που ακόμη κι αν δεν οριζόταν ρητώς η μορφή της μπορούμε με υψηλό βαθμό ασφάλειας να εικάσουμε πως θεωρούνταν πως θα ήταν προλεταριακή. Τον Ιούνιο του 1925 επιβλήθηκε η δικτατορία του Πάγκαλου. Το ΚΚΕ τέθηκε ουσιαστικώς εκτός νόμου και μεγάλο μέρος της ηγεσίας του φυλακίστηκε. Εκείνη την περίοδο, η ομάδα στελεχών Χαϊτά – Ευτυχιάδη προωθούσε την τακτική γραμμή της «Αριστερής Δημοκρατίας», δηλαδή ενός ενδιάμεσου σταδίου πριν την προλεταριακή επανάσταση και την δικτατορία του προλεταριάτου, που όμως αποτελούσε κατά βάση την επιδίωξη ενός διαστήματος στοιχειώδους νομιμότητας ώστε το κόμμα να συγκροτηθεί ομαλώς.⁹⁴² Όταν η δικτατορία καταλύθηκε τον Αύγουστο του 1926 και το ΚΚΕ ξεκίνησε τις διαδικασίες για την ανασυγκρότησή

⁹⁴⁰ «Το σύμβούλιον έχον υπ' όψιν ότι η διατύπωση των αποφάσεων της διασκέψεως περί της ανάγκης μακράς νομίμου υπάρξεως είναι επικίνδυνος διότι δίδει λαβήν εις τα οπορτουνιστικά στοιχεία να καταχρώνται και να αρνούνται την παράνομον δράσιν, διότι τούτο έχον υπ' όψιν την ερμηνείαν την οποίαν έδωκεν το έκτακτον συνέδριον, δι' ης ακυρούνται de facto αι αποφάσεις αυτά της διασκέψεως, νομίζει ότι το Κόμμα δύναται να μην εφαρμόζη την περίοδον ταύτην». «Επί της αποφάσεως για την ανάγκην μακράς νομίμου υπάρξεως», Μάιος 1923. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα...*, ό.π., τ. Α', σελ. 297.

⁹⁴¹ Ενδεικτικά: «...η οικονομική και πολιτική κατάσταση της χώρας μας εξακολουθεί να είναι επαναστατική και να περικλείει μέσα της τα σπέρματα νέων προσεχών κοινωνικών αγώνων μεγάλης εντάσεως και οξυτέρας μορφής». «Αι αποφάσεις της ευρείας Εκτελεστικής Επιτροπής. Επί των άμεσων καθηκόντων του κόμματος», Ιούνιος 1925. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα...*, ό.π., τ. Β', σελ. 64.

⁹⁴² Άγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία...*, ό.π., σελ. 61.

του, οι Κεντρικές Επιτροπές του Κόμματος και της Νεολαίας απέρριψαν αυτή τη γραμμή, θεωρώντας πως αποτελούσε «επανεμφάνιση της ρεφορμιστικής αντιλήψεως του Γεωργιάδη και Σία περί μακράς νομίμου υπάρξεως».⁹⁴³ Τα γεγονότα αυτά αναδείκνυαν την ύπαρξη ισχυρών εσωτερικών διαφωνιών που οδηγούσαν σε μία εσωτερική κρίση το ΚΚΕ. Τον Μάρτιο του 1927 στο Τρίτο Τακτικό Συνέδριο του ΚΚΕ η θέση για την «Αριστερή Δημοκρατία» καταδικάστηκε εκ νέου, παρότι η ομάδα Χαϊτά – Ευτυχιάδη που την είχε εισηγηθεί είναι η ισχυρότερη και μαζί της τάσσονται και οι συνδικαλιστές του ΚΚΕ, όπως οι Θέος και Σιάντος, αλλά και τα περισσότερα στελέχη της Νεολαίας του κόμματος, της ΟΚΝΕ. Όμως, η «αριστερή» ομάδα Πουλιόπουλου και η «κεντρίστικη» ομάδα Μάξιμου ήταν επίσης δυνατές.⁹⁴⁴ Στις αποφάσεις του συνεδρίου υπήρχαν για πρώτη φορά πιο λεπτομερείς αναφορές στην «ημιαποικιακή» θέση της χώρας, την «καθυστέρησή» της και την «εξάρτησή» από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, αλλά όχι κάποια αναφορά σε ημιφεουδαρχικά υπολείμματα ούτε και στον χαρακτήρα που θα είχε η επανάσταση στην Ελλάδα, πέρα από το ότι «δεν διατρέχουμε τώρα άμεσο επαναστατική περίοδο».⁹⁴⁵ Επισημαίνουμε ότι ως τότε, συνολικά στις θέσεις του ΚΚΕ δεν υπήρχαν παρά ελάχιστες αναφορές στα φεουδαρχικά υπολείμματα και τους τσιφλικάδες, περιορισμένες στο πλαίσιο της εξέτασης του αγροτικού ζητήματος.⁹⁴⁶

Το 1927 ήταν, όμως, η χρονιά που στην ΕΣΣΔ κορυφωνόταν η σύγκρουση ανάμεσα στην ηγεσία του ΚΚΣΕ υπό τον Στάλιν και τον Μπουχάριν και την εσωτερική αντιπολίτευση υπό τον Τρότσκι. Η αντιπολίτευση ζητούσε μεγαλύτερο ριζοσπαστισμό, άρα, μεταξύ άλλων, επιτάχυνση της εκβιομηχάνισης της ΕΣΣΔ και μεγαλύτερη πίεση προς τους κουλάκους -τους εύρωστους αγρότες- για την απόσπαση του υπερπροϊόντος τους που ήταν η πρώτη ύλη της βιομηχανίας. Επίσης, εξέφραζε τη διαφωνία της με την οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα, όπως την εφάρμοζε ο Στάλιν. Η σύγκρουση κατέληξε στο 15^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ τον

⁹⁴³ «Απόφασις των Κεντρικών Επιτροπών του Κομμουνιστικού Κόμματος και της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων», 27 Οκτωβρίου 1926, στο ίδιο, σελ. 160.

⁹⁴⁴ Άγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία...*, ό.π., σελ. 74.

⁹⁴⁵ «Το 3^ο συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας (ΕΤΚΔ)», Μάρτης 1927, στο ίδιο, σελ. 203.

⁹⁴⁶ Ενδεικτικά, μία από τις ελάχιστες σχετικές αναφορές ως το 1928: «Η δημιουργία και η στερεοποίησης του ενιαίου μετώπου εργατών και αγροτών για τον κοινόν αγώνα κατά του κεφαλαίου και της μεγάλης ιδιοκτησίας (τσιφλίκια, μοναστηριακά κτήματα)». «Προγραμματικές θέσεις πάνω στο αγροτικό ζήτημα», 14 Ιουνίου 1925, στο ίδιο, σελ. 83.

Δεκέμβριο του 1927, με την διαγραφή των επικεφαλής της αντιπολίτευσης. Στην Ελλάδα, στελέχη και μέλη της ομάδας Πουλιόπουλου είχαν βρεθεί εκτός κόμματος ήδη από τον Σεπτέμβριο, διαγραφμένοι μετά από δημόσια διαφωνία τους με τη γραμμή του κόμματος. Θυμίζουμε πως την ίδια χρονιά είχε διαγραφεί και ο Κορδάτος. Σύντομα τους ακολούθησαν στελέχη και μέλη της ομάδας Μάξιμου, τον Φεβρουάριο του 1928 μετά την εναντίωση τους στην διαγραφή των πρώτων.⁹⁴⁷ Η ομάδα Χαϊτά – Ευτυχιάδη – Θέου – Σιάντου είχε μείνει μόνη στην ηγεσία του κόμματος. Όμως, δεν άργησαν να φανούν νέες αντιθέσεις που θα την δίχαζαν. Τον Δεκέμβριο του 1928, στο Τέταρτο Τακτικό Συνέδριο του, το ΚΚΕ ναι μεν αποδέχθηκε τη θέση πως η Ελλάδα ήταν «χώρα αγροτική, καθυστερημένη, με φεουδαρχικά υπολείμματα, χώρα ημιαποικιακή, της οποίας η οικονομία εξαρτιέται στενά από το αγγλογαλλοαμερικανικό χρηματιστηριακό κεφάλαιο»⁹⁴⁸ -ενώ στο Τρίτο Συνέδριο δεν μιλούσε για αγγλοαμερικανικό, αλλά για αγγλογαλλικό κεφάλαιο, δεν χρησιμοποιούσε τον χαρακτηρισμό «αγροτική χώρα», ούτε μιλούσε για «φεουδαρχικά υπολείμματα», αλλαγές που ίσως οφείλονται στην απομάκρυνση των άλλων δύο ομάδων- όμως και πάλι δεν πήρε θέση για τον χαρακτήρα της επανάστασης στην Ελλάδα. Όμως, ζήτησε από την Διεθνή να του διασαφηνίσει την θέση της για το ζήτημα.⁹⁴⁹

Το 1929 είχε ήδη ενταθεί στο εσωτερικό του ΚΚΣΕ μία νέα σύγκρουση που είχε ξεκινήσει από την άνοιξη του 1928, αυτή τη φορά μεταξύ Στάλιν και Μπουχάριν. Σε αντίθεση με τη γραμμή Τρότσκι, ο Μπουχάριν ζητούσε επιβράδυνση της εκβιομηχάνισης, ώστε να μην πιεστούν οι αγρότες και καταλυθεί έτσι η εργατοαγροτική συμμαχία. Σε συνδυασμό με την διαφωνία του επί της θέσης πως οι εργατικές τάξεις της Ευρώπης βρίσκονταν σε φάση εξαπόλυσης ταξικής επίθεσης και ενώπιον της όξυνσης του φασιστικού φαινομένου, το σχήμα του Μπουχάριν αντικειμενικά έτεινε στην λογική της συμμαχίας των κομμουνιστών με την αριστερή

⁹⁴⁷ Άγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία...*, ό.π., σελ. 75, 76.

⁹⁴⁸ «Απόφαση επί της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης της χώρας», *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, τ. Β', σελ. 571.

⁹⁴⁹ «Συνδυασμένα με την ανάλυση του προγράμματος πρέπει να τεθεί και το ζήτημα της επαναστατικής δημοκρατικής δικτατορίας των εργατών και αγροτών ως σταθμού μεταβατικού προς τη δικτατορία του προλεταριάτου, εν σχέσει με τη χώρα μας, επαφιέμενης της οριστικής λύσεως του ζητήματος αυτού στο 5^ο τακτικό Συνέδριο». «Απόφαση επί των αποφάσεων του 6^{ου} Συνεδρίου της Γ' Διεθνούς», στο ίδιο, σελ. 610.

πτέρυγα της σοσιαλδημοκρατίας, αλλά και τα αγροτικά κόμματα.⁹⁵⁰ Ως τον Απρίλιο του 1929 η νέα αντιπολίτευση είχε κι αυτή εκκαθαριστεί. Η πλευρά του Στάλιν είχε κυριαρχήσει ξανά, επιβάλλοντας τώρα τη γραμμή του «σοσιαλφασισμού», δηλαδή της αντιμετώπισης της σοσιαλδημοκρατίας και των αγροτικών κομμάτων ως δούρειων ίππων του φασισμού και της πάλης της αστικής τάξης κατά του σοσιαλισμού, αλλά και ως υποστηρικτές του προετοιμαζόμενου πολέμου εναντίον της ΕΣΣΔ. Ήταν η ίδια χρονιά που στο ΚΚΕ ξεκίνησε μία νέα διαμάχη που παρότι δεν αφορούσε την σύγκρουση στο ΚΚΣΕ, χρωματίστηκε από αυτήν. Η διαμάχη αφορούσε την τακτική του κόμματος. Στη μία πλευρά βρισκόταν η «δεξιά» ομάδα Χαϊτά – Ευτυχιάδη που είχε υποστηρίξει και την τακτική της «Αριστερής Δημοκρατίας», η οποία βλέποντας την καθίζηση του κόμματος υποστήριζε πως η προτεραιότητά του ΚΚΕ πρέπει να είναι η οργάνωση του, πως οι μάζες πρέπει πρώτα να οργανώσουν την κομματική και την συνδικαλιστική τους πάλη, ώστε όταν έρθει η κατάλληλη στιγμή το κόμμα να ρίξει το σύνθημα της γενικής απεργίας που θα ανέτρεπε το αστικό καθεστώς. Μάλιστα, στο ζήτημα που είχε μείνει ανοιχτό για τον χαρακτήρα που θα είχε η επανάσταση στην Ελλάδα, η ομάδα Χαϊτά – Ευτυχιάδη υποστήριζε πως θα ήταν «αστικοδημοκρατική – απελευθερωτική», λόγω του ημιαποικιακού χαρακτήρα της Ελλάδας και της ανεπαρκούς ωρίμανσης του καπιταλισμού σε αυτήν. Έτσι, όπως τονίζει και ο Ελεφάντης, εξομοίωναν την Ελλάδα με τις χώρες της Ανατολής, όπως η Κίνα, και την ανάλυση της Διεθνούς για αυτές.⁹⁵¹ Όλο αυτό το σκεπτικό, αντικειμενικά απέληγε στην ανάγκη συνεργασίας με τμήματα της σοσιαλδημοκρατίας και άλλες προοδευτικές δυνάμεις που θα ήθελαν να επιλύσουν τα αστικοδημοκρατικά ζητήματα και να ανατρέψουν τις ημιαποικιακές συνθήκες. Επίσης, από τη στιγμή που η ομάδα αυτή δεν συμφωνούσε πως οι εργατικές τάξεις της Ευρώπης και της Ελλάδας βρίσκονταν σε φάση όξυνσης του αγώνα τους, έμοιαζε ύποπτη ταύτιση με την αντιπολίτευση του Μπουχάριν που υποστήριζε τα ίδια. Στην άλλη πλευρά της σύγκρουσης βρισκόταν η «αριστερή» ομάδα Θέου – Σιάντου που υποστήριζε την άμεση προλεταριακή επανάσταση μέσα από την γενική απεργία. Όμως, ταυτόχρονα υποστήριζε και την επανένωση με την

⁹⁵⁰ Άγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία...*, ό.π., σελ. 93.

⁹⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 100. Κατά τη Διεθνή, οι επικείμενες κοινωνικές επαναστάσεις ανά τον κόσμο χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: προλεταριακές, δημοκρατική δικτατορία των εργατοαγροτικών κυβερνήσεων και εθνικοαπελευθερωτικές. Στην Τρίτη κατηγορία εντάσσονταν οι χώρες της Ανατολής. Στο ίδιο, σελ. 99.

ΓΣΕΕ των συνδικάτων όπου είχε πλειοψηφία το ΚΚΕ, τα οποία είχαν αποσπαστεί το 1929 από τη Συνομοσπονδία μετά από τον αποκλεισμό των κομμουνιστών συνέδρων από το συνέδριο της και τη διαγραφή από τους κόλπους της των συνδικάτων όπου το ΚΚΕ είχε την πλειοψηφία. Το σκεπτικό αυτής της ομάδας, που άλλωστε αποτελούνταν κατά βάση από στελέχη του συνδικαλιστικού αγώνα, ήταν πως οι διακριτές συνομοσπονδίες, ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ, δημιουργούσαν στεγανά και δεν επέτρεπαν στους κομμουνιστές να μεταφέρουν το μήνυμά τους σε όλους τους εργάτες. Προέτασσαν, λοιπόν, την ανάγκη επανένωσης των συνομοσπονδιών και άρα την παρουσία των κομμουνιστών στα ίδια θεσμικά όργανα με τους άλλους συνδικαλιστές. Κατά συνέπεια, όπως υποστηρίζει και ο Ελεφάντης, και οι δύο ομάδες, παρά την απόσταση που χώριζε τις επεξεργασίες τους, είχαν ένα κοινό στοιχείο που τις έφερνε αμφοτέρως σε σύγκρουση με τη Διεθνή. Υποστήριζαν κάποιον τύπο συνεργασίας ή συνύπαρξης των κομμουνιστών με τους σοσιαλδημοκράτες ή έστω την ακύρωση της απόλυτης αποστασιοποίησης μεταξύ τους. Αυτό συγκρουόταν με την πολιτική του «σοσιαλφασισμού» που είχε επιβληθεί στα κομμουνιστικά κόμματα από την ΕΣΣΔ.

Τον Ιανουάριο του 1930 η Τρίτη Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, με πλειοψηφούσα την «αριστερή» ομάδα Θέου – Σιάντου, πήρε θέση για το ζήτημα της επανάστασης, παρότι ακόμη η Διεθνής δεν είχε διασαφηνίσει τη θέση της για την ελληνική περίπτωση. Πλέον η Ελλάδα δεν ήταν «χώρα αγροτική, καθυστερημένη, με φεουδαρχικά υπολείμματα, χώρα ημιαποικιακή», όπως έλεγε το Τέταρτο Συνέδριο του 1928, αφού «δεν ανήκει στην κατηγορία των μισοαποικιακών, αλλά των εξαρτημένων χωρών». Η Κεντρική Επιτροπή συνέχιζε να δέχεται πως τα φεουδαρχικά υπολείμματα που υπάρχουν δεν είναι σημαντικά αλλά «κατά το πλείστον ακαλλιέργητα λειβάδια, στα οποία δεν υπάρχουν φεουδαρχικές παραγωγικές σχέσεις» και πως «Οι εσωτερικές ταξικές αντιθέσεις είνε στην ύπαιθρο αντιθέσεις καπιταλιστικού χαρακτήρα και σ' ένα ασθενή βαθμό αντιθέσεις φεουδαρχικού χαρακτήρα». Έτσι, εκτιμάται ότι «η επανάσταση στην Ελλάδα θα είνε επανάσταση προλεταριακή που θάχει να εκπληρώσει και καθήκοντα αστικοδημοκρατικά μεγάλης ευρύτητας (ξεκαθάρισμα των φεουδαρχικών υπολειμμάτων, εκμηδένιση των εμποδίων των παραγωγικών δυνάμεων που προέρχονται από την εξάρτηση της χώρας στον ξένο ιμπεριαλισμό, παραχώρηση στις

καταπιεζόμενες εθνότητες του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης μέχρις αποχωρισμού κλπ)». Η Κεντρική Επιτροπή καταδίκασε εκ νέου την τακτικής της «Αριστερής Δημοκρατίας», υποστηρίζοντας πως «παραμένει ένα οπορτουνιστικό λάθος και αν ακόμα η Ελλάδα βρισκότανε μπρος σε μια αστικοδημοκρατική επανάσταση».⁹⁵² Με τη θέση αυτή, η Κεντρική Επιτροπή προσπαθούσε να αφήσει το ΚΚΕ πίσω του κάθε ιδέα υποστήριξης της πρωτοπόρας μερίδας της αστικής τάξης που θα ολοκλήρωνε τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό της χώρας. Όμως, σύντομα και αυτή η θέση θα ήταν παρελθόν, μαζί με την ηγεσία που την εκπόνησε.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως αυτή η θέση του ΚΚΕ βρισκόταν σε απόλυτη σύμπτωση με τη γραμμή του Κορδάτου όπως αποτυπωνόταν στα ως τότε έργα του. Η Ελλάδα δεν είχε σοβαρά φεουδαρχικά υπολείμματα, είχε αστικοποιηθεί και η επανάσταση θα ήταν προλεταριακή, όπως έλεγε και ο Κορδάτος στο τέλος της *Κοινωνικής Σημασίας*. Επίσης, δεδομένων όλων αυτών, μπορούσε κανείς να συνάγει πως και η επανάσταση του 1821 είχε γίνει υπό την ηγεμονία των αστών σε σύγκρουσή τους με τους φεουδάρχες, όπως όριζε το σχήμα του Κορδάτου ή τουλάχιστον πως η ανάλυση του Κορδάτου για το παρελθόν δεν αντέφασκε προς τις θέσεις του ΚΚΕ για το παρόν. Ίσως, λοιπόν, δεν είναι τυχαίο πως εκείνη τη χρονιά ο Κορδάτος επαναπροσέγγιζε το ΚΚΕ μέσω των *Πρωτοπόρων*, ούτε ότι μέχρι τότε το ΚΚΕ σύστηνε, όπως είπαμε, στα μέλη του τα έργα του Κορδάτου, παρότι ήταν διαγραμμαμένος. Όμως, τον επόμενο χρόνο όλα αλλάζουν. Το 1931 η Κομμουνιστική Διεθνής παρεμβαίνει, σταματάει την εσωτερική συζήτηση και σύγκρουση στο ΚΚΕ για την τακτική του κόμματος, την οποία πλέον ονομάζει «φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές», και λύνει την εσωκομματική κρίση αποβάλλοντας από την ηγεσία του κόμματος και τις δύο πλευρές της σύγκρουσης. Επιβάλλει μία νέα ηγεσία, με στόχο την ανασυγκρότηση του ΚΚΕ και την πλήρη ευθυγράμμισή του με την γραμμή της ΕΣΣΔ. Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής ορίζεται ο Νίκος Ζαχαριάδης. Όμως, το ζήτημα του χαρακτήρα της χώρας και της κοινωνικής επανάστασης σε αυτήν δεν διασαφηνίστηκαν αμέσως.

⁹⁵² «Απόφαση πάνω στο χαρακτήρα της επανάστασης στην Ελλάδα», *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα...*, ό.π., τ. Γ, σελ. 171-172.

Τον επόμενο χρόνο, το καλοκαίρι του 1932 ο Κορδάτος απομακρύνεται από τους *Πρωτοπόρους*, επειδή αρνείται να αποκηρύξει τον Τρότσκι ως φασίστα και ανεπαναστάτη,⁹⁵³ ενώ νωρίτερα είχε γράψει και το σχετικό λήμμα στην εγκυκλοπαίδεια του *Πυρσού*. Στη συνέχεια συνεργάζεται με το περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*. Από τις σελίδες της αρχίζει να καταφέρεται εναντίον της ηγετικής ομάδας του Στάλιν και να υιοθετεί τη θέση του Τρότσκι για την ανάγκη επέκτασης της επανάστασης έξω από την ΕΣΣΔ, ως όρο για την επιβίωσή της εντός αυτής. Αυτό σηματοδοτεί την αρχή μιας περιόδου καταγγελίας του Κορδάτου από την ηγεσία του ΚΚΕ. Η υψηλή ένταση αυτής της καταγγελίας οφείλεται σε δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι παρά την σχεδόν μία δεκαετία αποχώρησής του από τα κομματικά πράγματα, ο Κορδάτος παρέμενε ο «ιστορικός» του ΚΚΕ, δηλαδή ο άνθρωπος στου οποίου τα έργα προσέφευγαν τα μέλη του ΚΚΕ για να καταρτιστούν σε σχέση με το 1821. Ο δεύτερος λόγος αφορούσε τις πολιτικές προεκτάσεις του έργου του Κορδάτου, για τις οποίες θα μιλήσουμε τώρα. Θα προσθέσουμε, μόνο, πως την επόμενη χρονιά, το 1933, ο Κορδάτος αφιερώνει ένα άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση* στην αποτίμηση του έργου του Σκληρού. Εκεί του αναγνωρίζει πως ήταν «ο πρώτος που μάντεψε, οδηγούμενος από τη μαρξιστική φιλολογία που διάβασε, πως η Επανάσταση του 21 ήταν έργο της αστικής μας τάξης».⁹⁵⁴ Όμως, οι έπαινοι σταματάνε εκεί. Ο Κορδάτος κατηγορεί τον Σκληρό για άμβλυνση του μαρξισμού, μηχανικότητα και λανθασμένη ανάγνωση της ταξικής πάλης ως παράγοντας συνολικής προόδου της κοινωνίας και όχι ως στοιχείο που πρέπει να τείνει προς την κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη.⁹⁵⁵ Φτάνει έτσι να πει με μεγάλη απαξίωση πως «Το ελληνικό προλεταριάτο, όσο κι' αν είναι υποχρεωμένο να τιμήσει καμμιά φορά το συγγραφέα του “Κοινωνικού μας Ζητήματος” άλλο τόσο είναι υποχρεωμένο να μη ξεχάσει τον κατοπινό συγγραφέα και απολογητή του

⁹⁵³ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο...*, ό.π., σελ. 138.

⁹⁵⁴ Γιάννης Κορδάτος, *Προοδευτικές Μορφές στην Ελλάδα*, Ιστορικό Φιλολογικό Ινστιτούτο Γιάννης Κορδάτος, Αθήνα 1966, σελ. 40-41.

⁹⁵⁵ «Δε δίνει τη σωστή έννοια στους ταξικούς ανταγωνισμούς, μα πέφτει στην ουτοπία να πιστεύει πως εκεί που υπάρχει ταξικός αγώνας, υπάρχει και πρόοδος. Δηλαδή, δίνει μια καθολική, ευρύτερη πλατειά έννοια στον όρο “πρόοδος”. Θέλει την πάλη των τάξεων όχι με την έννοια της μάχης για την τελική νίκη της εργατικής τάξης και το πάρσιμο της απ' αυτήν της πολιτικής εξουσίας, μα για την “πρόοδο” όλης της κοινωνίας». Στο ίδιο, σελ 38. «Άνθρωπος του γραφείου, μακρυά απ' τη δράση, ξένος ολότελα από την ελληνική εργατική ζωή και ιδιοσυγκρασία συντηρητική και μικροαστική, δεν μπόρεσε να σταθεί ακλόνητα επάνω στο ορθόδοξο μαρξιστικό έδαφος». Στο ίδιο, σελ. 40.

βενιζελισμού και του σοσιαλπατριωτισμού και να τον πετάξει στην κοπριά της ιστορίας μαζί με τόσους άλλους».⁹⁵⁶

Η σφοδρή κριτική της νέας ηγεσίας του ΚΚΕ προς τον Κορδάτο άρχισε το 1933. Την ευθύνη για την κατάδειξη του πραγματικού χαρακτήρα του 1821 -άρα και της πραγματικής φυσιογνωμίας της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας στην οποία το 1821 είχε οδηγήσει- αλλά και του «πραγματικού προσώπου» του Γιάνη Κορδατου ανέλαβε ο Γιάννης Ζεύγος. Ο Ζεύγος (Ταλαγάνης το πραγματικό του όνομα) είχε γεννηθεί το 1897. Σπούδασε και εργάστηκε ως δάσκαλος μέχρι τη δικτατορία Πάγκαλου, οπότε παύθηκε από τη θέση του και εξορίστηκε. Το 1919 εντάχθηκε στο ΣΕΚΕ και το 1926 ορίστηκε υπεύθυνος του Σοσιαλιστικού Βιβλιοπωλείου του κόμματος. Κατά το διάστημα 1928 – 1933 φοίτησε στην περίφημη ΚΟΥΤΥ⁹⁵⁷ στη Μόσχα. Το Φθινόπωρο του 1933 επέστρεψε στην Ελλάδα και τον Μάρτιο του 1934, στο 5ο συνέδριο του κόμματος, εκλέχθηκε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, αναλαμβάνοντας υπεύθυνος της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*. Μαζί με τα υπόλοιπα στελέχη της νέας ηγετικής ομάδας του ΚΚΕ, ανέλαβε τη μεταφορά και την επιβολή της πολιτικής γραμμής της σταλινικής ηγεσίας της ΕΣΣΔ και τις συναφείς προσλήψεις του μαρξισμού. Έτσι, μέσα από τις σελίδες της *ΚΟΜΕΠ* ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1933 μια μεγάλη επίθεση εναντίον του Κορδάτου με μια σειρά από άρθρα.

Αφού ο Τρότσκι και οι υποστηρικτές του κατηγορούνταν από την Διεθνή και το ΚΚΕ ως συνειδητοί σύμμαχοι της αστικής τάξης,⁹⁵⁸ η ίδια κατηγορία απευθύνεται και από τον Ζεύγο προς τον Κορδάτο -παρότι αυτός ουδέποτε είχε ταχθεί συνολικά με την πλευρά του Τρότσκι, όπως είχαν κάνει άλλα πρώην στελέχη του ΚΚΕ, για παράδειγμα ο Πουλιόπουλος- καταλογίζοντάς του ηθελημένη διαστρέβλωση του μαρξισμού προκειμένου να αφαιρεθεί από αυτόν ο επαναστατικός του χαρακτήρας προς όφελος της αστικής τάξης.⁹⁵⁹ Σε αυτό το σχέδιο, υποστηρίζει ο Ζεύγος,

⁹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ. 42.

⁹⁵⁷ «Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο Εργαζομένων Ανατολής». Αποτελούσε σχολή κομματικών στελεχών της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης, Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο...*, ό.π., σελ. 158.

⁹⁵⁸ «Και σ' αυτό το επίπεδο "πρωτοπόρο τμήμα της αντεπαναστατικής μπουρζουαζίας" είναι ο τροτσκισμός». Γιάννης Ζεύγος, «Ο "Μαρξιστής" Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, 93 (1933) σελ. 19.

⁹⁵⁹ «Η μπουρζουαζία συντονίζει τις προσπάθειες της για να αμβλύνει το επαναστατικό λεπίδι του Μαρξισμού-Λενινισμού, να κάνει την επαναστατική θεωρία του Μαρξ-Λένιν ακίνδυνη στα χέρια του προλεταριάτου. [...] Ο

εντάσσεται η *Κοινωνική Σημασία* και υπόλοιπα έργα του Κορδάτου. Εμείς έχουμε ήδη επισημάνει πως το ερμηνευτικό σχήμα του Κορδάτου μοιάζει να αποτελεί προσπάθεια εξέτασης του 1821 μέσα από το ιστορικό παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης ή καλύτερα, προσαρμογής του 1821 στο σχήμα της Γαλλικής Επανάστασης και της δράσης των Ελλήνων αστών σε αυτή των Γάλλων, κάτι που υποστηρίζει και ο Ζεύγος.⁹⁶⁰ Κατηγορεί τον Κορδάτο πως εξιδανικεύει τον ρόλο των αστών και εξαφανίζει τη συμβολή των αγροτολαϊκών μαζών.⁹⁶¹ Αντιθέτως, ο ίδιος υποστηρίζει πως, σε κάθε αστική επανάσταση,⁹⁶² οι αστοί φοβούμενοι τα επαναστατικά αποτελέσματα της ταξικής πάλης συμμαχούν με τους φεουδάρχες για να μπορούν να διατηρήσουν την εξουσία τους, αφήνοντας έτσι άλυτα προβλήματα όπως το αγροτικό. Τότε το προλεταριάτο, το οποίο έχει συνείδηση της επαναστατικής του δύναμης, αφού είναι πάντα στην πρώτη γραμμή της αστικής επανάστασης, επιβάλλεται στην αστοφεουδαρχική συμμαχία και μετασχηματίζει την αστική επανάσταση σε σοσιαλιστική.⁹⁶³ Είναι σαφές πως όπως ο Κορδάτος εξιστορεί το 1821 έχοντας στη σκέψη του τη Γαλλική Επανάσταση, έτσι κι ο Ζεύγος ερμηνεύει το 1821 μέσα από το πρίσμα της Οκτωβριανής Επανάστασης που ξεκίνησε ως αστικοδημοκρατική και εξελίχθηκε σε σοσιαλιστική. Και μάλιστα σπεύδει να το δηλώσει καθαρά.⁹⁶⁴ Όμως, αυτή δεν είναι, τουλάχιστον ακόμα, η γραμμή του ΚΚΕ για την Ελλάδα. Με βάση τις αποφάσεις του 1930 -της πλειοψηφίας της εκτοπισμένης ηγεσίας- η ελληνική επανάσταση αναμενόταν, ακόμη, να είναι

Γ. Κορδάτος από χρόνια ασχολιέται στο να εξετάζει στη χώρα μας ντόπια ζητήματα και ιδίως ιστορικά θέματα και να καλλιεργεί έναν παραποιημένο, νοθευμένο, ευνουχισμένο Μαρξισμό». Στο ίδιο, σελ. 19.

⁹⁶⁰ «Μα ο Γ. Κ. θέλει τους ηγέτες της αστικής τάξης πλέρια όμοιους με τους ηγέτες της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης». Γιάννης Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τ. 21 (1933), σελ. 31.

⁹⁶¹ «Μια που πρόκειται για μπουρζουαζική επανάσταση, αναγκαστικά, απαραίτητα, πρέπει να 'ναι ηγεμόνας η μπουρζουαζία. Οι άλλες τάξεις, το προλεταριάτο και η αγροτιά, πρέπει ν' ακολουθήσουν την και να βοηθήσουν την μπουρζουαζία στην κατάληψη της εξουσίας [...] Σύμφωνα με τον Γ.Κ. η μπουρζουαζία είναι υποχρεωτικά η μοναδική επαναστατική και προοδευτική τάξη ως τη στιγμή της νίκης της και μόνο ύστερα από αυτό "ο επαναστατικός και προοδευτικός της ρόλος" περνάει στο προλεταριάτο, που, όπως φαίνεται, ως την στιγμή εκείνη άβουλο, ανήξερο κι άπραγο ακολούθησε τυφλά την μπουρζουαζία, σαν πιστό της σκυλί». Στο ίδιο, σελ. 26. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁶² Αξίζει να επισημάνουμε εδώ την αντίφαση: Ο Ζεύγος υιοθετεί έναν τύπο εξέλιξης για όλες τις αστικές επαναστάσεις της ιστορίας, δηλαδή πραγματοποιεί μια καθαρά δογματική προσέγγιση, την ίδια στιγμή που κατηγορεί τον Κορδάτο για σχηματικότητα.

⁹⁶³ Γιάννης Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821»..., ό.π., σελ. 26-27.

⁹⁶⁴ «Έτσι και το ρούσικο προλεταριάτο στα 1905, καθοδηγούμενο απ' το Μπολσεβίκικο Κόμμα και το Λένιν, που πάλευε ενάντια στους μενσεβίκους του Τρότσκι, πήρε την ηγεμονία της μπουρζουαζοδημοκρατικής επανάστασης, τη συμπλήρωσε το Φλεβάρη του 1917 και τον Οκτώβρη τη μετέτρεψε σε σοσιαλιστική, για να αρχίσει το χτίσιμο του σοσιαλισμού». Στο ίδιο, σελ. 27.

προλεταριακή. Επομένως, κάτι ήδη φαινόταν πως είχε αλλάξει, έστω και χωρίς να αποτυπωθεί σε επίσημες κομματικές αποφάσεις, όπως έγινε τελικά αργότερα.

Το ερμηνευτικό σχήμα του Ζεύγου είναι ριζικά διαφορετικό από του Κορδάτου. Οι αστοί μαζί με τους κοτζαμπάσηδες πιέζονται από τις λαϊκές μάζες να συμμετάσχουν στον αγώνα,⁹⁶⁵ επομένως δεν θα μπορούσαν να αποτελούν την επαναστατική πρωτοπορία και να διεκδικούν τον ιστορικό ρόλο του φορέα της προοδευτικής εξέλιξης του ελληνικού κράτους. Ο πυρήνας της επανάστασης είναι το αγροτικό πρόβλημα -στοιχείο που είναι αλήθεια πως δεν συνυπολογίζει ο Κορδάτος- στη βάση του οποίου κινητοποιήθηκαν οι αγρότες που «αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη της Επανάστασης».⁹⁶⁶ Οι εμφύλιοι -που για τον Κορδάτο αποτελούν μόνο την έκφραση της σύγκρουσης αστών και φεουδαρχών για την ηγεμονία εντός της επανάστασης- εμπεριέχουν και την προσπάθεια των λαϊκών μαζών για την επίλυση ζητημάτων όπως είναι το αγροτικό, το πολιτειακό και το γλωσσικό. Επομένως, στις συγκρούσεις αυτές ο ρόλος των μαζών δεν είναι επικουρικός, αλλά ενεργητικός σε ό,τι αφορά την διαμόρφωση των επιδίκων τους. Σε αυτές τις εθνικές και ταξικές συγκρούσεις εντός της επανάστασης αναδεικνύεται για τον Ζεύγο ένα «αριστερό, λαϊκό, δημοκρατικό μπλοκ απ' την επαναστατημένη αγροτιά, τους χειροτέχνες, ναύτες, μικροδιανοούμενους»⁹⁶⁷ του οποίου έργο είναι η επιβολή των δημοκρατικών θεσμών της επανάστασης, και όχι των αστών, όπως, αντιθέτως, υποστηρίζει ο Κορδάτος. Αντί του δίπολου που παρουσιάζει ο Κορδάτος μεταξύ αστών που επεδίωκαν την ψήφιση δημοκρατικού συντάγματος και φεουδαρχών που επιθυμούσαν ένα συγκεντρωτικό καθεστώς, ο Ζεύγος υποστηρίζει πως δημοκρατικό σύνταγμα ήθελε το προαναφερθέν «αριστερό μπλοκ», ενώ οι αστοί σε συνεργασία με τους κοτζαμπάσηδες καταφέρνουν να επιβάλουν το ολιγαρχικού χαρακτήρα -και όχι «δημοκρατικό», όπως το αξιολογεί ο Κορδάτος- σύνταγμα της Επιδάουρου.

Είναι, λοιπόν, σαφής ο βασικός πυλώνας της ανάλυσης του Ζεύγου: ο ταξικός πυρήνας του 1821 δεν συμπυκνώνεται στην σύγκρουση μεταξύ αστών και

⁹⁶⁵ «Οι ναύτες των νησιών [...] τράβηξαν αναγκαστικά τους εμπόρους της Ύδρας στον αγώνα [...] και τους συγκατατούσαν στον αγώνα σε όλη του την διάρκεια». Στο ίδιο, σελ. 28.

⁹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 28.

⁹⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 30. Η χρήση και μόνο του όρου «αριστερός» για την συγκυρία του 1821 καθιστά τον ιστορικό αναχρονισμό κάτι παραπάνω από ευδιάκριτο, αλλά τον ίδιο όρο έχει χρησιμοποιήσει, όπως είδαμε, και ο Κορδάτος, ήδη από το 1925 στην *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*.

φεουδαρχών, αλλά μεταξύ των εξαρχής συνασπισμένων αστών και φεουδαρχών και των, ποικιλώνυμων, λαϊκών δυνάμεων, με άξονα το αγροτικό ζήτημα. Άρα, ο χαρακτήρας του κεντρικού ταξικού διακυβεύματος της επανάστασης ήταν αγροτολαϊκός και όχι αστικός και η επανάσταση δεν προέκυψε χάρη στην ανάπτυξη της αστικής τάξης, Αυτομάτως, οι λαϊκές μάζες από τον επικουρικό ρόλο που διαδραμάτιζαν στο σχήμα του Κορδάτου αναβαθμίζονται. Και δεν γίνονται απλώς ο ένας από τους δύο πόλους της ταξικής σύγκρουσης του 1821, αλλά ο πρωταγωνιστικός και -κυρίως- ταξικά συνειδητοποιημένος φορέας της επανάστασης. Άρα, ο αγώνας που έχτισε την εθνική ταυτότητα και την κρατική υπόσταση της Ελλάδας, έχει συγκεκριμένο ταξικό περιεχόμενο και στόχο και είναι αγώνας που ιστορικά «ανήκει» στον λαό. Τελικά, οι λαϊκές επαναστατημένες μάζες προδίδονται, τα προβλήματά τους δεν λύνονται, λόγω της συμμαχίας των αστών με τους φεουδάρχες, και επιδίδονται σε έναν νέο αγώνα στο καινούριο πλαίσιο του εθνικού κράτους για τα ίδια διακυβεύματα. Άρα, τελικά είναι ο ίδιος ο αγώνας του 1821 αυτός που προδίδεται. Οι αστοί και οι φεουδάρχες εμφανίζονται, ουσιαστικά, ως αντεθνικές και υστερόβουλες δυνάμεις.

Ο Κορδάτος απαντά στον Ζεύγο με δύο άρθρα του στην *Νέα Επιθεώρηση*, όπου, αφού αναφέρεται με πολλούς απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς στην μαρξιστική και ιστορική κατάρτιση του Ζεύγου,⁹⁶⁸ τον κατηγορεί πως η κριτική του δεν είναι καλοπροαίρετη⁹⁶⁹ -αφού, όπως λέει, δεν έχει καν διαβάσει τα βιβλία του-⁹⁷⁰ αλλά αποσκοπεί μόνο στο να παρουσιάσει τον ίδιο ως υποστηρικτή της αστικής τάξης και προδότη του μαρξισμού, για να δικαιώσει έτσι τις θέσεις του ΚΚΕ που διαμορφώνονται και επιβάλλονται από την ηγεσία του ΚΚΣΕ.⁹⁷¹ Καταλογίζει στον

⁹⁶⁸ «Δεν ξέρει τον μαρξισμό», «κομπογιαννίτες του μαρξισμού», «παραχαράκτης και κομπογιαννίτης του μαρξισμού», «εκχυδαϊστής του μαρξισμού-λενινισμού», «ανιστόρητε Ζεύγε». Στο Γιάννης Κορδάτος, «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού», *Νέα Επιθεώρηση*, 1933. Αναδημοσιεύεται στο περιοδικό *Αντί*, τεύχη 43 (σελ. 34-37), 44 (σελ. 41-44) και 46 (σελ. 28-30), 1976.

⁹⁶⁹ «Και για να τελειώνουμε: η συζήτηση είναι γόνιμη όταν και από τα δύο μέρη υπάρχει καλή πίστη και θεωρητική κατάρτιση». Γιάννης Κορδάτος, «Πάλι οι παραχαράκτες», *Νέα Επιθεώρηση*, 1934, σελ. 251.

⁹⁷⁰ «Ο Ζ. έχοντας υπ' όψει του πως έπρεπε να βγάλει τον Κορδάτο "αντεπαναστάτη και ιστορικό της μπουρζουαζίας" δεν χρειάστηκε να διαβάσει τα βιβλία μου». Γ. Κορδάτος, «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού»..., ό.π., σελ. 35.

⁹⁷¹ «Συνεπώς έπρεπε να ριχτούν στο πυρ το εξώτερο και να στραπατσarisτεί το κύρος των συγγραφέων τους; Μια που αυτοί, είτε άμεσα είτε έμμεσα, διαφώνησαν ή διαφωνούν με την πολιτική της διευθύνουσας κλίκας». Στο ίδιο, σελ. 35.

Ζεύγο διαστρέβλωση τόσο των δικών του θέσεων,⁹⁷² όσο και άλλων ιστορικών, όπως του Παπαρρηγόπουλου.⁹⁷³ Επιμένει στα βασικά σημεία του ερμηνευτικού του σχήματος⁹⁷⁴ -όπως στην αδυναμία των αγροτικών μαζών να αποκτήσουν συνείδηση αυτόνομης ταξικής και πολιτικής υπόστασης,⁹⁷⁵ αν και με μια φρασεολογία λιγότερο επιδεκτική σε απόλυτες ερμηνείες από αυτήν που χρησιμοποιούσε στην *Κοινωνική Σημασία*- αντικρούει τις επιθέσεις του Ζεύγου και κριτικάρει την «λαοκεντρική» πρόσληψη του 1821. Απευθύνει και αυτός με τη σειρά του προς τον Ζεύγο την κατηγορία της δογματικής και μηχανιστικής χρήσης του μαρξισμού και του προσάπτει πως επιχειρεί να προσαρμόσει το 1821 στην εξέλιξη της Οκτωβριανής Επανάστασης, μη λαμβάνοντας υπόψη τη διαφορά των συνθηκών.⁹⁷⁶ Κυρίως, όμως, επιμένει μέχρι το τέλος της σύγκρουσης στην βασική του θέση, που προκάλεσε και την αντίδραση του Ζεύγου, για την μη ύπαρξη πολιτικού συνασπισμού αστών και φεουδαρχών στα χρόνια της επανάστασης και για τον προοδευτικό ρόλο των αστών στο 1821.⁹⁷⁷

Η κριτική του Ζεύγου αφήνει να φανεί, όχι εντελώς διαυγώς, ο πολιτικός προσανατολισμός τον οποίο εξυπηρετεί και από τον οποίο επεβλήθη το δικό του

⁹⁷² «Έβγαλε από πριν το φεφτά του και για να τονέ δικαιολογήσει του χρειάζονταν μόνο διάφορες φράσεις και λέξεις παρμένες από στα πεταχτά, απ' εδώ κι' απ' εκεί, χωρίς κανέναν ειρμό, μα το αντίθετο ψαλλιδισμένες τεχνικά απ' το κείμενο για να προκαλούν εντύπωση. Σαν καλός, μάλιστα και ξεσκολισμένος μάγειρας των καλπονοθεύσεων βάζει για σάλτσα μερικές *φορμάτσες* και μερικά αποσιωπητικά και οι χάρτινοι “κριτικοί” κεραυνοί του είναι έτοιμοι». Στο ίδιο, σελ. 35. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁷³ «Αντικρούοντας τη δική μου γνώμη πως το πρώτο πολίτευμα ήταν *δημοκρατικό* [...] πλαστογραφεί και τις γνώμες των ιστορικών Παπαρρηγόπουλου και Τρικούπη για να επιβεβαιώσει τις ψευτιές του». *Ο.π.*, σελ. 43. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁷⁴ Παραδέχεται βέβαια την ύπαρξη ασαφειών και παραλήψεων στα σημεία όπου εκθέτει την μαρξιστική του μέθοδο, οι οποίες όμως δεν θεωρεί πως στοιχειοθετούν μια λανθασμένη ανάγνωση του ιστορικού υλισμού: «Δεν το κρύβω πως υπάρχουν στη διατύπωση των γνώμων μου, πολλές εκφραστικές ατέλειες, και πολλά κενά, ωστόσο η βασική, η κεντρική γραμμή των βιβλίων μου παραμένει μεθοδολογικά και ιστορικοϋλιστικά ακλόνητη». Στο ίδιο, σελ. 36.

⁹⁷⁵ «Ο φτωχοαγροτικός πληθυσμός της επαναστατημένης Ελλάδος δεν είχε – αφού και στην σύγχρονη εποχή είναι δυσκίνητος και μοιρολάτρης – συνείδηση ούτε της δύναμης του, ούτε της κοινωνικής του οντότητας». Στο ίδιο, σελ. 44.

⁹⁷⁶ «Όλα κι όλα, ο “μαρξισμός-λενινισμός” των επιγόνων και των φωνακλάδων της επανάστασης [...] δεν βγάζει μόνο ρετσέτες το *πώς θα γίνει στο μέλλον η επανάσταση* (όπως και στη Γερμανία;) μα και *διορθώνει* και τις επαναστάσεις που έγιναν εδώ και εκατό χρόνια!». Στο ίδιο, σελ. 44. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁷⁷ «Άραγε οι χρονογράφοι και οι ιστορικοί της επανάστασης του 1821 [...] που γράφουν πως το μεγαλύτερο μέρος της μπουρζουαζίας (πραγματευτάδες και караβοκυραίои) και πριν του Εικοσιένα και στον καιρό το Εικοσιένα, *πάλευε κατά των κοτζαμπάσηδων και οργάνωσε τις μαζικές εξεγέρσεις ενάντια του κοτζαμπασιδισμού* και πολλές φορές και δολοφονικές συνωμοτικές πράξεις, λένε ψέματα;». Στο ίδιο, σελ. 42. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

σχήμα: αφού οι λαϊκές μάζες προδόθηκαν στην Επανάσταση, διότι δεν είχαν την απαιτούμενη οργάνωση, και δεν κατάφεραν να επιβάλουν στους αστούς την επίλυση των προβλημάτων τους, το άμεσο επαναστατικό καθήκον του προλεταριάτου -που στις συνθήκες του 1933 έχει βρει πια την οργανωμένη του πρωτοπορία, το ΚΚΕ- είναι η επαναστατική επίλυση των ζητημάτων που έχουν απομείνει από το 1821 και η μετάβαση στο σοσιαλιστικό στάδιο της επανάστασης.⁹⁷⁸ Και βέβαια, στόχος ήταν επίσης να λειτουργήσει το 1821 φρονηματικά για τους Έλληνες κομμουνιστές εν όψει των επερχόμενων αγώνων. Και επειδή αυτό προϋποθέτει την οικειοποίηση των αγώνων του 1821 από την Αριστερά και το λαϊκό κίνημα ο Ζεύγος το λέει καθαρά: Η επαναστατική δράση των μαζών «ανήκει σε μας, [...] κληρονομιά του επαναστατικού μας κινήματος»,⁹⁷⁹ «πολύτιμη κληρονομιά του προλεταριάτου μας».⁹⁸⁰ Αυτή η χρήση της ιστορίας με σκοπό την προσαρμογή της στα πολιτικά διακυβεύματα άλλων συγκυριών είναι που χαρακτηρίζεται από τον Φίλιππο Ηλιού ως «ιδεολογική χρήση της ιστορίας».⁹⁸¹ Πρόκειται για την προσαρμογή της ιστορίας όχι απλώς σε σχηματικά ερμηνευτικά καλούπια, αλλά στην ανάγκη της δικαίωσης μιας σύγχρονης πολιτικής θέσης, εξωτερικής ως προς το εξεταζόμενο ιστορικό αντικείμενο. Για μία χρήση της ιστορίας που επιτρέπει «να φορτιστούν σύγχρονα προβλήματα με την δυναμική μιας τεχνητής ιστορικής μνήμης» και να «ενισχύονται και ζωογονούνται “ιδεολογικά”, σύγχρονοι αγώνες στους οποίους παρέχονται η δικαίωση της συνέχειας και μία “προγονική κληρονομιά”».⁹⁸² Αυτό γίνεται όταν ο Ζεύγος παρουσιάζει τις αγροτικές μάζες του 1821 ως αγωνιστικούς προγόνους των Ελλήνων κομμουνιστών και καθιστά τους τελευταίους, ουσιαστικά, εθνική δύναμη -ιδιότητα που την έχουν πάντα ανάγκη, δεδομένων των κατηγοριών που δέχονται από τους πολιτικούς αντιπάλους τους για τις θέσεις του κόμματος για την Μικρασιατική Εκστρατεία και την ανεξαρτησίας της Μακεδονίας και της Θράκης- επιφορτίζοντάς ουσιαστικά αυτούς και το εργατικό κίνημα της εποχής του με την ευθύνη -αλλά ταυτόχρονα και με το δικαίωμα- να ολοκληρώσουν τον αγώνα του 1821 επιτυγχάνοντας μια συνολική

⁹⁷⁸ «Μα σήμερα οι μάζες έχουν αρχηγό, το ελληνικό προλεταριάτο, καθοδηγούμενο από το Κ.Κ.Ε. παλεύει να συγκεντρώσει γύρω του τις μάζες, για να λύσει τα απομεινάρια της μπουρζουαζοδημοκρατικής επανάστασης και να την περάσει σε προλεταριακή». Γιάννης Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821»..., ό.π., σελ. 34.

⁹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 29.

⁹⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 30.

⁹⁸¹ Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας», *Αντί*, τ. 46, Μάιος 1976, Αθήνα, σελ. 31.

⁹⁸² Στο ίδιο, σελ. 31.

απελευθέρωση, εθνική και κοινωνική, και μάλιστα χωρίς «αυταπάτες» για το ρόλο που μπορεί να παίζει η αστική τάξη. Και στερώνοντας, παράλληλα, από τους αστούς του 1933 το δικαίωμα να επικαλεστούν την προοδευτική δράση της τάξης τους στην αρχή της ιστορίας του ελληνικού κράτους και να διεκδικήσουν και αυτοί πολιτικές ωφέλειες του παρόντος στη βάση των αναγνώσεων του παρελθόντος.

Τον Ιανουάριο του 1934 είχε έρθει πια η ώρα για να πάρει και η νέα ηγεσία του ΚΚΕ ρητώς θέση στο ζήτημα της φυσιογνωμίας της Ελλάδας και του χαρακτήρα της επικείμενης κοινωνικής επανάστασης. Στην 6η Ολομέλεια της, η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ υποστηρίζει πως «Η Ελλάδα ανήκει στον τύπο εκείνο των χωρών που στο πρόγραμμα της ΚΔ χαρακτηρίζονται “σαν χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού..., με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία, με ωρισμένο μίνιμουμ υλικών προϋποθέσεων, που είνε αναγκαίες για τη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, με όχι τελειωμένο ακόμα τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό”. [...] Η *ιδιομορφία* της Ελλάδας συνίσταται στην σημαντική της εξάρτηση από το ξένο κεφάλαιο και στη συνδεδεμένη μ’ αυτή μονομερή ασθενή ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικά των παραγωγικών δυνάμεων, στην ύπαρξη, παρά την εκμηδένιση των ανοιχτά φεουδαρχικών σχέσεων σ’ ένα μέρος της Παλιάς Ελλάδα (Πελοπόννησος) μετά το διώξιμο των Τούρκων και τη μερική αγροτική μεταρρύθμιση που έγινε μετά τον παγκόσμιο πόλεμο στις άλλες περιφέρειες, - υπολειμμάτων μισοφεουδαρχικών σχέσεων που πιέζουν τη βασική μάζα της αγροτιάς, στην εθνική καταπίεση του πληθυσμού της Μακεδονίας και Θράκης [...] Η εξάρτηση της Ελλάδας απ’ το ξένο κεφάλαιο, κυρίως απ’ το αγγλικό και γαλλικό, εκδηλώνεται σαφέστερα απ’ όλα στο εξωτερικό της χρέος που υπερβαίνει σημαντικά το χρέος όλων των άλλων Βαλκανικών χωρών. [...] Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας απ’ τον καιρό της γέννησής σ’ αυτή του καπιταλισμού εμποδίζεται απ’ το ξένο χρηματιστικό κεφάλαιο». Με βάση αυτά, το ΚΚΕ απορρίπτει ξανά την παλιά θέση υπό την «δεξιά» ομάδα Χαϊτά – Ευτυχιάδη για την «Αριστερή Δημοκρατία», με το επιχείρημα πως είναι θέση σοσιαλδημοκρατική και βασισμένη στην τακτική της «υποστήριξης της πρωτοπόρας μπουρζουαζίας», αλλά και την απόφαση του 1930 υπό την «αριστερή» ομάδα Θέου – Σιάντου για την «άμεσα προλεταριακή επανάσταση», με το επιχείρημα πως «υποτιμούσε την ιδιομορφία του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων και τη σημασία

της συμμαχίας με τις βασικές μάζες της αγροτιάς». Πλέον, για το ΚΚΕ η Ελλάδα «Ανήκει στην κατηγορία εκείνων των χωρών στις οποίες επίκειται “πορεία λίγο ή πολύ γρήγορου περάσματος της αστικοδημοκρατικής επανάστασης σε επανάσταση σοσιαλιστική” και στις οποίες “η δικτατορία του προλεταριάτου μπορεί να μην επέλθει και αμέσως, αλλά μέσα στην πορεία του περάσματος απ’ την δημοκρατική δικτατορία του προλεταριάτου και της αγροτιάς στη σοσιαλιστική δικτατορία του προλεταριάτου”». Άρα, έχουμε μια θέση που περιγράφει την μετάβαση από την δεύτερη στην πρώτη από τις κατηγορίες που είχε παρουσιάσει η Διεθνής, δηλαδή από την δημοκρατική δικτατορία των εργατοαγροτικών κυβερνήσεων στην προλεταριακή επανάσταση. Σε αυτό το ενδιάμεσο στάδιο της «δημοκρατικής δικτατορίας του προλεταριάτου και της αγροτιάς», όμως, δεν θα παίζουν κανέναν ρόλο οι αστοί. Θα λυθούν εκκρεμή αστικοδημοκρατικά ζητήματα, όμως χωρίς τη συμμετοχή των αστών. Συγκεκριμένα, «Η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση». Εργάτες και αγρότες θα υλοποιήσουν την επανάσταση με αρχικώς αστικοδημοκρατικά αιτήματα. Οι αστοί, όμως, θα είναι καθαρά απέναντι.

Το νέο σχήμα για την επικείμενη επανάσταση μοιάζει λίγο μπερδεμένο. Και είναι. Η απόφαση μοιάζει να αποσκοπεί στο να αποτελέσει μία τρίτη λύση ανάμεσα στις δύο ομάδες που είχαν συγκρουσθεί στο πλαίσιο της «φραξιονιστικής πάλης χωρίς αρχές». Δεν θα πάμε απευθείας σε προλεταριακή επανάσταση, όπως υποστήριζε η ομάδα Θεού – Σιάντου, αλλά δεν θα συμμαχήσουμε και με κανέναν τρόπο με τους αστούς, όπως ζητούσε η ομάδα Χαϊτά – Ευτυχιάδη. Θα έχουμε ένα ενδιάμεσο στάδιο, όπως έλεγε η ομάδα Χαϊτά - Ευτυχιάδη, αλλά θα εξελιχθεί και άμεσα σε προλεταριακή επανάσταση, όπως έλεγε η ομάδα Θεού - Σιάντου. Θα διευρύνουμε τον κοινωνικό χαρακτήρα της επανάστασης, αλλά δεν θα διευρύνουμε τις δυνάμεις που θα την υλοποιήσουν. Έτσι, η θέση μοιάζει να λύνει σολομώντεια το ζήτημα. Δεν είναι, όμως, λογικό να έχει διαμορφωθεί με ένα τέτοιο σκεπτικό. Επίσης, η θέση αυτή δεν φαίνεται να πατάει σε ένα σταθερό πολιτικό έδαφος. Άλλωστε, όπως λέει ο Ελεφάντης, «Αστικοδημοκρατική επανάσταση με κινητήρια κοινωνική δύναμη κοντολογίς το λαό και μόνη πολιτική δύναμη το ΚΚΕ ήταν ένα σχήμα κενό

οποιοδήποτε περιεχομένου».⁹⁸³ Επομένως, ίσως η απάντηση βρίσκεται κάπου αλλού. Η Διεθνής πιθανότατα είχε εντοπίσει, όντως, τα εκκρεμή αστικοδημοκρατικά ζητήματα και τα ημιφεουδαρχικά υπολείμματα της Ελλάδας. Όμως, ήταν ακόμη η εποχή της γραμμής του «σοσιαλφασισμού». Και η τακτική κανενός κόμματος – μέλους της Διεθνούς δεν θα μπορούσε να συμπεριλάβει κανενός τύπου συνεργασία με αστικές ή σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις για την επίλυση αυτών των εκκρεμοτήτων. Έτσι, διαμορφώθηκε αυτό το αντιφατικό σχήμα μιας επανάστασης με φορέα τις λαϊκές μάζες, εργατικές και αγροτικές, που θα ολοκληρώσουν τις μισοτελειωμένες δουλειές της αστικής τάξης πριν προχωρήσουν στην προλεταρική φάση της επανάστασης, δηλαδή στην κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Ασφαλώς, αυτό το σχήμα φαίνεται να είναι τελικά μόνο ένας εγκεφαλικός σχεδιασμός. Και για αυτό είναι ταυτόχρονα πρωτότυπο και αντιφατικό. Και τελικά, χωρίς νόημα. Τουλάχιστον, αν δεν γνωρίζαμε τι ακολούθησε. Σήμερα ξέρουμε πως έναν χρόνο μετά, η Διεθνής θα ανέκρουε πρύμναν και μπροστά στον φασιστικό κίνδυνο θα υιοθετούσε την πολιτική των Λαϊκών Μετώπων, δηλαδή της συνεργασίας με όλες τις αντιφασιστικές πολιτικές δυνάμεις. Υπό το φως αυτής της εξέλιξης, η αντιφατική θέση του 1934 μοιάζει να εξηγείται. Αντανακλούσε, με τρόπο μοναδικό, το ότι η ΕΣΣΔ ήταν σε διαδικασία μετάβασης από τη γραμμή του σοσιαλφασισμού στη γραμμή των Λαϊκών Μετώπων. Δεν εννοούμε με αυτό πως ήταν συνειδητά διαμορφωμένη ως τέτοια ενόψει της νέας θέσης που επρόκειτο να υιοθετήσει η Διεθνής. Αλλά πως αποτύπωνε την ίδια την ρευστή διαδικασία της αναθεώρησης και μετάβασης στη νέα γραμμή.

Υπάρχει, όμως, ακόμη μία ερμηνεία για την γραμμή αυτή. Και αντλείται από τα ίδια τα γραπτά του Μαρξ. Όπως είπαμε, στην Εισαγωγή της *Κριτικής της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου* ο Μάρξ, αναφερόμενος στην διαδικασία του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού της Γερμανίας, είχε ήδη υποστηρίξει αυτήν την ιδέα. Συγκεκριμένα, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί η Γερμανία με τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες, απέβλεπε στην πραγματοποίηση μιας επανάστασης, ώστε η χώρα να απαλλαχθεί από τα κατάλοιπα παλαιότερων ιστορικών συστημάτων. Όμως, θεωρούσε την γερμανική αστική τάξη ανεπαρκή για κάτι τέτοιο,

⁹⁸³ Άγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία...*, ό.π., σελ. 229.

πολιτικά και διανοητικά κι αφού, κατά την τότε κρίση του, η εποχή των αμιγώς αστικοδημοκρατικών επαναστάσεων και του προοδευτικού ρόλου της αστικής τάξης είχε παρέλθει. Προσέβλεπε, λοιπόν, στο προλεταριάτο για να φέρει σε πέρας και τα καθήκοντα της αστικής επανάστασης στη Γερμανία, όπως έκανε και η Διεθνής για την Ελλάδα, 91 χρόνια μετά.

Σε κάθε περίπτωση, η νέα αυτή τοποθέτηση για την επικείμενη επανάσταση δείχνει τι ήταν αυτό που στο μεταξύ είχε αλλάξει στις θέσεις του ΚΚΕ και -παρότι το 1933 δεν είχε διατυπωθεί ανοιχτά- προκαλούσε τέτοια σύγκρουση με τα πορίσματα του Κορδάτου, τα οποία κατέληγαν στο προλεταριακό χαρακτήρα της επανάστασης. Αυτός που ήταν εισηγητής της στην 6^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής το 1934 και μάλιστα με την συνδρομή κορυφαίων στελεχών της Διεθνούς,⁹⁸⁴ ήταν ο Ζεύγος. Και την ίδια χρονιά ανέλαβε να εκλαϊκεύσει τη θέση αυτή, συγγράφοντας και σχετική μπροσούρα με τίτλο *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*.⁹⁸⁵ Αλλά θα επισημάνουμε και άλλη μία ερμηνεία της σφοδρής επίθεσης του Ζεύγου στον Κορδάτο, πέρα από το ζήτημα της ιστοριογραφικής τεκμηρίωσης του χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης. Είναι η κατηγορία που βάρινε πάνω από τον Κορδάτο περί «τροτσκισμού». Όπως είδαμε, ο Κορδάτος είχε φορτωθεί με αυτό το βάρος από χρόνια, λόγω του άρθρου του στην *La Révolution prolétarienne* το 1927, αλλά και όσων είχε γράψει στην εγκυκλοπαίδεια του *Πυρσού* και στην *Νέα Επιθεώρηση*. Και επειδή ο Τρότσκι κατηγορούνταν ως συνεργάτης των αστών, το ιστορικό σχήμα του Κορδάτου κατακρίθηκε με το επιχείρημα πως ο εξιδανικευτικός ρόλος που επεφύλασσε στους αστούς του 1821 οδηγούσε σε διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας υπέρ τους και σε βάρος των λαϊκών στρωμάτων. Όμως, ακόμη κι έτσι να ήταν, αυτό δεν συνεπαγόταν πως ο Κορδάτος προέκρινε την συμμαχία των κομμουνιστών και των προλετάρων με την αστική τάξη. Αντιθέτως, υποστήριζε την προοπτική της απευθείας προλεταριακής επανάστασης. Η ανάδειξη των αστών σε πρωταγωνιστές του 1821 τους ανέβαζε, αναμφίβολα, σε ένα ιστορικό βάθρο, αλλά κατά κανέναν τρόπο δεν τους καθιστούσε συνομιλητές του ΚΚΕ της εποχής. Επομένως, από τα γραπτά του Κορδάτου δεν

⁹⁸⁴ Παναγιώτης Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα...*, ό.π., τ. Γ, σελ. 59.

⁹⁸⁵ Γιάννης Ζεύγος, *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1934.

μπορούσε να του καταλογιστεί κάποια τέτοια «δεξιά» απόκλιση. Δεν ήταν, όμως, απαραίτητο. Αρκούσε η γενική κατηγορία περί «τροτσκισμού». Ο Κορδάτος, λοιπόν, μαζί με το ιστορικό του σχήμα, φαίνεται πως είχαν πέσει θύματα ενός κυνηγιού οποιαδήποτε κίνησης φαινόταν ύποπτη για συμπάθεια προς τον τροτσκισμό. Η ηγεσία του ΚΚΕ πίστευε πως ο Κορδάτος ήταν τροτσκιστής ή πως μπορεί και να ήταν ή πως μπορεί με την κριτική του να οδηγούσε άλλους στον τροτσκισμό. Σίγουρα πάντως, από τη στιγμή που αμφισβητούσε την ηγεσία του ΚΚΣΕ, θεωρούνταν «αντικειμενικά» τροτσκιστής. Και έτσι έπρεπε να το φορτωθούν οι κατηγορίες που φορτώνταν στους τροτσκιστές. Καμία σημασία δεν είχε αν το ιστορικό του σχήμα δεν μαρτυρούσε στην πραγματικότητα τέτοιες θέσεις. Έπρεπε να καταρριφθεί συνολικά.

Είναι, λοιπόν, τώρα σαφές πως ο Ζεύγος στήνει το δικό του σχήμα για το 1821 μέσα από την σύγκρουση για το κομματικό παρόν. Δηλαδή, διαβάζει το 1821 μέσα από το φίλτρο της σύγκρουσης με τον τροτσκισμό, της απόρριψης της τακτικής της συνεργασίας με ένα μέρος της αστικής τάξης και της σοσιαλδημοκρατίας, της αναβίβασης στο επαναστατικό βάθρο μόνης της εργατικής τάξης η οποία και έπρεπε να αυτοσυνειδητοποιηθεί ώστε να επιτελέσει το επαναστατικό έργο της και γενικώς μέσα από την ανάγκη της εδραίωσης της νέας ηγεσίας του ΚΚΕ και των θέσεων της Διεθνούς. Κι έτσι έχουμε μπροστά μας μια σύγκρουση που φαινόταν να αφορά την ιστορία, αλλά στην πραγματικότητα αφορούσε το πολιτικό παρόν της Ελλάδας, τις μεγάλες συγκρούσεις που διεξάγονταν στο εσωτερικό του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος και την επίδραση που είχαν στον τρόπο πρόσληψης της μαρξιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας και των ερμηνευτικών της εργαλείων. Βεβαίως, πιθανότατα η επίθεση προς τον Κορδάτο ήταν τόσο σφοδρή και από την ανάγκη να καλυφθεί διά της φωνασκίας ένα κενό της ανάλυσης, μια αδυναμία του ΚΚΕ. Το ότι δεν είχε γραφτεί ακόμα μια αυτόνομη μελέτη για το 1821 που να ανταγωνιστεί την *Κοινωνική Σημασία* και να πάρει από τον Κορδάτο τη θέση που είχε στις συνειδήσεις των μελών και των ψηφοφόρων του κόμματος.

Ο Κορδάτος, ασφαλώς, συνέχισε το έργο του. Στις 27 Ιανουαρίου 1935 η εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* δημοσιεύει σε σειρά άρθρων μια μελέτη για την ιστορία του αγροτικού ζητήματος, από την Οθωμανοκρατία ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σε αυτά εξετάζονται οι συνθήκες της αγροτικής ιδιοκτησίας και παραγωγής όπως ίσχυαν επί

Οθωμανών και η εξέλιξή τους κατά την επανάσταση. Βλέπουμε πως σε κομβικά σημεία της αφήγησης του δεν παρεκκλίνει καθόλου από το σχήμα της *Κοινωνικής Σημασίας* και των άλλων έργων. Η παρουσίαση του Ρήγα Φεραίου είναι ιδεοτυπική, ίδια με αυτήν της Α΄ έκδοσης, ως «ο μεγάλος αυτός αρχηγός της αστικής τάξης». Τονίζεται πως «πουθενά στο *Πολίτευμα* του, ούτε στο *Θούριο* του δεν κάνει λόγο για την Εκκλησίαν, Κλήρο, Πατριαρχείο», «χτυπούσε κατάστηθα το φεουδαρχισμό και το κήρυγμά του δεν ήταν μόνο Εθνικό απελευθερωτικό, μα και κατηγορητήριο εναντίον του κοτζαμπασισμού κάθε μορφής».⁹⁸⁶ Ο Κορδάτος επιλέγει, μάλιστα, να μην παραθέσει καν αυτή τη φορά το σημείο του Θούριου που αναφέρεται στο σταυρό, για να μην αποδυναμώσει την αντικληρικαλιστική και καθαρά αστικοδημοκρατική εικόνα του. Καταλογίζει στους οπλαρχηγούς ότι επεδίωκαν να οικειοποιηθούν τα τσιφλίκια των Οθωμανών γαιοκτημόνων.⁹⁸⁷ Ως μοναδικός προοδευτικός και συνειδητός φορέας της επαναστατικής διαδικασίας προβάλλει η αστική τάξη, της οποίας έργο είναι η δημιουργία εθνικής επαναστατικής συνείδησης,⁹⁸⁸ ειδικώς η εθνική αφύπνιση και κινητοποίηση των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων⁹⁸⁹ και η οργάνωση του αγώνα,⁹⁹⁰ ενώ ήθελε να προσδώσει εκτός από το εθνικό «και κάποιο κοινωνικό περιεχόμενο για να χτυπήσουν τους κοτζαμπάσηδες και τον Κλήρο».⁹⁹¹ Ο χαρακτήρας της επανάστασης παρουσιάζεται ακριβώς όπως και στην *Κοινωνική Σημασία*. Η ιδεοτυπική εικόνα των αστών παραμένει, αφού ακόμη

⁹⁸⁶ Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 41973, σελ. 58. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁸⁷ «Εξάλου βγήκαν στη μέση τώρα και οι παλιοί αρματολοί και κλέφτες [...] Διεκδικούσαν κι' αυτοί για τον αυτό τους τα Τούρκικα τσιφλίκια». Στο ίδιο, σελ. 60.

⁹⁸⁸ «Ως που αναπτύχθηκε το εμπόριο και η ναυτιλία και παράλληλα ο *αστικισμός*, κι' έτσι η νοοτροπία αυτή άλλαξε και διαμορφώθηκε σ' ένα *Εθνικό επαναστατικό* κήρυγμα». Στο ίδιο, σελ. 47. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁸⁹ «Όταν όμως στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας σχηματίστηκε η αστική τάξη που άρχισε να αντιπολιτεύεται τους *προεστούς - αρχόντους*, τα Κάλαντα σιγά-σιγά έχασαν το δουλόπρεπο τόνο τους και ακούονταν και μερικά φαρμακερά λόγια που έδειχναν πως τώρα η νοοτροπία μέσα στη μάζα των σκλάβων της γης άρχιζε να αλλάζει». Στο ίδιο, σελ. 50. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Είναι χαρακτηριστικό πως στην Δ΄ έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας* στην αντίστοιχη έκφραση απαλείφεται η αναφορά στους αστούς και γίνεται: «Όταν εις τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας άρχισε να ξυπνά ο κόσμος από τας νέας ιδέας, κατά τας μεγάλας εορτάς των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς και των Φώτων, πολλές φορές σατίριζαν τους προεστούς και τους πλούσιους, όταν τραγουδούσαν τα κάλαντα». Γ. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ο.π., 1999, σελ. 113. Η διαφορά είναι εμφανής. Εδώ η κινητήρια δύναμη δεν είναι η ενδυνάμωση των αστών αλλά, γενικώς, η διάδοση των νέων ιδεών.

⁹⁹⁰ «Άμα κηρύχθηκε ο μεγάλος απελευθερωτικός αγώνας του 1821 που τον είχε οργάνώσει και προπαγανδίσει η αστική τάξη (έμποροι και πραγματευτάδες), όλο και έλπιζαν οι φτωχιαγρότες πως θα τελειώσουν τα βάσανα τους». Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα...*, ό.π., σελ. 60.

⁹⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 61.

και για την σύναψη των δανείων με την Αγγλία δεν τους καταλογίζει καμία ευθύνη, απεναντίας, την βλέπει ως σχετικά θετική εξέλιξη.⁹⁹² Το αστικό πολιτικό περιεχόμενο της επανάστασης και ο δευτερεύον ρόλος των αγροτών επισημαίνεται έντονα. Υπάρχει, βεβαίως, διαφορά από τις απόλυτες διατυπώσεις της *Κοινωνικής Σημασίας* που παρουσίαζαν τις κατώτερες τάξεις να ασπάζονται μηχανικά τις ιδέες και τις επιδιώξεις των αστών, όμως και πάλι ξεκαθαρίζεται πως έλειπαν οι προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση ενός αγροτικού κινήματος και η διακριτή δράση των αγροτών προβάλλεται ελάχιστα, με μία μόνο αναφορά σε όλο το κείμενο.⁹⁹³ Στο κομβικό ζήτημα της σχέσης των αστών με τους φεουδάρχες, ο Κορδάτος δεν φαίνεται να διαφοροποιεί ουσιαστικά την ανάλυση του σε σχέση με αυτήν της Α' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας*. Ειδικότερα, για την μετεπαναστατική τους σχέση, αναφέρεται στη συνεργασία τους και πάλι ως αποτέλεσμα όχι της βούλησης των αστών αλλά της «αδυναμίας» τους να πράξουν διαφορετικά⁹⁹⁴ παρά τις αντίθετες προθέσεις τους.⁹⁹⁵

3.5 Η νέα ηγεσία του ΚΚΕ μιλάει για το έθνος και το 1821

Πέρασαν κάποια χρόνια μέχρι να καταπιαστεί συντεταγμένα το ΚΚΕ με το 1821 και το ίδιο το φαινόμενο του ελληνικού έθνους. Την αρχή έκανε ο Νίκος Ζαχαριάδης, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ελεφάντης, «αντιδιανοούμενος και ταυτόχρονα ο πιο διανοούμενος – αλλά περισσότερο διανοούμενος από όλους τους άλλους» στην

⁹⁹² «Κι αυτό τους βγήκε σε καλό, γιατί, οι εθνικές γαίες χρησίμεψαν για εγγύηση στους Άγγλους τοκογλύφους για να δώσουν τα δάνεια που έδωκαν στην επαναστατημένη Ελλάδα». Στο ίδιο, σελ. 61. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁹³ «Οι αντικειμενικοί όροι καθώς και οι υποκειμενικοί δεν ήταν ακόμα ώριμοι για μίαν αγροτική επανάσταση. Γι' αυτό και τα κινήματα που έγιναν απέτυχαν». Στο ίδιο, σελ. 67.

⁹⁹⁴ «Από τη μία μεριά η Ελληνική μπουρζουαζία συνθηκολογούσε με τα τζάκια (κοτζαμπασισμό) και το Πατριαρχείο, κι' από την άλλη, ακολουθούσε εσωτερική και εξωτερική πολιτική που εξυπηρετούσαν τον ιμπεριαλισμό της (Μεγάλη Ιδέα). Μια λοιπόν που από πολλές αιτίες βρίσκονταν σε αδυναμία να χτυπήσει κατακέφαλα τον κοτζαμπασισμό, ήταν υποχρεωμένη για χρόνια και χρόνια ν' αφήνει το αγροτικό καθεστώς που υπήρχε από τον καιρό της Τουρκοκρατίας άθιχτο». Στο ίδιο, σελ. 81.

⁹⁹⁵ «Γι' αυτό και στα 1844 στις 19 του Φλεβάρη μέσα στη Βουλή ξανάρθε πάλι το ζήτημα για το μοίρασμα των εθνικών γαιών. [...] Στα 1863 που έγινε Εθνοσυνέλευση, το ζήτημα ξαναήρθε και ξανασυζητήθηκε. Μάλιστα ζήτησαν πολλοί βουλευτές να παρθούν τα χωράφια από κείνους που παράνομα τα πήραν. Μα και πάλι αυτή τη φορά δεν έγινε τίποτα. Τα τζάκια ήταν ακόμα παντοδύναμα και αντιδρούσαν από όλες τις μεριές». Στο ίδιο, σελ. 78.

ηγεσία του ΚΚΕ.⁹⁹⁶ Από το 1934 ο Ζαχαριάδης είχε εκλεγεί Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ, τίτλος που δημιουργούνταν πρώτη φορά. Το 1939, έγκλειστος πια στις φυλακές της Κέρκυρας, στην διαβόητη Ακτίνα Θ, γράφει τις *Θέσεις για την Ιστορία του ΚΚΕ*. Εκεί υποστηρίζει πως από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι και τις μέρες του κυριαρχεί στη χώρα μία «αστοτσιφλικιάδικη συμμαχία» -θέση που επαναλαμβάνεται πυκνά στις θέσεις του ΚΚΕ εκείνης της περιόδου- δεμένη με το ξένο κεφάλαιο και υπεύθυνη για την καθυστερημένη ανάπτυξη της χώρας και την μη επίλυση αστικοδημοκρατικών ζητημάτων, όπως το αγροτικό. Κεντρικός άξονας της ανάλυσής του είναι η Μεγάλη Ιδέα, ως ιδεολογικός πυλώνας της επικράτησης της αστοτσιφλικιάδικης συμμαχίας και αιτία της καθυστέρησης της χώρας.⁹⁹⁷ Οι σχετικές αναφορές δεν είναι εκτεταμένες, αλλά σκιαγραφούν τις θέσεις του Ζαχαριάδη για το ελληνικό έθνος. Χαρακτηρίζει το Βυζάντιο κοινωνία του «ασιατικού δεσποτισμού» που «κατάρρευσε από εσωτερική πρώτα απ' όλα αποσύνθεση και σαπίλα, γιατί τρεφόταν από τη δουλεία των λαών», παρότι εντοπίζει σε αυτό τις πολιτισμικές αρχές του ελληνικού έθνους, που όμως διαμορφώθηκε πραγματικά κατά την Οθωμανοκρατία και ως αποτέλεσμα εθνικών και κοινωνικών συγκρούσεων.⁹⁹⁸ Υποστηρίζει πως η επανάσταση του 1821 είχε χαρακτήρα όχι μόνο εθνικό, αλλά και δημοκρατικό και κοινωνικό, αφού αποσκοπούσε στην απελευθέρωση όχι μόνο των Ελλήνων αλλά όλων των λαών της βαλκανικής και όχι μόνο από τους Οθωμανούς, αλλά και από την εξουσία των Φαναριωτών και των κοτζαμπάσηδων. Αυτοί οι σκοποί αποτυπώνονται στη δράση και την ιδεολογία του Ρήγα και της Φιλικής.⁹⁹⁹

⁹⁹⁶ Άγγελος Ελεφάντης, *Η Επαγγελία...*, ό.π., σελ. 146.

⁹⁹⁷ «Ποιος είναι ο θεωρητικός μανδύας, που η αστοτσιφλικιάδικη αντίδραση φόρεσε στην πολιτική της για να εξαπατήσει και παρασύρει πιο εύκολα τον ελληνικό λαό; Είναι ο μανδύας της “Μεγάλης Ιδέας” [...] Στη βάση όλων αυτών βρίσκεται πάντα η ιδεολογία της “μεγάλης ιδέας”. Η “μεγάλη ιδέα”, σαν θεωρία και σαν πράξη, συγκροτεί ολόκληρο το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πνευματικό σύστημα της αστοτσιφλικιάδικης αντίδρασης από τότε που κυβερνά τον τόπο, δηλ. από τότε που υπάρχει η νέα Ελλάδα μέχρι τις μέρες μας. Όποιος θέλει να συλλάβει το πραγματικό νόημα στο νεοελληνικό ξετύλιγμα, πρέπει σωστά να αναλύσει και να χωνέψει την ουσία της “μεγάλης ιδέας” για να φωτίσει σωστά και το δρόμο της νεοελληνικής λαϊκής απελευθέρωσης, το δρόμο προς τη λαϊκή δημοκρατία, πρώτο σταθμό προς το ολοκληρωτικό κοινωνικό ξεσκλάβωμα του λαού της Ελλάδας». Νίκος Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945, σελ. 14, 17, 18.

⁹⁹⁸ «Το ελληνικό έθνος, απλώνοντας τις ρίζες του στο βυζαντινό μεσαίωνα, πήρε τη βασική του διαμόρφωση κάτω από την κυριαρχία των σουλτάνων. Ζυμώθηκε κι ανδρώθηκε μέσα σε ατελείωτη σειρά από εθνικούς και δημοκρατικούς αγώνες». Στο ίδιο, σελ. 19.

⁹⁹⁹ «Και την απελευθερωτική του επανάσταση τη θέλησε και την άρχισε σαν εθνικοδημοκρατικό ξεσκλάβωμα από την οθωμανική υποδούλωση και τη φαναριώτικη και κοτζαμπασίδικη εκμετάλλευση και όχι μονάχα για τους Έλληνες, αλλά και για όλους τους βαλκανικούς λαούς. Έτσι τραγούδησε και

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης, οι συνασπισμένοι αστοί και τσιφλικάδες με τη βοήθεια των ευρωπαϊκών δυνάμεων πήραν την ηγεσία της επανάστασης, ακύρωσαν τον δημοκρατικό και απελευθερωτικό χαρακτήρα της και στη θέση των πραγματικών στόχων της έβαλαν τη Μεγάλη Ιδέα.¹⁰⁰⁰

Ο Ζαχαριάδης τονίζει πως η Μεγάλη Ιδέα που «τη συναρμολογούσαν οι φαναριώτες, οι κοτζαμπάσηδες και οι αστοί πλουτοκράτες, για να δώσουν “ιστορική βάση” στις μεγαλοελλαδίτικες καταχτητικές βλέψεις κι επιδιώξεις, για να κρύψουν, κάτω απ’ αυτή, την καταλήστευση του λαού και το ξεπούλημα της χώρας» στην πραγματικότητα «δεν έχει καμιά σχέση με τις γνήσιες λαϊκές νεοελληνικές παραδόσεις του Μωριά και της Ρούμελης, της κλεφτουριάς, της Φιλικής Εταιρίας του 1821».¹⁰⁰¹ Έτσι, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους η αστοτσιφλικάδικη συμμαχία εμπέδωσε στις συνειδήσεις των Ελλήνων το όραμα της ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, προκειμένου να εξυπηρετήσει τα οικονομικά της συμφέροντα με την κατάκτηση νέων εδαφών, αλλά και να στερεώσει την εξουσία της απομακρύνοντας τους Έλληνες από τις δημοκρατικές αξίες της επανάστασης¹⁰⁰² και αποπροσανατολίζοντάς τους από τα πραγματικά τους προβλήματα.¹⁰⁰³ Τελικά, η επικράτηση της αστοτσιφλικάδικης συμμαχίας και της Μεγάλης Ιδέας είχε δύο βασικές συνέπειες. Αφενός, καθήλωσε την Ελλάδα σε ένα χαμηλό οικονομικό επίπεδο, αναντίστοιχο της εποχής της, καθιστώντας την μια καθυστερημένη αγροτική

δούλεψε την επαναστατική ιδέα ο Ρήγας ο Βελεστινλής, έτσι προετοίμασε το 21 η Φιλική Εταιρία». Στο ίδιο, σελ. 19.

¹⁰⁰⁰ «Η αστοτσιφλικάδικη αντίδραση, παίρνοντας με τη βοήθεια της αντιδραστικής Ευρώπης την ηγεμονία της επανάστασης και, σαν συνέχεια, τη διακυβέρνηση της χώρας, διαστρέβλωσε και έπνιξε τους δημοκρατικούς σκοπούς της και στη θέση τους έβαλε την ιδεολογία και την πολιτική της “μεγάλης ιδέας”». Στο ίδιο, σελ. 19.

¹⁰⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 14.

¹⁰⁰² «Η “μεγάλη ιδέα” ενάντια σ’ όλα τα δεδομένα της ιστορίας και της επιστήμης διακήρυξε: α) ότι η νέα Ελλάδα αποτελεί απόγονο, κληρονόμο και συνεχιστή της αρχαίας Ελλάδας των δουλοκτητών και της βυζαντινής αυτοκρατορίας του ασιατικού δεσποτισμού. Και ότι για την ιστορική αποστολή, που της είναι δοσμένη “από τα πάνω”, έχει να ξαναφτιάξει την “ελληνική αυτοκρατορία”, που δεν υπήρξε ποτέ. Έτσι διατύπωσε μεγαλοελλαδίτικες καταχτητικές βλέψεις πάνω σ’ όλα τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία και αυτού πρέπει να βρούμε μια από τις κυριότερες αιτίες γιατί δε λύθηκε δημοκρατικά το βαλκανικό πρόβλημα και για το εξοντωτικό αλληλοφάγωμα των λαών, που κατοικούν τη Χερσόνησο του Αίμου, β) ότι η νέα Ελλάδα δε μπορεί να ζήσει στα στενά της όρια και ότι τη λύση για όλα τα προβλήματά της και όλες τις δυσκολίες της θα τη βρει στην πραγματοποίηση της “Μεγάλης Ιδέας”. Τότε θα πλουτίσει και θα ευτυχήσει και σαν λαός και σαν τόπος. Γι’ αυτό στην πραγματοποίηση αυτού του σκοπού πρέπει να αφιερωθούν όλες οι δυνάμεις. Για το σκοπό αυτό πρέπει να γίνουν όλες και οι πιο βαριές θυσίες και ο λαός να δεχτεί όλα και τα πιο μεγάλα βάρη». Στο ίδιο, σελ. 19-20.

¹⁰⁰³ «Με το θάμπος και την ακτινοβολία, που είχε η «μεγάλη ιδέα», η αστοτσιφλικάδικη αντίδραση έκρυβε και κάλυπτε την πραγματική της πολιτική, τα ουσιαστικά έργα της». Στο ίδιο, σελ. 20.

χώρα με ανεπίλυτο το αγροτικό ζήτημα, γεγονός που δεν επέτρεψε την δημιουργία μιας ισχυρής εσωτερικής αγοράς που θα ευνοούσε και την ανάπτυξη της βιομηχανίας.¹⁰⁰⁴ Αντιθέτως, ο ελληνικός καπιταλισμός έμεινε κατά βάση «εμπορομεσιτικός» και για αυτό εξαρτημένος από το ξένο κεφάλαιο.¹⁰⁰⁵ Αφετέρου, οδήγησε στην εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων, εξαιτίας της δαπάνης τεράστιων ποσών για τις ανάγκες της Μεγάλης Ιδέας και της εργασιακής και οικονομικής εκμετάλλευσής τους από τον αστοτσιφλικάδικο συνασπισμό εξουσίας¹⁰⁰⁶ του οποίου, λόγω του χαρακτήρα του, ακόμα και το βιομηχανικό του κομμάτι δεν επεδίωξε τον πραγματικό εκσυγχρονισμό της χώρας και την βελτίωση των όρων ζωής του λαού.¹⁰⁰⁷ Επακόλουθο της καθυστέρησης και της μη ανάπτυξης ισχυρής βιομηχανίας - εννοώντας και βιομηχανικής εργατικής τάξης- ήταν και η αργή ανάπτυξη των μαρξιστικών ιδεών και του εργατικού κινήματος. Έτσι, τελικά η αστική τάξη βαρύνεται με προδοσία, «άρνηση και εγκατάλειψη της δημοκρατικής αποστολής της», κάτι που επιφορτίζει το εργατικό κίνημα με την ολοκλήρωση και του αστικοδημοκρατικού σταδίου πριν από το πέρασμα στο σοσιαλισμό,¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁴ «Διατήρησε τα κοτσαμπασίδικα προνόμια και τις μισοφεουδαρχικές σχέσεις στην αγροτική οικονομία, δηλ. δεν έλυσε αστικοδημοκρατικά το αγροτικό ζήτημα, απαραίτητη προϋπόθεση για να δημιουργηθεί πλατιά και ρωμαλέα εσωτερική αγορά, βάση για να αναπτυχθούν οι εσωτερικές παραγωγικές δυνάμεις». Στο ίδιο, σελ. 20.

¹⁰⁰⁵ «Κατοχύρωσε τον καθυστερημένο αγροτικό εμπορομεσιτικό χαρακτήρα της οικονομίας της χώρας, πράγμα που έκανε την Ελλάδα αγροτικό εξάρτημα για τις βιομηχανικές χώρες». Στο ίδιο, σελ. 20.

¹⁰⁰⁶ «Για ν' ανταποκριθεί στις κολοσιαίες οικονομικές απαιτήσεις της «Μεγάλης Ιδέας»: α) επιδόθηκε σ' ένα αντιοικονομικές εξωφρενικό δανεισμό, που χρόνο με χρόνο, ολοένα και πιο πολύ, έδενε τη χώρα στην ξενική οικονομική και πολιτική εξάρτηση, την ξεπουλούσε ουσιαστικά στους ξένους και β) φόρτωσε το λαό και τη χώρα με τεράστια οικονομικά φορολογικά βάρη που έπνιγαν την παραγωγική ζωτικότητα και δυναμικότητά τους, έφραζαν την ανάπτυξή τους». Στο ίδιο, σελ. 20.

¹⁰⁰⁷ «Η λειτουργία των νόμων της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας, η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση και συσσώρευση, είχαν σαν συνέπεια τη δημιουργία και την ανάπτυξη της ντόπιας βιομηχανίας. Όμως η βιομηχανία αυτή, όπως σταδιοδρόμησε κάτω από την εποπτεία και με τη συμμετοχή του εμπορομεσιτικού κεφαλαίου και της κοτζαμπασίδικης πλουτοκρατίας, είχε από την αρχή και διατήρησε το χαρακτήρα μιας καθυστερημένης ελαφριάς βιομηχανίας αγροτικής χώρας, που για τις μηχανές, την τεχνική, πολλές πρώτες ύλες και μισοκατεργασμένο βιομηχανικό υλικό και τις βασικές καύσιμες ύλες, εξαρτιόταν από το εξωτερικό. Έτσι και το βιομηχανικό κεφάλαιο, η πιο «προοδευτική» μερίδα της αστικής τάξης, δεν απόβλεψε ποτέ στο δημοκρατικό εσωτερικό ξεκαθάρισμα. Ζήτησε και πραγματοποίησε πάντα το συμβιβασμό με τους κοτζαμπάσηδες και το εμπορομεσιτικό κεφάλαιο. Στάθηκε πάντα μέσα στα πλαίσια του αστοτσιφλικάδικου συνασπισμού. Αποδέχτηκε ολοκληρωτικά την πλατφόρμα της “Μεγάλης Ιδέας”. Η πάλη του μέσα στον αστοτσιφλικάδικο συνασπισμό απόβλεπε στο να εξασφαλίσει την ηγεμονία σ' αυτόν και τη διακυβέρνηση της χώρας α) για να υπερασπίσει πιο στέρεα τα συμφέρόντά του και β) για να οργανώσει πιο συστηματικά και γερά την εξωτερική εξόρμηση της “μεγάλης ιδέας”». Στο ίδιο, σελ. 21.

¹⁰⁰⁸ «Η προδοσία της αστικής τάξης, η άρνηση και εγκατάλειψη της δημοκρατικής αποστολής της, προώθησαν στην ηγεμονία του αστικοδημοκρατικού μετασχηματισμού την πιο προοδευτική τάξη της κοινωνίας, την εργατική, επικεφαλής της αγροτιάς και του άλλου εργαζόμενου λαού. Έτσι ο μετασχηματισμός αυτός έπαιρνε λαοκρατικό δημοκρατικό χαρακτήρα, δηλ. στρέφονταν και ενάντια

παραπέμποντας και στις σχετικές αποφάσεις του ΚΚΕ του Ιανουαρίου του 1934.¹⁰⁰⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως στις δυνάμεις που θα φέρουν την επανάσταση, ο Νίκος Ζαχαριάδης εντάσσει ρητώς και «τις εθνικές μειονότητες».¹⁰¹⁰

Τελικά, η αυτόνομη και εκτεταμένη μελέτη για το 1821 που θα αντανakλά την νέα γραμμή του κόμματος θα έρθει λίγο αργότερο από τον Γιάννη Ζεύγο, με την *Σύντομη Μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας*, την οποία γράφει το 1942, έγκλειστός και αυτός, στις φυλακές της Ακροναυπλίας. Ο Ζεύγος ήταν πια από το 1937 μέλος του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ και από το 1938 φυλακισμένος από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου. Το έργο του θα τυπωθεί σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων το καλοκαίρι του 1944 στο βουνό -και ενώ ο Ζεύγος έχει πια δραπετεύσει από τον προηγούμενο χρόνο- και σε συμβατική έκδοση τον Μάιο του 1945. Στο σχήμα του Ζεύγου υποστηρίζεται πως για ένα μεγάλο μέρος της επανάστασης αστοί και κοτζαμπάσηδες βρίσκονταν σε συνεργασία, έχοντας απέναντί τους ένα μπλοκ λαϊκών και δημοκρατικών αγωνιστών που εκπροσωπούσαν κυρίως τις αγροτικές και ναυτικές μάζες που όμως δεν ήταν ποτέ επαρκώς οργανωμένο ώστε να επιβάλει τους όρους του στην επανάσταση και έτσι το περισσότερο που κατάφερε ήταν να αποτελέσει τμήμα της ηγετικής πλευράς, όταν τελικά οι συνασπισμένοι αστοτσιφλικάδες συγκρούστηκαν με τους οπλαρχηγούς του Μωριά.

Από την αρχή, στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης, ο Ζεύγος επικρίνει την κυρίαρχη ιστοριογραφία που βλέπει το παρελθόν με το μέτρο της Μεγάλης Ιδέας, ανάγοντας τα

στην αστική τάξη, και στη νεοελληνική επαναστατική κλίμακα, τοποθετούνταν, απ' αυτή την επιταχτική ιστορική ανάγκη της ολοκλήρωσης της κοινωνικής απελευθέρωσης της εργατιάς και όλου του εργαζόμενου λαού, σαν ένας σταθμός πριν από την προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση». Στο ίδιο, σελ. 26-27.

¹⁰⁰⁹ «Με την άμεση και δραστήρια ενίσχυση της ΚΔ το ΚΚΕ έλυσε το πρόβλημα αυτό. Η 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (Γενάρης 1934) καθόρισε: [...] Για να σπάσει η νέα Ελλάδα τα δεσμά που κρατάνε δεμένες τις παραγωγικές δυνάμεις και την όλη της ανάπτυξη- δεσμά που της επιβάλλει η αστοτσιφλικάδικη αντίδραση –πρέπει πρώτ' απ' όλα να λύσει αυτά τα δύο αστικοδημοκρατικά καθήκοντα. Το προλεταριάτο, πρωτοστατώντας στη λύση αυτή και καθοδηγώντας την αγροτιά και τον άλλο εργαζόμενο λαό στην πάλη για την πραγματοποίησή της, που τους ενδιαφέρει ζωτικότερα, καταχτά την εμπιστοσύνη τους και τις εξυπλώνει, μέσα από την ίδια τους την πείρα που θα τους δώσει η ανάγκη να συντριφτεί η αστοτσιφλικάδικη αντίδραση ενάντια στη λύση αυτή, ως την πάλη για τη σοσιαλιστική ολοκλήρωση της λαϊκής κοινωνικής απελευθέρωσης, δηλ. ως την απαλλοτρίωση της κεφαλαιοκρατίας και τη σοσιαλιστική οργάνωση της παραγωγής. Κατά συνέπεια, η επερχόμενη επανάσταση στην Ελλάδα, από τα καθήκοντα που πρώτ' απ' όλα έχει να λύσει, θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική, με περισσότερο ή λιγότερο γοργό πέρασμά στη σοσιαλιστική επανάσταση». Στο ίδιο, σελ. 35-37.

¹⁰¹⁰ «Κινητήριες δυνάμεις στην επερχόμενη επανάσταση είναι η εργατική τάξη επικεφαλής της φτωχομεσαίας αγροτιάς, των εθνικών μειονοτήτων και της άλλης φτωχολογιάς». Στο ίδιο, σελ. 37.

ιστορικά γεγονότα σε ένα άθροισμα ατομικών ηρωικών ενεργειών, δεν εφαρμόζει μία επιστημονικά συγκροτημένη προσέγγιση και προσαρμόζει τα γεγονότα σε σύγχρονους πολιτικούς σκοπούς, καταλήγοντας να εντοπίζει τις απαρχές του έθνους και το μεταφυσικό πεπρωμένο του στα «μυθολογικά χρόνια».¹⁰¹¹ Σε σχέση με τη μεθοδολογία, οφείλουμε να πούμε πως ο Ζεύγος μοιάζει να αφομοιώνει τον μαρξισμό πιο δημιουργικά από τον Κορδάτο. Δεν έχει ξεκόψει πλήρως από την μηχανικότητα, αφού υποστηρίζει πως η κοινωνική κίνηση ορίζεται από μία «εσωτερική νομοτέλεια». Όμως, αφενός τοποθετεί καθαρά στον πυρήνα των εξελίξεων την πάλη των τάξεων και όχι την ανάπτυξη των «εργαλείων», όπως ο Σκληρός και ο Κορδάτος. Αφετέρου, λέει πως η κοινωνική εξέλιξη συντελείται στη βάση ενός πλήθους αντιτιθέμενων στοιχείων -«τάξεων, ομάδων, θεσμών, ιδεών»- σε μία «πλούσια και ζωντανή αλληλεπίδραση», η οποία καθορίζεται βεβαίως από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, «μα μόνο σε τελευταία ανάλυση».¹⁰¹² Πρόκειται, δηλαδή, για ένα πιο πλούσιο και χυμώδες σχήμα από αυτό που γονιμοποιούσε νωρίτερα την ελληνική μαρξιστική ιστορική σκέψη. Όμως, όπως θα δούμε, ο μειωμένος μεθοδολογικός δογματισμός του Ζεύγου δεν θα οδηγήσει και σε ένα απαλλαγμένο από προκαταλήψεις σχήμα για το 1821, γιατί στη θέση του μεθοδολογικού στόχου έχει έρθει ο πολιτικός στόχος της δικαίωσης των λαϊκών στρωμάτων της εποχής του, μέσω της ανάδειξης της προγονικής σύνδεσης τους με τους μαχητές του 1821.

Όπως και ο Ζαχαριάδης, ο Ζεύγος υποστηρίζει πως «η νεοελληνική κοινωνία άρχισε να διαμορφώνεται στα χρόνια της τουρκοκρατίας», έχοντας «επιδράσεις βυζαντινές, της τουρκικής κατάκτησης, του πανίσχυρου τότε κλήρου, της δυτικής Ευρώπης, των

¹⁰¹¹ «Οι σύγχρονοι ιστορικοί δεν έδωσαν απάντηση στα φλέγοντα προβλήματα του ελληνικού έθνους γιατί δεν είδαν τις ιστορικές ανάγκες της χώρας απ' τη λαϊκή πλευρά του εργαζόμενου έθνους, Ξεκινάν από επιστημονικά λαθεμένη αφετηρία. Βλέπουν, συνθέτουν τα γεγονότα και πλέκουν την ιστορία γύρω από μια μεταφυσικά αφηρημένη ιδέα, που συμπυκνώνει και εκφράζει τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις της κυρίαρχης τάξης, που την ταυτίζουν με το ελληνικό έθνος. Για τον Κ. Παπαρρηγόπουλο π.χ. που εξακολουθεί να μένει ο κλασικός ιστορικός της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας ή “μεγάλη ιδέα” που αποτελεί το νήμα που γύρω του πλέκει την ιστορία του έθνους απ' τα μυθολογικά ακόμα χρόνια. Γραμμένη η ιστορία μ' αυτή τη μέθοδο παραποιεί τα ιστορικά γεγονότα για να τα προσαρμόσει, σαν τον μυθολογικό Προκρούστη, στο έτοιμο καλούπι της “μεγάλης ιδέας”. Όταν και όσο δεν κάνει αυτό το πράγμα αναφέρει μόνο γεγονότα μονωμένα, πράξεις ηρώων, δίνει σκόρπιες πινελιές, κομματιασμένες σκηνές και όχι ακέρια συνθετική εικόνα της ιστορικής κίνησης της χώρας. Έτσι, καταφεύγει σε στεία, άγηση χρονογραφία ή κενή φρασεολογία εθνοκαπηλείας, προς το συμφέρο της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης». Γιάννης Ζεύγος, *Σύντομη Μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Πεζός Λόγος, Αθήνα 1945, τ. Α', σελ. 7.

¹⁰¹² Στο ίδιο, σελ. 7.

παροικιών του εξωτερικού».¹⁰¹³ Βλέπει την οθωμανική κατάκτηση ως παράγοντα οπισθοδρόμησης σε σχέση με την βυζαντινή περίοδο, όμως ταυτόχρονα υποστηρίζει πως οι αγρότες την δέχτηκαν «με ανακούφιση» γιατί ως τότε υφίσταντο όλο και μεγαλύτερη καταπίεση. Αντιθέτως, η μειωμένη οικονομική ανάπτυξη των Οθωμανών καθιστούσε περιττή την παραγωγή περισσότερων αγαθών -αφού, όπως εννοεί, δεν θα τα εμπορεύονταν- και έτσι οι πιέσεις στον αγροτικό κόσμο μειώθηκαν. Όμως, παρέμεινε το φεουδαρχικό σύστημα και «το οθωμανικό κράτος οργανώθηκε σαν άμεση συνέχεια του βυζαντινού φεουδαρχισμού» και γενικώς οι σχέσεις αγροτικής παραγωγής διατηρήθηκαν ίδιες.¹⁰¹⁴ Επιπλέον, απλοποιήθηκε το φορολογικό σύστημα και μειώθηκαν τα σχετικά βάρη της αγροτικής μάζας.¹⁰¹⁵ Ο Ζεύγος χτυπάει μερικά πολύ ευαίσθητα σημεία της κυρίαρχης αντίληψης για την οθωμανοκρατία, αναφέροντας, για παράδειγμα, πως το παιδομάζωμα ήταν βυζαντινός θεσμός¹⁰¹⁶ και πως οι Οθωμανοί δεν επέβαλαν μαζικούς εξισλαμισμούς, διότι κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν απώλεια των φόρων που κατέβαλαν οι μη μουσουλμάνοι.¹⁰¹⁷ Εκθέτει, όπως έκανε και ο Κορδάτος, τα άμεσα υλικά οφέλη που είχε η ιεραρχία από το οθωμανικό καθεστώς, ειδικά από την γη που κατείχε, αλλά και όλος ο κλήρος που δεν φορολογούνταν. Τονίζει πως στην πραγματικότητα η ισχύς του Πατριαρχείου απέκτησε επί οθωμανοκρατίας για πρώτη φορά τέτοιες διαστάσεις, αφού ο Πατριάρχης απέκτησε κοσμική εξουσία, έχοντας την δικαστική αρμοδιότητα επί των υποθέσεων των χριστιανών και το δικαίωμα να ρυθμίζει το ύψος του φόρου υποτέλειας.¹⁰¹⁸ Μάλιστα, παραπέμπει και σε σχετικό απόσπασμα του Μαρξ.¹⁰¹⁹ Αυτό θα το κάνει και σε άλλα σημεία,¹⁰²⁰ δείχνοντας πως στην KUTV τα σχετικά με το

¹⁰¹³ Στο ίδιο, σελ. 8.

¹⁰¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 9-10.

¹⁰¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 11.

¹⁰¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 11.

¹⁰¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹⁰¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 12, 13.

¹⁰¹⁹ «Οι αρχιεπίσκοποι και δεσποτάδες είνε, σύμφωνα με τον νόμο, μέλη στα κοινοτικά συμβούλια και, κάτω από την καθοδήγηση του πατριάρχη, κανονίζουν το φόρο υποτέλειας, που βαραίνει τους Έλληνες». Στο ίδιο, σελ. 12.

¹⁰²⁰ «Η θρησκευτική αγανάκτηση ενάντια στους λατίνους αποτελεί, μπορούμε να πούμε, το μοναδικό κοινό σύνδεσμο, ανάμεσα στους διάφορους ορθόδοξους λαούς, που κατοικούν στην Τουρκία», στο ίδιο, σελ. 19. «Εκατοντάδες ρώσοι πράχτορες, στέλνονταν συστηματικά στην Τουρκία και προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν την προσοχή των ελλήνων χριστιανών στο πρόσωπο του ορθόδοξου αυτοκράτορα, σαν κεφαλή, φυσικό υπερασπιστή και απελευθερωτή της καταπιεζόμενης ανατολικής εκκλησίας... Οι παππάδες της ελληνικής εκκλησίας από πολύν καιρό οργάνωναν τεράστια συνωμοσία για τη διάδοση αυτών των ιδεών», στο ίδιο, σελ. 26. «Η Τουρκία ως την ελληνική επανάσταση ήταν

1821 κείμενα του Μαρξ περιλαμβάνονταν στην διδακτέα ύλη. Μια υποσημείωση στο έργο *Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας* μαρτυρά πως ο Κορδάτος ήξερε το έργο του Μαρξ για το Ανατολικό Ζήτημα, στο οποίο και παραπέμπει, συγκεκριμένα σε άρθρο του δημοσιευθέν στις 22 Μαρτίου 1853.¹⁰²¹

Ασφαλώς, και ο Ζεύγος βλέπει την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας ως παράγοντα της επαναστατικής κίνησης, τονίζοντας επιπλέον πως δραστηριότητες με τις οποίες αναπτυσσόταν η αστική τάξη ήταν και «η πειρατεία, μαζί με την τοκογλυφία».¹⁰²² Τοποθετεί και αυτός την αρχή της ανάπτυξης της εμπορικής αστικής τάξης στον 17^ο αιώνα, ενώ ειδικά το εφοπλιστικό της κομμάτι, των караβοкураίων, αλλά και το βιοτεχνικό, το βλέπει να αναπτύσσεται από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα.¹⁰²³ Ως συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης και της επέκτασης των εμπορικών και χρηματικών ανταλλαγών δημιουργείται και το πνευματικό ρεύμα της νεοελληνικής «αναγέννησης», όπως την ονομάζει, που όμως ξεκαθαρίζει πως «δεν έχει τίποτα απ' το αναγεννητικό πνεύμα της Δύσης», γιατί παρότι ιδρύονται πολλά σχολεία, το εκπαιδευτικό τους περιεχόμενο είναι παρωχημένο «βυζαντινό, θεοκρατικό, αναχρονιστικό, μεγαλοϊδεατικό» και η διδασκαλία γίνεται στην αρχαϊζουσα γλώσσα.¹⁰²⁴ Αυτή είναι μια πολύ διαφορετική αποτίμηση της πνευματικής κίνησης εκείνης της περιόδου από αυτήν που κάνει ο Κορδάτος, ο οποίος υπερτονίζει το νεωτεριστικό περιεχόμενο των σχολείων που ιδρύουν οι φιλελεύθεροι αστοί και την εχθρική αντιμετώπιση που έχουν από την Εκκλησία. Προφανώς ο Ζεύγος θέλει να αποδυναμώσει την θετική αποτύπωση του ρόλου των αστών και εξαφανίζει αυτήν την διάσταση. Αντιθέτως, παρότι τονίζει πως ο Κλήρος παρέμενε «το πιο σταθερό φεουδαρχικό στρώμα»,¹⁰²⁵ αναγνωρίζει πως επειδή το Πατριαρχείο συνένωσε κάτω από την εξουσία τους χριστιανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας, επιβάλλοντας έτσι ειρήνη ανάμεσά τους και προστατεύοντάς τους από τον εκτουρκισμό, «εξάσκησε

άγνωστη γη», στο ίδιο, σελ. 84. «Ποιος έλυσε την έκβαση του αγώνα στην ελληνική ανταρσία; Ούτε οι συνωμοσίες και οι στάσεις του Αλή πασά στα Γιάννενα, ούτε η ναυμαχία στο Ναυαρίνο, ούτε ο γαλλικός στρατός στην Πελοπόννησο, ούτε οι συνδιασκέψεις και τα πρωτόκολλα στο Λονδίνο, μα ο Ντέμπτρις που εισέβαλε επικεφαλής του ρούσικου στρατού μέσα απ' τα Βαλκάνια στην πεδιάδα του Έβρου», στο ίδιο, σελ. 107.

¹⁰²¹ Γιάννης Κορδάτος, *Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 197⁵, σελ. 102.

¹⁰²² Γιάννης Ζεύγος, *Σύντομη Μελέτη...*, ό.π., σελ. 15.

¹⁰²³ Στο ίδιο, σελ. 16.

¹⁰²⁴ Στο ίδιο, σελ. 17.

¹⁰²⁵ Στο ίδιο, σελ. 17.

ευεργετικότατη επίδραση στις ιστορικές τύχες των χριστιανικών λαών», σε αντίθεση με την δράση του στην περίοδο της επανάστασης.¹⁰²⁶

Ως φεουδαρχικά στρώματα αναγνωρίζει, όπως και ο Κορδάτος, τους φαναριώτες ή «υπαλληλική αριστοκρατία» και τα «τζάκια» ή «τσιφλικάδικη αριστοκρατία», όπως λέει τους κοτζαμπάσηδες -τονίζοντας την τοκογλυφική δραστηριότητα αμφοτέρων- αλλά επιπλέον και τους αρματολούς, τους οποίους ο Κορδάτος μετά την *Κοινωνική Σημασία* τοποθετούσε όχι άμεσα στα φεουδαρχικά στρώματα, αλλά ως εξάρτημα του κόσμου των κοτζαμπάσηδων. Αναδεικνύει πως οι φαναριώτες, ως θιασώτες της φωτισμένης δεσποτείας, συγκρούστηκαν με τους μεγάλους γαιοκτήμονες των ηγεμονιών, τους βογιάρους,¹⁰²⁷ προφανώς εννοώντας πως οι πρώτοι επεδίωκαν να υπάρξει ένα κεντρικά οργανωμένο κράτος, χωρίς επιμέρους, τυπικούς ή άτυπους, πυρήνες εξουσίας.¹⁰²⁸ Τους αρματολούς τους βλέπει να έχουν βγει «απ' το αγροτικό κίνημα της κλεφτουριάς», καταλήγοντας όμως να είναι εχθροί του, όντας πια η «διαμορφωνόμενη στρατιωτική αριστοκρατία του νέου ελληνισμού».¹⁰²⁹ Αντιθέτως, από τον Κορδάτο δεν είχε αποτιμηθεί το φαινόμενο της κλεφτουριάς τόσο καθαρά ως αγροτικό κίνημα, παρότι είχε αναδείξει την σύνδεση των κλεφτών με τον αγροτικό κόσμο. Έτσι, τελικά, ο Ζεύγος έχει φτιάξει ένα σχήμα τριμερούς αριστοκρατίας που μαζί με τον Κλήρο είναι οι κατεστημένες μερίδες εξουσίας της ελλαδικής κοινωνίας και είναι φεουδαρχικής συγκρότησης.

Άλλη μία καινοτομία του Ζεύγου είναι πως εντοπίζει συνεργασία της αστικής τάξης με το Πατριαρχείο. Τα έσοδα του κλήρου επενδύονταν στο εμπόριο και έτσι η αστική τάξη αύξανε την οικονομική της δύναμη. Η πνευματική και κοσμική εξουσία και τα δίκτυα του Κλήρου προσφέρουν στην αστική τάξη την δυνατότητα «να εκμεταλλεύεται πλατειά όλους τους χριστιανικούς λαούς της αυτοκρατορίας». Μάλιστα, αυτό το άπλωμα της δραστηριότητας της αστικής τάξης σε όλους αυτούς τους πληθυσμούς είναι που αποτελεί το οικονομικό σπέρμα για τη γέννηση της

¹⁰²⁶ Στο ίδιο, σελ. 18.

¹⁰²⁷ Ίσως για αυτό, όταν μιλάει για τη στάση του Βλαδιμηρέσκου και του κινήματός του, ρίχνει μεν και αυτός την ευθύνη στον Υψηλάντη που δεν έδειξε εμπιστοσύνη στις αγροτικές μάζες και ήθελε να επιβάλει την ελληνική κυριαρχία στην περιοχή, αλλά δεν μπορεί να πει, όπως έκανε ο Κορδάτος, ότι ο Υψηλάντης ήθελε να ευνοήσει τους βογιάρους, γιατί ήδη έχει πει ότι οι φαναριώτες τους καταπολέμησαν.

¹⁰²⁸ Στο ίδιο, σελ. 20, 21.

¹⁰²⁹ Στο ίδιο, σελ. 23.

Μεγάλης Ιδέας.¹⁰³⁰ Υποστηρίζει όμως, χωρίς κάποια τεκμηρίωση, πως το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο «παίζει προοδευτικότατο ρόλο σ' όλη αυτή την ιστορική περίοδο», κάτι που αλλάζει μετά την επανάσταση.¹⁰³¹ Επίσης όπως κάνει ο Κορδάτος, εμφανίζει και αυτός ως πιο ισχυρή την εμπορική αστική τάξη των παροικιών, αλλά αναδεικνύει και την επίπτωση που είχε στην ώθηση των αστών του ελλαδικού χώρου η οικονομική κρίση που προέκυψε μετά τη λήξη των ναπολεόντειων πολέμων και η πτώση των εργασιών τους, κάτι που έκανε ο Σκλήρως. Ακόμη, δείχνει ότι η ανάγκη να ομογενοποιηθεί νομικά και φορολογικά η εμπορική δραστηριότητα στα εδάφη της αυτοκρατορίας οδήγησε, μαζί με τους άλλους παράγοντες, στην ανάγκη των αστών για την δημιουργία ενός νεωτερικού κράτους.¹⁰³²

Γενικώς, ο Ζεύγος καταπιάνεται έντονα με την ανάδειξη των ταξικών συγκρούσεων στο διάστημα λίγο πριν και κατά τη διάρκεια της επανάστασης και την αποτύπωσή της σε στοιχεία του ιδεολογικού πεδίου, όπως το γλωσσικό, όπου παρουσιάζει τον Κοραή ως εκπρόσωπο όχι του μεγάλου εμπορικού κεφαλαίου, όπως έκανε ο Κορδάτος, αλλά γενικώς του εμπορικού κεφαλαίου που χαρακτηριζόταν από τάση «συμβιβαστική προς το βυζαντινισμό και κοτζαμπασισμό», ήδη πριν από την επανάσταση.¹⁰³³ Βλέπει, όμως, κάποιες εσωτερικές αντιθέσεις. Εντοπίζει μια πλευρά των φαναριωτών που αρχίζει να ακολουθεί γαλλόφιλη πολιτική. Διακρίνει εντός των αστών τέσσερις κατηγορίες. Πρώτον, τους εμπόρους της Κωνσταντινούπολης που ήταν συνδεδεμένοι με το Πατριαρχείο και ήταν αντίθετοι στην επανάσταση. Δεύτερον, τους εμποροκαρaboκυραίους της Ύδρας που ήθελαν την απαλλαγή από τους Οθωμανούς αλλά την ίδια στιγμή τους φόβιζε η εμπλοκή στην επανάσταση των ριζοσπαστικοποιημένων εργαζόμενων ναυτών τους και έτσι κατέληγαν συντηρητικοί και επιφυλακτικοί προς την επανάσταση. Τρίτον, τους αστούς των παροικιών που ήταν υπέρ της επανάστασης. Και τέταρτον, γενικώς τους κατόχους του εμποροτραπεζικού κεφαλαίου που ήταν επηρεασμένοι από την βαριά σκιά της Ιεράς Συμμαχίας και προέκριναν την αναμονή για την ωρίμανση των συνθηκών, όπως ο

¹⁰³⁰ Στο ίδιο, σελ. 18.

¹⁰³¹ Στο ίδιο, σελ. 18.

¹⁰³² Στο ίδιο, σελ. 37, 38.

¹⁰³³ Στο ίδιο, σελ. 43, 44.

Κοραής και ο Μαυροκορδάτος.¹⁰³⁴ Από την άλλοι, οι αγροτικές μάζες με επαναστατική πρωτοπορία τους κλέφτες και οι άλλες δυνάμεις -«οι ναύτες πριν απ' όλα, οι μικρέμποροι, οι γυρολόγοι, οι χειροτέχνες, οι μικροδιανοούμενοι κάθε λογής, οι εμποροϋπάλληλοι, οι δάσκαλοι, ο κατώτερος κλήρος, οι σπουδαστές»- τις οποίες χαρακτηρίζει «δημοκρατικές», συμπλέκοντας ταξικότητα και πολιτική τοποθέτηση, συγκροτούσαν ένα μπλοκ που αποτελούσε «τη δραστήρια επαναστατική δύναμη», ενώ οι αρματολοί ήταν «στοιχεία ταλαντευόμενα».¹⁰³⁵

Τα ιδρυτικά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας εμφανίζονται ως μικρέμποροι, χειροτέχνες και εμποροϋπάλληλοι, «λαϊκά μικροαστικά στοιχεία» μακριά από την εικόνα της καθαρά αστικής οργάνωσης που υπήρχε στον Κορδάτο. Καταλογίζει στη Φιλική, όμως, πως επειδή έδρασε στις παροικίες και επηρεάστηκε από το εκεί κλίμα, δεν ριζοσπαστικοποιήθηκε πολιτικά, δεν αναζήτησε συμμαχίες στις επαναστατικές δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης, ενώ ανέπτυξε στους κόλπους της ακόμη και μεγαλοϊδεατικά χαρακτηριστικά με αποτέλεσμα να αναιρεθεί τελικά το όραμα του Ρήγα για βαλκανική εξέγερση, αφού έβλεπαν ανταγωνιστικά τους Σέρβους. Επίσης, σημαίνει αρνητικά την προσπάθεια για παράδοση της ηγεσίας της Φιλικής «σε ανώτερα, τα πιο αντιδραστικά στοιχεία του έθνους», όπως ο Καποδίστριας και ο Υψηλάντης, αναγνωρίζοντας πως στο τέλος πύκνωσαν τις τάξεις της μέλη όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Όλα αυτά τα θεωρεί λάθη που είχαν «ολέθρια επίδραση» στην εξέλιξη της επανάστασης, παρά την μεγάλη προσφορά της οργάνωσης σε αυτήν. Βλέπει στο εσωτερικό της Φιλικής την μάχη για την ηγεσία ανάμεσα στη «δεξιά» πλευρά, με επικεφαλής τους «αντιδραστικούς φαναριώτες» που ακολουθούσαν τα συμφέροντα του τσάρου και του εμπορικού κεφαλαίου που δραστηριοποιείται στη Ρωσία και στη -συντηρητική- φιλελεύθερη πλευρά που εκπροσωπούσαν τους Έλληνες αστούς της Ευρώπης και εκφραζόταν από πρόσωπα όπως ο Μαυροκορδάτος και ο Κοραής.¹⁰³⁶

Τα αγροτικά στρώματα, όπως τονίζει ο Ζεύγος, γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης όχι μόνο από τους κοτζαμπάσηδες και την ιεραρχία, αλλά και από την αστική τάξη. Ως απάντηση σε αυτήν την εκμετάλλευση «έρχεται η ένοπλη αντίδραση της αγροτιάς

¹⁰³⁴ Τον Μαυροκορδάτο τον χαρακτηρίζει και «συντηρητικό φιλελεύθερο». Στο ίδιο, σελ. 66.

¹⁰³⁵ Στο ίδιο, σελ. 45.

¹⁰³⁶ Στο ίδιο, σελ. 47, 49.

και φανερόνεται η κλεφτουριά», δηλαδή η αναβάθμιση σε ένοπλο αγώνα της ταξικής πάλης των αγροτικών στρωμάτων, όπως λέει.¹⁰³⁷ Έτσι, ο Ζεύγος, παρουσιάζοντας και τους κλέφτες ως βασική ένοπλη δύναμη της επανάστασης, εμφανίζει το κυρίως σώμα των επαναστατών να είναι αγροτικό και να έχει δημιουργηθεί εξαιτίας της ταξικής εκμετάλλευσής των αγροτών από τα ανώτερα στρώματα. Άρα, εμφανίζει τον πυρήνα της επανάστασης, το αυθεντικό, θα λέγαμε, περιεχόμενο του 1821 να αρθρώνεται μέσα από την ταξική πάλη και εναντίον της δράσης τόσο των αστών όσο και των φεουδαρχικών στρωμάτων. Ο Ζεύγος υποστηρίζει πως η αστική τάξη «δεν παρουσιάζει κανένα σημάδι δημοκρατισμού», αντιπαραθέτοντάς την στην αγροτική μάζα από την οποία πηγάζουν τα πιο χαρακτηριστικά νεωτερικά στοιχεία του ελληνικού έθνους, όπως η γλώσσα και η συναφής πολιτιστική παραγωγή των δημοτικών τραγουδιών¹⁰³⁸ και χωρίς «τις τάσεις και τους θρύλους για Βυζάντιο και για Πόλη», επιλέγοντας προφανώς εκλεκτικιστικά να αγνοήσει τα έργα της δημοτικής παραγωγής που αναφέρονταν στο βυζαντινό παρελθόν. Θεωρεί πως οι αγρότες κινητοποιούνται επαναστατικά λόγω της άνισης κατανομής της γης, η οποία στις παραμονές της επανάστασης ανήκε κατά το ήμισυ στους Οθωμανούς και η υπόλοιπη στους γαιοκτήμονες, την Εκκλησία και τα μοναστήρια. Άρα, στον πυρήνα της αγροτικής επαναστατικής κινητοποίησης βρισκόταν το ζήτημα των ακτημόνων και της εκμετάλλευσής τους από τα φεουδαρχικά στρώματα, για τα οποία είχαν «βαθύ μίσος». Έτσι, ο Ζεύγος τελικά χαρακτηρίζει το αγροτικό ζήτημα ως «*την ουσία του εθνικού ζητήματος*».¹⁰³⁹ Γενικώς, λοιπόν, ο αγροτικός κόσμος εμφανίζεται ως η πιο δημιουργική κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά δύναμη της νεοελληνικής εθνικής γέννησης και η σύγκρουση του με τους Οθωμανούς εμφανίζεται με εθνικό χαρακτήρα, μα έχει ταξικό πυρήνα, την ιδιοκτησία της γης. Αυτή η αντίληψη στέκεται απολύτως στον αντίποδα του σχήματος του Κορδάτου που στην *Κοινωνική Σημασία* έλεγε πως τα αγροτικά στρώματα δεν είχαν δική τους ιδεολογία και ταξική συνείδηση, περιοριζόμενα απλώς στο να ακολουθούν άκριτα την ιδεολογία και τις αναπαραστάσεις που τους προσέφερε η αστική τάξη, αλλά και πως - επαναλαμβάνοντας τον Παπαρρηγόπουλο- οι κλέφτες δεν είχαν ίχνος εθνικής συνείδησης.

¹⁰³⁷ Στο ίδιο, σελ. 24.

¹⁰³⁸ Στο ίδιο, σελ. 29.

¹⁰³⁹ Στο ίδιο, σελ. 42. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Έτσι, ως απότοκο όλων αυτών των κοινωνικών συγκρούσεων και των συναφών διεργασιών ο Ζεύγος βλέπει τη διαδικασία της εθνογένεσης. Όμως, δεν την περιορίζει μηχανικά στις οικονομικές ανάγκες, αλλά αναδεικνύει περισσότερο πλουραλιστικά το ζήτημα της συνείδησης, όπως μας είχε προϊδεάσει και από την αρχή. Έτσι, τονίζει πως «στο σύνθετο προτσές αυτών των κοινωνικο-οικονομικών πνευματικών εξελίξεων και των εθνικό-θρησκευτικών ταξικών αγώνων¹⁰⁴⁰ διαμορφώνεται το ελληνικό έθνος και φανερώνεται η εθνική συνείδηση του».¹⁰⁴¹ Πέρα από το ρόλο που παίζουν οι ανταλλακτικές σχέσεις που «συνδέουν τις διάφορες επαρχίες και δημιουργούν κοινότητα συμφερόντων», αναδεικνύει επίσης την «επίδραση της δυτικής αναγέννησης» -που όμως δεν μας εξηγεί πως πέρασε στην Ελλάδα- ενώ περιγράφοντας την αντίδραση των αγροτών απέναντι στην οικονομική εκμετάλλευση από τους κοτζαμπάσηδες και δείχνοντας πως αυτή οδηγούσε στην αμφισβήτηση του εθνικού ρόλου τους με το να αποκαλούνται «τουρκοκοτζαμπάσηδες», εμφανίζει την διπλή εθνική και κοινωνική βάση της λαϊκής επαναστατικής κινητοποίησης.¹⁰⁴² Τονίζει πως το ελληνικό έθνος φτιάχτηκε τελικά από φυλετικά ανάμεικτα υλικά, αφού μέλη του έγιναν «γραικοί, ρωμηοί, αρβανίτες, βλάχοι, σλαύοι» που «με την πολυγλωσσία τους, μπαίνουν σ'ένα χωνευτήρι και διαμορφώνουν το ελληνικό έθνος, με ελληνική εθνική συνείδηση, την ίδια ελληνική γλώσσα, ήθη, έθιμα, πόθους».¹⁰⁴³ Έτσι, «ιστορικά οι ρίζες του [...] βρίσκονται βαθιά στο Βυζάντιο, όπως γράφει ο Ν. Ζαχαριάδης. Μα κοινωνικά, πνευματικά, πολιτικά το ελληνικό έθνος είνε γέννημα της σύγχρονης εποχής κι αρχίζει να φανερώνεται από το 16^ο αιώνα».¹⁰⁴⁴ Άρα, «Δεν απαρνιόμαστε την ιστορία της Ελλάδας της αρχαίας και της βυζαντινής εποχής», αλλά «ο ελληνικός λαός φιλοδοξεί να αφομοιώσει κριτικά και γόνιμα αυτή τη δημιουργία και τα εκπολιτιστικά στοιχεία που συντήρησε το Βυζάντιο και ν' απαλλαχτεί από την επίδραση κάθε αντιδραστικού και νεκρού στοιχείου του Βυζαντίου και της αρχαίας Ελλάδας, πράμα που συνεχίζει η “μεγάλη ιδέα”». Στα λόγια αυτά μοιάζει να αντηχεί η περίφημη φράση του Μαρξ για τον πεθαμένο που αδράχνει τον ζωντανό. Τελικά, η σύγκρουση ανάμεσα σε αυτές τις δύο εικόνες -

¹⁰⁴⁰ Εννοώντας εδώ και τα επαναστατικά ξεσπάσματα που είχαν προηγηθεί, όπως το κίνημα του Κατσώνη και τα Ορλωφικά.

¹⁰⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 28.

¹⁰⁴² Στο ίδιο, σελ. 28.

¹⁰⁴³ Στο ίδιο, σελ. 28-29.

¹⁰⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 30.

αφενός της προοδευτικής, δημοκρατικής και γνήσια αναγεννητικής τάσης για δημιουργία ζωντανού σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού και προοδευτικής διευθέτησης των ταξικών συγκρούσεων της οποίας φορέας είναι τα αγροτικά και ευρύτερα λαϊκά στρώματα, ή αλλιώς, το «εργαζόμενο έθνος»,¹⁰⁴⁵ που ενεπλάκησαν στην επαναστατική πάλη, αφετέρου των αστικών και φεουδαρχικών δυνάμεων που επέδειξαν στον αγώνα πνεύμα συντηρητικό και συμβιβαστικό και επιδίωξαν την εμφύσηση στο έθνος νεκραναστημένων πολιτισμικών στοιχείων και ενός ιδεολογικού περιεχομένου που θα ευνοούσε τα στενά ταξικά τους συμφέροντα διά της Μεγάλης Ιδέας- είναι αυτή που στεφανώνει όλη την ανάλυση του Ζεύγου. Αυτή καθοδηγεί και τα επιμέρους στοιχεία του σχήματος.

Το ξέσπασμα της επανάστασης έγινε παρά τις αναβλητικές τάσεις που εμφανίστηκαν στη Βοστίτσα, «παρά και ενάντια στη θέληση όλων, δηλαδή των εμπορο-κοτζαμπάσηδων».¹⁰⁴⁶ Πέρα από την συμμαχία αστών και κοτζαμπάσηδων της οποίας την ύπαρξη υποστηρίζει ο Ζεύγος από την αρχή της επανάστασης και δεδομένου ότι στο σημείο αυτό αναφερόταν στους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, υπάρχει ένα ενδεχόμενο με τον όρο «εμποροκοτζαμπάσηδες» να επισημαίνει -κάτι που δεν έκανε ο Κορδάτος- πως πολλοί από τους κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου επιδίδονταν επίσης στο εμπόριο, άρα ανάμεσα σε αυτούς και την καθαυτό αστική τάξη όχι απλώς δεν υπήρχαν στεγανά, αλλά υπήρχε και ένα πεδίο κοινών ταξικών συμφερόντων. Στα επιμέρους στοιχεία, ο Ρήγας εμφανίζεται ως θιασώτης των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και «άμεσο προϊόν της επίδρασής της»,¹⁰⁴⁷ αλλά με την ιδιομορφία ότι δεν συμπεριέλαβε στο σχέδιό του την διάσταση του αγροτικού ζητήματος. Όμως, τονίζεται πως επιχείρησε να προσδώσει στην επανάσταση διαβαλκανικό και αντιφεουδαρχικό χαρακτήρα, απομακρύνοντάς την από την επίδραση των φαναριωτών και του τσαρισμού, παρότι ο ίδιος δεν μπόρεσε να απεμπλακεί από την επίδραση του χριστιανικού πολιτισμού, κάτι που είχε επισημάνει και ο Κορδάτος, αλλά ο Ζεύγος το παραθέτει χωρίς κάποια ερμηνεία.¹⁰⁴⁸ Εγγράφει την επανάσταση στο πλαίσιο των εθνικών επαναστάσεων που προέκυπταν την ίδια περίοδο σε άλλες περιοχές και συγκεκριμένα γίνεται ο πρώτος μαρξιστής ιστορικός του 1821 που

¹⁰⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 31.

¹⁰⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 53.

¹⁰⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 33.

¹⁰⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 34.

αναφέρεται στις επαναστάσεις της Λατινικής Αμερικής κατά της ισπανικής εξουσίας σε Βενεζουέλα, Βολιβία, Χιλή. Αργεντινή, Περού, Κολομβία και Μεξικό, ενώ αναφέρεται και στις εξεγέρσεις σε Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία.¹⁰⁴⁹ Ειδικό ενδιαφέρον έχει η αντίληψη του Ζεύγου για το ρόλο της Ρωσίας. Παραθέτει τη γραμμή του Μαρξ που έβλεπε -με απαξιωτικές, για τους Έλληνες, εκφράσεις, κάποιες φορές- τον τσάρο να βρίσκεται διαρκώς πίσω από τις εξεγέρσεις στον ελλαδικό χώρο όπως και στο 1821, αλλά δεν την υιοθετεί ευθέως. Έτσι, γράφει πως «τα ρούσικα προξενεία της Τουρκίας ήταν γραφεία και βάσεις φιλικών. Πολλά ρούσικα προξενεία τα είχαν στα χέρια τους κορυφαίοι φιλικοί», «οι πόροι της [ενν. της Φιλικής] προέρχονταν κυρίως από εμπόρους που δούλευαν στη Ρωσία, οι πράχτορες της στηρίζονταν στη ρούσικη επιρροή και στα ρούσικα μέσα»,¹⁰⁵⁰ όμως δεν θα πει ποτέ ευθέως πως πίσω από την επανάσταση βρίσκεται ο τσάρος. Για αυτό και ενώ παραθέτει χωρία του Μαρξ σχετικά με το ζήτημα αυτό,¹⁰⁵¹ επιλέγει τα πιο ανώδυνα και δεν καταθέτει και αυτό που έλεγε πως «[Ο Αλέξανδρος Α΄] δεν ήταν ο μυστικός ηγέτης της Φιλικής Εταιρείας...; ...Αυτός δεν έστειλε τον Υψηλάντη στη Βλαχία ως “Αρχηγό του Ιερού Λόχου”; Κι αυτός δεν πρόδωσε τον ίδιο τον Λόχο διαμέσου του Υψηλάντη και δεν έβαλε να δολοφονήσουν τον Βλαδιμηρέσκου, τον Βλάχο επαναστάτη ηγέτη;». Τελικά, όμως, η προσέγγιση αυτή του Μαρξ, παρότι δεν υιοθετείται πλήρως, φαίνεται πως αρκεί για να τον μπλοκάρει από το να αναφέρει αυτό που αποτελεί την κεντρική θέση του Κορδάτου για την είσοδο των κοτζαμπάσηδων στην επανάσταση, δηλαδή το τέχνασμα της Αοράτου Αρχής, για το οποίο δεν γίνεται ποτέ λόγος από τον Ζεύγο, αφού δεν μπορεί να υιοθετήσει την πλήρη απουσία του τσάρου από την ελληνική επανάσταση, απορρίπτοντας κάθετα τον Μαρξ. Σε σχέση με τη διαχείριση του Κολοκοτρώνη, ο Ζεύγος ενώ παραπέμπει στον Ζαχαριάδη που θεωρούσε τους Κολοκοτρωναίους υπόδειγμα εθνικών αγωνιστών,¹⁰⁵² δείχνει πως ο Γέρος «επιδιώκει να επιβληθεί κοινωνικά και βρίσκεται σε διαρκή ανταγωνισμό με τους άρχοντες του Μωριά», τον δείχνει να υποστηρίζει «ολιγαρχικές απόψεις»¹⁰⁵³ και να «αποτελεί αντίδραση στην προσπάθεια για

¹⁰⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 41.

¹⁰⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 48.

¹⁰⁵¹ «Η σερβική εξέγερση του 1804 κι ο ελληνικός ξεσηκωμός του 1821 υποκινήθηκαν λίγο – πολύ άμεσα από ρωσικό χρυσάφι και ρωσική επιρροή». Στο ίδιο, σελ. 48

¹⁰⁵² Στο ίδιο, σελ. 56.

¹⁰⁵³ Στο ίδιο, σελ. 79.

οργάνωση κρατικής εξουσίας απ' τους αντιπάλους του», ενώ τονίζει και τον απολυταρχικό πολιτικό χαρακτήρα του ρώσικου κόμματος.¹⁰⁵⁴ Έτσι, συνεχίζεται η παρουσίαση του Κολοκοτρώνη ως φιγούρα ανάμεικτη νέων και παλιών στοιχείων, αν και με αυτόνομο ρόλο και όχι ως εξάρτημα του κοτζαμπασισμού, όπως έκανε ο Κορδάτος. Και παρά το γενικό σχήμα του Ζεύγο, όπου η κλεφτουριά εμφανίζεται ως πολεμική δύναμη των αγροτικών στρωμάτων που αποτελούν τον πυρήνα της επαναστατικής κίνησης,¹⁰⁵⁵ ο Κολοκοτρώνης συνεχίζει να βαρύνεται με σκιές. Επίσης, ο Ζεύγος είναι ο πρώτος που βλέπουμε να παρουσιάζει την εξόντωση των Εβραίων της επικράτειας από τους επαναστάτες ως έναν μηχανισμό εξόντωσης των ανταγωνιστών των Ελλήνων εμπόρων.¹⁰⁵⁶ Αξίζει να σημειωθεί και η θετική του ματιά στο κίνημα του Φιλελληνισμού και η ανάδειξη του γεγονότος ότι «τα εθνικοεπαναστατικά, τα αστικοδημοκρατικά στοιχεία χαιρέτισαν με ενθουσιασμό την ελληνική επανάσταση»,¹⁰⁵⁷ που ασφαλώς υπάρχουν για να ενισχύσουν την άποψη του Ζεύγου πως η επανάσταση ανήκε στο χώρο αυτών των ριζοσπαστικών κοινωνικών κινημάτων και πως το ότι δεν πήγε προς την κατεύθυνση αυτών, ήταν αποτέλεσμα της νοθείας του πνεύματός της από τους αστούς και τους κοτζαμπάσηδες που με επικεφαλής τον Μαυροκορδάτο¹⁰⁵⁸ -αλλά και τις ξένες Δυνάμεις- απέκοψαν το 1821 από την λαϊκή και δημοκρατική ανατρεπτική μήτρα του.

Ο Ζεύγος αναδεικνύει πολλές περιπτώσεις αγωνιστών που ήταν προεξάρχοντες αυτού του λαϊκού μπλοκ που εμφανίζει ως επαναστατική πρωτοπορία, όπως τον Αντώνη Οικονόμου, τον Λυκούργο Λογοθέτη και τον Μελέτη Βασιλείου που όπως είδαμε,

¹⁰⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 56.

¹⁰⁵⁵ «Η κλεφτουριά, αυτό το πολεμικό προϊόν της αγροτιάς, μαζί με τους αρματολούς, αποτέλεσε τα βασικά μαχητικά στελέχη του επαναστατικού στρατού που πλαισίωσαν της αγροτικές μάζες». Στο ίδιο, σελ. 60.

¹⁰⁵⁶ «Με ιδιαίτερο φανατισμό σκότωναν τους εβραίους γιατί αυτοί, λέει, σύραν το νεκρό του πατριάρχη στους δρόμους. Κι αυτό έγινε σ' όλη την επαναστατημένη Ελλάδα, έτσι που οι εβραίοι ξεκαθαρίστηκαν. Το εμπορικό κεφάλαιο βρήκε τον τρόπο να γλυτώσει από τους πιο σοβαρούς του ανταγωνιστές». Στο ίδιο, σελ. 55.

¹⁰⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 84.

¹⁰⁵⁸ «Πάνω στην ίδια γραμμή αναπτύσσεται και η πολιτική του Μαυροκορδάτου, πολιτικού αρχηγού των ελλήνων εμποροκαρaboκυραίων και κοτζαμπάσηδων. Ο Μαυροκορδάτος δεν έχει εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της επανάστασης, βασίζεται κυρίως στην ενίσχυση της Αγγλίας, παραμελεί τις επαναστατικές δυνάμεις, το κύριο όπλο και επιχείρημα της επανάστασης και της διπλωματίας της, δεν δίνει τη γη στους αγρότες μα την ενεχυριάζει στους τραπεζίτες του Λονδίνου, γυρεύει βασιλιά, ακόμα και ξένο στρατό τη στιγμή που παραγνωρίζει τους εθελοντές και αρνιέται να δεχτεί μια ομάδα δημοκράτες ισπανούς που ζητούσαν για τιμή τους να πολεμήσουν στις γραμμές της επανάστασης». Στο ίδιο, σελ. 87.

όμως, είχε ήδη αναδείξει σημαντικά ο Κορδάτος. Επιμένει στην κατάδειξη της λαϊκής καταγωγής και άλλων επώνυμων αγωνιστών, όπως ο Διάκος, για τον οποίο τονίζει πως καταγόταν από φτωχούς αγρότες.¹⁰⁵⁹ Όταν δεν μπορεί να αγνοήσει τη δράση ηρώων που δεν προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα, όπως στην περίπτωση του Μιαούλη, την εκθέτει φροντίζοντας παράλληλα να παρουσιάσει και τα όρια που αντικειμενικά επιβάλλονται στη δράση τους λόγω της ταξικής τους ταυτότητας.¹⁰⁶⁰ Αναδεικνύει πτυχές του αγώνα, όπως η απόφαση των πολιορκητών της Μονεμβασιάς να μοιράσουν ισομερώς τη γη, που τελικά ακυρώθηκε από τον Υψηλάντη, για να αποδείξει πως οι λαϊκές μάζες είχαν τάσεις προοδευτικής κοινωνικής και πολιτικής εξέλιξης της Επανάστασης, αλλά εμποδίστηκαν να τις υλοποιήσουν. Κάνει εκσυγχρονισμούς, όπως όταν λέει πως στην Ύδρα με τον Αντώνη Οικονόμου θεσπίστηκε «λαϊκή εξουσία»,¹⁰⁶¹ αλλά και φρονηματικού-εγχειριδιακού τύπου παρατηρήσεις για τις επαναστατικές ενέργειες που στην πραγματικότητα υποδεικνύουν στους σύγχρονους του Ζεύγου επαναστάτες τα λάθη που πρέπει να αποφύγουν και τις ριζοσπαστικές ενέργειες που δεν θα πρέπει να φοβηθούν, όπως όταν λέει πως «Ο Οικονόμου δεν πήρε από τους άρχοντες τα πλοία να τα κάνει εθνικό πολεμικό στόλο, οπότε θακανε ακίνδυνους τους άρχοντες. Δεν απόβλεψε σε συνεργασία με τα άλλα λαϊκά στοιχεία -Παπαφλέσσα- για οργάνωση κεντρικής εθνικο-λαϊκής κυβέρνησης».¹⁰⁶² Ο Κορδάτος ασχολείται με αυτές τις περιπτώσεις, όμως επισημαίνει πως, για μια σειρά αντικειμενικών και υποκειμενικών λόγων (απουσία οργανωμένου δικτύου επικοινωνίας, τοπικιστικές αντιλήψεις), δεν ήταν εφικτή ακόμη η εγκαθίδρυση μιας λαϊκοδημοκρατικής εξουσίας. Όμως, στόχος του Ζεύγου είναι να παρακινήσει τις λαϊκές μάζες της εποχής του ώστε να επιδιώξουν επαναστατικές λύσεις στα προβλήματά τους. Γράφει την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης και πιθανότατα βλέπει τη δυνατότητα, στις περιοχές που απελευθερώνει ο ΕΛΑΣ να εγκαθιδρυθούν μορφές λαϊκής εξουσίας. Στην πραγματικότητα, ίσως να μην τον απασχολεί αν όντως το 1821 μπορούσε να γίνει κάτι αντίστοιχο. Πιστεύει

¹⁰⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 57.

¹⁰⁶⁰ «Ο Μιαούλης αναδείχτηκε εθνικός ήρωας, μα στάθηκε πριν απ' όλα υδραίος και πειθαρχικό μέλος της ολιγαρχικής Ύδρας. [...] Ο σκληροκέφαλος αυτός πρόκριτος δεν είχε, ούτε μπόρεσε ν' αποκτήσει επαναστατικούς δεσμούς με την εξ ίσου αγέρωχη ναυτική μάζα και να την πειθαρχήσει, πράμα που κατάφεραν στη στεριά ο Κολοκοτρώνης κι ο Καραϊσκάκης». Στο ίδιο, σελ. 61.

¹⁰⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 58.

¹⁰⁶² Στο ίδιο, σελ. 59.

όμως ακράδαντα πως, αν δεν υπάρξει τώρα μια τέτοια μέριμνα, ο αγώνας του λαού θα κινδυνεύσει να μείνει πάλι ανολοκλήρωτος. Τέλος, αποδίδει την μη δημιουργία ενιαίου τακτικού στρατού και στόλου στην ευθύνη του Μαυροκορδάτου και των εμποροκοτζαμπάσηδων που «δεν πίστευαν στις δυνάμεις της επανάστασης και δεν καταπιάστηκαν σοβαρά να τις οργανώσουν».¹⁰⁶³ Ειδικώς στους караβοκυραίους των νησιών καταλογίζει πράξεις καιροσκοπισμού, όπως το ότι ποτέ δεν αξιοποίησαν πολεμικά όλο τους τον στόλο -κάτι που ασφαλώς δεν μπορούσε να γίνει, αφού το εμπόριο δεν είχε διακοπεί εντελώς- και δεν στήριξαν οικονομικά τους ναύτες τους,¹⁰⁶⁴ αλλά ακόμα και πως οι Υδραίои και οι Σπετσιώτες δεν έστειλαν τον στόλο τους για να βοηθήσουν τα Ψαρρά, ώστε να καταστραφούν και να πάρουν οι ίδιοι το μερίδιο τους στο θαλάσσιο εμπόριο.¹⁰⁶⁵

Όμως, ενώ αρχικά η επανάσταση «κινήθηκε από λαϊκά στοιχεία που χρειάστηκε να εκβιάσουν ή να ανατρέψουν τις ανώτερες τάξεις» και εξελίχθηκε με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή, αφού «βγήκαν στην επιφάνεια και οι κοινωνικές αντιθέσεις που έδιναν κοινωνικό χρώμα στην επανάσταση και η ταξική πάλη ξεσπούσε αλλού αδύνατη κι αλλού έντονη» και αφού συμμετείχαν «όλες οι τάξεις, από τους κοτζαμπάσηδες και τους δεσποτάδες με την ιδιοτέλεια και τις αντιδράσεις τους», πλην του Πατριαρχείου, όπως τονίζει, και ο αγώνας είχε γίνει πανεθνικός, τελικά πολύ γρήγορα, ήδη στο τέλος του πρώτου χρόνου, οι διάφορες τάξεις είχαν αρχίσει να ανταγωνίζονται για την ηγεμονία της επανάστασης.¹⁰⁶⁶ Σε αυτό το πλαίσιο και αφού οι λαϊκοί πρωταγωνιστές δεν αντιλήφθηκαν τη νέα φάση στην οποία μπήκε η επανάσταση και τις δυνατότητες που τους έδινε η κινητοποίηση των λαϊκών μαζών¹⁰⁶⁷ και δεν οργάνωσαν μια κεντρική επαναστατική εξουσία, η πρωτοβουλία των κινήσεων αναλήφθηκε από τους κοτζαμπάσηδες.¹⁰⁶⁸ Εκεί ο Ζεύγος βλέπει να οικοδομείται -πολιτικά πια- η συμμαχία των κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου με τους εμπόρους των νησιών, όταν η Πελοποννησιακή Γερουσία, με κομβικό ρόλο του Μαυροκορδάτου, αποφασίζει να αναλάβει τις αποζημιώσεις για την προσφορά των

¹⁰⁶³ Στο ίδιο, σελ. 60, 61.

¹⁰⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 62.

¹⁰⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 76.

¹⁰⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 64.

¹⁰⁶⁷ Στο ίδιο, σελ. 65.

¹⁰⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 65.

νησιών. Στο κοινό αυτό μέτωπο θα τραβήξουν και τους μικρομεσαίους ενόπλους της Στερεάς.¹⁰⁶⁹ Απέναντι τους βλέπει τον «συνασπισμό των μεγαλοκαπεταναίων», με εξέχοντα στελέχη τον Κολοκοτρώνη, τον Ανδρούτσο και τον Βαρνακιώτη που συνεργάζονται με τον Δημήτριο Υψηλάντη. Τελικά, αυτός ο εμπορο-τσιφλικάδικος συνασπισμός»,¹⁰⁷⁰ επιτυγχάνει την ψήφιση του Συντάγματος της Επιδάουρου για να προωθήσει τα συμφέροντά του, σε αντίθεση με την ανάλυση του Κορδάτου που έβλεπε το Σύνταγμα να αποτυπώνει καθαρά τις επιδιώξεις της αστικής τάξης, της οποίας επικεφαλής -και μόνο αυτής- εμφανίζεται ο Μαυροκορδάτος και η οποία πηγαίνει στην Εθνοσυνέλευση όχι σε συνεργασία, αλλά σε σύγκρουση με τους κοτζαμπάσηδες. Και, όπως ταιριάζει με το νέο σχήμα, ο Ζεύγος κατηγορεί τον συνασπισμό αυτό πως με τις αποφάσεις της Εθνοσυνέλευσης και την δήλωση νομιμοφροσύνης της επανάστασης απέναντι στα ευρωπαϊκά κοινωνικά καθεστώτα την απέκοψαν από την κληρονομία του Ρήγα και την συνέδεσαν με τις αντιδραστικές δυνάμεις της Ιεράς Συμμαχίας.¹⁰⁷¹

Στη Β' Εθνοσυνέλευση ο Ζεύγος βλέπει και πάλι μία πόλωση ανάμεσα σε εμποροκοτζαμπάσηδες -ως επικεφαλής των οποίων αναφέρει, όμως, τον Ζαΐμη και τον Λόντο, δηλαδή την πλευρά των Πελοποννήσιων κοτζαμπάσηδων και όχι τους αστούς των νησιών- και σε οπλαρχηγούς. Υποστηρίζει πως η Β' Εθνοσυνέλευση κατέληξε σε ένα Σύνταγμα διευρυμένης δημοκρατικότητας, χωρίς όμως να ερμηνεύει επαρκώς το γεγονός αυτό, κάνοντας μόνο μια αναφορά στην ύπαρξη μορφωμένων διανοούμενων που υποστήριζαν τις πιο δημοκρατικές ιδέες και είχαν ως στήριγμα τις λαϊκές -και ειδικά τις μικραστικές- μάζες.¹⁰⁷² Ασφαλώς, εδώ το ερμηνευτικό κενό είναι μεγάλο και εκθέτει ως ανεπαρκή την σχηματοποίηση των δύο παρατάξεων που εμφανίζονται να αντιπαρατίθενται στη Β' Εθνοσυνέλευση. Η συνολική αποτίμηση που κάνει ο Ζεύγος είναι πως στις εθνοσυνελεύσεις ο «ταξικός ανταγωνισμός» πολώθηκε «ανάμεσα σε μεγαλοκαπεταναίους και σ'όλο το άλλο έθνος»,¹⁰⁷³ θέση εντελώς πρωτότυπη στην μαρξιστική ιστοριογραφία, αφού για πρώτη φορά κατατάσσονται όλα τα λαϊκά στρώματα στο πλευρό των «εμποροκοτζαμπάσηδων»

¹⁰⁶⁹ Στο ίδιο, σελ. 67.

¹⁰⁷⁰ Στο ίδιο, σελ. 69.

¹⁰⁷¹ Στο ίδιο, σελ. 69.

¹⁰⁷² Στο ίδιο, σελ. 78.

¹⁰⁷³ Στο ίδιο, σελ. 79.

και απέναντι στους «μεγαλοκαπεταναίους», κάτι που εξηγεί και τις σκιές με τις οποίες φορτώνεται από τον Ζεύγο ο Κολοκοτρώνης. Παράλληλα, αναγνωρίζει πως υπάρχουν και ανταγωνισμοί ανάμεσα σε αστούς και τσιφλικάδες, παρά τον συμβιβασμό τους, που μάλιστα είναι τέτοιοι που δημιουργούν και μεγάλες εντάσεις.¹⁰⁷⁴ Όμως, αυτή η διάσταση θίγεται ελάχιστα στο έργο, όπως και οι τοπικοί ανταγωνισμοί. Αντικείμενο όλων αυτών των συγκρούσεων είναι «ο αγώνας για την εξουσία, για να εξασφαλιστούν τα δέκατα, η γη, οι φόροι, οι δασμοί, οι έρανοι, τα λάφυρα, τα δάνεια» και βεβαίως οι εθνικές γαίες.¹⁰⁷⁵

Αυτή η συνθήκη οδηγεί στον πρώτο εμφύλιο. Εκεί βλέπει να συγκρούονται οι συνασπισμένοι εμποροκοτζαμπάσηδες -στο εσωτερικό των οποίων ο συσχετισμός δύναμης έχει τώρα μετατραπεί υπέρ των αστών, «προς τ' αριστερά», όπως λέει, αφού οι αστοί συνεργάζονταν «με τα' αριστερά ριζοσπαστικά στοιχεία», δηλαδή μικροκαπεταναίους της Ρούμελης, μικρότερους τσιφλικάδες, λόγιους, υπαλλήλους, παλιούς φιλικούς, μεγάλες αγροτικές και λαϊκές μάζες-¹⁰⁷⁶ με τους οπλαρχηγούς της Πελοποννήσου, σε αντίθεση με τον Κορδάτο που έβλεπε σύγκρουση νησιωτών αστών με Πελοποννήσιους κοτζαμπάσηδες. Αναφέρει, μάλιστα, και πως ο Πελοποννήσιος κοτζάμπασης Λόντος είναι στο νέο εκτελεστικό που δημιουργούν οι αστοί της Ύδρας, ενώ, όπως είδαμε, από το σχήμα του Κορδάτου αυτό το στοιχείο έλειπε, ενώ, κατά πάσα πιθανότητα, το γνώριζε, γιατί του προβληματοποιούσε το σχήμα.¹⁰⁷⁷ Στην έκρηξη του δεύτερου εμφυλίου βλέπει να οδηγεί, πέρα από την νομή του δανείου, η περαιτέρω ανατροπή του εσωτερικού συσχετισμού δύναμης στον εμποροτσιφλικάδικο συνασπισμό υπέρ των αστών των νησιών, την οποία όμως δεν αναλύσει ιδιαίτερα, ούτε ως προς τις αιτίες της, ούτε ως προς τις εκφράσεις της.

Τελικά, μία φράση συμπυκνώνει το σχήμα του βιβλίου για την αρνητική σήμανση των συμμάχων αστών και κοτζαμπάσηδων, το ένα από τα δύο δομικά στοιχεία του σχήματος που μαζί με τον «αγνό δημοκρατικό επαναστατισμό» των αγροτολαϊκών μαζών αποτελούν τους αρμούς της ερμηνείας που κάνει ο Ζεύγος: «...οι εμποροκοτζαμπάσηδες με τη στενόκαρδη και εγωιστική τους πολιτική έσπρωχναν

¹⁰⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 79.

¹⁰⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 80.

¹⁰⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 83.

¹⁰⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 81.

τους καπεταναίους στο αδιέξοδο. Ανίκανοι να οργανώσουν κεντρική εξουσία και να οδηγήσουν το έθνος στον πόλεμο δεν άφηναν ούτε τους στρατιωτικούς να πολεμήσουν. Με τους μιστούς και τα ξένα δάνεια άπλωναν τη διαφθορά και την αποσύνθεση. Με τις μηχανορραφίες και τον εξοντωτικό κατατρεγμό έσπρωχναν στο χαμό πολεμιστές που μπορούσαν να προσφέρουν ανεχτίμητες υπηρεσίες στον αγώνα». [...] Έτσι η πολιτική των εμποροκοτζαμπάσηδων ευνουχίζει τον επαναστατικό χαρακτήρα της εθνικής πάλης και γυρεύει να αναθέσει τις τύχες της στα χέρια της συντηρητικής Αγγλίας».¹⁰⁷⁸ Παρότι και οι οπλαρχηγοί βαρύνονται με συντηρητισμό και τυχοδιωκτισμό, αυτοί που προβάλουν τώρα ξεκάθαρα ως οι «κακοί» της ιστορίας είναι οι αστοτσιφλικάδες. Τέλος, η ψήφιση από την Γ' Εθνοσυνέλευση του δημοκρατικού Συντάγματος της Τροιζήνας και πάλι δεν ερμηνεύεται ουσιαστικά, αλλά μόνο συνθηματικά, με την αναφορά πως «οι ολιγώτατοι δημοκράτες νέοι» επέβαλαν τις δημοκρατικές αρχές στηριζόμενοι στ' αριστερά στοιχεία».¹⁰⁷⁹

Την εκλογή του Καποδίστρια, που θεωρεί άνθρωπο του τσάρου, ο Ζεύγος την αποδίδει στη δράση του Κολοκοτρώνη και στο μοίρασμα των εξουσιών μεταξύ Αγγλίας και Ρωσίας, δηλαδή την απόδοση της στρατιωτικής στην πρώτη, με τον ορισμό του Τσωρτς και του Κόχραν ως επικεφαλής του στρατού και του στόλου και της πολιτικής στην δεύτερη, μέσω του Καποδίστρια.¹⁰⁸⁰ Εμφανίζει τον τελευταίο να κυβερνά απολυταρχικά και με ελιτισμό, αφού «περιφρονεί όλες τις τάξεις και τα στρώματα».¹⁰⁸¹ Παραπέμπει, μάλιστα, στον Μαρξ που ονομάζει τον Καποδίστρια «ανυπόληπτο».¹⁰⁸² Αντικρούει τις θετικές κρίσεις για την αγροτική πολιτική του Καποδίστρια, αναδεικνύοντας πως επιβάρυνε φορολογικά τους αγρότες και πως η παραχώρηση σε αυτούς των κτισμάτων που βρίσκονταν στα χωράφια που καλλιεργούσαν ήταν απλώς επικοινωνιακή κίνηση, αφού σύμφωνα με το εθιμικό δίκαιο τα κατείχαν έτσι κι αλλιώς.¹⁰⁸³ Βεβαίως, η τυπική διασφάλιση ενός εθιμικού δικαιώματος δεν είναι χωρίς σημασία, ειδικά σε μεταβατικές συνθήκες, οπότε αυτή η

¹⁰⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 82-83.

¹⁰⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 100.

¹⁰⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 100.

¹⁰⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 103.

¹⁰⁸² Στο ίδιο, σελ. 104.

¹⁰⁸³ Στο ίδιο, σελ. 104.

επισήμανση μάλλον μαρτυρά την αμηχανία του Ζεύγου στην προσπάθειά του να καταδείξει την αντιαγροτική πολιτική του Καποδίστρια, άρα να αποδομήσει και ένα σταθερό στοιχείο της εικόνας του, την δημοφιλία που απολάμβανε στους αγροτικούς πληθυσμούς. Όταν πια διαμορφώνεται το αντικαποδιστριακό στρατόπεδο αναγνωρίζει πως συμβάλουν σε αυτό άνθρωποι με «συμφέροντα ολότελα αντιτιθέμενα» που συμπυκνώνονται στο αίτημα για Σύνταγμα και πως αυτό το μέτωπο αποτελεί μία ανασυγκρότηση της παράταξης «από τους πρόκριτους ως τα δημοκρατικά στοιχεία» που είχε δείξει νωρίτερα να αντιπαρατίθεται στους οπλαρχηγούς μέσα στις εθνοσυνελεύσεις και φτάνει να αποκρυσταλλώνεται σε μία σύγκρουση του αγγλικού και του γαλλικού κόμματος με το ρώσικο.

Το τελικό συμπέρασμα του Ζεύγου οδηγεί ευθέως στην παράδοση της επαναστατικής και ιστορικής σκυτάλης στο σύγχρονο εργατικό κίνημα: «Αυτή η επανάσταση ήταν έργο πριν απ' όλα των λαϊκών μαζών και σε πρώτη γραμμή της αγροτιάς και φανέρωσε τις μεγάλες δυνάμεις των λαϊκών μαζών. [...] Το εθνικό ζήτημα δε λύθηκε. Μισολύθηκε μόνο. [...] Τις δημοκρατικές ελευθερίες τις έπνιξε η πολιτική των εμποροκοτζαμπάσηδων και επέβαλε την “ελέω θεού” μοναρχία. Το αγροτικό ζήτημα μπήκε στο δρόμο αντιδραστικής λύσης. Η γη κρατικοποιήθηκε και δόθηκε υποθήκη στους άγγλους τραπεζίτες. Τα τοκογλυφικά δάνεια αποτέλεσαν αφετηρία οικονομικής υποδούλωσης της χώρας. [...] Έτσι η εθνικολαϊκή επανάσταση, κομμάτι της μεγάλης επαναστατικής κίνησης που ξεπήδησε απ' το 1789, απότυχε. [...] Η αστική τάξη, που ιστορικό της καθήκον ήταν να καθοδηγήσει το έθνος στους εθνικοδημοκρατικούς αυτούς αγώνες, στάθηκε ανίκανη να εκπληρώσει τον ιστορικό της προορισμό. [...] Κ' εδώ πρέπει να τονιστεί η βαριά ευθύνη των φιλικών. [...] Δε ζήτησαν να στηριχτούν στις λαϊκές μάζες, να δώσουν τη γη στην αγροτιά, να σχηματίσουν εθνικολαϊκή κυβέρνηση και να εκμηδενίσουν, σε ανάγκη με την επαναστατική βία, κάθε αντίδραση. [...] Το αγωνιζόμενο έθνος είχε υποχρεωμένο να κάνει χτήμα του και να μετουσιώσει σε πράξη τα ιστορικά αυτά διδάγματα, ιδίως στις τωρινές φοβερές στιγμές, αν θέλει οι αγώνες του και οι θυσίες του να μην ακολουθήσουν την τύχη του 1821».¹⁰⁸⁴ Όλα απολήγουν στη θέση που εξέφραζε ο Ζεύγος στην αρθρογραφία του 1933 στην *KOMEII*. Ο λαός είχε βρει πια την οργανωμένη του

¹⁰⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 114.

πρωτοπορία, το ΚΚΕ. Στόχος του είναι η επαναστατική επίλυση των ζητημάτων που έχουν απομείνει από το 1821 και η μετάβαση στο σοσιαλιστικό στάδιο της επανάστασης, δηλαδή η αστικοδημοκρατική επανάσταση με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή, όπως έλεγαν πια οι θέσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς και του κόμματος.¹⁰⁸⁵

Εντοπίζουμε μια παλιότερη ανάλυση του ΚΚΕ από το 1927 για την Κινέζικη Επανάσταση, όπως αποτυπώθηκε σε κείμενο του Αγκίτ-προπ του κόμματος, της οποίας δομικά στοιχεία φαίνεται να χρησιμοποιεί ο Ζεύγος για την ανάλυση της ταξικής διάστασης του 1821. Προφανώς, αυτή η θέση ανήκε στην Διεθνή. Σταχυολογούμε: «...στον εθνικό αγώνα του κινέζικου λαού συμμετείχε και η κινέζικη μπουρζουαζία, η οποία αργότερα κουράστηκε και φοβήθηκε την επανάσταση», «η εμπορική και βιομηχανική μπουρζουαζία [...] φοβάται τη συνέχιση του εθνικού επαναστατικού αγώνος μέχρι του τελικού θριάμβου [...] Σε κάθε επανάσταση η αστική τάξη εγκαταλείπει στη μέση τον αγώνα, προδίδει τις τάξεις με τις οποίες αγωνίζεται. [...]».¹⁰⁸⁶ Η γραμμή αυτή για τον ρόλο της αστικής τάξης έχει εντυπωσιακά υψηλό βαθμό ομοιότητας με τη θέση του Ζεύγου για το 1821, παρότι το 1927 ο Ζεύγος δεν ήταν ακόμη μέλος της ηγεσίας του κόμματος, καθώς μόλις την επόμενη χρονιά θα έφευγε για την Μόσχα και την ΚΟΥΤΒ. Η ανάλυση συνεχίζει λέγοντας πως στην Κίνα «Η επανάσταση αυτή έχει αστικό και εθνικό χαρακτήρα. Δεν είναι προλεταριακή επανάσταση. Καθήκον του προλεταριάτου είναι να φέρει εις πέρας την αστική επανάσταση [...] Μετά την προδοσία της όμως το προλεταριάτο αγωνίζεται και εναντίον της μπουρζουαζίας [...] το προλεταριάτο αγωνίζεται για την εθνική αστική επανάσταση ως ανεξάρτητη, δηλαδή σαν τάξη με δικούς της σκοπούς [...] ο τελικός σκοπός του κινέζικου προλεταριάτου είναι, φέροντας σε τέλος την αστική επανάσταση, να υπερβεί τα όρια της, να την συνεχίσει και πέρα από τα αστικά όρια, να τη μεταβάλει σε προλεταριακή επανάσταση».¹⁰⁸⁷ Στο σχήμα αυτό μοιάζει σαν η εξέλιξη της Κινέζικης Επανάστασης να συμπυκνώνει μέσα σε λίγα χρόνια τις

¹⁰⁸⁵ «Μα σήμερα οι μάζες έχουν αρχηγό, το ελληνικό προλεταριάτο, καθοδηγούμενο από το Κ.Κ.Ε. παλεύει να συγκεντρώσει γύρω του τις μάζες, για να λύσει τα απομεινάρια της μπουρζουαζοδημοκρατικής επανάστασης και να την περάσει σε προλεταριακή». Γ. Ζεύγος, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», ό.π., σελ. 34.

¹⁰⁸⁶ «Θέσεις του Αγκίτ-προπ. Για την Κινέζικη επανάσταση», *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα...*, ό.π., τ. Β, σελ. 307-310.

¹⁰⁸⁷ Στο ίδιο, 310-311.

εξελίξεις ενός αιώνα στην Ελλάδα, από την αστικοδημοκρατική στην προλεταριακή επανάσταση. Ασφαλώς, αυτό οφείλεται στη Θεωρία των Σταδίων, την οποία ασπάζεται η Διεθνής. Οι χώρες στις οποίες δεν έχει γίνει αστικοδημοκρατική επανάσταση, όπως η Κίνα, θεωρείται πως θα περάσουν οπωσδήποτε αυτό το στάδιο, απλώς -επειδή είναι «καθυστερημένες» και επειδή είναι πια η εποχή των προλεταριακών επαναστάσεων- αφενός οι αστοί θα αφήσουν την αστική επανάσταση στη μέση, αφετέρου το προλεταριάτο μόλις την ολοκληρώσει θα τρέξει απευθείας προς την προλεταριακή επανάσταση. Λογικό είναι, στο ίδιο πλαίσιο, να μην μπορεί να εξετάζεται η Ελλάδα -το παρελθόν και το παρόν της- παρά μόνο μέσα από το πρίσμα της μη ολοκλήρωσης του προηγούμενου σταδίου. Άρα, να θεωρείται πως και η Ελλάδα στο επόμενο βήμα της θα ολοκληρώσει τις αστικοδημοκρατικές εκκρεμότητες της -αλλά ακριβώς επειδή είναι εκκρεμότητες θα το κάνει μόνο του το προλεταριάτο χωρίς την αστική τάξη- και θα μεταβεί άμεσα στην προλεταριακή επανάσταση. Έτσι, ξεκαθαρίζει πως και στην περίπτωση του 1821 αυτό που καθορίζει την ανάλυση του Ζεύγου είναι η Θεωρία των Σταδίων, η ιδέα πως αφού υπάρχουν άλυτα αστικοδημοκρατικά ζητήματα, τότε το αστικοδημοκρατικό στάδιο δεν «ολοκληρώθηκε», κάτι που ασφαλώς δεν μπορεί παρά να έχει συμβεί χάρη σε μια προδοσία. Ασφαλώς, η «προδοσία» ενός «ιστορικού ρόλου», των αστών εν προκειμένω, πέρα από αντίφαση συνιστά και μια περισσότερο ηθικού παρά μαρξιστικού τύπου ανάλυση της ιστορίας, οπωσδήποτε αντινομοτελειακή και άρα αναδεικνύει τον προβληματικό χαρακτήρα της νομοτελειακής Θεωρίας των Σταδίων. Βεβαίως και ο Κορδάτος ήταν υπόφορος μιας τέτοιας λογικής, έστω από μια άλλη πλευρά, αφού αφενός παρουσίαζε ιδεοτυπικό τον ρόλο των αστών στο 1821, αφετέρου όμως δεχόταν και αυτός πως «πρόδωσαν τον ιστορικό τους ρόλο», με τη διαφορά πως δεν το έκαναν, όπως στον Ζεύγο, ως επιλογή, αλλά επειδή βγαίνοντας αποδυναμωμένοι από τον πόλεμο δεν μπορούσαν να κάνουν αλλιώς.

3.6 Το 1821 μέσα στην Αντίσταση και στις παραμονές του Εμφυλίου. Γιώργης Λαμπρινός, Άρης Βελουχιώτης, Νίκος Μπελογιάννης

Αυτήν την «λαοκεντρική» προσέγγιση του 1821 που είδαμε στον Ζαχαριάδη και στον Ζεύγο, την συναντούμε και στο έργο του Γιώργη Λαμπρινού *Μορφές του Εικοσιένα*.

Γεννημένος το 1909 και με πραγματικό όνομα Γιώργης Μπαστουνόπουλος, ο Λαμπρινός εντάχθηκε από μικρή ηλικία στο κομμουνιστικό κίνημα. Η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου είχε σαν αποτέλεσμα τη σύλληψη και εξορία του στη Σίκινο. Όταν απελευθερώθηκε συνέχισε την κομματική του δράση. Το 1939, τρίτη χρονιά της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, δημοσίευσε στη *Φιλολογική Καθημερινή* τις βιογραφίες δύο πρωταγωνιστών του 1821, του Σκουφά και του Παπαφλέσσα. Σκοπός του ήταν να παρουσιάσει μία σειρά βιογραφιών που να αναδεικνύουν το ρόλο των λαϊκών αγωνιστών στον σχεδιασμό και στην εξέλιξη της επανάστασης. Πιθανότατα επεδίωκε ταυτόχρονα να αποσπάσει από το δικτατορικό καθεστώς το προνόμιο της αποκλειστικής διαχείρισης του ιστορικού παρελθόντος. Δεν κατάφερε να δημοσιεύσει άλλες βιογραφίες στην εφημερίδα, όμως το 1942 πέτυχε την ενιαία έκδοση των βιογραφιών σε βιβλίο.

Όπως διασαφηνίζει ήδη από το εισαγωγικό σημείωμα της δεύτερης έκδοσης ο συγγραφέας, σκοπός του ήταν να προσφέρει «τα μικρά φώτα του στη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας και ξεχωριστά στο μεγαλύτερο σταθμό της, την εθνικολαϊκή Επανάσταση του 1821».¹⁰⁸⁸ Η χρήση του όρου «εθνικολαϊκή» δηλώνει εξ αρχής τον ιστοριογραφικό αλλά και τον πολιτικό στόχο του Λαμπρινού να αναδείξει, όπως καταθέτει και ο ίδιος, «τον αγνό λαϊκισμό του Εικοσιένα και τη δημοκρατική του παράδοση».¹⁰⁸⁹ Φαίνεται, λοιπόν, εξ αρχής, η ταύτιση με την γενική γραμμή Ζαχαριάδη – Ζεύγου, η οποία συναντιέται και σε ένα ακόμα σημείο, στο ότι το έργο επιχειρεί και να ερμηνεύσει το γιατί το 1821 έμεινε τελικά «ανολοκλήρωτο». Και μέσα στις συνθήκες της Κατοχής, αυτό το στοιχείο του προσέδιδε μία φλέγουσα επικαιρότητα, το έκανε να διαβάζεται ως εγχειρίδιο για το τι έπρεπε να γίνει για να μην μείνει ανολοκλήρωτος και ο αγώνας της Αντίστασης. Το Μάρτιο του 1945, λίγο μετά την λήξη των Δεκεμβριανών και ενώ φαίνεται πως δύσκολα θα μπορέσει ο ΕΑΜικός κόσμος να αποφύγει μία νέα ένοπλη σύρραξη, το έργο επανακυκλοφορεί επεξεργασμένο και συμπληρωμένο με τρεις νέες βιογραφίες. Έτσι, η επικαιρότητα του έργου έχει γίνει ακόμη μεγαλύτερη. Η παρουσία των Άγγλων στη Αθήνα και ο ρόλος τους στα Δεκεμβριανά κάνει να ζωντανεύει στα μάτια των αναγνωστών το

¹⁰⁸⁸ Γιώργης Λαμπρινός, *Μορφές του Εικοσιένα. Ιστορικές Μονογραφίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002⁷, σελ. 11.

¹⁰⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 12.

«ανολοκλήρωτο» 1821 και να παραλληλίζονται οι τότε εξελίξεις με αυτές της δικής τους συγχρονίας σε σχέση με την πραγματική εθνική απελευθέρωση της Ελλάδας που τότε φαινόταν να μπαίνει στον έλεγχο της Αγγλίας.

Γενικώς, το έργο έχει ύφος και φρασεολογία που δεν επιτρέπουν την αμφισβήτηση της φρονηματικής διάθεσης του συγγραφέα. Υπάρχουν πολλές διατυπώσεις προτρεπτικού χαρακτήρα, συνδεδεμένες με την έννοια του ιστορικού χρέους, με τις οποίες συνδέεται ρητώς η επανάσταση του 1821 με τις συγκρούσεις της δεκαετίας του '40. Χαρακτηριστικές είναι οι φράσεις «σημαίνει ακόμη πως πολλά είναι τα χρέη μας που έμειναν αξεπλήρωτα για το μέλλον»,¹⁰⁹⁰ «Μήπως το χρέος αυτό απόμεινε για τη δικιά μας τη γενιά;»,¹⁰⁹¹ «κι' αν είχε λαλιά θα μας θα μας φώναζε και σήμερα ακόμη το δικό μας χρέος».¹⁰⁹² Επίσης, επιχειρείται διαρκώς η συναισθηματική διέγερση του αναγνώστη. Διατυπώσεις όπως «Συνεπαίνουν τον καθένα οι τέτοιες στιγμές και νιώθει τον εαυτό του λιοντάρι ολοδύναμο, να πάει μπρος και να κάνει τα μεγάλα»,¹⁰⁹³ και «οι πιστοί τους αλλάζουν ως και θωριά, γίνονται άλλα όντα, φανατικά και αδυσώπητα, που μήτε ο θάνατος δε μπορεί να τα ξεστρατίσει απ' τη νέα πορεία που χάραζαν στη ζήση τους»,¹⁰⁹⁴ είναι αρκετά ενδεικτικές αυτής της πρόθεσης του συγγραφέα.

Ο Λαμπρινός δηλώνει από την αρχή πως δεν αποτελεί σκοπό του η δημιουργία ενός άρθριου από ακαδημαϊκή άποψη έργου. Η ακρίβεια των χρονολογήσεων δεν τον απασχολεί ιδιαίτερα, στοιχείο που γίνεται εύκολα αντιληπτό από την σχεδόν πλήρη απουσία αυστηρών χρονολογικών αναφορών. Αντιθέτως, φράσεις όπως «στη συνέχεια», «αργότερα», «λίγους μήνες μετά» είναι αυτές που χρησιμοποιούνται ώστε να δώσουν μία στοιχειώδη αίσθηση της ροής των εξελίξεων. Σχεδόν καθολική είναι επίσης η απουσία βιβλιοαναφορών και παραπομπών, κάτι που ίσχυε και για τον Ζεύγο. Αυτό ο συγγραφέας το αποδίδει και στην έλλειψη επαρκών και εμπιστευσίμων πηγών και σχετικής με το θέμα του βιβλιογραφίας, εξαιτίας της συνειδητής προσπάθειας των ιστοριογράφων – απολογητών του άρχοντος

¹⁰⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 19, 20.

¹⁰⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 46.

¹⁰⁹² Στο ίδιο, σελ. 126.

¹⁰⁹³ Στο ίδιο, σελ. 119.

¹⁰⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 115.

συγκροτήματος να αποκρύψουν τη δράση των προσώπων που ο ίδιος βιογραφεί, προκειμένου να μην διαταραχθεί η κυρίαρχη αντίληψη για το 1821 και τη συμμετοχή των κοινωνικών τάξεων σε αυτό. Έτσι, οι ελάχιστες παραπομπές γίνονται στα έργα του Σπύρου Μελά, του Αμερικανού γιατρού How, του Μάμουκα, του Αλέξανδρου Βλαστού και του Σταματιάδη. Οι δύο πρώτοι αναφέρονται όχι για να τεκμηριωθούν τα γραφόμενα του Λαμπρινού αλλά προκειμένου να τους ασκηθεί κριτική για λανθασμένη αποτίμηση της προσωπικότητας του Παπαφλέσσα, αφού ο Λαμπρινός θεωρεί πως δόθηκε υπερβολική έμφαση σε στοιχεία του χαρακτήρα του και αποδόθηκαν οι συμπεριφορές του σε ψυχολογικές αιτίες.¹⁰⁹⁵ Αφενός το ότι τα συμπεράσματα αυτής της «ανατομίας της ψυχής του», όπως την λέει, ήταν αρνητικά για τον Παπαφλέσσα και ξεμπέδευαν εύκολα με στοιχεία της δράσης του που δεν ταίριαζαν με το κυρίαρχο αφήγημα, αφετέρου το ότι η Αριστερά την περίοδο συγγραφής του έργου είχε μία εξαιρετικά εχθρική στάση προς την ψυχανάλυση, καθώς την θεωρούσε «αστική» επιστημονική πρακτική, εξηγούν την έντονη αντίδραση του Λαμπρινού. Αντιθέτως, οι πηγές των οποίων ομολογεί ρητά ο Λαμπρινός πως κάνει χρήση είναι οι λαϊκές παραδόσεις και αφηγήσεις, ακόμα και οι μυθοπλαστικές,¹⁰⁹⁶ φτάνοντας μάλιστα να εκλαμβάνει την παρουσία των ανθρώπων του 1821 σε αυτές ως μέγιστο τεκμήριο της προσφοράς τους.¹⁰⁹⁷ Άλλη μία πτυχή της κριτικής του προς την κυρίαρχη ιστοριογραφία αφορά την προσπάθειας συσκότισης των πολιτικών γεγονότων και των πρωταγωνιστών τους και υπερβολικής προβολής των αντίστοιχων στρατιωτικών, με τελικό αποτέλεσμα την παρουσίαση της ιστορίας ως απλής αλληλουχίας πολεμικών γεγονότων. Τέλος, επισημαίνει πως οδηγός της κυρίαρχης ιστοριογραφίας είναι ο Μεγαλοϊδεατισμός και η ενίσχυση του σχεδίου των

¹⁰⁹⁵ «...ζήτησαν να του κάμουν ανατομία της ψυχής του, να βρουν το βαθύτερο άνθρωπο και να τον γνωρίσουν. Και μετά επισταμένη ιατροψυχολογική εξέταση τον έβγαλαν αρρωστημένο τύπο, γεμάτον από πάθη που του στάθηκαν ο μοναδικός οδηγός και σκοπός στην πολυτάραχη ζωή του». Στο ίδιο, σελ. 106.

¹⁰⁹⁶ «Συχνά ο λαός τους ήρωες που βγαίνουν μεσ' από τα σπλάχνα του, [...] ποθεί να λατρεύει και να σώνει στη μνήμη του ό,τι καλύτερο έδωσε η αντρείοσύνη τους, να το πλάθει ύστερα με τη φαντασία όπως του βολεί και ν' αφίνει με τη στοματική παράδοση να ζει λαχταριστό τ' όνομα τους από γενιά σε γενιά. Έτσι φανερώνει την αγάπη του και το σέβας». Στο ίδιο, σελ. 164.

¹⁰⁹⁷ «Τα ηρωικά πρόσωπα που μας ιστορεί ο ανθρώπινος βίος και που δεν τάντυσε ο λαϊκός θρύλος με τέτοια στολίδια, ή δεν ήσαν αληθινά ηρωικά πρόσωπα ή δεν πάσχιζαν για την προκοπή του λαού και δεν αγαπήθηκαν απ' αυτόν». Στο ίδιο, σελ. 164.

Ελλήνων κεφαλαιοκρατών για διεύρυνση των υπό αυτών εκμεταλλευόμενων περιοχών και πληθυσμών.¹⁰⁹⁸

Ασφαλώς, κεντρική θέση μεταξύ των μεθοδολογικών του εργαλείων κατέχει και η ανάλυση της οικονομικής πραγματικότητας στις επαναστατημένες περιοχές, ώστε μετά να παρουσιάσει, έστω σε αδρές γραμμές, την ταξική διαστρωμάτωση και τη στάση των μελών της κάθε τάξης απέναντι στην επανάσταση. Πάντως, στο εσωτερικό των λαϊκών στρωμάτων δεν κάνει ταξικούς διαχωρισμούς και δεν δείχνει ως πρωταγωνιστές, όπως ο Ζεύγος, τους αγρότες και ως κεντρικό ζήτημα το αγροτικό, αλλά εμφανίζει ως πρωταγωνίστρια την γενική κατηγορία «λαός». Πιθανότατα, η παρουσίαση του λαού ως μία ευρεία κατηγορία στην οποία θα μπορούσε να ενταχθεί το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού οφείλεται στη συγκυρία μέσα στην οποία γράφεται το έργο, δηλαδή την Εθνική Αντίσταση. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Λαμπρινός επισημαίνει τη λαϊκή καταγωγή του συνόλου σχεδόν των βιογραφούμενων, οι οποίοι υπήρξαν και πρωτεργάτες της επανάστασης. Μοναδική εξαίρεση, ως προς την ταξική του προέλευση, αποτελεί ο Τσακάλωφ. Οι βιογραφούμενοι, που παρουσιάζονται ενίοτε με λογοτεχνικούς τόνους,¹⁰⁹⁹ είναι οι περισσότεροι εμποροϋπάλληλοι, ναυτικοί, μικροτεχνίτες, αγρότες. Η προσπάθεια του Λαμπρινού να φέρει στο κέντρο της αφήγησής του τη δράση των λαϊκών στοιχείων συντελείται υπέρ το δέον emphaticά και τον οδηγεί σε υπερβολές. Ειδικά στη χρήση του όρου «λαός» και των παραγώγων του παρουσιάζεται ένας πληθωρισμός, αφού πάνω από 240 φορές εμφανίζονται τέτοιοι όροι μέσα στο κείμενο. Απόρροια της ίδιας τάσης είναι και οι εκφράσεις έντονου βολонταρισμού¹¹⁰⁰ που διατυπώνονται προκειμένου να ενισχυθεί η πίστη των αναγνωστών στη δύναμη και την αποτελεσματικότητα της λαϊκής πάλης.

¹⁰⁹⁸ Έμμεση αναφορά και απάντηση στον Μεγαλοϊδεατισμό -με έμμεσο διεθνιστικό τόνο- συνιστά και η επισήμανση του συγγραφέα πως ο Φιλικός Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος δεν έτρεφε εχθρικά συναισθήματα προς τον τούρκικο λαό, αλλά μόνο προς την σουλτανική ηγεσία του, διότι τους αναγνώριζε και αυτούς ως θύματα της ίδιας εξουσίας: «Δε συνεπήρε το νου του κανένα παράλογο μίσος για τους αλλόφυλους, ήξαιρε τους πόνους των λαών κι' ας ήτανε στη θέση του δυνάστη, αφού η κρίση του μπόρεσε να πάει στο βάθος και να διακρίνει τους μεγάλους χωρισμούς των ανθρώπων μέσα στα έθνη. [...] "Εμείς δεν πολεμάμε τους Τούρκους, τα άτομα τους, μα κατά της τυραννίας"». Στο ίδιο, σελ. 85

¹⁰⁹⁹ «...σιωπηλοί και μαρτυρικοί, ταπεινοί και ξεχασμένοι, αφού έκαμαν πρώτα το μεγάλο τους χρέος στο λαό της πατρίδας τους. Είναι οι αληθινοί δουλευτάδες του λαού και της λευτεριάς». Στο ίδιο, σελ. 17.

¹¹⁰⁰ ««Αλλ' άμα τα στήθια τα καίει ο πόθος της λευτεριάς, όλα τ' άλλα είναι ζητήματα που τα λύνει η θέληση και η απόφαση». Στο ίδιο, σελ. 147.

Κάποιες φορές ο συγγραφέας μοιάζει να προβαίνει σε προσαρμογή του αφηγηματικού του υλικού αλλά και σε επινόηση τμημάτων του, κατά τρόπο που να εξυπηρετεί τη συγκρότηση του ερμηνευτικού σχήματος. Για παράδειγμα, η επιλογή του να παρουσιάσει το καρδιακό πρόβλημα του Σκουφά, που τελικά οδήγησε στο θάνατό του, ως αποτέλεσμα της στεναχώριας που του προκάλεσε η στάση πολλών συνεργατών του και κυρίως του Τσακάλωφ. Αντίστοιχα προβλήματα προκύπτουν σε σημεία της αφήγησης όπου ο Λαμπρινός προβαίνει σε εικασίες, όπως όταν αναφέρει πως ο Σκουφάς δεν αποκάλυψε στους οπλαρχηγούς τον ηγετικό του ρόλο στη Φιλική Εταιρεία διότι «δεν το βολούσε άλλα να λέει στους τρανούς κι άλλα στους λαϊκούς ανθρώπους».¹¹⁰¹ Αρκετά μεροληπτική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η αξιολόγηση της στάσης των προκρίτων της Αττικής που θέλοντας να πείσουν τις οθωμανικές αρχές πως δεν υπήρχε ενδεχόμενο επανάστασης δέχτηκαν τη φυλάκισή τους ως εγγύηση. Ο Λαμπρινός, μην υπολογίζοντας καθόλου τον υψηλού βαθμού κίνδυνο που διέτρεξαν οι πρόκριτοι, τους κατηγορεί πως η αποδοχή τη φυλάκισής τους μαρτυρά ευθέως την απροθυμία τους για εκδήλωση εξέγερσης. Διαστάσεων που αντιστοιχεί σε μυθικό ήρωα είναι η αφήγηση πως ο Παναγιώτης Καρατζάς «Δεν έχασε ούτε μία μάχη, δεν αστόχησε ούτε σε μια έφοδο, δεν πισωγύρισε ούτε σ' έναν τσακωμό».¹¹⁰² Γενικώς, σε κάποια σημείο ο Λαμπρινός μοιάζει περισσότερο να συγκροτεί μια λαϊκή μυθοπλασία παρά να παραθέτει ιστορικά στοιχεία. Τέλος, η αδυναμία της Φιλικής να αυξήσει τα μέλη της κατά τα πρώτα της χρόνια αποδίδεται στο γεγονός πως οι ιδρυτές της δεν είχαν αποφασίσει να στραφούν προς τις λαϊκές μάζες, αλλά επέμεναν να επικεντρώνουν τις προσπάθειες τους στην στρατολόγηση μελών των ανώτερων τάξεων και Ελλήνων του εξωτερικού, θέση που υπάρχει και στον Ζεύγο. Αντιστοίχως επισημαίνει την αύξηση των μελών της Φιλικής μόλις εντάσσονται σε αυτήν οι οπλαρχηγοί και μεταφέρεται μέσω αυτών η δράση της στις ελλαδικές περιοχές.

Σε πλήρη αντίθεση με το λαό, στους πρόκριτους ο Λαμπρινός δεν αναγνωρίζει διάθεση συμμετοχής στην επανάσταση. Αντιθέτως, τους κατηγορεί πως εξαρτούν τη στάση τους από ταξικά και ατομικά οφέλη. Αρνείται να τους αναγνωρίσει ως «αληθινούς πατριώτες» -ενώ χαρακτηρίζει έτσι, αντιπαραθετικά προς αυτούς, τους

¹¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 39.

¹¹⁰² Στο ίδιο, σελ. 171.

λαϊκούς αγωνιστές¹¹⁰³ τους κατηγορεί ως «τουρκολάτρες»¹¹⁰⁴ και τους αποδίδει ταξική απέχθεια προς το λαό. Η κεντρική όμως κατηγορία, που διατρέχει ολόκληρο το έργο, είναι πως δεν επιθυμούσαν την ανατροπή, τουλάχιστον όχι επαναστατικά, της οθωμανικής εξουσίας, προκειμένου να μην διακινδυνεύσουν την απώλεια των προνομίων τους και όποτε συστρατεύονταν στον αγώνα αυτό συνέβαινε πρόσκαιρα και συχνά χάρη σε τεχνάσματα.¹¹⁰⁵ Υπονόμευαν εξ αρχής την επαναστατική δράση και την εγκατέλειπαν ανενδοίαστα σε στιγμές που κάτι τέτοιο ισοδυναμούσε με προδοσία. Η απόδοση της καταστροφής της Χίου στη διχόνοια που συνειδητά προκάλεσαν οι πρόκριτοι στο λαό του νησιού προκειμένου να μην θιγούν τα συμφέροντά τους, είναι ενδεικτική. Ομοίως, εχθρικούς προς την επανάσταση δείχνει του εμπόρους του εξωτερικού.¹¹⁰⁶ Συνολικά, τα μη-λαϊκά στοιχεία εμφανίζονται να κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: Γενικώς στο κείμενο παρουσιάζεται το πως πολλά μέλη των μη λαϊκών τάξεων, μετά την επανάσταση ήρθαν από την Ευρώπη και από το Φανάρι και διεκδίκησαν μερίδιο της εξουσίας.

Έχει επισημανθεί ότι υπάρχουν πολλά κοινά σημεία ανάμεσα στις *Μορφές του Εικοσιένα* και στο *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, το κείμενο του Γληνού που ξεκαθαρίζει την ταυτότητα και τους πολιτικούς προσανατολισμούς του ΕΑΜ. Για παράδειγμα, ο Λαμπρινός, όπως και ο Ζεύγος, τονίζει πως στον αγώνα «Κυριάρχησε [...] η κλέφτικη πολεμική παράδοση κι ο αυτοσχεδιασμός»,¹¹⁰⁷ δηλαδή πως δεν υπήρχε ενιαία οργανωμένη καθοδήγηση του στρατού και του στόλου. Στο

¹¹⁰³ «Εκεί στις συζητήσεις του με τους προεστούς τους θέτει ανοιχτά το ζήτημα της αρχής του αγώνα. Εκείνοι διστάζουν κι' αρνιούνται. Κι αυτός, [...] συνεννοείται με τον Οικονόμου κι' άλλα λαϊκά στοιχεία, όλους Φιλικούς κι' αληθινούς πατριώτες». Στο ίδιο, σελ. 92.

¹¹⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 30.

¹¹⁰⁵ «Με τον καιρό τους έκλεισε όλους μέσα στην Εταιρεία, με χίλια παραμύθια για ξενικές βοήθειες, μα δεν τους έπλασε δύναμη επαναστατική κι' όταν αργότερα ήρθε η ώρα να κηρυχτεί η Επανάσταση δεν πήρανε μέρος. Πως μπορούσε ένας άνθρωπος να αλλάξει την πορεία μιας τάξης;». Στο ίδιο, σελ. 225.

¹¹⁰⁶ Ανάμεσα στις υπόλοιπες καταδικαστικές για τους πρόκριτους αναφορές, παρατίθεται και η φράση που τους αποδίδεται: «Τι ζητούσαν όλοι αυτοί οι Ελληνάκηδες με τα θερμασμένα κεφάλια να κάμουν, την ώρα που οι κραταιοί Αυτοκράτορες της Ιερής Συμμαχίας αλώνιζαν με το σπαθί τους την Ευρώπη [...] ας άφιναν το σκλαβωμένο γένος ήσυχο. Είχε το νου του ο Θεός γιαυτό». Στο ίδιο, σελ. 204-205. Στα λόγια αυτά, που ο Λαμπρινός παρουσιάζει ως συμπύκνωση της σκέψης των Ελλήνων εμπόρων του εξωτερικού, επισημαίνεται ξανά η έλλειψη κάθε επαναστατικής διάθεσης από την πλευρά τους. Όμως, εδώ ίσως να διαφαίνεται και μία διάθεση κριτικής προς την «προνοιακή αντίληψη της ιστορίας», κάτι που έκανε νωρίτερα αναφερόμενος σε αυτούς που «νανουρίζονται με του Αγαθάγγελου τις προφητείες». Στο ίδιο, σελ. 30.

¹¹⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 103.

κείμενο του Γληνού βρίσκουμε αντίστοιχες διατυπώσεις.¹¹⁰⁸ Έτσι, οι *Μορφές του Εικοσιένα* μοιάζουν με μια μεταγραφή του *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ* στο πλαίσιο του 1821 και με μία ιστορική τεκμηρίωση του ότι για να είναι αποτελεσματικός ο αγώνας -του παρόντος αλλά και του άμεσου μέλλοντος- πρέπει να εκφράζει τις λαϊκές ανάγκες και να πηγάζει από τις δικές του ιδεολογικές αναπαραστάσεις.¹¹⁰⁹ Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος χαρακτηριστικά αναφέρει πως «Οι *Μορφές του Εικοσιένα* μπορούν να διαβαστούν και ως ένα συμπληρωματικό εγχειρίδιο του *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, ως ένα εγχειρίδιο του καλού εαμικού αγωνιστή»,¹¹¹⁰ τιτλοφορόντας ενδεικτικά το σχετικό βιβλιοκριτικό του κείμενο *Τι είναι και τι θέλει το 1821*. Επίσης, ο Λαμπρινός παραθέτει στοιχεία της οργανωτικής δράσης της Φιλικής ώστε να τα υποδείξει και στους αγωνιστές της εποχής του, είτε προς μίμηση είτε προς αποφυγή. Επισημαίνει εντόνως τον συνωμοτικό χαρακτήρα της¹¹¹¹ και παρουσιάζει αποκρυσταλλωμένα τα στοιχεία που θεωρεί πως χαρακτήριζαν την προετοιμασία και τους στόχους της επανάστασης και κατά συνέπεια πρέπει να αποτελέσουν και τη βάση των αγώνων της εποχής του: «Κοινό μέτωπο» -φράση που παραπέμπει ευθέως στο ΕΑΜ-, «καθαρά εθνικά στοιχεία», «μυστική οργάνωση», «βαλκανική συνεργασία».¹¹¹² Παραθέτει ξεκάθαρα τις απόψεις του για τη συσχέτιση πολιτικής οργάνωσης και πολεμικής επιτυχίας,¹¹¹³ αλλά και για τα συγκεκριμένα πλεονεκτήματα που παρουσιάζει η πολιτική οργάνωση του αγώνα.¹¹¹⁴ Τονίζει, τέλος,

¹¹⁰⁸ «Μα για να πραγματοποιηθούν αυτοί οι σκοποί χρειάζεται [...] ενότητα στην οργάνωση. Η οργάνωση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα δε μπορεί παρά να είναι μία και ενιαία. Ούτε ασύντακτα μπουλούκια, ούτε πολυκέφαλες ομάδες. [...] από μίαν ενιαία οργάνωση, ν' ακολουθάνε μία σταθερή, φωτισμένη πορεία που θα ξέρει τι θα ζητάει και που θα οδηγεί το λαό». Στο ίδιο, σελ. 41, 42.

¹¹⁰⁹ «Γι' αυτό είναι ανάγκη και τα γνωρίσματα του [ενν. του αγώνα] και οι σκοποί του και τα συνθήματα του να βγουν από μέσα από τις ανάγκες και μέσα από τους πόθους του λαού, και τότε μόνο θα οδηγούνε στο σωστό δρόμο για την οργάνωση του». Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Ε.Α.Μ.*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1944, σελ. 36.

¹¹¹⁰ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Τι είναι και τι θέλει το 1821», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002, σελ.210.

¹¹¹¹ Παραθέτουμε ενδεικτικά: «Είναι η παράνομη δράση στη ζωή του αγωνιστή που πρέπει να μεταχειριστεί χίλιους τρόπους για να σκεπάσει τον εαυτό του και να ξεφύγει το μάτι εξουσίας τόσο φοβερής όσο η τουρκική». Γιώργης Λαμπρινός, *Μορφές...*, ό.π., σελ. 94.

¹¹¹² Στο ίδιο, σελ. 203. Ανάλογου προσανατολισμού είναι και το «όχι πια μεγάλα όνειρα για ξενική βοήθεια, οι Μεγάλοι μας γελούν κι ούτε νοιάζονται για τη λευτεριά μας, εμείς θα την κερδίσουμε με τις δικές μας δυνάμεις, παλεύοντας και νικώντας κι αν οι δυνάμεις μας είναι λίγες, μικρές, θα πάμε αντάμα, χέρι με χέρι, με τους άλλους λαούς που έχουν την ίδια ανάγκη και τους ίδιους πόθους με μας». Στο ίδιο, σελ. 243.

¹¹¹³ «Το έργο της επανάστασης είναι ουσιαστικά έργο πολιτικό. Χωρίς την ετοιμασία και το διαφέντεμα του πολιτικού, οι αλλαγές δε σημειώνουν βήματα στην ιστορία.» Στο ίδιο, σελ. 111.

¹¹¹⁴ «Η Φιλική [...] τον έβαλε να βαδίζει στον ίδιο δρόμο της ορθής επαναστατικής πάλης με καθαρούς τους ιδεολογικούς ορίζοντες». Στο ίδιο, σελ. 236. «Με τους τρόπους αυτούς ο Περραιβός πίστευε πως θα μπορούσε να επιβάλει την πειθαρχία, καλλιεργώντας στο λαό τη δημοκρατική συνείδηση και μαζί

τη σημασία της διατήρησης της πολιτικής οργάνωσης για την επίτευξη των μετεπαναστατικών λαϊκών στόχων. Είναι λοιπόν έκδηλη η προσπάθεια του να παρουσιάσει ένα εγχειρίδιο επαναστατικού αγώνα, συγκροτημένο όσο πιο λεπτομερειακά γίνεται, τεκμηριωμένο πάνω στο ιστορικό παρελθόν, αλλά και να δώσει στους αγωνιστές της Αντίστασης, και ειδικώς στους κομμουνιστές μια ισχυρή προγονική εθνική ταύτιση, να τους εμφανίσει ως φορείς μιας εθνικής αγωνιστικής κληρονομιάς, ως συνεχιστές μιας γνήσιας εθνικής δύναμης και να ξεπλύνει έτσι από πάνω τους την σταθερή κατηγορία περί προδοσίας που τους συνόδευε ειδικά μετά την μικρασιατική εκστρατεία και την υιοθέτηση της θέσης για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας και της Θράκης. Άλλωστε, η ταύτιση του ΕΑΜ με τη Φιλική Εταιρεία υπάρχει ήδη στο *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ* όπου ο Γληνός γράφει: «Είναι το σάλπισμα του σημερινού Ρήγα Φεραίου, της σημερινής Φιλικής Εταιρείας».¹¹¹⁵ Αξίζει να επισημάνουμε άλλον έναν κοινό τόπο μεταξύ των δύο έργων. Ο Λαμπρινός παρουσιάζει τους πρόκριτους και τους πλούσιους Έλληνες του εξωτερικού ως ανθρώπους που τυχοδιωκτικά περιμένουν, χωρίς να διακινδυνεύουν, να ολοκληρωθεί ο αγώνας και να δημιουργηθεί το ελληνικό κράτος προκειμένου να διεκδικήσουν την εξουσία. Ο Γληνός, από την πλευρά του, παρουσιάζει με ανάλογο τρόπο τους παλιούς πολιτικούς. Τους κατηγορεί για «παθητική μοιρολατρία και καιροσκοπία»¹¹¹⁶ και πως οι βλέψεις τους θα μπορούσαν να εκφραστούν ως εξής: «Ας περιμένουμε να μας ελευτερώσουν άλλοι και ας καιροσκοπούμε ν' αρπάξουμε το ψητό της εξουσίας, όταν θα είναι ακίνδυνη η αρπαγή και μόνον ωφελήματα θα μας φέρει»¹¹¹⁷. Οι διατυπώσεις του Λαμπρινού είναι πιθανότατα έμμεσες αναφορές στην κυβέρνηση του Καΐρου, την έλευση του Γεώργιου Παπανδρέου και γενικώς την επάνοδο του παλιού πολιτικού κόσμου στα πράγματα μετά την αποχώρηση των Ναζί. Τέλος, οι διαρκείς παραλληλισμοί με τις κομμουνιστικές μεθόδους οργάνωσης μαρτυρούνται και από την ορολογία που χρησιμοποιεί. Παραθέτουμε ενδεικτικά: «στους ορθούς επαναστατικούς δρόμους»,¹¹¹⁸ «οι ανάγκες της ενιαίας πολιτικής γραμμής»,¹¹¹⁹

με την αντίληψη των δικαιωμάτων του και πολεμώντας τη μονοπωλιακή κυριαρχία από τις μεγάλες φάρες». Στο ίδιο, σελ. 252.

¹¹¹⁵ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει...*, ό.π., σελ. 56.

¹¹¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 48.

¹¹¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 48.

¹¹¹⁸ Γιώργης Λαμπρινός, *Μορφές...*, ό.π., σελ. 24

¹¹¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 39.

«αριβίστας»,¹¹²⁰ «έλλειψη καθοδήγησης»,¹¹²¹ «τοπικές οργανώσεις της Φιλικής»,¹¹²² «πολιτική γραμμή».¹¹²³ «το πολίτευμα έγινε λαοκρατικό».¹¹²⁴ Πρέπει εδώ να πούμε πως το *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ* είναι το μόνο κείμενο της αριστερής φιλολογίας όπου έχουμε βρει στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας να γίνεται σαφής υιοθέτηση του σχήματος του τρισχιλιετούς ελληνισμού, βέβαια με συνεκτικό στοιχείο τον αγώνα για την ανεξαρτησία.¹¹²⁵

Αναγκαία συνθήκη για την άρτια πολιτική οργάνωση του αγώνα αποτελεί κατά τον Λαμπρινό η ύπαρξη μίας ηγεσίας με δυνατότητα αποτελεσματικής καθοδήγησης του αγώνα. Ιδιαίτερως η σκιαγράφηση του Σκουφά τον παρουσιάζει να έχει πληθώρα στοιχείων του ιδεοτύπου του κομμουνιστή ηγέτη, που για τους Έλληνες κομμουνιστές της περιόδου εκφράζονταν στο πρόσωπο του Νίκου Ζαχαριάδη και τα στοιχεία που αποδίδονται στον Σκουφά μοιάζουν περισσότερο να αποδίδουν την εικόνα του ηγέτη του ΚΚΕ στα μάτια των μελών του κόμματος.¹¹²⁶ Άλλωστε την έκδοση του 1942 ο Λαμπρινός την είχε αφιερώσει «στον Νίκος μας» εννοώντας τον Ζαχαριάδη. Δεν παραλείπει πάντως και σε άλλα σημεία του βιβλίου να παρουσιάσει

¹¹²⁰ Στο ίδιο, σελ. 76.

¹¹²¹ Στο ίδιο, σελ. 83.

¹¹²² Στο ίδιο, σελ. 94.

¹¹²³ Στο ίδιο, σελ. 96.

¹¹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 118.

¹¹²⁵ «...οι Έλληνες ξέρουν να πεθαίνουν για την λευτεριά, που δεν τους την εχάρισε κανένας ποτέ, παρά πάντα, από τον καιρό του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας ως το 21 και ως σήμερα, την καταχτήσανε με το αίμα τους και με τον ηρωισμό τους». Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Ε.Α.Μ...*, ό.π., σελ. 22. «Μα ο λαός αυτός με την τρισχιλιόχρονη ιστορία που πέρασε μέσα σε τόσες συμφορές χωρίς να χάσει ποτέ την ελπίδα και τη δύναμη της άρνησης απέναντι σε κάθε καταχρητή, δεν θα λυγίσει και τώρα». Στο ίδιο, σελ. 35. «Από τα βάθη μιας τρισχιλιόχρονης ιστορίας σε ατενίζουν οι πρόγονοί σου, οι ήρωες και οι μάρτυρες. Οι αγωνιστές του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, οι αγωνιστές του 21, οι ήρωες των αλβανικών βουνών». Στο ίδιο, σελ. 58.

¹¹²⁶ «Είναι αυτός που έσκαψε κ' έρριξε τα θεμέλια, γερά κι' ασάλευτα. Από το δικό του λαγαρό στοχασμό ξεκαθάρισαν οι πολιτικοί ορίζοντες στους πρώτους κύκλους των Φιλικών [...] Στο δικό του μυαλό χώνεψαν καλά τα ξένα δασκαλέματα μαζί με την εθνική πείρα και μπόρεσε να χαράξει, μ' ευκολία και σιγουριά, τους τρόπους που θα λειτουργούσε ο πελώριος εσωτερικός μηχανισμός της κρυφής Εταιρείας. Μ' αυτόν, τέλος, σοφό δάσκαλο κι οδηγό φωτεινό, καθορίστηκαν οι άξιες δυνάμεις της σκλαβωμένης Ρωμοσύνης με βάση το λαό, λύθηκαν έτσι τα μεγάλα και βασικά προβλήματα του κινήματος και με την οδηγία του πρωτοξεκίνησε και βάδισε, παρ' όλα τα λάθη της, η πολυάνθρωπη οργάνωση της Φιλικής στους ορθούς επαναστατικούς δρόμους ως την επιτυχία του σκοπού της.». Στο ίδιο, σελ. 23, 24. Γενικότερα ο Σκουφάς παρουσιάζεται ως μία εμβληματική μορφή, με κύρια χαρακτηριστικά την αποφασιστικότητα, την λογική και τις οργανωτικές ικανότητες αλλά και ως στοιχείο της ιστορικής νομοτέλειας.

επιπλέον στοιχεία του «ιδεοτυπικού» ηγέτη.¹¹²⁷ Μάλιστα, ο υπερτονισμός του ρόλου του ηγέτη τον οδηγεί κάποιες φορές στο να παρουσιάζει την ιστορική κίνηση σχεδόν σαν να είναι αποτέλεσμα της δράσης των προσωπικοτήτων. Όπως, για παράδειγμα, με τη φράση «Η επανάσταση θα μπορούσε να πάρει άλλο δρόμο αν ο Αναγνωστόπουλος είχε πολιτευθεί όπως στην αρχή. Μα δεν είχε τέτοια δύναμη μέσα του».¹¹²⁸ Επίσης, από κάποιες άλλες διατυπώσεις βλέπουμε πως ο Λαμπρινός διαχειρίζεται το 1821 μέσα από τη σκοπιά της Οκτωβριανής Επανάστασης. Παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα: «Ένας φωτεινός πρόδρομος τους είχε ανοίξει κιάλας το δρόμο, ο Ρήγας. Η ώρα καλούσε τον νέο οδηγό να φανεί, τον πολιτικό πραγματοποιό που θα κατάστρωνε τα νέα σχέδια, κράμα πείρας και νέας μελέτης, και θα προχωρούσε άφοβα στην επαναστατική δράση. Αυτός ήταν ο Σκουφάς».¹¹²⁹ Αν επιχειρήσουμε σε αυτήν την διατύπωση να αντικαταστήσουμε το όνομα «Ρήγας» με το όνομα «Μαρξ» και το όνομα «Σκουφάς» με το όνομα «Λένιν» προκύπτει το σχήμα (σε εξαιρετικά αδρές γραμμές βέβαια) της Οκτωβριανής Επανάστασης. Άλλωστε, η θέαση του Ρήγα ως «θεωρητικού» και όχι ως «πολιτικού» είναι μια τεράστια ιστορική παράβαση και δεν μπορεί να εξυπηρετεί άλλον σκοπό παρά αυτόν τον παραλληλισμό.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει η -αμιγώς μαρξιστική- κατάταξη του Τσακάλωφ στην κατηγορία του ταξικού αποστάτη. Είναι αξιοσημείωτη η επιμονή του Λαμπρινού στην παρουσίαση αυτής της διάστασης του Γιαννιώτη Φιλικού. Ο Φίλιππος Ηλιού αποδίδει το γεγονός στο ενδεχόμενο να θεωρεί ο Λαμπρινός τον εαυτό του επίσης ως έναν «ταξικό αποστάτη».¹¹³⁰ Αντιστοίχως, ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος ερμηνεύει ως αιτία της παρουσίας του Τσακάλωφ στον κύκλο των βιογραφούμενων προσώπων, τον «εαμικό εθνικο-λαϊκό συμβιβασμό» που επέβαλλε τη συμμετοχή μη λαϊκών στοιχείων στις τάξεις του ΕΑΜ.¹¹³¹ Αλλά κρίνουμε πως ο Λαμπρινός θέλει ταυτόχρονα να καταδείξει και τα όρια αυτής της συστράτευσης. Για αυτό το λόγο και

¹¹²⁷ «...σα συνωμότης και σαν οργανωτής, άνθρωπος της δράσης και της πένας, ενθουσιώδης πατριώτης και φλογερός τραγουδιστής, αρχηγός πολέμου και πνευματικός οδηγός, παιδί του λαού και απόστολος της λευτεριάς του». Στο ίδιο, σελ. 237.

¹¹²⁸ Στο ίδιο, σελ. 84.

¹¹²⁹ Στο ίδιο, σελ. 44.

¹¹³⁰ Φίλιππος Ηλιού, «Ένα βιβλίο της εποχής του: η λαϊκοδημοκρατική εκδοχή της ιστορίας», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002, σελ. 206.

¹¹³¹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Τι είναι και τι θέλει το 1821», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002, σελ. 211

σκιαγραφεί τον Τσακάλωφ ως έναν άνθρωπο που «Όλη την υπόθεση του λυτρωμού των ραγιάδων την έκλεισε μονάχα μέσ' στο αίσθημα του»¹¹³². Ακόμη και κάποια στοιχεία της συμπεριφοράς του, όπως, για παράδειγμα, τις ψυχολογικές μεταπτώσεις του και την συνεπακόλουθη απουσία σταθερού επαναστατικού προσανατολισμού, τα αποδίδει αποκλειστικά στην ταξική του καταγωγή. Επίσης, επισημαίνουμε ενώ η έννοια του «ταξικού αποστάτη» αφορά την ταξική πάλη, ο Λαμπρινός την χρησιμοποιεί για να ερμηνεύσει μία περίπτωση εθνικού αγώνα. Με αυτήν την υπερβολικά διασταλτική χρήση της έννοιας, φαίνεται η αλήθεια αυτού που ο Ασδραχάς επισημαίνει, ότι δηλαδή ο Λαμπρινός είναι αιχμάλωτος «ενός διανοητικού σχήματος»¹¹³³ και πως στο έργο του εντοπίζεται το φαινόμενο του «εκμοντερνισμού», δηλαδή της πρόσληψης του παρελθόντος με βάση τις κατηγορίες του παρόντος.¹¹³⁴

Η περιγραφή της διαδικασίας με την οποία οι περιοχές όπου κατοικούν ελληνικοί πληθυσμοί αρχίζουν να διαμορφώνουν σχέσεις επικοινωνίας και άρα συνθήκες ενότητας,¹¹³⁵ θυμίζει έντονα τις διατυπώσεις του Μαρξ και του Ένγκελς στο *Μανιφέστο* αναφορικά με τη διαδικασία σχηματισμού των εθνικών κρατών,¹¹³⁶ κάτι που συναντιέται και στον Ζεύγο.¹¹³⁷ Γενικώς, υπάρχουν πολλά στοιχεία που αποτελούν κοινούς τόπους των *Μορφών του Εικοσιένα* και της *Σύντομης Μελέτης*, όπως η κατηγορία που απευθύνουν προς τους φορείς της επίσημης ιστοριογραφίας πως εξετάζουν το 1821 έχοντας ως κεντρικό αναλυτικό εργαλείο την Μεγάλη Ιδέα, ο

¹¹³² Γιώργης Λαμπρινός, *Μορφές...*, ό.π., σελ. 212.

¹¹³³ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Ο γνήσιος λαϊκισμός του Γιώργη Λαμπρινού», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002, σελ. 203.

¹¹³⁴ Στο ίδιο, σελ. 202.

¹¹³⁵ «Από χρόνους μπροστά, οι νέοι εσωτερικοί όροι, με την ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης, πάνε να δέσουν με το ίδιο νήμα τους ρωμιούς σε μια κοινότητα δεσμών οικονομικής και κοινωνικής ζωής. [...] Το εμπόριο δένει με νέους δεσμούς τους ανθρώπους ενός τόπου. [...] ο μίζερος τοπικισμός υποχωρεί στις πλατύτερες ανάγκες μιας κοινωνίας, ενός έθνους». Γιώργης Λαμπρινός, *Μορφές...*, ό.π., σελ. 26.

¹¹³⁶ «Συναθροίζοντας τον πληθυσμό, συγκεντρώνοντας τα μέσα παραγωγής και συσσωρεύοντας την ιδιοκτησία σε λίγα χέρια, η αστική τάξη αίρει όλο και περισσότερο τη διασπορά των μέσω παραγωγής, της ιδιοκτησίας και του πληθυσμού. Αναγκαίο επακόλουθο όλων αυτών υπήρξε ο πολιτικός συγκεντρωτισμός. Επαρχίες ανεξάρτητες ή μόνο χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους, με διαφορετικά συμφέροντα, νόμους, κυβερνήσεις και τελωνεία συνενώθηκαν σε ένα έθνος, μία κυβέρνηση [...], ένα εθνικό και ταξικό συμφέρον». Καρλ Μαρξ, Φρήντριχ Έγκελς, *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος...*, ό.π., σελ. 36.

¹¹³⁷ «Στο σύνθετο προτσές αυτών των κοινωνικο-οικονομικών πνευματικών εξελίξεων και των εθνικο-θηρησκευτικών ταξικών αγώνων διαμορφώνεται το ελληνικό έθνος και φανερώνεται η εθνική συνείδηση του. Οι ανταλλαχτικές σχέσεις συνδέουν τις διάφορες επαρχίες και δημιουργούν κοινότητα συμφερόντων. [...] Οι ταξικοί αγώνες βάζουν τη δική τους σφραγίδα». Γιάννης Ζεύγος, *Σύντομη μελέτη...*, ό.π., σελ. 28.

κεντρικός επαναστατικός ρόλος των λαϊκών μαζών, η κριτική που ασκούν στις οργανωτικές και πολιτικές αδυναμίες των ηγετών της Φιλικής¹¹³⁸ και οι ευθύνες που τους αποδίδουν για την μετεπαναστατική εξέλιξη των πραγμάτων, για να αναφέρουμε μόνο τα σημεία που δεν συναντάμε στον Κορδάτο. Όμως, αυτό που είναι σημαντικά διαφορετικό μεταξύ τους είναι η παρουσίαση της κύριας εσωτερικής ταξικής σύγκρουσης του 1821. Το σχήμα του Λαμπρινού, ίσως και λόγω της δομής του έργου με τις διαδοχικές βιογραφίες, δεν είναι τόσο λεπτολογημένο όσο του Ζεύγου. Έτσι, αναδεικνύει ένα δίπολο «λαός-προνομιούχα στρώματα», όπου αφενός δεν φαίνεται ως πρωταγωνιστικός ειδικά ο ρόλος των αγροτών, αφετέρου στα προνομιούχα στρώματα κατατάσσονται κυρίως οι πρόκριτοι και οι Φαναριώτες, ενώ οι αστοί καταλαμβάνουν αισθητά μικρότερο μέρος της αφήγησης και μένουν στο περιθώριο της, όπως και ο κλήρος. Πάντως, το σχήμα του Ζεύγου πρέπει να επηρέασε τον Λαμπρινό, που θα είχε την ευκαιρία να το δει μέσα από την αρθρογραφία του 1933 στην *ΚΟΜΕΠ*. Άλλωστε, «στην ακριβή μνήμη του Γιάννη Ζεύγου» αφιέρωσε το 1947 το βιβλίο του *Το δημοτικό τραγούδι*.

Ένα κείμενο που διασαφηνίζει τον τρόπο που συμπλέκονται η οπτική του ΚΚΕ για το 1821 με την αντίστοιχη για το πολιτικό παρόν του έθνους κατά την διάρκεια της Κατοχής, δημοσιεύτηκε από το ΚΚΕ το 1943. Ήταν η μπροσούρα *Το εθνικό μας πρόβλημα και το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας* που κυκλοφόρησε ως ξεχωριστή έκδοση της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*, στην οποία δεν αναφέρεται συγγραφέας. Κεντρική θέση του κειμένου είναι πως το εθνικό πρόβλημα δεν έχει επιλυθεί, με την σημασία της πλήρους εθνικής ανεξαρτησίας, κάτι που δεν επιτρέπει στο λαό να λύσει και τα εσωτερικά κοινωνικά και πολιτικά ζητήματά του, που αποτελούν εκκρεμότητες από τον καιρό του Ρήγα και το 1821, και να παράξει σύγχρονο πολιτισμό. Αυτόν τον στόχο το «εργαζόμενο έθνος»¹¹³⁹ -όρος που αναφέρεται και στην *Σύντομη Μελέτη* από τον Ζεύγο και χρησιμοποιείται ως ισοδύναμο του λαού- επιθυμεί να τον επιτύχει μετά την απελευθέρωση, για αυτό και τον κάνει στοιχείο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Το κείμενο ταυτίζει τον αγώνα για την εθνική

¹¹³⁸ Για παράδειγμα, για την επιμονή τους στην προσπάθεια αναζήτησης του επικεφαλής της Εταιρείας στα ανώτερα στρώματα και στην τσαρική Ρωσία ή για το ότι δεν οργάνωσαν κεντρική εξουσία με δημοκρατικά και φιλολαϊκά χαρακτηριστικά, κατά τα πρότυπα των καθεστώτων του Λυκούργου Λογοθέτη στη Σάμο και του Αντώνη Οικονόμου στην Ύδρα.

¹¹³⁹ Στο ίδιο, σελ. 5.

ανεξαρτησία με τον αγώνα για τη δημοκρατία -μάλιστα χαρακτηρίζει και το ίδιο το εθνικό συναίσθημα όλων των λαών ως καθαυτό «προοδευτικό κίνητρο»-¹¹⁴⁰ και έτσι πολιτικοποιεί εκ νέου και εναλλακτικά την ίδια την έννοια του έθνους, προκειμένου να της προσδώσει ένα ριζοσπαστικό πολιτικό περιεχόμενο που να συνάδει με τους στόχους του ΚΚΕ.¹¹⁴¹ Με αυτήν την ευκαιρία αναδεικνύεται το νήμα που διατρέχει την πρόσληψη της ιστορίας του νεοελληνικού έθνους από το ΚΚΕ. Πρόκειται για ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο Αγώνα-Θυσίας-Προδοσίας. Αυτό το σισύφειο συνεχές, υποστηρίζει το ΚΚΕ, πραγματοποιείται στο 1821, όπου «οι “ελεύτεροι” Έλληνες δεν απόχτησαν ούτε δημοκρατικές ελευθερίες, ούτε γης, ούτε άλλα δικαιώματα. Έμειναν σκλάβοι στη μοναρχία κι στην ολιγαρχία των τζακιών»,¹¹⁴² μετά στον πόλεμο του 1897 που θεωρείται πως ήταν «εικονικός» ώστε να δικαιολογηθεί η παραπομπή της Ελλάδας στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο από τις ξένες δυνάμεις, έπειτα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την αμαχητί παράδοση του οχυρού Ρούπελ και της Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης στις δυνάμεις της Γερμανίας και της Βουλγαρίας, στην εκστρατεία στην Ουκρανία κατά των μπολσεβίκων, από εκεί στην Μικρασιατική Καταστροφή, στην «προδοσία» της παράδοσης του στρατού στους Γερμανούς το 1941 και τέλος στην Κατοχή και την στάση του άρχοντος συγκροτήματος, της «μοναρχο – πλουτοκρατικής συμμορίας», κατά της Αντίστασης.¹¹⁴³ Την ρήξη με αυτό το συνεχές επιδιώκει να φέρει τώρα το ΕΑΜ, διεκδικώντας έτσι να γίνει όχι μόνο ο βασικός φορέας του αντικατοχικού αγώνα, αλλά κάτι πολύ περισσότερο: μια ιστορική τομή στην εξέλιξη του έθνους, μια βαθιά αναγεννητική δύναμη που θα οδηγήσει το έθνος για πρώτη φορά στην πραγματική του ελευθερία και ανάπτυξη, δείχνοντας την ταύτιση εθνικής και κοινωνικής

¹¹⁴⁰ «Η πλουτοκρατία κάθε χώρας εκμεταλλεύεται το εθνικό αίσθημα των λαών της πούναι προοδευτικό κίνητρο». Στο ίδιο, σελ. 8.

¹¹⁴¹ «Μαζί με την εθνική σκλαβιά, να γκρεμίσει και την εσωτερική, την πολιτική τυραννία, να γλυτώσει απ' τη φτώχεια, την αμορφωσιά, τις αρρώστιες. Γι' αυτό απ' τον καιρό του Ρήγα βρίσκεται σε επαναστατικό οργασμό. Γι' αυτό θυσιάστηκε στα 1821 και καθιέρωσε τότε τα δημοκρατικά πολιτεύματα. [...] Ο πόθος της εθνικής αποκατάστασης ήταν και είναι πόθος προοδευτικός, δημοκρατικός και οι εθνικο-απελευθερωτικοί αγώνες του λαού ήταν και είναι αγώνες προοδευτικοί». Στο ίδιο, σελ. 5.

¹¹⁴² Στο ίδιο, σελ. 12.

¹¹⁴³ «Όλη η Νεοελληνική ιστορία, είναι ιστορία από προδοσίες της μοναρχο – πλουτοκρατικής συμμορίας: Αναφέρουμε τον εικονικό πόλεμο του 1897, που τον έκαμε το Παλάτι για να επιβάλουν οι ξένοι το Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, το Ρούπελ και τη Μακεδονία στα 1916 – 17, την εκστρατεία της Ουκρανία στα 1919, τη συφορά του 1922, την προδοσία του μετώπου τον Απρίλη του 1941, την τωρινή τους 5φαλαγγίτικη πολιτική». Στο ίδιο, σελ. 5-6.

απελευθέρωσης.¹¹⁴⁴ Άρα και στην ολοκλήρωση των εκκρεμών από το 1821 ζητημάτων, αφού η «λαϊκή δημοκρατία» που μεταπολεμικά θα αποφασίσει ο λαός να επιβάλει, μεταξύ άλλων «θα κάνει βαθιές μεταρρυθμίσεις, θα δώσει τη γη των τσιφλικάδων, των μοναστηριών και του κράτους στους αγρότες».¹¹⁴⁵ Φτάνει, μάλιστα, να πει πως το ΚΚΕ «είναι ο πρωταθλητής στον εθνικό αγώνα»¹¹⁴⁶ και πως από την ίδρυσή του «ακολουθεί την μόνη εθνική πολιτική».¹¹⁴⁷

Σημαντικό επιμέρους στοιχείο είναι η θέση πως το εθνικό ζήτημα είναι αδύνατο να λυθεί στον καπιταλισμό «και να αφεθούν ελεύτεροι οι λαοί να αυτοδιατεθούν», διότι η οικονομική ελίτ κάθε χώρας εξάπτει τον εθνικισμό του δικού της λαού, που διατυπώνεται ξεπερνώντας έτσι και την σχετική επιφύλαξη που είδαμε πως είχε για το ζήτημα ο Λένιν. Επίσης, υπάρχει μια έντονη βαλκανική οπτική με τις αναφορές για την Βαλκανική Δημοκρατική Ομοσπονδία που σχεδίαζε ο Ρήγας αλλά χωρίς να υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες, για τους σχεδιασμούς των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων «για να ναι τα Βαλκάνια διαιρεμένα»,¹¹⁴⁸ και για την ανάγκη για διαβαλκανική ειρήνη και συνεργασία¹¹⁴⁹ -όχι όμως και για Βαλκανική Ομοσπονδία- προφανώς ως απάντηση αφενός στην κατηγορία προς το ΚΚΕ περί προδοσίας της Μακεδονίας υπέρ των Βούλγαρων, αφετέρου στους μεγαλοϊδεατικούς σχεδιασμούς εναντίον των βαλκανικών κρατών.¹¹⁵⁰ Τέλος, σε αυτό το πλαίσιο το κείμενο επιμένει πως το ΚΚΕ και ο ελληνικός λαός δεν αγωνίζονται για να κάνουν την Ελλάδα δορυφόρο της ΕΣΣΔ, αλλά πως μετά τον πόλεμο θα είναι «Φίλος και στους τρεις μεγάλους συμμάχους», αφού «Η Ελλάδα δεν θα γίνει σφαίρα επιρροής καμιάς ξένης δύναμης»,¹¹⁵¹ θυμίζοντας τη θεωρία των «δύο πόλων» που αργότερα υιοθέτησε ο Νίκος Ζαχαριάδης.

¹¹⁴⁴ «Τώρα το έθνος διδαγμένο απ' τις πολύχρονες προδοσίες, χειραφετήθηκε απ' τους εμπόρους των πόθων και αγώνων του. Ενώθηκε στο ΕΑΜ και πολεμάει ενάντια στου Γερμανό – Βούλγαρους επιδρομείς». Στο ίδιο, σελ. 6.

¹¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 34-35.

¹¹⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 20.

¹¹⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 23.

¹¹⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 14.

¹¹⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 44.

¹¹⁵⁰ «Κυκλοφορούν χάρτες, βγάνουν προγράμματα και διεκδικούν τη μισή Βαλκανική. Τη μισή Βουλγαρία, Σερβία, Αλβανία». Στο ίδιο, σελ. 25.

¹¹⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 41.

Στις 22 Οκτωβρίου 1944, χρονιά της αποχώρησης των ναζί από την Ελλάδα, εκφωνήθηκε ο Λόγος του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία. Σε αυτόν συμπεκνώνεται η νεοπαγής θεώρηση του έθνους που συγκροτείται εντός της Εθνικής Αντίστασης και της ΕΑΜικής εμπειρίας. Αποτυπώνεται αυτό που θα ονομάζαμε «έθνος-λαός», δηλαδή ένα νέο περιεχόμενο της έννοιας του ελληνικού έθνους και του ιστορικού παρελθόντος του, μίξη στοιχείων παραδοσιακών νοοτροπιών και αριστερής διανόησης, ζυμωμένα μέσα στην εμπειρία της Εθνικής Αντίστασης. Ο Βελουχιώτης φιλτράρει το 1821 μέσα από την εμπειρία του μεταξικού καθεστώτος και της Αντίστασης, αλλά και μέσα από τις προοπτικές του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους. Όπως επισημαίνει ο Κοταρίδης, ο Βελουχιώτης στο τέλος απαντά στο ερώτημα «ποιος δικαιούται να κυβερνά», αποκλείοντας όσους συνεργάστηκαν με τους ναζί.¹¹⁵² Ξεκινάει καταφάσκοντας στην σύνδεση αρχαίας και νέας Ελλάδας - μιλώντας, όμως, για τη «χώρα» και όχι για το λαό ή το έθνος, κάτι που έχει τη σημασία του και μοιάζει με την κόκκινη γραμμή που θέτει ο Βελουχιώτης στην μετάφραση των μαρξιστικών προσεγγίσεων στη γλώσσα των λαϊκών αναπαραστάσεων- χωρίς να αναφέρεται ούτε για μια στιγμή στο Βυζάντιο, ενώ καταφέρεται εναντίον των θέσεων του Φαλμεράϋερ, μιλώντας για «ελληνική φυλή».¹¹⁵³ Παραμερίζει όμως αμέσως αυτήν την συζήτηση και υποστηρίζει πως η ελληνικότητα του λαού αποδείχθηκε μέσω της επανάστασης του 1821.¹¹⁵⁴ Έτσι, δεν αναφέρεται σε προφανείς εκδηλώσεις του έθνους, όπως για παράδειγμα στη γλώσσα, αλλά σε ένα γεγονός υλικό και συγκρουσιακό, με συμμετοχές και αποκλεισμούς, φίλους και εχθρούς, εντός της ίδιας πολιτισμικής κοινότητας, της ελληνικής. Στους εχθρούς εντάσσει τους «ντόπιους κοτζαμπάσηδες» λόγω των υλικών συμφερόντων

¹¹⁵² Κωστής Παπακόγκος, Νίκος Κοταρίδης (επιμέλεια), *Ο Άρης στη Λαμία*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2006, σελ. 84.

¹¹⁵³ «Κάποτε η γωνιά αυτή της γης που πατάμε και λέγεται Ελλάδα είτανε δοξασμένη κι ευτυχισμένη κι είχε ένα πολιτισμό που επί 21/2 χιλιάδες χρόνια συνεχίζει να παραμένει και να θαυμάζεται απ' όλο τον κόσμο. Κανένας σοφός ή άσοφος δεν μπορεί μέχρι σήμερα να γράψει ούτε μια λέξη, αν δεν αναφερθεί στα έργα που άφησαν οι δημιουργοί αυτού του πολιτισμού, που λέγεται αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Κάποτε, λοιπόν, η χώρας μας είτανε δοξασμένη, μα αργότερα την υποδούλωσαν κι έχασε την παλιά της αυτή δόξα. Μα ύστερα από κάμποσα χρόνια η χώρα μας σηκώθηκε στο ποδι κι ύστερα από σκληρούς αγώνες ενάντια στη σκλαβιά, πάλι λευτερώθηκε. Στην εποχή της σκλαβιάς, πέρασε σκληρά, μαύρα χρόνια και πολλοί "έξυπνοι", ανάμεσά στους οποίους και κάποιος Φαλμεράγιερ, ισχυρίστηκαν πως η ελληνική φυλή έσβησε κι ότι αυτή διασταυρώθηκε μ' άλλες φυλές, που δεν έχουν τίποτα το κοινό με την αρχαία ελληνική φυλή». Στο ίδιο, σελ. 48.

¹¹⁵⁴ «Μα ό,τι κι αν πούνε, αυτό δεν έχει καμιά αξία. Την ελληνικότητά μας την αποδείξαμε. Γεγονός είναι ότι η χώρα μας ξεσηκώθηκε και ξαναγένηκε πάλι λεύτερη». Στο ίδιο, σελ. 48.

τους και της συνεργασίας με τους Οθωμανούς.¹¹⁵⁵ Ο Βελουχιώτης διαχειρίζεται την επανάσταση βάζοντας στο ρόλο του «κακού» τους κοτζαμπάσηδες, αλλά δεν αναφέρεται σε αυτούς μαρξιστικά, δηλαδή ταξικά, ως γαιοκτήμονες, αλλά ως ανθρώπους της εξουσίας και ως «αντίδραση». Επίσης, δεν αναφέρει κάτι για τους αστούς. Με αυτά τα στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι ο Βελουχιώτης αρθρώνει ένα ερμηνευτικό σχήμα που δεν ταυτίζεται ούτε με την ερμηνεία του Κορδάτου, ούτε με αυτή του Ζεύγου. Έτσι, κατατάσσει μεν στην «αντίδραση» μόνο τους κοτζαμπάσηδες, τουλάχιστον ρητώς, όπως ο Κορδάτος. Δεν κατατάσσει όμως τους αστούς στις δυνάμεις που έκαναν την επανάσταση, σπάζοντας έτσι το κορδατικό σχήμα. Ίσως αυτό να είναι βασικά μια επιλογή για να αποφύγει μία έντονα ταξική φόρτιση του λόγου του, αφού άλλωστε παρακάτω παρουσιάζει το ΚΚΕ να μην επιδιώκει άμεσα την μετάβαση στον κομμουνισμό, αλλά να αναγνωρίζει δημοκρατικά στον λαό το δικαίωμα να αποφασίσει σχετικώς και στο απώτερο μέλλον. Αντανακλά, πιθανότατα, και τις συμμαχίες και τους τακτικούς συμβιβασμούς που είχε αρθρώσει το ΚΚΕ μέσα στην Αντίσταση και έπρεπε να διαχειριστεί για την επόμενη μέρα.

Ο Βελουχιώτης επισημαίνει την μεγάλη συμβολή του Ρήγα στην επανάσταση. Τοποθετεί, μάλιστα, τον Καποδίστρια στην άλλη άκρη του πολιτικού άξονα και τον κατατάσσει στην γενική κατηγορία της «αντίδρασης», στην οποία έχει προσάψει πως εξόντωσε τον Ρήγα.¹¹⁵⁶ Έτσι, βγάζει τον Καποδίστρια και όσους αντιπροσώπευαν αντιδραστικές ιδέες έξω από την ιδεολογική και ηθική επικράτεια της επανάστασης, άρα και από το δικαίωμα να την επικαλούνται. Θεωρεί πως η «ελληνική αντίδραση» ήταν αυτή που «οργάνωσε» τους δύο εμφυλίους για να εμποδίσει την εξέλιξη της

¹¹⁵⁵ «Αυτό κανείς δεν τόθελε. Ούτε οι ξένοι βασιλιάδες, ούτε οι ντόπιοι κοτζαμπάσηδες. Οι ξένοι δεν το θέλανε, γιατί φοβισμένοι από τη γαλλική επανάσταση, χτυπούσαν όλες τις εξεγέρσεις και δημιούργησαν γι' αυτό μεταξύ τους την Ιερή Συμμαχία. Οι ντόπιοι κοτζαμπάσηδες γιατί τάχανε καλά με τους Τούρκους και ξεζουμίζανε το λαό». Στο ίδιο, σελ. 49.

¹¹⁵⁶ «Ας ούρλιαζε η αντίδραση. Ας υπόγραφε άτιμα χαρτιά, σαν αυτό που υπογράφηκε στη διάσκεψη της Βιέννης στα 1815, κάτω από οποίο έβαλε την υπογραφή του κι ο πολύς Γιάννης Καποδίστριας και που διαλάμβανε, ότι όχι μόνο δε θα ευνοηθεί και επιτραπεί ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα στην Ελλάδα, μα και θα πνιγεί στο αίμα αν ξεσπάσει. Ο Γιάννης Καποδίστριας, που μας τον παρουσιάζουν στα σχολεία σα μεγάλο και τρανό, με προτομές και πορτραίτα, είνε ο πρώτος καταστροφέας της Ελλάδας. Μα ό,τι έκανε δεν το έκανε σαν Καποδίστριας, μα σαν εκπρόσωπος όλης της ελληνικής αντίδρασης». Στο ίδιο, σελ. 50.

επανάστασης.¹¹⁵⁷ Τους ανθρώπους της «αντίδρασης» τους κατηγορεί πως μπήκαν τελικά στον αγώνα «για να ευνουχίσουν το λαϊκό απελευθερωτικό κίνημα», κάτι που βλέπει πως κατάφεραν μετά το τέλος της επανάστασης. Και αποτυπώνει άμεσα και γλαφυρά μια γενεαλογία της καθυπόταξης του πραγματικού επαναστατικού φρονήματος του ελληνικού λαού από τις εσωτερικές και εξωτερικές δυνάμεις της «αντίδρασης» που ξεκινάει με τον Καποδίστρια, φτάνει στον Μεταξά¹¹⁵⁸ και καταλήγει σε αυτούς που μετά την απελευθέρωση και πάλι «είναι οι οργανωτές του εμφυλίου πολέμου».¹¹⁵⁹ Από αυτήν την άποψη, το ΕΑΜ και η Αντίσταση είναι στο λόγο του Βελουχιώτη ό,τι και στο *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*.¹¹⁶⁰ Μια τομή στην νεότερη ιστορία του έθνους, η ολοκλήρωση του 1821, ο φορέας διά του οποίου ο ίδιος ο ελληνικός λαός επιλύει αυτήν την τεράστια ιστορική εκκρεμότητα και υλοποιεί την απελευθέρωσή του. Θα λέγαμε, δηλαδή, πως το ΕΑΜ, με τον απρόβλεπτο τρόπο που επιφυλάσσει το αστάθμητο της ζωής, γίνεται ο φορέας διά του οποίου ο λαός θα υλοποιούσε την ολοκλήρωση των αστικοδημοκρατικών εκκρεμοτήτων, για τις οποίες τόσο λόγο έκανε το ΚΚΕ. Το αν το ΚΚΕ σχεδίαζε να υλοποιήσει επί τόπου και το δεύτερο στάδιο είναι κάτι που ξεφεύγει από τις μέριμνες της παρούσας μελέτης, παρότι κρίνουμε πως η ιστορική έρευνα έχει τεκμηριώσει απολύτως πειστικά το αντίθετο.¹¹⁶¹ Το δεδομένο είναι πως τελικά ο Βελουχιώτης εκθέτει εδώ όχι το σύνολο, αλλά τον πολιτικό πυρήνα της ερμηνευτικής και πολιτικής γραμμής του «προδομένου 1821» που αρθρώνεται μέσα από το έργο του Ζεύγου, ζωογονημένο και χρωματισμένο από την Κατοχή -την οποία παρουσιάζει ως

¹¹⁵⁷ «Επί 7 ολόκληρα χρόνια πάλαιναν οι προπάτορές μας, παρά το γεγονός ότι η ελληνική αντίδραση, δυο φορές, το 1823 και 1825, οργάνωσε τον εμφύλιο πόλεμο για να σπάσει ακριβώς τους αγώνες αυτούς». Στο ίδιο, σελ. 51.

¹¹⁵⁸ «Οι κοτζαμπάσηδες, όμως, βλέποντας ότι δεν τους είτανε δυνατό να συγκρατήσουνε το λαό και φοβούμενοι την οργή του, αναγκάστηκαν να κόψουν τη συνεργασία τους με τους καταχτητές και για να ευνουχίσουν το λαϊκό απελευθερωτικό κίνημα, πήρανε όλοι μέρος στην επανάσταση κι έτσι αυτή πήρε χαρακτήρα πανεθνικό. [...] Με την επικράτηση της επανάστασης αμέσως οι δικοί μας κοτζαμπάσηδες επιβλήθηκαν πάνω στη χώρα μας. Η αντίδραση, ντόπια και ξένη, για να ευνουχίσει το λαϊκό χαρακτήρα του κινήματος και να επιβάλει νέα σκλαβιά, χρησιμοποίησε όλα τα μέσα. Και στο τέλος το πέτυχε. Η αρχή έγινε κολλώντας στο σβέρκο της πατρίδας μας αυτόν που σας είπα πρωτύτερα: τον Καποδίστρια. Ο Γιάννη Καποδίστριας από την ανασύσταση του ελληνικού κράτους άρχισε την καταστροφή της χώρας μας, κι ένας άλλος Γιάννης, ο Μεταξάς, έβαλε σ' αυτήν το καπάκι». Στο ίδιο, σελ. 51-52.

¹¹⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 75.

¹¹⁶⁰ Σημειώνουμε πως και ο Βελουχιώτης ονομάζει το ΕΑΜ «νέα Φιλική Εταιρεία», όπως και ο Γληνός. Στο ίδιο, σελ. 58.

¹¹⁶¹ Ενδεικτικώς, Φίλιππος Ηλιού, «Η πορεία προς τον Εμφύλιο: Από την ένοπλη εμπλοκή στην ένοπλη ρήξη», στο Ηλίας Νικολακόπουλος, Αλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003.

αποτέλεσμα της τελευταίας εσωτερικής προδοσίας σε βάρος του ελληνικού λαού¹¹⁶² και την Αντίσταση, αλλά πιθανότατα και το ίδιο τη σχήμα της αστικοδημοκρατικής επανάστασης με τάσεις γρήγορης μετατροπής στην προλεταριακή. Για αυτό και δεν υπάρχει ξεχωριστή αναφορά στα αγροτικά στρώματα, αλλά γενικώς στο λαό, αφού συνδέει τους αγωνιστές του 1821 με τους αγωνιστές της Αντίστασης. Όπως επισημαίνει ο Κοταρίδης, ο Βελουχιώτης ισορροπεί ανάμεσα στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας και του 1821 και την ανάγκη να την μεταφράσει στο γλωσσικό και συμβολικό-αξιακό σύμπαν των ανθρώπων στους οποίους απευθύνεται. Αυτό δεν σημαίνει μόνο μια εκλαΐκευση των ερμηνευτικών σχημάτων, αλλά και την ανάγκη να συνδεθεί το ΕΑΜ και το ΚΚΕ με στοιχεία εκ των προτέρων θετικά φορτισμένα στην συνείδηση των ανθρώπων. Πέρα από την έννοια της πατρίδας, σε αυτά ανήκουν και η τάξη, η αρμονία και η ηθική.¹¹⁶³ Για αυτό ο Βελουχιώτης παρουσιάζει την περίοδο από το 1821 ως τις μέρες του ως μια συνθήκη αταξίας, στην οποία έρχεται να βάλει τέλος η Αντίσταση και το ΕΑΜ. Δηλαδή, ερμηνεύει το παρελθόν με τρόπο συμβατό με τις λαϊκές προσλαμβάνουσες, αναγνώσεις και επιθυμίες, δημιουργώντας έτσι ένα ερμηνευτικό κανάλι μέσα στο οποίο μπορεί να διοχετεύσει την δράση του ΚΚΕ, να την μορφοποιήσει και να την συνδέσει πια με τις αξίες αυτών των παραδοσιακών περιβαλλόντων στα οποία απευθύνεται. Κι έτσι, τελικά, η επιδίωξη και επίτευξη των εσωτερικών κοινωνικών στόχων του ΚΚΕ δεν φαίνεται στα μάτια των ανθρώπων ως μια τρομακτική ανατροπή, αλλά, αντιθέτως, ως μια απαραίτητη αποκατάσταση της αρμονίας και όλων των παραδοσιακών αξιών που έχουν διαταραχθεί.¹¹⁶⁴ Διότι τελικά, «Η ανάληψη και η διεκπεραίωση της ανατροπής και της ρήξης στη ζωή των ανθρώπων δεν μπορεί να αναληφθεί παρά μονάχα όταν αναγνωρίζεται ο φορέας της εξέγερσης ως φορέας των θεμελιωδών αξιών της κοινωνίας που απειλούνται»,¹¹⁶⁵

¹¹⁶² «Έχουμε ντοκουμέντα στα χέρια μας, που μας αποδείχνουν, ότι οι άνθρωποι αυτοί είχαν σκοπό να ρίξουν μόνο τρεις τουφεκιές στο Αλβανικό μέτωπο κι ύστερα να μας παραδώσουν στους φασίστες. Υπάρχουν ντοκουμέντα που μας πείθουν ότι το Νοέμβρη προς το Δεκέμβρη του 1940 μπορούμε να πετάξουμε τους Ιταλούς στη θάλασσα. Μα αυτοί συγκρατούσαν το στρατό μέχρι που να λύσει το στρατιωτικό της πρόβλημα η Γερμανία στην Ευρώπη κι ύστερα να δικαιολογηθούν ότι δεν μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα με δυο κολοσσούς». Στο ίδιο, σελ. 55.

¹¹⁶³ Στο ίδιο, σελ. 110, 112.

¹¹⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 122.

¹¹⁶⁵ Στο ίδιο, σελ. 133.

αλλά κι αν δεν συνδυάζεται με παραδοσιακές πρακτικές, όπως είναι εν προκειμένω οι πρακτικές ανταρσίας του παραδοσιακού πολιτικού πολιτισμού.¹¹⁶⁶

Η απόληξη αυτού του σχήματος είναι το ότι με την Αντίσταση χαράσσεται μια γραμμή αποκλεισμού από το έθνος όσων δεν πολέμησαν για την ελευθερία του και προσπάθησαν να καθυποτάξουν το λαό. Η Αντίσταση, λοιπόν, δίνει για πρώτη φορά στην Αριστερά την ευκαιρία όχι απλώς να ενταχθεί στις δυνάμεις του έθνους, μα να το κάνει με τρόπο επιθετικό. Να πιστοποιήσει το δικό της εθνικό συνανήκειν, ταυτιζόμενη με τον επαναστατικό λαό του 1821¹¹⁶⁷ και με κριτήρια που κάποιους τους πετάνε έξω από αυτό. Τους ανθρώπους που επί Κατοχής λέγανε «Ησυχία, παιδιά, και τάξη». Εκείνους που «δεν έχουν το δικαίωμα να ονομάζονται Έλληνες»,¹¹⁶⁸ φράση που για πρώτη φορά εκφέρεται από την Αριστερά και που ως τότε την άκουγε μόνο να στρέφεται σε βάρος της. Ο Βελουχιώτης γυρίζει στο 1821 για να πάρει μια ιστορική φόρα και πατώντας στην Αντίσταση να κάνει το άλμα προς ένα πεδίο όπου βρίσκονται αυτά που πράγματι αντιλαμβάνεται το ΚΚΕ ως αποκατάσταση ιστορικών κοινωνικών εκκρεμοτήτων, αλλά και η δικαίωση του κόμματος, ζυμωμένη με την εκδίκηση για τις κατηγορίες περί προδοσίας και ανθελληνισμού που πάντα άκουγε. Το ΚΚΕ κερδίζει την αποδαιμονοποίηση του και βγαίνει στην αντεπίθεση. Η Αντίσταση και η Απελευθέρωση κλείνουν, παροδικά, μια ιστορική πληγή. Η χρήση του 1821 από τον Βελουχιώτη επιδρά σε αυτή τη διαδικασία, τόσο ερμηνευτικά, όσο και συγκινησιακά.

Το 1945 είναι η χρονιά που ο Νίκος Μπελογιάννης έγραψε μια μικρή μελέτη με τίτλο *Οι πρώτες μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*. Η μελέτη δεν δημοσιεύτηκε παρά το 1952, λίγο μετά την εκτέλεση του στελέχους του ΚΚΕ και των τριών συντρόφων του. Συστήνοντας μια γενεαλογία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ο Μπελογιάννης εντοπίζει τις «ρίζες της Νεοελληνικής εθνότητας»¹¹⁶⁹ στην λαϊκή πολιτιστική δημιουργία των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου. Όμως, αυτή η πολιτιστική παραγωγή αναπτύχθηκε ενάντια στην κυρίαρχη πνευματική και

¹¹⁶⁶ Στο ίδιο, σελ. 140.

¹¹⁶⁷ «Όπως και στα 1821 όλη η αντίδραση συνωμότησε εναντίον μας και στην αρχή δεν έλεγε τίποτα για το αντάρτικο». Στο ίδιο, σελ. 60.

¹¹⁶⁸ Στο ίδιο, σελ. 57.

¹¹⁶⁹ Νίκος Μπελογιάννης, *Οι πρώτες μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πορεία, Αθήνα 1976, σελ. 5.

ιδεολογική ταυτότητα της αυτοκρατορίας, άρα το Βυζάντιο δεν μπορεί να θεωρείται πως αποτελεί κομμάτι της ιστορίας του ελληνικού έθνους, παρά τις περί του αντιθέτου θέσεις.¹¹⁷⁰ Ο Μπελογιάννης, δεν αποτελεί εξαίρεση στη σειρά των μαρξιστών συγγραφέων που σηματοδοτούν αρνητικά το Βυζάντιο, καθιστώντας το συνώνυμο της ιστορικής καθυστέρησης, του πνευματικού σκοταδισμού, αλλά και της ηθικής κατάπτωσης.¹¹⁷¹ Τονίζει πως η αυτοκρατορία ήταν καθηλωμένη σε ένα μοντέλο φεουδαρχικής οικονομίας που -μεταξύ άλλων, εξαιτίας και της συγκέντρωσης του ενός τρίτου της καλλιεργήσιμης γης στην ιδιοκτησία των μοναστηριών- δεν του επέτρεψε να αναπτύξει την εμπορευματική παραγωγή και να εξελιχθεί κατά τον τρόπο των δυτικών κρατών,¹¹⁷² σε αντίθεση με τη θέση του Σκληρού πως το Βυζάντιο δεν εξελίχθηκε όπως η Δύση εξαιτίας της οθωμανικής κατάκτησης. Αυτή η παραγωγική καθήλωση επέφερε και την αντίστοιχη πνευματική, αφού «Οι προοδευτικές για τότε κοινωνικές δυνάμεις, έμποροι, χειροτέχνες κλπ., που θα είταν οι φορείς της προοδευτικής σκέψης, είναι πολύ αδύνατες, χωρίς καμιά ανέλιξη», με αποτέλεσμα να μην μπορεί «ν’ ανθίσει η προοδευτική σκέψη και λογοτεχνία»,¹¹⁷³ σε ένα περιβάλλον που κυριαρχούσε η ασφυκτική πνευματική εξουσία της Εκκλησίας και όπου οι καλόγεροι «καίνε αράδα όχι μόνο τα σύγχρονά τους έργα, που τα θεωρούν αιρετικά, αλλά και τα αρχαία».¹¹⁷⁴ Το περιβάλλον αυτό ήταν απολύτως ασύμβατο με την ανάπτυξη εθνικής συνείδησης, επιπλέον, επειδή, όπως τονίζεται προς αμφισβήτηση της μεγαλοϊδεατικής αντίληψης περί του τρισχιλιετούς ελληνισμού, «Η λέξη “Έλληνας” εσήμαινε ειδωλολάτρης, αιρετικός, αφορισμένος».¹¹⁷⁵ Ενδεικτικό είναι, όπως επισημαίνεται, ότι «το Βυζάντιο δεν ανέδειξε ούτε έναν ξακουστό φιλόσοφο ή λογοτέχνη μέχρι την ημέρα που έσβησε».¹¹⁷⁶ Αντιθέτως, όποια στοιχεία εξέλιξης της λογοτεχνικής παραγωγής

¹¹⁷⁰ «Όμως το επιστημονικό κύρος του Πολίτη, ζημιώνεται σοβαρά με την απεγνωσμένη του προσπάθεια να παρουσιάζει δήθεν αδιάσπαστους, σε μια ιστορική συνέχεια, τον αρχαίο κόσμο, το Βυζάντιο και τη σύγχρονη Ελλάδα». Στο ίδιο, σελ. 27.

¹¹⁷¹ «Όσο για το περιεχόμενο του, ο Κρουμπάχερ στην “Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας” γράφει ότι στο στιχούργημα αυτό “καθρεφτίζεται ο Βυζαντινός χαρακτήρας με τις μηχανοραφίες του και την κρυψινόιά του, με τη δυσπιστία του και την ακολασία του, που φέρνει το επίχρισμα της ευσέβειας”». Στο ίδιο, σελ. 13.

¹¹⁷² Στο ίδιο, σελ. 5, 6.

¹¹⁷³ Στο ίδιο, σελ. 7.

¹¹⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 6.

¹¹⁷⁵ Στο ίδιο, σελ. 6.

¹¹⁷⁶ Στο ίδιο, σελ. 8-9.

υπήρξαν, βασίστηκαν στην λαϊκή γλώσσα, η οποία καταπολεμούνταν από τους λόγιους της εποχής. Και τα εμπόδια στην ανάπτυξη της λαϊκής γλώσσας ισοδυναμούσαν με την παρεμπόδιση της ανάπτυξης του ελληνικού έθνους.¹¹⁷⁷ Το τελικό και οπωσδήποτε προκλητικό απέναντι στην κυρίαρχη εθνική αφήγηση συμπέρασμα δεν μπορούσε, λοιπόν, παρά να είναι πως «Το Βυζάντιο στάθηκε εμπόδιο στη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνότητας»¹¹⁷⁸ και ούτε «στη νεοελληνική σκέψη και λογοτεχνία στο νεοελληνικό πολιτισμό γενικά πρόσφερε τίποτα», αλλά «η μόνη κληρονομιά που μας άφησε ήταν ο μεγαλοϊδεατισμός και ο λογιωτατισμός, οι δύο μεγαλύτερες πληγές που βασάνιζαν και βασανίζουν το έθνος μας».¹¹⁷⁹ Επομένως, το Βυζάντιο στάθηκε, εμμέσως, ανασχετικός παράγοντας και για το μέλλον του νεοελληνικού έθνους, ακόμα και πολλούς αιώνες μετά την κατάρρευσή του, επισήμανση που πρώτη φορά βρίσκουμε να διατυπώνεται τόσο έντονα.

3.7 Κορδάτος εναντίον Κορδάτου

Στο μεταξύ, το 1943 ο Κορδάτος είχε εκδόσει την νέα εκδοχή του *Δημοτικισμός και Λογιωτατισμός* με τίτλο *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*. Σε σχέση με την ανάγνωση του 1821 οι αλλαγές είναι μικρές και δεν επηρεάζουν το ερμηνευτικό σχήμα. Υπάρχει όμως μία προσθήκη για το εθνολογικό ζήτημα στην περιοχή της Μακεδονίας, όπου αναφέρεται πως ένα επιπλέον κίνητρο για να επιδιώξουν οι αστοί την καθιέρωση της δημοτικής ήταν η ανάγκη που είχαν διαγνώσει για την αφομοίωση των ξενόγλωσσων εθνοτήτων της, ώστε «να γίνουν Έλληνες», σε αντίθεση με το Πατριαρχείο που το δείχνει να μην έχει τέτοιο στόχο, επισημαίνοντας, έτσι, την

¹¹⁷⁷ «Η στάση των λογίων απέναντι στο λαό, στη γλώσσα του και στη λαϊκή δημιουργία ζημίωσε, βέβαια, σοβαρά την ανέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας και τη διαμόρφωση της Νεοελληνικής εθνότητας. Γι' αυτό και αιώνες ολόκληρους, μέχρι το πέσιμο του Βυζαντίου, ενώ σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες είχε αρχίσει να διαμορφώνεται οριστικά η λογοτεχνία τους, όμως για τη νεοελληνική λογοτεχνία μόνο τις πρώτες μακρινές ρίζες της, το υπέδαφος της, πρέπει ν' αναζητάμε όλη αυτή την περίοδο. Και πάλι ό,τι δημιουργήθηκε, το οφείλουμε αποκλειστικά στις λαϊκές μάζες και στη ζωντανή γλώσσα τους. Και δεν ήταν η Ορθοδοξία, αλλά η λαϊκή γλώσσα και η λαϊκή τέχνη η πρωταρχική μαγιά, που συντέλεσε στη διαμόρφωση του έθνους μας». Στο ίδιο, σελ. 19.

¹¹⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 7.

¹¹⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 30.

ιδεολογική καθυστέρηση των φεουδαρχικών στρωμάτων και την έλλειψη εθνικού οράματος.¹¹⁸⁰

Το 1945 εκδίδεται μία νέα εκδοχή του *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, υπό τον τίτλο *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*. Ο Κορδάτος κάνει ξεκάθαρη την σύνδεση του θέματος του έργου με την συγχρονία της έκδοσής του, λέγοντας πως «τα σχέδια του Ρήγα ήρθε καιρός να πραγματοποιηθούν, προσαρμοσμένα στις νέες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που δημιουργήσε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και οι νίκες του κόκκινου στρατού»,¹¹⁸¹ σε μία προσπάθεια να θεμελιώσει σύγχρονους πολιτικούς στόχους πάνω στο συμβολικό κύρος του πρωτεργάτη του 1821. Αντίστοιχη λειτουργία έχει και η φράση πως «Τον πολιτικό Ρήγα η ελληνική πλουτοκρατία και πριν απ' αυτήν ο κοτζαμπασιδισμός, δεν είχαν κανένα συμφέρο να τον υμνήσουν και να του αποδώσουν τη θέση που του αξίζει μέσα στη νεοελληνική ιστορία. Αυτό θα το κάνουν αύριο μεθαύριο οι εργαζόμενες μάζες των πόλεων και των χωριών όλης της Βαλκανικής. Το έργο του Ρήγα είναι κληρονομιά τους».¹¹⁸²

Όμως, ο τρόπο με τον οποίο θέλει ο Κορδάτος να χρησιμοποιήσει πολιτικά τον Ρήγα το 1945 επιβάλλει μια διαφοροποίηση της εικόνας του. Χαρακτηριστικό είναι πως ενώ στην πρώτη εκδοχή του έργου ο Ρήγας παρουσιάζεται, όπως δείξαμε, ως πράκτορας των Γάλλων και εμφανίζεται να χρηματοδοτείται από αυτούς -κάτι που δεν δημιουργούσε πρόβλημα, αφού τότε παρουσιαζόταν αυστηρά ενταγμένος στο ιστορικό του πλαίσιο και ο Κορδάτος τόνιζε πως ο Ρήγας δεν θα μπορούσε τόσο πρόωρα να είναι διεθνιστής- η χρήση του τώρα ως συμβόλου ενός πολιτικού σχεδίου αρθρωμένου 120 χρόνια μετά τον θάνατό του, επιβάλλει στον Κορδάτο να δηλώσει ρητώς το ακριβώς αντίθετο. Έτσι, στη νέα εκδοχή του έργου, αναφέρεται πως ο Ρήγας «όσο κι αν είναι δημοκράτης, δεν είναι φανατικός γαλλόφιλος κι ούτε παίζει το

¹¹⁸⁰ «Ο νεοελληνικός όμως αστισμός είχε και άλλα καθήκοντα. Έπρεπε να προσέξει και το ζήτημα των ξενόφωνων εθνοτήτων που κατοικούσαν όχι μόνο στη Βαλκανική, μα και στην κυρίως Ελλάδα.

Αντίθετα από το Πατριαρχείο, που δεν έδινε καμιά σημασία στο ζήτημα αυτό, τα ξυπνημένα στοιχεία του ρωμείου αστισμού κατάλαβαν πόση σημασία είχε και προσπαθούσαν να δώσουν μια θετική λύση, που θα αφομοίωνε τις ξενόγλωσσες εθνότητες, μαθαίνοντάς τους την ελληνική». Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973², σελ. 49.

¹¹⁸¹ Γιάννης Κορδάτος, *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, Συλλογή, Αθήνα 2008, σελ. 29.

¹¹⁸² Στο ίδιο, σελ. 105. Επίσης, «Τον πολιτικό ρεαλισμό του Ρήγα και την πίστη του στην παμβαλκανική ιδέα την αντικαθρεφτίζει το εγερτήριο σάλπισμά του, που ξαναπαίρνει σήμερα την ίδια σημασία που είχε και στο τέλος του 19^{ου} αιώνα». Στο ίδιο, σελ. 164.

ρόλο του πράχτορα του Ναπολέοντα». ¹¹⁸³ Όμως, παρακάτω έχει διατηρηθεί -ή έχει ξεμείνει- και μια διατύπωση της εκδοχής του 1931 που θέλει τον Ρήγα να είναι σε επαφή με τους πράκτορες του Ναπολέοντα. ¹¹⁸⁴ Στο ίδιο πλαίσιο της συγχρονικής πολιτικής χρήσης του Ρήγα, στο νέο έργο δεν αναφέρεται πως «Δεν μπορούμε να πούμε πως απόβλεπε ολότελα σε μια *Βαλκανική Ομοσπονδία* (!) όπως την εννοούμε σήμερα», ¹¹⁸⁵ δεν υπάρχουν αναφορές στον ελληνοκεντρικό χαρακτήρα του σχεδίου του και ούτε χαρακτηρίζεται πια «πρόδρομος του νεοελληνικού ιμπεριαλισμού», ¹¹⁸⁶ αντιθέτως αναφέρεται πως «το σχέδιο της εθνικοαπελευθερωτικής πολιτικής του στηρίζονταν στην αδελφική συνεργασία όλων των καταπιεζομένων λαών της Βαλκανικής, *χωρίς καμιά απολύτως εξαίρεση*». ¹¹⁸⁷ Επίσης, σε πολλά σημεία ο Ρήγας εμφανίζεται να αντιλαμβάνεται πως οι ξένες χώρες δεν ενδιαφέρονται για την ελευθερία της Ελλάδας, ¹¹⁸⁸ ενώ διακριτή αναφορά υπάρχει στις συνέπειες της αγγλικής εξωτερικής πολιτικής επί της Ελλάδας, ως τις μέρες του 1945. ¹¹⁸⁹ Επίσης, έχει απαλειφθεί η φράση που αμφισβητούσε την εθνική συνείδηση των Μανιατών και των Σουλιωτών. Αντιθέτως, επισημαίνεται πλέον πως ο Ρήγας «Δίνει μεγάλη σημασία στην οργάνωση και δύναμη των αρματολών». ¹¹⁹⁰ Αξιοσημείωτη σύμπτωση είναι πως στην εκδοχή του 1931 ο Κορδάτος παρέθετε τα λόγια του Μητροπολίτη Κοζάνης Ιωακείμ, ο οποίος υποστήριζε πως η επανάσταση ανέτρεψε και την εξουσία «των τζακιών και του ανώτερου κλήρου». ¹¹⁹¹ Ο Ιωακείμ έγινε αργότερα μέλος του ΕΑΜ. Ο Κορδάτος το επισημαίνει αυτό στην νέα εκδοχή του 1945, λέγοντας πως ο

¹¹⁸³ Στο ίδιο, σελ. 80.

¹¹⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 115.

¹¹⁸⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του...*, ό.π., , σελ. 82.

¹¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 83.

¹¹⁸⁷ *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία...*, ό.π., σελ. 180. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹¹⁸⁸ «Οι κληρικοί και Φαναριώτες συνεργάζονταν με τους Τούρκους αγάδες στην καταπίεση και εκμετάλλευση των λαϊκών μαζών και οι τρεις Δυνάμεις αδιαφορούν για το ξεσκάβωμα των ραγιάδων της Βαλκανικής». Στο ίδιο, σελ. 164. Έστω και σε ρητορικό επίπεδο, αυτή η συμπαράταξη των ξένων χωρών, ακόμα και της Γαλλίας, με τις φεουδαρχικές κοινωνικές δυνάμεις, όπως τις ονομάζει ο Κορδάτος, γίνεται για πρώτη φορά και είναι αξιοσημείωτη ως έκφραση της συγχρονικής πολιτικής χρήσης του Ρήγα.

¹¹⁸⁹ «Η εξωτερική όμως αυτή πολιτική των Άγγλων καταδίκασε την Ελλάδα και τους Βαλκανικούς λαούς στην αιώνια σκλαβιά». Στο ίδιο, σελ. 174.

¹¹⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 187.

¹¹⁹¹ Γιάνης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του...*, ό.π., σελ. 66. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Ιωακείμ «στα χρόνια της φασιστικής σκλαβιάς μας του 41 – 44 πήρε τα βουνά και στάθηκε παραστάτης και πρόμαχος του απελευθερωτικού αγώνα του λαού μας».¹¹⁹²

Γενικώς, το νέο έργο μοιάζει να έχει γραφτεί βιαστικά ώστε να προσαρμόσει το παράδειγμα του Ρήγα στις πολιτικές ανάγκες της μεταπολεμικής περιόδου και για αυτό έχουν χαθεί όλες οι πτυχές του που θα μπορούσαν να θολώσουν την ιδεοτυπική επαναστατική εικόνα του για τους επαναστατικούς σκοπούς της συγχρονίας του έργου. Αντιστοίχως, η παράθεση που γίνεται τώρα όλων των άρθρων της *Νέας Πολιτικής Διοικήσεως* του Ρήγα μοιάζει να γίνεται κυρίως για να μπει το ακροτελεύτιο 35ο άρθρο της όπου αναφέρεται πως «Όταν η Διοίκησης βιάζη, αθετή, καταφρονή τα δίκαια του λαού και δεν εισακούη τα παράπονά του, το να κάμη τότε ο λαός ή κάθε μέρος του λαού επανάστασιν, να αρπάξη τα όρματα και να τιμωρήση τους τυράννους του, είναι (το) πλέον ιερόν από όλα τα δίκαια του και το πλέον απαραίτητον από όλα τα χρέη του»,¹¹⁹³ είναι μια τελευταία πινελιά στην εκσυγχρονιστική διαχείριση του Ρήγα και μια υπόμνηση στους κομμουνιστές ότι αν τελικά επιλέξουν την εξέγερση το δίκιο θα είναι με το μέρος τους.

Είναι χρήσιμο το να προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε αυτήν την «βαλκανική στροφή» στα ενδιαφέροντα του Κορδάτου, δεδομένου, μάλιστα, ότι το ΚΚΕ είχε εγκαταλείψει πια τη θέση περί ανεξάρτητης Μακεδονίας στο πλαίσιο μιας Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Θεωρούμε πως αυτή η στροφή αφενός οφείλεται σε προσωπική στάση του Κορδάτου. Αφετέρου, όμως, αντανακλά τις διαθέσεις που δημιουργούνταν μέσα από τη συνεργασία των αντιστασιακών αντάρτικων οργανώσεων των βαλκανικών χωρών στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρότι η θέση για την βαλκανική ομοσπονδία είχε επισήμως εγκαταλειφθεί, τα στοιχεία της υπήρχαν στην συνείδηση των ανθρώπων και αναζωογονημένα με την αντιφασιστική πάλη είχαν δώσει νέους καρπούς. Έτσι, ξέρουμε πως τον Νοέμβριο του 1943 το 15^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ και η Πανειπηρωτική Επιτροπή του ΕΑΜ απευθύνθηκαν με προκήρυξη στον ελληνικό πληθυσμό της Αλβανίας. Αναφέρθηκαν στην συνεργασία του ΕΛΑΣ και της αλβανικής αντιστασιακής οργάνωσης LANC και κάλεσαν σε δημιουργία αντάρτικου τμήματος της ελληνικής μειονότητας που θα

¹¹⁹² Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η Βαλκανική Ομοσπονδία...*, ό.π., σελ. 155-156.

¹¹⁹³ Στο ίδιο, σελ. 206. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

ενσωματωνόταν στον «αλβανικό ΕΛΑΣ».¹¹⁹⁴ Η προκήρυξη έκλεινε επικαλούμενη την συναδέλφωση των λαών και το όραμα του Ρήγα Φεραίου: «Για τον αλβανικό και ελληνικό λαό ο αγώνας είναι κοινός και κοινοί είναι και οι εχθροί. Ορισμένες προκαταλήψεις σας, ήταν δικαιολογημένες μέχρι σήμερα. Τώρα δεν δικαιολογούνται. Ορισμένα σφάλματα δεν πρέπει να σας απογοητεύσουν. Τα σφάλματα θα τα διορθώσουμε μαζί. Όλοι μαζί στον αγώνα εναντίον του Γερμανού κατακτητή. Και των πρακτόρων του. Όλοι μαζί για τη συναδέλφωση των λαών και την πραγματοποίηση του ονείρου του Ρήγα για μια Λαϊκή Βαλκανική Συνένωση».¹¹⁹⁵ Τέλος, πρέπει να πούμε ότι η ιδέα μιας βαλκανικής ομοσπονδίας κυκλοφορούσε από αρκετά πιο παλιά στον ελληνικό σοσιαλιστικό χώρο, πολύ πριν την υιοθέτηση της θέσης της Κομμουνιστικής Διεθνούς για την ανεξάρτητη Μακεδονία. Ήδη το 1911 το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών του Νίκου Γιαννιού πρότεινε την σύμπληξη «δημοκρατικής Βαλκανικής Ομοσπονδίας».¹¹⁹⁶ Η πρόταση συνέχισε να αποτελεί αντικείμενο πολιτικής ζύμωσης και έφτασε το 1918, στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ να αποτελεί το φόντο της συζήτησης για το ζήτημα της Κύπρου.¹¹⁹⁷

Όπως δείξαμε, η *Κοινωνική Σημασία* προκάλεσε πλήθος αντιδράσεων και κυρίως συγγραφικών απαντήσεων. Όμως, η πιο ενδιαφέρουσα «απάντηση» ήρθε από τον ίδιο τον Κορδάτο. Το 1946 παρουσιάζει μια αναθεωρημένη έκδοχή¹¹⁹⁸ της *Κοινωνικής Σημασίας*, υποστηρίζοντας πως πρόκειται απλώς για μια συμπληρωμένη έκδοση του έργου. Στην πραγματικότητα, το ερμηνευτικό σχήμα που συναντάμε σε αυτήν την έκδοση έχει τόσα νέα στοιχεία που το καθιστούν ένα διαφορετικό έργο, με πορίσματα αντίθετα αυτών της Α΄ έκδοσης. Αυτά φορούν κυρίως τον ρόλο των λαϊκών

¹¹⁹⁴ Γιώργος Μιχαηλίδης, «Η ελληνο-αλβανική αντιφασιστική συνεργασία στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», https://www.academia.edu/43233351/%CE%97_%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%BF_%CE%B1%CE%BB%CE%B2%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%86%CE%B1%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1_%CF%83%CF%84%CE%B7_%CE%B4%CE%B9%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%92_%CE%A0_%CE%A0_, σελ. 13.

¹¹⁹⁵ Μενέλαος Δαλιάνης, *Η Εθνική Αντίσταση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία (1940-1944)*, Ιωλκός, Αθήνα 2000, σελ. 149.

¹¹⁹⁶ Βλέπε σχετικά Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη...*, ό.π., τ. β, σελ. 92.

¹¹⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 441.

¹¹⁹⁸ Από εδώ και στο εξής θα αναφέρεται ως «Δ΄ έκδοση».

στρωμάτων στην επανάσταση, την στάση των αστών και τη σχέση τους με τους κοτζαμπάσηδες.

Στην εισαγωγή της Δ΄ έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας* ο Κορδάτος παρουσιάζει μια εκτεταμένη ανάλυση σε σχέση με την εθνολογική σύνδεση της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου με τη σύγχρονη Ελλάδα, πολύ μεγαλύτερη από την μόλις τεσσάρων σελίδων διαπραγμάτευση του θέματος στη Α΄ έκδοση του 1924. Όπως επισημαίνει και ο ίδιος, πρόκειται για μια αυτόνομη μελέτη που εκδόθηκε στα χρόνια της Κατοχής και αποτελούσε συμπλήρωση των σχετικών θέσεων από την *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία* και *Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας*.¹¹⁹⁹ Σε σχέση με την αρχαία Ελλάδα, οι βασικές θέσεις που αναπτύσσει είναι πως «Ο ιστορικός βίος της αρχαίας Ελλάδας τερματίστηκε στα 417 με την καταστροφή της Κόρινθος από τους Ρωμαίους», ότι «Αυτό που λέμε σήμερα ελληνικό έθνος δεν υπήρχε», παρά μόνο «μικρά κράτη, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, που πολλές φορές άνοιξαν αιματηρούς πολέμους ανάμεσά τους», και πως «η ελληνική εθνότητα δεν έμεινε καθарόαιμη στο διάβα των αιώνων. Ανακατεύθηκε με ένα σωρό άλλους λαούς στη Μεσόγειο και Ανατολή»,¹²⁰⁰ θέσεις που βέβαια έχει αναπτύξει, ακόμη και με μεγαλύτερη οξύτητα, σε προηγούμενα έργα του. Σε σχέση με το Βυζάντιο τονίζει πως δεν ήταν κράτος ελληνικό αλλά «η συνέχεια στην Ανατολή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας», πως ο βυζαντινός χριστιανικός πολιτισμός εχθρευόταν το πνεύμα της αρχαίας Ελλάδας, ότι ακόμη και όσοι κατοικούσαν τον νυν ελλαδικό χώρο δεν είχαν την έγνοια να διασώσουν το όνομα της Ελλάδας και πως τελικά «Ελληνισμός στον Μεσαίωνα με την έννοια του έθνους δεν υπήρξε ποτέ. Υπήρχαν μόνο Έλληνες και ελληνόγλωσσοι πληθυσμοί, δεν αποτελούσαν όμως συγκροτημένο έθνος»,¹²⁰¹ αφού το έθνος «είναι φαινόμενο των νεότερων χρόνων, ένα ιστορικό φαινόμενο που έχει την αφετηρία του στο τέλος του μεσαίωνα, όταν η φεουδαρχία άρχισε να κλονίζεται και η αστική τάξη άρχισε ν' ανεβαίνει».¹²⁰²

Επίσης, σε σχέση με προηγούμενα έργα, υπάρχουν κάποιες καινοτομίες που δεν προκαλούν, όμως, ρήξη με το βασικό του σχήμα. Πρώτον, για πρώτη φορά ο

¹¹⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 17.

¹²⁰⁰ Στο ίδιο, σελ. 21.

¹²⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 24, 25, 28.

¹²⁰² Στο ίδιο, σελ. 33.

Κορδάτος αναφέρεται ρητώς στον ορισμό του Στάλιν για το έθνος και τον υιοθετεί.¹²⁰³ Παράλληλα, συνεχίζει βέβαια να αναφέρεται και στον Μπρόντο, χωρίς να τον κατονομάζει, και στην διάκριση αμυντικού – επιθετικού εθνικισμού, μόνο που τώρα ονομάζει την αμυντική φάση ως «εθνισμό» και όχι ως «εθνικισμό», πιθανώς επηρεασμένος από την φόρτιση του δεύτερου όρου μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.¹²⁰⁴ Δεύτερον, εντοπίζει μία κίνηση σταδιακής ανόδου της αστικής τάξης μέσα στο Βυζάντιο που αρχίζει από τον 13^ο αιώνα. Στους κόλπους αυτών των στρωμάτων ο όρος «Έλληνας» -αλλά όχι το όνομα της Ελλάδας, όπως διευκρινίζει- άρχισε να μην αντιμετωπίζεται με απαξίωση. Αυτή η κίνηση εντείνεται τον 14^ο αιώνα και αποτελεί ένα σημείο εν δυνάμει τομής. Στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και τον Μιστρά που υπήρχε εμπορική δραστηριότητα, αναπτύσσεται μια ισχυρή πνευματική κίνηση, που στρέφεται ενάντια στην εξουσία των φεουδαρχών και των καλόγερων που οδηγούν στην συρρίκνωση την αυτοκρατορία, και χάρη στην οποία -και αφού «το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια των Γραικών»- «αρχίζει να σχηματίζεται ελληνική συνείδηση», με την έννοια της επιθυμίας για δημιουργία ενός νέου κράτους «που με ορισμένες πολιτικοκοινωνικές μεταβολές θα προστάτευε και θα εξυπηρετούσε το εμπόριο». Ενός κράτους που θα είχε ελληνικό χαρακτήρα, αφού η αρχαία Ελλάδα συνδεόταν με την εμπορική κυριαρχία στην περιοχή. Όμως, αυτή η οικονομική κίνηση -και η σύστοιχη πνευματική- διακόπηκε με την Άλωση¹²⁰⁵ και οι αντικειμενικές συνθήκες δεν πρόλαβαν να διαμορφωθούν ώστε να επιτρέψουν και στο Βυζάντιο «μία Αναγέννηση όπως έγινε στην Ιταλία».¹²⁰⁶ Αυτό το σημείο συμβαδίζει με τις αντίστοιχες θέσεις του Σκληρού και συγκρούεται με αυτές του Μπελογιάννη που υποστήριζε πως το Βυζάντιο βρισκόταν σε συνθήκες καθήλωσης. Ο Κορδάτος μάλιστα εντοπίζει πως ήταν στο κήρυγμα του Πλήθωνος Γεμιστού στον Μιστρά στον 14^ο αιώνα και το σχέδιο για την δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους με αναφορά στην αρχαία Ελλάδα εκεί που «ρίχτηκε ο πρώτος σπόρος για τη δημιουργία της νεοελληνικής εθνότητας»,¹²⁰⁷ παρότι δεν βρήκε μαζική υποστήριξη. Έτσι, το τελικό συμπέρασμα δεν μπορεί παρά να είναι πως «το Βυζάντιο δεν ήταν

¹²⁰³ Στο ίδιο, σελ. 30, 31.

¹²⁰⁴ «Στην περίοδο αυτή οι κεφαλαιοκράτες αφίνουν στη μπάντα τον παλιό εθνισμό που είναι προοδευτικό φαινόμενο μέσα στην ιστορία και καλλιεργούν τον επιθετικό εθνικισμό»

¹²⁰⁵ Στο ίδιο. Σελ. 35, 36, 37, 38.

¹²⁰⁶ Στο ίδιο, σελ. 38.

¹²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ. 49.

ελληνικό κράτος, πως στη Β. Αυτοκρατορία μόνο τις πρώτες ρίζες της νεοελληνικής εθνότητας μπορούμε να βρούμε κι αυτές μόνο στην εποχή που κατέρρεε»,¹²⁰⁸ συμφωνώντας στον πυρήνα του θέματος με όλους τους συγγραφείς που έχουμε παρουσιάσει, όπως και με τα προηγούμενα έργα του.

Ο Κορδάτος τοποθετεί σταθερά την αρχή της αλλαγής των παραγωγικών συνθηκών στα βαλκάνια στον 17^ο αιώνα.¹²⁰⁹ Υποστηρίζει πως μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα, επειδή η αστική τάξη δεν είχε αναπτυχθεί επαρκώς, ο ελληνικός «εθνισμός» δεν είχε νεωτερικό χαρακτήρα και οι ιδεολογικές αναφορές του πήγάζαν από την θρησκευτική ταυτότητα των Ελλήνων. Για αυτό και οι Έλληνες βάσιζαν τις ελπίδες τους στους Ρώσους και στις προφητείες για το Ξανθό Γένος.¹²¹⁰ Τα πράγματα αλλάζουν όταν μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή αναπτύσσονται οι ελληνικές παροικίες -τη σημασία των οποίων αναδεικνύει και πάλι ξεχωριστά- όπου μετασχηματίστηκε η ελληνική αστική τάξη και οι ιδέες της. Έτσι, στο τέλος του αιώνα είχαν πια σημειωθεί «μεγάλα ρήγματα στο φεουδαρχισμό της Βαλκανικής και είχαν ωριμάσει η ιδέα της δημιουργίας ελληνικού έθνους».¹²¹¹ Η διαφορά είναι πως τώρα η εθνική συνείδηση, με τη μορφή της σύνδεσης με την αρχαία Ελλάδα, θεμελιώνεται όχι μόνο στα ανώτερα στρώματα, αλλά και στα κατώτερα, σε συνδυασμό όμως με την θρησκευτική διάκρισή τους από τους Οθωμανούς. Ως αποτέλεσμα, η εθνική ταυτότητα συγκροτείται με συναρμογή της αναφοράς στην αρχαία Ελλάδα και στον χριστιανισμό και «ο σταυρός γίνεται πολιτικοεθνικό σύμβολο». Διευκρινίζει, όμως, πως πέρα από τη θρησκεία, καμία άλλη αναφορά δεν έχουν οι επαναστατημένοι Έλληνες στο Βυζάντιο, αφού «Μόνο την αρχαία Ελλάδα έχουν διαρκώς στο νου τους»,¹²¹² διαφοροποιούμενος έτσι καθαρά από τον Σκληρό που υποστήριζε πως ο Μεγαλοϊδεατισμός ήταν στοιχείο της ιδεολογίας των επαναστατημένων, ως εκ τούτου και θεμέλιο του «συγκεχυμένου» χαρακτήρα της επανάστασης. Τέλος, αναφέρει τον Κοραή από κοινού με τον Ρήγα ως θεμελιωτές της

¹²⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 52.

¹²⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 55.

¹²¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 58, 59.

¹²¹¹ Στο ίδιο, σελ. 60.

¹²¹² Στο ίδιο, σελ. 62.

εθνικής ιδέας,¹²¹³ παρότι επιμένει να βλέπει τον πρώτο ως εκπρόσωπο του μεγάλου κεφαλαίου¹²¹⁴ και διστακτικό απέναντι στο ενδεχόμενο ξέσπασμα της επανάστασης, όχι όμως και οπαδό του γλωσσικού συμβιβασμού όπως πριν. Επίσης, τονίζει πως «δεν ήτο χειρότερος ο βίος του ελληνικού λαού κατά την περίοδο της τουρκικής κατοχής»¹²¹⁵ σε σχέση με το Βυζάντιο, συμπίπτοντας με το σχετικό πόρισμα του Ζεύγου. Δεν βρίσκουμε, λοιπόν, όπως είπαμε, κάποια ρήξη στο ζήτημα της γέννησης του ελληνικού έθνους και στην αποτίμηση του Βυζαντίου σε σχέση με τα προηγούμενα έργα του, παρά μόνο, σε κάποια σημεία, ένα μεγαλύτερο λεπτολόγημα. Εντοπίζουμε, ακόμη, κάποιες επιμέρους αλλαγές, όπως η διευκρίνιση πως στα αστικά κέντρα της σκλαβωμένη Ελλάδος δεν είχε αναπτυχθεί βιομηχανία,¹²¹⁶ παρότι η διαπίστωση αυτή είναι κάπως αντιφατική, αφού έρχεται μετά από αντίθετες αναφορές¹²¹⁷ που έχουν μείνει από την Α' έκδοση και δείχνουν μια ελλιπή επιμέλεια του νέου σχήματος. Επίσης, κάνει μία διάκριση ανάμεσα στην αστική τάξη του ελλαδικού χώρο και σε αυτή των παροικιών που ως πιο αναπτυγμένη άσκησε μεγάλη επιρροή, θέση που δεν υπήρχε στην Α' έκδοση, αλλά όπως έχουμε δει είχε εμφανιστεί στα μεταγενέστερα έργα.

Όμως, κάπου εδώ ξεκινάνε οι μεγάλες αλλαγές και ανατροπές στο ερμηνευτικό σχήμα. Στην πραγματικότητα μιλάμε για ένα νέο έργο, στο οποίο το ερμηνευτικό σχήμα του 1924 εν μέρει έχει αναιρεθεί και εν μέρει υφίσταται, σαν ένα οικοδόμημα που η μία του πλευρά έχει παραμείνει και η άλλη έχει γκρεμιστεί και ξαναχτιστεί με άλλο τρόπο. Σίγουρα, μιλάμε για ένα οικοδόμημα μη κατοικήσιμο και ένα σχήμα μη ερμηνεύσιμο, παρά μόνο με την εξέταση της ιστορικής συγκυρίας εντός της οποίας

¹²¹³ «Ούτε ο Ρήγας, ούτε ο Κοραΐς ενθυμούνται τους Βυζαντινούς, παρά μόνο μερικοί ανώτεροι κληρικοί και θεολόγοι». Στο ίδιο, σελ. 62. «Ο Ρήγας και ο Κοραΐς δε συνεχίζουν την παλιά παράδοση -την αγνοούν μάλιστα-, αλλά θεμελιώνουν με τα κηρύγματα, τα γράμματά τους και τη δράση τους, τη νέα εθνική παράδοση». Στο ίδιο, 63.

¹²¹⁴ «Ο Κοραΐς τοιαύτα φρονών αντανακλούσε την ψυχολογίαν της χιώτικης πλουτοκρατίας». Στο ίδιο, σελ. 143-144.

¹²¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 77.

¹²¹⁶ «...ούτε εις τα Γιάννενα, ούτε εις τα άλλα αστικά κέντρα της σκλαβωμένης Ελλάδας, η βιοτεχνία είχαν εισέλθει εις το στάδιον της βιομηχανικής παραγωγής». Στο ίδιο, σελ. 92-93.

¹²¹⁷ «Θα ηδυνάμεθα να αντιγράψωμεν σελίδας ολοκλήρους από τα εκδοθέντα κυρίως αρχεία της Νήσου Ύδρας, καθώς και από τα γνωστά και ανέκδοτα αρχεία των θεσσαλικών, ηπειρωτικών και πελοποννησιακών και μικρασιατικών πόλεων και χωρίων της τότε εποχής, δι' ων πιστοποιείται κατά τον επισημότερον τρόπον η ναυτική, εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξις της υποδούλου Ελλάδος». Στο ίδιο, σελ. 90. Ο Κορδάτος χρησιμοποιεί την έννοια της βιομηχανίας με την πολύ χαλαρή σημασία της αναπτυγμένης βιοτεχνίας, αφού λέει πως «Οι βιομήχανοι ευρίσκοντο ακόμη εις το πρώτον σταδιον, εις το στάδιον της χειροτεχνίας». Στο ίδιο, σελ. 93.

συγκροτείται. Έτσι, μπροστά μας εκδιπλώνεται μία ανολοκλήρωτη και βεβιασμένη αλλαγή του σχήματος, με βασικό σκοπό να αναδειχθεί η συμβολή των αγροτικών και γενικώς λαϊκών μαζών στην επανάσταση. Λόγω της πίεσης της συγκυρίας, αλλά και επειδή, όπως θα δούμε αργότερα, ο Κορδάτος στην πραγματικότητα δεν ενστερνίζεται αυτό το νέο σχήμα, η αλλαγή γίνεται πρόχειρα και το αποτέλεσμα είναι συγκεχυμένο και αντιφατικό. Έτσι, παρότι στην Δ' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας* οι αγροτικές μάζες έρχονται μπροστά, κάτι που θυμίζει τον Ζεύγο, δεν εμφανίζεται, όπως στην *Σύντομη Μελέτη*, μία καθαρή σύγκρουση των συνασπισμένων αστοτσιφικάδων με τις λαϊκές δυνάμεις από την αρχή της επανάστασης, ούτε οι αστοί φαίνονται καθαρά να ανήκουν στην πλευρά της αντίδρασης. Για να το πούμε σχηματικά, στην Δ' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας* οι αστοί δεν χάνονται από τη σκηνή των θετικών πρωταγωνιστών του 1821, απλώς ο ρόλος τους αποκτά και αρνητικά στοιχεία, ώστε να παραμερίσουν λίγο, για να βρεθούν στο κέντρο της σκηνής οι αγροτολαϊκές μάζες. Όμως, το ότι η νέα αφήγηση του Κορδάτου είναι παράταιρη και ούτε από τον ίδιο χωνεμένη, εκδηλώνεται μέσα από την εικόνα των αστών, οι οποίοι παλλινωδούν αμήχανα πάνω στη σκηνή παίζοντας έναν προχειρογραμμένο και αντιφατικό ρόλο, τότε πρωτοπόροι της εθνικής ιδέας, τότε υποχωρητικοί προς τους Οθωμανούς, τότε προοδευτικοί και τότε συντηρητικοί. Μάλλον, δεν υπήρχε άλλος τρόπος για να μείνει γρήγορα χώρος για τον νέο πρωταγωνιστή.

Για να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς που επέβαλαν αυτήν την αλλαγή, πρέπει να εξετάσουμε την ιστορική συγκυρία της συγγραφής του νέου έργου. Το 1946 η Ελλάδα βρίσκεται πια ενώπιον του Εμφυλίου. Μετά τα Δεκεμβριανά, η ενεργός συμμετοχή των αγγλικών δυνάμεων στην «μάχη της Αθήνας» και γενικώς η απροσχημάτιστη παρέμβαση της Αγγλίας στα εσωτερικά της χώρας, είχαν πείσει τον ΕΑΜικό χώρο πως το άρχον συγκρότημα της Ελλάδας θα προσπαθούσε να εμποδίσει και με τα όπλα κάθε προσπάθεια πολιτικής επικράτησης των δυνάμεων του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, ακόμη και αν χρειαζόταν να ενεχυριαστεί, επί της ουσίας, η εθνική ανεξαρτησία της χώρας. Άλλωστε, ήταν απολύτως ενδεικτικό ότι κατά τα Δεκεμβριανά, έγκλειστα μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας είχαν εξοπλιστεί και σταλεί να πολεμήσουν κατά των δυνάμεων του ΕΛΑΣ. Είχε ακολουθήσει η περίοδος της «Λευκής Τρομοκρατίας», όπου ένοπλες ομάδες, αποτελούμενες και από πρώην μέλη

των Ταγμάτων Ασφαλείας καταδίωκαν, κυρίως στην περιφέρεια, ΕΑΜικούς πολίτες. Οι Έλληνες κομμουνιστές και όλος ο ΕΑΜικός κόσμος βρίσκονταν πια ενώπιον μιας συντριπτικής αντίφασης. Ενώ μέσα από τις τάξεις του ΕΑΜ είχαν πολεμήσει εναντίον των Ναζί, έχοντας συμβάλει καίρια στην απελευθέρωση της χώρας, τώρα είχαν βρεθεί να διώκονται από τους μηχανισμούς του κράτους, του οποίου η προπαγάνδα απαξίωνε τον αγώνα τους και την προσφορά τους στην Εθνική Αντίσταση. Απέναντί τους είχαν ένα μέτωπο στο οποίο συμμετείχαν εκπρόσωποι της αστικής τάξης και του πολιτικού προσωπικού της που είχαν συνεργαστεί με τις Αρχές Κατοχής. Αυτή η συνθήκη εκλαμβάνεται ως προδοσία, αφού τόσο ο στόχος της εθνικής απελευθέρωσης όσο και αυτός της επίλυσης των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν τα λαϊκά στρώματα φαίνονται να ματαιώνονται, παρά τον αιματηρό λαϊκό αγώνα της Αντίστασης. Αυτό το στοιχείο, κάνει την συνθήκη να θυμίζει το «ανολοκλήρωτο», «προδομένο», «λαοκεντρικό» 1821 που παρουσίαζαν οι μετά τον Κορδάτο μαρξιστικές προσεγγίσεις. Μοιραία σχεδόν, υπό την πίεση των στιγμών, το νέο σχήμα του Κορδάτου, προσαρμόζεται σε εκείνο των επικριτών του και το επιστημονικό του κριτήριο υποτάσσεται στο πολιτικό, προκειμένου ο ίδιος να δώσει από το δικό του μετερίζι, το συγγραφικό, τη μάχη για την καταγγελία της προδοσίας του λαού και την εξύψωση του ηθικού των αγωνιστών εν όψει των νέων συγκρούσεων. Ο ίδιος, άλλωστε, είχε συμμετάσχει στην Αντίσταση από τις γραμμές του ΕΑΜ και έτσι βίωνε ακόμη πιο επώδυνα αυτήν την κατάσταση της διάψευσης των προσδοκιών και της ακύρωσης των θυσιών. Οι αγωνιστές, αλλά ίσως και ο ίδιος, έχουν πια ανάγκη από μια αφήγηση του ιστορικού παρελθόντος που θα ενέτασσε και την Αριστερά στις δυνάμεις του έθνους, που θα της προσέφερε μια προγονική ταύτιση, μια σύνδεση των δικών της εθνικών αγώνων με παλαιότερους, μια ταύτιση της προδοσίας που αυτή υπέστη με μια προγενέστερη, και πάλι όμως σε βάρος του έθνους και της ελευθερίας του, και πάλι από τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξης. Έτσι, ο Κορδάτος επιδίδεται τώρα σε μία προσπάθεια να επισημάνει -ή να κατασκευάσει- τους κοινούς τόπους των δύο αγώνων, 1821 και Εθνικής Αντίστασης, προκειμένου με τους έμμεσους παραλληλισμούς του να δικαιώσει την δράση του ΕΑΜ και να καυτηριάσει την προδοτική στάση του άρχοντος συγκροτήματος, από το οποίο πια δεν μπορεί να εξαιρεί πια την αστική τάξη, ούτε να την δείχνει να έχει πρωταγωνιστικό και ιδεοτυπικά θετικό ρόλο στο 1821. Αντιθέτως, είναι ο λαός που

πρέπει πια να πάρει πάνω του όλη τη δόξα της επανάστασης. Αφού η Αριστερά δεν μπορούσε να βρει τη δικαίωση της στο παρόν, θα την έβρισκε στο πεδίο του παρελθόντος, στο 1821. Και ο Κορδάτος δείχνει ότι όπως οι λαϊκές μάζες του 1821 πέτυχαν την ίδρυση του πρώτου ελληνικού κράτους, με άλλα λόγια πραγμάτωσαν για πρώτη φορά την ελληνική εθνική ταυτότητα και έχουν ιστορικά συνδεθεί με αυτήν, έτσι και το ΕΑΜ ήταν η δύναμη της οποίας έργο είναι η εθνική απελευθέρωση και, διά αυτής, η ανασύσταση της εθνικής ταυτότητας. Και συναντάει, για λίγο, τον Ζεύγο και τον Ζαχαριάδη. Ενδεικτικό είναι και πως αφιερώνει το βιβλίο «στην πιο προχωρημένη μερίδα της σπουδάζουσας νεολαίας μας, τους ΕΠΟΝΙΤΕΣ, που με τους αγώνες, τις θυσίες τους και το αίμα τους μέσα στα χρόνια 1941 – 1945 στάθηκαν πρόμαχοι στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης και μας υπόσχονται αύριο να γίνουν οι οικοδόμοι του νεοελληνικού πολιτισμού».¹²¹⁸

Έτσι, στην Δ΄ έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας* έχουν μειωθεί αισθητά οι αναφορές που υπήρχαν στην Α΄ έκδοση για την συμβολή της αστικής τάξης στην πνευματική αναγέννηση του έθνους, με την ίδρυση σχολείων και την σύγκρουσή της με το συντηρητικό πνεύμα του Πατριαρχείου. Στο κεφάλαιο που αφιερώνεται στην παρουσίαση της συμβολής του Ρήγα Φεραίου στην διαμόρφωση του επαναστατικού οράματος, διακρίνεται σαφώς η αφηγηματική στροφή. Όπως δείξαμε νωρίτερα, ο Κορδάτος στην Α΄ έκδοση προσπάθησε να τεκμηριώσει τον φιλελεύθερο προσανατολισμό της επανάστασης μέσω της ανάδειξης του αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα της ιδεολογίας του Ρήγα τον οποίο και παρουσίαζε ως ιδεολογικό οδηγό του αγώνα. Τώρα εξαλείφει τις αναφορές στις αστικοδημοκρατικές καταβολές του Ρήγα και παρουσιάζει τις ιδέες του ως ιδέες ενός μεγάλου τμήματος των κατοίκων της Ελλάδας και των Βαλκανίων. Επομένως, το ιδεολογικό περιεχόμενο της επανάστασης δεν παρουσιάζεται πλέον ως αστικό, αλλά ως ευρύτερα λαϊκό. Μια αντιπαραβολή των διατυπώσεων της Α΄ και της Δ΄ έκδοσης είναι ενδεικτική. Στη Δ΄ έκδοση αναφέρεται πως οι ιδέες του Ρήγα «ήσαν ιδέαι μίας μεγάλης μερίδος του ελληνικού και του βαλκανικού λαού».¹²¹⁹ Αυτή η φράση έχει αντικαταστήσει τον χαρακτηρισμό του Ρήγα στην Α΄ έκδοση ως ενός «από τους γνησιώτερους

¹²¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 13.

¹²¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 136.

αντιπροσωπευτικούς τύπους της τότε αστικής τάξεως».¹²²⁰ Ο Κορδάτος όμως προχωρά ακόμη περισσότερο. Υποστηρίζει -χωρίς να υπάρχει ανάλογη αναφορά στην Α΄ έκδοση- πως οι Φιλικοί δεν ακολούθησαν κατά γράμμα το πρόγραμμα του Ρήγα και προσπάθησαν να διαμορφώσουν ένα επαναστατικό κίνημα με την ευρύτερη δυνατή κοινωνική συσπείρωση. Προκειμένου να πετύχουν αυτό, απέφυγαν να προσδώσουν έντονο αντιφεουδαρχικό και αντικληρικό χαρακτήρα στην δράση τους.¹²²¹ Έτσι, το 1821 δεν έχει πια σαφή και αποκλειστικά αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα. Η εγκατάλειψη της εικόνας της εμπνευσμένης από την Γαλλική Επανάσταση αστικής τάξης που -με απόλυτο οδηγό το φιλελεύθερο επαναστατικό πρόταγμα που ασπάζεται απολύτως η Φιλική- οργανώνει και πραγματοποιεί την επανάσταση είναι ξεκάθαρη, και αυτή η αλλαγή αντανακλάται και στην απουσία κάποιων φράσεων της Α΄ έκδοσης. Παραθέτουμε ορισμένες ενδεικτικά: «Τα ιδανικά και τας ιδέας της Επαναστάσεως του 21 πρέπει να τας εύρωμεν [...] προπαντός εις τον “Θούριον” του Ρήγα Φεραίου ο οποίος είνε ένας από τους γνησιώτερους αντιπροσωπευτικούς τύπους της τότε αστικής τάξεως»,¹²²² «Αι εκκλήσεις αὐταὶ τοῦ Ρήγα [...] ἐκφράζουν τὸ τότε ἐπικρατοῦν ἀστικόν πνεῦμα τῆς Ἑλληνικῆς Επανάστασεως»,¹²²³ «οἱ κυρίως ἐπαναστατήσαντες ἀστοὶ [...] κατ’ ἀρχὴν ἐστρέφοντο κατὰ τῆς τουρκικῆς φεουδαρχίας καὶ ἀπολυταρχίας».¹²²⁴ Αξίζει να σημειώσουμε πως στην Δ΄ έκδοση ο Κορδάτος δεν επισημαίνει ξανά τις αντιφάσεις που υπάρχουν στο έργο του Ρήγα, όπως η αναφορά στην χριστιανική θρησκεία που συγκρούεται με τα φιλελεύθερα προτάγματα, οι οποίες στην Α΄ έκδοση τον είχαν αναγκάσει να προσφύγει σε μια μακρά προσπάθεια ενσωμάτωσής τους στο ερμηνευτικό σχήμα του. Πλέον δεν προσπαθεί να αποδείξει τον αμιγώς αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα της ιδεολογίας του Ρήγα και της επανάστασης, οπότε αυτές οι αντιφάσεις δεν τον απασχολούν.

¹²²⁰ Ι. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 60.

¹²²¹ «Άλλως τε οἱ Φιλικοὶ ἐφρόντισαν νὰ τροποποιήσουν εἰς μερικὰ σημεῖα τὸ ἐθνικοαπελευθερωτικὸν πρόγραμμα τοῦ Ρήγα. Δὲν ἐκαλλιέργησαν συστηματικῶς τὸ ἀντιφεουδαρχικὸ πνεῦμα, οὔτε καὶ πολέμησαν τὸ Πατριαρχεῖον. Εξ ἀρχῆς ἐπεδίωξαν νὰ δώσουν χαρακτήρα π α ν ε θ ν ι κ ὸ ν εἰς τὴν οργανωμένην ἐπανάστασιν καὶ δι’ αὐτὸ προσηλύτισαν καὶ μερικοὺς Φαναριώτας καὶ ἀνώτερους κληρικοὺς». Γιάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 144. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹²²² Ι. Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 60.

¹²²³ Στο ίδιο, σελ. 61. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹²²⁴ Στο ίδιο, σελ. 64.

Αντίστοιχες αλλαγές γίνονται και σε σχέση με τη Φιλική Εταιρεία. Αρχικά, ο Κορδάτος παραδέχεται και στην Δ΄ έκδοση πως τα ιδρυτικά μέλη της προέρχονταν από την αστική τάξη, για την οποία και αναγνωρίζει πως «άσχετον αν αργότερα επέρασεν εις την αντίδρασιν, έπαιξε κατά τους χρόνους εκείνους προοδευτικόν ρόλον και μάλιστα ρόλον πρωταγωνιστού εις την προπαρασκευήν και οργάνωσιν της εθνεγερσίας».¹²²⁵ Όμως, η φράση «αι εντολαί αυταί [ενν. της Φιλικής Εταιρείας] ήσαν η φωνή της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού»¹²²⁶ είναι δηλωτική της προσπάθειας να παρουσιαστεί η επανάσταση ως αγώνας με ευρύτερη κοινωνική αναφορά και με κομβικό το ρόλο των λαϊκών στρωμάτων, άρα να υποβιβαστούν οι αστοί σε έναν ρόλο οργανωτικής, και όχι πολιτικής, πρωτοπορίας. Επίσης, ο Κορδάτος επισημαίνει πως οι Φιλικοί δεν είχαν προσεταιρισθεί τα αγροτικά και εν γένει τα λαϊκά στρώματα, διότι δεν επιθυμούσαν, καθότι αστοί, να δώσουν λύση στο αγροτικό ζήτημα.¹²²⁷ Εδώ αποτυπώνεται και πάλι με διαύγεια η αλλαγή του σχήματος, αλλά και το πόσο βεβιασμένα έγινε, αφού δεν μένει χωρίς τεκμηρίωση η περίεργη θέση πως οι αστοί δεν επιθυμούσαν την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, ως να ήταν κοτζαμπάσηδες. Ενώ στην Α΄ έκδοση η εικόνα των αστών παρέπεμπε σε ένα εξιδανικευμένο πρότυπο, στην Δ΄ έκδοση καταδεικνύεται η σύγκρουση τους με τα συμφέροντα των λαϊκών στρωμάτων, ήδη από την αρχή της Επανάστασης, θυμίζοντας την κριτική που έκαναν στην Φιλική ο Ζεύγος και ο Λαμπρινός. Αποτυπώνεται, όμως, και η αντίφαση που υπάρχει στο νέο σχήμα του Κορδάτου λόγω της πρόχειρης ανασκευής του προηγούμενου, αφού λίγο παρακάτω υποστηρίζει πως οι Φιλικοί δεν συντάχθηκαν με τις αγροτικές μάζες διότι «εφοβούνται μη τυχόν οι ολιγαρχικοί αντιδράσουν, συνθηκολογούντες με τους Τούρκους, και παραλλήλως δια να μη δυσφημισθεί ο εθνικός αγών εις το εξωτερικόν [...] και χαρακτηρισθεί ως κίνημα καρμποναρικών και ιακωβινικών».¹²²⁸ Αποδίδει, δηλαδή, τώρα τη στάση των Φιλικών όχι σε ταξικά κίνητρα, αλλά σε λόγους τακτικής, αναιρώντας έτσι αυτό που ανέφερε νωρίτερα.

¹²²⁵ Γιάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 138.

¹²²⁶ Στο ίδιο, σελ. 159.

¹²²⁷ «Εξ άλλο, τα αστικά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας δεν είχαν κανένα συμφέρον να δώσουν ριζικήν λύσιν εις το αγροτικόν ζήτημα». Στο ίδιο, σελ. 166.

¹²²⁸ Στο ίδιο, σελ. 187-188.

Η τροποποίηση της εικόνας του Μαυροκορδάτου, επίσης, αποτυπώνει εξαιρετικά γλαφυρά την αλλαγή του ερμηνευτικού σχήματος. Ενώ στην Α΄ έκδοση αντιμετωπίζεται ευμενώς και παρουσιάζεται ως ιδεοτυπικός εκπρόσωπος του αστικοδημοκρατικού πνεύματος της επανάστασης και εισηγητής των πρώτων «δημοκρατικών» Συνταγμάτων, στην Δ΄ έκδοση η εικόνα του τοποθετείται στον αντίποδα, αφού παρουσιάζεται ως αντιδημοκράτης με τυχοδιωκτική πολιτική δράση.¹²²⁹ Με τη φράση «παρ’ όλην την αντίδρασιν του Μαυροκορδάτου, των ολιγαρχικών του Μωριά, των Κουντουριωταίων και των άλλων αντιδραστικών, ο Δ. Υψηλάντης κατάφερε να κινήσει τον λαόν και εξαναγκάσει τους κοτζαμπάσηδες να δεχθούν την συγκρότησιν Εθνικής Συνελεύσεως. Παντού ηκούετο η φωνή: *Σύστημα, σύστημα θέλουμε*»,¹²³⁰ ο Μαυροκορδάτος φαίνεται πια να αντιπαρατίθεται με τον δημοκρατικό λαό και το αίτημά του για Σύνταγμα, και όχι με τους κοτζαμπάσηδες, ένδειξη του νέου δίπολου που ο Κορδάτος συγκροτεί στο πλαίσιο της αναθεωρητικής του ερμηνείας. Αναφέρεται, επίσης, πως οι αντιπρόσωποι στην Εθνοσυνέλευση δέχτηκαν τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά του Συντάγματος, όχι κατανάγκην επειδή το ήθελαν, αλλά διότι αυτό ήταν το λαϊκό αίτημα.¹²³¹ Αντιθέτως, στη Α΄ έκδοση η λαϊκή βούληση δεν αναγνωρίζεται από τον Κορδάτο ως παράγοντας ρυθμιστικός της εξέλιξης των ζητημάτων του πολιτεύματος, αφού τόνιζε πως η μορφή των πολιτευμάτων καθορίζεται από την εκάστοτε πρωτοπόρα τάξη -εν προκειμένω την αστική- των πολιτικών επιθυμιών της οποίας αποτελεί αποκρυστάλλωση.¹²³² Έτσι, το ίδιο Σύνταγμα που στην Α΄ έκδοση παρουσιαζόταν ως αποτέλεσμα της πολιτικής βούλησης των αστών, στην Δ΄ έκδοση αναγνωρίζεται ως έργο των λαϊκών δυνάμεων.

¹²²⁹ «Εννοείται, ο Φαναριώτης αυτός, διά να αποκτήσει δύναμιν, ώστε να μπορέσει να αντιπολιτεύεται τον Υψηλάντην, είχε προσεταιρισθεί εις την Ρούμελην πολλούς αρματωλούς. Ο Μαυροκορδάτος, οι Κουντουριωταίοι και άλλοι, που ήθελαν να πάρουν αυτοί την ηγεσίαν του αγώνος, εφ’ όσον δεν ήτο δυνατόν να συμβιβασθούν να με τους ολιγαρχικούς της Πελοποννήσου και με τον Κολοκοτρώνη (διότι εις τον Μωριάν οι κρατούντες δεν ήσαν διατεθειμένοι να τους αναγνωρίσουν τα πρωτεία), εκολάκευσαν τους αρχηγούς της Ρούμελης και ιδιαιτέρως τους Σουλιώτας οπλαρχηγούς ώστε να έχουν σοβαρό στήριγμα εις τα πολιτικάς τους επιδιώξεις. Η βασική των αρχή ήτο το δόγμα “διαίρει και βασίλευε”». Στο ίδιο, σελ. 216.

¹²³⁰ Στο ίδιο, σελ. 218. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹²³¹ «Οι περισσότεροι και ικανότεροι αντιπρόσωποι ετάχθησαν με την πρόοδον διότι αυτό ήτο η επιτακτική φωνή του λαού». Στο ίδιο, σελ. 223.

¹²³² «Οι ιστορικοί μας δικαιολογούν εντούτοις τον Καποδίστριαν δια την εγκαινιασθείσαν απολυταρχικήν του διοίκησιν διότι λέγουν ότι ο λαός – της Πελοποννήσου μάλλον – είχε μοναρχικά φρονήματα [...] Έπειτα αυτός ο “κατώτερος” λαός που εξήτει *αυθέντην* δεν ήτο η διοικούσα, η κρατούσα τάξις». Ιωάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 102 – 103. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Στον Μαυροκορδάτο πλέον προσάπτεται πως, σε συνεργασία με τους Νησιώτες εμπόρους, ακύρωσε τα ιδεολογικά¹²³³ και λειτουργικά χαρακτηριστικά του Συντάγματος αυτού, επιτυγχάνοντας, μέσω της διάκρισης νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, να το καταστήσει δυσλειτουργικό. Δηλαδή, το ίδιο χαρακτηριστικό του Συντάγματος, την διάκριση εξουσιών, που στην Α΄ έκδοση ο Κορδάτος το υπερασπιζόταν ως δημοκρατικό και το αναγνώριζε ως αποτέλεσμα της φιλελεύθερης στάσης του Μαυροκορδάτου,¹²³⁴ στην Δ΄ έκδοση το θεωρεί καταστροφικό και αποτέλεσμα δόλιας πολιτικής συμπεριφοράς του ίδιου προσώπου.¹²³⁵

Αλλαγή σημειώνεται και στην διαχείριση των εμφύλιων συγκρούσεων. Ενώ στην Α΄ έκδοση παρουσιάζονται επίμονα ως συγκρούσεις ταξικού χαρακτήρα που εκφράζουν την αντίθεση αστών – φεουδαρχών, εδώ ο Κορδάτος επιμένει αρχικά στον ταξικό τους χαρακτήρα,¹²³⁶ προσπαθώντας όμως να εντάξει σε αυτόν και τις λαϊκές μάζες ως συνειδητό υποκείμενο. Ως επίδικο των εμφυλίων εμφανίζεται αυτή τη φορά η τύχη των εθνικών γαιών και για αυτό οι λαϊκές μάζες τάσσονται με τους Νησιώτες και τους Ρουμελιώτες που θέλουν την εθνικοποίησή τους αντί των Πελοποννησίων που θέλουν την εκποίηση τους.¹²³⁷ Όπως βλέπουμε, επειδή το πραγματολογικό υλικό των εμφυλίων δεν εντάσσεται εύκολα στο νέο σχήμα, ο Κορδάτος στριμώχνει τα δεδομένα μέσα σε γεωγραφικές και πολιτικές και όχι ταξικές κατηγορίες κατάταξης. Δεν θέλει να δείξει τους αστούς ως αντίπαλο δέος των φεουδαρχών και υπερασπιστές των λαϊκών συμφερόντων, για αυτό τους ονομάζει «δημοκρατικούς» Νησιώτες και αντιπάλους των «ολιγαρχικών του Μοριά»,¹²³⁸ σαν για να τους κρύψει πίσω από αυτήν την ονομασία. Δεν κάνει, λοιπόν, καμία ρητή αναφορά σε σύγκρουση αστών –

¹²³³ «...επέρασε ψήφισμα διά του οποίου απεκηρύσσοντο έμμεσα αι αστικοδημοκρατικάί ιδέαι». Γιάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 218.

¹²³⁴ «Ο Μαυροκορδάτος κατηγορείται ως φτιάνων πολίτευμα [...] όπως τα ήθελεν η αστική τάξις». Ιωάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 95-96.

¹²³⁵ «Κατάφερε εμμέσως να καταστήσει άχρηστον ουσιαστικώς το δημοκρατικόν πολίτευμα». Γιάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία...*, ό.π., σελ. 220.

¹²³⁶ «Οι εμφύλιοι σπαραγμοί [...] ήσαν καθαρώς ταξικοί αγώνες». Στο ίδιο, σελ. 210.

¹²³⁷ «Εις τον εμφύλιον αυτόν σπαραγμόν [...] αι λαϊκαί μάζαι επήγαν με τους Νησιώτας και Ρουμελιώτας. [...] Η κυριωτέρα αιτία ήτο η προσπάθεια των ολιγαρχικών, όχι μόνον να μην προσφέρουν καμίαν υλικήν βοήθειαν εις τον αγώνα, αλλά και να σφετερισθούν τας εθνικάς γαίας». Στο ίδιο, σελ. 210.

¹²³⁸ «Δι' αυτό, με την ενίσχυσιν των λαϊκών μαζών, το κόμμα των εμποροναυτικών της Ύδρας και των άλλων Νησιών κατώρθωσε κατά τας αρχάς του 1825 να παραμερίσει την αντίδρασιν των ολιγαρχικών και να επιβληθεί». Στο ίδιο, σελ. 171.

φεουδαρχών, αλλά σε σύγκρουση δημοκρατικών – ολιγαρχικών ή νησιωτών – μωραϊτών κοτζαμπάσηδων. Όμως, στους «ολιγαρχικούς», σε κάποια σημεία κατατάσσει και τους αστούς των Νησιών.¹²³⁹ Επομένως οι «ολιγαρχικοί» είναι μια κατηγορία – λάστιχο, στην οποία σταθερά ανήκουν οι κοτζαμπάσηδες και όπου μπεινοβγαίνουν οι αστοί, αναλόγως με το σημείο της αφήγησης στο οποίο βρισκόμαστε. Αντιθέτως, στην Α΄ έκδοση, οι νησιώτες είναι καθαρά αστοί και δημοκράτες και οι μωραϊτες καθαρά γαιοκτήμονες και ολιγαρχικοί. Αυτή η αλλαγή μαρτυρά άλλη μια φορά την βεβιασμένη αναθεώρηση του σχήματος, ίσως σε συνδυασμό με την δυσκολία που βάζουν στον Κορδάτο οι εμφύλιοι αφού δεν προσφέρονται ιδιαίτερα για την ανάδειξη της δράσης των αγροτικών μαζών και την κριτική θεώρηση του ρόλου των αστών. Για αυτό και οι σχετικές αναφορές είναι πολύ λιγότερες από ότι στην Α΄ έκδοση, όπου στους εμφύλιους αφιερωνόταν ένα ολόκληρο κεφάλαιο.

Συνοπτικά, οι δύο κυρίαρχες τάξεις εμφανίζονται να συνεργάζονται σε βάρος των συμφερόντων των λαϊκών στρωμάτων,¹²⁴⁰ ήδη από το 1823¹²⁴¹ και όχι -όπως στην Α΄ έκδοση- στο τέλος, ως αποτέλεσμα αναγκαστικού συμβιβασμού των αστών με τους φεουδάρχες. Αυτό συνιστά ανατροπή του προηγούμενου σχήματος. Αυτή η συνεργασία οδηγεί τελικά στην εξάρτηση από την Αγγλία και την ακύρωση της εθνικής ανεξαρτησίας.¹²⁴² Φράσεις όπως «οι Έλληνες αστοτσιφλικάδες τα κατάφεραν να υποδουλώσουν τον ελληνικό λαόν εις το αγγλικόν κεφάλαιον»¹²⁴³ και «ο λόρδος Πάλμερστον έβαλε τας βάσεις της πολιτικής του Φόρειν Όφφισ απέναντι της Ελλάδος, που επί εκατό και παραπάνω χρόνια ακολουθείται πιστά από τους

¹²³⁹ «Εις τα Νησιά του Αιγαίου και εκεί η αντίδρασις των ολιγαρχικών καθυστέρησε τον αγώνα». Στο ίδιο, σελ. 160.

¹²⁴⁰ «Αυτοί εκ των παρασκηνίων διήυθυναν την Επανάστασιν και κυρίως ο Αλεξ. Μαυροκορδάτος [...] διά την εξυπηρέτησιν όμως των συμφερόντων όχι του λαού, αλλά της αστικής μερίδος και των τσιφλικάδων». Στο ίδιο, σελ. 169.

¹²⁴¹ «Από το 1823 ως τα τώρα το ξένον κεφάλαιον, έχοντας τοποτηρητάς και εντολοδόχους του τους αστοτσιφλικάδες, εγύμνωσε κάθε ικμάδα του τόπου, ελήστευσε τον λαόν, και εκράτησε την χώραν καθυστερημένην, δια να μπορεί να μας μεταχειρίζεται ως ημιάποικους». Στο ίδιο, σελ. 273.

¹²⁴² «Το κόμμα των Νησιωτών και των Πελοποννησίων ολιγαρχικών ειργάζετο διά την στερέωσιν της αγγλικής επιρροής εν Ελλάδι». Στο ίδιο, σελ. 240.

¹²⁴³ Στο ίδιο, σελ. 239.

διαδόχους του»¹²⁴⁴ αποτυπώνουν με ενάργεια το νέο σχήμα, τον πολιτικό του προσανατολισμό, αλλά και την ένταση των πολιτικών διακυβευμάτων του 1946.

Μέσα από όλες αυτές τις αλλαγές, με τον παραμερισμό των αστών από το επίκεντρο και την τοποθέτησή τους πλησιέστερα στους κοτζαμπάσηδες, δημιουργείται χώρος ώστε ο φακός του Κορδάτου να πέσει πια πάνω στις αγροτικές μάζες που προβάλλουν ως έχουσες επαναστατική διάθεση, ταξική συνείδηση, κοινωνικές και δημοκρατικές στοχεύσεις ήδη από την αρχή του αγώνα,¹²⁴⁵ ακόμη και με πολύ ριζοσπαστικό περιεχόμενο.¹²⁴⁶ Μάλιστα, τονίζεται πως η στράτευσή τους στο πλευρό της παράταξης του Μαυροκορδάτου συντελέστηκε επειδή αυτή «παρουσιάζετο [...] ως συνταγματική-δημοκρατική».¹²⁴⁷ Γενικώς, οι αναφορές στις αγροτικές και ευρύτερες λαϊκές μάζες είναι πολλές, σε αντίθεση με την Α΄ έκδοση όπου ήταν ελάχιστες και, όπως είδαμε, υποστηριζόταν πως τα μέλη των λαϊκών στρωμάτων δεν είχαν διαμορφώσει μια αυτόνομη αντίληψη για την επανάσταση, αλλά υιοθετούσαν άκριτα τα προτάγματα της πρωτοπόρας αστικής τάξης. Όμως στην Δ΄ έκδοση παρουσιάζονται ως διακριτές οι επιθυμίες τους ήδη από την έναρξη του αγώνα,¹²⁴⁸ και οι αναφορές σχετικά με τη δράση και το φρόνημα τους είναι πολλές και έντονες. Ακόμα και στις Εθνοσυνελεύσεις εμφανίζονται ως διακριτός παράγοντας, με ιδιαίτερα αιτήματα.¹²⁴⁹ Ο Κορδάτος προσπαθεί έτσι να παρουσιάσει ξανά το 1821 ως μια επανάσταση με έντονο κοινωνικό περιεχόμενο, αλλά αυτή τη φορά όχι μόνο αστικό αλλά και αγροτολαϊκό, αλλού σε σύγκρουση με τους αστούς που συμμαχούν με τους κοτζαμπάσηδες, αλλού υπό την πρωτοπορία των αστών,¹²⁵⁰ στοιχείο που

¹²⁴⁴ Στο ίδιο, σελ. 273.

¹²⁴⁵ «...αι λαϊκαί μάζει, όπως είδομεν, από την πρώτην ημέραν ετάχθησαν υπό τας επαναστατικάς σημαίας, με την απόφασιν να πολεμήσουν και να διώξουν τον Τούρκον κατακτητήν και να αλλάξουν το κοινωνικοοικονομικόν καθεστώς». Στο ίδιο, σελ. 179.

¹²⁴⁶ «...κυρίως εις τας Κυκλάδας (Άνδρον, Νάξον κλπ)-οι αγρόται πολλάκις εξηγέρθησαν και εζήτησαν να επιβάλουν την κοινωνικήν ισότητα και την αγροτικήν κοινοκτημοσύνην». Στο ίδιο, σελ. 188. «...ο Μπαλλής ήταν γέννημα Ανδριώτης, “απλούς χωρικός, πολύ τολμηρός, γενναίος” [...] αν και την εποχήν εκείνην ήτο και η λέξις ακόμα του κομμουνισμού άγνωστος, “είχε κομμουνιστικές ιδέας”». Στο ίδιο, σελ. 192.

¹²⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 170-171.

¹²⁴⁸ «Μαζί με την εθνικήν απελευθέρωσιν, ο λαός επόθησε και την κοινωνικήν. Έπρεπε να γκρεμισθούν τα δεσμά της εθνικής και κοινωνικής καταπίεσεως». Στο ίδιο, σελ. 158.

¹²⁴⁹ «Δι’ αυτό εις τας εθνικάς συνελεύσεις ακούνταν από καμιά φορά και η φωνή των φτωχοαγροτών, που γύρευαν γης και ανακούφιση από τα δασύματα». Στο ίδιο, σελ. 205.

¹²⁵⁰ «Εις την Σάμον, αι δημοκρατικάί ιδέαι είχαν πολλούς οπαδούς και η σαμιώτικη αγροτιά, που είχεν επικεφαλής την ανερχομένην αστικήν τάξην, εσημείωσε πολλάς επιτυχίας και έγραψεν εις την ιστορίαν του αγροτικού μας κινήματος τας ωραιότερας σελίδας, διότι και μετά το 1821 εσυνέχισε τον

δείχνει την συγκεχυμένη μορφή του νέου σχήματος, άρα και την βεβιασμένη αλλαγή του παλιού. Βεβαίως, πρέπει να πούμε πως στα μετά την *Κοινωνική Σημασία* έργα ο Κορδάτος είχε αναδείξει την διάσταση των λαϊκών πρωταγωνιστών του 1821, όπως στην *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, αλλά όχι στο βαθμό που το κάνει στην Δ΄ έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας*. Το πλέον χαρακτηριστικό, όμως, είναι η προσθήκη ενός νέου κεφαλαίου υπό τον τίτλο «Η συμβολή των αγροτολαϊκών μαζών εις τον εθνικόν αγώνα και αι ταξικαί αντιθέσεις», με προφανή στόχο την ανάδειξη των λαϊκών στρωμάτων σε πρωταγωνιστή της επανάστασης και μάλιστα με σαφή ταξικά κίνητρα. Αναδεικνύεται η δημιουργία της κλεφτουριάς ως αντίδραση των ακτημόνων αγροτών απέναντι στους πρόκριτους, ως «μια ιδιότυπη μορφή της πάλης των τάξεων, κατά την προ του 1821 εποχή» και η δράση των κλεφτών σημαίνεται θετικά, θυμίζοντας τον Ζεύγο, σε αντίθεση με την Α΄ έκδοση που τονιζόταν πως δεν είχαν εθνική συνείδηση. Δεν αλλάζει ιδιαίτερα η θέση για τους αρματολούς που εμφανίζονται ως αιτία της διάσπασης της κλεφτουριάς¹²⁵¹ και κάποιες φορές να έχουν ακόμη και αντεπαναστατική δράση.¹²⁵²

Στο τέλος της Επανάστασης, το νέο δίπολο έχει αποκρυσταλλωθεί πια ως λαός – αντιλαϊκό μέτωπο. Προβάλλει έτσι η τελική μορφή της νέας ερμηνείας: «κατά το τέλος της εθνικής μας Επαναστάσεως η αστική τάξις, όχι μόνον έχασε την επιρροή της, αλλά και ηναγκάσθη να συνθηκολογήσει με τα τζάκια».¹²⁵³ Εδώ αποτυπώνεται και πάλι το ότι η αλλαγή του σχήματος της Α΄ έκδοσης έγινε πρόχειρα και ανολοκλήρωτα. Ενώ, όπως δείξαμε, σε αρκετά σημεία του νέου έργου οι αστοί εμφανίζονται να συνεργάζονται συνειδητά με τους φεουδάρχες κατά τη διάρκεια της επανάστασης, εδώ επιστρέφουμε στο παλιό σχήμα και αναφέρεται πως συνθηκολογούν στο τέλος της και μάλιστα από ανάγκη. Έτσι, «η Επανάστασις του 1821 από εθνική εξελίχθη εις κοινωνικήν. Δυστυχώς όμως επροδόθη από τους αστούς. Αυτοί σιγά-σιγά εσυμμάχησαν με τους κοτζαμπάσηδες και έτσι ενόθευσαν το περιεχόμενο του αγώνος και ημπόδισαν να πάρει την ολοκληρωτικήν του

αγώνα της». Στο ίδιο, σελ. 126. Πρόκειται, ίσως, για την πιο χαρακτηριστική αποτύπωση του καινούριου σχήματος του Κορδάτου.

¹²⁵¹ Στο ίδιο, σελ. 112.

¹²⁵² «Δυστυχώς μαζί με τους προκρίτους σαμποτάρισαν την Επανάστασιν και πολλοί αρματολοί». Στο ίδιο, σελ. 162.

¹²⁵³ Στο ίδιο, σελ. 225.

μορφήν».¹²⁵⁴ Η διαφορά ανάμεσα στην προδοσία της επανάστασης στην Δ΄ έκδοση και στην προδοσία του ιστορικού ρόλου στην Α΄ έκδοση δεν είναι μόνο διαφορά έντασης. Αφορά το κατά πόσο θεωρείται σημαντικό για την επανάσταση το περιεχόμενο που της έδιναν τα λαϊκά στρώματα. Έτσι, τώρα αυτή η συνθηκολόγηση της αστικής τάξης με τους φεουδάρχες έχει ως αποτέλεσμα να μην εκπληρωθούν οι κοινωνικές διεκδικήσεις των αγροτολαϊκών μαζών,¹²⁵⁵ στοιχείο που αποτελεί πλέον κριτήριο για την δικαίωση ή την προδοσία της επανάστασης. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, μέχρι τις μέρες του 1946 ο αστοτσιφλικάδικος συνασπισμός εξουσίας, λειτουργώντας ως τοποτηρητής του αγγλικού ιμπεριαλισμού, έχει εμποδίσει την πρόοδο του ελληνικού λαού.¹²⁵⁶ Η ακροτελεύτια φράση του έργου συμπυκνώνει και το περιεχόμενό του: «Όταν κανείς έχει υπ' όψιν του το τι έγινε κατά το διάστημα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνος από την άρχουσαν τάξιν και τι επακολούθησε κατόπιν, εξάγει το συμπέρασμα, που το επικυρώνουν τα αδιάψευστα γεγονότα, ότι η Επανάστασις του 1821 επροδόθη, όχι μόνον από τους κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες, αλλά και από τους αστούς. Αυτή είναι η μόνη και η όλη αλήθεια»¹²⁵⁷. Το αποτέλεσμα της επανάστασης για τις λαϊκές μάζες είναι απλώς η αλλαγή του κυρίαρχου¹²⁵⁸ και η τοποθέτησή τους και πάλι στη θέση του εκμεταλλευόμενου.

Με αυτές τις άμεσες και έμμεσες αναφορές στην εκ νέου προδοσία του αγώνα και την αναίρεση της εθνικής ανεξαρτησίας προς όφελος των Άγγλων, γίνεται σαφής η σύνδεση που κάνει ο Κορδάτος ανάμεσα στις δύο συγκυρίες, του 1821 και του μεταπολεμικού 1946. Αυτή αποτυπώνεται και σε φράσεις όπως «Ήταν η φωνή της αντιδράσεως, που την άκουσαν πάλι οι Πηλιορίτες και στα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς του 1941 - 1945»,¹²⁵⁹ αλλά και εμμέσως με την αναχρονιστική χρήση όρων

¹²⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 213.

¹²⁵⁵ «Ο εσωτερικός αγών έμεινε ημιτελής. Παρ' όλον το σάρωμα της καποδιστριακής δικτατορίας και την δημοκρατικήν συνείδησιν της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, αι λεγόμεναι προστάτιδες δυνάμεις επέβαλαν εις τον καθημαγμένον ελληνικόν λαόν την μοναρχίαν». Στο ίδιο, σελ. 272.

¹²⁵⁶ «Από το 1823 ως τα τώρα το ξένον κεφάλαιο, έχοντας τοποτηρητάς και εντολοδόχους τους εις την χώραν μας τους αστοτσιφλικάδες, εγύμνωσε κάθε ικμάδα του τόπου, ελήστευσε τον λαόν και εκράτησε την χώραν καθυστερημένην, δια να μπορεί να μας μεταχειρίζεται ως αποίκους». Στο ίδιο, σελ. 273.

¹²⁵⁷ Στο ίδιο, σελ. 273.

¹²⁵⁸ «Την θέσιν των Τούρκων μπέηδων, αγάδων και πασάδων, την επήραν αυτοί που είχαν γίνει το ίδιο όπως και οι Τούρκοι κατακτηταί, ληστές και γδύστες, μαζί με τους ξένους δανειστάς μας». Στο ίδιο, σελ. 273.

¹²⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 163.

όπως «επαναστατικό δίκαιο», «επαναστατική τρομοκρατία», «δοσίλογοι», «μαυραγορίτες», «εθνοπροδότες»,¹²⁶⁰ που όλοι τους αναφέρονται στην ιστορική συγκυρία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και είναι φορτισμένοι από αυτήν. Χαρακτηριστικό είναι επίσης αυτό που μοιάζει με μια προσπάθεια του Κορδάτου να απαντήσει στα όσα προσάπτονται στο ΕΑΜ αναφορικά με τη βιαιότητα της δράσης του. Για τον σκοπό αυτό επιστρατεύεται ο Κολοκοτρώνης -ένα πρόσωπο εξαιρετικής δημοφιλίας μεταξύ των Ελλήνων της εποχής- παρότι ο Κορδάτος στα προηγούμενα έργα του έκανε έντονη κριτική. Τώρα -παρότι οι κριτική δεν έχει εξαφανιστεί-¹²⁶¹ περιγράφεται με πολύ γλαφυρό τρόπο το πως ο Κολοκοτρώνης διέταξε στη βάση του επαναστατικού δικαίου να καούν όλα τα χωριά που παραδίδονταν στους Τούρκους, εφαρμόζοντας έτσι «επαναστατική τρομοκρατία»¹²⁶² που συμπυκνωνόταν στο σύνθημα «Φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους». Δεν είναι τυχαίο ότι ο Κορδάτος επιλέγει να χρησιμοποιήσει το συγκεκριμένο σύνθημα, καθώς ίχε υιοθετηθεί και από το ΕΑΜ. Το ΕΑΜ κατηγορούταν πως διέπραξε υπέρμετρες βιαιότητες κατά τη διάρκεια της Αντίστασης, και μάλιστα σε βάρος Ελλήνων. Ο Κορδάτος εδώ επισημαίνει εμμέσως πως μέσα στο πλαίσιο του πολέμου οι πρακτικές αυτές δικαιολογούνται. Δεν θα ήταν και τόσο παρακινδυνευμένη η υπόθεση πως επιχειρεί να συγκροτήσει ακόμη και έναν παραλληλισμό Κολοκοτρώνη-Βελουχιώτη.¹²⁶³ Άλλωστε, η πολεμική προς το ΕΑΜ έχει ως δομικό της στοιχείο τη δαιμονοποίηση του αρχικαπετάνιου του ΕΛΑΣ. Σε άλλο σημείο του έργου, προβάλλει κάποια σημεία από τη δράση των κλεφτών που παραπέμπουν σε δράσεις του ΕΑΜ, για τις οποίες επίσης είχε κατηγορηθεί, όπως ήταν οι απαγωγές και η είσπραξη λύτρων.¹²⁶⁴ Ακόμη και κάποιες αναφορές στη συμμετοχή κληρικών στην επανάσταση¹²⁶⁵ που δεν υπήρχαν στην Α΄ έκδοση, φαίνεται σαν να προστίθενται στην αφήγηση προκειμένου να την εναρμονίσουν με την συμμετοχή ιερέων στο

¹²⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 176.

¹²⁶¹ «Αι προθέσεις του δεν ήταν καλαί. Απέβλεπε να παίζει τον ρόλο του Καραγεώργη της Σερβίας». Στο ίδιο, σελ. 220.

¹²⁶² Στο ίδιο, σελ. 175.

¹²⁶³ Παραμένουν, βέβαια, σε άλλα σημεία στοιχεία κριτικής προς τον Κολοκοτρώνη, όπως «...ήτο και αυτός τοπικιστής και εξαρχής έδειξε συμβιβαστικές τάσεις με τους ολιγαρχικούς». Στο ίδιο, σελ. 169.

¹²⁶⁴ «Άδειαζαν δηλαδή τα σπίτια των προεστών και τους έπαιρναν εις τα βουνά, ή τους ίδιους ή τους σπιτικούς των, διά να πάρουν λύτρα». Στο ίδιο, σελ. 111.

¹²⁶⁵ «Δι' αυτό κατά το 1821 πολλοί κληρικοί των χωριών ευρέθησαν παρά το πλευρό του εξεγερθέντος λαού». Στο ίδιο, σελ. 104.

ΕΑΜ.¹²⁶⁶ Αξίζει να σημειώσουμε πως και σε αυτό το έργο ο μόνος αγωνιστής που προβάλλει ως άμεμπτης ηθικής και η κριτική τους ως μέτρο αλήθειας, είναι και πάλι ο Μακρυγιάννης.¹²⁶⁷

Η πρώτη εκδοχή της *Κοινωνικής Σημασίας*, υποστηρίζοντας πως ο καπιταλιστικός μετασχηματισμός του ελληνικού κράτους είχε υλοποιηθεί πλήρως, παρουσίαζε την επερχόμενη προλεταριακή επανάσταση ως επόμενο σταθμό στην εξέλιξη της ταξικής πάλης. Η νέα εκδοχή, όπως δείξαμε, προσαρμόζεται στις πολιτικές ανάγκες της συγκυρίας του 1946. Στο τέλος του έργου δεν αναφέρονται όσα στην Α΄ έκδοση σχετικά με το ότι από το 1880 κι έπειτα η ελληνική αστική τάξη πέρασε στο βιομηχανικό της στάδιο και έπειτα στο ιμπεριαλιστικό. Προκύπτει το ερώτημα αν αυτό σημαίνει πως ο Κορδάτος δεν υποστηρίζει πια και το ότι η επικείμενη επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι προλεταριακή ή αν έχει δεχτεί την προπολεμική θέση του ΚΚΕ πως θα είναι αστικοδημοκρατική. Προφανώς, το ζήτημα αυτό δεν απασχολεί τον Κορδάτο στο νέο του έργο, ούτε στη νέα συγκυρία. Τα νέα επίδικα είναι πολύ πιο πειστικά και αφορούν την τύχη των δημοκρατικών πολιτών στην μεταπολεμική Ελλάδα. Υπάρχουν απόψεις, όπως του Μηλιού, που υποστηρίζουν πως μια δομική αλλαγή στην σκέψη του Κορδάτου είχε αρχίσει να συντελείται ήδη από το 1927, ως αποτέλεσμα των αναλυτικών εργαλείων που θεμελιώναν την κρίση του. Στο τρίπτυχο «οικονομισμός-καταστροφισμός-εργαλειακή αντίληψη του κράτους» ο Μηλιός εντοπίζει τις βάσεις αυτής της μεταστροφής.¹²⁶⁸ Κρίνουμε πως αυτό, σε όποιο βαθμό κι αν ισχύει, δεν αποτελεί επαρκή ερμηνεία για την νέα εκδοχή της *Κοινωνικής Σημασίας* και την υπέρβαση ενός ερμηνευτικού σχήματος που ο Κορδάτος είχε με πάθος υπερασπιστεί. Τα πολιτικά διακυβεύματα της μεταπολεμικής Ελλάδας είναι αυτά που επιβάλλουν την ερμηνευτική στροφή. Άλλωστε, όπως θα δείξουμε αργότερα, το Κορδάτος την επόμενη δεκαετία επιστρέφει στο πραγματικό σχήμα του.

¹²⁶⁶ «...οι παπάδες -εκτός ολιγίστων εξαιρέσεων εις τα μεγαλοχώρια και τας πόλεις- ήσαν και αυτοί πτωχοί και βιοπαλαισταί. [...] Δι' αυτό κατά το 1821 πολλοί κληρικοί των χωριών ευρέθησαν παρά το πλευρόν του εξεγερθέντος λαού, αδιαφορούντες διά την αντίθετον στάσιν του επισκόπου ή μητροπολίτου των». Στο ίδιο, σελ. 104-105.

¹²⁶⁷ «Ένας άλλος οπλαρχηγός, ο αγωνιστής Μακρυγιάννης, ξεχώριζεν από όλους. Ήταν όχι μόνο ξυπνός, μα πάντα στάθηκε ο προστάτης του λαού και πάντα πήρε το μέρος εκείνων που ήταν οι διερμηνευταί των λαϊκών συμφερόντων. Όσο και αν ανέβηκε αργότερον εις την κοινωνική ιεραρχίαν, δεν ξέχασε την καταγωγήν του». Στο ίδιο, σελ. 170.

¹²⁶⁸ Γιάννης Μηλιός, *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων...*, ό.π., σελ. 64.

Η στόχευση της νέας εκδοχής της *Κοινωνικής Σημασίας* πιστοποιείται και από την εξέταση ενός ακόμη έργου του Κορδάτου, της ίδιας μάλιστα χρονιάς. Ο τίτλος του, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*, είναι δηλωτικός των προθέσεων του συγγραφέα να παρουσιάσει ένα χρονολόγιο της ανάμιξης της Αγγλίας στα εσωτερικά της Ελλάδας, προκειμένου να την καταδείξει ως διαχρονικό εχθρό της ανεξαρτησίας του ελληνικού λαού, συνδέοντας μέσω της αφήγησης του το παρελθόν με το παρόν. Η εξιστόρηση των αγγλικών παρεμβάσεων γίνεται με φορτισμένη φρασεολογία. Ξεκινάει από τα Ορλωφικά,¹²⁶⁹ την παραχώρηση της Πάργας στο Σουλτάνο¹²⁷⁰ και την κατοχή των Επτανήσων,¹²⁷¹ για να τονιστεί τελικά η εξαρχής αρνητική στάση των Άγγλων απέναντι στην επανάσταση του 1821.¹²⁷² Η αφήγηση συνεχίζει με την περίοδο του Όθωνα, του Γεώργιου Α΄ και φτάνει τελικά ως τις μέρες του 1946. Τα σημεία όπου περιγράφονται γλαφυρά οι ανθελληνικές πράξεις των Άγγλων και αποδίδεται ο πολιτικός κυνισμός τους είναι αρκετά σε ολόκληρο το έργο, με σαφή στόχο την συναισθηματική διέγερση των αναγνωστών.¹²⁷³ Στην αγγλική εξωτερική πολιτική χρεώνεται η μη ολοκλήρωση της ελληνικής επικράτειας το 1832¹²⁷⁴ και ο σταθερός στόχος της εθνικής ισοπέδωσης των Ελλήνων¹²⁷⁵ και της μετατροπής της Ελλάδας σε αποικία.¹²⁷⁶ Αναμενόμενο είναι πως σε αυτό το έργο θα επαναλαμβανόταν το σχήμα του αστοτσιφλικάδικου συμβιβασμού που παρουσιάζει ο

¹²⁶⁹ «Το Φόρεϊν όφφισ, που από πράκτορές του ήζαιρε την ετοιμασία της επανάστασης, είχε προδόσει τα σχέδια των γραικών στην τουρκική κυβέρνηση». Γιάνης Κορδάτος, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα, ³1974, σελ. 21.

¹²⁷⁰ «Οι άγγλοι δέχτηκαν την αίτηση των παργιανών, αλλά άρχισαν αμέσως να διαπραγματεύονται το πούλημα της Πάργας». Στο ίδιο, σελ. 22.

¹²⁷¹ «Κάθε φορά που ο λαός ζητούσε το δίκιο του και οργάνωνε εθνικές εξεγέρσεις, οι άγγλοι έπαιρναν σκληρά μέτρα». Στο ίδιο, σελ. 23.

¹²⁷² «Όταν ξέσπασεν η ελληνική επανάσταση του 1821 ήταν επόμενο το Φόρεϊν όφφισ να μην ιδεί με καλό μάτι την εθνική μας εξέγερση». Στο ίδιο, σελ. 25.

¹²⁷³ «Ο άγγλος μάλιστα αρμοστής των Επτανήσων, ο διαβόητος Μαίτλαντ, φέρθηκε πολύ σκληρά και απάνθρωπα όχι μόνο στους Φιλικούς των Ιονίων νησιών, αλλά και στα γυναικόπαιδα που πήγαν εκεί από το Μωριά και τη Ρούμελη για να σωθούν από τις σφαγές των Τούρκων». Στο ίδιο, σελ. 25. «Σ' όλη αυτή την περίοδο μέσα στην άρχουσα τάξη της Μ. Βρετανίας επικρατούσαν ο μισελληνισμός». Στο ίδιο, σελ. 40. «Ελλάδα πραγματικά ανεξάρτητη είνε κάτι παράλογο. Η Ελλάδα είνε ή ρωσική ή αγγλική και επειδή δε μπορεί να είνε ρωσική πρέπει να είνε αγγλική». Στο ίδιο, σελ. 40. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹²⁷⁴ «Αν λοιπόν η σύμβαση της 21 Ιουλίου 1832 που υπογράφηκε στην Πόλη, δεν έδωσε την ελευθερία και ανεξαρτησία στη Κρήτη, Σάμο και Θεσσαλία, αυτό οφείλεται στην επίμονη αντίδραση της Αγγλίας που με κανέναν τρόπο δεν ήθελε να δημιουργηθεί βιώσιμο ελληνικό κράτος». Στο ίδιο, σελ. 32-33.

¹²⁷⁵ «Γι' αυτό και ο υπουργός Londoderry δήλωνε πως επιθυμεί να καταστεί η Ελλάδα "όσο πιο πολύ λιγότερο επικίνδυνη και ο λαός της μικρόψυχος σαν τις φυλές του Ινδονιστάν"». Στο ίδιο, σελ. 26.

¹²⁷⁶ «Η Αγγλία ποτέ δεν έπαυσε να κατατρέχει τη μικρή Ελλάδα εκβιάζοντας την με απειλές και πιέσεις ν' ακολουθεί την πολιτική του Φόρεϊν όφφισ, που θα πει σε τελευταία ανάλυση πως οι άγγλοι ιμπεριαλιστές θέλαν να αποικιοποιήσουν την Ελλάδα». Στο ίδιο, σελ. 35.

Κορδάτος στην Δ' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας*. Έτσι, οι αστοί και οι φεουδάρχες εμφανίζονται συνασπισμένοι ήδη κατά τη διάρκεια της επανάστασης - εδώ από το 1824, όχι το 1823 όπως στην Δ' έκδοση- σε αυτό που ο Κορδάτος αποκαλεί «αγγλόφιλη μερίδα», μαζί με τους Φαναριώτες.¹²⁷⁷ Ασφαλώς, η αναφορά στο «Ψήφισμα της Υποτέλειας» είναι σε αυτό το έργο πιο σκληρή και διαυγώς αρνητική από ότι σε οποιοδήποτε άλλο έργο του Κορδάτου.¹²⁷⁸

Οι επεμβάσεις των Άγγλων είναι ένα κείμενο εμφανώς προπαγανδιστικού χαρακτήρα και ως τέτοιο φέρει μία σειρά από χαρακτηριστικά στοιχεία. Καταρχάς, όπως και στην Δ' έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας*, υπάρχει μία εκ των υστέρων πολιτική φόρτιση του υπό εξέταση ιστορικού υλικού, δηλαδή μια ένταξή του στην πολιτική συνάφεια του 1946 με έντονη διάθεση φρονηματισμού,¹²⁷⁹ με αναφορές ακόμη και στο ζήτημα της Κύπρου.¹²⁸⁰ Τέλος, υπάρχουν αποσιωπήσεις και παραλείψεις¹²⁸¹ αλλά

¹²⁷⁷ «Δεν ήταν τότε μόνον οι κοτζαμπάσηδες του Μωριά, που ζητούσαν την αγγλική προστασία, ήταν και πολλοί μεγαλοκαρaboκυραίοι νησιώτες, καθώς και φαναριώτες έχοντας επικεφαλής τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο». Στο ίδιο, σελ. 30.

¹²⁷⁸ «Το έγγραφο αυτό προκάλεσε θύελλα από διαμαρτυρίες και χαρακτηρίστηκε σαν “συμφωνητικό της πουλημένης Ελλάδας”. Στο ίδιο, σελ. 31.

¹²⁷⁹ «Από την εποχή αυτή η αγγλική πολιτική δεν έπαψε ούτε μια στιγμή να επεμβαίνει, τότε άμεσα και τότε έμμεσα, στα εσωτερικά της χώρας μας». Στο ίδιο, σελ. 37. «Αν και τα αγγλικά αυτά σχέδια ματαιώθηκαν στα 1912, ωστόσο η Αγγλία δεν έπαψε να έχει βλέψεις πάνω στην Κρήτη. Και στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο προσπάθησε [...] και τώρα, όσο κι αν κρύβει τους σκοπούς της, εργάζεται για τον ίδιο σκοπό. Γι αυτό οι αδούλωτοι Έλληνες πρέπει να γρηγορούν, επειδή οι αγγλόδουλοι δεν τόχουν σε τίποτα για να πουλήσουν την Κρήτη στους Άγγλους». Στο ίδιο, σελ. 71. «Στα εκατόν είκοσι πέντε χρόνια που πέρασαν από το ηρωικό Εικοσιένα, οι Άγγλοι ιμπεριαλιστές με διάφορες προφάσεις και προσχήματα συνέχισαν την πολιτική του Γκρην[...] Ο ελληνικός λαός πλήρωσε και πληρώνει πολύ ακριβά το αγγλικό “ενδιαφέρον” για την Ελλάδα». Στο ίδιο, σελ. 35. «Οι Άγγλοι έδωσαν τα Εφτάνησα, αλλά έβαλαν επικεφαλής του κράτους έναν πράκτορά τους που εργάστηκε σ’ όλα τα χρόνια της βασιλείας του για να προδίνει τα συμφέροντα του ελληνικού λαού. Γι αυτό ο Φιλάρετος έχει πολύ δίκιο γράφοντας “φοβού τους Άγγλους και δώρα φέροντας”». Στο ίδιο, σελ. 55. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Είναι πολύ πιθανό σε αυτήν την φράση να προσπαθεί ο Κορδάτος να παραλληλίσσει τη στάση των Άγγλων μετά την παραχώρηση των Επτανήσων με τη στάση τους μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ελλάδα και το ρόλο που διαδραμάτισε ο Γεώργιος Παπανδρέου.

¹²⁸⁰ «Ενώ όμως παρουσιάζονταν υποστηρικτές της Τουρκίας, στο αναμεταξύ, σαν αντάλλαγμα, με μυστική συνθήκη τα κατάφεραν να αποσπάσουν από την Τουρκία την Κύπρο. Δεν ήταν φυσικά η πρώτη φορά που η Ελλάδα εγκαταλείπονταν από τη “φίλη” και “προστάτιδα” Αγγλία». Στο ίδιο, σελ. 62.

¹²⁸¹ «Ούτε λίγο ούτε πολύ ο Έντουαρτ Γκρέϋ, υπουργός των εξωτερικών της Μ. Βρετανίας, [...] ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να παραχωρήσει στη Βουλγαρία την ανατολική Μακεδονία [...] Ο Βενιζέλος δέχτηκε αλλά οι βούλγαροι αρνήθηκαν να πάνε με τους Άγγλους και ματαιώθηκε η εκτέλεση της αγγλικής πρότασης». Στο ίδιο, σελ. 73. Ο Κορδάτος δεν λαμβάνει υπόψιν του το ότι η Ανατολική Μακεδονία θα παραχωρούνταν με αντάλλαγμα τη Σμύρνη, προκειμένου να παρουσιάσει τον Βενιζέλο ως όργανο των Άγγλων. Άλλωστε τον χαρακτηρίζει «όργανο της ελληνικής πλουτοκρατίας που ήταν εξαρτημένη από το αγγλικό κεφάλαιο». Στο ίδιο, σελ. 73. Βέβαια, σε άλλο σημείο του έργου υποστηρίζει πως «Η αγγλική πλουτοκρατία είχε στενούς δεσμούς, με την ελληνική κοτζαμπασιοδοαστική ολιγαρχία και αντιδρούσε σε κάθε αναγεννητική προσπάθεια [...] Προσπάθησε λοιπόν να βάλει φρένο στη στρατιωτικολαϊκή εξέγερση του 1909». Στο ίδιο, σελ. 64.

και μανιχαϊστικού τύπου απλοποιήσεις της πολιτικής διαδικασίας,¹²⁸² που φαίνεται πως πραγματοποιούνται επίτηδες από τον Κορδάτο, προκειμένου να εντάξει το ιστορικό υλικό αρμονικά στο σχήμα του και να μπορέσει να προχωρήσει σε μία ηθικού τύπου διαχείριση του ζητήματος, θεμελιώνοντας τη θέση του κυρίως στα - οξυμένα από την πρόσφατη ιστορία- πατριωτικά αισθήματα των αναγνωστών. Υπάρχουν, επίσης, φράσεις όπου συνδέεται το εθνικό με το ταξικό πεδίο. Διατυπώσεις όπως «Η αγγλική πλουτοκρατία είχε στενούς δεσμούς με την ελληνική κοτζαμπασιδοαστική ολιγαρχία και αντιδρούσε σε κάθε αναγεννητική προσπάθεια που προέρχονταν από τα λαϊκά και μεσαία στρώματα και αντιπροσωπεύονταν από τα λαϊκά στοιχεία του τόπου»¹²⁸³ και «Οι άγγλοι ιμπεριαλιστές και πλουτοκράτες έτρεμαν μη τυχόν και δημιουργηθούν την Ελλάδα κόμματα αρχών, που ν' αντιπροσωπεύουν τις λαϊκές τάξεις»¹²⁸⁴ συνδέουν τα δύο πεδία, τοποθετώντας τα μέλη των προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων στην πλευρά των εντολοδόχων της αγγλικής πολιτικής, επομένως στην αντεθνική και προδοτική πλευρά, αφήνοντας στο βάθρο των υπερασπιστών της εθνικής ανεξαρτησίας μόνο τα «λαϊκά και μεσαία στρώματα». Έτσι, ο Κορδάτος αφενός αναγνωρίζει τα «λαϊκά και μεσαία στρώματα» ως τους πρωταγωνιστές του 1821, αφετέρου κάνει την έμμεση υπόμνηση πως από την εμπειρία του 1821 αλλά και της Εθνικής Αντίστασης τεκμηριώνεται πως διαχρονικά οι λαϊκές δυνάμεις είναι αυτές που πρέπει να συνεχίζουν και να επεκτείνουν τον αγώνα στο εσωτερικό πεδίο, προκειμένου να προστατεύσουν τα κεκτημένα του εθνικού αγώνα και να τον ολοκληρώσουν στην κοινωνική του διάσταση. Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου ο Κορδάτος μοιάζει να φωνάζει την προτροπή, που λίγο

¹²⁸² «Ο άγγλος αρμοστής στα Εφτάνησα Μαίτλαντ, όχι μόνο καταπίεζε και τρομοκρατούσε τους εκεί Φιλικούς, μα και έπαιρνε μέτρα ενάντια στην επανάσταση. Γι αυτό όταν τον Απρίλη του 1822 έφτασε στην Κέρκυρα μία αντιπροσωπεία από τη βασανισμένη Ελλάδα την έδωξε δηλώνοντας πως δεν αναγνώριζε την ελληνική κυβέρνηση». Στο ίδιο, σελ. 27. Είναι γεγονός πως η Αγγλία δεν είδε εξαρχής θετικά την επανάσταση, όμως εδώ έχουμε την, αναμενόμενη για το διπλωματικό πεδίο, άρνηση του αρμοστή να συνομιλήσει με μία μη αναγνωρισμένη αρχή. Επομένως, πρόκειται για μία στάση που δεν καταδεικνύει από μόνη της την περιφρόνηση προς την επανάσταση, παρά μόνο αν την απομονώσουμε από τους καταναγκασμούς που επιβάλουν οι κανόνες της εξωτερικής πολιτικής. «Η αγγλική όμως επιρροή ήταν πολύ μεγάλη στην περίοδο αυτή. Υπήρχαν πολλοί αγγλόδουλοι μέσα στην Εθνοσυνέλευση και γι αυτό ο άγγλος πρεσβευτής φέρονταν σαν κυρίαρχος». Στο ίδιο, σελ. 52-53. Για τους πολιτικούς υποστηρικτές των Άγγλων ο Κορδάτος δεν προβάλλει τα ιδεολογικά και πολιτικά τους κίνητρα, αλλά χαρακτηριστικά τους στοιχεία, όπως η δουλοπρέπεια. Αυτό του επιτρέπει να πραγματοποιήσει μία συναισθηματική, εξωπολιτική διαχείριση τους, χωρίς να συνυπολογίζει τους καταναγκασμούς της διεθνούς πολιτικής συγκυρίας, και να τους τοποθετήσει έτσι εύκολα στη θέση του «κακού» της ιστορίας.

¹²⁸³ Στο ίδιο, σελ. 64.

¹²⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 63.

αργότερα, στα χρόνια του Εμφυλίου, θα μπορούσε να είναι η προτροπή του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας: «Ριχτείτε στον ταξικό αγώνα. Είναι ο μόνος τρόπος για να είναι ριζικά αποτελεσματικός ο εθνικός αγώνας!». Έτσι, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα* μοιάζουν με ένα συμπλήρωμα της Δ' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας* και αναδεικνύουν την αιτία της αλλαγής του κορδατικού σχήματος. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας σε μία από τις πιο καθαρές της μορφές, ενισχύει την άποψη μας για το λόγο της ερμηνευτικής στροφής της *Κοινωνικής Σημασίας*.

Την ίδια περίοδο, από τον Οκτώβριο του 1945 ως τον Ιούλιο του 1946 ο Κορδάτος δημοσιεύει στην εφημερίδα *Νέος Δρόμος* του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας μια σειρά άρθρων για την ιστορική εξέλιξη του αγροτικού ζητήματος σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Εκεί, διακρίνονται και πάλι τα σημεία της αλλαγής. Βλέπουμε τον Κορδάτο, ενώ στα προηγούμενα έργα του υποστήριζε πως από το 1880 η εξουσία της αστικής τάξης εδραιωνόταν και πως η συμμαχία που είχε συμπήξει με τους φεουδάρχες ήταν αναγκαστική, να αναφέρει πως το 1881 «η πλειοψηφία της Βουλής αποτελούνταν από τσιφλικάδες» και ο πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης ήταν «δεξί χέρι των τσιφλικάδων»,¹²⁸⁵ να εμφανίζει την αστική τάξη μετά το Κίνημα στο Γουδή να παλεύει ακόμη για την ανατροπή των κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών δύναμης υπέρ της και κατά των φεουδαρχών¹²⁸⁶ και να περιγράφει το πώς οι αστοί σε συμπαιγνία με τους φεουδάρχες προσπαθούσαν να αποφευχθεί η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών υπέρ των αγροτών, χωρίς αποζημίωση. Ασφαλώς, και στην *Κοινωνική Σημασία* ο Κορδάτος έλεγε πως μέχρι τις μέρες του το αγροτικό ζήτημα δεν είχε λυθεί. Φαινόταν, όμως, να ρίχνει την ευθύνη στους φεουδάρχες και να αναγνωρίζει πως οι αστοί είχαν συμβιβαστεί μαζί τους όχι από επιλογή, αλλά αναγκαστικά. Τώρα ο λόγος του είναι πολύ πιο έντονα χρωματισμένος κατά των αστών.¹²⁸⁷ Δεν φτάνει, όμως, να αλλάξει και το σχήμα του για το 1821. Η κύρια ταξική σύγκρουση στην επανάσταση παραμένει αυτή μεταξύ αστών και φεουδαρχών,

¹²⁸⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος...*, ό.π., σελ. 116.

¹²⁸⁶ Στο ίδιο, σελ. 120.

¹²⁸⁷ «Άστραψαν και βρόντησαν των τσιφλικάδων οι υπερασπιστές και λακέδες και με ακαδημαϊκές υπεκφυγές απάντησαν της μπουρζουαζίας και του “φιλαγροτισμού” οι υποστηρικτές. Όλα κι’ όλα, σ’ ένα ζήτημα όλοι τους ήταν σύμφωνοι. Πως δεν επιτρέπεται να γίνει απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας πριν αποζημιωθεί ο τσιφλικάς. [...] Ο “φιλαγροτισμός” ήταν η μάσκα που φορούσε μια μερίδα της ελληνικής μπουρζουαζίας για να δημοκοπήσει και να στερεωθεί έτσι στην εξουσία». Στο ίδιο, σελ. 125.

παρότι γράφει την ίδια περίοδο με την Δ' έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας*, στοιχείο που επιβεβαιώνει ξανά ότι η τελευταία γράφτηκε απολύτως εν θερμώ. Μάλιστα, κάνει έναν παραλληλισμό με την συγκυρία της Κατοχής, όπου όμως με τους εχθρούς της Αντίστασης παραλληλίζει μόνο τους κοτζαμπάσηδες.¹²⁸⁸ Ακόμα και για κινήματα του 1854 και του 1878 στη Θεσσαλία αναφέρει πως υπήρχαν αστοί που συμμετείχαν, αλλά κανένας κοτζάμπασης.¹²⁸⁹

3.8 Η γέννησης της ελληνικής αστικής τάξης στο έργο του Σεραφείμ Μάξιμου

Αφήσαμε για το τέλος την αναφορά μας στο έργο ενός άλλου διανοούμενου του μαρξιστικού χώρου, του Σεραφείμ Μάξιμου, διότι τα σχετικά με την επανάσταση και τη διαμόρφωση του νεοελληνικού έθνους πορίσματά του δεν φαίνονται να είχαν προλάβει να επηρεάσουν την ελληνική μαρξιστική διανόηση στην περίοδο που εξετάζουμε. Ο Μάξιμος, γεννημένος το 1899, ήταν στέλεχος του ΚΚΕ και κοινοβουλευτικός εκπρόσωπός του. Όπως είδαμε, ανήκε στην «κεντρίστικη» ομάδα στελεχών και μελών του κόμματος που διεγράφησαν το 1928, μετά από τη διαγραφή και της «αριστερής» ομάδας Πουλιόπουλου. Έπειτα, με στελέχη της τελευταίας συμμετείχε στο εγχείρημα του *Σπάρτακου*,¹²⁹⁰ ενός πολύ σημαντικού εντύπου μαρξιστικής κριτικής, και από το 1934 διαφοροποιήθηκε από την στάση των μελών του εγχειρήματος και τον τρόπο άσκησης αντιπολίτευσης προς το ΚΚΕ και αποχώρησε. Κατά την Κατοχή συμμετείχε στο ΕΑΜ. Στα δύο έργα του Μάξιμου που θα εξετάσουμε εδώ, το ερευνητικό του ενδιαφέρον κινείται γύρω από τον τρόπο συγκρότησης της ελληνικής αστικής τάξης και την ανάπτυξη και ισχυροποίησή της στον 18^ο αιώνα. Εκεί, αναλύεται πιο διεξοδικά το πως συντελέστηκε -αυτό που όλοι οι προηγούμενοι μαρξιστές συγγραφείς θεωρούσαν ότι συνέβαλε στην δημιουργία της εθνικής συνείδησης, αλλά το ανέφεραν επιδερμικά- η ανάπτυξη της ελληνικής

¹²⁸⁸ «Μα οι κοτζαμπάσηδες -όπως και οι αντιδραστικοί στα 1942 – 1944- μόνο για τα κεμέρι και για το βιό τους ενδιαφέρονταν. Δεν είχαν κανένα εθνικό παλμό και για αυτούς ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας ήταν “μια τρέλα”». Στο ίδιο, σελ. 142.

¹²⁸⁹ Στο ίδιο, σελ. 144.

¹²⁹⁰ Στον *Σπάρτακο* το 1928 ο Μάξιμος είχε ασκήσει κριτική στον Κορδάτο, λέγοντας για τα έργα του πως «ούτε κατά τη γνώμη μας είναι μαρξιστική ανάλυση της ελληνικής ιστορίας, επειδή τονίζουν τον οικονομικό παράγοντα». Σεραφείμ Μάξιμος, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», *Σπάρτακος*, 1928, σελ. 11.

αστικής τάξης. Ο Μάξιμος αναλύει ειδικά τον τύπο και τα χαρακτηριστικά αυτής της ανάπτυξης και εξηγεί το πώς επηρέασε την συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού.

Το 1940 έγραψε το πρώτο από τα δύο έργα, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*. Το 1945 εκδίδει μία ακόμα σχετική μελέτη, με τίτλο *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685 – 1789*. Σε αυτά τα έργα, με τεκμήρια από τα γαλλικά εμπορικά αρχεία εξετάζει τους όρους διαμόρφωσης της ελληνικής αστικής τάξης και προσπαθεί να τους συσχετίσει με την μετέπειτα ανάπτυξή της εντός του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Ο Μάξιμος επισημαίνει πως, παρότι από τα στοιχεία τεκμαίρεται η σημαντική παρουσία των Ελλήνων στην εμπορική ναυσιπλοΐα ακόμη και στον 16^ο αιώνα, η περίοδος κατά την οποία υπήρξε «ομαδική εμφάνιση του ελληνικού στοιχείου στην οικονομική ζωή της Ανατολής, τέτοια, που να μεταβάλλη καταστάσεις και σχέσεις προϋπάρχουσες και να προσδώση εθνικό χαρακτήρα, τόσο στο εμπόριο, όσο και στις μεταφορές», ήταν μόνο ο 18^{ος} αιώνας. Ειδικώς στην περίοδο 1720-1750 εντοπίζει την διαδικασία της απόκτησης του ελέγχου από τους Έλληνες εμπόρους των εμπορικών δικτύων του ελλαδικού χώρου και άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ολοκλήρωσή της στο τέλος του αιώνα. Βλέπει αυτήν την εξέλιξη να συνδυάζεται με την επικράτηση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου από τους Άγγλους επί αυτών του μερκαντισμού και των εμποροναυτικών μονοπωλίων των Γάλλων.¹²⁹¹

Όπως είπαμε, οι Έλληνες πλοιοκτήτες δραστηριοποιούνταν ήδη στα οθωμανικά νερά, με κυρίαρχη μορφή αυτήν του «καραβοκύρη», δηλαδή του προσώπου που με το ιδιόκτητο πλοίο του μετέφερε κατά βάση δικά του προϊόντα. Περισσότερο, δηλαδή, οι ελληνικές θαλάσσιες μεταφορές αποτελούσαν μια καθετοποίηση της εμπορικής διαδικασίας, παρά μια αυτόνομη οικονομική δραστηριότητα. Όμως, αυτό που τελικά επέτρεψε κατά τον 18^ο αιώνα στους Έλληνες εμπόρους να βγουν από τα οθωμανικά ύδατα και να εκτοπίσουν τους ξένους ανταγωνιστές τους από τα εμπορικά δίκτυα της περιοχής, ήταν η εκμετάλλευση των αντιφάσεων των μεγάλων παικτών του εμπορίου,

¹²⁹¹ «Έτσι, βλέπουμε να αναφαίνονται στο πεδίο της ναυσιπλοΐας τα πολλαπλά σημεία μιας αξιοσημείωτης δραστηριότητας, η οποία, παρ' όλα τα προστατευτικά μέτρα του εν καταπτώσει μερκαντισμού, χαρακτηρίζεται κυρίως με την παρακμή των παλαιών μονοπωλιακών ναυτιλιακών επιχειρήσεων και την δημιουργία μερικών άλλων, μικρότερων αλλά πολυάριθμων, που ανήκουν σε άτομα ή εμπορικές επιχειρήσεις». Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVII αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976, σελ. 21.

δηλαδή του εντεινόμενου ανταγωνισμού των γαλλικών από τα αγγλικά κεφάλαια. Οι Άγγλοι καπιταλιστές ήξεραν πως το γαλλικό εμπόριο γινόταν μονοπωλιακά από γαλλικά συμφέροντα, δηλαδή με πλοία Γάλλων πλοιοκτητών και γαλλικό πλήρωμα. Οι ίδιοι, σε μια πιο φιλελεύθερη προσέγγιση και σε αντίθεση με τον γαλλικό προστατευτισμό, αποφάσισαν αντισταθμιστικά να βάλουν στο παιχνίδι τους Έλληνες εμπόρους της περιοχής.¹²⁹² Αυτό το έκαναν διότι τα ελληνικά πλοία ήταν εξαιρετικά ανταγωνιστικά προς τα γαλλικά, γιατί λειτουργούσαν με μικρότερο πλήρωμα, υποδεέστερης ποιότητας και κόστους τροφοδοσία και χαμηλότερους μισθούς.¹²⁹³ Έτσι, το 1740, που ο Μάξιμος θεωρεί ότι αρχίζει «η πραγματική ιστορία» της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, «τα ελληνικά πλοία, άφησαν τα χωρικά τουρκικά ύδατα και μπήκαν στις μεγάλες γραμμές της θαλασσίας μεταφοράς και μπήκαν στις μεγάλες γραμμές», γιατί τότε ήταν που «ο Μέγας Κύριος της Μάλτας χαρακτήρισε τα πλοία αυτά ως πλοία ανήκοντα σε χριστιανούς και δέχθηκε να τα προστατεύση», με πρώτα τα πλοία των Μεσολογγιτών.¹²⁹⁴ Ασφαλώς το γεγονός ερμηνεύεται από το ότι η Μάλτα ήταν εξαρτημένη από την Αγγλία. Με αυτήν την κίνηση των Άγγλων, οι Έλληνες πλοιοκτήτες απέκτησαν ένα μέρος των κερδών τους, το οποίο και διαρκώς αυξανόταν. Ακόμη και κάποιες τοποθετήσεις Ελλήνων με αγγλική υπηκοότητα ως προξένων της Αγγλίας διαδραμάτισαν θετικό ρόλο, λόγω και των σχέσεων που είχαν αναπτύξει τοπικά με τους Οθωμανούς αξιωματούχους.¹²⁹⁵ Μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις οι Άγγλοι επέτρεπαν σε Έλληνες, πουλώντας τους πλοία, να γίνονται οι ίδιοι μεγάλοι πλοιοκτήτες και να κερδοφορούν με σημαία αγγλική.¹²⁹⁶ Και έτσι αρχίζει πια να αποτυπώνεται αυτό που άλλαξε τον χαρακτήρα της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, που άνοιξε τις δουλειές της και έφερε την κατασκευή μεγάλων πλοίων, αλλά και την αυτονόμηση των θαλάσσιων μεταφορών ως οικονομικού κλάδου, έστω και με εμβρυώδη τρόπο ως στο τέλος του 18^{ου} αιώνα: η σύνδεση των

¹²⁹² «Η γαλλική οικονομική πολιτική έτεινε πάντα στο να συνταυτίζει τα πράγματα με τα πρόσωπα, τα εμπορεύματα με την εθνικότητα των εμπόρων, τη μεταφορά των εθνικών εμπορευμάτων με την εθνικότητα των εφοπλιστών, των πλοιάρχων. Ήτανε, πριν απ' όλα, πολιτική προστατευτική, αποκλειστική. Το αντίθετο συνέβαινε με την Αγγλία. Η οικονομική πολιτική της, αν και απέβλεπε στους ίδιους σκοπούς, παρέμεινε ουσιωδώς φιλελεύθερη. Να κυκλοφορούν διαρκώς και περισσότερα εμπορεύματα της αγγλικής βιομηχανίας από εμπόρους Άγγλους και με πλοία αγγλικά, αλλά και από εμπόρους οποιασδήποτε εθνικότητας και με πλοία οποιασδήποτε σημαίας». Σεραφείμ Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό...*, ό.π., σελ. 25.

¹²⁹³ Στο ίδιο, σελ. 26, 27.

¹²⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 47.

¹²⁹⁵ Στο ίδιο, σελ. 37.

¹²⁹⁶ Στο ίδιο, σελ. 43.

Ελλήνων πλοιοκτητών με τα αγγλικά συμφέροντα. Δηλαδή, όχι με την ενίσχυση της παραγωγής και μεταποίησης πρώτων υλών και μεταφοράς ελληνικών προϊόντων, αλλά με τις μεταφορικές ανάγκες του αγγλικού καπιταλισμού.¹²⁹⁷ Αυτό είναι, λοιπόν, που από τότε καθορίζει τον ρόλο του ελληνικού κεφαλαίου ως «ενδιάμεσο». Ο ρόλος αυτός επεκτείνεται και μετά την ανεξαρτησία και εξαιτίας του -και αφού από τότε το ελληνικό κεφάλαιο δεν άλλαξε την δράση του- «Δύο αιώνες μετά την εποχή εκείνη, η Ελλάδα εξακολουθεί να είναι μια χώρα με καθυστερημένη οικονομία, όπου πολλά προϊόντα της εξάγονται αυτούσια όπως τότε και ο φυσικός της πλούτος παραμένει ανεκμετάλλευτος».¹²⁹⁸

Αυτή η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτικής αστικής τάξης μέσω των ευρωπαϊκών αγορών, η ενοποίηση των ελλαδικών αγορών αλλά και τα όρια που έθετε το οθωμανικό πλαίσιο ήταν που την ώθησε ακόμη περισσότερο προς την ιδέα της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου κράτους.¹²⁹⁹ Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζουμε έξι παράγοντες που μέσα από την ανάλυση του Μάξιμου εμφανίζονται να καθορίζουν την ανάπτυξη και τη φυσιογνωμία του ελληνικού αστισμού και να τον ωθούν προς την δημιουργία ανεξάρτητου κράτους. Πρώτον, πως οι Οθωμανοί επέτρεπαν στο ξένο κεφάλαιο να φέρνει ελεύθερα στα εδάφη τους τα προϊόντα του και να προμηθεύεται πρώτες ύλες για την παραγωγή τους. Όμως, αυτό λειτουργούσε σε βάρος της εγχώριας παραγωγής, στην οποία επιδίδονταν και οι Έλληνες, αφού της αύξανε ανεξέλεγκτα τον ανταγωνισμό. Ήταν, λοιπόν, λογικό οι Έλληνες κεφαλαιούχοι, αφού είχαν ισχυροποιηθεί στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, να αρχίσουν να βλέπουν πολύ θετικά και την δημιουργία ενός δικού τους κράτους που θα τους επέτρεπε να οργανώσουν πιο ορθολογικά και με μεγαλύτερη ασφάλεια την οικονομική δραστηριότητά τους.¹³⁰⁰ Δεύτερον, το γεγονός ότι το ελληνικό κεφάλαιο δεν αναπτύχθηκε σε «δικό του» ξεχωριστό κράτος, αλλά στις ιδιαίτερες και καθυστερημένες συνθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δεν είχε ενσωματώσει τις αλλαγές που σημειώνονταν στην κοινωνική δομή των δυτικών κρατών, είχε σαν αποτέλεσμα να μην έχει αυτή παρόμοια κοινωνική επίδραση με τις δυτικές αστικές τάξεις. Δηλαδή,

¹²⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 22.

¹²⁹⁸ Σεραφεΐμ Μάξιμος, *Η αγωγή του ελληνικού καπιταλισμού...*, ό.π., σελ. 109.

¹²⁹⁹ Στο ίδιο, σελ. 109.

¹³⁰⁰ Σεραφεΐμ Μάξιμος, *Η αγωγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685 – 1789*, Στοχαστής, Αθήνα 2008, σελ. 99.

ενώ στη Δύση το κεφάλαιο διείσδυε στις παραδοσιακές οικονομικές σχέσεις φεουδαρχικού τύπου και τις διαρρήγνυε, στο οθωμανικό πλαίσιο το τοπικό κεφάλαιο ήταν αναγκασμένο να δρα περισσότερο *ad hoc* και σε σταθερή σύγκρουση με τις δομές του φεουδαρχικού συστήματος, άρα με ισχυρές αντιστάσεις στις προσπάθειες του να κατισχύσει και να αναπτυχθεί.¹³⁰¹ Τρίτον, η εμπορική δραστηριότητα στην αυτοκρατορία βαρυνόταν ακόμη από την λειτουργία του παλιού συστήματος των μονοπωλίων, στο πλαίσιο του οποίου συγκεκριμένες δραστηριότητες ανήκαν στην αποκλειστικότητα κάποιων κοινοτήτων, προσώπων ή ομάδων και δεν ήταν εφικτή η συμμετοχή και άλλων σε αυτές.¹³⁰² Τέταρτον, η καταναλωτική δύναμη των αγροτικών στρωμάτων, αλλά ακόμη και των αστικών, του ελλαδικού χώρου μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο παρέμενε εξαιρετικά χαμηλή, μειώνοντας έτσι την εγχώρια κατανάλωση. Αυτό δεν επέτρεπε να αυξηθούν τα κέρδη των επιχειρήσεων και έτσι τις εμπόδιζε να αναπτυχθούν περαιτέρω να μεταβούν από το χειροτεχνικό στο βιομηχανικό επίπεδο.¹³⁰³ Πέμπτον, η έλλειψη συγκοινωνίας και ασφάλειας, για τα οποία δεν μεριμνούσε η οθωμανική διοίκηση, δυσχέραινε τόσο την παραγωγή και το εμπόριο, όσο και, τελικά, την αύξηση των καταναλωτικών πόρων των κατοίκων του ελλαδικού χώρου.¹³⁰⁴ Έκτον, το διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άφηνε μεγάλα περιθώρια αυτενέργειας και αυθαιρεσίας, τυπικής και άτυπης, στους τοπικούς ηγεμόνες. Έτσι, οι κατά το δοκούν παρακρατήσεις, αλλά και οι αρπαγές συνέθεταν ένα σκηνικό που έκανε την πλειονότητα των κατοίκων να μην έχουν πόρους για να καταναλώσουν βιομηχανικά προϊόντα. Αλλά ανάγκαζε και όσους είχαν χρήματα και πάλι να μην καταναλώνουν, για να μην κινήσουν το αρπακτικό ενδιαφέρον των τοπαρχών.¹³⁰⁵

Όπως έχουμε ήδη δείξει, τόσο η ιδιαιτερότητα του εμπορικού και όχι βιομηχανικού χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης και η στήριξη της επανάστασης λόγω της ανάγκης της για ύπαρξη ενός κράτους που θα προστάτευε την οικονομική της δραστηριότητα, ειδικώς των εμπόρων των παροικιών, είχαν ήδη αναδειχθεί από τον Κορδάτο και από τον Ζαχαριάδη. Η πραγματική καινοτομία του Μάξιμου είναι πως

¹³⁰¹ Στο ίδιο, σελ. 99.

¹³⁰² Στο ίδιο, σελ. 101.

¹³⁰³ Στο ίδιο, σελ. 103.

¹³⁰⁴ Στο ίδιο, σελ. 104.

¹³⁰⁵ Στο ίδιο, σελ. 104.

με την χρήση των γαλλικών αρχείων εντοπίζει την στιγμή, την αιτία και τους μηχανισμούς μέσω των οποίων η Αγγλία ανοίγει στο ελληνικό εμπορικοεφοπλιστικό κεφάλαιο τους δρόμους της Δύσης.

3.9 Τα μετεμφυλιακά έργα του Γιάνη Κορδάτου

Στις 21 Δεκεμβρίου 1949, μετά την ήττα του ΔΣΕ στον Εμφύλιο, ο Νίκος Ζαχαριάδης εκφώνησε σε μία συγκέντρωση κομμουνιστών προσφύγων μια ομιλία για τη ζωή και το έργο του Στάλιν. Εκεί συνέδεσε την αγάπη που υποστήριζε πως έτρεφε ο ελληνικός λαός για τον Στάλιν και την Σοβιετική Ένωση με τον θαυμασμό και την εγγύτητα που ένιωθαν οι Έλληνες πάντα για την Ρωσία και τον ρόλο της στην επανάσταση του 1821, σε αντιδιαστολή προς τον ρόλο των Άγγλων. Μάλιστα, ενώ κάνει μια παραπομπή σε ρήση του Μαρξ για την αγάπη των Ελλήνων προς τη Ρωσία, εξαλείφει πλήρως τον επικριτικό χαρακτήρα που είχαν στην πραγματικότητα αυτές η αναφορές του Μαρξ και την κριτική του προς τον τσάρο και τα σχέδιά του για άσκηση ελέγχου στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.¹³⁰⁶ Έτσι, προς χάριν της αντιπαράθεσης με την Αγγλία και της παρουσίασής της ως διαχρονικού εχθρού της ελληνικής ανεξαρτησίας, ώστε να σημανθεί ακόμη πιο αρνητικά ο ρόλος της κατά τα Δεκεμβριανά, η Ρωσία εξωραΐζεται -ονομαζόμενη ακόμη και «Αγία» και «ορθόδοξη Ρωσία»- και η ιστορική της σχέση με την Ελλάδα εμφανίζεται ενιαία και ευνοϊκή για τους Έλληνες, αφαιρώντας κάθε στοιχείο κριτικής που υπήρχε από τους μαρξιστές ιστορικούς -ακόμη και τον Ζεύγο που εξέφραζε την πιο επίσημη γραμμή- και φυσικά χωρίς να γίνεται καμία αναφορά στον Καποδίστρια και τα ανταρχικά

¹³⁰⁶ «Γιατί αγαπά ο Λαός μας τον Στάλιν; Πρώτο. Γιατί ο Στάλιν ενσαρκώνει για το Λαό την Αγία Ρωσία, το λαοτραγουδημένο Μόσκοβα, που στην ψυχή του Λαού συνταντίζεται με την απολύτρωση απτούς γενίτσαρους και το χαράτσι, με την εθνική απελευθέρωση. Ο Μαρξ διαπιστώνει ότι “οι έλληνες βλέπουν στη Ρωσία το φυσικό τους προστάτη”, (Απαντα, τ. ΙΧ, σελ. 389), και ότι ενώ οι άγγλοι ποτέ δεν είχαν την πρόθεση να δημιουργήσουν στην Ελλάδα ανεξάρτητο βασίλειο, την έκβαση της πάλης κατά την εξέγερση των ελλήνων δεν την έκριναν ούτε οι στάσεις του Αλή Πασά, ούτε το Ναυαρίνο, ούτε ο γαλλικός στρατός στο Μωρηά, μα ο ρώσος αρχιστράτηγος Ντίμπιτς που μπήκε στα Βαλκάνια επικεφαλής του ρούσικου στρατού. Η αγία, η ορθόδοξη Ρωσία ήταν πάντα ο φυσικός προστάτης της Ελλάδας. Ενώ η Αγγλία ήταν πάντα η βδέλλα που μας αποστράγγιζε». Νίκος Ζαχαριάδης, *Ι. Β. Στάλιν. Ο δάσκαλος και οδηγητής. Ο σύντροφος και φίλος*. Έκδοσης της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας, σελ. 31. (Φωτογραφική ανατύπωση από την εφημερίδα *Documento*, δεν αναφέρεται έτος έκδοσης).

αντιδημοκρατικά χαρακτηριστικά που του αποδίδονταν ως απότοκα και της σχέσης του με το τσαρικό περιβάλλον.

Το 1953 ο Γιάνης Κορδάτος κυκλοφόρησε το έργο *Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου* στο οποίο επαναλαμβάνονται, αλλά και αναιρούνται πορίσματα σε σχέση με το περιεχόμενο του βυζαντινού πολιτισμού και την σύνδεσή του με την ελληνική εθνική ταυτότητα που υπήρχαν στα προπολεμικά έργα του. Εντύπωση προκαλεί πως στην αρχή του έργου του ξεκαθαρίζει η θέση του πως οι προσλήψεις του Βυζαντίου όπου «οι ερευνητές έβλεπαν μόνο βαρβαρότητες, δολοφονίες, στάσεις κι ατελείωτες θεολογικές συζητήσεις», σύμφωνα με νέες έρευνες, ακόμη και Σοβιετικών επιστημόνων, «δεν έχουν σήμερα πολλούς οπαδούς».¹³⁰⁷ Εντούτοις, η γενική πρόσληψη του για το Βυζάντιο δεν θα αλλάξει. Επιμένει πως «Στη χιλιόχρονη ιστορία του το Βυζάντιο δεν παρουσίασε στα γράμματα και στη φιλοσοφία άνοδο. [...] μεγάλα έργα που νάχουν τη σφραγίδα της πρωτοτυπίας και να θίγουν τα μεγάλα προβλήματα που απασχολούν από αιώνες την ανθρώπινη σκέψη δεν έχει να επιδείξει το Βυζάντιο».¹³⁰⁸ Εξηγεί πως η αστική τάξη του Βυζαντίου δεν μπόρεσε να παίξει τον ρόλο των αντίστοιχων δυτικών και να λειτουργήσει εκσυγχρονιστικά για το κράτος της αποδιαιρρώνοντας την φεουδαρχική κυριαρχία, γιατί μετά την Άλωση από τους Φράγκους κυριάρχησαν στην περιοχή οι δυτικοί έμποροι.¹³⁰⁹ Για την σύνδεση του Βυζαντίου με την ελληνική πολιτισμική ταυτότητα δεν αλλάζει θέση. Τονίζει πως η αντικατάσταση της λατινικής από την ελληνική ως επίσημη γλώσσα τον 7^ο αιώνα μΧ «δεν έγινε από αγάπη προς τους Έλληνες» και πως «οι πλατειές μάζες του πληθυσμού, που ήταν φανατισμένες από τα χριστιανικά δόγματα, μισούσαν την αρχαία Ελλάδα. Το όνομα Έλλην σήμαινε τον εθνικό και τον ειδωλολάτρη».¹³¹⁰ Όμως, δέχεται πως «Η μεγάλη του προσφορά στην ιστορία είναι ότι στάθηκε ο θεματοφύλακας του ελληνιστικού πολιτισμού που τον μετάδωσε και στους σλάβους και σ' άλλους λαούς της Ανατολής»,¹³¹¹ εννοώντας πιθανότατα κυρίως την διατήρηση της γλώσσας. Μιλώντας για τα ακριτικά έπη, σε αντίθεση με τον Μπελογιάννη υποστηρίζει πως στην αρχική τους μορφή εξυμνούσαν τον

¹³⁰⁷ Γιάνης Κορδάτος, *Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1974⁵, σελ. 8.

¹³⁰⁸ Στο ίδιο, σελ. 23-24.

¹³⁰⁹ Στο ίδιο, σελ. 486.

¹³¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 20.

¹³¹¹ Στο ίδιο, σελ. 24.

πατριωτισμό, αλλά αλλοτριώθηκαν την εποχή της παρακμής του Βυζαντίου και ακόμη και το έπος το Διγενή μας έχει παραλλαγμένο.¹³¹² Για το εγχείρημα του Πλήθωνα Γεμιστού τονίζει πως το φορολογικό σύστημα που πρότεινε «νεοτέριζε», καθώς πρότεινε την κατάργηση όλων των επιμέρους φόρων και την καθιέρωση ενός ενιαίου ετήσιου φόρου, ίσου με το 1/3 του εισοδήματος, αν και καταβαλλόμενου όχι σε χρήμα, αλλά σε είδος, προς ελάφρυνση των παραγωγών, ενώ είχε προτείνει την επιβολή δασμών υπέρ των βυζαντινών προϊόντων, πρωτογενών και της χειροτεχνίας.¹³¹³ Έτσι, καταλήγει να ονομάσει τον Πλήθωνα «θεωρητικό εκπρόσωπο της αστικής τάξης»,¹³¹⁴ αφού επιπλέον ζητούσε την κατάργηση της θανατικής ποινής και πρότεινε τον μετασχηματισμό του βυζαντινού κράτους σε ελληνικό. Ο Πλήθωνας είναι για τον Κορδάτο μια αντιφατική φιγούρα πρώιμου αστικού πνεύματος, αφού την ίδια στιγμή που εκφράζει μια προοδευτική κοινωνική τάση, «ήθελε να νεκραναστήσει την αρχαία Ελλάδα».¹³¹⁵ Δεν αποτυπώνεται, λοιπόν, μια καθαρή αντίληψη πως αν δεν είχε υπάρξει η Άλωση από τους Οθωμανούς θα είχε εξελιχθεί το Βυζάντιο αναλόγως με τη Δύση, αφού η αστική τάξη «και πριν και τώρα ήταν ατροφική και αδύναμη για να πρωτοστατήσει στην αναδιοργάνωση του Βυζαντίου».¹³¹⁶ Η Άλωση από τους Φράγκους φαίνεται να παραμένει το σημείο τομής. Ο Κορδάτος επιμένει πως η οθωμανική φορολογία ήταν πολύ ελαφρύτερη από την αντίστοιχη βυζαντινή.¹³¹⁷ Στο τέλος του έργου και αφού έχει περιγράψει πως η οθωμανική κατάκτηση έφερε για τους λαούς της βαλκανικής «τη γενική οπισθοδρόμηση» και παρότι από το έργο λείπει κάθε στοιχείο σύνδεσης της βυζαντινής με την νεοελληνική κληρονομιά, ο Κορδάτος τονίζει πως αφού αναπτύχθηκαν εν μέρει νέες παραγωγικές δυνάμεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά από 400 χρόνια, «μόνο τότε βλάστησε και αντρώθηκε ο νεοελληνικός εθνισμός, που με τα αντραγαθήματά του στα 1821, όχι μόνο τις αντιδραστικές δυνάμεις της Ευρώπης ξάφνισε αλλά και δυνατά χτυπήματα στη φεουδαρχική κι απολυταρχική Τουρκία έδωσε». Και προχωράει τονίζοντας πιο emphaticώς πως «Το 1821 είναι η απάντηση στο 1453. Μα την ιστορική αυτή απάντηση δεν την έδωσαν οι

¹³¹² Στο ίδιο, σελ. 384.

¹³¹³ Στο ίδιο, σελ. 511, 512.

¹³¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 513.

¹³¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 513.

¹³¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 516.

¹³¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 488.

κοτζαμπάσηδες και οι κληρικοί. Την έδωσε ο ελληνικός λαός».¹³¹⁸ Φαίνεται εδώ σαν ο Κορδάτος να παρουσιάζει το 1821 υπό μορφή εκδίκησης για την Άλωση του 1453 και την επανάσταση ως εθνική συνέχεια του Βυζαντίου. Στην πραγματικότητα, αναδεικνύει την κοινωνική διάσταση του Βυζαντίου και του 1821. Η επανάσταση είναι απάντηση στην Άλωση, όχι εθνική αλλά κοινωνική. Ξεμπλοκάρει την ιστορική εξέλιξη που είχε παγώσει από την οθωμανική κατάκτηση. Και για αυτό, τον ρόλο των πρωταγωνιστικών επαναστατικών δυνάμεων δεν θα μπορούσαν να τον έχουν οι κοτζαμπάσηδες και οι κληρικοί. Ο Κορδάτος έχει επιστρέψει καθαρά πια, μετά την Δ' έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας* και πάλι στο αυθεντικό ερμηνευτικό σχήμα του.

Το 1956 ο Κορδάτος εξέδωσε μια συμπληρωμένη και αναθεωρημένη έκδοση του έργου *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* που είχε κυκλοφορήσει το 1932. Εκεί αναδεικνύει ως πρωτεύοντα τον ρόλο των αστών των παροικιών στην πολιτισμική ανάπτυξη των Ελλήνων και την εθνική τους συνειδητοποίηση,¹³¹⁹ αφού οι εμποροβιοτεχνικές επιχειρήσεις του ελλάδικού χώρου είχαν καταστραφεί ήδη πριν την έναρξη της επανάστασης.¹³²⁰ Η βιομηχανική ανάπτυξη, με τη μορφή της ελαφρύας βιομηχανίας, ξεκίνησε το 1860.¹³²¹ Η αστική τάξη του νέου κράτους, λόγω της ανάπτυξης της σε συνεργασία με τους Έλληνες αστούς του εξωτερικού, προσδέθηκε στον δικό της τύπο οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή κατά βάση στην εξαγωγή πρώτων υλών στη Δύση και εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων της Δύσης. Αυτό συνετέλεσε ώστε «το ελληνικό κεφάλαιο, όπως και στα προεπαναστατικά χρόνια, έτσι και παραύστερα, ήταν το παρακλάδι του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Έπαιξε δηλαδή βοηθητικό ρόλο στις ανταλλαχτικές σχέσεις Ανατολής και Ευρώπης».¹³²² Και αφού έτσι οι πρώτες ύλες δεν έμεναν διαθέσιμες για την ανάπτυξη εγχώριας βιομηχανίας και οι συνθήκες της συγκοινωνίας ήταν ανεπαρκείς «οι Έλληνες κεφαλαιούχοι δίσταζαν να διαθέσουν τα κεφάλαιά τους σε βιομηχανικές επιχειρήσεις» και «ο ρόλος του ελληνικού κεφαλαίου για μια μεγάλη περίοδο ήταν

¹³¹⁸ Στο ίδιο, σελ. 590.

¹³¹⁹ «Οι Έλληνες που ζούσανε στις παροικίες αυτές στέλνανε χρήματα στα χωριά τους για να χτιστούν σχολεία κι' εκκλησίες. Αυτοί ενίσχυσαν τους γραμματισμένους για να τυπώσουν βιβλία και να βγάλουν εφημερίδες. Κι' ακόμα στις παροικίες αυτές αναπτύχθηκε ο νεοελληνικό εθνισμός, κι' απ' αυτές ξεπήδησε πρώτα η *Εταιρεία* του Ρήγα κι' ύστερα η *Φιλική*». Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972⁶, σελ. 9.

¹³²⁰ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹³²¹ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹³²² Στο ίδιο, σελ. 14.

εμπορομεσιτικός, δηλαδή παρασιτικός μέσα στην συνολική λειτουργία του διεθνούς καπιταλισμού».¹³²³ Αυτό οδήγησε την εγχώρια αστική τάξη να μην διαδραματίσει «κανέναν προοδευτικό ρόλο στα μετεπαναστατικά χρόνια», να συμβιβαστεί «με τους Φαναριώτες και τα παλιά τζάκια», πράγμα αναμενόμενο αφού δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί ουσιαστικά βιομηχανικό κεφάλαιο. Τονίζει πως η τσιφλικάδικη ιδιοκτησία δεν αποδιαρθρώθηκε πλήρως ως το 1917.¹³²⁴ Βλέπουμε εδώ την επανάληψη των προσεγγίσεων του Κορδάτου για τον μετεπαναστατικό ρόλο της αστικής τάξης που είχε εκφράσει στα μετά την *Κοινωνική Σημασία* έργα του, όπου λεπτολογούσε περισσότερο την ανάλυσή του. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε πως στο έργο αυτό ο Κορδάτος, μιλώντας για τον Σκληρό, του καταλογίζει πως η σκέψη του χαρακτηριζόταν από «δογματισμούς» και «παραποιημένο μαρξισμό» και πως στην πραγματικότητα προσπερνούσε το έργο του Πλεχάνοφ, το οποίο δεν είχε αφομοιώσει ορθώς, και «γι' αυτό πολλές φορές αυτοσχέδιαζε».¹³²⁵

Το 1961 ο Κορδάτος εξέδωσε την δίτομη *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από το 1453 ως το 1961*. Εκεί δεν υπάρχει καμία τομή στις βασικές του θέσεις αναφορικά με την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων και τον ρόλο της ελληνικής γλώσσας. Οδηγείται στο ίδιο συμπέρασμα με τον Μπελογιάννη πως στο Βυζάντιο βρίσκονται οι πολύ μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας -μόνο σε σχέση με τη γλώσσα- ενώ επιμένει στην επιμixon των Ελλήνων με άλλες φυλές, παρότι δεν αναφέρει ονομαστικά τον Φαλμεράνερ.¹³²⁶ Επιμένει στον πρωτοπόρο ρόλο των αστών των

¹³²³ Στο ίδιο, σελ. 15.

¹³²⁴ Στο ίδιο, σελ. 10.

¹³²⁵ Στο ίδιο, σελ. 121, 122.

¹³²⁶ «Πολλοί υποστηρίζουν πως η νεοελληνική λογοτεχνία, πιο σωστά η νεοελληνική ποίηση, έχει τις ρίζες της βαθιά μέσα στην περίοδο που τη λέμε βυζαντινή. Άλλοι πάλι πάνε μακρύτερα ακόμα. Βρίσκουν τις πηγές της στην αρχαία Ελλάδα. Οι απόψεις αυτές μόνο για ορισμένα τραγούδια έχουν βάση. Η νεοελληνική λογοτεχνία όπως διαμορφώθηκε από τα χρόνια της τουρκοκρατίας και δώθε, δεν έχει τόσο βαθιές ρίζες. Ως το 1453 η νεοελληνική εθνότητα που σχηματίστηκε στο διάβα των αιώνων, έπαιξε βέβαια μεγάλο ρόλο στο Βυζάντιο, ωστόσο δέχτηκε επιδράσεις από τους Σλάβους, Βλάχους και Αρβανίτες στη Βαλκανική, με τους οποίους ήρθε σε μεγάλη επιμixon. Επίσης στη Μικρασία και Ανατολή δέχτηκε τις επιδράσεις των Αράβων, Περσών και Σύρων. Και από το 1200 και δώθε δέχτηκε τις δυτικές επιδράσεις. Στα νησιά μάλιστα του Αιγαίου, στην Κρήτη, Κύπρο, Δωδεκάνησα και Εφτάνησα καθώς και στην Πελοπόννησο, η Φραγκοκρατία και Βενετοκρατία άφησαν σοβαρά ίχνη σε πολλές εκδηλώσεις του κοινωνικού βίου. Όσο κι' αν ο βυζαντινός πολιτισμός ήταν ανώτερος από το δυτικό και θρεμένος με τις επιβιώσεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, σε ορισμένες εκδηλώσεις του κοινωνικού βίου κατόρθωσαν να εισχωρήσουν οι ξενικές επιδράσεις και με τον καιρό να αφομοιωθούν. Οι επιγαμίες και αναμίξεις, που έγιναν σε μεγάλη κλίμακα στη Βαλκανική και στα νησιά, είχαν τις αλληλεπιδράσεις τους στα ήθη και έθιμα της νεοελληνικής εθνότητας». Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σελ. 12-13. Επίσης, «η

παροικιών¹³²⁷ και τονίζει πως η εθνική κίνηση της αστικής τάξης είχε αναφορά στην αρχαία Ελλάδα, η οποία ερχόταν μέσω της Ευρώπης.¹³²⁸ Αυτό βέβαια είχε ως συνέπεια να μην υποστηρίζουν οι αστοί την γλωσσική μεταρρύθμιση -Φαναριώτες, κοτζαμπάσηδες και Πατριαρχείο ήταν έτσι κι αλλιώς κατά της διεύρυνσης της ανώτερης εκπαίδευσης στην οποία θα συνέβαλε η καθιέρωση της δημοτικής- και να τάσσονται υπέρ της αρχαϊζουσας ως εργαλείο για την διεκδίκηση της σύνδεσής του νεοελληνικού έθνους με την αρχαία ελληνική κληρονομιά και, δια αυτής, της διεθνούς αναγνώρισης της υπόστασης τους κράτους.¹³²⁹ Το γλωσσικό ζήτημα το εκλαμβάνει ως ένα ακόμη πεδίο εντός του οποίου εκδηλώνεται η συμβιβαστική τάση που επεδείκνυε η αστική τάξη του νεοελληνικού κράτους,¹³³⁰ ως αποτέλεσμα και του ευρύτερου εξαρτητικού χαρακτήρα της από το ξένο κεφάλαιο.¹³³¹

Αξίζει να σημειώσουμε πως ο Κορδάτος, απαντώντας στην αντίληψη πως οι πολιτισμικές παραγωγές είναι ευθεία έκφραση των οικονομικών συνθηκών, χτυπάει την μηχανικότητα και την γραμμικότητα στην πρόσληψη του μαρξισμού, κάνοντας μάλιστα αναφορά στον Πλεχάνωφ και χρησιμοποιώντας την έννοια της «κοινωνικής ψυχολογίας». Συγκεκριμένα, παραθέτει απόσπασμα όπου ο Πλεχάνωφ λέει πως η κοινωνική ψυχολογία και οι κοινωνικές σχέσεις που την γενούν εξαρτώνται μόνο «σε τελευταία ανάλυση» από το βαθμό εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων.¹³³²

νεοελληνική λογοτεχνία, αν και από στενή γλωσσική άποψη έχει τις ρίζες της στο Βυζάντιο, αρχίζει να σημειώνει άνοδο κυρίως από το σχηματισμό της αστικής τάξης». Στο ίδιο, σελ. 25.

¹³²⁷ Στο ίδιο, σελ. 23.

¹³²⁸ «Ο ευρωπαϊκός κλασικισμός έδωσε στην ελληνική αστική τάξη τα ιδεολογικά όπλα για την πολιτική της οργάνωση και απελευθερωτική εξόρμηση. Έδωσε στους Νεοέλληνες σπουδαίες περγαμινές». Στο ίδιο, σελ. 25.

¹³²⁹ Στο ίδιο, σελ. 27.

¹³³⁰ «Τα πρωτοποριακά στοιχεία της αστικής τάξης που οργάνωσαν τον εθνικό αγώνα, υποχρεώθηκαν να κάνουν συμβιβασμούς. Οι Φιλικοί δεν πήραν ενεργητικό ρόλο στο γλωσσικό ζήτημα [...] Η αστική μας τάξη ακολουθούσε πάντα συμβιβαστική πολιτική. Όπως και στη Γερμανία και αλλού, δε μπόρεσε να πραγματοποιήσει τον δημοκρατικό μετασχηματισμό. Από εσωτερικούς και εξωτερικούς λόγους ήταν αδύναμη να υψώσει θαρραλέα τη σημαία για τη δημοκρατική αλλαγή. Ούτε στο 1843, ούτε στο 1862 στην πάλη της με τον μοναρχισμό και φεουδαρχισμό, εκμεταλλεύτηκε τις συνθήκες που παρουσιάστηκαν για να φτάσει στα άκρα». Στο ίδιο, σελ. 27- 28.

¹³³¹ «...η εξάρτηση του ελληνικού κεφαλαίου από το αγγλογαλλικό και ο εμπορομεσιτικός χαρακτήρας του στον περασμένο αιώνα και τις αρχές του αιώνα μας, είχαν υποδουλώσει ουσιαστικά την εθνική μας οικονομία στο ξένο κεφάλαιο». Στο ίδιο, σελ. 29.

¹³³² «Δεν πρέπει ωστόσο να δίνουμε μια χοντροκομμένη ερμηνεία στη βασική αυτή άποψη του Μαρξ. Πολλοί δηλαδή, παρεξηγώντας τον, υποστήριξαν πως ο “οικονομικός παράγοντας” παίζει άμεσο ρόλο στο υπεριοικодоμήμα: στη φιλοσοφία, την επιστήμη και την τέχνη. Η τέτοια άποψη χτυπήθηκε, γιατί παρερμηνεύει τη διδασκαλία του Μαρξ. Είναι μια μηχανιστική εξήγηση της πορείας της ανθρώπινης σκέψης. [...] Οι άνθρωποι δεν είναι άψυχες μηχανές που τις κινεί ο “οικονομικός παράγοντας”. Ο

Αντιθέτως, όπως είδαμε, στην Α΄ έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας* κατηγορούσε τον Σκληρό πως παρασυρμένος από τον Πλεχάνωφ ανακάλυπτε και άλλο παράγοντα, τον ψυχολογικό. Οι ανασκευές αυτές του Κορδάτου ασφαλώς δεν αποτελούν μία πλήρη υιοθέτηση του σχήματος του Σκληρού. Αποτελούν, όμως, μια ατελή και άρρητη, αλλά οπωσδήποτε υπαρκτή, αυτοκριτική του σε σχέση με την αξιολόγηση τόσο του Σκληρού, όσο και του Πλεχάνωφ.

3. 10 Η Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Επιστροφή και αποκρυστάλλωση

Το 1957 εκδίδεται ο πρώτος τόμος του μεγάλου έργου του Κορδάτου *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*. Σε αυτό το έργο παίρνει την τελική του μορφή το ερμηνευτικό σχήμα του Κορδάτου για το 1821.

Σε σχέση με την εθνολογική σύνδεση του νεοελληνικού έθνους με την αρχαία Ελλάδα και το Βυζάντιο, ο Κορδάτος επαναλαμβάνει τις σταθερές του θέσεις, συχνά με διατυπώσεις παρμένες αυτούσιες από προηγούμενα έργα του. Έτσι, απορρίπτεται πλήρως η ύπαρξη έθνους στην αρχαιότητα, η αιματολογική σύνδεση των αρχαίων Ελλήνων με τους σημερινούς¹³³³ και η σύνδεση του Βυζαντίου με την αρχαία Ελλάδα και το νεοελληνικό έθνος.¹³³⁴ Εντοπίζει στον 13^ο και στον 14^ο αιώνα κάποιες

συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην ιδεολογία και οικονομία, είναι η κοινωνική ψυχολογία, που καθορίζεται και εξαρτιέται σε κάθε της μεταβολή από την οικονομική βάση (από τις παραγωγικές δυνάμεις, από το σύνολο των υλικών δυνάμεων που χρησιμοποιούνται στην κοινωνική παραγωγή, και από τις παραγωγικές ταξικές σχέσεις, τις σχέσεις που γεννιούνται ανάμεσα στους ανθρώπους στην πορεία της κοινωνικής παραγωγής). Όλες οι ιδεολογίες -λέει ο μαρξιστής Πλεχάνωφ- έχουν μια κοινή ρίζα, την ψυχολογία της δοσμένης εποχής». Στο ίδιο, σελ. 30.

¹³³³ «Ο ιστορικός βίος της αρχαίας Ελλάδας τερματίστηκε στα 146 με την καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους και την τελειωτική υποδούλωση του αρχαίου ελληνικού λαού. Έπειτα, στην αρχαία εποχή δεν υπήρχε ένα *Ελληνικό Κράτος*, υπήρχαν μικρά κράτη (πόλεις) ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, που πολλές φορές άνοιξαν αιματηρούς πολέμους ανάμεσά τους. Αυτό που λέμε σήμερα *έθνος* δεν υπήρχε. Κι' ακόμα και κάτι άλλο: η ελληνική εθνότητα δεν έμεινε καθαρόαιμη μέσα στο διάβα των αιώνων. Ανακατεύθηκε με ένα σωρό άλλους λαούς στη Μεσόγειο και Ανατολή και πολλοί δούλοι, που για τον ένα ή άλλο λόγο απελευθερώθηκαν και έγιναν ελεύθεροι πολίτες Έλληνες, προέρχονταν από τις ανατολικές περιοχές. Αν πάλι, από τη μακεδονική κατάκτηση και δώθε, η ελληνική γλώσσα επικράτησε στις χώρες της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης, τούτο δε σημαίνει κιόλας πως όλοι αυτοί που μιλούσαν την ελληνική ήταν και Έλληνες». Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, 20^{ος} Αιώνας, Αθήνα, 1956, τ. IX, σελ. 11. Η παραπομπή γίνεται από το έργο αυτό όπου το κείμενο της *Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας* επαναλαμβάνεται αυτούσιο.

¹³³⁴ «Το Βυζαντινό Κράτος σ' όλες τις εκδηλώσεις του πολιτικού και κοινωνικού βίου δεν είχε καμία σχέση με την αρχαία Ελλάδα. Ήταν η συνέχεια στην Ανατολή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μωσαϊκό λαών. Αν μιλούσαν η ελληνική γλώσσα σε πολλές επαρχίες του, αυτό δεν σημαίνει πως ήταν και ελληνικό». Στο ίδιο, σελ. 12.

κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες -αφού είχε προηγηθεί η συναφής κίνηση του Ψελλού τον 11^ο αιώνα- προερχόμενες από την αστική τάξη της εποχής που επεδίωκε την ίδρυση συγκεντρωτικού κράτους με ελληνικό χαρακτήρα, αντιπαραθετικά στα προνόμια που οι δυτικοί έμποροι είχαν αποκτήσει στο Βυζάντιο.¹³³⁵ Αυτές οι κινήσεις υποστηρίζει πως θα μπορούσαν να αποτελέσουν πρόπλασμα εθνικής συγκρότησης, αλλά έμειναν περιορισμένες στα ανώτερα στρώματα, αφενός λόγω της αντίδρασης του Πατριαρχείου και των μοναστηριών και της επίδρασής τους στο λαό, αφετέρου γιατί, έτσι κι αλλιώς, θα χρειαζόνταν αιώνες για να μεταφερθούν αυτές οι ιδέες στα κατώτερα στρώματα, όπως συνέβη στη Δύση, κάτι που η οθωμανική κατάκτηση δεν επέτρεψε αφού προκάλεσε μια κοινωνική καθήλωση, σταματώντας τις εμπορικές συναλλαγές και επιστρέφοντας στην κλειστή οικονομία.¹³³⁶ Χωρίς αποτέλεσμα έμειναν και μετέπειτα κινήσεις στις οποίες κάνει ειδική αναφορά, όπως το εγχείρημα του Πλήθωνα Γεμιστού βασιζόμενο στους αστούς της εποχής, χαρακτηρίζοντας τον ίδιο ως «θεωρητικό αντιπρόσωπο και απολογητή της μέσης (αστικής) τάξης».¹³³⁷ Εμφανίζει τον Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι και την, επηρεασμένη από την Μεταρρύθμιση του Λούθηρου, προσπάθειά του να μεταρρυθμίσει την Εκκλησία ως δείγμα μιας πνευματικής αφύπνισης του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα που έτεινε προς τη δημιουργία του έθνους, η οποία όμως συνάντησε την αντίδραση του Πατριαρχείου.¹³³⁸

¹³³⁵ «Η μεσαία τάξη που είχε κάνει ωρισμένες προοδευτικές κατακτήσεις έβλεπε πως η βυζαντινή Αυλή ολοένα υποχωρούσε στις αξιώσεις του καλογερισμού και του φεουδαρχισμού και πως κάθε τόσο έδινε προνόμια στους Βενετσάνους και Γενοβέζους εμποροναυτικούς [...] Μέσα λοιπόν από την τάξη αυτή βγήκε η ιδέα να μετασχηματιστεί το κράτος σε ελληνικό. Κι' αυτό γιατί οι γραφτές παραδόσεις της ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής ήταν φτωχές, σχετικά με την ιστορία του εμπορίου και της βιοτεχνίας». Στο ίδιο, σελ. 22.

¹³³⁶ «Το όνομα Έλλην -όχι όμως και το όνομα Ελλάς- αρχίζει μέσα στο Βυζάντιο από το 13^ο αιώνα να μη μεωρείται στα ανώτερα στρώματα του πληθυσμού υβριστικό. [...] Ο καλογερισμός, που είχε μεγάλη δύναμη και επηρέαζε το Πατριαρχείο και το Παλάτι, αντιδρούσε και οι λαϊκές μάζες στο ζήτημα αυτό ήταν με το μέρος των καλογέρων. Ξακολουθούσαν να πιστεύουν πως κάθετί που σχετίζεται με την αρχαία Ελλάδα είναι ειδωλολατρεία». Στο ίδιο, σελ., 20-21. «Οι ιδέες του Γεμιστού - που όπως είπαμε ήταν ιδέες της προχωρημένης αστικής τάξης του Μυστρά και της Πόλης- δεν μπορούσαν μονομιάς να βρουν απήχηση μέσα στα πλατιά στρώματα του πληθυσμού. Έπρεπε να περάσουν χρόνια, να μην καταλυθεί η Β. Αυτοκρατορία, η εμπορευματική παραγωγή να πάρει ακόμα μεγαλύτερη ανάπτυξη, για να δημιουργηθούν και οι ανάλογοι υποκειμενικοί όροι που θα προωθούν την κοινωνική αλλαγή και θα συντελούσαν στο σχηματισμό ενός ελληνικού έθνους. Και στην Ευρώπη η εξέλιξη δεν ήταν πάνω στο σημείο αυτό αλματική. Πέρασαν κ' εκεί αιώνες, ώσπου η Γαλλική Επανάσταση εγκαινιάζει την εποχή της δημιουργίας των εθνικών κρατών». Στο ίδιο, σελ. 30.

¹³³⁷ Στο ίδιο, σελ. 25.

¹³³⁸ Στο ίδιο, σελ. 33.

Τελικά, η ιδέα του έθνους και η σύστοιχη του εθνικού κράτους αναπτύσσονται στη βάση της εμφάνισης του εμπορικού κεφαλαίου και μιας σειράς αντικειμενικών αναγκών του τελευταίου και ολοκληρώνονται στη βάση της εμφάνισης των αναγκών του βιομηχανικού κεφαλαίου.¹³³⁹ Για να εδραιώσει την εθνική ιδέα στις συνειδήσεις των λαϊκών στρωμάτων, η αστική τάξη αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την επικράτηση ενιαίας γλώσσας -όπως η ίδρυση σχολείων- και νομικού πλαισίου, κάτι στο οποίο αντιδρούν οι μεγαλοβιομηχανικοί και ο κλήρος, των οποίων η κοινωνική ισχύς μειώνεται υπέρ των αστών. Έτσι, η δημιουργία του έθνους είναι συνυφασμένη με την όξυνση της ταξικής πάλης ανάμεσα στους αστούς και στις παλιές κυρίαρχες τάξεις και στρώματα.¹³⁴⁰ Τελικά οι Έλληνες πριν από την επανάσταση έχουν ως μόνη τους πνευματική σύνδεση με το Βυζάντιο τη θρησκεία, αλλά όχι την ίδια την Αυτοκρατορία και την ιδέα της ανασύστασής της. Το πεδίο πνευματικής αναφοράς τους, αστών και κατώτερων στρωμάτων, είναι η αρχαία Ελλάδα. Από εκεί αντλούν το ιδεολογικό υλικό για την δημιουργία του έθνους.¹³⁴¹ Απλώς, λόγω του αλλόθρησκου χαρακτήρα των Οθωμανών, ο σταυρός καθίσταται πολιτικό σύμβολο ελευθερίας και η θρησκεία γίνεται στοιχείο της εθνικής ταυτότητας.¹³⁴² Για τα χαρακτηριστικά του

¹³³⁹ «Τα εθνικά κράτη εμφανίζονται με την άνοδο και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Η ανάγκη της επέκτασης των εμπορικών συναλλαγών, η δημιουργία μεγάλων εσωτερικών αγορών, η ακρίβεια των εμπορικών λογαριασμών, απαιτούσαν την ενότητα της νομοθεσίας, των εθίμων και τη διάλυση του αποκεντρωτικού τοπικισμού και των τελωνειακών φραγμών. Το βιομηχανικό κεφάλαιο φυσικά -και η ιστορία των νεώτερων χρόνων της Ευρώπης μας το επιβεβαιώνει- είναι ο καλύτερος και φανατικότερος φορέας του εθνικισμού στις χώρες που επικρατεί». Στο ίδιο, σελ. 17.

¹³⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 19.

¹³⁴¹ «Όπως και στην Ευρώπη η αστική τάξη στις επαναστατικές εξορμήσεις της δανείστηκε ιδέες, συνθήματα από το μακρινό παρελθόν της αρχαιότητας, έτσι και στη σκλαβωμένη Ελλάδα, οι πνευματικοί οδηγοί που ανήκαν στην πρωτοπορία της αστικής τάξης οραματίζονταν τη νεκράνσταση της αρχαίας Ελλάδας. Για το Βυζάντιο και τους βασιλιάδες της οι πιο προοδευτικοί νεοέλληνες στοχαστές δεν κάνανε λόγο. Ο Κοραΐς μάλιστα με περιφρονητικά λόγια μιλούσε για τους βασιλιάδες του Βυζαντίου». Στο ίδιο, σελ. 53. Μάλιστα ο Κορδάτος παρουσιάζει και την ερμηνευτική γραμμή του, παραπέμποντας στο γνωστό χωρίο της 18ης Μπρυμαίρ όπου ο Μαρξ αναφέρει πως «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ίδια τους την ιστορία, δεν τη δημιουργούν όμως αυθαίρετα, μέσα σε συνθήκες που οι ίδιοι διαλέγουν, μα μέσα σε συνθήκες που άμεσα τους δίνει και τους κληροδοτεί το παρελθόν. Η παράδοση όλων των θαμένων γενεών βαραίνει πάρα πολύ στο μυαλό αυτών που ζούνε. Κι' όταν ακόμα φαίνονται σαν να προσπαθούν να αλλάξουν τους εαυτούς τους και τα πράγματα, να δημιουργήσουν κάτι το ολότελα καινούριο, σ' αυτές ακριβώς τις εποχές της επαναστατικής κρίσης, ξαναθυμούνται δειλά-δειλά τα πνεύματα του παρελθόντος, δανείζονται τα συνθήματά τους, τις στολές τους για να παραστήσουν πάνω στη νέα σκηνή της ιστορίας με τη σεβάσμια αυτή μεταμφίεση και τη δανεισμένη φρασεολογία. Έτσι, ο Λούθηρος φόρεσε τη μάσκα του Απόστολου Παύλου, η επανάσταση του 1789 - 1814 περιβλήθηκε διαδοχικά τη στολή της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και έπειτα τη στολή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας». Στο ίδιο, σελ. 53. Η μετάφραση όπως παρατίθεται από τον Κορδάτο, δεν αναφέρονται στοιχεία έκδοσης.

¹³⁴² «Αν και τα εθνικά ονόματα “Τραικός” και “Ρωμαίος” επικρατούν ακόμα, ωστόσο το όνομα “Έλληνα” δεν σημαίνει τώρα τον ειδωλόλατρη, αλλ' έχει τιμητική σημασία. Θυμίζει μια ένδοξη εποχή.

έθνους επιμένει στα συστατικά στοιχεία του ορισμού του Στάλιν, χωρίς να τον κατονομάζει, όπως και στην διάκριση αμυντικού-επιθετικού εθνικισμού του Μπρόντο, επίσης χωρίς να τον αναφέρει.¹³⁴³ Τέλος, προβλέπει πως το έθνος θα λείψει όταν λείψει και ο καπιταλισμός.¹³⁴⁴ Ουσιαστικά στο πεδίο της οικοδόμησης της εθνικής ταυτότητας δεν έχουμε κάποια αλλαγή.

Συνεπακόλουθα, σε σχέση με την ίδια την επανάσταση επιμένει στον πρωτοποριακό ρόλο των αστών.¹³⁴⁵ Περιγράφει τις προεπαναστατικές συγκρούσεις των αστών με τους φεουδάρχες, τους Φαναριώτες και τον Ανώτερο Κλήρο. Η οικονομική ανάπτυξη των Ελλήνων αστών του εξωτερικού αλλά και η επαφή τους με το επαναστατικό φιλελεύθερο πνεύμα της Ευρώπης,¹³⁴⁶ έχει ως αποτέλεσμα να προκύψει μέσα στους κύκλους τους το ιδεολογικό πλαίσιο του νεοελληνικού εθνικισμού και το σχέδιο της δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.¹³⁴⁷ Εδώ για πρώτη φορά ο Κορδάτος παραπέμπει στον Μάξιμο και την *Αυγή του ελληνικού καπιταλισμού*, αλλά για να

Μεγάλους και θαυμαστούς “προγόνους”. Αυτό γίνεται συνείδηση, όχι μόνο μέσα στους σπουδασμένους και στα ανώτερα γενικά στρώματα του πληθυσμού που κατοικούν στη χώρα που κατοικούσαν και οι αρχαίοι Έλληνες, αλλά και στις λαϊκές μάζες, που δεν πήγαν σε σχολεία και δεν έμαθαν γράμματα. Η χριστιανική τους συνείδηση συμβιβάζεται τώρα απόλυτα με την αντίληψη τους ότι είναι Έλληνες. Έτσι, ο χριστιανισμός παίρνει και πολιτικό περιεχόμενο, μια που ο κατακτητής είναι αλλόθρησκος. Θρησκεία και εθνισμός ταυτίζονται και ο σταυρός γίνεται πολιτικοεθνικό σύμβολο. Ωστόσο, εξόν από το σταυρό τίποτ’ άλλο δεν παίρνουν από το Βυζάντιο. [...] Πουθενά, στα βιβλία και φυλλάδια της προεπαναστατικής εποχής, δεν αναφέρονται οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες και το Βυζάντιο. Μόνον η Αρχαία Ελλάς μνημονεύεται. Οι Ρωμιοί κολακεύονται να πιστεύουν πως είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων. Ούτε ο Ρήγας, ούτε ο Κοραΐς θυμούνται τους Βυζαντινούς, παρά μόνο μερικοί ανώτεροι κληρικοί και θεολόγοι». Στο ίδιο, σελ. 40-41.

¹³⁴³ Στο ίδιο, σελ. 18, 19.

¹³⁴⁴ «Αρα το έθνος είναι μια ιστορική έννοια, είναι δηλαδή φαινόμενο κοινωνικό και σαν τέτοιο έχει την αρχή και το τέλος του. Άμα λείπει ο καπιταλισμός, θα σβήσει και η ιδέα του έθνους, θα λείψει το έθνος». Στο ίδιο, σελ. 17.

¹³⁴⁵ Επαναλαμβάνει μάλιστα την κριτική που είχε απευθύνει και το 1924 προς τους εκπροσώπους της κυρίαρχης ιστοριογραφίας, πως δεν αξιολόγησαν σωστά τα ταξικά χαρακτηριστικά της Επανάστασης και ειδικότερα τη σημασία της ανάπτυξης της αστικής τάξης. «Τα όσα πάλι γράφουν ο Παπαρρηγόπουλος και ο Καρολίδης για την περίοδο αυτή σε πολλά τους σημεία είναι λαθεμένα. Βλέπουν με ιδεαλιστικά κριτήρια την νεοελληνική ιστορία και αγνοούν τις κινητήριες δυνάμεις της. Δεν βλέπουν πουθενά ταξικές αντιθέσεις, παρά μόνο προσωπικούς ανταγωνισμούς, κακίες, λάθη και παραπτώματα ατόμων, και όχι τάξεων». Στο ίδιο, σελ. 9. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹³⁴⁶ «Πολλοί, λοιπόν από τους Έλληνες εμπόρους του εξωτερικού επηρεάστηκαν από τις δημοκρατικές και φιλελεύθερες ιδέες». Στο ίδιο, σελ. 551.

¹³⁴⁷ «Στις ελληνικές κοινότητες του Βουκουρεστίου και της Αυστρίας φύτευσε ο πρώτος σπόρος του νεοελληνικού εθνικισμού. Στις ίδιες κοινότητες καλλιεργήθηκαν τα γράμματα και οι επιστήμες. Το παράδειγμα τους το μιμήθηκαν και οι Έλληνες της Ρωσίας». Στο ίδιο, σελ. 225.

δείξει μόνο το πώς το κλειστό οθωμανικό φεουδαρχικό σύστημα εμπόδιζε την ανάπτυξη του εμπορίου και της αστικής τάξης κατά τον τρόπο της Δύσης.¹³⁴⁸

Ο Ρήγας περιγράφεται ως αρχηγός των αστών του εξωτερικού¹³⁴⁹ και επομένως η δράση και το ιδεολογικό του πλαίσιο εμφανίζονται ως τα πλέον αντιπροσωπευτικά τους. Για αυτό και υπεύθυνοι για τον θάνατό του εμφανίζονται ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ και τα φεουδαρχικά στοιχεία της Κωνσταντινούπολης,¹³⁵⁰ που έτσι τοποθετούνται στις αντεπαναστατικές δυνάμεις. Για τον ίδιο λόγο τονίζεται η κοινωνική, δηλαδή η αντιφεουδαρχική, πτυχή της ιδεολογίας του Ρήγα.¹³⁵¹ Εξίσου προβάλλονται και άλλα στοιχεία της πολιτικής του αντίληψης, όπως η επιλογή της δημοκρατίας ως πολιτεύματος του νέου βαλκανικού κράτους,¹³⁵² προκειμένου ο ίδιος να εμφανιστεί τελικά ως «θεωρητικός και πολιτικός αρχηγός του ρωμαίικου αστισμού».¹³⁵³ Ο Κορδάτος, αντιλαμβανόμενος την αντίφαση ανάμεσα στην αντιφεουδαρχική ιδεολογία του Ρήγα και στην απουσία από το *Θούριο* ριζοσπαστικών θέσεων αναφορικά με το αγροτικό ζήτημα, υποστηρίζει πως ο τελευταίος δεν έθεσε ζήτημα απαλλοτρίωσης της γης για τακτικούς λόγους, επιμένοντας -ατεκμηρίωτα- πως στην πραγματικότητα ο Ρήγας πίστευε σε μια τέτοια λύση, αλλά θα έριχνε το σχετικό σύνθημα στην πορεία του αγώνα και όχι εξ αρχής, αφού η επανάσταση ήταν εθνική και ως τέτοια έπρεπε να συσπειρώσει τον λαό. Έτσι, το «να διακηρύξει όμως εξ αρχής πως η επανάσταση του ήταν κοινωνική, αυτό μέσα στα ιστορικά πλαίσια της εποχής του, θα ήταν μεγάλο λάθος. Οι αγρότες εκείνα τα χρόνια ήταν μια δυσκίνητη μάζα. Η αμάθεια, η θρησκοληψία και η μοιρολατρεία κρατούσαν στο βαθύ σκοτάδι τα μεγάλα στρώματα της αγροτιάς. Ο Ρήγας και αν το ήθελε δεν μπορούσε να επικοινωνήσει ιδεολογικά με τους αγρότες και να στηρίξει όλο το βάρος της οργάνωσής του στα χωριά».¹³⁵⁴ Άρα και πάλι παρουσιάζει τα

¹³⁴⁸ Στο ίδιο, σελ. 274.

¹³⁴⁹ «Ο Ρήγας που ήταν αρχηγός τους (ενν. των αστών) ήταν φυσικό να εκφράζει τις αντιλήψεις της τάξης του». Στο ίδιο, σελ. 330.

¹³⁵⁰ Στο ίδιο, 366, 367.

¹³⁵¹ «Σάλπιζε επίσης το γκρέμισμα του απολυταρχισμού και του κοτζαμπασιδισμού». Στο ίδιο, σελ. 330. «Ήταν μια επαναστατική οργάνωση που σκοπός της ήταν όχι μόνο να σπάσει τις αλυσίδες της σκλαβιάς των χριστιανών της Ανατολής, αλλά και να γκρεμίσει το φαναριωτισμό και το φεουδαρχισμό». Στο ίδιο, σελ. 338.

¹³⁵² «Στη νέα Ανατολική Επικράτεια, θα ζούσαν όλοι οι λαοί κάτω από δημοκρατικό καθεστώς». Στο ίδιο, σελ. 331.

¹³⁵³ Στο ίδιο, σελ. 333.

¹³⁵⁴ Στο ίδιο, σελ. 336-337.

αγροτικά στρώματα καθυστερημένα και ελλιπώς συνειδητοποιημένα, παρότι δεν φτάνει στις απόλυτες διατυπώσεις της Α' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας* πως υιοθετούσαν άκριτα το ιδεολογικό περιεχόμενο των αστών. Συνεχίζει όμως να μην δέχεται πως το αγροτικό ζήτημα ήταν πυρήνας της λαϊκής συμμετοχής στο 1821, μακριά πάλι από την ερμηνεία του Ζεύγου.

Αυτό που τροποποιεί την παθητική στάση των κατώτερων στρωμάτων είναι η οικονομική και κοινωνική άνοδος των αστών. Έτσι, «όταν άλλαξαν οι παραγωγικές συνθήκες και οι αστοί άρχισαν σε ορισμένες πόλεις και μεγάλα χωριά που είχαν εξελιχτεί σε εμποροβιοτεχνικά κέντρα, να παίζουν ρόλο στην οικονομική και πολιτική ζωή, σιγά-σιγά, η δουλοφροσύνη αντικαταστάθηκε από το αίσθημα της ελευθερίας». Ασφαλώς, αυτή η περιγραφή είναι χονδρική και έχει έναν χαρακτήρα αυτοματισμού. Επίσης, ο Κορδάτος επισημαίνει πως η στάση των λαϊκών μαζών δεν ήταν ούτε ενιαία, ούτε εξαρχής επαναστατική. Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις, τα μέλη αυτών των κοινωνικών ομάδων εμφανίζονται απρόθυμα να συμμετάσχουν στις πολεμικές ενέργειες, πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.¹³⁵⁵ Πλέον, η διάδοση της ψευδούς πληροφορίας για την υποστήριξη του τσάρου προς την Επανάσταση, δεν παρουσιάζεται μόνο ως κίνητρο για τη συμμετοχή των προκρίτων, αλλά και των κατώτερων στρωμάτων.¹³⁵⁶ Είναι αξιοσημείωτο πως ακόμη και στις περιπτώσεις όπου αναδύεται η κοινωνική διάσταση της επανάστασης και οι συγκρούσεις αποκτούν τον χαρακτήρα της αγροτικής εξέγερσης, επισημαίνεται έντονα πως οι αγρότες δεν λειτουργούσαν αυτόνομα, αφού στερούνταν αυτόνομης ταξικής συνείδησης, αλλά στο πλαίσιο της σύγκρουσης των αστών με τους κοτζαμπάσηδες.¹³⁵⁷

¹³⁵⁵ «Επίσης δεν πήραν τα όπλα όλοι οι φτωχοαγρότες και γενικά οι δουλεφτάδες. Σε μερικές περιοχές αναγκάστηκαν να πολεμήσουν». Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, 20^{ος} αιώνας, Αθήνα 1957, τ. Χ, σελ. 8. Επίσης, «Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε, ότι οι χωρικοί δε φάνηκαν πρόθυμοι στην περίοδο αυτή. Όπως και πριν, έτσι και τώρα όταν έβλεπαν νάρχονται Έλληνες στρατιώτες, ή έφευγαν ή καλούσαν τους Τούρκους». Στο ίδιο, σελ. 583.

¹³⁵⁶ «Όπως είδαμε, οι Φιλικοί και πριν ν' αρχίσει η επανάσταση και στις αρχές της εξέγερσης, διαδίδανε πως ο τσάρος συμπαθεί τον ελληνικόν αγώνα και ότι θα τον υποστηρίξει με στρατό και στόλο. Αυτά τα λέγανε για να ξεσηκώσουν τις λαϊκές και κυρίως τις αγροτικές μάζες καθώς και τους κοτζαμπάσηδες και τους Δεσποτάδες». Στο ίδιο, σελ. 307.

¹³⁵⁷ «Ο φτωχοαγροτικός πληθυσμός της επαναστατημένης Ελλάδας δεν είχε – αφού και στη σύγχρονη εποχή είναι ακόμα δυσκίνητος και μοιρολάτρης – συνείδηση ούτε της δύναμης του, ούτε της κοινωνικής οντότητας του. Στο μεγαλύτερο όγκο του επηρεαζόταν από τους ηγέτες της αστικής τάξης και γι' αυτό στάθηκε στην αρχή ο κομματικός στυλοβάτης του αστισμού στο Εικοσιένα. Οι αγρότες

Έτσι, ο Κορδάτος εκθέτει πια καθαρά το σχήμα του λέγοντας πως «στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα πρωτοστάτησεν η νέα τάξη, η αστική»,¹³⁵⁸ αφού «στη μεγάλη τους πλειοψηφία, όλοι όσοι ανήκανε στην “Εταιρία του Ρήγα” ήταν αστοί. Το ίδιο έγινε και αργότερα. Οι ιδρυτές της “Φιλικής Εταιρίας” ήταν οι πιο πολλοί έμποροι»,¹³⁵⁹ με συνεργάτες «τους διανοούμενους καθώς και μερικούς Φαναριώτες και ανώτερους κληρικούς που είχαν προοδευτικές και φιλελεύθερες ιδέες ή έκαναν τους πατριώτες».¹³⁶⁰ Ο Κορδάτος επισημαίνει, όπως και σε προηγούμενα έργα του, μία εσωτερική διαφοροποίηση της αστικής τάξης. Διακρίνει ένα τμήμα της αστικής τάξης, το πλέον ισχυρό οικονομικά, από τα υπόλοιπα και του αποδίδει συντηρητική στάση. Πρόκειται για τους μεγάλους караβοκυραίους, κυρίως της Ύδρας και των Σπετσών. Τους εμφανίζει μάλιστα να συμμαχούν με τους φεουδάρχες και τους Φαναριώτες στο εσωτερικό της Φιλικής, πριν αρχίσει η επανάσταση.¹³⁶¹ Έτσι, όταν την ηγεσία της Φιλικής πήραν «οι Φαναριώτες, οι κοτζαμπάσηδες και οι μεγαλοεφοπλιστές της Ύδρας και των Σπετσών» και επειδή «τα εμποροβιοτεχνικά κέντρα στην κυρίως Ελλάδα αποτελούσαν νησίδες μέσα στον αγροτικό και καθυστερημένο πληθυσμό», η προοδευτική μερίδα της αστικής τάξης δεν κατάφερε να αναδείξει από τις τάξεις της μια ηγεσία ευρύτερης εμβέλειας και τα μέλη της «αναγκάστηκαν από τις αντικειμενικές συνθήκες να κάνουν υποχωρήσεις και

είχαν έναν κοινό εχθρό: τον κοτζαμπασισμό και στον αγώνα ενάντια του είχανε πολύτιμο σύμμαχο και προσάτη την αστική τάξη. Αυτό, και από την κοινωνική πάλη την προεπαναστατική ανάμεσα στις δύο τάξεις (κοτζαμπασιδισμού και αστισμού) το είχανε καταλάβει καλά. Στην εποχή αυτή προπάντων ο κοτζαμπασίδικος ζυγός τους ενδιέφερε. Άμα χτυπιόντουσαν οι κοτζαμπάσηδες κατακέφαλα οι φτωχοαγρότες νομίζανε πως θα ανάσαναν». Στο ίδιο, σελ. 670. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹³⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 7.

¹³⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 7-8.

¹³⁶⁰ «Όλα τα κείμενα μας πληροφορούν πως ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας στο προπαρασκευαστικό του μέρος ήταν έργο κυρίως των εμπόρων και εμποροναυτικών. Είναι απόλυτα βέβαιο ότι η αστική τάξη μπήκε επικεφαλής και αυτή προετοίμασε υλικά και ιδεολογικά τον αγώνα της εθνικής μας ανεξαρτησίας. Συνεργάτες είχαν τους διανοούμενους καθώς και μερικούς Φαναριώτες και ανώτερους κληρικούς που είχαν προοδευτικές και φιλελεύθερες ιδέες ή έκαναν τους πατριώτες. Όπως ξέρουμε, σ’ όλες τις εποχές στην τάξη που καλείται από την ιστορία να παίζει προοδευτικό – επαναστατικό ρόλο, αυτομολούν και άτομα που ανήκουν στο συντηρητικό – αντιδραστικό στρατόπεδο. Επίσης πρέπει να σημειώσω πως δεν ήταν από στατιστική άποψη πατριώτες όλοι οι Έλληνες αστοί. Υπήρχαν ανάμεσα σ’ αυτούς ιδεολογικά και πολιτικά καθυστερημένοι που συμφωνούσαν με τους προύχοντες – κοτζαμπάσηδες». Στο ίδιο, σελ. 8.

¹³⁶¹ «Άμα κηρύχτηκε η Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και το Μοριά, η “Φιλική Εταιρία” που ήταν ο κινητήριος μοχλός του Αγώνα, έχασε τους συνδετικούς κρίκους της οργάνωσης της και έτσι, ύστερα από λίγο, την ηγεσία την πήραν οι Φαναριώτες, οι κοτζαμπάσηδες και οι μεγαλοεφοπλιστές της Ύδρας και των Σπετσών». Στο ίδιο, σελ. 9. «Μέσα στην Εταιρία διασταυρώνονταν οι πολιτικές αντιλήψεις των μελών της. Ήταν φυσικό λοιπόν να υπάρχουν αντιθέσεις. Οι πολύ πλούσιοι και όσοι ανήκανε στην τάξη των Φαναριωτών και των προκρίτων είχαν ορισμένες ιδέες που δεν συμφωνούσαν με εκείνες που είχαν οι έμποροι και τα άλλα μέλη που προέρχονταν από τη μεσαία τάξη». Στο ίδιο, σελ. 57.

συμβιβασμούς γιατί δεν είχαν τη δύναμη μόνοι τους να τραβήξουν μπροστά». ¹³⁶² Η σύγκρουση των μεγαλοαστών με τους υπόλοιπους αστούς εντείνεται όταν κατά την επανάσταση οι πρώτοι επιδεικνύουν συντηρητική ως αντεπαναστατική στάση. Παρατίθενται και πάλι τα γεγονότα της επανάστασης στα Νησιά που θεμελιώνουν αυτήν την αντίθεση. ¹³⁶³ Όμως, ο Κορδάτος θα δείξει πως τελικά οι αστοί κατά τη διάρκεια της επανάστασης συσπειρώθηκαν εναντίον των κοτζαμπάσηδων, άρα συνεχίζει να απορρίπτει το σχήμα της ενδοεπαναστατικής αστοτσιφλικαδικής συμμαχίας.

Ως προς τη διαχείριση του Μαυροκορδάτου, στον οποίο αφιερώνεται ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, ο Κορδάτος κατασταλάζει στο να τον εμφανίζει, όπως και σε προηγούμενα έργα, ως «πολιτικό ηγέτη των μεγαλοεφοπλιστών και μεγαλεμπόρων», ¹³⁶⁴ και όχι γενικώς των αστών, όπως στην Α΄ έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας*. Είναι συντηρητικός, πολέμιος των ριζοσπαστικών δημοκρατικών αρχών της Φιλικής Εταιρίας, ¹³⁶⁵ συμπορεύεται στην αρχή ακόμη και με τον -μετέπειτα αντίπαλό του- Καποδίστρια, ¹³⁶⁶ νοθεύει τη δημοκρατικότητα του πρώτου Συντάγματος ¹³⁶⁷ -χωρίς

¹³⁶² Στο ίδιο, σελ. 9.

¹³⁶³ «Στα νησιά αυτά (ενν. Ύδρα και Σπέτσες), όπως είπαμε, υπήρχαν ζάπλουτοι караβοκυραίοι που δεν ήθελαν να το κουνήσουν. Όλο ανέβαλαν. Οι πιο πολλοί όμως, οι μεσαίοι εμποροναυτικοί και οι ναύτες, ήταν έτοιμοι να πάρουν τα καράβια και να χτυπήσουν την τουρκική αρμάδα». Γιάννης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας...*, ό.π, τ.2, σελ. 176. Επίσης, «Οι μεσαίοι και κατώτεροι στην κοινωνική ιεραρχία ναυτικοί που αφήφισαν τόσες φορές τους Άγγλους και τους πειρατές δεν λογάριζαν καθόλου την τουρκική αρμάδα και ήταν φιλοπόλεμοι. Αντίθετα οι τρανοί τρανοί εφοπλιστές ήταν “ειρηνόφιλοι”. [...] Δεν ήθελαν να ριψοκινδυνέψουν μια που δεν υπήρχαν Τούρκοι στα νησιά τους και ο Καπουτάν πασάς τους καλομεταχειριζόταν». Στο ίδιο, σελ. 223. Επίσης, «Οι εκκλησίες αυτές είχανε καλό αποτέλεσμα. Εξόν από δυο τρεις από τους τρανούς εφοπλιστές, οι άλλοι είχαν επαναστατική ψυχολογία». Στο ίδιο, σελ. 226. Επίσης, «Ενώ οι Σπετσιώτες και οι Ψαριανοί άκουσαν τη φωνή της επαναστατημένης Ελλάδας και πήραν τα όπλα, στην Ύδρα οι Κουντουριωταίοι δίσταζαν». Στο ίδιο, σελ. 228. Επίσης, «Μα δεν ήταν μόνο οι Κουντουριωταίοι που αντιδρούσαν και οι άλλοι τρανοί εφοπλιστές της Ύδρας ήταν το ίδιο. [...] Αντίπαλοι τους ήταν οι πλοίαρχοι της δεύτερης τάξης που είχαν και το λαό μαζί τους (ναύτες και τεχνίτες)». Στο ίδιο, σελ. 229.

¹³⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 445.

¹³⁶⁵ «Στην Ιταλία, όπως είδαμε έμεινε πολλά χρόνια, συνδέθηκε με το Μητροπολίτη Ιγνατίο που ήταν πολιτικάντης και εχθρός και διώχτης κάθε νεωτεριστικής ιδέας. Δεν ξέρουμε αν επηρεάστηκε από τον συντηρητισμό του Ιγνατίου, ξέρουμε μόνο πως οι πολιτικές του αντιλήψεις συμφωνούσαν με τον πολιτικό ιδεολογικό προσανατολισμό του φημισμένου Δεσπότη. [...] Εξαιτίας που ήταν προσωπικότητα με κύρος, τον επλησίασε ο Τζακάλωφ και του είπε όσα έπρεπε να του πει. Φαίνεται πως δεν του είπε πως πίσω από την Εταιρία είναι πρόσωπα που έχουν δημοκρατικές ιδέες και καρμποναρικές αντιλήψεις». Στο ίδιο, σελ. 339.

¹³⁶⁶ «Ο Μαυροκορδάτος όχι μόνο ήταν σύμφωνος σ’ αυτά που υπόδειχνε ο Καποδίστριας, αλλά και θεωρούσε τις υποδείξεις και τις γνώμες του σαν θέσφατα». Στο ίδιο, σελ. 348.

¹³⁶⁷ «Αντίθετα, με τις επεμβάσεις του Μαυροκορδάτου, Νέγρη και άλλων μπήκαν και διατάξεις που νόθευαν έμμεσα τις δημοκρατικές αρχές που φαινόταν πως αποτελούσαν τις βασικές διατάξεις του πολιτεύματος της Επιδεύρου». Στο ίδιο, σελ. 376.

βέβαια η κριτική του Κορδάτου να είναι εξίσου σφοδρή με αυτήν της Δ' έκδοσης της *Κοινωνικής Σημασίας*- και προσπαθεί να διαχωρίσει την Επανάσταση από τη Φιλική Εταιρία.¹³⁶⁸ Όμως, ο Κορδάτος αναγνωρίζει πως κίνητρο της διπλωματικής του δραστηριότητας ήταν όχι μόνο ο συντηρητισμός του, αλλά και η εξυπηρέτηση της επανάστασης.¹³⁶⁹ Ακόμη και τη σύναψη των δανείων την αναγνωρίζει ο Κορδάτος ως κίνηση με μεγάλη διπλωματική σημασία¹³⁷⁰ και αποτέλεσμα σωστού υπολογισμού του Μαυροκορδάτου,¹³⁷¹ ενώ τελικά ομολογεί πως «η διπλωματική δραστηριότητα του Μαυροκορδάτου στα κρίσιμα εκείνα χρόνια που κρινόταν η τύχη της επανάστασης πρέπει ν' αναγνωριστεί σα μεγάλη εθνική υπηρεσία».¹³⁷² Οριστικά, λοιπόν, ο Κορδάτος έχει εγκαταλείψει την προσπάθεια να ενσωματώσει τον Μαυροκορδάτο σε ένα ιδεοτυπικό πρότυπο, αυτό του πούρου δημοκράτη αστού ή του εξαρτήματος της αγγλικής πολιτικής και της αστοτσιφλικάδικης συμμαχίας.

Τα δύο πεδία επί των οποίων χαρτογραφούνται οι κοινωνικές συγκρούσεις και συμμαχίες της επανάστασης και άρα η ύπαρξη ή όχι της αστοτσιφλικάδικης συμμαχίας είναι αυτό οι εμφύλιοι και οι Εθνοσυνελεύσεις. Ο Κορδάτος κατασταλάζει στην άποψη πως οι εμφύλιοι αποτελούν μια ενδοεπαναστατική σύγκρουση αστών και φεουδαρχών, «μία ένοπλη πάλη των τάξεων»¹³⁷³ για την κατάκτηση της ηγεσίας της επανάστασης και του νέου κράτους,¹³⁷⁴ αλλά και με

¹³⁶⁸ «Όπως βλέπουμε, ο Μαυροκορδάτος κατακρίνει τα κηρύγματα της Φιλικής Εταιρίας, χαρακτηρίζει το κίνημα του Αλεξ. Υψηλάντη άκαιρο και εθνοκτόνο και τονίζει πως ο Δ. Υψηλάντης συνεργαζόταν με δολοφόνους και τυχοδιώκτες». Στο ίδιο, σελ. 353.

¹³⁶⁹ «Ήταν, αν όχι ο μόνος, πάντως ο πρώτος απ' όλους που κατάλαβε πως ο ελληνικός αγώνας είχε ανάγκη από την ηθική υποστήριξη και συμπαράσταση της κοινής γνώμης της Ευρώπης». Στο ίδιο, σελ. 432.

¹³⁷⁰ «Αν τα κατάφερνε να πάρει δάνειο η ωφέλεια θα ήταν διπλή. Από τη μία μεριά θα έρχονταν χρήματα για τις πολεμικές για τις πολεμικές ανάγκες και από την άλλη θα προκαλούσαν το ενδιαφέρον των οικονομικών παραγόντων του χρηματιστηρίου του Λονδίνου για την τύχη της ελληνικής επανάστασης». Στο ίδιο, σελ. 445.

¹³⁷¹ «Πρέπει όμως να το ομολογήσουμε πως ο Μαυροκορδάτος δεν έπεσε έξω στους πολιτικούς υπολογισμούς που έκανε ζητώντας και παίρνοντας τα εξωτερικά δάνεια. Οι χρηματιστικοί κύκλοι του Λονδίνου όταν είδαν να κλονίζεται το νέο ελληνικό καθεστώς και να κινδυνεύει η Ελλάδα να ξαναυποταχτεί στους Τούρκους ύστερα από την επιδρομή του Ιμπραήμ, πίεσαν την αγγλική κυβέρνηση, να ενδιαφερθεί στα φανερά για τον ελληνικόν αγώνα». Στο ίδιο, σελ. 458.

¹³⁷² Στο ίδιο, σελ. 452.

¹³⁷³ «Ο ένοπλος αυτός αλληλοσπαραγμός δεν ήτανε – όπως και οι κατοπινοί – τίποτ' άλλο παρά μία ένοπλη πάλη των τάξεων. Ο φεουδαρχισμός και ο αστισμός δώσανε μάχη για το πάρσιμο της πολιτικής εξουσίας». Στο ίδιο, σελ. 424.

¹³⁷⁴ «Ο εμφύλιος λοιπόν αυτός πόλεμος, που δεν ήτανε και ο τελευταίος, έδωσε στην επανάσταση μαζί με τη μορφή του *απελευθερωτικού* αγώνα και μορφή *κοινωνική*». Στο ίδιο, σελ. 425. Η έμφαση στο πρωτότυπο. «Αυτή τη φορά οι κοτζαμπάσηδες βαλθήκανε να ρίζουνε από την εξουσία τα αστικά

υλικό επίδικο, την νομή των εθνικών εσόδων¹³⁷⁵ και του δανείου.¹³⁷⁶ Το ίδιο αποτυπώνεται και στις Εθνοσυνελεύσεις. Μεγαλοαστοί και κοτζαμπάσηδες -που πριν ο Κορδάτος τους εμφάνιζε να συμμαχούν στο εσωτερικό της Φιλικής- τώρα έχουν διαρρήξει τη συμμαχία του και συγκρούονται για την ηγεσία της επανάστασης. Όμως, η αποτύπωση των αντίπαλων πλευρών δεν είναι πάντα καθαρή. Στην αρχή ο Κορδάτος βλέπει τρεις παρατάξεις, τρία, όπως τα λέει, κόμματα. «Το ένα ήταν το στρατιωτικό, το άλλο των κοτζαμπάσηδων και το τρίτο των μεγάλων караβοκυραίων».¹³⁷⁷ Περιγράφει τις στάσεις τους και τις μεταξύ τους σχέσεις. Οι κοτζαμπάσηδες του Μοριά έχουν σταθερά τον πιο αρνητικό ρόλο σε όλη την εξιστόρηση, εμφανίζονται να σταματούν κάθε κυβερνητική ενέργεια υπέρ των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων.¹³⁷⁸ Οι οπλαρχηγοί σταθερά συγκρούονται με τους κοτζαμπάσηδες.¹³⁷⁹ Ειδικά οι οπλαρχηγοί της Ρούμελης συνεργάζονται με τους μεγάλους караβοκυραίους των τριών εμπορικών νησιών και κυρίως της Ύδρας για να καταστείλουν την αυτόνομη κινητοποίηση των κατώτερων στρωμάτων.¹³⁸⁰ Έτσι, «ανάλογα με τις κάθε φορά περιστάσεις, γίνονταν συμβιβασμοί. Ως το 1823 το στρατιωτικό κόμμα που ακολουθούσε τον Κολοκοτρώνη πολλές φορές συνεργάστηκε με τους Κουντουριωταίους που ήταν οι αρχηγοί των μεγαλοκαράβοκυραίων».¹³⁸¹ Όταν περιγράφει τις εμφύλιες συγκρούσεις η κατάταξη παραμένει ταξική, αφού λέει

στοιχεία και γι' αυτό πήγανε φανερά με το μέρος του Κολοκοτρώνη, γιατί κατάλαβαν πως έπρεπε να κάνουν ενιαίο μέτωπο για να μπορέσουν να πάρουν την εξουσία από τους αστούς». Στο ίδιο, σελ. 420.

¹³⁷⁵ «Τα κομματικά πάθη -που αντικαθρεφτίζανε τα ταξικά αντικρουόμενα συμφέροντα- έφεραν τα πράματα στον εμφύλιο σπαραγμό [...] Η αιτία τους ήταν το μοίρασμα των εθνικών προσόδων». Στο ίδιο, σελ. 416.

¹³⁷⁶ «[ενν. Όταν έφτασε η πρώτη δόση του δανείου] οι κοτζαμπάσηδες βαλθήκανε να ρίξουν από την εξουσία τα αστικά στοιχεία και γι' αυτό πήγανε φανερά με το μέρος του Κολοκοτρώνη, γιατί κατάλαβαν πως έπρεπε να κάνουν ενιαίο μέτωπο για να μπορέσουν να πάρουν την εξουσία από τους αστούς». Στο ίδιο, σελ. 420.

¹³⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 403.

¹³⁷⁸ «Οι πιο πολλοί όμως κοτζαμπάσηδες του Μοριά κρατούσαν πάντα στάση εχθρική σε κάθε κυβερνητική πράξη και ενέργεια που είχε σκοπό να προστατεύσει τα συμφέροντα των μεσαίων αγροτών, των καπεταναίων και της φτωχολογιάς». Στο ίδιο, σελ. 403.

¹³⁷⁹ «Από τη μια μεριά οι οπλαρχηγοί (Κολοκοτρώνης, Αντρούτσος, Γκούρας, Πανουργιάς, Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης) όχι μόνο δεν χώνευαν τους προύχοντες, αλλά και ήθελαν να κυβερνούν αυτοί». Στο ίδιο, σελ. 403.

¹³⁸⁰ «...επειδή και μέσα στην Ύδρα και αλλού οι λαϊκές μάζες ξύπνησαν και σήκωσαν κεφάλι». Στο ίδιο, σελ. 403.

¹³⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 404-405.

πως «οι κοτζαμπάσηδες βαλθήκανε να ρίξουν από την εξουσία τα αστικά στοιχεία».¹³⁸²

Όταν, όμως, μιλάει για τις παρατάξεις των εθνοσυνελεύσεων, επειδή εκεί διαπλέκονται η ταξικότητα, η τοπικότητα και οι πολιτικές αντιλήψεις, ο Κορδάτος μιλάει πάνω σε επάλληλα εναλλασσόμενα δίπολα: δημοκρατικοί-ολιγαρχικοί, νησιώτες-πελοποννήσιοι, στρατιωτικοί-πολιτικοί, караβοκυραίοι-κοτζαμπάσηδες. Έτσι, ξαφνικά μιλάει για «ολιγαρχικούς» και για «αντίδραση», χωρίς να διασαφηνίζει αν εννοεί τη μία από τις δύο παρατάξεις νησιώτες έμποροι – μοραΐτες κοτζαμπάσηδες ή αν πρόκειται για «διαπαραταξιακή» κατηγορία.¹³⁸³ Επίσης, αναφέρεται και σε κάποιος «δημοκρατικούς» που «άμεσα και έμμεσα επηρέαζαν την Εθνοσυνέλευση», ως ανεξάρτητοι παράγοντες.¹³⁸⁴ Επιλέγει, λοιπόν, να μην χρησιμοποιήσει την τυπολογία αριστεράς-κέντρου-δεξιάς των επαναστατικών δυνάμεων που σε προηγούμενο έργο του είχε μετέλθει, και που, παρά τον προφανή εκσυγχρονισμό, βοηθούσε στη σχηματοποίηση των εσωτερικών στρατοπέδων των επαναστατών. Δεδομένο είναι, πάντως, πως παρά την κάπως συγκεχυμένη αυτή εικόνα, η βασική ενδοεπαναστατική διχοτόμηση είναι ταξική και ορίζεται μεταξύ αστών και κοτζαμπάσηδων.

Η εικόνα του Καποδίστρια παραμένει σταθερά αυτή του συντηρητικού αντεπαναστάτη¹³⁸⁵ που κυβέρνησε τη χώρα απολυταρχικά,¹³⁸⁶ ενάντια στα

¹³⁸² Στο ίδιο, σελ. 420.

¹³⁸³ «Όταν πάρθηκαν καταστατικές αποφάσεις για το νέο αστικό δίκαιο, οι ολιγαρχικοί έχοντας την συμπαράσταση και των Δεσποτάδων επικρατήσανε». Αναφέρεται στο ζήτημα της επικράτησης της χρήσης του βυζαντινού δικαίου για το αστικό δίκαιο. Στο ίδιο, σελ. 413.

¹³⁸⁴ Στο ίδιο, σελ. 413.

¹³⁸⁵ «Ήθελε να έχει την προστασία της Ρωσίας και να κάνει την Ελλάδα ρωσικό προτεκτοράτο». Στο ίδιο, σελ. 591. «[ενν. Ήθελε] να ξεσχίσει το δημοκρατικό μανδύα που του φόρεσαν στην Τροιζήνα οι αντιπρόσωποι του επαναστατημένου ελληνικού λαού». Στο ίδιο, σελ. 592. «[ενν. Ήθελε] να εξοντώσει του φιλελεύθερους και δημοκρατικούς που έπαιζαν τότε το ρόλο που παίζουν σήμερα στις διάφορες χώρες οι κομμουνιστές». Στο ίδιο, σελ. 593. «Ο Καποδίστριας όχι μόνο μισούσε τις μυστικές Εταιρίες που εμπνέονταν από τον καρμποναρισμό, αλλά και αν ακόμα ήταν βέβαιος πως η Φ.Ε. θα μπορούσε να φέρει σε πέρας τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, πάλι θα αντιδρούσε γιατί την ελευθερία της Ελλάδας δεν την ήθελε σαν έργο των επαναστατών - δημοκρατικών». Στο ίδιο, σελ. 84.

¹³⁸⁶ «...από την πρώτη μέρα που πάτησε στο ελληνικό έδαφος βάλθηκε να καταλύσει το δημοκρατικό πολίτευμα και να συγκεντρώσει όλες τις εξουσίες στα χέρια του». Στο ίδιο, σελ. 595. «...ήταν αποφασισμένος να κυβερνήσει σαν δικτάτορας». Στο ίδιο, σελ. 596. «[ενν. Ήταν] αντιδραστικός ως το κόκκαλο». Στο ίδιο, σελ. 599. Ο Κορδάτος εμφανίζει τους χωρικούς να διαμαρτύρονται για τον τρόπο εκλογής εκπροσώπων σε νέων σύστημα δημογεροντιών, κάτι που έγινε «αφορμή να σχηματιστούν στα χωριά οι πρώτοι αντιπολιτευτικοί πυρήνες». Στο ίδιο, σελ. 611. «Οι κοτζαμπάσηδες και οι

συμφέροντα των αγροτών¹³⁸⁷ και με ελάχιστα θετικά αποτελέσματα.¹³⁸⁸ Όμως, δεν λείπει, ούτε αυτή τη φορά, πως ο λαός ήταν μαζικά εναντίον του, αφού δεν μπορεί να το τεκμηριώσει. Παραδέχεται πως ο Καποδίστριας είχε αρχικά λαϊκό έρεισμα,¹³⁸⁹ ενώ στη συνέχεια, παρότι δεν παρουσιάζει την εικόνα μιας ιδιαίτερης κοινωνικής δυσарέσκειας, περιορίζεται στο να υποστηρίξει απλώς πως «ο λαός δεν μπορούσε να εξεγερθεί ύστερα από τις τόσες καταστροφές που έπαθε».¹³⁹⁰ Περισσότερο παρουσιάζει μια διαπαράταξιακή αντίθεση πολιτικών και κοινωνικών ελίτ προς τον Καποδίστρια, λέγοντας πως ξεσηκώθηκαν εναντίον του «τα αστικά στοιχεία» - εννοώντας αστικοδημοκρατικά, αφού αναφέρεται στην πολιτική τους συγκρότηση- και πως στην Ύδρα συγκεντρώθηκαν ως αντιπολίτευση «όλοι οι φιλελεύθεροι, οι δημοκρατίζοντες πολιτικοί, δημοσιογράφοι, λόγιοι, στρατιωτικοί [...] Όλες οι πολιτικές μερίδες ενωθήκανε κι ανοίξανε πόλεμο ενάντια στον Καποδίστρια».¹³⁹¹ Έτσι, παρά την κριτική που έχει κάνει για τη στάση των μεγάλων караβοκυραίων των νησιών, τώρα μιλάει για «"συνταγματική" αντιπολίτευση»¹³⁹² που έχει συγκεντρωθεί στην Ύδρα, χωρίς ταξικά χαρακτηριστικά. Ακόμη και την έφοδο του Μιαούλη στον Πόρο την εξωραΐζει λέγοντας πως «πήρε με το μέρος του τον ελληνικό στόλο».¹³⁹³ Παρόλα αυτά, θα επιμείνει εντελώς επιδερμικά -με μια απλή αναφορά σε μία υποσημείωση, δείγμα ανεπαρκούς τεκμηρίωσης- πως «είναι φως φανερό πως ο εμφύλιος πόλεμος ήτανε ταξικός και δεν ήτανε τα προσωπικά που χωρίζανε τους συνταγματικούς από τους καποδιστριακούς, αλλά βαθύτερα υλιστικά ελατήρια».¹³⁹⁴

Ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία του έργου αυτού είναι πως ο Κορδάτος απαντάει ρητώς και συνολικά στις επεξεργασίες των Ζεύγου, Ζαχαριάδη και Λαμπρινού.

στρατιωτικοί που τον περίμεναν πέρα για πέρα δικό τους και του χεριού τους άρχισαν να γκρινιάζουν γιατί τους μισούσε και τους περιφρονούσε». Στο ίδιο, σελ. 614.

¹³⁸⁷ Εμφανίζεται να υπόσχεται το μοίρασμα των γαιών και την κατάρτιση κτηματολογίου και άλλες αλλαγές για να πάρει τους αγρότες μακριά από την επιρροή των «συνταγματικών», ενώ πραγματικό του στόχο είχε να δώσει τις γαίες σε Έλληνες της Ρωσίας για «τη δημιουργία έτσι ισχυρού φεουδαρχισμού». Στο ίδιο, σελ. 602, 603.

¹³⁸⁸ «...νόμους έφτιασε πολλούς και άλλα τόσα νομοσχέδια, αλλά στο βάθος έκανε μια τρύπα στο νερό». Στο ίδιο, σελ. 602.

¹³⁸⁹ «Ο πολύς λαός ζητούσε τον Μεσσία, τον *αρχηγό* δηλαδή, που θα έσωζε την επανάσταση και από εσωτερική άποψη θα διαρύθμιζε έτσι τα πράγματα που όχι μονάχα θάβλεπε καλή διοίκηση αλλά και ανάσαινε λιγάκι από τα πολλά δοσίματα». Στο ίδιο, σελ. 614. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹³⁹⁰ Στο ίδιο, σελ. 634.

¹³⁹¹ Στο ίδιο, σελ. 634.

¹³⁹² Στο ίδιο, σελ. 536.

¹³⁹³ Στο ίδιο, σελ. 536.

¹³⁹⁴ Στο ίδιο, σελ. 652. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

Είδαμε νωρίτερα πως ο Ζεύγος εμφανίζει τους κλέφτες ως την ένοπλη έκφραση της ταξικής πάλης των αγροτών. Ο Κορδάτος κατακρίνει την εξιδανικευτική απόδοση στη δράση των κλεφτών εθνικού¹³⁹⁵ και μαζικού χαρακτήρα,¹³⁹⁶ τονίζοντας πως «δεν είναι σωστό πως οι εκδηλώσεις αυτές είχαν ομαδικό και εθνικό χαρακτήρα»,¹³⁹⁷ παρά το ότι η θέση που υποστήριζε στην Δ' έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας* σχεδόν ταυτίζεται με την αντίστοιχη του Ζεύγου. Ομοίως πράττει και για τους οπλαρχηγούς.¹³⁹⁸ Ασφαλώς, η αλλαγή της συγκυρίας οδηγεί και στην αλλαγή της γραφής. Οι κλέφτες ήταν οι άνθρωποι των όπλων. Το 1957 οι άνθρωποι των όπλων είναι μόνο οι στρατιωτικοί και όχι οι κομμουνιστές αντάρτες, επομένως δεν υπάρχει ανάγκη για ταύτιση των κομμουνιστών με τους κλέφτες. Αντίθετα, το 1946 (Δ' έκδοση) άνθρωποι των όπλων ήταν και οι αντάρτες, επομένως ερμηνεύεται εύκολα η πιο ευμενής τότε αντιμετώπιση των κλεφτών και η ενσωμάτωση τους σε ένα λαϊκό αντάρτικο πρότυπο.

Κυρίως, όμως, ο Κορδάτος απαντά στη θέση των τριών στελεχών του ΚΚΕ για τον ρόλο των αγροτικών στρωμάτων και την στάση των αστών κατά την επανάσταση. Κατακρίνει ως αντιμαρξιστική τη θεωρία του «λαϊκισμού», όπως την αναφέρει, δηλαδή την τάση της τοποθέτησης των λαϊκών δυνάμεων στον πυρήνα της αφήγησης, ανεξαρτήτως πραγματολογικού υλικού και ιστορικής συγκυρίας, μέσω του ιστορικού εκμοντερνισμού.¹³⁹⁹ Επιμένει πως βασική κινητήρια δύναμη της Επανάστασης ήταν

¹³⁹⁵ «Εξάλου κλέφτες δεν γίνονταν μόνο οι Έλληνες φτωχοαγρότες και κολλίγοι. Και πολλοί Τούρκοι έπαιρναν τα βουνά». Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας...*, ό.π., τ. ΙΧ, σελ. 176.

¹³⁹⁶ «Δεν είναι όμως καθόλου σωστό πως “η πάλη της αγροτικής τάξης... αναπτυσσόταν και πήρε τη μορφή ένοπλου αγώνα”. Ούτε και η άλλη γνώμη είναι σωστή πως “ομάδες αγροτών έφευγαν στα βουνά, αποτελούσαν αντάρτικες συμμορίες και πολεμούσαν τους Τούρκους εκμεταλλευτές...” Οι απόψεις αυτές του Ζεύγου είναι παρατραβηγμένες». Στο ίδιο, σελ. 175.

¹³⁹⁷ Στο ίδιο, σελ. 175.

¹³⁹⁸ «Τα πλιάτσικα τα πολεμικά, τα μοιράζονταν οι μεγάλοι οπλαρχηγοί και οι κοτζαμπάσηδες με τους Δεσποτάδες». Γιάνης Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας...*, ό.π., τ.Χ, σελ. 453. Επίσης, μιλώντας για τους Ανδρούτσο και Καραϊσκάκη αναφέρει: «Συνηθισμένοι στον κλέφτικο και αρματολικό βίο δεν ήξεραν τι θα πει πειθαρχία και πολιτική εξουσία. Πίστεψαν στην αρχή πως δεν πρόκειται να γίνει σπουδαία μεταβολή άμα έφευγαν οι Τούρκοι. Θα μένανε για πάντα καπεταναίοι και θα κάνανε ό,τι ήθελαν στ' αρματολίκια τους». Στο ίδιο, σελ. 461.

¹³⁹⁹ «Ο επιστημονικός σοσιαλισμός, όπως τον δίδαξαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, μας μαθαίνει πως δεν πρέπει τα προβλήματα και οι αγωνίες της εποχής μας να προβάλλονται σαν αγωνίες και προβλήματα της περασμένης εποχής. Η θεωρία του λαϊκισμού μπορεί να προκαλεί εντύπωση στους ανιστόρητους και αμόρφωτους, δεν έχει όμως καμία σχέση με το μαρξισμό. Ο λαϊκισμός όχι μόνο δεν είναι μαρξισμός, αλλά κάτω απ' αυτόν κρύβεται η ιδεαλιστική θεωρία του αυθορμητισμού». Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας...*, ό.π., τ. 2, σελ. 10. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

οι αστοί¹⁴⁰⁰ και κριτικάρει ονομαστικώς τον Ζεύγο και τον Λαμπρινό.¹⁴⁰¹ Διαφωνεί με την προσπάθεια του Ζεύγου να εμφανίζει την Φιλική Εταιρία ως οργάνωση συγκροτούμενη από λαϊκές και μικροαστικές δυνάμεις -και επομένως, αυτές τις δυνάμεις ως επαναστατική πρωτοπορία-¹⁴⁰² και εντοπίζει και εδώ μία προσπάθεια του Ζεύγου για αναχρονιστική διαχείριση της ιστορίας με σκοπό την εξαγωγή επιθυμητών πολιτικών συμπερασμάτων.¹⁴⁰³ Επισημαίνει τα στοιχεία που αντικρούουν την προσέγγιση των Ζεύγου και Λαμπρινού για την ενεργό συμμετοχή των λαϊκών δυνάμεων στην επανάσταση,¹⁴⁰⁴ την τοποθέτηση του αγροτικού ζητήματος στον πυρήνα της,¹⁴⁰⁵ και την ικανότητα των ίδιων των κατώτερων στρωμάτων να

¹⁴⁰⁰ «Σε μας πρωτοπορία σε όλες τις πολιτικές και εθνικοαπελευθερωτικές εκδηλώσεις, ήταν οι έμποροι και οι карабокураίοι». Στο ίδιο, σελ. 10.

¹⁴⁰¹ «Και άλλοτε μου δόθηκε αφορμή να κριτικάρω τις απόψεις για την Ελληνική Επανάσταση του Ζεύγου και του Λαμπρινού, γιατί όχι μόνο δεν έχουν σχέση με τον μαρξισμό, αλλ' είναι και χοντροκομμένη παραποίηση της νεοελληνικής ιστορικής πραγματικότητας». Στο ίδιο, σελ. 11.

¹⁴⁰² «Μη δίνοντας σημασία στις πηγές, κατασκεύασαν το θεωρητικό σχήμα πως το Εικοσιένα “είναι δημιούργημα ενός αγώνα λαϊκού”, δηλαδή της κάτω τάξης, των χρεοκοπημένων εμπόρων, των εμποροϋπαλλήλων, των απλών ναυτικών, των μικροϊδιοκτητών, των φτωχοαγροτών. Όταν όμως κανείς συμβουλευτεί τις πηγές, όταν διαβάσει τους καταλόγους των Φιλικών που παραθέτουν από τα αρχεία ο Φιλήμων και ο Μεταξάς, θα ιδεί πως στους 1200 Φιλικούς οι έμποροι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία. Αν σώζονταν τα αρχεία του Ανθ. Γαζή και του Τζακάλωφ, ασφαλώς θα βλέπαμε πως οι Φιλικοί που κατηχήθηκαν απ' αυτούς ήταν οι πιο πολλοί έμποροι, εμποροναυτικοί και βιοτέχνες». Στο ίδιο, σελ. 9.

¹⁴⁰³ «Ο Γ. Ζεύγος, όπως είδαμε, εξυπηρετώντας ορισμένη πολιτική γράφει πως η Φ.Ε. ήταν οργάνωση λαϊκή – μικροαστική. [...] Η άποψη αυτή έρχεται σε ριζική αντίθεση με την ιστορική πραγματικότητα. Όμως ο ίδιος γράφει ακόμα: “Οι Φιλικοί στηρίχτηκαν με πλέρια συνέπεια στις λαϊκές δυνάμεις και ζήτησαν αρχηγούς και κηδεμόνες στα προνομιούχα στρώματα. Δεν πήγαν προς τη δυτική Ευρώπη να ζητήσουν συμμάχους στις επαναστατικές δυνάμεις της εποχής τους.” [...] Μα και η άποψη αυτή είναι ανιστόρητη. Με τις “επαναστατικές δυνάμεις της Δύσης” δε μπορούσαν να συνδεθούν και να συνεργαστούν. Υπήρχαν βέβαια στην Ιταλία και Ισπανία καρμπονάριοι που οργάνωσαν κινήματα, αλλά ήταν των αδυνάτων αδύνατο οι επαναστάτες των μερών αυτών να συντονίσουν τις ενέργειές τους. Και στα χρόνια μας που ο σοσιαλισμός και κομμουνισμός έχουν γερές οργανώσεις και μέσα προπαγάνδας πολλά, το προλεταριάτο κάθε φορά που πήρε τα όπλα σε μια χώρα, αγωνίστηκε μόνο του. Αν οι ηγέτες της Φ.Ε. στράφηκαν προς τη Ρωσία το κάνανε γιατί μόνο έτσι μπορούσαν να ξεσηκώσουν τις λαϊκές μάζες». Στο ίδιο, σελ. 38. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁴⁰⁴ «Τα σκληρά αυτά μέτρα του Κολοκοτρώνη διαψεύδουν το Ζεύγο και Λαμπρινό που γράφουν πως το Εικοσιένα ήταν κυρίως “κίνημα της φτωχολογιάς των πόλεων και φτωχοαγροτιάς των χωριών”». Στο ίδιο, σελ. 198.

¹⁴⁰⁵ «Ισως όμως ρωτήσει κανείς: Μπορούσε να λυθεί το αγροτικό ζήτημα; Στο ερώτημα αυτό ο Γ. Ζεύγος (“Σύντομη Μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας”, Α', σ.66), απαντά ναι. Κατηγορεί μάλιστα το Δ. Υψηλάντη που ενώ ήταν “σε θέση να εκμηδενίσει τη δύναμη των αρχόντων και να στηριχθεί στις ένοπλες μάζες, μοιράζοντας τη γη, δεν το έκαμε γιατί ήταν Φαναριώτης και πρίγκηπας και δεν ανεχόταν τέτοιες λύσεις”. Με τη γνώμη αυτή δεν συμφωνώ. [...] Μόνο αν ήταν παντού η αγροτιά οργανωμένη και ήταν αποφασισμένη να επιβάλει τη θέληση της, θα υποχρεώνονταν ο Υψηλάντης και οι συνεργάτες του να δώσουν λύση στο αγροτικό. Μα ούτε τέτοια οργάνωση υπήρχε, ούτε μπορούσε τότε να υπάρξει. [...] Εξάλλου της Φιλικής Εταιρίας η βασική επιδίωξη ήταν το ξεσκάβωμα του ελληνικού λαού, τα γκρέμισμα του τουρκικού ζυγού και όχι το μοίρασμα των τσιφλικιών». Στο ίδιο, σελ. 676. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

συγκροτήσουν αυτόνομη επαναστατική συνείδηση και οργάνωση.¹⁴⁰⁶ Αυτό έχει μεγάλη σημασία, γιατί ο Ζεύγος, εμφανίζοντας την επίλυση του αγροτικού προβλήματος ως το κεντρικό ταξικό κίνητρο του 1821, επιχειρούσε -αφού τελικά το αγροτικό δεν λύθηκε- να τεκμηριώσει την «προδοσία» της επανάστασης και την ακύρωση του κεντρικού της κοινωνικού στόχου μέσω της αστοτσιφλικάδικης συμμαχίας που τοποθετούσε από την αρχή της επανάστασης. Ανατρέποντας το θεμέλιο αυτής της ιδέας του Ζεύγου -τον κεντρικό ρόλο του αγροτικού ζητήματος και την αυτόνομη λαϊκή συμμετοχή στην επανάσταση- ο Κορδάτος ανατρέπει και το συμπέρασμά του, αρνούμενος τόσο την έννοια της «προδοσίας» της επανάστασης -παρότι την είχε χρησιμοποιήσει ακόμη και στην Α΄ έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας*, εδώ δεν αναφέρεται- όσο και την ιδέα της ενδοεπαναστατικής αστοτσιφλικάδικης συμμαχίας του Ζεύγου. Τέλος, ο Κορδάτος επισημαίνει και κάποιες ακόμη ανακρίβειες του Ζεύγου, όπως η απόδοση της σφαγής των Εβραίων στην Τριπολιτσά στα συμφέροντα των αστών¹⁴⁰⁷ καθώς και η εξιδανίκευση του Κολοκοτρώνη.¹⁴⁰⁸ Όλα αυτά είναι η έκφραση, όχι μόνο της ανάγκης του Κορδάτου να αποκρούσει τις θέσεις του Ζεύγου που συγκρούονται με βασικά στοιχεία του δικού του σχήματος, αλλά και της επιθυμίας του να επισημάνει τη σημασία της επίμονης μελέτης των πηγών και του

¹⁴⁰⁶ Οι αγρότες «μισούσαν του Τούρκους σπαχήδες και τους Ρωμιούς κοτζαμπάσηδες, τσιφλικάδες και τοκογλύφους και ήθελαν το ξεσκλάβωμά τους, δεν μπορούσαν όμως να “συλλάβουν την ιδέα της εθνικής εξέγερσης” να οργανώσουν δηλαδή μυστική – συνωμοτική εταιρεία και να βάλουν μπροστά τους ένα μελετημένο εθνικοπολιτικό πρόγραμμα, όπως το έκαναν οι σύντροφοι του Ρήγα και οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας». Στο ίδιο, σελ. 11. Παραπέμπει μάλιστα και στον Μαρξ και στο *Η Επανάσταση και Αντεπανάσταση στη Γερμανία* όπου λέγεται πως «οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν μπορούν ποτέ να επιχειρήσουν ένα ανεξάρτητο κίνημα, τόσο γιατί ο αγροτικός πληθυσμός είναι σκόρπιος σε μεγάλες εκτάσεις, όσο και γιατί παρουσιάζεται μεγάλη δυσκολία να γίνει μια συμφωνία ανάμεσα σ’ ένα σημαντικό μέρος του. Χρειάζονται το αρχικό σκούντημα απ’ τους πιο συγκεντρωμένους, τους φωτισμένους πιο ευκίνητους ανθρώπους των πόλεων». Στο ίδιο, σελ. 11.

¹⁴⁰⁷ «Ο Ζεύγος [...] γράφει πως οι Εβραίοι όχι μόνο στην Τριπολιτσά αλλά και σ’ όλη την Ελλάδα σφάχτηκαν γιατί “το εμπορικό κεφάλαιο βρήκε τον τρόπο να γλυτώσει από τους πιο σοβαρούς του ανταγωνιστές”. Το ότι οι Εβραίοι σ’ όλη τη Βαλκανική ήταν οι πιο σοβαροί ανταγωνιστές των Ελλήνων πραγματευτάδων είναι σωστό. Δεν πρέπει όμως να ξεχνούμε πως ο ανταγωνισμός αυτός με θρησκευτική μάσκα, βαστούσε από τα βυζαντινά χρόνια. Ειδικά η σφαγή των Εβραίων στην Τριπολιτσά οφειλόταν όχι στο ελληνικό “εμπορικό κεφάλαιο”, αλλά στο θρησκευτικό φανατισμό, που τον τροφοδοτούσαν οι προύχοντες και οι Επίσκοποι». Στο ίδιο, σελ. 358.

¹⁴⁰⁸ «Ο Ζεύγος [...] γράφει πως “ο Ν. Ζαχαριάδης φέρνει τους Κολοκοτρωναίους σαν υπόδειγμα εθνικών αγωνιστών” και τη γνώμη αυτή τη δέχεται. Οι τέτοιοι όμως χαρακτηρισμοί για τους Κολοκοτρωναίους είναι πλαστογραφία της ιστορίας. Οι Κολοκοτρωναίοι στα πριν του 21 χρόνια δεν ήταν “υπόδειγμα εθνικών αγωνιστών” αλλά κλέφτες με όλη τη σημασία της λέξης. [...] ο Θ. Κολοκοτρώνης είχε βέβαια προσόντα στρατιωτικού ηγέτη [...] όμως και πολλές φορές βρέθηκε με το μέρος της αντίδρασης». Στο ίδιο, σελ. 362. Η έμφαση στο πρωτότυπο. «[ενν. Ο Κολοκοτρώνης] συμμάχησε με τους κοτζαμπάσηδες και κάθε φορά που του παρουσιαζόταν ευκαιρία προσπαθούσε να καταλάβει την εξουσία». Στο ίδιο, σελ. 405. «Το κόμμα του Κολοκοτρώνη απειλούσε να καταλύσει το πολίτευμα και να επιβάλει στρατιωτική δικτατορία». Στο ίδιο, σελ. 420.

σεβασμού στο πραγματολογικό υλικό. Αυτό το στοιχείο θεωρεί πως είναι ένα ακόμη από αυτά που τον διαφοροποιούν μεθοδολογικά από το Ζεύγο, στου οποίου το έργο καταλογίζει επανειλημμένα εργαλειακή πολιτική κατεύθυνση και απουσία διάθεσης για αντικειμενική επιστημονική έρευνα.

Ασφαλώς, δεν είναι τυχαίο πως ο Κορδάτος βάζει στο τέλος του δεύτερου τόμου ένα κεφάλαιο για το αγροτικό ζήτημα. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς των εθνικών γαιών είναι το ζήτημα του οποίου η μελέτη μπορεί να δείξει αν υπήρξε συνεργασία αστών και φεουδαρχών. Εμφανίζει τους αστούς να στέκονται εξ αρχής αντίθετοι στην εκποίηση τους, γνωρίζοντας πως από μία τέτοια εξέλιξη θα επωφελούνταν οι κοτζαμπάσηδες και θα απογοητεύονταν οι αγρότες, μειώνοντας τις προοπτικές επικράτησης της επανάστασης.¹⁴⁰⁹ Επίσης, δείχνει τους αστούς να επιθυμούν τη δημιουργία μικροϊδιοκτησίας γης, προκειμένου να αποδυναμωθούν οι κοτζαμπάσηδες.¹⁴¹⁰ Η τελική αποδοχή από τους αστούς της εκποίησης τμήματος των εθνικών γαιών δεν αξιολογείται από τον Κορδάτο ως αποτέλεσμα συνειδητής συνεργασίας με τους κοτζαμπάσηδες, αλλά ως επιβαλλόμενη από τις μεγάλες ταμειακές ανάγκες.¹⁴¹¹ Επιμένει πως το αγροτικό ζήτημα δεν θα μπορούσε να λυθεί για αντικειμενικούς¹⁴¹² και υποκειμενικούς λόγους¹⁴¹³ και επομένως κάθε σχετική κριτική προς τους αστούς δεν λαμβάνει υπόψιν της τους περιορισμούς που επέβαλλε η πραγματικότητα και εξαιτίας της οποίας «η δική μας αστική τάξη στο 19^ο αιώνα στάθηκε εσωκοινωνικά συμβιβαστική και επαναστατική μόνο στο εθνικό

¹⁴⁰⁹ Στο ίδιο, , σελ. 666.

¹⁴¹⁰ Στο ίδιο, σελ. 667.

¹⁴¹¹ «Όταν δε πάλι επιτράπηκε η *μερική εκποίηση*, προπάντων από ταμειακές ανάγκες και για την εξασφάλιση (εγγύηση) των δανείων, οι κοτζαμπάσηδες οργίασαν στις καταχρήσεις και στις αρπαγές». Στο ίδιο, σελ. 668. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁴¹² «Αν ακολουθούσε μία τέτοια πολιτική οι άρχοντες όχι μόνο του Μοριά, αλλά και των Νησιών και της Ρούμελης, θα αντιδρούσαν και θα πήγαιναν με τους Τούρκους. Κι' ακόμα θα χαρακτηριζόταν η ελληνική επανάσταση κίνημα που στρεφόταν "κατά των νομίμων καθεστώτων" και έτσι ο Σουλτάνος θα είχε σύμμαχους και τους μονάρχες της Ιερής Συμμαχίας. [...] Η πολιτική των συμβιβασμών πολλές φορές από την αντικειμενική πραγματικότητα επιβάλλεται και στα επαναστατικά κόμματα». Στο ίδιο, σελ. 676.

¹⁴¹³ «Ήταν πολύ πρόωρη μία τέτοια *επαναστατική* λύση. Ο φτωχοαγροτικός πληθυσμός της επαναστατημένης Ελλάδας δεν είχε [...] συνείδηση ούτε της δύναμης του, ούτε της κοινωνικής οντότητας του». *Ο.π.*, σελ. 670. Η έμφαση στο πρωτότυπο. Επίσης, «Το ότι οι φτωχοαγρότες και αχτήμονες ήθελαν να μοιραστούν τα τούρκικα τσιφλίκια και ακόμα και τα μεγάλα χτήματα των αρχόντων είναι σωστό. Δεν είχαν όμως την πολιτική ωριμότητα ώστε να προβάλλουν το αίτημα αυτό κατά τρόπο οργανωμένο που να εκφράζει την αξίωση όλης της φτωχοαγροτιάς». Στο ίδιο, σελ. 676.

πρόβλημα»,¹⁴¹⁴ ασχέτως της θέλησής της. Έτσι, «η ελληνική αστική τάξη έμεινε στη μέση του δρόμου, όχι από “κακή θέληση”. Υποχρεώθηκε από τις τότε οικονομικοκοινωνικές σχέσεις, από τις αντιδράσεις των ανώτερων κληρικών και κοτζαμπάσηδων και από τις ξένες επιρροές και επεμβάσεις».¹⁴¹⁵ Στο τέλος της επανάστασης η οικονομική αποδυνάμωση των αστών εντείνεται ενώ οι κοτζαμπάσηδες οικειοποιούνται τις εθνικές γαίες και ισχυροποιούνται.¹⁴¹⁶ Να σημειώσουμε πως αυτή η θέση έρχεται σε σύγκρουση με αυτά που υποστήριζε στην Δ' έκδοση της *Κοινωνικής Σημασίας* για την ευθύνη της Φιλικής για τη μη επίλυση του αγροτικού προβλήματος. Εδώ, μάλιστα, απαντάει εμμέσως στον Ζεύγο λέγοντας πως «δεν πρέπει λοιπόν να βλέπουμε την Ελληνική Επανάσταση σαν κίνημα πολιτικοκοινωνικό και ούτε με σημερινά ιδεολογικά κριτήρια να ερμηνεύουμε ορισμένα γεγονότα του Εικοσιένα. Η επαναστατημένη Ελλάδα του 1821 δεν ήταν η Ρωσία του 1917. Εν ονόματι του αριστερισμού δεν επιτρέπεται να γίνεται παραποίηση της ιστορίας».¹⁴¹⁷ Αξίζει να σημειώσουμε πως ο Κορδάτος συνεχίζει να κρίνει με βάση το αγροτικό ζήτημα τη στάση του Βλαδιμηρέσκο και να μην την κρίνει ως προδοτική, ρίχνοντας τις σχετικές ευθύνες στον Υψηλάντη και περισσότερο στους Φαναριώτες συμβούλους του.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 567.

¹⁴¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 9.

¹⁴¹⁶ «Ο πολύχρονος πόλεμος έφερε μεγάλη κρίση οικονομική. Το εμπόριο, η ναυτιλία, η βιομηχανία αντιμετώπιζανε καταστροφική κρίση. [...] Κ' ενώ οι ανάγκες του πολέμου ήταν ακόμα πολλές και μεγάλες, οι κοτζαμπάσηδες είχαν βάλει χέρι στα τούρκικα τσιφλίκια και στα πολεμικά λάφυρα. [...] Η αστική τάξη άρχισε να γονατίζει». Στο ίδιο, σελ. 601.

¹⁴¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 676.

¹⁴¹⁸ «Ο Βλαδιμηρέσκο σύνταξε και κυκλοφόρησε προκήρυξη (μανιφέστο) εξηγώντας τους λόγους που τον έκαναν να πάρει τα όπλα. Δήλωσε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο πως η επανάστασή του έχει απελευθερωτικό σκοπό και στρέφεται κατά των Φαναριωτών και βογιάρων ξένων και ντόπιων». Στο ίδιο, σελ. 125. Ο Κορδάτος κρίνει και πάλι πως η προκήρυξη του Υψηλάντη γράφτηκε υπό την επιρροή κάποιου Φαναριώτη γιατί δεν εκδηλώνει πουθενά το πνεύμα της Φιλικής και «δηλώνει ότι το καθεστώς της εκμετάλλευσης και καταπίεσης θα μείνει», για αυτό «άφησε αδιάφορη τη μεγάλη μάζα των Ρουμάνων, γιατί δεν έδινε καμιά υπόσχεση πως θα καταλυόταν το τσιφλικάδικο καθεστώς, παρά μόνο ότι θα αγωνιζόταν να απελευθερώσει τους Μολδαβούς από τους Τούρκους. Όμως αυτοί ήταν ουσιαστικά σκλάβοι στους βογιάρους και αρχόντους ντόπιους και Φαναριώτες». Στο ίδιο, σελ. 137. «Δεν ήταν προδότης ο Βλαδιμηρέσκο, όπως γράφουν όλοι οι Έλληνες ιστοριογράφοι. Ο ηγέτης του βλαχικού αγροτικού λαού, επαναστάτησε κατά των ευγενών και των Φαναριωτών και συμμάχησε με τον Υψηλάντη για να ελευθερωθεί η Βλαχία από τους βογιάρους και Φαναριώτες και η Ελλάδα από τους Τούρκους. Αν άρχισε διαπραγματεύσεις με τους Τούρκους για συνθηκολόγηση αυτό έγινε όταν πια ο τσάρος αποδοκίμασε το κίνημα του Υψηλάντη και ο Πατριάρχης τον αφόρισε. Δεν είχε αναλάβει καμιά υποχρέωση να θυσιάσει τους Βλάχους αγρότες στο βωμό του κινήματος του Υψηλάντη. Δεν ήταν λοιπόν ο Βλαδιμηρέσκο επίορκος, αλλά ο Υψηλάντης που τον απάτησε». Στο ίδιο, σελ. 167. «Αν έδινε ειλικρινά το χέρι στο Βλαδιμηρέσκο και αν μοίραζε τα τσιφλίκια και καταργούσε τα προνόμια

Τελικά, αυτό που ο Κορδάτος θέλει να μείνει ως καταστάλαγμα του ερμηνευτικού του σχήματος για την επανάσταση του 1821, συμπυκνώνεται στον επίλογο του δεύτερου τόμου της *Ιστορίας της Νεώτερης Ελλάδας*:

«Η αστική τάξη που οργάνωσε στο εξωτερικό την επανάσταση και πήρε μέρος σ' αυτήν με πολλά στελέχη της, δεν ανέδειξε κανένα μεγάλο ηγετικό στέλεχος για να κρατήσει την εξουσία γερά στα χέρια της. Από τις αντικειμενικές συνθήκες δεν μπόρεσαν να κάνουν άλματα. Εξάλλου, οι περισσότεροι αστοί μέινανε στο εξωτερικό, γιατί εκεί είχαν τα κεφάλαιά τους. Όσοι πάλι ήταν στην Ελλάδα μια που τα αστικά κέντρα ήταν νησίδες μέσα στην *αγροτική* Ελλάδα, αναγκάστηκαν να συμβιβαστούν με τους κοτζαμπάσηδες και Φαναριώτες και να μοιραστούν μαζί τους την εξουσία. Ο προοδευτικός ρόλος της αστικής τάξης περιορίστηκε κυρίως στο να οργανώσει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Τα πρωτοποριακά της στελέχη όμως κράτησαν ψηλά τη σημαία των δημοκρατικών παραδόσεων και αγωνίστηκαν για να δώσουν στον ελληνικό λαό μαζί με την εθνική και την πολιτική ελευθερία. Αν δεν τα κατάφεραν, το φταίξιμο δεν είναι δικό τους. Οι μεγάλες δυνάμεις επιβάλανε στον ελληνικό λαό το μοναρχικό πολίτευμα και έτσι τα βάσανά του δεν τελείωσαν. Γι' αυτό χρειάστηκαν νέοι εσωτερικοί αγώνες. Και οι αγώνες αυτοί συνεχίζονται ως τα σήμερα».¹⁴¹⁹

των βογιάρων και Φαναριωτών, ο στρατός του από 5-6 χιλιάδες θα έφτανε τις 15 – 20 και οι Τούρκοι θα δυσκολεύονταν να εισβάλουν». Στο ίδιο, σελ. 170.

¹⁴¹⁹ Στο ίδιο, σελ. 692.

Επίλογος

Μελετήσαμε το έργο των Ελλήνων μαρξιστών της περιόδου 1907-1957. Μιας περιόδου πενήντα χρόνων κατά την οποία ολόκληρος ο κόσμος συγκλονίστηκε από δύο Παγκόσμιους Πολέμους, στοιχείο των οποίων, με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά, ήταν και το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας. Επίσης, μιας περιόδου που σε πολλές περιπτώσεις η εξουσία έμοιαζε «να περπατάει στο δρόμο» και η ιστορία φαινόταν έτοιμη να αλλάξει. Η Ελλάδα δεν αποτελούσε εξαίρεση. Σε αυτές τις συνθήκες, η -πραγματική ή νομιζόμενη- ιστορική κοινωνική κίνηση δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάσει την οπτική των Ελλήνων μαρξιστών αναφορικά με το φαινόμενο του ελληνικού έθνους και την επανάσταση του 1821. Και ο λόγος είναι πως μέσα από μία διπλή αναζήτηση οι ίδιοι τοποθετούσαν τον εαυτό τους μέσα στην ιστορία. Η πρώτη ήταν η αναζήτηση της αποκάλυψης της ιστορικής αλήθειας κάτω από το φως των εργαλείων του ιστορικού υλισμού. Η δεύτερη ήταν η αναζήτηση της σύνδεσης του 1821 και της γέννησης του ελληνικού έθνους με την ελληνική κοινωνία της εποχής τους και με τις προοπτικές της μετάβασης της στον σοσιαλισμό. Δεν μπορούσαμε παρά να ερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η κλασική μαρξιστική βιβλιογραφία γύρω από το εθνικό ζήτημα και την φιλοσοφία της ιστορίας επηρέασαν τις θέσεις τους αυτές.

Σε σχέση με τις επεξεργασίες των ίδιων των Μαρξ και Ένγκελς για το έθνος, καταλήξαμε πως οι δυο τους δεν είχαν θεωρία για το εθνικό φαινόμενο, με την έννοια μιας αναπτυγμένης και εκλεπτυσμένης επεξεργασίας, αντίστοιχης αυτών που είχαν για άλλα θέματα. Επίσης, πως αντιμετώπιζαν τα εθνικά κινήματα κατά περίπτωση και εργαλειακά, με βάση την ευρύτερη επαναστατική προοπτική. Όμως, υποστηρίξαμε πως στην στροφή του ενδιαφέροντος του Μαρξ προς τις μη δυτικές κοινωνίες και στις αλλαγές που εντοπίζονται εκεί σε σχέση με την υποστήριξη των εθνικών κινημάτων εντοπίζεται και η απόδειξη για τις αλλαγές που συντελούνται το ίδιο διάστημα στη σκέψη των Μαρξ και Ένγκελς αναφορικά με το ζήτημα της ιστορικής νομοτέλειας. Η σκέψη των Ελλήνων μαρξιστών για το 1821 τελικά μοιάζει να επηρεάζεται κατά βάση από τον εκάστοτε κυρίαρχο τρόπο πρόσληψης της φιλοσοφίας της ιστορίας των Μαρξ και Ένγκελς -το ποια από όλες είναι πιο κοντά στην πραγματική μαρξική θεωρία ή έστω στο καταστάλλαγμα της εκφεύγει από τις μέριμνες αυτής της έρευνας-

και να μην επικοινωνεί ούτε με τις πτυχές του εθνικού ζητήματος που εξέταζαν- αφού η Πολωνία και η Ιρλανδία που κυρίως τους απασχολούσαν δεν προσφέρονταν για αναλογίες με την Ελλάδα- αλλά ούτε και με τις πολύ συγκεκριμένες αναφορές του Μαρξ στο 1821.

Σε σχέση με τις επιδράσεις των ηγετών της Β' και Γ' Διεθνούς, βρήκαμε και πάλι μικρή επίδραση σε αυτό καθαυτό το ζήτημα της γέννησης του ελληνικού έθνους. Το έργο τους τοποθετείται στα ζητήματα της συγκυρίας που αφορούν τις διεκδικήσεις των εθνών στο στάδιο του ιμπεριαλισμού που απέχει πολύ από την συγκυρία των αρχών του 19ου αιώνα, με εξαίρεση το Μακεδονικό Ζήτημα, το οποίο όμως, όπως είπαμε στην εισαγωγή, δεν μπορούσε να ενταχθεί στο πεδίο αυτής της διατριβής. Έτσι, παρότι ειδικά το έργο του Λένιν είναι αυτό που αποτελεί την μεγαλύτερη και πιο επιδραστική τομή για την προσέγγιση του εθνικού φαινομένου από τους μαρξιστές - δεδομένου ότι διαμορφώνει έναν γενικό κανόνα, του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση, που έχει ως βάση την θέαση των εθνικών κινημάτων ως κινημάτων για την δημοκρατία, άρα την πρωτίστως και ρητώς πολιτική αξιολόγησή τους, χάρη στη συνειδητοποίηση του βάρους που έχουν στις συνειδήσεις των ανθρώπων- δεν μπορεί να εκβάλει στο πεδίο της εθνικής ελληνικής ιστοριογραφίας. Επίσης, το έργο αυτό τείνει να απομακρύνει την μαρξιστική σκέψη από τον παραγωγισμό και την αντίληψη για την ύπαρξη μιας αντικειμενικής τάσης δημιουργίας όλο και μεγαλύτερων κρατικών οντοτήτων, αλλά και την ίδια την θεωρία των σταδίων, στοιχείο που όμως δεν φαίνεται να κυριάρχησε τελικά στην περίπτωση των εξεταζόμενων Ελλήνων μαρξιστών.

Περνώντας σε αυτό καθαυτό των έργο των Ελλήνων μαρξιστών, στις μελέτες του Σκληρού εντοπίσαμε μια μεγεθυμένη έκφραση του μηχανιστικού μαρξισμού της Β' Διεθνούς, εμπλουτισμένου με στοιχεία όπως η αντίληψη της ταξικής πάλης ως ασυνεχούς. Εντοπίσαμε στοιχεία που διαφοροποιούν τον Σκληρό από όλους τους άλλους μαρξιστές διανοητές. Για παράδειγμα, το το ότι βλέπει τον ελληνικό λαό να έχει μετατραπεί σε αστικό ήδη από την εποχή της Άλωσης και η απόδοση των ιδιορρυθμιών και των «καθυστερήσεων» της ελληνικής κοινωνίας στην ιδεολογική κυριαρχία της Μεγάλης Ιδέας που αποπροσανατολίζει τους Έλληνες από την ταξική πάλη, η οποία προσλαμβάνεται από τον Σκληρό ως παράγοντας όχι επιβολής των

συμφερόντων της μίας έναντι της άλλης τάξης, αλλά συνολικού κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Επίσης, ο εντοπισμός της γέννησης του ελληνικού έθνους στην βυζαντινή περίοδο, αλλά και η θέαση του 1821 ως επανάστασης με απώτερο σκοπό την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τέλος, αναδείξαμε την ιδιαιτερότητα της πρόσληψης του εθνικού φαινομένου από τον Σκληρό, ως συντιθέμενου από τρεις παράγοντες, τον φυλετικό, τον ιστορικό και τον κοινωνιολογικό-παραγωγικό, καθοριστικός ο καθένας σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης του έθνους. Τοποθετήσαμε την παραγωγή των θέσεων του Σκληρού στο πλαίσιο της σύγκρουσης της βενιζελικής πλευράς με την φιλοβασιλική και της επιδίωξης να καταδειχθεί η πρώτη ως προοδευτική και η δεύτερη ως παρωχημένη.

Στο έργο του Γιάνη Κορδάτου εντοπίσαμε τρεις φάσεις. Η πρώτη ξεκινάει με την συγγραφή της Κοινωνικής Σημασίας της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821 όπου ο Κορδάτος εκθέτει για πρώτη φορά το ερμηνευτικό σχήμα του για την επανάσταση, μέσα από το φίλτρο του ιστορικού υλισμού, ως μια αμιγώς αστική επανάσταση -πλην, ανολοκλήρωτη, λόγω αναγκαστικής υποχώρησης των αστών έναντι των κοτζαμπάσηδων- κατά την οποία οι λαϊκές αγροτικές κοινωνικές δυνάμεις στερούνταν αυτόνομης συνείδησης, τόσο εθνικής όσο και κοινωνικής, άρα και επαναστατικής αντίληψης. Αυτό το ερμηνευτικό σχήμα σταδιακά εκλεπτύνεται και εμπλουτίζεται στα επόμενα έργα του, αφενός με την θέαση των εσωτερικών διαστρωματώσεων της αστικής τάξης του 1821, αφετέρου με στοιχεία για τη δράση των λαϊκών στρωμάτων και των πρωτοπόρων αγωνιστών τους. Όμως, παραμένει η αντίληψη για την καθαρή πρωτοπορία της αστικής τάξης. Την δεύτερη φάση του κορδατικού έργου την εντοπίσαμε εκεί όπου άρχισε να υφίσταται ισχυρές αλλαγές, μέσα στην ευρύτερη συγκυρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου με τις Επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα, για να φτάσει το 1946 με την «επανεκδοση» της Κοινωνικής Σημασίας, όπου το έργο έχει αλλάξει πλήρως και, υποτασσόμενο στις πολιτικές ανάγκες της συγκυρίας, παρουσιάζει το 1821 ως έργο οφειλόμενο στις «αγροτολαϊκές μάζες», αλλάζοντας την ανάλυση του για τον πρωτοποριακό ρόλο της αστικής τάξης στο 1821. Είχε προηγηθεί η σύγκρουση του Κορδάτου με τον Γιάννη Ζεύγο.

Δείξαμε πως ο Ζεύγος ιστοριογραφεί -με την αρθρογραφία του στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση και με το έργο του Σύντομη Μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας-

προκειμένου να συντονίσει την ερμηνεία του ΚΚΕ για το 1821 με τον επίσημο τρόπο ανάγνωσης του μαρξισμού, αλλά και για να τοποθετήσει την επαναστατική προοπτική της Ελλάδας στην κατεύθυνση μιας επανάστασης αστικοδημοκρατικής, αλλά με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή, όπως όριζε η νέα γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Αντιθέτως, από το σχήμα του Κορδάτου προέκυπτε η προοπτική της καθαρής προλεταριακής επανάστασης. Ο προσανατολισμός του Ζεύγου εξυπηρετείται μέσα από τον ορισμό του αγροτικού ζητήματος ως κοινωνικού πυρήνα της Επανάστασης. Έτσι, η μη επίλυση του αποδεικνύει την συνειδητή επιλογή της αστικής τάξης για την μη ολοκλήρωση του 1821 και άρα την ευθύνη του προλεταριάτου να κλείσει αυτήν την ιστορική εκκρεμότητα. Στην ίδια γραμμή εντάσσονται, όπως δείξαμε, το έργο του Νίκου Ζαχαριάδη και του Γιώργη Λαμπρινού. Δείξαμε πώς τα σχήματα αυτά ήταν ίσως τα μόνα που δεν πήγαζαν μόνο από εργαλειακές προσαρμογές του παρελθόντος στις πολιτικές ανάγκες του παρόντος, αλλά ευθυγραμμίζονταν και με κάποιες από τις οπτικές που υπήρχαν διατυπωμένες στα πρώτα γραπτά του Μαρξ.

Τονίσαμε πως η εμπειρία της Εθνικής Αντίστασης δημιούργησε μια συνθήκη συγκρουσιακής ανανοηματοδότησης του εθνικού παρελθόντος και της εθνικής ταυτότητας, κατά τρόπο που όχι απλώς ενέτασσε την Αριστερά σε αυτά -μάλιστα, ως συνεχίστρια του 1821- αλλά της επέτρεπε να αποκλείσει τους αντιπάλους της, λόγω της μη συμμετοχής τους στην Αντίσταση. Η πραγματικότητα αυτή αποτυπώνεται στον Λόγο του Άρη Βελουχιώτη στη Λαμία. Επίσης, δείξαμε πως μετά τον πόλεμο, το έργο του Κορδάτου επανέρχεται στις αρχικές του μέριμνες και προσεγγίζει τα προπολεμικά του σχήματα. Αποκορύφωμα είναι η Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας όπου ο Κορδάτος εμπλουτίζει και αποκρυσταλλώνει το σχήμα του για την γέννηση του ελληνικού έθνους και το 1821, επιμένοντας ξανά στον πρωταγωνιστικό ρόλο της αστικής τάξης και στον αναγκαστικό μετεπαναστατικό συμβιβασμό της με τους κοτζαμπάσηδες. Ενδιαμέσως, τονίσαμε την συμβολή του Σεραφείμ Μάξιμου, ο οποίος στη δεκαετία του 1940 μελετά τους όρους ανάπτυξης του ελληνικού κεφαλαίου, ειδικά του παροικιακού, και τους τρόπους με τους οποίους επηρέασαν τον χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού. Επίσης αναλύσαμε το σχετικό έργο του Νίκου Μπελογιάννη, σε σχέση με την προέλευση του ελληνικού έθνους, που τοποθετείται στην ίδια γραμμή με τους υπόλοιπους.

Αυτό που μπορούμε να πούμε ως κατακλείδα της έρευνάς μας είναι πως η σύγκρουση που αναπτύχθηκε στο εσωτερικό του ελληνικού μαρξιστικού χώρου και του κομμουνιστικού κινήματος για τον χαρακτήρα του 1821 δεν μπορεί να ειπωθεί περιορισμένη στο πλαίσιο μιας αμιγώς ιστοριογραφικής διαμάχης. Σε αυτήν εμπλέκονται ως άμεσα και έμμεσα διακυβεύματα οι διάφορες αναγνώσεις του μαρξισμού, οι ποικίλες συγκρούσεις που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του ελληνικού και του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, τα πολιτικά επίδικα και ο προσανατολισμός της ταξικής πάλης μέσα στην κάθε συγκυρία. Η συγκρότηση του ιστορικού αφηγήματος διαμεσολαβείται από τους περιορισμούς και τις ελευθερίες που προσφέρουν αυτά τα στοιχεία και οδηγεί σε ένα αφήγημα έντονα πολιτικοποιημένο και ίσως «αποϊστορικοποιημένο», ή, καλύτερα, εκ νέου ιστορικοποιημένο, όχι στο πλαίσιο της υπό έρευνα ιστορικής περιόδου, αλλά της σύγχρονης πραγματικότητας, δηλαδή «εκσυγχρονισμένο». Σε κάθε περίπτωση, οι υπό μελέτη μαρξιστές δεν αδιαφορούν για τις επιστημονικές πειθαρχίες. Απλώς, προτάσσουν τις πειθαρχίες της μαρξιστικής ανάλυσης, την οποί άλλωστε θεωρούν όχι απλώς επιστημονική, αλλά ολοκληρωτικά αποκαλυπτικής της ουσίας της κοινωνικής ζωής. Τελικά, η στάση τους υποτάσσεται σε θεωρητικές αδυναμίες και σε πολιτικά διακυβεύματα τεράστιας σημασίας, στο πλαίσιο των οποίων οι ίδιοι μοιάζουν απολύτως βέβαιοι πως στέκονται στην σωστή πλευρά, οπλισμένοι με ένα αλάνθαστο οπλοστάσιο ιδεών και μεθόδων.

Ίσως, όμως, το πιο σημαντικό στοιχείο όλων αυτών των διεργασιών να είναι το πως συνέβαλε στην υιοθέτηση στάσεων για το παρόν, για τις σύγχρονες ταξικές συγκρούσεις, ακόμα και πολλά χρόνια μετά την τέλεσή τους. Η οικειοποίηση του 1821 από την Αριστερά πραγματοποιήθηκε με μεγάλη ένταση και αποτυπώνεται στη χρήση κάποιων εκ των πρωταγωνιστών του, όπως ο Κολοκοτρώνης και ο Μακρυγιάννης, ως συμβόλων, ως προγονικών νομιμοποιητικών αναφορών σε σύγχρονα πολιτικά ζητήματα. Ίσως οι πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι η χρήση του συνθήματος του Κολοκοτρώνη «Φωτιά και τσεκούρι στους προσκυνημένους» από το ΕΑΜ στην Κατοχή και η χρήση της εικόνας του Μακρυγιάννη ως συμβόλου στις πορείες του «1-1-4» και στις Λέσχες της Νεολαίας Λαμπράκη, όπως και του Κολοκοτρώνη. Έτσι, τα πρόσωπα αυτά εμπλέκονται ως αγωνιστικά παραδείγματα στα επίδικα μίας εποχής εκατό και πλέον χρόνων μακριά

από το θάνατο τους. Η τελευταία σημαντική οικειοποίηση αυτού του τύπου είναι η οικειοποίηση και πάλι του Μακρυγιάννη από το ΠΑΣΟΚ.

Κρίνουμε πως το ζήτημα της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας δύσκολα θα πάψει να απασχολεί τον χώρο της επιστήμης. Άλλωστε, ο υπεράνω ιδεολογικών προσδιορισμών κοινωνικός επιστήμονας, συνιστά απλώς μια κατασκευή. Η διαμάχη των Ελλήνων μαρξιστών για τον χαρακτήρα του 1821 είναι, σε μεγάλο βαθμό, μια διαμάχη πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα. Έτσι την αντιμετωπίσαμε, και αυτήν τη βασική διάστασή της επιχειρήσαμε να εκθέσουμε. Η ιστορία όμως δεν λειτουργεί σε αυτή τη διαμάχη ως αφορμή, ως προκάλυμμα. Είναι το πεδίο εντός του οποίου διεξάγεται η σύγκρουση. Οι πρωταγωνιστές έχουν συνείδηση πως, στις ιδιαίτερες συνθήκες που ζουν, δρουν και γράφουν, δεν ιστοριογραφούν απλώς, αλλά «γράφουν ιστορία». Και αυτό είναι που διαφοροποιεί απολύτως αυτήν τη σύγκρουση από άλλες αντίστοιχες. Ιστοριογραφούν γράφοντας παράλληλα την ιστορία του καιρού τους. Το εγγείρημα είναι τρομακτικό. Πώς να κρατήσεις την μία ιστορία έξω από την άλλη;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής

Ελληνόγλωσση

Άρθρα:

- Ζεύγος Γιάννης, «Ο “Μαρξιστής” Γ. Κορδάτος ιστορικός της μπουρζουαζίας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, 93, Αθήνα 1933
- Ζεύγος Γιάννης, «Ο Γ. Κορδάτος σαν ιστορικός της επανάστασης του 1821», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τ. 21, Αθήνα 1933
- Κορδάτος Γιάννης, «Πάλι οι παραχαράκτες», *Νέα Επιθεώρηση*, Αθήνα 1934
- Κορδάτος Γιάννης, «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του μαρξισμού», *Νέα Επιθεώρηση*, Αθήνα 1933
- Μάξιμος Σεραφείμ, «Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα», *Σπάρτακος*, 1928

Βιβλία:

- Γληνός Δημήτρης, *Τι είναι και τι θέλει το Ε.Α.Μ.*, Ο Ρήγας, Αθήνα 1944
- Ένγκελς Φρήντριχ, [Ο Ένγκελς στον Ζόργκε], στο Μαρξ, Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τ. 2, Γνώσεις, Αθήνα 1980
- Ένγκελς Φρήντριχ, *Λουδοβίκος Φόϋερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Καρλ Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόϋερμπαχ*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, Εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Ι. Β. Στάλιν. Ο δάσκαλος και οδηγητής. Ο σύντροφος και φίλος*. Έκδοσης εφημερίδας Documento, Αθήνα 2019

- Ζεύγος Γιάννης, *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θ' αρχίσει σαν αστικοδημοκρατική*, Λαϊκό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1934
- Ζεύγος Γιάννης, *Σύντομη Μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Πεζός Λόγος, Αθήνα 1945
- Κορδάτος Γιάννης, *Ακμή και Παρακμή του Βυζαντίου*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1974⁵
- Κορδάτος Γιάννης, *Αρθρογραφίες στην κομμουνιστική επιθεώρηση 1921-1924*, Συλλογή, Αθήνα 2009
- Κορδάτος Γιάννης, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1972²
- Κορδάτος Γιάννης, *Η Επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1974²
- Κορδάτος Γιάννης, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1999
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. ΙΧ και Χ, 20^{ος} αιώνας, Αθήνα 1957
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, Αθήνα, ⁴1973
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του Γλωσσικού μας Ζητήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973²
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972⁶
- Κορδάτος Γιάννης, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, Αθήνα 1931
- Κορδάτος Γιάννης, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα ³1974
- Κορδάτος Γιάννης, *Προοδευτικές Μορφές στην Ελλάδα*, Ιστορικό Φιλολογικό Ινστιτούτο Γιάννης Κορδάτος, Αθήνα 1966
- Κορδάτος Γιάννης, *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, Συλλογή, Αθήνα 2008

- Κορδάτος Γιάννης, *Τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 197⁵
- Κορδάτος Ιωάννης Κ., *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1924
- Κορδάτος Ιωάννης Κ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, τ.1, Εκδοτικός Οίκος Γεωργίου Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1925
- Λαμπρινός Γιώργης, *Μορφές του Εικοσιένα. Ιστορικές Μονογραφίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002⁷
- Λένιν Έλιτς Βλαντιμίρ, *Κριτικά Σημειώματα Πάνω στο Εθνικό Ζήτημα. Για το Δικαίωμα Αυτοδιάθεσης των Εθνών*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2014
- Λένιν Έλιτς Βλαντιμίρ, *Ο Ιμπεριαλισμός Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Μάξιμος Σεραφείμ, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685 – 1789*, Στοχαστής, Αθήνα 2008
- Μάξιμος Σεραφείμ, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976
- Μαρξ Καρλ, [Η βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες], στο Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρήντριχ, *Διαλεχτά έργα*, Γνώσεις, τ. 1, Αθήνα 1980
- Μαρξ Καρλ, [Τα μελλοντικά αποτελέσματα της βρετανικής κυριαρχίας στις Ινδίες], στο Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρήντριχ, *Διαλεχτά έργα*, Γνώσεις, τ.1, Αθήνα 1980
- Μαρξ Καρλ, *Για Το Εβραϊκό Ζήτημα*, Γκοβόστης, Αθήνα 2010
- Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρήντριχ, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ.1, Gutenberg, Αθήνα 1989
- Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρήντριχ, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Γνώση, Αθήνα 1985
- Μαρξ Καρλ, Ένγκελς Φρήντριχ, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Νεφέλη, Αθήνα 2002
- Μαρξ Καρλ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978
- Μαρξ Καρλ, *Μισθός, τιμή κέρδος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984

- Μπελογιάννης Νίκος, *Οι πρώτες μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Πορεία, Αθήνα 1976
- Μπροϊντό, *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, Έκδοση Σοσιαλιστικού Βιβλιοπωλείου, Αθήνα 1925
- Παπαναστασίου Ευάγγελος, *Τα Βαλκάνια εν σχέσει προς το Ανατολικόν ζήτημα*, Εκδοτικός Οίκος Χ. Γαννιάρη, Αθήνα 1922
- Στάλιν Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς, *Ο Μαρξισμός και το Εθνικό Ζήτημα*, Εκδοτικό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Βουκουρέστι 1952
- *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974

Ξενόγλωσση

Βιβλία:

- Bauer Otto, *The Nationalities Question and Social Democracy*, University of Minessota Press, Μινεάπολις και Λονδίνο 2000
- Bernstein Edward, *Evolutionary Socialism*, Schoken Paperbacks, Νέα Υόρκη 1961
- Deutsher Isaac, *Stalin – A Political Biography*, Penguin, Harmondsworth 1972
- Engels Frederick, [The Magyar Struggle], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, https://wikirouge.net/texts/en/Collection:Marx-Engels_Collected_Works, τ. 8, 2010
- Engels Frederick, [A Polish Proclamation], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 24, 2010
- Engels Frederick, [A word to the Reforma], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [Afghanistan], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 18, 2010
- Engels Frederick, [Algeria], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works Lawrence & Wishart*, τ.18, 2010

- Engels Frederick, [Democratic Pan-Slavism], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 8, 2010
- Engels Frederick, [Draft of a communist confession of faith], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Bebel. 13 October 1891], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 49, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Bebel. 17 November 1885], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 47, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Bebel. 22 December 1882], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 46, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Bernstein. 13 September 1882], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 46, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Bloch. 21-22 September 1890], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 49, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Kautsky. 7 February 1882], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 46, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Marx. 18 December 1860], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 41, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Marx. 23 May 1851], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 38, 2010
- Engels Frederick, [Engels to Marx. 23 May 1856], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 40, 2010
- Engels Frederick, [Extraordinary Revelations - Abd-el-Kader – Guizo's Foreign Policy], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [Germany and Pan-Slavism], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 14, 2010
- Engels Frederick, [Germany's Foreign Policy], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 7, 2010
- Engels Frederick, [On Social Relations in Russia], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 24, 2010

- Engels Frederick, [Persia-China], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 15, 2010
- Engels Frederick, [Principles of Communism], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [The Beginning of the End of Austria], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [The Civil War in Switzerland], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [The Danish-Prussian Armistice], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 7, 2010
- Engels Frederick, [The Festival of Nations in London], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Engels Frederick, [The Prague Uprising], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 7, 2010
- Engels Frederick, [The Real Issue in Turkey], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 12, 2010
- Engels Frederick, [To Czech Social Democrats], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 27, 2010
- Engels Frederick, [What have the Working Classes to Do with Poland?], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 20, 2010
- Engels Friedrich, «Conditions of the Working Class in England», στο Karl Marx, Friedrich Engels, *Ireland and the Irish Question*, Progress Publishers, Μόσχα 1971
- Hegel G. F. W., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Fromman, Στουτγκάρδη 1949
- Kautsky Karl, «Die moderne Nationalität», *Die Neue Zeit*, Στουτγκάρδη, Μάιος 1887
- Kautsky Karl, *Aus der Frühzeit des Marxismus; Engels Briefwechsel mit Kautsky*, Orbis, Πράγα 1935

- Luxemburg Rosa, [Theses on the Tasks of International Social Democracy], στο Waters Mary-Alice (επιμ.), *Rosa Luxemburg Speaks*, Pathfinder Press, Νέα Υόρκη 1970
- Luxemburg Rosa, [Nationalitätenfrage und Autonomie], στο Luxemburg Rosa, *Internationalismus und Klassenkampf*, Neuwied, Βερολίνο 1971
- Luxemburg Rosa, [The Polish Question and the National Movement], στο Horace B. Davis (επιμ.), *The National Question: Selected Writings by Rosa Luxemburg*, Monthly Review Press, 2010
- Luxemburg Rosa, [Vorwort zu dem Sammelband “Die polnische Frage und die sozialistische Bewegung”], στο Luxemburg Rosa, *Internationalismus und Klassenkampf*, Neuwied, Βερολίνο 1971
- Marx Karl, [A Letter to the Editorial Board of Otechestvennye Zapiski], στο Theodor Shanin (επιμ.), *Late Marx and the Russian Road. Marx and the Peripheries of Capitalism*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1983
- Marx Karl, [Austria’s weakness], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 14, 2010
- Marx Karl, [Confidential Communication on Bakunin], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 21, 2010
- Marx Karl, [Draft of an article on Friedrich List's book *Das Nationale System Der politischen Ökonomie*], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 4, 2010
- Marx Karl, [Drafts of a Reply], στο Shanin Teodor, «Late Marx: gods and craftsmen», Teodor Shanin (επιμ.), *Late Marx and the Russian Road. Marx and the Peripheries of Capitalism*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1983
- Marx Karl, [English Atrocities in China], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 15, 2010
- Marx Karl, [Letter to J. B. Schweitzer], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 20, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels, 25 March 1868], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 42, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels. 10 December 1869], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 43, 2010

- Marx Karl, [Marx to Engels. 15 January 1866], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 42, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels. 16 January 1858], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 40, 2010.
- Marx Karl, [Marx to Engels. 16 March 1868], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 42, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels. 2 December 1856], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 40, 2010.
- Marx Karl, [Marx to Engels. 2 November 1867], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 42, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels. 29 April 1858], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 40, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels. 30 November 1867], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 42, 2010
- Marx Karl, [Marx to Engels. 8 November 1868], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 43, 2010
- Marx Karl, [Marx to Kugelmann, 29 November 1869], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 43, 2010
- Marx Karl, [Marx to Laura and Paul Lafargue. 5 March 1870], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 43, 2010
- Marx Karl, [Marx to Sigfrid Meyer and August Vogt], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 43, 2010
- Marx Karl, [Marx to Wilhelm Liebknecht], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 45, 2010
- Marx Karl, [Outline of a Report on the Irish Question Delivered to the German Workers' Education Society in London on December 16, 1867], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 21, 2010
- Marx Karl, [Political Parties in England – Situation in Europe], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 15, 2010
- Marx Karl, [Proclamation on Poland by the German Workers' Educational Society in London], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 19, 2010

- Marx Karl, [Record of a Speech on the Irish Question Deliverd by Karl Marx to the German Workers' Educational Society in London on December 16, 1867], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 21, 2010
- Marx Karl, [Record of a Speech on the Irish Question Deliverd by Karl Marx to the German Workers' Educational Society in London on December 16, 1867], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 21, 2010
- Marx Karl, [Speech at the Polish Meeting in London], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 20, 2010
- Marx Karl, [Speech on the Question of the Free Trade], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Marx Karl, [The Emancipation Question], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 16, 2010
- Marx Karl, [The Future Results of British Rule in India], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 12, 2010
- Marx Karl, [The Indian Revolt], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 15, 2010
- Marx Karl, [The Intervention in Mexico], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 19, 2010
- Marx Karl, [The Protectionists, the Free Traders and the Working Class], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010.
- Marx Karl, [The Revolutionary Movement], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 8, 2010
- Marx Karl, [The Turkish Question in the Commons], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 12, 2010
- Marx Karl, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 29, 2010
- Marx Karl, *Capital*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1974
- Marx Karl, *Capital*, στο David McLellan (επιμ.), *Karl Marx: Selected Writings*, Oxford University Press, τ. 1, Οξφόρδη 1978,

- Marx Karl, *Das Kapital, Kritik der Politischen Okonomie*, Otto Meissner, τ. 1, Αμβούργο 1867
- Marx Karl, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Penguin, Νέα Υόρκη 1973
- Marx Karl, *Le Capital*, Edition Flammarion, Παρίσι 1985
- Marx Karl, *Wage, Labor and Capital*, στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 9, 2010
- Marx Karl, Engels Frederick, [For Poland], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 24, 2010
- Marx Karl, Engels Frederick, [Preface to the Russian Edition of the Communist Manifesto], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 24, 2010
- Marx Karl, Engels Frederick, [Revolution and Counter Revolution in Germany], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 11, 2010
- Marx Karl, Engels Frederick, [The Demands of the Communist Party in Germany], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 7, 2010
- Marx Karl, Engels Frederick, Lafargue Paul, Lessner Friedrich, [A Letter to the Polish Socialists], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 24 2010
- Marx Karl, Engels Frederik, [On Poland], στο Marx Karl, Engels Frederick, *Collected Works*, Lawrence & Wishart, τ. 6, 2010
- Marx Karl, Engels Friedrich, *Ireland and the Irish Question*, Progress Publishers, Μόσχα 1971
- Marx Karl, Engels Friedrich, *The Communist Manifesto*, New American Library, New York, 1982
- Pannekoek Anton, *Klassenkampf und Nation*, Verlag von Runge & Co, Reichenberg 1912
- Renner Karl, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, F. Deuticke, Βιέννη 1918

- Renner Karl, *Marxismus, Krieg und Internationale: Kritische Studien uber Offene Probleme des Wissenschaftlichen und des Praktischen Sozialismus in und Nach dem Weltkrieg*, J.H.W. Dietz, Στουτγκάρδη 1918
- Strasser Josef, *Der Arbeiter und die Nation*, Verlag von Runge & Co, Reichenberg 1912
- Trotsky Leon, «Nation et Economie», στο *Pluriel-Debat*, τ. 4, Παρίσι, Απρίλιος 1975, σελ. 48.
- Trotsky Leon, *The History of the Russian Revolution*, Sphere Books, Λονδίνο 1967, τ. 3

Δευτερογενής

Ελληνόγλωσση

Άρθρα:

- Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Ο γνήσιος λαϊκισμός του Γιώργη Λαμπρινού», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002
- Ηλιού Φίλιππος, «Ένα βιβλίο της εποχής του: η λαϊκοδημοκρατική εκδοχή της ιστορίας», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002
- Ηλιού Φίλιππος, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας», *Αντί*, τ. 46, Αθήνα 1976
- Κουμπουρλής Γιάννης, «Γ. Σκληρός: Η ταξική πάλη στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης», *Δοκιμές*, τ. 5, Άνοιξη 1997
- Μιχαηλίδης Γιώργος, «Η ελληνο-αλβανική αντιφασιστική συνεργασία στη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», https://www.academia.edu/43233351/%CE%97_%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%BF_%CE%B1%CE%BB%CE%B2%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%86%CE%B1%CF%83%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%

[CE%BA%CE%AE %CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1 %CF%83%CF%84%CE%B7 %CE%B4%CE%B9%CE%AC%CF%81%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%B1 %CF%84%CE%BF%CF%85 %CE%92 %CE%A0 %CE%A0](#)

- Μπουμπούς Γιώργος Δ., «Μαρξιστικές Αναγνώσεις το Εικοσιένα: από τον Σκληρό στον Κορδάτο (1921-1924)», *Δοκιμές*, τ. 1, Αθήνα 1994
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Τι είναι και τι θέλει το 1821», *Ιστορικά*, τ. 36, Ιούνιος 2002

Βιβλία:

- Άντερσον Μπένεντικτ, *Φαντασιακές κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1997
- Αξελός Λουκάς (επιμ.), *Γ. Σκληρού: Έργα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976
- Αξελός Λουκάς, *Γ. Σκληρός, Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση της Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1976
- Δαλιάνης Μενέλαος, *Η Εθνική Αντίσταση της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία (1940-1944)*, Ιωλκός, Αθήνα 2000
- Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, ³1999
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002. Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004
- Λεβί Μισέλ, *Το εθνικό ζήτημα. Από το Μαρξ μέχρι σήμερα*, Στάχυ, Αθήνα, 1993
- Λιάκος Αντώνης, *Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*, Πόλις, Αθήνα 2005²
- Μηλιός Γιάννης, *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1996
- Μπουμπούς Γιώργος Δ., *Η ελληνική κοινωνία στην πρόιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός – Γ. Κορδάτος, (1907 - 1930)*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1996

- Νάιρν Τομ (κ.α.), *Εθνικισμός ο σύγχρονος Ιανός. Πατριωτισμός, διεθνισμός και εθνικό ζήτημα*, Στοχαστής, Αθήνα 1998
- Νικολακόπουλος Ηλίας, Άλκης Ρήγος, Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949*, Θεμέλιο, Αθήνα 2003
- Νούτσος Παναγιώτης (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 ως το 1974*, Γνώση, Αθήνα 1994
- Παπακόγκος Κωστής, Κοταρίδης Νίκος (επιμέλεια), *Ο Άρης στη Λαμία*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2006
- Πουλαντζάς Νίκος, *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988
- Χάρμαν Κρις, *Μαρξ και Εθνικισμός*, Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1993

Ξενόγλωσση

Άρθρα:

- Debray Regis, «Marxism and the National Question», *New Left Review*, ν. 155, 1977
- Hobsbawm Eric, «Some Reflections on “The Break-Up of Britain” », *New Left Review* 105, 1977
- Hroch Miroslav, «How much Does Nation Formation Depend on Nationalism?», *East European Politics and Society*, τ. 4, 1990
- Ollman Bertell, «Marx’s Vision of Communism: A Reconstruction», *Critique*, τ. 8, Καλοκαίρι 1977
- Rosdolsky Roman, «Workers and Fatherland: A Note on a Passage in the Communist Manifesto», *Science and Society*, Λονδίνο, τ. 29, ν. 3, Καλοκαίρι 1965
- Schumpeter Joseph A., «The Communist Manifesto in Sociology and Economics», *Journal of Political Economy*, τ. 57, ν. 3, Ιούνιος 1949

Βιβλία:

- Anderson Kevin B., *Marx at the Margins. On Nationalism, Ethnicity and Non-Western Societies*, The University of Chicago Press, Σικάγο 2010
- Arico Jose, *Marx y America Latina*, Alianza Editorial Mexicana, Μεξικό 1982
- Avineri Shlomo (επιμ.), *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, Anchor Books, Νέα Υόρκη 1969
- Blaut James M., *The National Question. Decolonizing the Theory of Nationalism*, Zed Books, Λονδίνο 1987
- Bloom S. F., *The World of Nations: A Study of the National Implications in the Works of Karl Marx*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1941
- Connor Walker, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, New Jersey 1984
- Davis Horace B. (επιμ.), *The National Question. Selected Writings by Rosa Luxemburg*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1976
- Davis Horace B., *Toward a marxist theory of nationalism*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1978
- Gamble Andrew, Marsh David, Tant Tony (επιμ.), *Marxism and Social Science*, Macmillan Press, Λονδίνο 1999
- Hallett Carr Edward, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, W.W. Norton, Νέα Υόρκη 1985, τ. 1
- Haupt G., Lowy M., Weil C. (επιμ.), *Les Marxistes et la Question Nationale 1848-1914*, Maspero, Παρίσι 1974
- Hentze Jürgen (επιμ.), *Rosa Luxemburg, Internationalismus Und Klassenkampf*, Luchterhand, Βερολίνο 1971
- Herod Charles C., *The Nation in the History of Marxian Thought. The Concept of Nations With History and Nations Without History*, Martinus Nijhoff, Χάγη 1976
- Ismagilova R.N., *Ethnic Problems of the Tropical Africa. Can they be Solved?*, Μόσχα 1978
- Jenkins Brian, Minnerup Gunter, *Citizens and Comrades: Socialism in a World of Nation States*, Pluto Press, Λονδίνο 1984

- Jenkins Brian, Minnerup Gunter, *Citizens and Comrades: Socialism in a World of Nation States*, Pluto Press, Λονδίνο 1984
- Kerning C. D. (επιμ.), *Marxism, Communism and Western Society: A Comparative Encyclopedia*, McGraw-Hill, Νέα Υόρκη 1973
- Kolakowski Leszlek, *Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth and Dissolution*, Clarendon Press, Οξφόρδη, τ. 1
- Krader Lawrence, «Excerpts from M. M. Kovalevskij», στο *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Van Gorcum, Assen 1975
- Krieger Leonard (επιμ.), *The German Revolutions*, University of Chicago Press, Σικάγο 1972
- Lukacs Georg, *The Young Hegel. Studies in the Relations between Dialectics and Economics*, MIT Press, Μασαχουσέτη 1975
- McLellan David (επιμ.), *Karl Marx: Selected Writings*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1978, τ. 1
- Munck Ronaldo, *The Difficult Dialogue. Marxism and Nationalism*, Zed Books, Λονδίνο 1986
- Nimni Ephraim, *Marxism and Nationalism*, Pluto Press, Λονδίνο 1991
- Pelczynski Z. A. (επιμ.), *The State and Civil Society: Study in Hegel's Political Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1984
- Reinhartz Jehuda, Mosse George L. (επιμ.), *The Impact of Western Nationalisms. Essays dedicated to Walter Z. Laquer on the occasion of his 70th birthday*, SAGE Publications, Λονδίνο, 1992
- Rosdolsky Roman, *The Making of Marx's "Capital"*, Pluto Press, Λονδίνο 1977
- Said Edward, *Orientalism*, Vintage, Νέα Υόρκη 1978
- Shanin Teodor (επιμ.), *Late Marx and the Russian Road. Marx and the Peripheries of Capitalism*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1983
- Stuart Robert, *Marxism and National Identity*, State University of New York Press, Νέα Υόρκη 2006
- Szporluk Roman, *Communism and nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1988

- Talmon Jacob L., *Myth of the Nation and Vision of Revolution: Ideological Polarization in the Twentieth Century*, Routledge, Oxfordshire 1981
- Waters Mary-Alice (επιμ.), *Rosa Luxemburg Speaks*, Pathfinder Press, Νέα Υόρκη 1970
- Wolfe Bertram D., *Three Who Made a Revolution: A Biographical History of Lenin, Trotsky, and Stalin*, Dell Publishing, Νέα Υόρκη 1968